Станіслав
КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ЛЕНІНСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ. 1917–1923

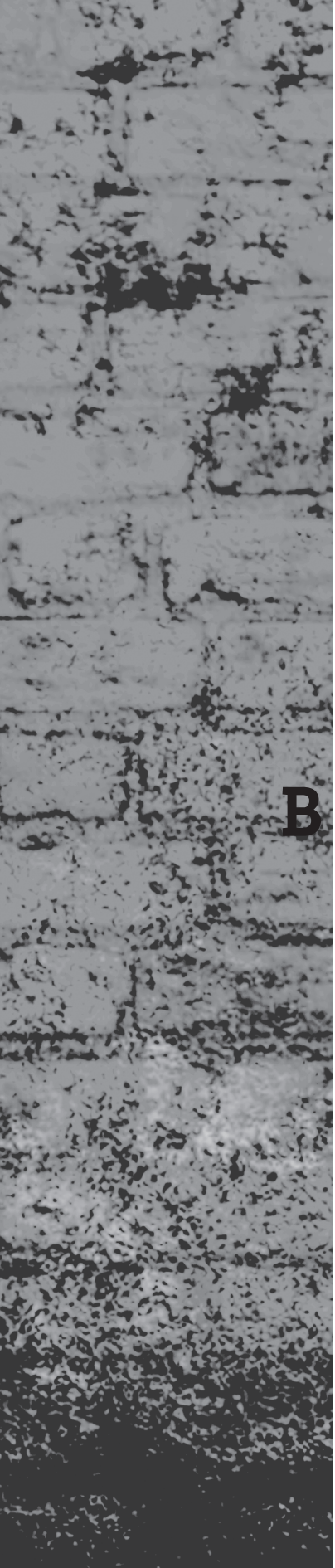

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Станіслав
КУЛЬЧИЦЬКИЙ

ЛЕНІНСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ. 1917—1923

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2024

https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.508.548
УДК 321.74(477)"1917/1923"
К90

Рецензенти:

Ігор ГИРИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Лариса ЯКУБОВА, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол від 29.06.2023 №5)

Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»

Кульчицький С.

К90 Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917–1923 / Станіслав Кульчицький; відп. ред. Валерій Смолій; НАН України, Інститут історії України. — Київ : Академперіодика, 2024. — 548 с.

ISBN 978-966-360-508-1

У книзі аналізується російський комуносоціалізм та його насадження в Росії та Україні. Доведено, що ленінський комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом, крім марксистської фразеології, але знаходив підтримку серед охоплених «неусвідомленим соціалізмом» народних низів. Леніним та його наступниками була створена тоталітарна конструкція влади і власності шляхом потрійної експропріації: партії більшовиків — її вождями; радянської держави — партією більшовиків; суспільства — радянською державою.

УДК 321.74(477)"1917/1923"

ISBN 978-966-360-508-1

© Інститут історії України
НАН України, 2024
© Академперіодика, оформлення, 2024

Валерій Смолій.
ПРО АВТОРА І ЙОГО ПРАЦЮ

Ім'я Станіслава Кульчицького сьогодні добре відоме не тільки у фаховому академічному середовищі. Вчений надійно завоював прихильність вдумливого читацького загалу переосмисленням та оригінальним трактуванням складних, часто трагічних перипетій радянського минулого, крізь горнило якого мусила пройти Україна, спробами дати інколи, можливо, непопулярні відповіді на непрості питання, що постають із реалій років української Незалежності. При цьому безсумнівним є той факт, що за сторінками численних наукових праць автора легко вгадується глибока ерудованість, здатність до аналітичного мислення, критичне ставлення до історіографічних стереотипів. Йому властиві не лише ґрунтовне володіння міждисциплінарним теоретично-методичним арсеналом соціогуманітаристики, а й здатність до продукування нових методологічних пропозицій.

Станіслав Кульчицький — співробітник академічного Інституту історії України з найбільшим науковим стажем (з 1972 р.) і найповажніший за віком (1937 р. нар.). Він пройшов типовий для більшості науковців та відображений в еквівалентах належного поцінування шлях професійного становлення: кандидат економічних наук (1963 р.), доктор історичних наук (1976 р.), професор (1988 р.), заслужений діяч науки й техніки України (1996 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки (2001 р.), лауреат премії Омеляна і Тетяни Антоновичів за внесок у світову історіографію про Голодомор в Україні (2011 р.).

На батьківщині С. Кульчицького знають передусім як автора десятків підручників і посібників з вітчизняної історії для загальноосвітньої та вищої шкіл, а на Заході — як фахівця з проблематики Голодомору 1932—1933 рр. Він неодноразово брав участь у наукових конференціях у Сполучених Штатах Америки та Канаді, його доповіді слухали фахівці у різних наукових центрах Європи, в Китаї та Австралії. Книги та статті вченого публікувалися у багатьох країнах світу тринадцятьма мовами. В його науковій школі 30 кандидатів і 24 доктори наук. У відділі, яким із 2015 р. керує його учениця,

член-кореспондент НАН України Лариса Якубова, працюють й інші учні Станіслава Владиславовича — кандидати наук, наукова творчість яких давно вийшла на докторський рівень.

Останніми роками співробітники та гості Інституту часто бачили С. Кульчицького в читальному залі інститутської бібліотеки, обкладеного томами Повного зібрання творів Володимира Леніна і так званими Ленінськими збірниками, які, давно забуті читачами, перемістилися зі стендових полиць у віддалені закутки книгозбірні. День у день він заглиблювався в лабораторію мислення більшовицького вождя, спонукаючи відділяти те, що той говорив найближчому оточенню, від того, що адресував загалу партійців; те, на що орієнтував партію, від того, з чим звертався до народних мас; те, на що націлював росіян, від того, що мав намір реалізувати в країні; те, що втілював у практичну площину в Росії, від того, чим доводилося поступатися в окупованій Росією, але бунтівній Україні. Накладаючись на монографії, опубліковані вченим у попередні роки, результати такого скрупульозного переосмислення спадку теоретика ленінізму трансформувалися в оригінальне дослідження ленінської системи влади і власності, представлене нині читачеві.

Однак поставимо питання: що саме автор вкладає у нове для історіографії поняття «ленінська система влади і власності»? У радянські часи пропонувалося трактування марксизму-ленінізму передусім як вчення про комуністичне будівництво в його двох фазах: соціалізму з розподілом матеріальних благ за працею, і повного комунізму в перспективі з розподілом благ за потребами. Натомість С. Кульчицький зводить непроникну світоглядну перетинку між марксизмом і ленінізмом, стверджуючи, що В. Ленін не був марксистом і лише скористався марксистською фразеологією доби так званого революційного марксизму середини XIX ст., коли К. Маркс і Ф. Енгельс написали для Союзу комуністів програму дій, відому як «Маніфест Комуністичної партії». Прикметно, що обидва її розробники ніколи не відмовлялися від ідеї комуністичного будівництва, проголошуваної у цьому документі, хоча надалі зайнялися дослідженням сучасного їм суспільства, яке внаслідок індустріальної революції перетворювалося з аграрного на капіталістичне, з притаманними йому принципами приватної власності й ініціативності заради досягнення максимальних прибутків від використання наявної ресурсної бази. Відзначимо, що послідовники марксизму, відмовляючись від ідеї комуністичної революції, відкидали гасло класової боротьби та брали на озброєння гасло класового миру, тобто перетворювалися з комуністів на соціал-демократів. У процесі дальшої еволюції держави Західної Європи, що розбудовувалися на засадах індустріальної капіталізації, трансформувалися в соціальні держави.

Натомість В. Ленін використав викладену в «Маніфесті...» ідею пролетарської революції, щоб імплементувати її в ту цілком оригінальну систему влади і власності, яка сформувалася в його уяві. Російських соціал-демократів, що пішли за ним, він назвав комуністами та почав за допомогою заснованої ним партії створювати у завойованій нею Росії комуністичне суспільство в його першій, соціалістичній фазі.

У своїй новій монографії С. Кульчицький намагається пояснити, чому В. Ленін взяв на озброєння комуністичну лексику і проголосив себе марксистом, хоча насправді таким не був. Ідея комунізму, тобто розподілу матеріальних благ за потребами, як наголошує автор, магічно діяла на злиденні маси. Ідея комуносоціалізму, тобто ліквідації приватної власності на засоби виробництва, була зрозумілою як селянам, які вимагали «чорного переділу», так і робітникам, налаштованим зробити підприємства, на яких вони працювали, власністю трудових колективів.

Хоча гасла основоположників марксизму доби «Маніфесту...» й гасла В. Леніна були тотожні у своїй лексико-семантичній компоненті, вони, утім, докорінно відрізнялися в частині свого сутнісного наповнення. К. Маркс і Ф. Енгельс закликали перетворити приватну власність великих фінансово-промислових кланів на загальнонародну, хоча при цьому й не уявляли, як робітництво, суспільство або народ, внутрішньо ієрархічно не структурована спільність, могла б володіти, управляти та розпоряджатися засобами виробництва. Використовуючи ті ж самі поняття, В. Ленін розумів під ними зовсім інші структури: не клас, а створену ним партію як «авангард» класу, не суспільство, а державу. На відміну від Марксового комуносоціалізму, базованого на експропріації власності капіталістів «уявленою спільнотою» — класом, комуносоціалізм Леніна засновувався на принципі послідовної експропріації: партії більшовиків — її вождями; держави — партією більшовиків; суспільства — тією державою, якою всевладно маніпулювала партія. По суті, комуносоціалізм Маркса виявився черговою суспільною утопією. Комуносоціалізм Леніна став реальністю та утверджував у країні, яку захоплювали більшовики, тоталітарний режим та відповідну йому суспільно-економічну модель.

Чому стали можливими обидва державні перевороти, здійснені більшовиками у листопаді 1917 р., коли було повалено Тимчасовий уряд, і в січні 1918 р., коли більшовики розігнали Установчі збори? Чому стало можливим підпорядкування партії Леніна території майже всієї Російської імперії, існування якої припинилося з поваленням самодержавства? Пояснюючи «тріумфальну ходу Радянської влади», як визначали цей процес у підручниках, що заполоняли освітній простір до самого розпаду СРСР, С. Кульчицький доводить, що Ленін не афішував власних планів щодо створення тоталітарної держави під диктатурою більшовицьких вождів, утім, послідовно впроваджуючи їх в життя як опору, обрав для себе «неусвідомлений соціалізм» розбурханих революційною стихією народних мас, лозунгом яких була вимога віддати землю селянам, а фабрики — робітникам. Реальною силою Російської революції стали самодіяльні новотвори повсталого народу, що опредметнилися радами робітничих і солдатських депутатів. В. Ленін спромігся забезпечити в них масове представництво своєї партії, натомість делегітимізувати представників конкуруючих партій і тим самим забезпечити злиття своєї партійної структури та виборних органів в єдину політичну силу. Створена більшовиками владна модель, яку назвали радянською, мала двоканальну структуру. Її компартійна вертикаль одержала диктаторські повноваження, а в усьому підвладна їй радянська вертикаль — цілком реальні управлінські функції.

С. Кульчицький підкреслив — і в цьому полягає особлива цінність його дослідження, що створена Леніним радянська держава не дистанціювалася від суспільства, за прикладом інших, а занурювала в його товщу свій кістяк з усіма інституціями, побудованими на засадах «демократичного централізму», з безумовною підпорядкованістю нижчих вищим. Одночасно знищувалися існуючі в суспільстві горизонтальні структури. Тим самим знищувалося громадянське суспільство, елементи якого зберігали живучість навіть у самодержавній Росії.

Запропонована в монографії С. Кульчицького нова пояснювальна модель сутності зведеної В. Леніним і вдосконаленої його спадкоємцями тоталітарної конструкції «радянської» влади збагатить теоретико-методологічний інструментарій дослідження цілої епохи функціонування симбіотичного утворення, названого автором «державосуспільством», з його тотальним відчуженням народу від власності та політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над усіма сферами суспільного життя, репресивною складовою — голодоморами, ГУЛАГом, депортаціями. Праця стане вагомим внеском автора в теоретичне обґрунтування засобів подолання важкої спадщини радянської доби. Переконаний, що вітчизняна й зарубіжна наукова спільнота з інтересом зустріне нову працю відомого українського вченого.

Академік НАН України *Валерій СМОЛІЙ*

ВІД АВТОРА

Рашизм... Цей політичний неологізм раптово виринув, коли ми зустрілися на полі бою з громадянами Російської Федерації. Нас, українців, шокує те, що під оболонкою тривалої пропаганди «дружби братніх народів» приховувався етнополітичний конфлікт колосальної глибини. Ми ніби зазирнули в безодню, коли пересвідчилися, що армія агресора задоволено, навіть натхненно здійснює немислимі воєнні злочини, щоб зламати здатність українського народу до спротиву.

У цій армії представлені люди й нелюди багатьох національностей. Зрозуміло й те, що немало етнічних росіян захищають незалежність України зі зброєю в руках. Проте конфлікт, народжений бажанням «глибинного народу» Російської Федерації позбавити українців власної ідентичності та заволодіти їхньою територією, залишається об'єктивною реальністю.

Бувши термінологічним породженням сучасної ситуації, рашизм має корені, які йдуть углиб віків. Його витоки пов'язані з процесом перетворення Московської держави на Російську імперію. Ця держава завойовувала спадщину Золотої Орди та просувалася у східному напрямі аж до Аляски. Вона ділила з сусідами територію Речі Посполитої, а після наполеонівських війн заволоділа основною частиною польських земель. Вона перетворила на свої колонії землі Кавказу, Середньої Азії та Казахстану. Але основну увагу вона звернула на поєднані з нею релігійними зв'язками слов'янські народності Східної Європи. Йшлося про те, щоб стерти їх ідентичність і привласнити минувшину. У часи Івана III та Івана IV була ліквідована шляхом фізичного нищення, депортацій та асиміляції орієнтована на Європу новгородсько-псковська народність. Аж до розпаду імперії відбувалося поглинення Білорусії. Українські землі в кордонах Росії перетворювалися на Малоросію та Новоросію.

Зростання Росії здійснювалося самодержавною волею її правителів, хоч вони не забували прищеплювати безправним безголосим підданим імперську пиху. Після Першої світової війни царська імперія розвалилася. Проте опанована більшовиками Росія спромоглася утворити імперію

нетрадиційного типу, яка проіснувала під назвою «Радянський Союз» чимало десятиліть. Суспільно-політичний режим і побудований ним соціально-економічний лад більшовики услід за його творцем В. Леніним назвали соціалізмом як першою фазою комунізму.

Проте в Росії та поневолених нею національних республіках народжувався унікальний державний устрій, який з «науковим» комунізмом основоположників марксизму поєднувала тільки термінологія.

Проаналізований у цій книзі доказовий матеріал можна звести до десяти тез. Є потреба стисло їх окреслити.

1. Прогнозуючи пролетарську революцію, К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали взаємовідносини суспільства і класів. Експропріація пролетаріатом засобів виробництва призводила, на їхню думку, до перетворення приватної власності на суспільну, у чому й полягала сутність комунізму. У 1875 р. К. Маркс умоглядно поділив майбутній комунізм на дві фази. Першу фазу він назвав соціалізмом (з розподілом матеріальних благ за працею), а другу повним комунізмом (з розподілом за потребами).

Однак створити комунізм навіть у його першій фазі (комуносоціалізм) виявилося неможливим. Утопічною була сама ідея комунізму як суспільства, позбавленого приватної власності. Під маскувальною назвою комуносоціалізму в Росії побудували щось інше: те, що не мало тоді назви.

2. В. Ленін мав справу не з уявленими спільнотами [1] — такими як нація, суспільство, клас, які були позбавлені внутрішньої структурованості та ієрархічної побудови, а з державою і партією. Використовуючи марксистську лексику, він мав на увазі не суспільство, а державу, не клас, а його «авангард», під яким розумілася партія більшовиків.

Заклик «Маніфесту Комуністичної партії» до експропріації експропріаторів В. Ленін використав у розширеному вигляді. Йшлося про експропріацію партії більшовиків її вождями, експропріацію партією більшовиків держави у вигляді рад робітничих і солдатських депутатів, які виникли в 1917 р., та експропріацію радянською державою російського суспільства. Потрійна експропріація забезпечувала перепливання власності на засоби виробництва в руки вождів. Ця власність починала існувати під виглядом суспільної (загальнонародної) власності, не втрачаючи ознак приватності. Бувши ідеологічно далекими від Марксового комунізму, вожді здобували завдяки зосередженню всієї власності у своїх руках політичну та економічну диктатуру над суспільством. На відміну від Марксового вчення про комунізм, яке залишалося утопією, нічого утопічного у конструйованій В. Леніним системі влади і власності не містилося.

3. Створюючи державу-комуну, яку згодом назвали радянською державою, В. Ленін зберіг організаційну відокремленість партії більшовиків від рад, які набули державних функцій. Разом із цим він наповнив ради більшовиками, натомість пропагандистськими та силовими засобами вилучив із них представників інших партій. Завдяки цьому його партія і ради перетво-

[1] Термін американського вченого Б. Андерсона. Див.: Anderson, B. Imagined Communities. London, New York, 1983, 1991. Друге видання (1991) було перекладено видавництвом «Критика» українською мовою (Київ, 2001. 272 с.).

рилися на одну політичну силу, а держава-комуна стала двоканальною. Компартійна вертикаль влади під маскувальною покрівлею марксистського терміну «диктатура пролетаріату» стала диктаторською, а радянська вертикаль здобула повноцінні господарські й розпорядчі функції. Матеріальним утіленням диктатури вождів стали органи державної безпеки. Вони утворювали додаткову вертикаль, тісно пов'язану в усіх ланках із компартійною.

4. Горизонтальні, тобто незалежні від центру зв'язки в радянському суспільстві були ліквідовані або вертикалізовані. Принцип «демократичного централізму» з безумовною підпорядкованістю нижчих ланок вищим, на якому будувалася партія більшовиків, поширився на всі існуючі в суспільстві структури. Тим самим зникло незалежне від влади громадянське суспільство, елементи якого розвивалися ще в самодержавній Росії.

5. Використовуючи для побудови своєї системи влади і власності фразеологію революційного марксизму, В. Ленін безпідставно погодився з умоглядним твердженням К. Маркса про те, що товарно-грошові відносини та вільний ринок відмиратимуть уже на першій фазі комунізму, тобто при комуносоціалізмі. Звідси походили його спроби витіснити вільний ринок безпосереднім розподілом матеріальних благ державою. Ці спроби спричинили багато горя та жертв серед населення країни під час оголошеного В. Леніним у 1918—1920 рр. комуністичного штурму. Коли штурм призвів до глибокої політичної кризи та майже цілковитого економічного колапсу, верховний вождь більшовиків оголосив попередню політику «воєнним комунізмом», тобто комунізмом, нав'язаним громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією, після чого перейшов до іншої економічної політики, але в рамках своєї системи влади і власності.

6. Більшовики проголошували себе інтернаціоналістами. У часи Леніна вони робили неодноразові спроби нав'язати під гаслом комунізму свою систему влади і власності іншим народам. Разом із тим вожді більшовиків не меншою мірою, ніж білогвардійські генерали, залишалися імперіалістами, намагаючись зібрати докупи Російську імперію, що розвалилася. Вони повернули собі контроль над переважною більшістю колишніх імперських земель (за винятком Фінляндії, Польщі, країн Балтії та Бессарабії). Цьому сприяла двоканальна структура винайденої Леніним державності. Виявилося можливим будувати національні республіки як незалежні або союзні (у рамках псевдофедерації) держави, тільки б вони залишалися радянськими, тобто підпорядкованими відсутній у конституціях компартійній вертикалі влади.

7. Зосередження всієї власності на вершині влади перетворювало державу-комуну на сукупного підприємця. Така держава об'єктивно не могла обійтися без реальної участі в економічному житті трудових колективів.

Починаючи від жовтневого 1917 р. і січневого 1918 р. більшовицьких переворотів російське суспільство втратило суверенність, набуту після повалення самодержавства. Проте воно увійшло в систему влади, набуваючи в ній вагомих розпорядчих або контрольних функції. Радянську владу справедливо називали робітничо-селянською. Десятки мільйонів людей праці ставали її позаштатними функціонерами, хоча залишалися безправними перед реальним сувереном, яким стала сукупність більшовицьких вождів.

8. Ленінська держава-комуна не височила над суспільством, як інші держави, а вдиралася в нього усіма своїми інститутами — політичними, безпековими, економічними, громадськими, культурними. По суті, держава помістила в товщу суспільства свій кістяк. У такий спосіб створена Леніним система влади і власності призвела до появи небаченого в державотворенні феномену: державосуспільства.

Російське державосуспільство являло собою тоталітаризм лівого типу. Він відрізнявся від комунізму, який в обох придуманих К. Марксом фазах залишався утопією. Водночас створений В. Леніним суспільний організм мав однакову зі вченням про комунізм термінологію. Від тоталітаризму правого типу (фашизму або нацизму) російсько-радянський тоталітаризм відрізнявся злиттям держави з суспільством і відсутністю в суспільстві приватної власності на засоби виробництва. Тоталітаризм лівого типу перетинався з правим за багатьма фундаментальними ознаками. Зокрема, розробники теорії тоталітаризму (передусім — Х. Арендт, З. Бжезінський, К. Фрідріх) визначали тоталітарну державу за такими ознаками:

- наявність монопольно функціонуючої партії, що злилася з таємною поліцією і державним апаратом в єдине ціле;
- присутність у суспільстві єдиної ідеології, що нав'язувалася засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва;
- блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури та правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок та ін.;
- проголошення великої мети на перспективу і використання будь-яких, зокрема репресивних заходів для її досягнення;
- державний контроль за життям суспільства, починаючи від сім'ї;
- централізоване планування виробництва й розподілу матеріальних благ;
- підтримування в суспільстві уявлень про зовнішню небезпеку й необхідність протистояти їй нарощуванням оборонного потенціалу;
- створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів.

Ленінська система влади і власності народжувалася на сприятливому ґрунті російської імперської спадщини. Зустрівшись із колосальним опором селянства колективізації сільського господарства, В. Ленін відклав її на майбутнє, а на схилі життя взагалі відмовився від неї, захопившись кооперативним планом. Однак І. Сталін, коли зайшов на вершину влади, повернувся до первинних планів В. Леніна, які передбачали цілковите позбавлення суспільства власності на засоби виробництва й зосередження її в руках обмеженої групи осіб, якій підпорядковувалася держава. Здійснюючи колективізацію, І. Сталін не зупинявся перед крайніми формами насилля, аж до геноциду. Після завершення сталінської колективізації в країні залишилися лише уламки приватної власності у вигляді селянських присадибних ділянок.

9. Безконтрольно володіючи матеріальними та людськими ресурсами величезної країни, вожді більшовиків спромоглися після Другої світової війни перетворити Радянський Союз на наддержаву, існуванню якої не могли зашкодити ні зовнішні, ні внутрішні вороги. Проте планова економіка наддержави не змогла вписатися у новий етап науково-технічної революції, яка

з наростаючою силою охоплювала провідні країни світу. Бувши неспроможним відповідати викликам часу, Радянський Союз розвалився в процесі реформ. Перебудовні реформи виявилися руйнівними для нього.

10. Пострадянська Росія мала можливість шляхом реформ розв'язати проблеми, які спричинили розпад СРСР. Однак вона пішла найлегшим шляхом імпорту високотехнологічної продукції завдяки експорту енергоносіїв та інших природних багатств на зовнішні ринки. Держава, яка виховала суспільство за тоталітарними стандартами, зникла, але випестуване нею суспільство залишилося. Уламки тоталітарних інститутів, які зберігалися в демократичній Росії, знайшли в її суспільстві ґрунт для повноцінного відродження. Унаслідок цього в країні почала відроджуватися ленінська система влади і власності в іншій ідеологічній оболонці, але на тій же сутнісній базі, яка одержала назву рашизму.

У центрі наведених тез, за винятком двох останніх, знаходяться відносини держави з суспільством ленінської доби. Чому робітничо-селянська держава у відносинах із суспільством була настільки безжальною до всіх верств населення, не виключаючи селян і навіть робітників? Як їй вдавалося бути безжальною до такого ступеня, який межував і навіть переростав у геноцид? Тут доведеться зробити кілька ремарок особистого характеру.

Не залишаючи навчання на денному факультеті університету, я прийняв у 1958 р. пропозицію Одеського облдержархіву увійти в штат його співробітників. Посадили мене за опис архівних фондів, який завершився публікацією путівника [2]. Мене вразили створені колишніми земськими лікарями картини голоду 1921 р., не менш лютого, ніж голод у Поволжі, про який кричали радянські газети, навіть українські. Від серпня 1921 р. в Поволжі почали працювати Американська адміністрація допомоги (АРА) та інші благодійні організації. Але про голод у південних губерніях України не кричали, а мовчали, унаслідок чого загинули сотні тисяч селян. Благодійники з міжнародних організацій мали доступ на територію голодуючого Півдня тільки з березня 1922 р. Мотиви такої політики керівників Кремля були мені незрозумілі. Проте ця вбивча політика унаочнювалася сотнями архівних справ.

Згодом прийшло розуміння, що епізод із голодом у південних губерніях України не був в історії ленінської держави винятком. У 1919—1921 рр. робітничо-селянська держава знищила або депортувала від 300 до 500 тис. козацького населення Дону і Кубані з наявних у цьому регіоні 3 млн осіб [3]. Посилаючись на дані попередніх досліджень, Владімір Булдаков повідомив у своїй підсумковій праці, що взимку 1920—1921 рр. у Криму були розстріляні, утоплені в морі, прилюдно повішені до 100 тис. утікачів від червоного терору в центральній Росії [4]. Витоки цього злочину безпосередньо пов'язані з телеграмою В. Леніна Реввійськраді Південного фронту (у копії — Л. Троцькому) від 12 листопада 1920 р.: «Дуже незадоволений непомірною поступливістю

[2] Государственный архив Одесской области. Путеводитель. Одесса, 1961. 388 с.

[3] Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Черная книга комунизма. Москва, 1999. С. 119.

[4] Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва, 2010. С. 506.

умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»[5].

Після багатьох років праці над проблематикою Голодомору 1932–1933 рр. я вирішив поставити в центрі своїх дальших досліджень проблему російсько-радянського комунізму. Перший нарис був опублікований у вигляді невеликої брошури на поліграфічній ділянці Інституту історії України АН України в 1992 р.[6] У наступні роки з'явилися три монографії, а у 2013 р. видавництво «Темпора» опублікувало підсумкове трикнижжя «Червоний виклик»[7].

Рукопис «Червоний виклик» був створений 10 років тому. Наукова спільнота зустріла з інтересом опубліковане «Темпорою» дослідження. Однак всі ці роки мене турбувало питання: чому людство беззастережно прийняло ідею комунізму в ленінській інтерпретації? Невже тому, що вона була реалізована, а марксистська залишилася на папері? Невже тільки тому, що Ленін цілком щиро (згадати б його політику «воєнного комунізму») декларував свою відданість революційному марксизму? Адже між двома інтерпретаціями комунізму — марксовою і ленінською пролягала світоглядна безодня.

Створеній Леніним і поширеній після Другої світової війни на третину людства системі влади і власності можна було дати будь-яку назву, але вона не мусила називатися комунізмом. Зрозуміло, що я не відчував усієї глибини світоглядної безодні між Марксом і Леніним, коли друкував свою першу брошуру про взаємовідносини Ленінської держави-комуни з радянським суспільством. Але вже тоді розумів, пам'ятаю, що основоположники марксизму уявляли собі комунізм як суспільство, позбавлене приватної власності на засоби виробництва. «Маніфест Комуністичної партії» чітко запевняв, що після експропріації експропріаторів залишиться тільки одна — суспільна власність на засоби виробництва, яка в радянській політекономії позначалася як загальнонародна власність. Водночас я був свідком і навіть інтерпретатором потворної приватизації 1990-х рр. Так звана загальнонародна, а насправді ще в часи Леніна передана у володіння, користування і розпорядження партійної верхівки власність на засоби виробництва, після зникнення політбюро ЦК КПРС перетворилася на нічийну власність і розтягалася спритними ділками. Тим часом трудові колективи з тривогою і надією оглядалися навкруги: хто ж їм тепер виплачуватиме заробітну плату?

Упродовж останніх трьох десятиліть комунізмом ленінської доби в Україні цікавилися дві категорії дослідників: фахівці з історії національної революції та визвольних змагань, і фахівці з історії радянської республіки. Зазвичай, створювані ними картини не зовсім щільно накладалися одна на одну. Я подумав, чи не варто переформатувати результати досліджень, які в підсумку зійшлися в «Червоному виклику», і поставити в центрі нового дослідження людину, в голові якої народилася ніколи не бачена система влади і власності.

---

[5] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 52. С. 6.

[6] Кульчицький С.В. Комуністична доктрина і спроба її реалізації в Україні у 1919–1920 рр. (до питання про так званий «воєнний комунізм»). Київ, 1992. 64 с.

[7] Кульчицький С. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Київ, 2013. Кн. 1. 504 с.; Кн. 2. 628 с.; Кн. 3. 388 с.

Система, тісно пов'язана з народною товщею, але заради виживання здатна на будь-які злочини, не виключаючи геноциду. Архітектоніка такого дослідження надавала проблемі «Комунізм в Україні» новий ракурс. На першому плані опинялося те, що відбувалося в голові верховного вождя більшовиків, на другому — утвердження нової системи влади і власності в радянській Росії, і на третьому — прищеплення цієї системи в радянізованій Україні.

Пандемія і російсько-українська війна ускладнили умови роботи науковців. Проте, якщо обмежитися роками життя Леніна, триланкова структура нового дослідження повинна була сприяти отриманню нових важливих висновків.

Щоб скористатися повною мірою антропологічним методом дослідження, фактичного матеріалу вистачає. Крім документів, що вийшли з-під пера вождя (який зберігав кожний клаптик паперу з власними письмовими позначками), маємо спогади його соратників і противників, стенограми партійних з'їздів і конференцій, створену в радянські часи безмежну «ленініану».

Обрана структура дослідження дозволяє зробити парадоксальний, на перший погляд, висновок про різні долі комуносоціалізмів К. Маркса і В. Леніна. Утопічний Марксів комуносоціалізм у процесі еволюції перетворився на ідею соціальної держави, яка після Другої світової війни утвердилася в Західній Європі. Натомість реалістична, але цивілізаційно відмінна від Марксового комунізму ленінська система влади і власності була насаджена в Росії, після чого грубою силою у сполученні з пропагандою «світлого майбутнього» нав'язана іншим країнам. Російський тоталітарний режим створив соціально-економічний лад, позбавлений здатності до еволюції. На жаль, як показують сучасні події, він має здатність до самовідтворення.

Щоб не повторити помилок столітньої давнини, сучасному поколінню громадян України потрібно розуміти: поряд із боротьбою на фронтах російсько-української війни ми повинні зосередити зусилля на дерадянізації та дерусифікації внутрішнього життя.

Насамкінець треба роз'яснити читачам, як автор ставиться до термінологічних означень по суті або за формою (тобто їх вигляду українською мовою). Мабуть, варто почати з назви цієї монографії.

«Ленінська система влади і власності» є новим означенням, яке вводиться в історіографію. Необхідність його, як уже зазначалося, викликана тим, що В. Ленін замаскував цілком оригінальну систему влади і власності, що народилася в його голові, марксистською комуністичною термінологією. Назовні виглядало, що він був марксистом, націленим на встановлення влади у вигляді диктатури пролетаріату, на ліквідацію в суспільстві приватної власності, на передачу засобів виробництва у володіння, розпорядження та користування пролетарським масам. Насправді він прагнув експропріювати всі верстви суспільства, тобто позбавити його засобів виробництва, з передачею їх у володіння, розпорядження і користування державі-комуні (як він висловлювався у 1917 р.), або радянській державі, злитої в одну політичну силу з партією більшовиків, яка знаходилася під цілковитим контролем своїх вождів. Тим самим засоби виробництва надходили у володіння вождів, не втрачаючи ознак приватності. Отже, ленінська система влади і

власності не мала нічого спільного з комуносоціалізмом — першою фазою комунізму, до встановлення якої закликали основоположники марксизму.

Істотною рисою реалізованої в Росії і в окупованій нею Україні системи влади і власності була побудова радянської держави у вигляді двох взаємопереплетених вертикалей — компартійної та радянської. Компартійна вертикаль знаходилася поза конституцією і володіла диктаторськими повноваженнями. Радянська вертикаль, персональний склад якої формувався на виборах, була підлегла партійній, але мала вагомі управлінські функції. Про те, щоб вибори були прогнозованими, турбувалася партійна вертикаль разом із підпорядкованою їй вертикаллю органів державної безпеки. Отже, російське суспільство, яке здобуло суверенні права з поваленням самодержавства, втратило їх після повалення Тимчасового уряду в листопаді 1917 р. і розпуску Установчих зборів у січні 1918 р. Аж до конституційної реформи 1988 р. суверенами країни були більшовицькі вожді. Установлена більшовиками влада назовні виглядала як радянська, але насправді була тоталітарною диктатурою вождів під маскувальним прикриттям «диктатури пролетаріату».

Ленінська система влади і власності існувала у вигляді державосуспільства. Досить коструватий неологізм, який привноситься в історіографію цією монографією, цілком необхідний. Передати висловлену в ньому суть іншим означенням навряд чи можливо.

Справді, зосередження у власності вождів (політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б) — КПРС) всіх експропрійованих у суспільства засобів виробництва (під маскувальними термінами «націоналізації» та «усуспільнення») вимагало створення управлінських і господарюючих суб'єктів, які могли ними реально розпоряджатися і користуватися. Право розпоряджатися одержавленими засобами виробництва було надане компартійно-радянській номенклатурі, а право користуватися ними — трудовим колективам. У ході перетворень, названих соціалістичними (комуністичними), радянське суспільство було вертикалізоване. Наявні в ньому організаційні структури базувалися, як і держава, на засадах «демократичного централізму», тобто з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією структур вищим. Спілкування між структурами по горизонталі заборонялося, щоб запобігти утворенню організацій, не підпорядкованих центрам влади. Вертикалізовані структури виконували роль «передавальних пасів» від центрів влади до атомізованого населення.

Обидві вертикалі влади пронизували народну товщу. Компартійній вертикалі в кожній ланці адміністративно-територіального поділу підпорядковувалися осередки партії і комсомолу, комсомолу — піонерська організація, піонерам — дошкільнята-жовтенята. Радянська вертикаль контролювала депутатів рад, управлінський апарат, профспілки, численні громадські організації. Додаткова вертикаль органів державної безпеки складалася з величезної кількості штатних працівників і цілої армії навербованих залякуванням або матеріальним заохоченням інформаторів та сексотів («секретных сотрудников»). Перебуваючи всередині суспільства, інституції держави дістали можливість організовувати «всенародні рухи» різного призначення (за дострокове виконання п'ятирічки, колгоспний, ізотовський, стахановський тощо).

Леніну та його наступникам вдалося створити державу, незалежну від волевиявлення суспільства. Можна сказати навіть більше: перебуваючи в такій державі, громадяни звикали до патерналістської турботи її чиновників і втрачали суб'єктність. Тим паче, що держава розбудувала велетенський пропагандистський апарат, який запевняв усіх і кожного, що при соціалізмі «трудящі маси» мають безплатне житло, освіту й охорону здоров'я, а після переходу до комунізму всі матеріальні блага розподілятимуться за потребами.

Присутній у назві верховного органу Української Народної Республіки термін «рада» (Центральна Рада) є еквівалентом російського слова «совет». Наявний в ленінській системі влади і власності термін «советская власть» не можна вважати маскувальним, попри приховану за ним компартійну диктатуру. Ця влада, як уже підкреслювалося, була реальною і породила незліченну кількість означень, органічно поєднаних з терміном «совет» (народ, країна, суспільство, культура, побут тощо). Для громадян УРСР назва панівної в країні влади передавалася в українізованій формі — «радянська влада». Громадяни УНР нав'язувану їм Росією владу називали без перекладу — «совєтська», «совецька», «совітська». Таким же терміном користувалися українські партії, поки існували в УСРР. Він використовувався у Західній Україні до 1939 р. і в українській діаспорі.

Унаслідок стресу, спричиненому в українському суспільстві повномасштабною російсько-українською війною, актуалізувалося питання про те, як називати владу, що існувала в СРСР до 1988 р. Аналізуючи його без емоцій, слід пам'ятати, що робітничі та солдатські ради являли собою органічний елемент Української революції. В УНР доби Директорії була зроблена спроба спертися на ради й навіть з'явився Трудовий конгрес як їх верховний орган. Однак, грубою силою, у 1920 р. — за допомогою мільйонної армії, яка заполонила Україну, Москва насадила в ній у вигляді місцевого самоуправління спочатку ревкоми, а потім — сконструйовані парткомами більшовиків ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Ради чи совіти? Українізація всіх сфер життя, яка почалася після утворення Радянського Союзу, зробила цю дилему безпредметною. Тим більше, що українізація супроводжувалася втягненням окупованої України в радянський імперський організм — державосуспільство, здійснюване терористичними, пропагандистськими та виховними (для нових поколінь) методами. Усвідомлюючи об'єктивну реальність, яка тривала впродовж багатьох десятиліть, не варто, здається, переглядати назву влади, а услід за нею — назви країни, суспільства, культури, побуту тощо. Досить й того, що в українській мові прижився термін «совковість» (споріднений з терміном «совет») для позначення інерційного впливу радянської минувшини на свідомість громадян незалежної України.

В якому співвідношенні знаходяться системи влади в радянській Росії та в сучасній Російській Федерації? Можна стверджувати, що замаскована під комуносоціалізм основоположників марксизму тоталітарна ленінсько-сталінська система влади відродилася у трансформованому вигляді в сучасній Росії. Варто тільки порівняти наведені вище її параметри з рашизмом,

охарактеризованим у постанові Верховної Ради України «Про використання політичним режимом РФ ідеології рашизму, засудження засад і практики рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» від 2 травня 2023 р. Ґрунтуючись на досвіді повномасштабної російсько-української війни, парламент визнав, що характерними ознаками та наслідками рашизму є:

- системні порушення прав та основоположних свобод людини;
- культ сили та мілітаризм;
- культ особи, що перебуває на верхівці вертикалі влади та сакралізація інститутів держави;
- самовозвеличення Росії та росіян шляхом насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів;
- застосування з метою реалізації експансіоністської державної політики практики поширення серед інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «русского мира»;
- системні порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема, поваги до суверенітету інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою;
- системні створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань та сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій;
- системні використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності;
- систематична організація та здійснення масових убивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів;
- регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу;
- регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф.

Верховна Рада звернулася до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав із закликом підтримати засудження ідеології, політики та практики рашизму.

Можна не сумніватися в тому, що насаджувана в Радянському Союзі впродовж десятиліть ленінсько-сталінська система влади розчистила шлях до утвердження в сучасній Російській Федерації ідеології, політики та практики рашизму. Багаторазово повторювані Путіним критичні зауваження на адресу Леніна були викликані лише однією конкретною причиною — розвалом Радянського Союзу.

Радянський Союз будувався на показовому визнанні державності союзних республік і декларував своєю конституцією можливість для кожної з них вийти зі свого складу. Насправді однак, Ленін побудував радянську псевдо-

федерацію у вигляді двоканальної структури, в якій компартійна вертикаль з диктаторськими правами надійно підтримувала централізований і монолітний державний устрій. До розвалу СРСР призвела конституційна реформа 1988 р., яка розірвала зв'язок між двома вертикалями влади, відсунула КПРС на манівці політичного життя і забезпечила повновладдя рад. Сподівання реформаторів подолати системну кризу радянського ладу своєрідною «революцією згори» не виправдалися. Перебудовна політика М. Горбачова переросла в «революцію знизу», і союзні республіки, насамперед Російська Федерація на чолі з Б. Єльциним, скористалися шансом усунути загальносоюзний центр.

Путін засвоїв лише один урок із розпаду СРСР, а саме: взяв на озброєння ідеологію царського самодержавства. Ця імперська ідеологія заперечувала силу права й утверджувала право сили. Вона пропагувала «богообраність» імперської нації і закликала до постійного розширення території імперії за рахунок сусідніх народів. В унісон із лідером кадетів П. Мілюковим Путін повторював, що українці та росіяни — це один народ, а Українська держава створена зусиллями ворогів «русского мира». Теза про один народ не перешкоджала йому здійснювати геноцид цивільних громадян України в ході сучасної російсько-української війни.

Після розпаду Радянського Союзу здавалося, що Російська Федерація та Україна розвиватимуться як демократичні держави, наближаючись за своїми стандартами до соціальних держав Західної Європи, які сприймалися індокринованими радянськими людьми як капіталістичні держави. Однак уже тоді між Україною і Росією виникла нездолання безодня, засвідчувана мовою національних прапорів. РФ обрала національним прапором дореволюційний імперський триколор, а Україна — синьо-жовтий прапор знищеної червоною Росією УНР.

Громадянам УНР доводилося відстоювати свободу і незалежність від російських військ, які напливали на Україну під триколірним або червоним прапорами. Вони воювали з Росією, маючи лише сумнівну підтримку німецько-австрійських військ, готових у зручний час перетворитися з союзника на окупаційну силу. Жодної підтримки з боку демократичних держав Європи, які здобували перемогу у Першій світовій війні, вони не мали. Тепер ситуація протилежна: маємо за собою у протистоянні з ядерною державою всі демократичні держави світу. Однак ми воюємо без збройної допомоги союзників через те, що нашим ворогом є ракетно-ядерна держава. Воюємо з надією на перемогу, тому що альтернативи їй не існує. Синьо-жовтий прапор має майоріти на всій території України в її міжнародно визнаних кордонах.

* * *

Автор висловлює щиру вдячність за апробацію рукопису цієї праці та слушні поради академіку НАН України Валерію Смолію, а також членам-кореспондентам НАН Геннадію Боряку й Ларисі Якубовій. Окрема подяка — старшому науковому співробітнику Інституту історії України Геннадію Єфіменку, котрий проаналізував фактологічну основу праці. У багатьох дослідженнях, якими довелося користувалися, Геннадієві вдалося виявити застарілі або помилкові твердження та виправити їх за допомогою першоджерел.

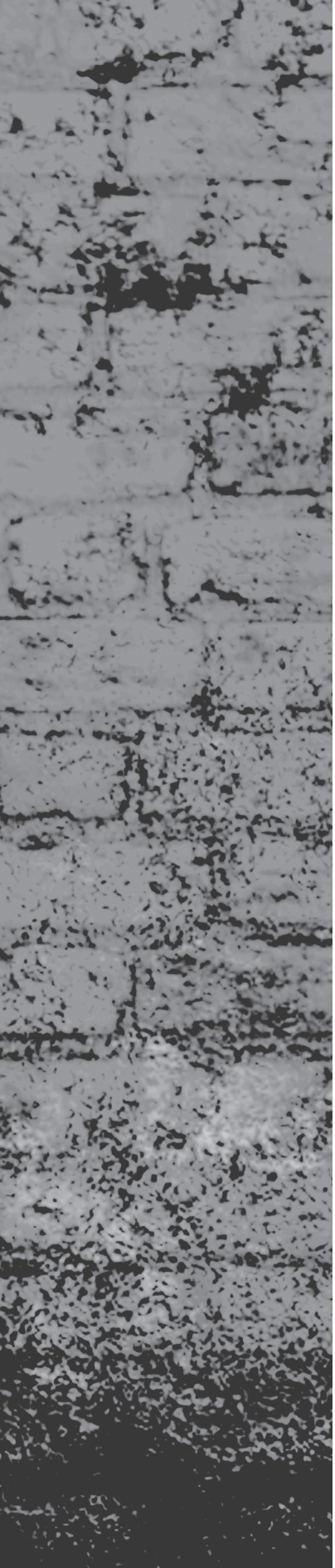

РОЗДІЛ 1

РІЗНОВИДИ СОЦІАЛІЗМУ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX століття

1.1. Комуносоціалізм очима К. Маркса і Ф. Енгельса

1.2. Ревізія революційного марксизму західноєвропейськими соціал-демократами

1.3. «Неусвідомлений соціалізм» народних низів

1.4. Комуносоціалізм очима В. Леніна

Понад три десятиліття відділяє нас від розпаду Радянського Союзу, з яким пов'язаний, як узвичаєно вважати, крах комунізму у всесвітньо-історичному масштабі. Здавалося б, на такій темпоральній відстані вже можна позначити властивою назвою той суспільно-політичний режим і соціально-економічний лад, який більшовики побудували в колишній Російській імперії. Це не був комунізм, тобто суспільство, в якому матеріальні й культурні блага розподіляються за потребами. Радянські пропагандисти запевняли, що це була перша фаза комунізму: соціалізм із розподілом благ за працею.

Через три десятиліття фахівці в галузі гуманітарних наук стараються оминати питання про те, який соціалізм був побудований у Радянському Союзі. Один із проникливих дослідників історії СРСР радянського періоду, професор Каліфорнійського університету в Берклі Мартін Маліа справедливо зауважував: «У сучасному політичному словнику нема поняття, більш переобтяженого багатозначністю, ніж поняття "соціалізм"»[1].

Після повалення самодержавства провідні позиції в колишній Російській імперії посіли політичні сили, охоплені соціалістичними настроями. Однак вони по-різному уявляли собі державний устрій і побудований на його основі соціально-економічний лад. Іншими словами, у них було різне бачення соціалізму.

Головну мету цього дослідження становить пошук відповіді на питання, чому той різновид соціалізму, який народився в голові Владіміра Леніна, утвердився в Росії та завойованій нею Україні. Чому ця людина спромоглася організувати масову партію російських більшовиків і, спираючись на неї, створити всупереч волі велетенської більшості населення країни штучний режим, цивілізаційно відмінний від колишніх або існуючих тоді суспільно-політичних режимів і відповідних їм соціально-економічних побудов. За рамками цього

[1] Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917—1991. Київ, 2000. С. 63—64. Переклад з видання: Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917—1991. New York: Free Press, 1994. Перекладачі, які готували книгу до видання в Україні, безпідставно змінили прізвище автора: з Malia вийшов Маля.

дослідження, яке обмежується політичною діяльністю В. Леніна, залишилася дальша доля Радянського Союзу. Однак не виникає сумніву в тому, що крах цієї держави після кількох десятиліть стагнації відбувся під вагою її власних нерозв'язних проблем, закладених ще при заснуванні. Жодна небезпека з боку зовнішніх або внутрішніх політичних сил Радянському Союзу не загрожувала...

Закладена в цю монографію ідея має додаткову актуальність унаслідок того, що Радянський Союз був побудований Леніним усупереч рекомендаціям революційного марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс запевняли, що ліквідація приватної власності на засоби виробництва відкриє людству шлях до «світлого майбутнього», тобто до комунізму. Чи мали вони рацію, розглянемо трохи пізніше. Зараз розглядається інший зріз проблем: докорінна відмінність позиції Маркса й Енгельса, які запевняли, що «експропріація експропріаторів» означатиме ліквідацію категорії приватної власності, від позиції Леніна, який розумів «експропріацію експропріаторів» як передачу наявних у власності суспільства засобів виробництва державі. Ленін запевняв більшовиків, а слідом за ними — суспільство, що він твердо стоїть на платформі революційного марксизму, яка торує шлях до «світлого майбутнього». Насправді однак, радянське суспільство опинялося в політичній та економічній залежності від держави. Держава здійснювала свої соціально-економічні перетворення, облудно використовуючи гасла революційного марксизму.

Ми поспішили з твердженням про те, що крах комунізму у всесвітньо історичному масштабі пов'язаний з розпадом СРСР. Як і у вільному світі, тобто в демократичних країнах, у посткомуністичній Російській Федерації та КНР інститут приватної власності поширюється на суспільство. Однак ці дві країни зберегли у своїй будові риси, притаманні Радянському Союзу. Саме через це актуальною виглядає постановка питання про різновиди соціалізму. Розв'язання його допоможе розібратись з ленінським різновидом соціалізму, тобто встановити, що саме було побудоване в Радянському Союзі під назвою «розвинутий соціалізм».

1.1.

КОМУНОСОЦІАЛІЗМ ОЧИМА К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА

Цей сюжет доцільно розпочати з повторення термінологічного аналізу, вже здійсненого Мартіном Маліа. Термін «соціалізм» у його сучасному розумінні з'явився на переламі 20—30-х рр. XIX ст. у журналістиці — англійській (для характеристики дій послідовників Р. Оуена) і французькій (для характеристики праць К.-А. де Сен-Симона). Мислителі, які просували соціалістичні ідеї в системному вигляді (до названих слід додати Ш. Фур'є), вважали, що ці ідеї можуть здійснитися шляхом поступового вдосконалення суспільства. Першим ужив іменник «соціаліст» Роберт Оуен у 1827 р. У Франції під пером сен-симоніста Анрі Леруа в 1831 р. народився іменник «соціалізм» [2].

[2] Маля М. Радянська трагедія... С. 41.

Термін «соціалізм» народжувався як мрія про соціально-економічний лад, який прийде на зміну капіталізму після того, як зникне тим або іншим способом приватна власність на засоби виробництва. Отже, від початку цей термін позначав мрію, у той час як капіталізм, особливо на перших стадіях розвитку, був досить таки похмурою реальністю. Спочатку в Англії (з 60-х рр. XVIII ст.), а потім у деяких інших країнах Західної Європи відбувалася промислова революція, тобто перехід від заснованого на ручній праці мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії.

Термін «капітал» у Європі існував з XVI ст., позначаючи сукупність монетарних і матеріальних засобів виробництва. Термін «капіталіст», тобто власник капіталу, що використовувався для виробництва матеріальних цінностей, уперше застосував Дені Дідро у своїй «Енциклопедії». Термін «капіталізм» для позначення економічної системи, створюваної капіталістами, з 40-х рр. XIX ст. вживався Луї Бланом та його послідовниками [3].

Карл Маркс увів у науковий обіг поняття «капіталістичний спосіб виробництва», але не скористався у своїх працях терміном «капіталізм». Клас підприємців — власників капіталу він іменував буржуазією, використовуючи термін французького, а не німецького походження. Суспільство, яке було проникливо проаналізоване в його фундаментальній праці «Капітал», сучасники назвали буржуазним. Разом із «буржуазією» з'явився її антипод — пролетаріат. Так позначалися робітники, позбавлені власних засобів виробництва, які продавали свою робочу силу капіталістам, тобто працювали для заробітку на фабриках і заводах.

Розподіл матеріальних благ у вигляді заробітної плати (для осіб найманої праці) і прибутку (для капіталістів) завжди був і залишається суб'єктивною дією, яка супроводжується або боротьбою протилежних сторін за більшу частку (класова боротьба), або домовленостями між ними (класовий мир). На етапі становлення капіталістичного способу виробництва згуртованість людей найманої праці була мінімальною, і капіталісти використовували цю обставину, щоб розподіл здобутих у процесі виробництва матеріальних благ максимальною мірою обернути на свою користь. Книга Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» яскраво описувала нелюдську експлуатацію працівників найманої праці, до якої вдавалися підприємці. Автор ілюстрував свою книгу фактами, здобутими з перших рук.

Справді, під час Німецької революції Ф. Енгельс брав участь у народній армії Бадена і Пфальця, яка воювала з прусськими військами, після її поразки знайшов притулок у Швейцарії, а в листопаді 1849 р. оселився в Англії. До 1870 р. він жив у Манчестері, де працював у фірмі «Ермен і Енгельс». Після смерті батька в 1860 р. Енгельс взяв на себе керівництво фірмою, але через 10 років продав співвласнику свій пай та оселився в Лондоні, де з 1849 р. жив К. Маркс. Вагому частку доходів від фірми, відсотків від одержаного після її продажу капіталу і гонорарів за численні статті в газетах Енгельс віддавав сім'ї друга. Це дозволяло Марксу не працювати для заробітку і присвячувати весь свій час науковій творчості.

[3] Там само. С. 65.

К. Маркс і Ф. Енгельс уперше зустрілися влітку 1844 р. в Парижі, у редакції німецької емігрантської газети «Форвертс!». Вони зрозуміли, що є однодумцями, і почали співпрацювати. Наступного року вийшла у світ їх перша спільна праця — «Святе сімейство, або Критика критичної критики».

Щоправда, їхні погляди на категорію приватної власності, з якою була пов'язана ідея комунізму, спочатку не були тотожними. В економіко-філософських рукописах 1844 р. 26-літній К. Маркс узяв у багнети ідею скасування приватної власності, яку обґрунтовували Г. Бабеф, Е. Кабе, Р. Оуен, В. Вейтлінг та інші соціалісти. Утвердження спільності майна він вважав запереченням особистості людини. Далі по тексту натрапляємо на фразу, яка тоді не випливала з практичного досвіду людства, а була абсолютно геніальним прозрінням: «...цей комунізм, який скрізь заперечує *особистість* людини, є лише послідовне вираження приватної власності, яка є цим запереченням» (курсив Маркса — *С.К.*) [4]. Іншими словами, Маркс стверджував, що знищується тільки власник, а приватна власність незнищенна. Хоч під іншою назвою, але вона залишається тим, чим була — приватною власністю. Ця думка в підкреслено абстрактних виразах настільки важлива, що її варто ще раз процитувати в іншій формі, викладеній на наступній сторінці: «Перше позитивне скасування приватної власності, *грубий* комунізм, є тільки *форма прояву* мерзенності приватної власності, яка хоче утвердити себе як *позитивна спільність*» (курсив Маркса — *С.К.*) [5].

Ф. Енгельс таких прозрінь не мав, про що свідчить його захоплений опис колонії Р. Оуена в Гемпширі [6]. Саме Енгельсу належить яскрава замальовка комуністичного майбутнього людства у двох промовах, проголошених в Ельберфельді у лютому 1845 р. Першу промову 24-річний Енгельс закінчив на такій оптимістичній ноті: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце» [7].

Навесні 1847 р. Маркс і Енгельс прийняли запрошення керівників німецького емігрантського Союзу справедливих приєднатися до них. На скликаному в Лондоні конгресі ця організація на їхню пропозицію була перейменована на Союз комуністів. В Європі відчувалося наближення революції, і Маркс з Енгельсом дійшли спільної позиції стосовно перспектив існування приватної власності. 21 лютого 1848 р. вони опублікували в Лондоні програму Союзу комуністів — «Маніфест Комуністичної партії».

У насиченій революційною грозою атмосфері ідея експропріації експропріаторів здавалася простою і зрозумілою. Робітники під керівництвом своєї партії комуністів повинні були зруйнувати традиційне суспільство. Господарями життя ставали люди, позбавлені власності — пролетарі. Девізом усіх видань Союзу комуністів стало гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

---

[4] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 42. С. 106.
[5] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. С. 107.
[6] Там само. С. 209.
[7] Там само. Т. 2. С. 522.

Рекомендації «Маніфесту» були розпливчастими, але це не сприймалось як недолік. Головна ідея твору вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [8]. Трохи далі по тексту натрапляємо на не менш яскраво окреслене твердження: «Комуністична революція є найрішучіший розрив із успадкованими від минулого відносинами власності» [9].

Здавалося б, такий висновок був логічним, а тому й переконливим. Буржуазний індивідуалізм органічно протиставлявся пролетарському колективізму. Отже, експропріація буржуазії пролетаріатом нібито повинна була перевтілити відносини власності. Приватна власність у руках буржуазії мусила перетворитися на колективну в руках робітників.

Випливав з цього ще один нібито логічний умовивід: ліквідація приватної власності капіталістів на засоби виробництва та вироблені з їх застосуванням матеріальні цінності усувала необхідність обміну. Товари перетворювалися на продукти, зникала необхідність існування товарно-грошових відносин і вільного ринку. Через три десятиліття після появи «Маніфесту Комуністичної партії» Ф. Енгельс занотував в «Анти-Дюрингу»: «Раз суспільство візьме у володіння засоби виробництва, то буде усунуте товарне виробництво, а разом з тим і панування продукту над виробником» [10].

У «Маніфесті» Маркс і Енгельс заявили, що робітнича революція передасть засоби виробництва капіталістів у володіння, користування і розпорядження держави, яку Маркс кількома роками пізніше назвав державою диктатури пролетаріату. Енгельс у 1878 р., як видно з тексту «Анти-Дюрингу», бачив засоби виробництва вже у власності суспільства.

Після «Маніфесту» К. Маркс прожив ще 35 років, а Ф. Енгельс — 47. Творчість основоположників марксизму посіла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства. Проте обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити головну загадку «Маніфесту» — специфіку механізму, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія людської цивілізації, у комуністичну власність — колективну, суспільну, загальнонародну. В їх вченні про комунізм, а вони називали його вченням про науковий комунізм, щоб відійти від пропагованих попередниками утопічних вчень, не знайшлося місця для характеристики декретів, які перетворювали б власність держави диктатури пролетаріату у власність суспільства. Не відмовляючись від висунутих у «Маніфесті» прогнозів, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства, яке називали буржуазним. Можна сказати навіть більше — головна праця К. Маркса «Капітал» містила в собі фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння «Маніфесту»: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес» [11].

[8] Там само. Т. 4. С. 422.
[9] Там само. С. 429.
[10] Там само. Т. 20. С. 278.
[11] Там само. Т. 23. С. 12.

Ф. Енгельс усе-таки мав, здається, у своїх мріях про майбутній комунізм неоформлені уявлення про перетворення власності держави диктатури пролетаріату на власність суспільства. Проте все пояснюється лише тим, що він, як і К. Маркс, був переконаний у недовгому існуванні пролетарської держави. Аналізуючи «Анти-Дюринг», натрапляємо на таку характеристику перехідного періоду від держави диктатури пролетаріату до бездержавного комуністичного суспільства: «*Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність*. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності й класові протилежності, а разом із тим і державу як державу». Таке твердження слід розглядати як словесну еквілібристику. Якщо наведеного не досить, можна продовжити цитування: «Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає» [12].

У чому полягала фундаментальна помилка основоположників марксизму? Чому їх «науковий комунізм» виявився таким же утопічним, як і всі попередні комуністичні доктрини? Відповідаючи на це, треба з усією силою підкреслити, що К. Маркс і Ф. Енгельс не мали стосунку до появи у XX ст. тоталітарних режимів лівого спрямування, які натягнули на себе личину комунізму і в різний спосіб знищили десятки мільйонів людей. «Науковий комунізм» основоположників марксизму з його хибними рекомендаціями був використаний тими історичними діячами (передусім В. Леніним), які оголосили свою відданість марксизму, коли переконалися, що міф про «світле майбутнє» магічно діє на знедолені народні низи.

Маркс і Енгельс не враховували, що такі історичні спільноти як клас, нація або суспільство не мали ієрархізованої структурованості, тобто «рук» і «голів». Це — аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах. Звичний термін «націоналізація промисловості» позбавлений реального змісту, тому що нація не може володіти промисловістю. Так само термін «усуспільнення виробництва», який використовується, коли мова заходить про колективізацію селянського господарства, не має реального наповнення.

Таким же міфічним був термін «диктатура пролетаріату». К. Маркс використовував його, не задумуючись над тим, яка політична сила здійснює диктатуру. Коли його постійний опонент у Першому інтернаціоналі М. Бакунін почув запевнення Маркса, що диктатура пролетаріату буде диктатурою більшості населення в кожній країні, а не звичайною державою, яка височить над суспільством, він спробував уявити собі таку «народну державу», але даремно. Іронізуючи над цим неологізмом, він запитував: «Що означає пролетаріат, зведений у панівний стан? Невже весь пролетаріат стане на чолі управління? Німців близько сорока мільйонів. Невже всі сорок мільйонів будуть членами уряду? Весь народ буде керівником, а керованих не буде?» [13].

[12] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. С. 275.
[13] Бакунин М.А. Философия, социология, политика. Москва, 1989. С. 482.

Соціально-економічні перетворення могла здійснювати спільнота, яка мала ієрархічну структуру — держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою «експропріація експропріаторів», повинна була здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не робітничий клас. Під час експропріації буржуазії приватна власність не знищувалася, а ставала державною, не втрачаючи ознак приватності. Унаслідок цього створювана робітничим класом держава не «засинала», як висловлювався Ф. Енгельс, а ставала всемогутньою.

1.2.

РЕВІЗІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО МАРКСИЗМУ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИМИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТАМИ

У доцивілізаційну епоху право власності ще не розщепилося на окремі правомочності (володіння, користування, розпорядження), які могли належати різним людям. Майном, якщо воно існувало, люди володіли колективно, так само як і природними ресурсами, від яких залежало їхнє існування. Економіка громад обмежувалася збиральництвом і полюванням. Людина тоді тільки відокремлювалася від тваринного світу, в якому всі істоти відстоюють право на певну територію, що рівнозначне праву на життя. Коли з'явилися відтворювальні галузі виробництва (поряд зі збиральництвом — землеробство, поряд із полюванням — тваринництво), відносини між людськими громадами почали ускладнюватися. Людське стадо перетворювалося на родоплемінні колективи, які знаменували появу суспільства. Бувши монополією на володіння, користування й розпорядження майном та природними ресурсами, приватна власність формувала соціальні відносини між людьми. У людських громадах, які мали більш-менш розвинуту структуру, починалися процеси державотворення, внаслідок чого вони діставали перевагу над іншими у боротьбі за територію.

Аж до другої половини XIX ст. соціально-економічний вимір цивілізаційного розвитку характеризувався пануванням аграрного суспільства. На цій стадії держава могла набувати різних форм, але в основі її корінилася власність на землю (за винятком кочівницьких суспільств). Державна власність на землю персоналізувалася в особі монарха. Монарх реалізував це право шляхом передачі частини правомочностей людям, які виконували державні функції — військові, адміністративні, судові й т. п. Частина правомочностей передавалася й селянам: їм дозволялося за умови виконання повинностей користуватися землею, яка в додержавні часи перебувала в їхній власності (хоч вони над цим не задумувалися).

Необхідність примусу селян до виконання повинності з часом розвинулася в кріпосну залежність від монарха або його васалів. Так в Європі виникли багатоступеневі феодальні відносини землевласників і землекористувачів. Завдяки правовій нормі «васал мого васала — не мій васал» влада верховного суверена — монарха була обмеженою. Коли монархи внаслідок

розвитку в суспільстві буржуазних прошарків отримали можливість спертися на них, утворився державний лад, який назвали абсолютизмом. Натомість у Росії замість феодальних відносин сформувалася суто азійська залежність шляхетного стану від царя-самодержця, а кріпосна залежність селян із часом виродилася мало не в рабство.

На стадії переростання аграрного суспільства в індустріальне (соціально-економічний вимір історичного процесу) і традиційного суспільства — у громадянське (суспільно-політичний вимір) державна власність на засоби виробництва перестала уособлювати монарха. Навіть у царській Росії, в якій до кінця зберігався самодержавний спосіб правління, державна власність відділилася від власності царської сім'ї. У рамках навздогінного розвитку царський уряд у часи Пьотра I практикував будівництво мануфактур казенним коштом, а потім віддавав їх у власність приватних підприємців. Майже вся первинна залізнична мережа Росії була побудована концесіонерами на західноєвропейський облігаційний капітал, дохідність якого гарантувалася казною. Пізніше царський уряд викупив залізниці та перетворив їх на ефективний важіль впливу на економіку. Однак у всіх випадках державна власність на засоби виробництва залишалася за своєю суттю різновидом приватної власності.

Революція 1848—1849 рр. істотно вплинула на розстановку класових сил. Панівні еліти країн Західної та Центральної Європи врахували небезпеку, яку ніс привид комунізму й постаралися усунути її соціальними та політичними реформами. У середовищі робітників, які з кожним новим десятиліттям ставали численнішими та згуртованішими, такі спроби знаходили відгук. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили почали знаходити спільну мову на шляхах встановлення конституційної монархії та загального виборчого права.

Щоб заручитися громадською підтримкою у справі об'єднання Німеччини, прусський канцлер О. фон Бісмарк пішов назустріч лідеру робітничого руху Ф. Лассалю й запровадив у 1867 р. загальне виборче право. Британські консерватори на чолі з Б. Дізраелі крок за кроком відступали перед вимогами тред-юніонів і в середині 1880-х років теж запровадили загальне виборче право. Опинившись у парламентах, соціалісти почали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати державну підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних країнах Європи почали виникати обриси соціальної держави, яка спиралася на співробітництво класів. Теоретично соціалісти залишалися прихильниками ліквідації приватної власності та створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися соціальними реформами. Після того, як Союз комуністів перестав існувати, жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, щоб не виявляти готовності до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких поширювались марксистські ідеї, назвалися соціал-демократами, щоб підкреслити відданість демократії та соціальним реформам.

К. Маркс і Ф. Енгельс не збиралися йти проти течії, але постаралися, щоб дорогий їм концепт комунізму не зникав із поля зору робітників. У

грудні 1875 р. в Готі відбувся об'єднавчий з'їзд німецьких соціалістів, на якому була утворена Соціалістична робітнича партія (пізніше — Соціал-демократична партія Німеччини, скорочено СДПН). Ознайомившись із програмою німецьких соціалістів, Маркс написав зауваження до неї та через А. Бебеля передав їх керівництву з'їзду. Однак делегати проігнорували поправки метра. Тоді Маркс розгромив схвалену з'їздом програму. Неочікувано його «Критика Готської програми» виявилася одним з найбільш важливих документів марксизму. Адже в ньому розкривалися уявлення Маркса про комунізм.

Родоначальник марксизму більше не вважав, що соціалізм і комунізм є термінами однакової смислової наповненості. Комунізм він поділив на дві фази, першу з яких позначив терміном «соціалізм». При соціалізмі, як він вважав, мусив панувати той же принцип, як при обміні товарними еквівалентами: певна кількість труда в одній формі обмінюється на рівну кількість труда в іншій формі. Перехід до комунізму пов'язувався з високим ступенем економічного розвитку суспільства. «На вищій стадії комуністичного суспільства, — підкреслював Маркс, — після того, як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці, коли зникне разом із цим протилежність розумової та фізичної праці; коли праця перестане бути засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з усебічним розвитком індивідів виростуть продуктивні сили, і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, — тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: "Кожному за здібностями, кожному за потребами"» [14].

Позначені у цьому переліку умови здавалися настільки віддаленими, що Маркс не побажав більше нічого додати до умоглядного опису повного комунізму. Та й взагалі він запроваджував поняття повного комунізму тільки для того, щоб відділити його від такого ж умоглядного, але близького до капіталістичного способу виробництва за своїми «родимими плямами» майбутнього соціалізму. «Ми маємо тут справу, — зауважував Маркс, — не з таким комуністичним суспільством, яке розвинулось на своїй власній основі, а навпаки, з таким, яке тільки що виходить якраз із капіталістичного суспільства і яке через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному і розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло. Відповідно до цього кожний окремий виробник одержує назад від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки сам дає йому. Те, що він дав суспільству, становить його індивідуальний трудовий пай... Він дістає від суспільства квитанцію в тому, що він доставив таку-то кількість праці (після відрахування його праці на користь суспільних фондів) і по цій квитанції він одержує з суспільних запасів таку кількість предметів споживання, на яку затрачено стільки ж праці. Ту ж саму кількість праці, яку він дав суспільству в одній формі, він одержує назад в іншій формі» [15].

[14] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. С. 21.
[15] Там само. С. 20.

Суспільство, сформоване одразу після «експропріації експропріаторів», Маркс бачив завдяки «родимим плямам» добре знайомого йому капіталістичного способу виробництва настільки чітко, що описував навіть конкретику (наприклад, квитанції). Проте це суспільство було таким же продуктом його фантазії, як суспільство повного комунізму. Оскільки комунізм із розподілом матеріальних благ за потребами був лише пропагандистською вишенькою на майбутньому торті, доведеться відшукати більш конкретний термін для позначення Марксової першої фази комунізму. Мабуть, підійде такий термін: комуносоціалізм.

Повернемось, однак, до «квитанцій». З того, як К. Маркс описував комуносоціалізм, чітко випливає, що він заперечував можливість існування товарного виробництва й обміну, а відповідно й товарно-грошових відносин та вільного ринку в економіці суспільства після пролетарської революції. Якщо цей Марксів опис читача не переконує, то повинні переконати такі запевнення, обернуті в суто теоретичну форму: «У суспільстві, основаному на началах колективізму, на спільному володінні засобами виробництва, виробники не обмінюють своїх продуктів; так само мало праця, затрачена на виробництво продуктів, проявляється тут як вартість цих продуктів, як якась притаманна їм речова властивість, тому що тепер, на протилежність капіталістичному суспільству, індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці» [16].

Так детально слід зупинятися на цьому боці Марксової візії комуносоціалізму через те, що В. Ленін, як згодом буде показано, некритично запозичив його у власну версію комуносоціалізму. На відміну від Марксової візії Ленінська почала прискореними темпами реалізуватися після державних переворотів у листопаді 1917 та січні 1918 рр., які більшовики назвали соціалістичною революцією. Аналіз ленінського комуністичного штурму, який супроводжувався багатомільйонними жертвами, якраз і становить основний сюжет цієї монографії.

Щоб здобути підтримку в суспільстві, лідери соціал-демократичних партій виявляли готовність до компромісів. Вони переконувалися, що краще рухатись у напряму узгодження інтересів труда і капіталу, ніж тримати курс на знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким самим полем для прикладення інтелекту, як і діяльність у сфері науки, культури, релігії. До того соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала інші сфери й давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки й зниження соціальної напруги в суспільстві. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (тобто одержавлення, як правило — з викупом). Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали у своїй практичній діяльності партнерами політичних партій, які представ-

[16] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. С. 19.

ляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися, хоч в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення капіталістичних держав на соціальні.

Послідовним представником ревізіоністської течії у західноєвропейському марксизмі був один із керівників німецької соціал-демократії, головний редактор центрального органу СДПН «Соціал-демократ» (у 1881—1890 рр.) Едуард Бернштайн. Залишаючись соціал-демократом, він прагнув переосмислити суть соціалізму, яка полягала у ліквідації приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. «Якщо під здійсненням соціалізму розуміють виникнення суспільства, керованого в усіх пунктах строго комуністично, — писав він, — то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно лежить, на мій погляд, у досить віддаленому майбутньому» [17].

Е. Бернштайн був прихильником майбутньої соціальної держави, яка в його часи ще не з'явилася. Його метою був класовий мир, а не класова війна, яка корінилася в основі марксистського світобачення. «Новий лад, принципово відмінний від буржуазного, повинен бути досягнутий шляхом творення, а не насилля, шляхом реформаторської праці з вдосконалення старого ладу», — писав він в іншій своїй книзі [18]. Він навіть не назвав соціалізмом той «новий лад», який мав прийти на зміну старому.

Найчастіше цитується в літературі така заява Е. Бернштайна з його праці «Боротьба соціал-демократії і соціальна революція»: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають "кінцевою метою соціалізму". Ця мета, чим би вона не була, для мене — ніщо, рух — це все» [19].

Німецькі соціал-демократи не відмовлялися від догм революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», поки був живий Ф. Енгельс. Навіть Е. Бернштайн, бувши одним з найближчих співробітників Енгельса, зважено визначав свою позицію. Карл Каутський та інші партійні лідери, які працювали над прийнятою в 1891 р. Ерфуртською програмою СДПН, погодилися оголосити кінцевою метою соціал-демократичного руху усуспільнення засобів виробництва і заміну ринкових відносин централізованим розподілом продуктів. Не пояснюючи механізму появи колективної власності, Ерфуртська програма наполягала, як і «Маніфест Комуністичної партії», на ліквідації приватної власності. Докорінна відмінність від «Маніфесту» полягала в тому, що Ерфуртська програма СДПН передбачала досягти кінцевої мети реформами, а не революціями.

Отже, на зламі XIX — XX ст. в Західній і Центральній Європі сформувався новий різновид соціалізму. Він поєднувався з Марксовим комуносоціалізмом тезою про відсутність необхідності в обміні матеріальними цінностями,

[17] Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. Санкт-Петербург, 1902. С. 219—220.

[18] Бернштейн Э. Исторический материализм. Санкт-Петербург, 1901. С. 325

[19] Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция. *Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США*. Москва, 1985. С. 37.

тобто запевняв про перетворення товарів на продукти, розподілювані між людьми згідно з витраченою ними працею. Разом із тим він відкидав тезу «Маніфесту Комуністичної партії» про робітничу революцію і переконував, що соціалізм буде завойований шляхом еволюційного розвитку людства.

1.3.

«НЕУСВІДОМЛЕНИЙ СОЦІАЛІЗМ» НАРОДНИХ НИЗІВ

В. Ленін не раз висловлювався з приводу того, що саме забезпечило більшовикам успіх у революції 1917 р. Згадавши ремарку К. Маркса про розгортання майбутньої пролетарської революції таким чином, що «француз почне, а німець доробить» (з листа Ф. Енгельсу від 12 лютого 1870 р.)[20], він зауважив: «Ми бачимо тепер інше поєднання сил міжнародного соціалізму. Ми говоримо, що легше починається рух у тих країнах, які не належать до числа експлуатуючих країн, що мають можливості легше грабувати й можуть підкупити верхівки своїх робітників»[21].

Пізніше, на VIII з'їзді РКП(б) Ленін ще раз повернувся до питання про поведінку народних мас у революції 1917 р., торкнувшись цього разу селянства. «Ми досягли влади в умовах виняткових, — говорив він, — коли гніт царизму змусив із великим поривом зробити докорінну і швидку зміну, і ми зуміли в цих виняткових умовах спертися на кілька місяців на все селянство в цілому. Це — історичний факт. Ми не менш як до літа 1918 року, до заснування комітетів бідноти, трималися як влада, бо спиралися на все селянство в цілому»[22].

Червоною ниткою в обох висловлюваннях проходить така теза: гасла більшовиків підняли не тільки робітників, які за означенням, як Леніну здавалося, були націлені на соціалістичну революцію, а й всю селянську масу. Як же було насправді?

Зарубіжні дослідники, очі яких не були замулені марксизмом-ленінізмом, звертали увагу на те, що в Російській революції більшовики йшли за народними низами, а не низи — за більшовиками. Професор Х'юстонського університету (США) Пол Грегорі зауважував: «По суті, у Леніна не було особливого вибору, окрім узаконення стихійної експропріації землі селянами, яка відбувалася по всій Росії»[23].

Висловивши цю саму тезу на кілька десятиліть раніше від П. Грегорі, автор багатотомної «Історії радянської Росії» Едвард Карр занотував й інше: «У певному розумінні більшовиків чекав на заводах той же збентежуючий досвід, що й із землею. Розвиток революції приніс із собою не тільки стихійне захоплення земель селянами, але й стихійне захоплення промислових підприємств робітниками. У промисловості, як і в сільському господарстві,

[20] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 32. С. 345.
[21] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 267.
[22] Там само. Т. 38. С. 173.
[23] Грегори П. Политическая экономия сталинизма. Москва, 2006. С. 44.

революційна партія, а пізніше й революційний уряд опинилися у вирі подій, які у багатьох відносинах бентежили й обтяжували їх, але, оскільки ініціатори цих подій являли собою головну рушійну силу революції, вони не могли ухилитися від того, щоб надати їм підтримку» [24].

Як позначити той різновид соціалізму, який, на думку Е. Карра, був головною рушійною силою Російської революції? В. Ленін справедливо вказав, що це не був той соціалізм, утвердження якого мусив розпочати француз і закінчити німець. Це не був і ленінський різновид соціалізму, стисло сформульований судженням Е. Карра і П. Грегорі про те, що більшовики йшли за народними низами, а не низи — за більшовиками (аналіз ленінського різновиду соціалізму в усій його повноті подається у цьому дослідженні далі).

Як не дивно, а характеристика різновиду соціалізму, що став головною рушійною силою Російської революції, подана в документі, датованому лютим 1914 р., тобто створеному задовго до революції. Зважаючи на те, що події наступних років передбачувалися у цьому документі з бездоганною точністю, деякі дослідники засумнівалися в його аутентичності. Перевірка, здійснена за різними напрямками, дозволила впевнено стверджувати, що доповідна записка Пьотра Дурново імператору Ніколаю II — аж ніяк не підробка.

Мова йде про міністра внутрішніх справ П. Дурново, який відзначився в 1905—1906 рр. жорстоким придушенням революції. Після відставки він став членом Державної ради й до 1915 р. перебував на посаді імператорського радника. У лютому 1914 р. Дурново звернувся до царя з доповідною запискою, в якій радив відмежуватися від назріваючої в Європі війни, відновити зв'язки з консервативною Німеччиною й обмежити контакти з демократичною Антантою — Францією та Великою Британією. Записка зберігалася в нерозібраних паперах Ніколая II, але ніщо не свідчило, що він її прочитав. Копія записки знайшлася в Бахметьєвському архіві (США), у фонді останнього імперського міністра фінансів П. Барка. Згадка про неї містилася у спогадах генерала П. Курлова, опублікованих у Берліні у 1920 р. німецькою мовою. Уперше документ з'явився в популярному суспільно-політичному журналі «Красная новь» у 1922 р.

Записка П. Дурново найцікавіша аналізом потрясінь, передбачуваних ним у разі неминучих поразок у війні з Німеччиною. «Ці потрясіння, — писав автор, — матимуть якраз соціальний, а не політичний характер... Особливо сприятливий ґрунт для соціальних потрясінь являє собою, звичайно, Росія, де народні маси, без всякого сумніву, сповідують принцип неусвідомленого соціалізму» [25].

Далі Дурново пояснював, що саме він мав на увазі під терміном «неусвідомлений соціалізм». «Попри опозиційність російського суспільства, таку ж неусвідомлену, як і соціалізм широких верств населення, — говорилося в записці, — політична революція в Росії неможлива, і революційний рух неминуче вироджиться в соціалістичний. За нашою опозицією нікого нема, у

[24] Карр Э. Большевистская революция 1917—1923. Т. 1-2. Москва, 1990. С. 449.
[25] *Красная новь*. 1922. Кн. 6 (ноябрь — декабрь). С. 196.

неї нема підтримки в народі, який не бачить жодної різниці між урядовим чиновником та інтелігентом. Російський простолюдин, селянин і робітник, однаково не шукає політичних прав, йому і непотрібних, і незрозумілих. Селянин мріє про дармове наділення його чужою землею, робітник — про передачу йому всього капіталу і прибутків фабриканта, і далі цього їхні жадання не йдуть» [26].

Розкриваючи те, що приховувалося за виразом «неусвідомлений соціалізм», Дурново передбачав, як можуть скористатися такими настроями народних мас не конституційні демократи, в яких він вбачав «опозицію Його Величності», а свідомі соціалісти, яких у країні вистачало: «Варто тільки широко кинути ці гасла в населення, варто тільки урядовій владі безборонно допустити агітацію у цьому напрямі, Росія, без сумніву, буде вкинута в анархію, пережиту нею у вікопомний період смути 1905—1906 років» [27].

Отже, Дурново вбачав лише опосередковану загрозу для влади з боку доктринальних соціалістів. Він був переконаний, як бачимо, що соціалісти підуть за народними масами, а не навпаки. Він зовсім не передбачав загрози з боку опозиційних партій, які відображали інтереси великих власників: «Більш ніж дивно за таких умов вимагати від урядової влади, щоб вона серйозно рахувалася з опозицією, заради неї відмовилася від ролі неупередженого регулятора соціальних відносин і виступила перед широкими народними масами як послужливий орган класових устремлінь інтелігентсько-власницької меншості населення» [28].

Записка завершувалася апокаліптичною картиною, яка вражала всіх, хто читав її у наступні роки: «У боротьбі з таким противником як Німеччина, не можна не передбачати, що соціальна революція в найбільш крайніх її проявах у нас неминуча... У країні почнуться революційні виступи. Ці останні відразу висунуть соціалістичні гасла — єдині, які можуть підняти й згуртувати широкі верстви населення, спочатку чорний переділ, а потім і загальний поділ всіх цінностей та маєтностей. Переможена армія, позбавлена до того ж за час війни найбільш надійного кадрового свого складу, охоплена в більшій частині стихійно загальним селянським устремлінням до землі, виявиться надто деморалізованою, щоб послужити оплотом законності й порядку... Росія буде вкинута у непроглядну анархію, кінець якої не піддається навіть передбаченню» [29].

До прогнозу П. Дурново варто внести деякі корективи, пов'язані з потенціалом селянства. Царський сановник недаремно ставив його на перше місце в майбутніх подіях. Насправді однак, роль селянства в революції виявилася ще вагомішою.

К. Маркс до селянства ставився досить презирливо, порівнюючи його з лантухом картоплі: розв'яжи лантух, і картоплини посиплються в різні боки. Однак після двох із половиною років світової війни російське селянство перетворилося на могутню силу. Адже воно стало ядром царської армії, тобто

[26] *Красная новь*. 1922. Кн. 6 (ноябрь — декабрь). С. 196.
[27] Там само.
[28] Там само. С. 197.
[29] Там само.

вперше здобуло організацію та озброєння. Робітники здебільшого залишалися в тилу, працюючи на оборонних заводах. Могильниками царського режиму стали селяни у солдатських шинелях. Їх справді цікавила «чужа земля», а не політичні права, їм непотрібні й незрозумілі.

Слід додати, що П. Дурново не торкнувся національного зрізу суспільства в майбутній революції. Тим часом у позиціях російського й українського селянства була істотна різниця. Характеризуючи ситуацію в центральній Росії, видатний мислитель Ніколай Бердяєв занотував: «За своїми поняттями про власність російські селяни завжди вважали неправдою, що дворяни володіють величезними землями. Західні поняття про власність були чужі російському народу, ці поняття були слабкі навіть у дворян. Земля Божа, і всі трудящі, що обробляють землю, можуть нею користуватися. Наївний аграрний соціалізм завжди був властивий російським селянам» [30].

На відміну від російського селянства, обтяженого багатовіковою кріпосницькою традицією, серед українських селян трималася пам'ять про суцільне покозачення часів гетьмана Богдана Хмельницького. Реставрація кріпосного права в імперські часи зачепила не всіх. Антипоміщицькі настрої серед українських селян були не менші, ніж серед російських. Однак общинні порядки не переважали, у своїй масі українські селяни залишалися індивідуальними господарями. Вони не випадково стали головною рушійною силою визвольних змагань.

1.4.

КОМУНОСОЦІАЛІЗМ ОЧИМА В. ЛЕНІНА

Той різновид соціалізму, який народився в Російській імперії після повалення самодержавства, був реалізований Леніним в утворених більшовиками радянських республіках завдяки майстерно поєднаній суміші утопічної форми Марксового комуносоціалізму з реалістичним змістом «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Щоб ленінські цитати, якими постійно супроводжується розгляд проблем «комуністичного будівництва» в 1917–1923 рр., не виглядали відірваними від контексту, варто розпочати цей підрозділ із характеристики В. Леніна як людини, мислителя і вождя [31].

Мабуть, ніхто не висловлювався більш визначено про взаємозв'язок особистості Владіміра Леніна і породженого ним суспільно-політичного ладу в Росії, як професор Гарвардського університету (США), видатний фахівець у галузі російсько-радянської історії Ричард Пайпс. «Нема потреби вірити, що історію роблять "великі люди", – починав він другу частину своєї фундаментальної книги "Російська революція", – щоб визнати величезне

[30] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва, 1990. С. 14.

[31] Розгорнуту характеристику див.: Кульчицький С. Володимир Ілліч Ленін: погляд з XXI століття. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 20. Київ, 2011. С. 29–76.

значення особистості Леніна та його впливу на ходу російської революції та на створення особливого політичного ладу... Комуністична Росія з моменту своєї появи була дивовижним відображенням свідомості й волі однієї людини, її біографія та історія злилися й розчинилися одна в одній» [32].

Прадід Леніна з боку батька Василій Ульянінов був відпущеним на оброк кріпаком. Він викупився з неволі задовго до скасування кріпосного права і став заможною людиною. Дід Леніна Ніколай Ульянов мав у шлюбі з калмичкою Анною Смирновою двох синів і двох дочок. Батько Леніна Ілля здобув вищу освіту, став дійсним статським радником (що прирівнювалося до генеральського чину) і потомственим дворянином.

З боку матері родовід Леніна виявився не менш цікавим. Прадід Мойша Бланк був заможним торговцем у Старокостянтинові Волинської губернії та одружився зі шведкою Анною Остедт. Дід Сруль (після вихрещення — Александр) закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію й взяв шлюб з Анною Грошопф, яка походила із заможної німецької сім'ї. Він здобув потомствене дворянство і купив у Казанській губернії село Кокушкіно разом із кріпаками. Його дружина народила хлопчика і п'ятьох дівчаток, серед них була майбутня матір Леніна Марія. Коли Анна померла, А. Бланк узяв цивільний шлюб з її рідною сестрою, бездітною удовою Катериною фон Ессен. У сім'ї Іллі Ульянова і Марії панувала німецька мова навпіл із російською, тобто для Леніна вона була рідною. Натомість французькою та англійською мовами він володів завдяки навчанню, підкріпленому пізніше тривалим перебуванням у відповідному мовному середовищі. Зарубіжні дослідники ленінської генеалогії виявили, що по німецькій лінії родичами Ульянових були полководець А. Гітлера генерал-фельдмаршал Вальтер Модель, генерал-лейтенант Хассо фон Мантойффель, який командував танковою дивізією СС «Велика Німеччина», і президент ФРН Рихард фон Вайцзеккер.

Отже, майбутній вождь більшовиків успадкував різноманітні національні й релігійні традиції. Однак, як справедливо вказав Н. Бердяєв, він був «типово російською людиною» [33]. Відомо також, що з 17 років Ленін був атеїстом. У листуванні з царськими властями він не забував підкреслити, що є потомственим дворянином.

У 1879—1887 рр. Ленін навчався в Симбірській гімназії. Навчання закінчилося в той рік, коли повісили його старшого брата — народовольця. Леніна все-таки зарахували до Казанського університету, але за першої-ліпшої нагоди того ж року виключили. У 1891 р. він склав екстерном екзамен у Петербурзі за програмою юридичного факультету. Після цього числився на посаді помічника присяжного повіреного, але насправді жив на кошти сім'ї, займався самоосвітою і виступав у Самарі перед місцевими марксистами з рефератами, спрямованими проти народників. Ніколай Вольський (Валентинов), який тривалий час спілкувався з Леніним за кордоном, визнав необхідним зауважити таке: «Оточений преклонінням сім'ї, яка вбачала в ньому

[32] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. С. 7.
[33] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. С. 94.

"генія", Ленін уже з ранніх років почав вважати себе власником абсолютної істини, носієм "цілісного наукового марксистського світогляду", що, на його переконання, давало йому право вивищуватися над іншими людьми, їх собі підкорювати, їх вести за собою» [34].

У 1893 р. Ленін прибув у Петербург, вступив у марксистський гурток студентів-технологів і незабаром став його керівником. У травні 1895 р. він уперше виїхав за кордон і впродовж чотирьох із половиною місяців перебував у Західній Європі. У Женеві він зустрівся з членами групи «Визволення праці».

Восени 1895 р. гурток студентів-технологів об'єднався з Л. Мартовим і марксистами з його оточення в одну підпільну організацію — Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. У грудні більша частина організації була заарештована. 14 місяців Ленін просидів у тюрмі й у лютому 1897 р. був висланий на три роки до Західного Сибіру.

У березні 1898 р. шестеро представників від марксистських організацій Петербурга, Москви, Києва і Катеринослава разом із трьома делегатами від єврейського соціал-демократичного союзу «Бунд» зібралися в Мінську, щоб заснувати Російську соціал-демократичну робітничу партію — РСДРП. З'їзд ухвалив маніфест російських соціал-демократів, який базувався на ідеях «Маніфесту Комуністичної партії», але враховував специфіку Росії. Революційний процес поділявся в ньому на два етапи — загальнодемократичний і соціалістичний. Незабаром жандарми заарештували учасників з'їзду і партія припинила існування.

У тюрмі й на засланні Ленін писав книгу «Розвиток капіталізму в Росії» і статті, присвячені переважно проблемам утворення партії. Головним важелем у цій справі він уважав випуск загальноросійської нелегальної газети. У лютому 1900 р. термін заслання закінчився, а в липні він виїхав за кордон і розпочав видання газети «Искра». Крім нього і Г. Плеханова до редакції газети увійшли П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Мартов і А. Потресов.

II з'їзд РСДРП відбувся у липні 1903 р. в Брюсселі. На ньому виникли гострі суперечки між Леніним і його багаторічним союзником Л. Мартовим. Коли делегати Бунда, які претендували на окреме становище в партії, залишили з'їзд, за прибічниками Леніна виявилася кількісна перевага, і вони поспішили назватися більшовиками. Проте вже наприкінці року центральний орган партії газета «Искра» перейшла під контроль суперників більшовиків, яких останні назвали меншовиками.

Революція 1905 р. в Росії для Леніна стала несподіванкою. На відміну від Л. Троцького, який після «Кривавої неділі» одразу опинився в Петербурзі у центрі подій, Ленін повернувся з еміграції тільки в листопаді. Своєю резиденцією він обрав Куоккалу — містечко за 60 км від столиці, але вже у Фінляндії, де не було поліцейського нагляду. Поразка революції змусила його в грудні 1907 р. повернутися у Женеву.

Наприкінці 1908 р. Ленін улаштувався в Парижі, де прожив майже чорити роки. У 1905—1912 рр. він представляв РСДРП у Міжнародному

[34] Валентинов Н. Встреча Ленина с марксизмом. *Новый журнал (Нью-Йорк)*. 1958. № 53. С. 208.

соціалістичному бюро II Інтернаціоналу, брав участь у Штутгартському (1907 р.) і Копенгагенському (1910 р.) конгресах. У січні 1912 р. на Всеросійській конференції РСДРП у Празі він ініціював остаточний розрив із меншовиками.

Перша світова війна 1914—1918 рр. застала Леніна в Пороніно — дачному містечку неподалік Кракова. На другий день війни жандарми зробили у нього обшук, після чого ув'язнили в найближчій тюрмі у містечку Новий Тарг. Двері тюрми відкрило заступництво В. Адлера. Міністр внутрішніх справ запитав керівника австрійських соціал-демократів, чи переконаний він у тому, що Ульянов — це ворог царського уряду? «О, так! — відповів Адлер, — більш заклятий ворог, ніж Ваше превосходительство!» [35]. Проте, для постійного проживання більш зручною виявилася нейтральна Швейцарія. Ленін осів у центрі російської еміграції Берні, а за рік переїхав до Цюриха.

Досвід революції 1905—1907 рр. засвідчував, що зростаюча соціальна напруженість здатна трансформуватися в революційні дії мас під впливом зовнішньої війни. Тому Ленін із нетерпінням чекав, коли Росія втягнеться у війну з сусідами. У листі до Максима Горького, написаному після 25 січня 1913 р., він зауважував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в усій Східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Іосиф і Ніколаша зробили нам цю приємність» [36]. Коли ж вона спалахнула, більшовики почали агітувати за перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. У написаній у серпні 1914 р. статті «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» Ленін рекомендував своїм однодумцям наголошувати на необхідності «спрямувати зброю не проти своїх братів — найманих рабів інших країн, а проти реакційних і буржуазних урядів та партій усіх країн» [37]. У листі до А. Шляпнікова (Бєленіна), який перебував у більшовицькій партії з 1901 р. і виконував під час війни функції зв'язкового між Російським і Закордонним бюро ЦК РСДРП, Ленін писав 17 жовтня 1914 р.: «Лозунг миру, по-моєму, неправильний у даний момент. Це — обивательський, попівський лозунг. Пролетарський лозунг повинен бути: громадянська війна» [38].

Революція в Росії почалася у міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст. ст.) 1917 р. За кілька днів страйки й демонстрації в Петрограді стали масовими, до страйкарів приєднався петроградський гарнізон. Заворушення почалися і в інших тилових гарнізонах. 15 (2) березня Ніколай II за порадою керівників політичних партій Державної Думи і головнокомандувачів фронтів відрікся від влади. Монархія Романових упала за вісім днів.

Коли почалася революція, перед емігрантами у Швейцарії виникла проблема: як дістатися до Росії? Ленін шкодував, що поїхав у 1915 р. до Цюриху, а не в Стокгольм. Зі Швеції було легко потрапити в Петроград через Фінляндію. Перспектива кружного морського шляху не влаштовувала Леніна.

[35] Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. Кн. 1. Москва, 1994. С. 305—306.
[36] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 48. С. 151.
[37] Там само. Т. 26. С. 6.
[38] Там само. Т. 49. С. 13.

З одного боку, він боявся німецьких субмарин, з іншого — небезпідставно вважав, що Антанта чинитиме перешкоди проникненню в Росію керівних діячів соціалістичних партій, які розкладатимуть армію. Тому він вирішив організувати проїзд зі Швейцарії у Швецію залізницею через Німеччину. Позиція Центральних держав у цьому питанні мала бути протилежною позиції Антанти через зрозумілі причини.

Усі формальності стосовно поїздки російських емігрантів Німеччиною в опломбованому вагоні узгоджувалися за посередництва німецьких соціал-демократів. Кайзер Вільгельм II особисто стежив за тим, щоб не виникало перешкод. Верховне командування виявило готовність пропустити емігрантів крізь розташування німецьких військ на фронті, якщо їм було б відмовлено у в'їзді у Швецію.

16 (3) квітня 1917 р. Ленін прибув у Петроград. Від цього моменту його життєвий шлях міцно переплівся з доленосними подіями, які вирували в охопленій революцією країні. Вирішальну роль у цих подіях почали відігравати інтелект Леніна, його тактична і стратегічна майстерність, здатність долати перешкоди на шляху, який він торував для своєї партії та всього суспільства.

Після повалення самодержавства в країні сформувалися два центри політичної влади — Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів, яку контролювали соціалістичні партії меншовиків та есерів, і Тимчасовий комітет Державної Думи, в якому зосередилися партії цензової демократії: партія народної свободи (конституційні демократи), октябристи й прогресисти. Меншовики та есери дотримувалися засад західноєвропейського соціалізму, тобто висловлювалися за класовий мир і заперечували класову війну. Бувши переконаними в буржуазно-демократичному характері Російської революції, вони утримувалися від наміру створювати уряд, який мусив підготувати скликання Установчих зборів. На їхню думку, до уряду мусили зайти легітимні представники партій цензової демократії.

Мова йшла про партії IV Державної Думи, обраної на підставі антидемократичного виборчого закону. Цей закон справедливо вважався третьочервневим державним переворотом, який поклав край революції 1905—1907 рр. Закон різко скоротив коло підданих царя, які мали право голосу, на користь виборців з високим майновим цензом (землевласників і домовласників).

Тимчасовий уряд із виконавчими й законодавчими функціями був утворений 15 (2) березня. У ньому був представлений лише один соціаліст — міністр юстиції Александр Керенський. Присутність соціаліста на посаді міністра юстиції була визнана необхідною всіма політичними силами. Він мусив прискорити звільнення в'язнів царського режиму і реформування правоохоронної системи. Головою уряду і міністром внутрішніх справ був затверджений голова Всеросійського Земського союзу, позапартійний, князь Г. Львов, але реальним керівником став лідер кадетів П. Мілюков.

Характеризуючи розстановку політичних сил у перші місяці після повалення самодержавства, В. Ленін використовував термін «двовладдя», який став панувати в радянській історіографії й дотепер зберігає популярність. Насправді однак, у країні не існувало реального двовладдя. В опублікованій уперше в 1921 р. праці про Російську революцію П. Мілюков по пам'яті

переказав заяву Г. Львова на нараді членів уряду з виконавчим комітетом Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Ця заява переконливо показала парадоксальні стосунки, що склалися між партіями соціалістичної та цензової демократії:

■ «За останній час уряд взагалі взятий під підозру. Він не тільки не знаходить у демократії підтримки, але й зустрічає там спроби підриву його авторитету. За такого стану уряд не бачить можливості нести відповідальність. Ми вирішили покликати вас і порозумітися. Ми повинні знати, чи придатні ми для нашого відповідального поста в теперішній час. Якщо ні, то ми для блага батьківщини готові скласти свої повноваження і звільнити місце для інших» [39].

Щоб остаточно переконатися в тому, що твердження В. Леніна про «двовладдя» є міфом, варто звернутися до спогадів керуючого справами у першому складі Тимчасового уряду Владіміра Набокова (батько російсько-американського письменника Владіміра Набокова). У спогадах, датованих квітнем 1918 р., Набоков розповів чимало цікавого про роботу Контактної комісії, яка координувала роботу виконкому Петрограда та уряду. Комісія була утворена 23 (10) березня 1917 р. у складі 10 осіб, по 5 із кожного боку. Набоков так розповідав про поведінку редактора «Известий Петроградского Совета Рабочих и Солдатских Депутатов» Ю. Стеклова (Нахамкиса):

■ «Головною діючою особою на цих засіданнях був Стеклов... Тон його був тоном людини, переконаної в тому, що Тимчасовий уряд існує тільки з його ласки й доти, доки це йому бажано. Він як би розігрував роль гувернера, слідкуючого за тим, щоб довірений йому вихованець поводив себе як треба, не пустував, виконував його вимоги й завжди пам'ятав, що йому це й це дозволено, а ось це — зась! При цьому постійно проривалося усвідомлення своєї власної могутності й підкреслювалася власна великодушність. Скільки разів мені доводилося вислуховувати фрази, в яких прямо чи опосередковано говорилося: "Ви (Тимчасовий уряд — *С.К.*) дуже добре знаєте, що варто було б нам тільки забажати, і ми безперешкодно взяли б владу у свої руки, причому це була б найбільш міцна й авторитетна влада. Якщо ми цього не зробили й поки не робимо, то лише тому, що вважаємо вас у теперішній час більш відповідними історичному моменту. Ми погодились допустити вас до влади, але саме тому ви стосовно нас повинні пам'ятати своє місце, і взагалі не забуватися, не робити жодних важливих і відповідальних кроків, не порадившись з нами й не діставши нашого схвалення. Отже, повинні ви пам'ятати, що жодного самостійного значення й ваги ви не маєте"» [40].

Сильна позиція соціалістичних партій, які контролювали Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів, була лише блідим відображенням позиції охоплених «неусвідомленим соціалізмом» народних мас. Ця неусвідомленість заважала народним масам усвідомити те, що меншовики та есери перебували на платформі західноєвропейського соціалізму з

[39] Милюков П.Н. История второй русской революции. Москва, 2001. С. 88.

[40] Набоков В. Временное правительство. *Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном. Берлин, 1922*. Репринт: Москва, 1996. Т. 1. С. 65—66.

її тенденцією уникати класової війни й добиватися класового миру. Ця платформа не відповідала російській ситуації, коли зникла диктаторська вісь самодержавного правління, на якій трималася державність. Однак тоді цього не усвідомлювали не тільки маси, а й охоплені революційною ейфорією соціалістичні партії.

У питанні про так зване «двовладдя» не варто обмежуватися тільки спогадами, бо існує цілком об'єктивний історичний факт. У ніч на 15 березня 1917 р. делегація виконкому Петроради зустрілася з делегацією Тимчасового комітету Державної Думи для обговорення складу і програми уряду. Запропонована виконкомом програма містила в собі вісім пунктів, які уряд мусив визнати й виконувати. Проте серед них не було найбільш нагального — про вихід Росії з війни [41]. Саме цього найбільше добивалися народні низи. Це сталося не випадково. Ініціатор рішення про делегування влади представникам цензової демократії меншовик Ніколай Суханов (Гіммер) свідомо залишив питання про ставлення до війни за межами нав'язаної думцями програми. Пізніше він зізнався одному з лідерів есерівської партії Віктору Чернову: «Інакше цензова демократія могла б відмовитися від створення уряду, що веде політику миру, й у владу довелося б вступити радянській демократії в умовах, за яких мирна політика неминуче стала б найбільш ударним пунктом її програми. А тим часом питання про війну було тоді чимось на кшталт квадратури кола» [42].

Ця квадратура кола майже негайно перетворилася на урядову кризу, коли П. Мілюков запевнив союзників, що Тимчасовий уряд має намір продовжувати війну до переможного кінця. Під тиском обурених громадян Мілюков і військовий міністр Александр Гучков вилетіли з уряду. Меншовицько-есерівському виконкому Петрограда довелось погодитися на входження до уряду міністрів-соціалістів.

У перші тижні революції позиція п'ятиособової президії Російського бюро ЦК РСДРП(б) була суперечливою, хоч не відривалася від реальності. На думку П. Залуцького, В. Молотова й А. Шляпнікова, партії більшовиків треба було б брати курс на створення соціалістичного уряду без партій цензової демократії.

Матвій Муранов та Іосиф Сталін, підтримані Петербурзьким [43] комітетом ленінської партії, уважали, що треба підтримувати той уряд, який утворився. Принципово іншу реальність запропонував Ленін, коли прибув у Петроград.

У російськомовному двотомнику «История русской революции», який з'явився в Берліні у 1931 і 1933 рр., Лев Троцький зауважив: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе питання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 року?» [44].

[41] Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. Рим, 1971. С. 141—142.

[42] Чернов В. Рождение революционной России. Февральская революция. *Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей.* С. 223.

[43] Більшовики не визнали перейменування Санкт-Петербурга на Петроград на хвилі антинімецької істерії в 1914 р.

[44] Цитується за збірником, упорядкованим Н. Васецьким: Троцкий Л.Д. К истории русской революции. Москва, 1990. С. 332.

З висоти XXI ст. можна дати більш-менш переконливу відповідь на поставлене Троцьким запитання. Без Леніна більшовики залишилися б однією з фракцій російської соціал-демократії, і розвиток країни після повалення самодержавства відбувався б у межах існуючої реальності. Іншими словами, Росія не загрузла б у спотвореному світі Ленінського комуносоціалізму. Російська держава не увібрала б у себе всі ресурси суспільства і не перетворилася б на страхітливого монстра, який приніс величезні нещастя багатьом народам світу, й насамперед — власному народу. Національні республіки, які з'явилися на теренах царської імперії після її розпаду, зберегли б свою незалежність.

Обставини прибуття В. Леніна в революційний Петроград добре відомі, але цікаво, як до цього поставився Тимчасовий уряд. У спогадах, написаних у квітні 1918 р., В. Набоков так розповідав про реакцію своїх колег: «В одному з березневих засідань Тимчасового уряду, під час перерви розмовляли про більшовицьку пропаганду, що розвивалася. Керенський заявив — за своїм звичаєм, істерично порегочуючи: "А ось почекайте, сам Ленін їде... Ось, коли почнеться насправді!". З цього приводу відбувся короткий обмін думками між міністрами. Уже було відомо, що Ленін та його друзі збираються вдатися до послуг Німеччини для того, щоб пробратися зі Швейцарії в Росію. Було також відомо, що Німеччина нібито йде назустріч цьому, добре зважуючи результати. Якщо не помиляюсь, Мілюков (так, саме він!) зауважив: "Панове, невже ми їх впустимо за таких умов?". Однак на це досить одностайно відповідали, що формальних підстав перешкодити в'їзду Леніна нема, що, навпаки, Ленін має право повернутися, тому що він амністований, що спосіб, до якого він вдається для здійснення подорожі, не є формально злочинним. До цього додавали, уже під кутом зору політичної доцільності підходячи до питання, що сам факт звернення до послуг Німеччини в такій мірі підірве авторитет Леніна, що його не доведеться боятися. На загал, усі дивилися досить поверхово на небезпеки, пов'язані з приїздом вождя більшовизму. Таким був основний тон. Зв'язаний своїми проголошеннями свободи, сам безперервно мітингуючи, Тимчасовий Уряд не вважав можливим протидіяти хоча б найбільш розгнузданій і руйнівній пропаганді, усній і друкованій» [45].

У виданій у 2007 р. монографії з історії світового комунізму професор Оксфордського університету Роберт Сервіс твердив, що ленінська партія прийшла до влади, не маючи детального плану, за яким мусив бути сформований новий державний лад [46]. Це твердження — помилкове. В. Ленін мав добре продуману стратегію формування нового державного ладу, аналізу якої присвячується в цій книзі наступний розділ. Спираючись на цю стратегію, вождь більшовиків розробляв тактику формування спотвореної реальності всупереч бажанням переважної більшості населення країни. Аналізу цієї тактики присвячена вся ця книга. Те, що ленінська партія

[45] Набоков В. Временное правительство. *Архив русской революции, изданный Г.В. Гессеном*. Т. 1. С. 75–76.

[46] Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ, 2012. С. 88.

професійних революціонерів спиралася на підтримку порівняно невеликої кількості виборців, серед яких немалу частку становили різноманітні шарикови й швондери, не вимагає розгорнутих доказів. Доказом можуть бути результати єдиних за весь час радянської влади вільних виборів на багатопартійній основі. На виборах до Установчих зборів, що відбулися наприкінці листопада і в грудні 1917 р., більшовики набрали 24 % голосів, у тому числі в українських губерніях — 10 % [47].

Однак Р. Сервіс має рацію, коли пише, що Ленін приховував власні плани здобуття політичної влади й утвердження комуністичного ладу, спираючись на праці основоположників марксизму: «Ленін, неначе детектив-інтелектуал, переорював їхні тексти у пошуках посилань. Його аналіз, хоча й до певної міри виправданий, був здійснений із застосуванням украй вибіркового підходу до неспівбіжних текстів, написаних його інтелектуальними героями. Він бив себе в груди, що він лишень детально роз'яснює поставлені Марксом та Енгельсом цілі та представляв себе як їхній скромний учень» [48].

У процитованому уривку з праці оксфордського професора заперечення викликає тільки визначення Леніна як скромного учня Маркса й Енгельса. Цим визначенням Р. Сервіс зачепив важливу рису особистості більшовицького вождя, який був дуже закритою людиною, особливо у сфері оприлюднення власних самооцінок. Справді, виникає важливе запитання: чи усвідомлював він свою роль у світовій історії? Відповідь на таким чином поставлене запитання має істотне значення для аналізу його стратегії і тактики в більшовицькій революції. Тим більше, що вже наведені в цій книзі оцінки різних авторитетних аналітиків вказують на те, що переоцінити роль В. Леніна в історії просто-таки неможливо.

Є цілком об'єктивна відповідь на таке запитання. У «Повному зібранні творів» і в Ленинских сборниках опублікована сила-силенна планів, промов, записок для пам'яті, коротких доручень підлеглим, запитань під час засідань уряду тощо. Увага до цих чернеток із боку вождя, який ретельно їх збирав і зберігав, безпомилково вказує на те, наскільки вагомим уважав він кожне своє слово. Можна вказати й на те, що Ленін ставився з особливою увагою до всіх документів, які розроблялися з його участю. Анжеліка Балабанова, яка працювала з ним у Міжнародному соціалістичному бюро II Інтернаціоналу, а потім на посаді секретаря виконкому Комінтерну, так це пояснювала: «Від початку мене вражало, наскільки велике значення Ленін надавав кожному порядку денному, кожному слову в ньому, навіть кожній комі. Він міг годинами обговорювати незначні деталі. Я переконалася, наскільки багато це важило для нього в контексті історії. Він бажав, щоб в анналах історії була відбита правильність його позиції та помилковість інших» [49].

Безапеляційність суджень і переконаність у правоті були властиві Леніну з молодих років. Це підтверджують, зокрема, стосунки з Г. Плехановим: він поважав родоначальника російського марксизму, але ніколи не підпадав

[47] Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Київ, 1987. С. 57.
[48] Сервіс Р. Товариші. Комунізм і світова історія. С. 79.
[49] Balabanoff A. Impression of Lenin. University of Michigan Press, 1984. P. 43.

під його вплив [50]. Самооцінка Леніна з часом тільки зростала, і це підтверджує людина, з якою він створював Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. Розповідаючи про молодого Ульянова, Юлій Цедербаум (Л. Мартов) занотував: «У ньому ще не було, або, в усякому разі, не відчувалося тієї впевненості у своїй силі, не кажучи вже в історичному покликанні, яка помітно виступала в більш зрілий період життя». Разом із тим Мартов підкреслював, що «елементів особистого марнославства в характері В.І. Ульянова я ніколи не помічав» [51].

Намагання утвердити власний культ за життя властиве багатьом успішним державним діячам. Відсутність подібного прагнення у Леніна слід пояснювати не скромністю, а упевненістю в планетарному масштабі власної діяльності. Ленін не потребував ні компліментів з боку найближчого оточення, ні оплесків натовпу.

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками Леніна і Мартова. Першим його використав Л. Мартов у брошурі «Боротьба зі "становищем облоги" в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла в Женеві у 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був справжнім марксистом. У радянську добу термін «ленінізм» набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва й особливо І. Сталіна («Про Леніна і ленінізм», «Основи ленінізму»). У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошено реалізацією марксистських ідей, і в Радянському Союзі закріпився термін «марксизм-ленінізм».

Тим часом терміни «марксизм» і «ленінізм», попри навіть термінологічну спорідненість у сфері комуністичної доктрини, досить-таки різні. В. Ленін запозичив деякі уявлення про майбутній комунізм, які склалися в голові К. Маркса. До того, він здійснив їх, насаджуючи свою доктрину силовими засобами, це призвело до катастрофічних наслідків у суспільно-політичному і соціально-економічному житті завойованої більшовиками країни. Проте ленінський різновид соціалізму кардинально відрізнявся від комуносоціалізму Маркса. Останній залишився тільки утопією, тоді як Леніну вдалося реалізувати свій різновид соціалізму, хоч і не в первинному вигляді, а з поправками, викликаними спротивом суспільства. Та перед тим, як зіставляти комуністичну доктрину в марксизмі й доктрину ленінізму, треба вказати на певну еволюцію в поглядах основоположників марксизму.

Еволюція була відносною. Маркс і Енгельс до кінця залишалися переконаними прихильниками комуністичної доктрини, сформульованої в «Маніфесті Комуністичної партії». Однак вони не раз давали зрозуміти своїм послідовникам, що розвиток демократії в буржуазному суспільстві здатний внести поправки в стратегію і тактику робітничого руху. У Маркса ця думка особливо виразно прозвучала, коли він виступав на робітничому мітингу в Амстердамі 8 вересня 1872 р.: «Ми знаємо, що треба зважати на установлення, звичаї та традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знав Ваші установлення, то можливо,

[50] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. С. 96.
[51] Мартов Ю.О. Записки социал-демократа. Кн. 1. Берлин, 1922. С. 268.

додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитись своєї мети мирними засобами» [52].

Ф. Енгельс теж у книзі «Становище робітничого класу в Англії» писав про кризу, яка могла бути розв'язана тільки насильством. Проте через 40 років у передмові до нового видання цієї книги він визнав свою помилку: «Я навмисне не викреслив із тексту багатьох провіщень, у тому числі провіщення близькості соціальної революції в Англії, на яке я зважився під впливом своєї юнацької запальності» [53]. Отже, йшлося не тільки про те, що після революцій 1848–1849 рр. у Європі змінилася палітра політичних сил. Змінився й сам Енгельс, як він щиро у цьому зізнався.

Енгельс відмовлявся не від ідеї соціальної революції, а від думки про те, що вона відбудеться у найближчому майбутньому. Кількома роками раніше, у написаній у листопаді 1886 р. передмові до нового видання марксового «Капіталу», він сформулював цю думку в іншій формі: «Англія це єдина країна, де неминуча соціальна революція може бути здійснена цілком мирними й легальними засобами» [54]. Тут уже йшлося не про строки революції, а про її суть. Порівнявши обидва твердження, можна зрозуміти, як Енгельс уявляв собі соціальну революцію в Англії. У такому випадку йшлося не про переможне пролетарське повстання з негайною «експропріацією експропріаторів», а про використання важелів демократії для реалізації все тієї ж комуністичної доктрини.

Ще чіткіше Енгельс висловився щодо перспектив реалізації комуністичної доктрини в зауваженнях до Ерфуртської програми СДПН 1891 р.: «Можна собі уявляти, що старе суспільство могло мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує у своїх руках всю владу, де конституційним шляхом можна зробити все що завгодно, коли тільки маєш за собою більшість народу: у демократичних республіках, як Франція та Америка, у таких монархіях, як Англія» [55]. На думку Енгельса, німецькі соціал-демократи мусили чітко прописати у своїй програмі докорінну відмінність Німеччини від цих країн. Це означало, що лідери СДПН повинні були назвати кінцевою метою своєї політичної діяльності курс на пролетарську революцію. Вони, однак, не прислухалися до такої рекомендації.

Відмінність між основоположниками марксизму і В. Леніним у поглядах на комуносоціалізм яскраво простежувалася в розмові між Юрієм (Георгієм) П'ятаковим і згаданим вище Ніколаєм Вольським (який публікувався під псевдонімом Н. Валентинов). У березні 1928 р. вони зустрілися в Парижі, де Вольський працював редактором органу радянського торгпредства «Экономическая жизнь Советов». П'ятаков, політична діяльність якого була пов'язана здебільшого з Україною (багато хто й досі дивується, чому В. Ленін згадав його у «Листі до з'їзду», коли характеризував своїх можливих наступників), так визначив принципову відмінність поглядів верховного вождя РКП(б) від постулатів ортодоксального марксизму:

[52] Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 18. С. 151.
[53] Там само. Т. 22. С. 314.
[54] Там само. Т. 23. С. 36.
[55] Там само. Т. 22. С. 224.

«Стара теорія, що влада пролетаріату приходить лише після накопичення матеріальних умов і передумов, замінена Леніним новою теорією. Пролетаріат і його партія можуть прийти до влади без наявності цих передумов і вже потім створювати необхідну базу для соціалізму. Стара теорія створювала табу, сковувала, зв'язувала революційну волю, а нова їй повністю відкриває дорогу. Ось у цьому розтоптуванні так званих "об'єктивних передумов", у сміливості не рахуватися з ними, у цьому заклику до животворної волі, яка є вирішальним і всеохопним фактором — весь Ленін. Іншого нема» [56].

Ю. П'ятаков мав рацію. Він тільки повторив те, що було сказане самим Леніним в одному з його документів, продиктованому 17 січня та опублікованому газетою «Правда» 30 травня 1923 р. — есе «Про нашу революцію (З приводу записок Н. Суханова)». Полемізуючи з Сухановим, Ленін твердив: «Для створення соціалізму, кажете ви, потрібна цивілізованість. Дуже добре. Ну, а чому ми не могли спочатку створити такі передумови цивілізованості у себе, як вигнання поміщиків і вигнання російських капіталістів, а потім уже почати рух до соціалізму? В яких книжках прочитали ви, що такі видозміни звичайного історичного порядку недопустимі або неможливі?» [57].

Якщо західноєвропейські соціалісти ревізували авторів «Маніфесту Комуністичної партії» справа, добиваючись класового миру, то В. Ленін ревізував їх зліва, проповідуючи негайну класову війну. У «Маніфесті» теж звучав заклик до класової війни, але вона розглядалася як закономірний результат природно-історичного розвитку, тобто поза часом і простором. Тим часом Ленін і його найближче оточення від 1914 р. взяли на озброєння гасло «перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську».

Зарубіжні фахівці, які могли вільно висловлюватися на тему про відмінності між марксизмом і ленінізмом, дотримувались різних поглядів. Випускник Колумбійського університету в Нью-Йорку, один з редакторів фундаментальної «Енциклопедії про Росію і Радянський Союз» (New York, 1961) Давид Анін сформулював крайнє судження: «Між марксизмом і ленінізмом величезна різниця, можливо, навіть прірва» [58]. Найбільш зважено висловився вчений зі світовим ім'ям, один із фундаторів соціології права, викладач Гарвардського і Каліфорнійського університетів Ніколай Тимашев (син дореволюційного російського міністра торгівлі і промисловості Сергія Тимашева):

«Марксизм-ленінізм не був точним повторенням класичного марксизму. Справді, ототожнення класичного марксизму з "соціал-демократією" суперечить історичним фактам. У Марксі існували дві свідомості: одна — еволюційно-демократична, інша — революційно-диктаторська, скоріше з перевагою останньої. З цих двох свідомостей Ленін сприйняв тільки другу. Він не стільки переінакшив марксизм, скільки однобічно загострив його і, загострivши, довів думку до логічного кінця. Він викував ідею комуністичної партії, що складалася з професійних революціонерів і вела у переможний бій те стадо, яким у цій концепції, по суті, був пролетаріат, а партія будува-

[56] Валентинов Н. Суть большевизма в изображении Ю. Пятакова. *Новый журнал* (Нью-Йорк). 1958. № 52. С. 149.

[57] Ленін В.І. Останні листи і статті. Київ, 1989. С. 43.

[58] Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. С. 20.

лася ним на началах військової дисципліни, з цілковитим підпорядкуванням усіх провіденціальному вождю» [59].

Н. Тимашев не тільки підкреслив у ленінізмі ту свідомість К. Маркса, яка найбільшою мірою була втілена в «Маніфесті Комуністичної партії», але й показав її докорінну відмінність від марксизму. У Маркса в «Маніфесті» комуністична партія виступала як абстрактне поняття. У Леніна вона була суто конкретним поняттям — вихована ним самим підпільна організація професійних революціонерів.

Партія як головний інструмент насадження ленінського різновиду комуносоціалізму розглядатиметься у другому розділі цієї книги. Цей розділ логічно буде завершити аналізом висловлювань самого Леніна, в яких відбивалася програма суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень у тому вигляді, як він її розумів.

Одразу після повернення в Петроград з еміграції В. Ленін двічі виступив у Таврійському палаці — на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. 20 квітня 1917 р. газета «Правда» надрукувала тези, обґрунтовані у цих двох доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

Ленін бачив, що керівники більшовиків сповзали на позиції есеро-меншовицького блоку, який контролював Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. Член закордонної редакції «Правды» Л. Каменєв, член ЦК РСДРП(б) І. Сталін і депутат Державної Думи М. Муранов після повернення в Петроград усунули стару редакцію центрального органу партії та з 28 березня взяли газету у свої руки. У програмній статті нового керівництва «Правды» говорилося, що більшовики рішуче підтримуватимуть Тимчасовий уряд, «оскільки він бореться з реакцією або контрреволюцією». У питанні про війну нова редакція газети висловлювалася не менш категорично: поки німецька армія підкоряється своєму імператору, російський солдат повинен «стійко стояти на своєму посту, на кулю відповідати кулею і на снаряд — снарядом» [60].

Перед Всеросійською нарадою рад відбулися збори більшовицьких делегатів, щоб виробити спільну позицію з питань порядку денного. Зібралося понад 120 осіб — представники від 40 місцевих організацій РСДРП(б) і 30 об'єднаних організацій РСДРП, бюро ЦК РСДРП(б), бюро Петербурзького комітету більшовиків. В ухваленій резолюції говорилося: «Тільки дійсний перехід влади в руки пролетаріату і революційної демократії знаменував би зміну імперіалістичного характеру війни». З цієї тези випливав такий висновок: «Звернутися до народів усіх воюючих країн із закликом повстати проти їхніх гнобителів, винних у братовбивчій війні». На Всеросійській нараді представників 82 рад керівник більшовицької групи Л. Каменєв зняв цей проєкт резолюції та змусив групу проголосувати за есеро-меншовицьку резолюцію [61].

Ленін різко виступив проти есерів і меншовиків, які підтримували прагматичну політику Тимчасового уряду, і проти більшовиків, які солідаризувалися

[59] Тимашев Н.С. Две идеологии. *Новый журнал*. 1958. № 53. С. 210.
[60] Див.: Троцкий Л.Д. К истории русской революции. С. 316.
[61] Там само. С. 317.

з позицією керівників інших соціалістичних партій. Надруковані в газеті «Правда» 10 тез вилучали більшовиків з табору революційної демократії та визначали для них окреме місце в революції.

У питанні про війну, з якого починалися «Квітневі тези», Ленін висунув гасло: «Ні найменшої поступки "революційному оборонству"». Щоб добитися припинення війни, підкреслював він, треба розв'язати питання про владу.

Друга теза характеризувала становище в країні: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості й організованості пролетаріату, — до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» [62]. У цій тезі конкретизувалася розроблена Леніним концепція переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Здійснити буржуазно-демократичну революцію в Росії повинна була не буржуазія з лібералами, а «пролетаріат у союзі з багатомільйонним селянством».

Твердження про особливий шлях Росії та революційні потенції селянства Ленін запозичив у народників та їхніх спадкоємців — есерів. Відмінність полягала «лише» в тому, що народники та есери, коли говорили про робітників, селян або трудову інтелігенцію, мали на увазі якраз робітників, селян і трудову інтелігенцію, а також створювані ними організації — ради, профспілки, фабзавкоми, кооперативи, селянські союзи. Ленін, використовуючи ту саму термінологію, мав на увазі не класи й верстви російського суспільства разом з їхніми організаціями, а свою власну партію, яку називав «авангардом пролетаріату». У суспільно-політичному житті він не знаходив місця для інших «авангардів пролетаріату». Поки його партія не мала владних повноважень, він уважав за краще не оприлюднювати методів, здатних забезпечити їй маніпулювання волею класів і верств суспільства.

Третьою тезою вождь більшовиків прописував своїй партії «режим вичікування». Він не бажав утворювати уряд разом з меншовиками та есерами. Його партія повинна була забезпечити собі самостійне місце в палітрі політичних сил, щоб у слушний час прийти до влади не в коаліції, а самостійно. Суть третьої тези формулювалася у вигляді гасла «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові». Про негайне повалення уряду не йшлося.

Четверта теза настільки важлива, що її варто процитувати майже повністю: «Роз'яснення масам, що РРД (ради робітничих депутатів — *С.К.*) є єдино можлива форма революційного уряду і що тому нашим завданням, поки цей уряд піддається впливові буржуазії, може бути лише терпляче, систематичне, наполегливе, пристосовуване особливо до практичних потреб мас роз'яснення помилок їх тактики. Поки ми в меншості, ми ведемо роботу критики й вияснення помилок, проповідуючи в той же час необхідність переходу всієї державної влади до Рад робітничих депутатів, щоб маси досвідом позбулися своїх помилок» [63].

П'ята теза випливала з четвертої: метою революції оголошувалося встановлення радянської, а не парламентської республіки. Ця теза суперечила

[62] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. Київ, 1969. С. 5.
[63] Там само. С. 8.

ідеї скликання Установчих зборів, яка існувала навіть у більшовицькій партійній програмі.

Розглянемо четверту й п'яту тези в комплексі. Альянс партій ліберальної та соціалістичної демократії прийняв рішення встановити форму правління за допомогою Установчих зборів, скликаних на засадах загального, рівного, таємного і прямого голосування. Натомість Ленін стверджував, що формою революційного уряду можуть бути тільки ради, тобто організації народних низів, утворювані волевиявленням порівняно незначної частки населення. Однак низький рівень представництва не був недоліком рад, оскільки вони представляли організовану й озброєну частину цього населення — солдатських депутатів. Ради були охоплені, за виразом Пьотра Дурново, настроями «неусвідомленого соціалізму»: робітничі колективи прагнули приватизувати підприємства, на яких працювали, а селяни в солдатських мундирах вимагали зрівняльного поділу орних земель. «Неусвідомлений соціалізм» низів нічим не нагадував планів експропріації більшовицькою державою засобів виробництва у власності суспільства. Однак на початковому етапі будівництва комуносоціалізму, коли йшлося про експропріацію великих власників — буржуазії та поміщиків, інтереси рад і ленінської партії мусили збігатися. Тому Ленін почав висувати гасло «Вся влада — Радам!» навіть тоді, коли ради ще знаходилися під впливом меншовиків та есерів. Головне завдання своєї партії вождь бачив у заволодінні радами, які позбавили б суспільство здобутого після повалення самодержавства колективного суверенітету. Переслідуючи такі цілі, революціонер Ленін перетворювався на контрреволюціонера.

Уважно вчитуючись у «Квітневі тези», ми не знаходимо тієї сили, яка повалила самодержавний режим Ніколая II — рад солдатських депутатів. Це були організації мобілізованих на війну селян і робітників, у рамках марксистської теорії їх ніби не існувало. Проте ради солдатських депутатів у тилових гарнізонах і солдатські комітети на фронтах звертали на себе найпильнішу увагу більшовиків. Тільки більшовики створювали озброєні загони бойовиків при радах робітничих депутатів (червоногвардійців) і військові організації («воєнки») РСДРП(б) на фронтах та у великих тилових гарнізонах.

Серцевиною четвертої тези був заклик Леніна здійснювати «терпляче, систематичне, наполегливе, пристосовуване особливо до практичних потреб мас роз'яснення помилок їх тактики». Простіше кажучи, організовані в ради робітничих і солдатських депутатів народні низи повинні були підтримувати не есеро-меншовицький блок, а більшовиків. Тому величезне значення більшовики надавали пропаганді, перш за все в армії.

28 квітня 1917 р. вийшов перший номер газети «Солдатская правда», наклад якої з часом досяг 75 тис. примірників. У Кронштадті почала виходити газета «Голос правды», а в Ризі — «Окопная правда». Щоденно у війська направлялося до 100 тис. примірників газет. Це означало, що будь-яка рота в 12-мільйонній армії щодня одержувала примірник більшовицької газети.

Ці дані не були таємницею для радянської історіографії, вони й запозичені звідти [64]. Однак автори таких книг не задумувалися над походженням

[64] Будников В.П. Большевистская партийная печать в 1917 г. Харьков, 1959.

коштів, завдяки яким розгорталася організаторська і публіцистична діяльність РСДРП(б) у масштабах, неспівставних з усіма іншими партіями, разом узятими. Західні історики дослідили це питання на архівних першоджерелах. Розібравшись у навмисно заплутаних схемах передачі коштів, вони дійшли неспростовного висновку. Р. Пайпс наводив підсумкові дані про кошти, виділені Німеччиною більшовикам у 1917—1918 рр. для захоплення й утримання влади. Це була сума, еквівалентна 9 т золота. 3 грудня 1917 р. міністр закордонних справ імперії Ріхард фон Кюльман конфіденційно оповіщав: «Тільки одержуючи від нас істотну постійну допомогу (за різними статтями і через різні джерела), більшовики змогли створити свій головний орган — газету «Правда» і вести через нього енергійну пропаганду» [65].

Друга половина «Квітневих тез» (з шостої по десяту) формулювалася завуальовано, тому що в ній йшлося про перетворення, які мали бути здійснені вже більшовицьким урядом. Пропагуючи ідеї комуністичних перетворень, Маркс говорив, що ця ідея несумісна з приватною власністю на засоби виробництва. Натомість Ленін цю ж саму ідею розумів як ліквідацію приватної власності у розпорядженні суспільства, а не створюваної ним держави. А ще він мав намір не тільки експропріювати великих власників, як цього вимагали вражені «неусвідомленим соціалізмом» народні низи, не виключаючи більшовиків, які перетворювалися в перші місяці революції з організації професійних революціонерів на масову партію. Йшлося також про експропріацію дрібної власності десятків мільйонів селян, ремісників, кустарів, торгівців, щоб позбавити їх економічної незалежності. Жодна з суспільних верств, не виключаючи пролетаризованих селян (як висловлювався Ленін — «найбіднішого селянства»), які марили про ділянку поміщицької землі з живим і мертвим інвентарем, не була б у захваті від «усвідомленого соціалізму» вождя більшовиків.

Ленін пропонував у другій частині «Квітневих тез», щоб більшовицька партія назвала себе комуністичною, а не соціал-демократичною. Ця пропозиція була реалізована у березні 1918 р. VII з'їздом РКП(б). Пропонувалося розробити й прийняти нову, суто комуністичну партійну програму. Ця пропозиція була реалізована у березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б). Пропонувалося об'єднати у новому Інтернаціоналі комуністичні партії та групи, що народилися завдяки коштам більшовиків в інших країнах. Установчий з'їзд Комуністичного Інтернаціоналу відбувся в Москві у березні 1919 р. Нарешті висувалася ідея створити «державу-комуну». Ленін бачив свою партію після завоювання влади не просто урядовою, а державною. Якщо державна партія ставала комуністичною, то країна теж мусила стати такою. Привид комуністичної революції в її ленінській інтерпретації простерся над Росією вже у квітні 1917 р., тобто за рік до її початку. Проте тоді ще ніхто не міг його розгледіти. У країні не було людей, навіть у партії більшовиків, які могли б уявити собі наслідки ліквідації класів і приватної власності на засоби виробництва в їх розпорядженні.

Як Ленін уявляв собі основу основ комуністичної доктрини, тобто ліквідацію приватної власності на засоби виробництва? Чи думав він, що приватну власність можна ліквідувати законами, декретами, постановами?

[65] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 85.

Здається, Ленін не заморочувався цією проблемою. Вона була для нього надто абстрактною, хоч визначала собою наявність або відсутність поняття комунізму в системі понять класичного марксизму. Він міцно тримався твердження основоположників марксизму щодо того, що пролетарська революція перетворить приватну власність у власність колективну, загальнонародну, комуністичну. Зокрема, у промові на Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р. він розповідав:

«Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експропріатори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю. І ми це знали, коли ми брали у свої руки прапор соціалізму, коли ми оголошували себе соціалістами, коли засновували соціалістичні партії, коли ми перетворювали суспільство. Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної організації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли. Тільки колективний досвід, тільки досвід мільйонів може дати в цьому відношенні вирішальні вказівки саме тому, що для нашої справи, для справи будівництва соціалізму не досить досвіду сотень і сотень тисяч тих верхніх верств, які робили історію до цього часу і в суспільстві поміщицькому, і в суспільстві капіталістичному» [66].

Отже, вождь оголошував себе прихильником «наукового комунізму» основоположників марксизму, але забував, що вони розглядали комуністичне майбутнє людства як результат його природно-історичного розвитку. Засоби перетворень, здійснювані його партією, Ленін приховував за деклараціями про «досвід мільйонів», насправді розраховуючи змусити всі ці мільйони громадян змиритися з ними — терором або пропагандою.

У питанні про власність різниця між марксизмом і ленінізмом була найбільшою. Зіставимо два твердження, щоб побачити її. У написаній Леніним програмі РКП(б), яка була затверджена в березні 1919 р., говорилося: «Неухильно продовжувати й довести до кінця почату і в головному й основному вже закінчену експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто у спільну власність усіх трудящих» [67].

У написаній Н. Бухаріним частині спільної з Є. Преображенським «Азбуки комунізму», перше видання якої з'явилося в жовтні 1919 р., стверджувалося: «При диктатурі пролетаріату, яка є тимчасовою установою, засоби виробництва по суті справи належать не всьому суспільству без винятку, а тільки пролетаріату, його державній організації» [68].

В обох цих твердженнях власність на засоби виробництва декларується як така, що належить пролетаріату, але тут же прив'язується до держави. Тієї самої держави-комуни, створення якої задекларував Ленін у «Квітневих

[66] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 357.
[67] Там само. Т. 38. С. 420.
[68] Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы РКП(б). Петербург, 1920. С. 60.

тезах». Виходить так, що експропрійована у панівних класів у ході пролетарської революції власність стає, з одного боку, — «спільною власністю» пролетаріїв (за Марксом і Енгельсом), а з іншого — власністю держави-комуни (за Леніним).

«Спільна власність пролетаріїв» узгоджується з головною тезою «Маніфесту Комуністичної партії»: «комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності». Однак державна власність за будь-яких умов і в будь-які часи є різновидом приватної власності. Засоби виробництва у цьому випадку перебувають у володінні, користуванні й розпорядженні тих, хто контролює державу. Звідси висновок: не випадає називати комуністами більшовиків, які вигадали й реалізували ідею держави-комуни. Однак вони назвали себе комуністами, і з цим тепер нічого не вдієш: звикли всі.

Опубліковану у 1994 р. книгу «Росія за більшовиків», яка продовжувала попередню двотомну монографію, Ричард Пайпс завершував роздумами про Російську революцію. Одним з парадоксальних, але достатньою мірою документованих висновків у цьому тритомнику було твердження про глибинну спорідненість ленінської практики з практикою самодержавної Росії: «Традиційно російський монарх концентрував у своїх руках всю законодавчу і виконавчу владу, реалізовувану без участі яких-небудь зовнішніх органів. Він управляв країною з допомогою служилого дворянства і чиновництва, відданого не стільки інтересам держави або нації, скільки йому особисто. Від перших же днів свого правління Ленін застосував цю саму модель... Як і його попередники в Московській Русі, радянський правитель заявляв свої права на всі багатства і доходи країни. Почавши з декретів про націоналізацію землі й промисловості, уряд підпорядкував собі всю власність, за винятком предметів особистого користування. Оскільки уряд знаходився в руках однієї партії, а партія, своєю чергою, підкорялася волі свого вождя, Ленін був де факто власником всіх матеріальних ресурсів країни (де юре майно належало "народу", синонімом якого виступала Комуністична партія)» [69].

Те, що ленінський різновид комуносоціалізму нагадував самодержавний устрій дореволюційної Росії, помітив ще К. Каутський. У керівних колах СДПН він був опонентом Е. Бернштайна і відстоював традиційні постулати марксизму. Але після того, як Ленін розпочав комуністичну революцію в Росії, Каутський відмовився від риторики «Маніфесту Комуністичної партії» та опублікував одна за одною дві книги на цю тему: «Диктатура пролетаріату» (1918 р.) і «Тероризм і комунізм» (1919 р.).

У першій з них він підкреслював: «Для нас соціалізм без демократії немислимий. Ми розуміємо сучасний соціалізм не тільки як соціальну організацію виробництва, а й демократичну організацію суспільства так само» [70]. Тоді Каутський ще плекав ілюзії щодо доброї волі більшовиків, які піддались, мовляв, анархічним імпульсам мас і виявили неспроможність створити свій

[69] Пайпс Р. Россия при большевиках. Москва, 1997. С. 595.

[70] Каутский К. Диктатура пролетариата. Екатеринослав, 1919 (перевод с венского издания 1918 г.). Розділ 2. Демократія і завоювання політичної влади. URL: http:/revarchiv.narod.ru

власний, не радянський, а демократичний уряд. У другій книзі Каутський уже сприймав ленінізм без жодних ілюзій. Більшовицькі методи ведуть, писав він, «лише до такої форми соціалізму, яку ми звикли називати азійською, але це несправедливо, бо Азія народила Конфуція і Будду. Тому краще цей соціалізм називати татарським» [71]. Мова йшла, зрозуміло, про монголо-татар XII ст., які зруйнували високорозвинуті цивілізації Сходу і Заходу, але не створили нічого оригінального, крім могутньої армії.

Завершуючи нарис про той різновид соціалізму, який почав реалізуватися в опанованій більшовиками країні під керівництвом В. Леніна, треба підкреслити, що вождь завжди зосереджувався на першій фазі комунізму з розподілом матеріальних благ за працею. Друга фаза, тобто повний комунізм із розподілом за потребами його не цікавила. Проте він не раз згадував про «світле майбутнє» людства, цінуючи пропагандистське значення таких закликів. Розгорнуту оцінку схожості й відмінності обох фаз Ленін дав у доповіді про комуністичні суботники на Московській загальноміській конференції РКП(б) 20 грудня 1919 р.:

«Коли ми спитаємо себе, що являє собою комунізм на відміну від соціалізму, то ми повинні будемо сказати, що соціалізм є те суспільство, яке виростає з капіталізму безпосередньо, є перший вид нового суспільства. А комунізм є вищий вид суспільства, і він може розвиватися лише тоді, коли цілком зміцниться соціалізм. Соціалізм передбачає роботу без допомоги капіталістів, суспільну працю при найсуворішому обліку, контролі й нагляді з боку організованого авангарду, передової частини трудящих; причому повинна визначатись і міра праці, і її винагорода. Це визначення необхідне тому, що капіталістичне суспільство залишило нам такі сліди й такі звички, як праця нарізно, недовір'я до громадського господарства, старі звички дрібного хазяїна, що панують в усіх селянських країнах. Усе це йде наперекір справді комуністичному господарству. А комунізмом ми називаємо такий порядок, коли люди звикають до виконання громадських обов'язків без особливих апаратів примусу, коли безплатна робота на загальну користь стає загальним явищем. Само собою зрозуміло, що з точки зору тих, хто робить перші кроки для повної перемоги над капіталізмом, поняття "комунізм" є надто далеким» [72].

Сучасникам Леніна, які з кінця XIX ст. звиклися з тим, що К. Маркс розглядав породжений його фантазією комунізм у вигляді двох фаз, така аргументація схожості й відмінності між ними могла показатися переконливою. Маркс пов'язував появу першої фази комунізму, яку назвав соціалізмом, з ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин та вільного ринку. Ленін позбувся марксового утопізму, тому що включив у свою систему суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень в дусі марксизму не «уявлені спільноти», за термінологією Б. Андерсона [73], тобто нації, класи, суспільства, а структурно окреслені й ієрархізовані

[71] Цит. за: Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. Київ, 1999. С. 200.

[72] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 32–33.

[73] Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. С. 22–23.

спільноти — партії та держави. Разом із тим вождь більшовиків пішов слідами Маркса, коли розпочав свій комуністичний штурм з утопічних спроб замінити вільний ринок державним розподілом матеріальних благ між людьми. Прийнята в березні 1919 р. програма РКП(б) вимагала досягти такої мети в комуністичних перетвореннях: «У галузі розподілу завдання Радянської влади в цей час полягає в тому, щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення в єдину сітку споживчих комун, здатних з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшою затратою праці розподіляти всі необхідні продукти, строго централізуючи весь розподільний апарат» [74].

Ця мета, як поступово переконувалися у цьому навіть найбільш індоктриновані громадяни, була цілком утопічною. Проте, Ленін упродовж трьох років, з 1918 по 1920, наполегливо добивався її реалізації, тим самим прирікаючи в ситуації громадянських і міждержавних війн десятки мільйонів людей на злигодні й голод.

[74] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 426.

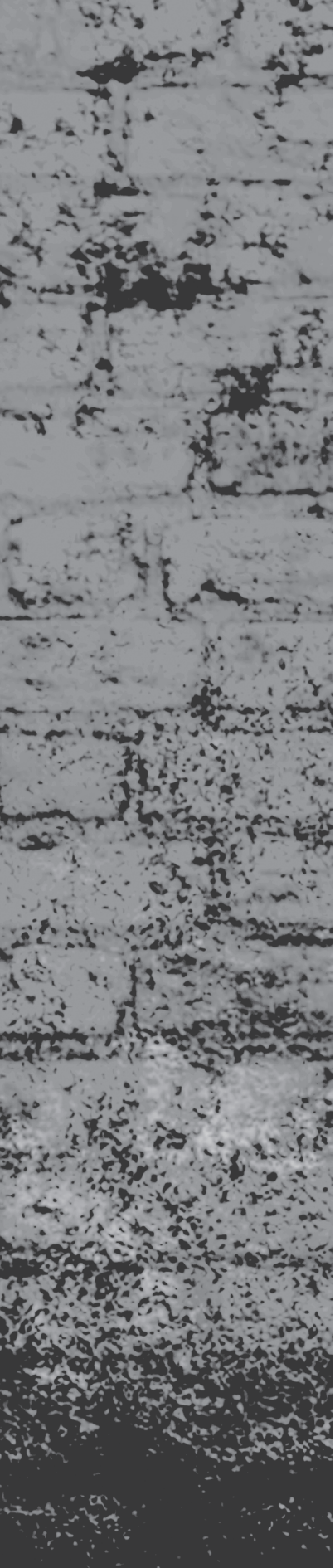

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ НАСАДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

2.1. **Диктатура вождів РКП(б) як інструмент будівництва комуносоціалізму**

2.2. **Експропріація партії більшовиків її вождями**

2.3. **Експропріація держави партією більшовиків**

2.4. **Експропріація суспільства державою-комуною**

2.5. **Експропріація робочої сили державним апаратом**

Опинившись у вільному світі, два дисиденти, професор Сорбонни Михаїл Геллер і співробітник Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Александр Некрич опублікували в Нью-Йорку англійською мовою популярний огляд радянської історії під назвою, яка стала знаменитою: «Утопія при владі» [1]. Книга особливо сподобалася вихідцям із СРСР і автори вже в Лондоні перевидали її російською мовою у розширеному вигляді [2]. На схилі їхнього життя популярний огляд був опублікований у 1996 р. в Москві як багатотомне видання.

Назва цієї книги змушувала вважати, що В. Ленін справді реалізував у Радянському Союзі те, що називалося комуністичною утопією. «Руйнування всіх підвалин дореволюційного суспільства не лякало Леніна, — аргументував Геллер. — Він вірив, що у нього є універсальний засіб для спорудження на місці, що звільнялося, нового світу, утопії. Засобом цим була диктатура пролетаріату» [3].

Однак у березні 1920 р., коли громадянська війна ознаменувалася перемогами більшовиків, Ленін у політичному звіті ЦК РКП(б) делегатам IX партійного з'їзду заявив: «Наша революція від попередніх революцій відрізняється тим, що в нашій нема утопізму» [4].

Щоб з'ясувати, хто мав рацію, треба в книзі «Утопія при владі» звернутися до контексту. Виявляється, що М. Геллер під утопією мав на увазі політику Леніна, спрямовану на знищення товарного виробництва і заміну вільної торгівлі централізованим розподілом продуктів. Коли Ленін побачив, що реальність не схожа на його уявлення, він вирішив спотворити цю реальність. Така політика тривала чотири роки, підкреслював Геллер, і коштувала дуже дорого в людських життях [5].

Отже, мав рацію Геллер. Проте він мав на увазі лише початковий етап радянської історії, ще до створення СРСР.

---

[1] Heller, M., Nekrich, A. Utopia in Power: The history of the Soviet Union from 1917 to the Present. New York: Summit Books, 1980.

[2] Геллер М., Некрич А. Утопия при власти. Лондон, 1982. Т. 1—2.

[3] Геллер М., Некрич А. Утопия при власти. Лондон, 1982. Т. 1. С. 60.

[4] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 23.

[5] Геллер М., Некрич А. Утопия при власти. Лондон, 1982. Т. 1. С. 62, 119.

Припиняючи цілком утопічний курс, Ленін визнав свою помилку і перейшов до нової економічної політики, яка утверджувала спотворену реальність, хоч була реалістичною. Коли Ленін переконував делегатів IX партз'їзду у відсутності утопізму в політиці ЦК РКП(б), то він якраз перебував у полоні утопії. Перехід до непу роком пізніше врятував курс на побудову комуносоціалізму, який був за своїми методами реалістичним, хоч і спотвореним, бо не відповідав закономірностям розвитку. Верховний вождь РКП(б) домігся створення могутнього державного монстра, здатного поглинути кожну людину й суспільство загалом. У спадок кільком поколінням радянських людей він залишив тоталітарну державу, яка нерідко опинялася в центрі всесвітньо-історичних подій. Громадяни її перебували у спотвореній реальності, самі того не помічаючи.

Щоб всупереч бажанням громадян утвердити цілковиту залежність людини від всемогутньої держави-комуни, Ленін мав, як справедливо зауважував Геллер, універсальний засіб — диктатуру пролетаріату. Під цим терміном, запозиченим у К. Маркса, у радянській країні існувала, висловлюючись людською мовою, диктатура вождів РСДРП(б) — РКП(б) — КПРС.

2.1.

ДИКТАТУРА ВОЖДІВ РКП(б) ЯК ІНСТРУМЕНТ БУДІВНИЦТВА КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ

Ричард Пайпс, посилаючись на ювілейну працю ленінградських правознавців «Сорок лет советского права» (Т. 1. Ленинград, 1957. С. 72), зауважив, що правозастосовча практика 1920-х рр. визначала закон як «дисциплінуюче начало, сприяюче зміцненню радянської держави і розвитку соціалістичної економіки». Одночасно, посилаючись на дореволюційного правознавця Н. Коркунова, він вказав, що функція права в царській Росії полягала не стільки у встановленні правосуддя, скільки у підтриманні громадського порядку (Коркунов Н.В. Русское государственное право. СПб, 1909. Т. 1. С. 215—222). Зробивши таке спостереження, вчений приділив увагу зіставленню карних кодексів дореволюційної та більшовицької Росії. Попри ідеологічну протилежність, у них є предметна схожість [6].

Випадковою схожість не була. Верховний вождь більшовиків після здійснених у листопаді 1917 р. і січні 1918 р. державних переворотів здобув схожу з царською владою суверенність. Російські громадяни, які після повалення самодержавства домоглися на короткий час колективного суверенітету, після більшовицьких переворотів втратили можливість визначати на вільних виборах керівників держави. Після здобуття суверенної влади вожді більшовиків зрозуміли, що перебувають поза межами законів, затверджуваних ними самими ж для звичайних громадян.

В. Ленін не раз намагався втиснути цю просту істину у свідомість свого оточення. Одразу після прибуття з еміграції він поставив перед керівниками більшовиків на Квітневій конференції РСДРП(б) завдання здобути владу, під-

[6] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 475—478.

креслюючи: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»[7]. Після здобуття влади він повторив цю думку: «*Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається*»[8].

Підпорядкованість законотворчої діяльності диктатурі добре розумів теоретик анархізму князь Пьотр Кропоткін. На початку XX ст. він виступав у Лондоні з публічною лекцією «Справедливість і моральність», у якій обстоював такі тези:

«Всі ці революціонери мріють про завоювання влади, а влада ця буде здійснюватися шляхом створення всесильної і всемогутньої держави, що поводиться з народом як з підданим і підвладним, керуючи ним за допомогою тисяч і мільйонів різноманітних чиновників!.. Якщо наступного дня після революції народні маси матимуть можливість висловити свою волю, то це зробиться для того, щоб народ обрав своїх вождів, які й будуть думати за нього і складати закони від його імені»[9].

З великим задоволенням Ленін завжди використовував уперше винайдений К. Марксом (у листі до І. Вейдемейєра від 5 березня 1852 р.) термін «диктатура пролетаріату» для характеристики здобутої ним безмежної влади над російським суспільством. За широкою спиною пролетарських і пролетаризованих, тобто позбавлених власності людей можна було безперешкодно пролетаризувати інші верстви суспільства, спираючись на уявлення основоположників марксизму про комуністичний лад як «світле майбутнє».

Вождь більшовиків позиціював себе виразником інтересів не того пролетаріату, який народився в Російській імперії після селянської реформи 1861 р., а майбутнього робітничого класу, що існував тільки в його голові. Його уявний робітничий клас мусив пройти крізь горнило комуністичної революції. Буквально за два тижні після першого більшовицького перевороту на цю особливість ленінського світогляду вказав Максим Горький — людина, яка довгі роки спонсорувала більшовиків своїми літературними гонорарами. Внутрішнє чуття і знання життя переконали пролетарського письменника в тому, що більшовицькі вожді не хочуть брати робітничий клас таким, яким він є, а бажають змінити його природу згідно з власними ідеологічними вподобаннями. У петроградській газеті «Новая жизнь», яку він видавав, Горький тоді написав (цитуємо мовою оригіналу):

«*Жизнь во всей ее сложности, не ведома Ленину, он не знает народной массы, не жил с ней, но он — по книжкам — узнал, чем можно поднять эту массу на дыбы, чем — всего легче — разъярить ее инстинкты. Рабочий класс для Лениных то же, что для металлиста руда. Возможно ли, — при всех данных условиях — отлить из этой руды социалистическое государство? По-видимому — невозможно; однако, отчего не попробовать?*»[10]. М. Горький знайшов точний

[7] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 341.

[8] Там само. Т. 41. С. 364.

[9] Кропоткин П.А. Справедливость и нравственность. Москва, Петроград, 1921. С. 15; Сироткин В.Г. Номенклатура (заметки историка). *Вестник Академии наук СРСР*. 1990. № 6. С. 13–14.

[10] Горький М. Несвоевременные мысли. Москва, 1990. С. 151.

образ — руда. Для більшовизму реальні громадяни були лише матеріалом, придатним або непридатним для виплавляння «нової людини». У 1920 р. Ніколай Бухарін опублікував книгу «Економіка перехідного періоду» з присвятою «Великому революціонеру думки і дії, гаряче любимому вчителю, товаришу і людині Владіміру Іллічу — до дня його 50-річного ювілею». Коли сучасна людина вчитується в ці рекомендації, її охоплює жах.

Уявлення Бухаріна, як і його вчителя, товариша і друга Леніна про «переплавку» суспільства відгонили канібалізмом. «Переплавка» з відокремленням людей придатних і непридатних до життя в новому суспільстві мусила відбуватися «диктатурою пролетаріату» силовими засобами:

«*Пролетарське примушування в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю,* — писав Бухарін, *— є, як не парадоксально це звучить, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи*» [11].

Читаючи книгу як перший критик, Ленін підкреслив цю фразу трьома вертикальними лініями і на полях зазначив: «*Саме так*!» [12].

«*Насправді*, — продовжував Бухарін, — *епоха пролетарської диктатури є водночас* ***епохою деформації класів***. *Капіталізм супроводжувався все далі й далі зростаючим соціальним* ***розщепленням*** *суспільства: він розкладав селянство, знищував "середній стан", доводив класові суперечності до максимальної міри гостроти. Диктатура пролетаріату, висловлюючи на перших порах найбільш кричущий розкол капіталістичного світу, після встановлення деякої рівноваги* ***починає знову збирати людство.*** *Колишня буржуазія, придушена, розбита, приборкана, зубожила, привчена до фізичної праці, духовно переробляється і перевиховується. Частина її гине у громадянській війні, але та частина, яка виживає, являє собою вже іншу соціальну категорію. Інтелігенція — теж. Селянство, значно стійкіше в загальному плині, все ж втягується в спільне русло і перевиховується повільно, але вірно. Сам пролетаріат точно так же: "переробляє власну природу". Таким чином, специфічні класові особливості стираються, класи починають розпадатися як класи, рівняючись за пролетаріатом. Настає період деформації класів. Важелем цієї деформації є пролетарська диктатура*» [13].

Розглядаючи «деформацію класів», Бухарін теоретизував, навіть філософствував. Коли ж його соратники переходили від умоглядних висновків до конкретики, роздумуючи над ціною комуністичних перетворень у людських життях, вони цілком спокійно називали жахливі цифри.

Зокрема Ленін у статті «Як організувати змагання?» робив акцент на каральних санкціях, вимагаючи від державного апарату таких дій: «*В одному місці посадять в тюрму десяток багачів, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що ухиляються від роботи... У четвертому — розстріляють на місці одного з десятьох, винних у дармоїдстві*» [14]. Як видно з цих уривчастих рядків, за «гегемоном революції» все-таки зберігалося привілейоване становище в суспільстві: тюрма тільки чекала півдюжини робітників, що ухилялися від

[11] Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 198.
[12] Ленинский сборник. Вип. XL. Москва, 1985. С. 424.
[13] Бухарин Н.И. Избранные произведения. С. 198.
[14] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 147, 148.

роботи, тоді як в аналогічній ситуації представники інших класів повинні були надати для показового покарання цілу дюжину. Вражає те, що верховний вождь більшовиків серйозно розглядав можливість викорінення дармоїдства за допомогою децимації — кари, яку давньоримські воєначальники застосовували до солдатів за боягузтво у бою.

Виступаючи на загальноміській конференції більшовиків Петрограда 17 вересня 1918 р., голова ради комісарів Північної комуни Григорій Зінов'єв наводив такий же порядок цифр: «*Якщо ми не збільшимо нашу армію, нас виріже наша буржуазія. Адже у неї нема вибору. Нам з нею не жити на одній планеті. Нам потрібен власний соціалістичний мілітаризм для здолання своїх ворогів. Ми повинні повести за собою 90 мільйонів із ста, що населяють Радянську Росію. З іншими не можна говорити — їх треба знищувати*» [15].

«Деформацію класів» капіталістичного суспільства мусила здійснювати у вогні громадянської війни, яку свідомо й наполегливо розпалювали вожді більшовиків, диктатура пролетаріату. Що приховувалося за цим словосполученням у лексиці вождів більшовизму? Виявляється, зовсім не той реальний робітничий клас, який, за словами М. Горького, був тільки рудою в плавильному тиглі комуністичної революції. Вожді підносили до небес російський пролетаріат, називали його «гегемоном революції», але ставилися до нього в глибині душі не менш презирливо ніж до селянства. Та в публічних виступах вони майже ніколи не дозволяли собі виявити це презирство. Однак «майже ніколи» не означає «за всіх обставин». Були й винятки...

Наприклад, на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. Ленін висловлювався досить обережно, не ототожнюючи «передових робітників», під якими розумів «авангард», тобто власну партію, з робітничою масою: «*Поки передові робітники не навчаться організовувати десятки мільйонів, доти вони — не соціалісти і не творці соціалістичного суспільства, і необхідних знань організації вони не набудуть. Шлях організації — шлях довгий, і завдання соціалістичного будівництва вимагають наполегливої тривалої роботи й відповідних знань, яких у нас не досить*» [16].

Проте у полемічному запалі, викликаному дискусією про профспілки, на засіданні комуністичної фракції Всеросійського з'їзду гірників 23 січня 1921 р. Ленін виступив відвертіше:

«*Хіба знає кожний робітник, як управляти державою? Практичні люди кажуть, що це байки... Ми навіть неписьменність не ліквідували. Хто управляв з робітників? Кілька тисяч на Росію, та й тільки*» [17]. У виступі з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б) на XI партз'їзді 27 березня 1922 р. Ленін втратив властиву йому обережність у формулюваннях (унаслідок поганого самопочуття через хворобу та тривалу з попереднього партійного з'їзду полеміку з лідером «робітничої опозиції» А. Шляпниковим):

«*Дуже часто, коли говорять: "робітники", думають, що означає це фабрично-заводський пролетаріат. Абсолютно не означає! У нас з часів війни на фабрики і заводи пішли люди зовсім не пролетарські, а пішли з тим, щоб сховатися від війни. А хіба у нас тепер суспільні й економічні умови такі, що*

[15] *Северная коммуна (Петроград)*. 1918. 19 вересня.
[16] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 246.
[17] Там само. Т. 42. С. 245.

на фабрики і заводи йдуть справжні пролетарі? Це невірно. Це правильно за Марксом, але Маркс писав не про Росію» [18].

Відповідаючи Леніну, А. Шляпников звернувся до делегатів з'їзду з єхидною ремаркою: «*Владімір Ілліч вчора сказав, що пролетаріат як клас, у тому смислі яким його бачив Маркс, не існує. Дозволю поздоровити вас, що ви є авангардом неіснуючого класу*» [19].

Якщо вираз «диктатура пролетаріату» не мав під собою реального змісту, то хто здійснював диктатуру в опанованій більшовиками країні? Вожді РКП(б) не сумнівалися, що диктаторська влада знаходиться в їхніх руках. Під цим кутом зору цікавими були їхні виступи на II конгресі Комінтерну, який тривав у Москві з 10 липня до 7 серпня 1920 р. включно. Перед іноземцями можна було говорити відвертіше, і вожді розговорилися.

«*В епоху капіталізму,* — говорив Ленін, — *коли робітничі маси зазнають безперервної експлуатації та не можуть розвивати своїх людських здібностей, найбільш характерним для робітничих соціалістичних партій є саме те, що вони можуть охоплювати лише меншість свого класу. Тому ми змушені визнати, що лише свідома меншість може керувати широкими робітничими масами й вести їх за собою*» [20].

Л. Троцький висловився в тому ж дусі, але більш конкретно: «*Сьогодні ми одержали від польського уряду пропозицію укласти мир. Хто вирішує це питання? У нас є Раднарком, але й він повинен підлягати певному контролю. Якому контролю? Контролю робітничого класу як безформенної хаотичної маси? Ні. Скликається Центральний Комітет партії, щоб обговорити пропозицію і вирішити, чи дати на неї відповідь*» [21].

В. Ленін не часто використовував поняття «диктатура партії». У «Листі до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком», опублікованому газетами «Правда» та «Известия ВЦИК» (серпень 1919 р.), він наголосив: «*Диктатура робітничого класу проводиться тією партією більшовиків, яка з 1905 р. і раніше злилася з усім революційним пролетаріатом*» [22]. Виступаючи в липні 1919 р. в широкій аудиторії, він у полемічному запалі заявив: «Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії та пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт ми говоримо: *"Так, диктатура однієї партії! Ми на ній* стоїмо й з цього ґрунту зійти не можемо!"» [23]. Виступаючи 30 грудня 1920 р. в дискусії про профспілки, він підкреслив: «Поголовна організація пролетаріату диктатури його здійснити не може. Диктатуру може здійснювати тільки той авангард, який увібрав у собі революційну енергію класу» [24]. Нарешті на X з'їзді РКП(б) 9 березня 1921 р. він повторив сказане на конгресі Комінтерну: «*Ми через два з половиною роки Радянської влади перед всім світом*

[18] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 37.
[19] Там само. С. 103—104.
[20] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 41. С. 225.
[21] 2-ой конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет. Петроград, 1921. С. 87. Див.: Карр Э. Большевистская революция 1917—1923. Т. 1. Москва, 1990. С. 182—183.
[22] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 148.
[23] Там само. С. 125.
[24] Там само. Т. 42. С. 197.

виступили й сказали Комуністичному Інтернаціоналу, що диктатура пролетаріату неможлива інакше, як через партію» [25].

Колекція висловлювань верховного вождя на тему заміни міфічного терміну «диктатура пролетаріату» визначенням реальної влади наведена з метою продемонструвати різницю в підходах вождів другого ешелону до цього дражливого формулювання вже в наступні роки. Виступаючи за відсутності Леніна зі звітом про політичну діяльність ЦК РКП(б) на XII з'їзді партії 17 квітня 1923 р., Г. Зінов'єв говорив:

«*Ми повинні тепер добитись того, щоб і на сучасному новому етапі революції керівна роль партії, або диктатура партії була закріплена. У нас є товариші, які говорять: "диктатура партії — це роблять, але про це не кажуть". Чому не кажуть? Таке сором'язливе ставлення неправильне. Навіть партії II Інтернаціоналу закликали в своїх програмах до завоювання влади соціал-демократичною партією. Чим це відрізняється від диктатури партії? Нічим. Чому ми повинні соромитися сказати те, що є, і чого не можна приховати? Диктатура робітничого класу має своєю передумовою керівну роль його авангарду, тобто диктатуру кращої його частини, його партії. Це потрібно мати мужність сміливо сказати й захистити, особливо тепер, коли безпартійні робітники це бачать цілком ясно*» [26].

У прикінцевому слові за звітом ЦК РКП(б) Зінов'єв знову підняв тему диктатури партії, полемізуючи з партійними діячами, представленими в радянській вертикалі влади. Вони бажали за евфемізмом «диктатура пролетаріату» приховати бажання розслабити обійми партійної вертикалі, стиснені навколо радянських установ. «*Не можна погодитись з тією парадоксальною точкою зору,* — наголошував Зінов'єв, — *що нібито президія ВЦВК повинна бути для Рад тим же, чим є ЦК для партії. Це абсолютно невірно. ЦК на те і є ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооперативів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому й полягає його керівна роль, у цьому виявляється диктатура партії*» [27].

Резолюції з'їздів до кожної доповіді формулював сам доповідач, тому в резолюції з політичного звіту ЦК РКП(б) було зазначено: «*Диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії*» [28]. Виступаючи на з'їзді з організаційним звітом ЦК РКП(б), Сталін не заперечував проти резолюції, тому що тоді він об'єднався з Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим, щоб протистояти Троцькому як найімовірнішому спадкоємцю Леніна, враженого смертельною хворобою. Однак уже наступного року, коли Зінов'єв і Каменєв опинилися в опозиції до Сталіна, останній у доповіді на курсах секретарів повітових комітетів при ЦК РКП(б) заявив, що цей термін з'явився в резолюції партійного з'їзду через недогляд: «*Дехто з товаришів вважає, що у нас диктатура партії, а не робітничого класу. Але ж це нісенітниця, товариші. Якщо це вірно, то тоді не правий Ленін, який учив нас, що Ради здійснюють диктатуру, а партія керує Радами*» [29]. Як бачимо, Сталін

[25] Там само. Т. 43. С. 38.
[26] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 47.
[27] Там само. С. 228.
[28] Там само. С. 672.
[29] Сталин И.В. Сочинения. Т. 6. С. 258.

повернув полеміку навколо «диктатури партії» в ту площину, де був однодумцем Зінов'єва, який обстоював абсолютну залежність радянської вертикалі влади від парткомів відповідного рівня, починаючи з ЦК РКП(б).

Суперечка вождів щодо терміну «диктатура партії» мала досить-таки схоластичний характер, але в офіційній партійній документації цей термін більше не використовувався. Останню крапку в багаторічній полеміці поставив Л. Троцький. У документі, який не мав побачити денного світла (лист до політбюро ЦК РКП(б) від 6 червня 1926 р.) він, посилаючись на Леніна, висловлювався таким чином: «*Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є… Основним знаряддям диктатури є партія. У самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, а й про диктатуру партії, в* ***певному розумінні*** *ототожнюючи їх*» [30].

В. Ленін сподівався реалізувати такі завдання як «деформація класів» і побудова економічної основи комунізму за допомогою диктатури власної партії, хоча й усвідомлював всю їхню складність. Виступаючи зі звітом про політичну діяльність ЦК РКП(б) на XI з'їзді партії 27 березня 1922 р., він наголошував: «Побудувати комуністичне суспільство руками комуністів, це — хлоп'яча, цілком хлоп'яча ідея. Комуністи — це крапля в морі, крапля в народному морі» [31]. Однак, він мав свій план.

У написаному Леніним проєкті наказу від Ради праці й оборони місцевим радянським установам, який президія ВЦВК затвердила 30 червня 1921 р., йшлося:

«*Тепер "хазяїном" є робітничо-селянська держава, і вона повинна поставити широко, планомірно, систематично і* ***відкрито*** *справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу… З маси робітників, селян, інтелігентів висувається немало здібних і чесних безпартійних людей, яких треба ставити на більш значні пости по господарському будівництву, зберігаючи необхідний контроль і спрямування за комуністами. А з другого боку, потрібен і контроль безпартійних за комуністами; для цього групи випробовуваних щодо своєї чесності безпартійних робітників і селян необхідно залучати і до Робітничо-селянської інспекції*» [32].

Здійснювати цей детально розроблений план Ленін почав, покладаючись на ідеологію «неусвідомленого соціалізму» народних низів, кориговану інтенсивною більшовицькою пропагандою і не в останню, а в першу чергу — методами державного терору. Характеризуючи у звіті ВЦВК і РНК IX Всеросійському з'їзду рад 23 грудня 1921 р. організацію чекістів, він підкреслював: «Це та установа, яка була нашою нищівною зброєю проти численних змов, численних замахів на Радянську владу людей, що були безконечно сильніші за нас… Без такої установи влада трудящих існувати не може» [33].

У радянській Росії все відбувалося так, як передбачав, уже перебуваючи в еміграції, нарком юстиції у першому складі Раднаркому, лівий есер І. Штейнберг:

[30] Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СРСР. 1923—1927. Т. 1. Москва, 1990. С. 236.
[31] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 31.
[32] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 258—259.
[33] Там само. Т. 44. С. 313.

«Диктатура партії, а пізніше невеликого кола партійних діячів, тобто незначної меншості призводить до того, що влада ухиляється від усіх свідомих та ідейно-стійких своїх противників, а на місця управління ставить людей, їй відданих... Це веде до зростання та зміцнення чиновництва, до диктатури ***бюрократії****, засилля тимчасових людей, до ще більшого відриву уряду від мас. Але щоби вся ця система трималась, необхідне* ***постійне*** *користування знаряддям терору»* [34].

Протестуючи, як уже зазначалося, проти виразу «диктатура партії», Сталін солідаризувався з твердженням Леніна про те, що «Ради здійснюють диктатуру, а партія керує Радами». У цьому брехливому твердженні була певна зернина істини: на відміну від знаних людству держав, тоталітарна держава-комуна мала в собі дві вертикалі влади — партійну і радянську. Це дозволяло вождям, спираючись на відсутню в конституціях партійну вертикаль, здійснювати програму накреслених перетворень. В усьому залежна від партійної та присутня в конституціях радянська вертикаль могла в багатонаціональній країні будуватися із врахуванням бажання пригноблених народів здобути національну державність. Це давало вождям певну свободу маневру у національній політиці.

Авторитетний на Заході дослідник радянського комунізму Ален Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті «Радянська сучасність і російська минувшина», оприлюдненій в колоквіумі «Концепція імперії» (Париж, 1977), він зазначив, що в Росії перед світовою війною 1914—1918 рр. були можливості розв'язати свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини [35]. Тому не слід дивуватися, що більшовицьку національну політику Ленін побудував на максимальному використанні переваг, які давало співіснування взаємопереплетених вертикалей влади — партійної та радянської.

Двоканальну структуру майбутньої держави-комуни Ленін задумував ще під час першої Російської революції, коли з'явилися ради робітничих депутатів як виявлення самодіяльності революційних народних низів, охоплених настроями «неусвідомленого соціалізму». Від того часу він будував свою партію як «авангард всеросійського пролетаріату», відмовляючись співпрацювати з іншими партіями марксистського спрямування, які виникали в національних регіонах. Більшовики мали увібрати в свої лави робітників всіх національностей і діяти під його особистим керівництвом. Натомість допускалося утворення національних республік, але за умови, що вони мусять бути радянськими, тобто підпорядкованими партійній вертикалі влади.

Ілюстрацією такої політики було ставлення більшовиків до партії українських соціал-демократів. Член Революційної української партії (РУП) й один із засновників УСДРП Лев Юркевич (Рибалка) свідчив: *«Коли українська соціал-демократія, остаточно сформувавшись програмово й організаційно на*

[34] Штейнберг И.З. Нравственный лик революции. Берлин, 1923. С. 99—100.

[35] Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое. Сборник статтей. Москва, 1998. С. 102.

своєму установчому з'їзді в 1905 р., висловилася за об'єднання з російською демократією на основі автономії, то російські соціал-демократи протягом довгих, декілька разів відновлюваних переговорів з нами найрішучішим способом заперечували об'єднування, пропонуючи нам злиття» [36].

Така політика була закономірна. Більшовики ніколи не вступали в коаліційні союзи з іншими партіями (за винятком тимчасових союзів з лівими есерами, боротьбистами і борбистами, які допомогли їм утвердити владу в Росії та Україні). Ленін прямо не виступав проти права народів на самовизначення аж до відокремлення, але завжди обумовлював реалізацію цього права своєю режисурою. Ще в еміграції, готуючи реферат на тему «Імперіалізм та право націй на самовизначення», прочитаний на зборах соціал-демократів в Женеві 28 жовтня 1915 р., він наполягав на тому, щоб соціал-демократи пригнобленої нації вимагали «*найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації*» [37]. Так само було й у випадку з українськими соціал-демократами, від яких вимагалося організаційно злитися з більшовиками. Тільки в такому випадку Ленін погоджувався підтримати національне відродження пригноблених націй. На постаменті пам'ятника Леніну, спорудженому біля Бессарабської площі у Києві (і знесеного під час Євромайдану в грудні 2013 р.) золотими літерами був викарбуваний вислів Леніна, взятий з програмної праці «Критичні замітки з національного питання» (жовтень — грудень 1913 р.): «*При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна* ***можлива****, без такої єдності про неї не може бути й мови*» [38].

Коли після повернення з еміграції Ленін виступив з «Квітневими тезами» перед більшовиками і депутатами рад, він уже мав план встановлення своєї влади в революційній Росії. Важливою частину плану було завоювання довіри з боку пригноблених народів. Тому він взяв на озброєння найбільш радикальні гасла національно-визвольного руху. У промові про національне питання на конференції РКП(б) 29 квітня 1917 р. він проголошував:

«Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, у цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Ніколая» [39].

Зупиняючись спеціально на ставленні більшовиків до України в цій же промові, Ленін намалював таку дилему: «*Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку і більше довір'я. Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, вони не відокремляться, а якщо у нас буде республіка Мілюкова, вони відокремляться*» [40].

Наскільки демагогічно-брехливим виявилися ці заяви вождя більшовиків показало найближче майбутнє. Коли Тимчасовий уряд зійшов із політичної сцени, а в Україні була проголошена народна республіка, Ленін обрав у спілкуванні з нею замість «братерського союзу» шлях «гібридної» війни.

---

[36] Рыбалка Л. Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, 1917. С. 30.
[37] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 27. С. 414.
[38] Там само. Т. 24. С. 125.
[39] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. Київ, 1969. С. 15.
[40] Там само. С. 16.

У зайнятому збройними силами Раднаркому Харкові була утворена маріонеткова радянська УНР, і червоногвардійці дістали можливість підготуватися до окупації України з-за спини її уряду, названого Народним секретаріатом (за аналогією з Генеральним секретаріатом УНР Центральної Ради).

При цьому ленінська лексика не змінювалася. «*Ми скажемо українцям*, — говорив Ленін у грудні 1917 р., за три тижні до створення Народного секретаріату, — *як українці ви можете влаштувати в себе життя як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої й нашої буржуазії*» [41].

Визначаючи на словах прагнення кожного народу на самовизначення аж до відокремлення, Ленін залишав за собою можливість боротися всіма способами, зокрема силою зброї, проти демократичних держав, які формувалися після повалення самодержавства.

«Братерські обійми» росіян чекали вже не Центральну Раду, у прихильності до якої Ленін неодноразово запевняв українських громадян, а маріонетковий радянський уряд, який Раднарком планував утворити на території України. Більшовицькі парткоми, які вільно діяли в демократичній УНР, проводили за інструкціями зі свого центру антиурядову пропаганду і навіть організовували збройні повстання, очікуючи наступу російських військ. Поєднання соціальної демагогії з реалізацією радянських гасел і збройним наступом давало потрібний результат. Прагнучи уникнути лобового зіткнення з національно-визвольним рухом пригноблених народів, ленінський Раднарком встановлював підпорядковану собі радянську владу, закамуфльовану в автохтонно-етнічні шати.

2.2.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ ЇЇ ВОЖДЯМИ

Мартін Маліа зазначав, що європейські політичні партії у XIX ст. залишалися елітарними і чисельно невеликими. Віги і торі, ліберали і консерватори, орлеаністи і легітимісти, демократи і республіканці — жодна з цих партій не мала ієрархічної та структурованої будови. Комуністична партія, від імені якої К. Маркс і Ф. Енгельс опублікували у 1848 р. свій знаменитий «Маніфест», взагалі залишалася умоглядним, суто метафізичним поняттям. Однак німецькі соціал-демократи, які всупереч основоположникам марксизму не побажали залишатися комуністами, скористалися запровадженим в імперській Німеччині загальним виборчим правом, щоб створити структуровану політичну організацію з офіційним членством у партійних осередках, ієрархією партійних комітетів, періодичними з'їздами і постійно працюючим Центральним комітетом [42].

За рік до появи більшовиків засади функціонування задуманої Леніним партії були явлені urbi et orbi в 1902 р. брошурою «Що робити?» Така партія мусила мати ієрархізовану структуру, як і німецькі соціал-демократи, складатися

[41] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 112.
[42] Маля М. Радянська трагедія... С. 97.

переважно з різночинної інтелігенції, тобто освічених людей, бути по-військовому мілітаризованою і дисциплінованою, здатною боротися з каральними установами російського самодержавства в умовах підпілля. У боротьбу гноблених мас вона мусила внести революційну свідомість, тобто розкрити перед схильним до тред-юніоністської свідомості робітничим класом його «історичну місію» — захопити державну владу, експропріювати великих власників і відкрити перед усіма трудящими комуністичну перспективу. Повторюючи за Леніним ці завдання, М. Маліа не шкодував високих слів:

«*Геній ленінської партії — а це виявилася справді таки геніальна конструкція — полягав у тому, що вона являла собою одночасно елітарну таємну організацію і засіб масової мобілізації. Цю єдину в такому роді організацію* Ленін слушно називав "партією нового типу" і збирався за її допомогою "перевернути всю Росію"» [43].

Поява ленінської партії у політичній палітрі Росії стала вихідним пунктом для утворення злочинної держави-комуни, яка проіснувала багато десятиліть. Навіть після зникнення внаслідок непристосованості до викликів сучасності вона залишила після себе суспільство, звикле до життя у спотвореній реальності й схильне до відродження тоталітарної державності.

Розглядаючи становище ленінської партії після її приходу до влади, слід прислухатися до американського русиста Ричарда Пайпса: «*Партія більшовиків*, — писав він, — *після 1917 року залишалася тим, чим була і раніше тобто приватною організацією. Ні в Конституції 1918 року, ні в Конституції 1924-го про неї нічого не говорилося. У партійній програмі, прийнятій в березні 1919 року, партії відводилася роль «організатора» і «вождя» пролетаріату, який «роз'яснював» останньому природу класової боротьби, і жодного разу не згадувалося те, що партія керує «пролетаріатом», як і всім іншим в країні. Будь-яка людина, яка побажала б дізнатися про радянську Росію винятково з джерел того часу, не знайшла б в них жодного натяку на участь партії у повсякденному житті країни, і саме це відокремлювало Радянський Союз від усіх інших країн світу. Отже, і після захоплення влади більшовицька партія зберігала свій приватний характер, хоча дістала необмежений вплив у державних і суспільних структурах*» [44].

2 квітня 1920 р. на засіданні організаційної секції IX з'їзду РКП(б) Лев Камєнєв говорив: «*Комуністична партія — це орган управління Росією. Це 600 тисяч людей, які управляють Росією, при чому управляють величезною масою не комуністичною. Тому для нас дорогий кожен з 600 тисяч управлінців Росією, тому треба знати, де посадити кожного і де він дасть більше за все плідних результатів у своїй роботі*» [45]. Посилаючись на цю заяву, Пайпс робив висновок, який, мабуть, не спадав на думку Каменєву: той турбувався тільки про те, щоб кадри були правильно розставлені. «*Більшовики*, — вказував Пайпс, — *нагадували когорту обраних, а не політичну партію. Ніщо не виходило з-під їхнього контролю, самі ж вони були непідконтрольні нікому — замкнена на саму себе і самій собі підконтрольна організація*» [46].

---

[43] Маля М. Радянська трагедія... С. 93.
[44] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 182.
[45] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва,1960. С. 307.
[46] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 182—183.

Замкнена на саму себе організація мусила б мати в собі цементуючий запобіжник. Таким своєрідним стрижнем став принцип *демократичного централізму*, сформульований у партійних статутах. Вчитуючись у статутне визначення цього терміну, можна побачити тільки взаємопоєднаність і логічність засад, навколо яких мусила обертатися діяльність партії:

- виборність усіх керівних органів знизу до верху;
- періодична звітність виконавчих органів перед своїми організаціями і вищими органами;
- сувора партійна дисципліна і підкорення меншості більшості;
- безумовна обов'язковість рішень вищих органів щодо нижчих;
- колективність у роботі всіх організацій та виконавчих органів;
- особиста відповідальність кожного комуніста за виконання своїх обов'язків та партійних доручень.

Та насправді демократична складова у побудові партії завжди залишалася імітованою, поглинаючись централізмом. Оскільки партія поєднувалася із створеною нею державою в єдине ціле, в обох вертикалях влади відбувалися ідентичні процеси: цілковите підпорядкування нижчих за ієрархією ланок виконавчих органів вищим і звільнення всіх ланок виконавчих органів від залежності тим партійним і радянським колективам, які делегували їм владні повноваження (тобто зворотний переплив влади).

У внутрішньопартійному житті принцип демократичного централізму прокламував залежність виконавчих органів від колективів, на яких вони обиралися (у формі звітів про виконання ухвалених на виборах резолюцій). Тим часом влада партійних колективів могла проявитися тільки під час зібрань (конференцій, з'їздів), а тому вона мусила вручатися виконавчим органам, які працювали на постійній основі. Виконавчі органи мали були готувати скликання зібрань (конференцій, з'їздів), на яких мусили звітувати про поточну роботу й готувати вибори свого складу в оновленому персональному варіанті. Маючи владу, вони мали можливість готувати потрібний склад зібрань (конференцій, з'їздів), опрацьовувати необхідний їм порядок денний, пропонувати делегатам для обговорення тези потрібного їм змісту й визначати зручний для себе новий склад виконавчого органу.

Залишаючись поза межами партії більшовиків аж до 1917 р., Л. Троцький досить рано передбачив, що принцип демократичного централізму, на якому вона будувалася з 1903 р., загрожує перепливом влади. У брошурі, опублікованій у 1904 р., він вказав, що ґрунтовані на цьому принципі методи внутрішньопартійного життя створять ситуацію, за якої «партійна організація замістить собою Партію, ЦК замінить партійну організацію і, нарешті, "диктатор" замістить собою ЦК» [47].

Переплив влади відбувався й у радянській вертикалі (від з'їздів рад різного рівня до виконкомів рад) й одночасно — від радянських до партійних органів. Виступаючи від імені «центровиків», які заперечували необхідність децентралізації, тобто передачі влади на місцях радам, російський нарком

[47] Троцкий Н. Наши политические задачи. Тактические и организационные вопросы. Женева, 1904. С. 54. Лев (Лейба) Бронштейн використав тут свій загальновідомий псевдонім із незвичним ініціалом.

освіти Анатолій Луначарський на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. висловився з цього приводу досить відверто: «Прагнення до централізму лежить давно в крові й плоті більшовицької Комуністичної партії як такої. І сама децентралізація виникла лише завдяки тому, що виявила для нас необхідність провести диктатуру пролетаріату у формі влади Рад» [48].

Еволюція компартійно-радянського режиму постійно відбувалася у напряму централізації влади, насамперед — у партії. Кандидатури на керівні посади у периферійних партійних організаціях спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а точніше — його апаратними відділами. Лише потім вони формально затверджувалися на виборах керівних органів місцевою партійною організацією. Це явище, назване «призначенством», визначало кадрову політику в партії.

Не зливаючись організаційно, компартійні і радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні: відповідальну посаду в радянському апараті міг зайняти тільки більшовик. Із цього приводу Ленін у 1921 р. відзначав: «*Як правляча партія, ми не могли не зливати з "верхами" партійними "верхи" радянські, вони у нас злиті й будуть такими*» [49]. До цього зауваження слід додати тільки одне: зливалися на персональному рівні не тільки «верхи», а й «низи» управлінських ланок.

Експропріація партії більшовиків її вождями, яку передбачав Л. Троцький ще в дореволюційні роки, стала найбільш виразною тільки після того, як тандем «партія — ради» прийшов до влади. У 1918 р. вождями партії більшовиків, російських трудящих і світового пролетаріату в партійних колах і комуністичній публіцистиці іменувалися В. Ленін і Л. Троцький. У 1919—1920 рр. до «лику» вождів були зараховані Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Я. Свердлов, І. Сталін. У деяких варіантах цього списку обраних фігурували А. Луначарський та ін. Біографічні відомості про них з фотографіями різного розміру (залежно від посади) були опубліковані у спеціальному виданні для партійних комітетів «Вожди рабоче-крестьянской Республики» [50].

Ленін прямо не забороняв сервільного ставлення до себе з боку оточення, хоч і не докладав жодних зусиль до поширення культу своєї особи. Принциповим для нього було підвищення авторитету компартійно-радянських працівників на високих посадах, тому що вони мусили безперешкодно виконувати свою «історичну місію». Приступаючи до комуністичного будівництва після укладення Брестського миру, він у праці «Чергові завдання Радянської влади» (квітень 1918 р.) зазначив: «*Абсолютно ніякої принципіальної суперечності між радянським (**тобто** соціалістичним) демократизмом і застосуванням диктаторської влади окремих осіб **нема**... Як може бути забезпечена найсуворіша єдність волі? — Підкорення волі тисяч волі одного*» [51].

Більшовики справді були, за визначенням Леніна, партією нового типу, тому що в основу її побудови закладався принцип абсолютного підпорядкування нижчих ланок управління вищим із тим, щоб забезпечити цілковитий контроль вищих за партійною ієрархією керівників щодо тих, хто займав

[48] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 317.
[49] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 15.
[50] Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1919—1922 рр.): становлення й функціонування. Запоріжжя, 2003. С. 259—260.
[51] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 187, 188.

підпорядковане становище, а також керівництва в цілому — за всіма проявами партійного життя. Партія нового типу з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною виявилася досконалим інструментом завоювання політичної влади і силової побудови суспільства, яке народилося в головах людей, а не було продуктом природно-історичного розвитку. Однак мало хто замислювався над зворотною стороною медалі: кожна людина, незалежно від місця в ієрархічній структурі, ставала рабом тоталітарної системи влади. Мало хто відчував в умовах «демократичного централізму» небезпеку зосередження влади на найвищому щаблі компартійно-радянської конструкції, яка призводила до бюрократичного закостеніння системи. Гнівні філіппіки засновника партії й верховного вождя щодо бюрократизму склали том, але ми не знайдемо в ньому розуміння глибинних причин цього потворного явища.

Те, що Ленін не розумів аж до останніх місяців життя (про це — окрема розмова) загрози бюрократичного закостеніння нав'язаної ним самим країні системи влади, засвідчує його листування з професором Ніколаєм Рожковим. Бувши провідним російським істориком, Рожков у 1905 р. вступив до партії більшовиків і навіть став членом Російського бюро ЦК РСДРП. Від 1908 р. він відбував заслання в Сибіру, перейшов до меншовиків, а після 1917 р. займався викладацькою і науковою роботою в Петрограді. 11 квітня 1919 р. Рожков на правах колишнього соратника звернувся до Леніна з листом, в якому закликав припинити боротьбу з приватною торгівлею, яка неминуче б призвела до поразки більшовиків і відкрила б контрреволюції шлях до влади. Не розуміючи (що дуже показово!) суті компартійно-радянського режиму, він переконував верховного вождя РКП(б) взяти на себе функції диктатора:

«*Становище, на мою думку, таке, що тільки Ваша одноосібна диктатура може заступити шлях і перехопити владу у контрреволюційного диктатора, який не буде такий дурний, як царські генерали і кадети, що по-старому безглуздо забирають у селян землю. Такого розумного диктатора поки що нема. Проте він буде, "було б болото, — чорти знайдуться". Треба перехопити у нього диктатуру. Це тепер можете зробити тільки Ви, з Вашим авторитетом і енергією. І треба зробити це невідкладно*» [52].

Відірваність від реального життя була вражаючою рисою всіх більшовицьких вождів. Ленін не становив винятку, радше навпаки — він задавав тон. Краще, ніж будь-хто, вождь розумів, що накреслені в «Чергових завданнях Радянської влади» рекомендації викличуть спротив суспільства. У листі-відповіді Рожкову від 29 липня глава Раднаркому бажав показати, що видатний історик і публіцист безнадійно відстав, намагаючись оцінити сучасну дійсність:

«*А тепер* ***історія показала****, що це всесвітній крах буржуазної демократії й буржуазного парламентаризму, що без громадянської війни ніде не обійтись…*» [53].

Вождь не приховував неминучих наслідків реалізації накресленої в «Чергових завданнях Радянської влади» програми соціально-економічних перетворень: «Усяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської,

[52] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. Москва, 1999. С. 268.
[53] Там само. С. 267.

яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»[54]. Однак жертви з обох боків його не турбували.

Від пропозиції Рожкова взяти на себе диктаторські повноваження Ленін відмахнувся кількома словами: «*На рахунок "одноосібної диктатури", пробачте за це слово — цілком дурниця. Апарат став уже гігантським — подекуди надмірним — а за таких умов "одноосібна диктатура" взагалі нездійсненна і спроби здійснити її були б тільки шкідливі*»[55].

Навесні 1919 р. у підрозділах РКП(б) відбувалися конференції, на яких обиралися делегати чергового з'їзду партії. Сюрпризом для Леніна стала резолюція Московської губернської партконференції у питаннях партійного і радянського будівництва, ухвалена за доповідями М. Минькова і Т. Сапронова, в яких Центральний комітет був звинувачений у відсутності планомірного керівництва[56].

20 березня 1919 р. на засіданні організаційної секції VIII з'їзду з доповіддю виступив Т. Сапронов. Він перебував у партії більшовиків з 1912 р., у 1918 р. очолював Московський губвиконком, втратив цю посаду як «лівий комуніст» після Брестського миру, але продовжував працювати в губвиконкомі й був обраний делегатом з'їзду. З його виступу почалося оформлення досить впливової в партії опозиційної течії, яку пізніше стали називати групою «демократичного централізму» (децистами).

Свій виступ Сапронов присвятив взаємовідносинам між урядовими структурами («центровиками») і губернськими та повітовими виконавчими комітетами рад. «*Мені, як працюючому в губвиконкомі,* — говорив він, — *доводиться зіштовхуватися з центральними комісаріатами у багатьох питаннях. Часто надходять повідомлення, що на місцях творяться різноманітні неподобства, комісари діють суто анархічно. Цілком вірно, що з такими комісарами треба боротися найбільш рішучим чином, треба боротися організованим шляхом, через партію, виконком і т. п. Можливо, арештувати виконком у повному складі. Але, товариші, треба бути послідовними. Якщо треба розстрілювати узурпаторів з виконкомів, то й з центральних народних комісаріатів треба їх повиловлювати*»[57].

Сапронова підтримав М. Миньков, який після 1917 р. працював на партійній роботі в Катеринославі, а під час з'їзду очолював оргвідділ Замоскворецького райкому партії. «*Більшість наших товаришів робітників,* — підкреслював він, — *ясно усвідомлюють, що соціалістичне господарство можна вести за певним загальним планом, коли відбувається докладний облік виробництва технічних сил та ін. Тому необхідна сувора централізація. Та річ у тім, що централізм може бути двоякого роду: ми стоїмо за демократичний централізм, а не за бюрократичний*»[58].

Ілля Мгеладзе (Вардін), який перебував у партії більшовиків з 1907 р. і займав відповідальну посаду в апараті ЦК РКП(б), зробив спробу виявити причини бюрократизації партії. «*Бюрократ,* — указував він, — *особа, яка належить панівній владі, особа, яка висунута панівним класом, але відірвалася від свого класу... Я запи-*

[54] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 183.
[55] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 26
[56] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 544.
[57] Там само. С. 201—202.
[58] Там само. С. 210.

тую вас, чи була зроблена хоч раз на території Радянської республіки спроба залучення робітничих мас до участі в управлінні країною?.. Товариші, треба підкреслити ту обставину, що коли ми не залучаємо маси до роботи, то ми неминуче приходимо до бюрократизму, переносимо центр ваги на чиновництво, вся робота переходить у відомства; відомства йдуть від партії, від її впливу й контролю; і тоді відбувається розрив між радянською владою й робітничими масами» [59].

Як ставилися до робітничих мас вожді більшовиків, було висвітлено на початку цього розділу. Ідейні комуністи, які мріяли про «світле майбутнє» для всього людства, розчаровувалися в своїх вождях за результатами менш як дворічного досвіду комуністичного будівництва. У висловлюваннях тих, хто не вагався оголошувати себе опозиціонерами, бриніло гірке розчарування, але вони продовжували служити вірою й правдою справі вождів, аж поки не згоріли у вогні сталінського терору.

Член партії з 1917 р. Н. Осинський (В. Оболенський), який очолював Вищу раду народного господарства, але втратив цю посаду після Брестського миру як «лівий комуніст», теж був делегований на з'їзд від Московської губернської парторганізації. На засіданні організаційної секції він виступив із доповіддю, в якій піддав критиці діяльність ЦК РКП(б) між двома з'їздами. *«Як за цей час визначалася партійна політика?* — запитував він, і відповідав: *— Переважно так, що тт. Ленін і Свердлов розв'язували чергові питання шляхом розмов одного з одним і з тими окремими товаришами, які зновутаки стояли на чолі якої-небудь однієї галузі радянської роботи»* [60].

Критичні виступи представників Московської парторганізації не вплинули на резолюції VIII партз'їзду. У резолюції «З партійного будівництва» було зазначено: «Партія перебуває в такому становищі, коли найсуворіший централізм і найбільш сувора дисципліна являють собою абсолютну необхідність». У резолюції «Взаємовідносини між партією і Радами» урочисто проголошувалося: «*Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, у рамках* ***Радянської конституції****. Партія старається* ***керувати*** *діяльністю Рад, але не замінятн їх»* [61].

Так, про людське око вожді партії намагалися керувати через ради, дублюючи свої рішення «в радянському порядку». Проте партія, що перебувала ніби у підпіллі після завоювання влади, керувалася неписаною конституцією. Переконливою ілюстрацією конституційних засад радянської влади служить адресований Леніну лист Адольфа Йоффе від 15 грудня 1919 р. Скаржачись на те, що йому не дають вагомих посад, він писав: «За неписаною нашою конституцією всі вибори в центральні радянські і партійні установи відбуваються за списками, фактично складеними ЦК РКП. За останній рік (приблизно від смерті Я.М. Свердлова) у жодному з таких списків я не фігурую» [62].

VIII з'їзд РКП(б) утворив Центральний комітет у складі 19 членів, наділених функціями перших осіб у партійній або радянській вертикалях влади. Радянська вертикаль була представлена трьома головами урядів — В. Леніним (РНК РСФРР), Х. Раковським (РНК УСРР) і П. Стучкою (РНК Латвійської СРР), трьома

[59] Там само. С. 212—213.
[60] Там само. С. 164.
[61] Там само. С. 426, 429.
[62] Большевистское руководство. Переписка 1912—1927. Москва, 1996. С. 111.

наркомами РСФРР — М. Крестинським (фінансів), І. Сталіним (у справах національностей), Л. Троцьким (з військових і морських справ), а також комісаром промисловості Союзу комун Північної області Г. Євдокимовим, головою Всеросійського ЦВК М. Калініним, головою Московської ради Л. Каменєвим, головою Петроградської ради Г. Зінов'євим, головою Вятського губревкому А. Бєлобородовим, головою ВЦРПС М. Томським і членом Реввійськради Східного фронту І. Смілгою. Партійна вертикаль була представлена секретарем Московського обкому Л. Серебряковим, секретарем ЦК РКП(б) О. Стасовою, інструктором ЦК РКП(б) М. Мурановим, редактором ЦО «Правда» Н. Бухаріним, головою ВЧК Ф. Дзержинським і секретарем виконкому Комінтерну К. Радеком [63]. Кількість членів ЦК в радянській вертикалі влади більш ніж удвічі перевищувала число тих, хто знаходився у партійній вертикалі. Однак кількісні співвідношення у складі ЦК не визначали політичної ваги вертикалей влади. Перебуваючи на радянській посаді Ленін залишався верховним вождем партії, а Раковський контролював її філіал в Україні — КП(б)У.

VIII з'їзд РКП(б) утворив всередині ЦК два субцентри влади — політбюро і оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, а оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж автоматично ставали рішеннями ЦК. Тотожність повноважень політбюро і оргбюро ЦК повноваженням власне ЦК перетворювали їх на зменшений у кілька разів Центральний комітет. Значення ЦК РКП(б) як інституту в системі влади аніскільки не зменшилося після появи субцентрів. Адже політбюро й оргбюро ЦК були не керівними органами Центрального комітету, як це прийнято думати [64], а його зменшеними копіями-клонами, тобто тим же ЦК. Унаслідок цього треба користуватися словосполученнями «політбюро ЦК» і «оргбюро ЦК». Не можна відділяти ці суборгани від Центрального комітету — найвищого органу влади між з'їздами партії більшовиків. Однак значення засідань ЦК у повному складі (тобто пленумів) в системі влади зменшилося через те, що їх періодичність істотно скоротилася. Поширена практика іменування політбюро й оргбюро без додавання «Центральний комітет», та ще й з великої літери — помилкова.

Функціональний розподіл влади на управлінську і диктаторську означав, що ради займалися переважно поточним управлінням, а парткоми розв'язували нібито стратегічні завдання. Насправді це не означало, що ради позбавляли партію конкретної повсякденної влади, яка проявлялася, наприклад, у розподілі матеріальних ресурсів або в кадрових призначеннях. По-перше, вони самі були клоном партії у тій самій системі влади, яку створив Ленін. По-друге, слід узяти до уваги принцип «демократичного централізму», на засадах якого будувалася не лише партія, але й усі інші організаційні структури. Вся влада, як диктаторська, так і управлінська, зосереджувалася

[63] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 1. С. 335.

[64] Див., напр: Состав руководящих органов Центрального Комитета партии. *Центральный Комитет КПСС — ВКП (б) — РКП(б) — РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник*. Сост. Горячев Ю.В. Москва, 2005. С. 96–103.

в Центральному комітеті та його зменшених копіях-клонах — політбюро і оргбюро ЦК. Цей монопольний носій диктаторської влади був найвищою ланкою партійної, а не радянської вертикалі. Хоча партійні вертикалі залишалися провідниками, а не носіями диктатури, їх роль у державному житті, й, відповідно, роль секретарів парткомів поступово зростала.

Політбюро ЦК РКП(б) почало функціонувати як постійно діючий орган із 25 березня 1919 р. у складі: В. Ленін, Л. Каменєв, М. Крестинський, І. Сталін і Л. Троцький. Решта членів ЦК могла брати участь у засіданнях політбюро, але з правом дорадчого голосу. Усі питання ухвалювалися більшістю голосів, задля чого встановлювався непарний склад його членів.

Членами політбюро ЦК першого складу стали найвпливовіші вожді. Їхній національний склад був випадковим, але показовим. Якщо в ЦК РКП(б), обраному VIII з'їздом партії, було 8 росіян, 3 євреї, 2 латиші, 2 українці й по одному — поляк, німець, болгарин і грузин, то серед п'яти членів політбюро виявився лише один росіянин — В. Ленін. Двоє були євреями (Л. Каменєв і Л. Троцький), один — українцем (М. Крестинський), один — грузином (І. Сталін). Членами першого складу оргбюро ЦК стали І. Сталін, М. Крестинський, А. Бєлобородов, Л. Серебряков і О. Стасова. Обов'язки відповідального секретаря були покладені на Стасову.

Противники диктатури вождів, які незабаром оформилися в групу «демократичного централізму», виступили з відкритим заборолом на IX з'їзді РКП(б) у березні 1920 р. Відгукуючись на політичній звіт ЦК, з яким виступив В. Ленін, член партії з 1903 р., делегат від КП(б)У В. Максимовський не шкодував різких слів: «*Ми захищаємо демократичний централізм у побудові органів радянської влади... У чому винен ЦК, так це в бюрократичному централізмі. У ньому полягає суть справи; цей централізм тут квітне зі своєю принадністю. Кажуть, що риба починає смердіти з голови. Партія зверху починає піддаватися впливу цього бюрократичного централізму*» [65].

Виступаючи слід за ним, неформальний лідер децистів Т. Сапронов ще більше загострив дискусію: «*Скільки б не говорили про виборче право, про диктатуру пролетаріату, про прагнення ЦК до диктатури партії, насправді це приводить до диктатури партійного чиновництва. Це факт. І яким би ви, товаришу Ленін, не були грамотні, і якими би ми темними і безграмотними не були, жодні заяви, що цього нема, не допоможуть, жодними словами цього замазати не можна*» [66].

Дискусія на з'їзді РКП(б) з гострим звинуваченням керівників партії і особисто верховного вождя вразила багатьох. Громадянська війна йшла на спад, і більшовики задумувалися над майбутнім. Деякі з них сподівалися, що після війни в партії відновиться демократизм, властивий навіть в умовах підпілля мілітаризованій організації ідейних борців за «світле майбутнє». Деякі вважали, що демократичний централізм перероджується в бюрократичний через те, що вожді узурпували партію. Та переважна більшість стрімко зростаючої РКП(б) не задумувалася над таким питанням. «Жовтневих біль-

[65] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 49.
[66] Там само. С. 51.

шовиків», як висловлювався Ленін, хвилювали питання повсякденного життя і власного статусу у створюваній вождями політичній системі.

Як правило, професійні революціонери були переконані, що вони тримають руку на пульсі політичного життя й спроможні задушити наростання негативних явищ у внутрішньопартійному житті. Є характерною спокійна реакція на інвективи децистів з боку Михаїла Ольмінського, з 1891 р. — народовольця, з 1898 р. — більшовика, члена редколегії газети «Правда», професора Соціалістичної академії. Виступаючи на IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р., він зазначив, що багато його однодумців розуміють справу так, ніби знищення всякого демократизму — це останнє слово комунізму. Закликаючи не пов'язувати проблему бюрократизації партії з комуністичним будівництвом, він запевняв: «*Більшовики 20 років твердять про принцип демократичного централізму. Проте під впливом воєнних дій довелося пожертвувати демократизмом значною мірою. Ми розуміємо, що це викликане особливими обставинами, воєнними обставинами. Пора це скасувати чи не пора, потрібне посилення централізму за рахунок демократизму чи ні — це справа ЦК*» [67].

Зовсім іншу реакцію продемонстрував Володимир Винниченко. Голова уряду Центральної Ради і Директорії УНР, видатний український письменник «захворів» комунізмом, організував в еміграції Закордонну групу Української комуністичної партії й у травні 1920 р. був заочно обраний на IV Всеукраїнському з'їзді рад членом ВУЦВК. Керівництво РКП(б) збиралося викликати прославленого лідера Української революції з еміграції й доручити йому відповідальну посаду в радянській Україні. Ленін підтримав цю ініціативу. 4 травня він телеграфував у Київ голові Галицького оргкомітету КП(б)У Ф. Кону й у Харків — голові уряду УСРР Х. Раковському про принципову згоду з цією ідеєю [68].

21 травня Винниченко прибув у Росію і мав багато зустрічей з радянським керівництвом у Москві і в Харкові. 21 вересня він виїхав за кордон, цілком розібравшись у дійсній природі радянської влади і в тому, що більшовики збиралися використати його популярне ім'я в інтересах зміцнення своїх позицій в Україні. Після повернення він виступив з відкритим листом «Революція в небезпеці! (Лист Закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки)». Цей памфлет був надрукований окремою брошурою українською, німецькою, французькою та італійською мовами. Брошура мала вихідні дані «Відень — Київ, 1920 р.».

Малотиражна брошура на початку 1920-х рр. загубилася серед багатьох сотень тисяч різноманітних зразків поліграфічної продукції, що з'явилися тоді в Європі, але вдруге народилася в упорядкованому Тарасом Гунчаком і Романом Сольчаником тритомному збірнику документів «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті». Тритомник був надрукований мюнхенським видавництвом у 1983 р. і на переламі 80—90-х рр. завозився невеликими партіями в Україну. Підрозділ «Володимир Винниченко про радянську владу в Україні», що переважно складався з тексту забутої віденської брошури, з величезним інтересом читали всі, хто в ту переламну епоху

[67] Девятая конференция РКП(б). Протоколы. Москва, 1972. С. 99.
[68] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 190.

осмислював стереотипи і задумувався над напрямами реформування політичного устрою після завоювання державної незалежності.

Відкритий лист був написаний з властивим Винниченку подвійним талантом політика і письменника. Політик формулював убивчі звинувачення, а письменник знаходив для них образну й емоційно насичену форму викладу. Володимир Кирилович зізнавався, що уявлення членів організованої ним Закордонної групи УКП про становище в Росії та поглинутій нею Україні не збігалися з реальною дійсністю. Визнаючи за РКП(б) роль керівника світового комуністичного руху, він з гіркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є «абсолютний централізм» як у внутрішньопартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, політичній, національній, культурній. Централізм, підкреслював він, стоїть у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну — формальну, декларативну, а другу — дійсну, реальну.

«*Будучи відірваною від Росії й України*, — писав Винниченко, — "*Закордонна Група Україн. ком. партії", до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларованою, програмовою стороною діяльністю керуючої партії. Судячи про становище на Вкраїні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіціальних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітниче-селянська державність справді твориться, що, будучи в федеративному зв'язку з Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв'язку з Рос. ком. партією має певну самостійність існування в діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв'язана, поріднена з цими масами й у них черпає свою силу*» [69].

Фактично же, як заявив Винниченко, коли побачив зблизька систему влади в радянських республіках, РКП (б) була «сліпою машиною» в руках купки вождів. Залізна дисципліна в партії, якою так пишалися вожді, була дисципліною не однодумців, а солдатів. Вона базувалася не на вірі й відданості ідеї, а на страху покарання або бажанні вислужитися перед начальством.

2.3.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ ДЕРЖАВИ ПАРТІЄЮ БІЛЬШОВИКІВ

У цьому підрозділі важко уникнути логічних повторів з попереднім, адже обидва присвячені аналізу тандему «партія — ради». Різниця в підходах полягає в тому, що об'єктом дослідження в попередньому підрозділі виступає експропрійована вождями партія, а в цьому — створена цією партією держава.

[69] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. Мюнхен, 1983. С. 463—464.

Одразу після прибуття з еміграції В. Ленін поставив перед більшовиками завдання створити державу-комуну [70]. У дискусії на засіданні ВЦВК вождь знову чітко позначив це завдання: «створювати державу комуни» [71].

Словосполучення «держава-комуна» більше не вживалося ні в працях Леніна, ні в документах партії більшовиків, ні в історіографії. Створену більшовиками державу почали називати радянською. За аналогією встановлену вождями більшовиків диктатуру стали називати радянською владою. Мабуть, уже настав час відмовитися від звичних для кількох поколінь назв влади і держави, які маскувалися радами. Є резон назвати створену Леніним державу так, як він назвав її спочатку: держава-комуна, держава комуни.

У світовій історіографії й досі нема усталеної думки, завдяки чому більшовики спромоглися захопити політичну владу в Росії у листопаді 1917 р. Професор Кентського університету (Велика Британія) Ричард Саква, який спеціалізувався на проблемах російської і європейської історії XX ст., висловився відверто: «Передумови, які допомогли невеликій групі революціонерів — більшовицькій партії Леніна встановити контроль над найбільшою у світі країною, залишаються таємницею» [72].

Такий песимістичний висновок випливає, здається, з недооцінки ролі народних низів у революційних подіях, що відбувалися в умовах світової війни. Якщо подивитися на переламні події Російської революції під традиційним кутом зору, то може скластися враження, що у поваленні самодержавства вирішальну роль відіграли підпільні соціалістичні партії меншовиків та есерів у взаємодії з цензовими партіями Державної Думи, а в поваленні утвореного ними коаліційного Тимчасового уряду — партія більшовиків. Насправді однак, і в березні (лютому за ст. ст.), і в листопаді (жовтні) рушійною силою державних переворотів були ради солдатських і робітничих депутатів. В умовах війни охоплені настроями «неусвідомленого соціалізму» й об'єднані в ради народні низи виявилися найбільш вагомою політичною силою — організованою й озброєною. Лютнева революція в постреволюційній російській історіографії була названа буржуазно-демократичною, а штучно відділена від неї Жовтнева — робітничою і соціалістичною (у тому розумінні соціалізму, яке склалося в Радянському Союзі). Насправді обидва державні перевороти, пойменовані в російській історіографії революціями, були насамперед радянськими переворотами. Це не виключає того, що їх використали політичні партії, у першому випадку — меншовики та есери, у другому — більшовики.

Чи був курс партії Леніна на використання революційного потенціалу рад солдатських і робітничих депутатів цілком усвідомлений? Якщо був, то коли він проявився повною мірою? Світова історіографія по-різному відповідає на ці закономірні запитання. Такий проникливий дослідник Російської революції як Ричард Пайпс писав: «Більшовики ніколи особливо не задумувались над тим, як буде виглядати система управління країною, коли вони здійснять революцію. "Однопартійна держава" була ними буквально зімпро-

[70] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. Київ, 1969. С. 7.
[71] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 248.
[72] Sakwa R. Communism in Russia. An Interpretative Essay. Palgrave Macmillan, 2010. P. 2.

візована у ході діла і, хоч так ніколи і не здобула теоретичного обґрунтування, виявилася найбільш значним і перспективним з їхніх нововведень»[73].

Єфім Гімпельсон, якому належить з півдесятка фундаментальних досліджень з історії радянської Росії, солідаризувався з таким судженням: «Більшовики напередодні революції ще не будували яких-небудь схем організації держави. Зокрема обходилося питання про місце і роль у ній своєї партії, хоча з того, що вона бореться за владу, вони не робили таємниці (згадаємо заяву Леніна на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів 4 червня 1917 р. (за старим стилем — *С.К.*) про те, що партія готова негайно взяти владу в свої руки). Однак тоді більшовики ще не передбачали, що їхня партія, підмінивши Ради, сама буде здійснювати державні функції, перетвориться в "партію-державу", як це потім трапилося. Вони не передбачали, що "диктатура пролетаріату" буде зведена до диктатури їхньої партії»[74].

З наведених суджень можна зрозуміти одне: перебуваючи на зламі історичних епох, Є. Гімпельсон не зміг повністю відірватися від постулатів марксизму-ленінізму. Він бере в лапки термін «диктатура пролетаріату», але неясно, що приховано за цими лапками. Більшовики від початку встановлювали диктатуру своєї партії, яка поступово переросла в диктатуру вождів.

Запозичений у західної історіографії термін «партія-держава» не викликає істотних заперечень. Він натякає, однак, на те, що партія злилася з державою в єдине ціле, тоді як ці два компоненти влади зберігали організаційну окремішність. І, нарешті, більшовики в особі Леніна напередодні революції 1917 р. все-таки мали план організації власної держави-комуни. Він визрів у Леніна під час революції 1905—1907 рр.

Уперше це відзначив Олег Волобуєв — керівник авторського колективу монографії «Драма российской истории: большевики и революция», якою відкривалася в Російській Федерації профінансована Фондом Сороса серія видань «Россия. XX век. Исследования» під загальною редакцією акад. Александра Яковлева. Для керівників РСДРП, як вказував Волобуєв, значення рад не відразу стало зрозумілим. У резолюції Петербурзької федеративної ради РСДРП, яка об'єднувала більшовиків і меншовиків, 27 жовтня 1905 р. висловлювалося негативне ставлення партії до Петербурзької ради робітничих депутатів. Ради вважалися конкурентами соціал-демократів у боротьбі за маси. Лише навесні 1906 р., продовжував Волобуєв, Ленін уперше назвав ради «зародком революційної влади»[75]. При цьому вчений посилався на написаний Леніним проєкт резолюції «Тактична платформа до IV об'єднавчого з'їзду РСДРП»[76].

Насправді Ленін ще в 1905 р. чітко усвідомив значення рад робітничих депутатів, які вперше в історії світового революційного руху з'явилися в самодержавній Росії. Щоб виявити місце рад у тій системі влади, яку він нав'язував Росії, треба звернути увагу на статтю, написану в листопаді 1905 р. («Наші завдання і Рада робітничих депутатів»), але опубліковану тільки в

[73] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 179.
[74] Гимпельсон Е.Г. Становление и эволюция советского государственного аппарата управления. 1917—1930. Москва, 2003. С. 7.
[75] Драма российской истории: большевики и революция. Москва, 2003. С. 61.
[76] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 12. С. 214.

листопаді 1940 р. У ній знаходимо дві цікаві тези. По-перше, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Петербурзька рада робітничих депутатів «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»[77]. І найголовніше: Ленін радив розглядати раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд[78].

Важко собі уявити, що Ленін мав намір відсторонити свою партію від ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом із нею дії вождя в наступні роки. Проєкція дій Леніна в 1917—1920 рр. на 1905-й рік дає підстави твердити, що вже під час першої Російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно пов'язаний із диктатурою його власної партії.

По-перше, вимагалося відділити ради від партії, і цю вимогу було обґрунтовано у статті. По-друге, вимагалося забезпечити безроздільний контроль за революційним радянським урядом із боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкурентні партії й наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури. По-перше, як «партія нового типу», котра здійснювала під прикриттям «диктатури пролетаріату» свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму», — диктатуру вождів). По-друге, як ради, що мали вагомі представницькі та управлінські функції, але були позбавлені істотного політичного значення в умовах компартійної диктатури. Створювалася ще небачена у світовій історії держава-комуна з двома вертикалями влади. Компартійна вертикаль регулювалася виключно власним статутом, а радянська була представлена в конституції й формувалася на виборах, тобто була пов'язана з електоратом, склад якого партійні комітети більшовиків могли регулювати, так само як склад кандидатів у депутати. Цю владу недаремно називали «робітничо-селянською», але вона аніскільки не залежала від робітників і селян.

Перебуваючи в Швейцарії, Ленін уважно слідкував за політичними процесами, що відбувалися в Росії після повалення самодержавства. Контури майбутньої держави-комуни накреслювалися в його листі, надісланому 24 (11) березня 1917 р. своїм однодумцям із Цюриха. Досить довга цитата з листування, позначеного пізніше як колекція «Листів з далека», вимальовує продуманий план дій більшовиків в охопленій революцією країні:

«Робітники... створили *Раду робітничих депутатів*, вони почали розвивати, розширювати, зміцнювати її залученням *солдатських* депутатів і, безперечно, депутатів від сільських *найманих* робітників, а потім (в тій чи іншій формі) від усієї сільської бідноти. Створення таких організацій в усіх без винятку місцевостях Росії, для всіх без винятку професій і верств пролетарського і напівпролетарського населення, тобто всіх трудящих і експлуатованих, якщо вжити менш економічно точного, але більш популярного вислову, — таке завдання найпершої, найневідкладнішої ваги.

[77] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 12. С. 56.
[78] Там само.

Нам потрібна революційна *влада*, нам потрібна (на певний перехідний період) *держава*... Але нам потрібна не така держава, якою створила її буржуазія скрізь, починаючи від конституційних монархій і кінчаючи найдемократичнішими республіками... Ідучи шляхом, що його вказав досвід Паризької Комуни 1871 року і Російської революції 1905 року, пролетаріат повинен організувати і озброїти всі бідніші, експлуатовані частини населення, щоб вони самі взяли безпосередньо в свої руки органи державної влади, *самі створили* установи цієї влади» [79].

27 березня Ленін виступив на робітничих зборах в Цюрихському народному домі з рефератом «Про завдання РСДРП в російській революції». Тут він знову схарактеризував державу, якої домагалися більшовики: «Такою державою, по суті, була Комуна 1871 року і *Ради робітничих депутатів* 1905 і 1917 років. На цьому фундаменті ми повинні будувати далі. *Потрібна безпосередня влада озброєних і організованих робітників*» [80].

Виникає нагода порівняти цю тезу з тезою К. Маркса і Ф. Енгельса, яка містилася в прославленому, але утопічному «Маніфесті Комуністичної партії»: «Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас» [81]. Нібито тези збігалися, адже в обох йшлося про державу, створювану пролетаріатом. Подібність, однак, була поверховою. У основоположників марксизму держава була синонімом класу, тобто уявленої спільноти. У Леніна вона представлена конкретними організаціями, які його партія мусила перетворити в ієрархізовану структуру.

Коли Ленін прибув у революційний Петроград, у радах солдатських і робітничих депутатів панували меншовики та есери. Проте він негайно проголосив лозунг «Вся влада — Радам!», будучи впевненим, що його партія витисне з рад політичні сили, схильні до угоди з цензовими партіями Державної Думи. Народившись у країні з максимально високим рівнем соціального протистояння, ради не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні й доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

27 квітня — 5 травня в Петрограді проходила загальноміська конференція, а 7—12 травня (24—29 квітня) 1917 р. — VII (Квітнева) конференція РСДРП(б). На конференції було представлено 78 партійних організацій, які об'єднували до 80 тис. членів партії. Більшовики небачено високими темпами перетворювалися з організації професійних революціонерів на масову партію.

На загальноміській конференції головував Г. Зінов'єв. Почесним головою делегати обрали В. Леніна. «Якщо влада Тимчасового уряду спирається на Раду робітничих депутатів, — зауважив Ленін, — то повалити його "просто" не можна. Його можна і треба повалити, завойовуючи більшість в Радах. Або вперед, до всевладдя Рад робітничих і солдатських депутатів, або назад, до

[79] Там само. Т. 31. С. 37—38.
[80] Там само. С. 74.
[81] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 429.

імперіалістичної війни — іншого шляху нема»[82]. Підсумовуючи обговорення нав'язуваної ним дилеми, вождь більшовиків у підсумковому слові підкреслив: «Мережа Рад робітничих, солдатських, селянських депутатів — ось завдання дня. Вся Росія уже покривається мережею органів місцевого самоуправління. Комуна може бути й у вигляді органів самоуправління»[83].

На Квітневій конференції виявилося, що не всі делегати зрозуміли й підтримали хитромудрий план Леніна про використання рад у боротьбі з Тимчасовим урядом. С. Багдатьєв, Л. Каменєв, В. Ногін, П. Смідович та ін. розглядали ради як тимчасову форму самоорганізації революційних мас, придатну тільки для захоплення влади більшовиками. Віктор Ногін так аргументував свою позицію: «Ради робітничих і солдатських депутатів — органи держави, які виконують ряд функцій, що покладалися на органи старої влади. У 1905 р. вони були безпартійними організаціями робітників, які конкурували з партією. Хто кому повинен підпорядковуватися — партія Раді чи Рада партії?»[84].

Ухвалена делегатами Квітневої конференції (троє утрималися під час голосування голосуванні) резолюція «Про Ради робітничих і солдатських депутатів» підтримала рекомендовані Леніним тактичні дії: «Завданням пролетарської партії є систематична боротьба всередині Рад (шляхом пропаганди і їх перевиборів) за торжество пролетарської лінії; спрямування всіх зусиль і всієї уваги на робітничу і солдатську масу..., на організацію і озброєння робітників, на підготовку їх сил до наступного етапу революції»[85]. Однак, як свідчить ця ж резолюція, більшовики ще не вирішили остаточно, з якими організаціями революційних мас їм по дорозі. Другий етап революції вони пов'язували з «передачею всієї державної влади в руки Рад або інших органів, які безпосередньо висловлюють волю більшості народу (органи місцевого самоврядування, Установчі збори і т. п.)»[86].

Коаліція партій ліберальної й соціалістичної демократії утвердила Тимчасовий уряд і поставила перед ним першочергове завдання: встановити форму правління за допомогою Установчих зборів, скликаних на засадах загального, рівного, таємного і прямого голосування. Вимога скликання Установчих зборів передбачалася й у першій програмі РСДРП. Леніну довелося докласти немало зусиль для того, щоб переконати своїх однодумців відкинути цю ідею. У «Квітневих тезах», надрукованих газетою «Правда» 20 (7) квітня 1917 р., він чітко визначив характер майбутньої держави: «Не парламентарна республіка, — повернення до неї від Р.Р.Д. (рад робітничих депутатів — *С.К.*) було б кроком назад, — а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»[87]. Не відразу, як показувала Квітнева конференція РСДРП(б), але досить швидко партія більшовиків прийняла тактичні установки свого вождя, хоч скликання Установчих зборів залишалося головним гаслом Російської революції.

---

[82] Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция (большевиков). Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. Москва, 1958. С. 12—13.

[83] Там само. С. 21.

[84] Там само. С. 130.

[85] Там само. С. 260.

[86] Там само. С. 259.

[87] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 7.

Спираючись на ради, більшовики повалили Тимчасовий уряд. Проте вони змушені були допустити демократичні вибори до Установчих зборів на багатопартійній основі, на яких зазнали нищівної поразки. Спираючись, зновутаки, на ради, вони здійснили повторний державний переворот, тобто розігнали Установчі збори.

Розгону зборів передувала інтенсивна пропагандистська кампанія, у центрі якої перебували аргументи Леніна. Вони були переконливі для народних низів, об'єднуваних у ради солдатських і робітничих депутатів, але винятково нещирі. Прикладом може бути документ, створений у першій половині 1918 р., але опублікований тільки в 1957 р. Мова йде про начерк рукопису «Про демократизм і соціалістичний характер Радянської влади», який допомагав вождю систематизувати свої думки під час публічних виступів:

«*Демократизм Радянської влади і її соціалістичний характер виражаються в тому, що верховною державною владою є Ради, які складаються з представників трудящого народу (робітників, солдатів і селян), що їх вільно обирають і замінюють в будь-який час маси, пригноблювані досі капіталом;*

що місцеві Ради вільно об'єднуються, на засадах демократичного централізму в єдину федеративним союзом скріплену загальнодержавну Радянську владу Російської Радянської республіки» [88].

Як бачимо, вождь більшовиків ототожнював створювану державу-комуну тільки з мережею рад, «забуваючи» про партійну вертикаль з супутньою вертикаллю органів державної безпеки. Він запевняв тих, кому парткоми дозволили голосувати, що вони голосують цілком вільно, і в цьому виявляється демократизм влади, яку більшовики поспішили назвати радянською. Як демократизм найвищого ґатунку він характеризував установку на відкликання вже обраних радянських депутатів у будь-який час. Так само позитивно характеризувався поширений з партійної вертикалі на радянську принцип «демократичного централізму», який позбавив будь-якої самостійності в діях нижчі за ієрархією ради. Відсутність партії і присутність рад в конституції дозволяла представляти багатонаціональну Росію світові і власному населенню як федеративну республіку. У радянському форматі країна виглядала федерацією, російський центр якої поважав автономні права інших національностей. Та життя всіх національностей, не виключаючи росіян, оперізували сталеві обручі партійної диктатури.

Ленін використовував пропагандистські терміни і гасла, які маскували, а не уявнювали результати зусиль, спрямованих на створення держави-комуни. Тому траплялося, що вчені, які здобували світову славу дослідженням інших проблем, потрапляли в пастку, коли оцінювали ленінську спадщину. Характерним прикладом є найбільш прославлене дослідження Ханни Арендт. Відділяючи ленінізм від сталінізму, вона переконувала своїх читачів, що «революційна диктатура Леніна» не переросла у «цілковито тоталітарне правління». «Ленін зазнав своєї найбільшої поразки, — робила вона висновок, — коли з вибухом громадянської війни верховна влада, яку він спершу планував зосередити в радах, рішуче перейшла до рук партійної бюрократії» [89]. У світлі

[88] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 452.

[89] Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. С. 368. Переклад з третього видання 1979 р. Перше видання — 1950 р.

наведених у цьому розділі і не розрахованих на публіку висловлювань Леніна така оцінка виглядає безпорадною. Проте вона небезпечна під науковим кутом зору, зважаючи на високий авторитет Ханни Арендт у дослідженні тоталітаризму.

По-іншому варто подивитися на позірно тотожний висновок Едварда Карра: «Більшовики першими висунули лозунг "Вся влада Радам!" і, коли перемога була завойована, зробили Ради носіями суверенної державної влади» [90]. Твердження Карра звучить у контексті опанування більшовиками мережі рад. Виходячи з контексту, ради ставали носіями суверенної державної влади в міру того, як зливалися з партією більшовиків в одну політичну силу. Та зливаючись, вони зберігали в тандемі «партія — ради» підпорядковану роль.

Щоб об'єктивно оцінити внесок Леніна у світовий державотворчий процес, доцільно подивитися на його спадщину очима великого філософа, історика і політика Ніколая Бердяєва. Висланий разом із великою групою письменників, учених і громадських діячів у 1922 р. з радянської Росії, Бердяєв видав у 1937 р. англійською мовою книгу «Истоки и смысл русского коммунизма». Вона була перекладена ще п'ятьма європейськими мовами, здобула світову славу, а в 1955 р. в Парижі був опублікований авторський оригінал, написаний російською мовою в середині 30-х рр. Варто подати схематичний виклад його висновків.

Для Леніна марксизм, аргументував Бердяєв, це передусім вчення про диктатуру пролетаріату. Меншовики вважали неможливою диктатуру пролетаріату в сільськогосподарській, селянській країні. Меншовики бажали бути демократами, бажали спиратися на більшість. Ленін не демократ, він стверджував не принцип більшості, а принцип підібраної меншості. Він будував план революції й революційного захоплення влади, зовсім не спираючись на розвиток свідомості величезних мас робітників і на об'єктивний економічний процес. Метою Леніна, яку він переслідував з незвичайною послідовністю, було створення сильної партії, яка представляла добре організовану й залізно-дисциплінована машину, що спиралася на цілісний революційно-марксистський світогляд. Партія повинна була мати доктрину, в якій нічого не можна було замінити, і вона повинна була встановити диктатуру над всією повнотою життя. Кожний член партії був підпорядкований цій диктатурі центру. Більшовицька партія, яку впродовж багатьох років створював Ленін, повинна була дати зразок майбутньої організації всієї Росії. І Росія справді була організована за зразком більшовицької партії. Вся Росія, весь російський народ виявився підпорядкованим не тільки диктатурі комуністичної партії, її центральному органу, а й доктрині комуністичного диктатора в своїй думці та своїй совісті. Ленін заперечував свободу всередині партії й це заперечення свободи було перенесене на всю Росію. Це і є диктатура світогляду, яку готував Ленін [91].

Після преамбули, яка повторює, по суті, все те, що було сказано в першому і другому підрозділах цієї книги, Бердяєв перейшов до характеристики

[90] Карр Э. Большевитская революция 1917—1923. Т. 1. Москва, 1990. С. 182.

[91] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания 1955 г. Москва, 1990. С. 98—99.

особистих рис верховного вождя більшовиків, оскільки суспільно-політичний режим і соціально-економічний лад, нав'язаний Росії і поширений на поглинуті нею національні республіки, мав одне джерело — мозок Леніна.

Ленін міг все це зробити тільки тому, продовжував Бердяєв, що він об'єднував у собі дві традиції — традицію російської революційної інтелігенції в її найбільш максималістських течіях і традицію російської історичної влади в її найбільш деспотичних проявах. Соціал-демократи, меншовики і соціалісти-революціонери залишились тільки в першій традиції, та й то пом'якшеній. Але об'єднавши в собі дві традиції, які знаходилися в XIX ст. в смертельній ворожості і боротьбі, Ленін міг накреслити план організації комуністичної держави і здійснити його. Як не парадоксально це звучить, але більшовизм — це третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, — першим явищем було московське царство, другим явищем — петровська імперія. Більшовики — за сильну централізовану державу. Відбулося об'єднання волі до соціальної правди з волею до державної могутності, і друга воля виявилася сильнішою. І вони створили поліцейську державу, за способом управління дуже схожу на стару російську державу [92].

Ці висновки Н. Бердяєва особливо актуальні в наші дні, коли правлячі кола Російської Федерації повернулися до імперської ідеології дореволюційних часів. Тепер у Росії розгортається критика Леніна і ленінізму за нібито ліберальне ставлення до національного питання. Мовляв, Ленін, і тільки він є родоначальником української державності. Насправді аргументи й навіть словник Леніна не пояснювали, а маскували дії, спрямовані на створення могутньої держави, здатної під прикриттям «пролетарського інтернаціоналізму» претендувати на світове панування.

На чолі народжуваного після листопадового перевороту 1917 р. тандему «партія — ради» мусив стати В. Ленін, тобто людина, яка створила цей тандем і очолила повалення Тимчасового уряду. Щодо цього не існувало сумнівів ні серед більшовиків, ні серед їх противників. Та в якій посадовій формі мусив відбутися переплив влади від Керенського до Леніна? Ричард Пайпс без посилань на джерело вказував, що Ленін спочатку схилявся до наміру керувати країною в якості голови партії, тобто відмовитися від посади голови держави [93]. Коли Ленін очолив найвищу ланку радянської гілки влади, Пайпс пояснив це тиском соратників, посилаючись на повідомлення Ніколая Суханова (Гіммера) [94]. Однак таке пояснення може здатися непереконливим. Ленін у політично важливих справах ніколи не піддавався «тиску соратників». Слід взяти до уваги й те, що у свій час Сталін, маючи абсолютний контроль над усіма вертикалями влади, надав перевагу посаді голови уряду. У ній була своя перевага: можливість негайно, тобто без опосередкованої передачі команд з партійної у радянську вертикаль здійснювати переміщення матеріальних і людських ресурсів з однієї сфери життя в іншу. Та кінцевий висновок Пайпса здається незаперечним: «У політичній системі, що виникла внаслідок державного

[92] Там само. С. 99.
[93] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 178.
[94] Там само. С. 553. Див.: Суханов Н. Записки о революции. Берлин — Санкт-Петербург — Москва, 1923. Т. 7. С. 266.

перевороту, партія і уряд зберегли свою яскраво виражену індивідуальність і поєднувались не організаційно, а на рівні кадрового складу, в органах виконавчої влади — передусім у Раді народних комісарів, де всі міністерські посади розібрали партійні лідери. За такого устрою більшовики приймали рішення як партійці і проводили їх в життя як глави відповідних відомств, спираючись на бюрократію й апарат держбезпеки» [95].

2.4.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ДЕРЖАВОЮ-КОМУНОЮ

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників — так Ленін називав палицю в своїх руках, яка повинна була допомогти йому перебудувати суспільство. Реалізувати свою доктрину вождь більшовиків збирався перевіреним способом — «революцією згори». Російські царі насаджували капіталізм з метою модернізації країни, і він сподівався так само успішно насадити той лад, який називав комунізмом.

Проте комуністична «революція згори» принципово відрізнялася від капіталістичної. Капіталізм був реальним соціально-економічним ладом, давно визрілим у країнах, які завдяки йому ставали сильнішими, у тому числі у військовому відношенні. Комунізм був утопією, що народилась у соціалістів, які не могли передбачити неминучих наслідків насильницького ощасливлення.

Аналізуючи історію людства в контексті завдань, поставлених Леніним перед партією більшовиків, Мартін Маліа дійшов висновку, з яким можна тільки погодитися: «Ще жодного разу не сталося такого парадоксального випадку: теорії, що створює свою власну дійсність. Протягом сімдесяти чотирьох років партія займалася створенням суспільства і класів, які начебто мали створити її саму» [96].

Чи існував метод, за допомогою якого могла б народитися спотворена реальність, що її мусила втілити в життя держава-комуна, обіцяючи пролетарським і пролетаризованим верствам суспільства «світле майбутнє» з розподілом матеріальних благ за потребами? Так, існував: масовий терор. У праці «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися?», написаній у вересні 1917 р., Ленін згадував досвід буржуазних революціонерів у Франції, «які зробили свою революцію великою за допомогою *терору*» (вождь полюбляв виділяти ключові слова на письмі курсивом) і додавав при цьому: «Без смертної кари щодо *експлуататорів* (тобто поміщиків і капіталістів) навряд чи обійдеться який би то не був революційний уряд» [97].

Прилаштовуючись до спрямованої проти поміщиків і капіталістів радянської революції, щоб перетворити свою партію на масову й опинитися на вершині революційної хвилі, Ленін підкреслював необхідність знищення великих власників, але обходив мовчанням проблему дрібних власників у се-

[95] Там само. С. 178.
[96] Маля М. Радянська трагедія... С. 147.
[97] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 165.

лянській за структурою країні. Підтримка охоплених настроями «неусвідомленого соціалізму» народних низів була необхідна йому для розв'язання головного завдання — створення суспільства, цілком позбавленого приватної власності на засоби виробництва. Він був переконаний, що радянська революція, яка спалахнула в ситуації затяжної світової війни, допоможе відродити ідею комунізму, поховану в Західній Європі зусиллями соціал-демократів.

Проте уявлення Леніна про комунізм не збігалися з уявленнями Маркса. У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали суспільство, що складалося з власників засобів виробництва — капіталістів і робітничого класу, позбавленого цих засобів. Комунізм був в їхньому уявленні результатом переможної пролетарської революції. Засоби виробництва мусили перейти до революційної держави, утвореної пролетаріатом, а держава в їхньому розумінні була синонімом пролетаріату, організованого як панівний клас. Жодного протистояння між державою і суспільством не передбачалося.

Отже, для родоначальників марксизму комунізм виникав як наслідок експропріації класу капіталістів класом пролетарів, а конкретніше (якщо тут може виявитися будь-яка конкретика) — пролетарською державою, невіддільною від пролетаріату, організованого як панівний клас. Революційні перетворення не виходили за рамки суспільства.

Натомість для Леніна комунізм з'являвся як наслідок експропріації суспільства державою-комуною, у центрі якої знаходилася партія більшовиків. Держава починала володіти, користуватися і розпоряджатися усіма експропрійованими у суспільства засобами виробництва.

Тут слід задуматися над запитанням, якого ще ніхто сам собі не ставив: чи розумів Ленін, коли одержавлював власність капіталістів і дозволив експропріацію поміщиків селянами, що він знищує приватну власність як економічну категорію, тобто, як передбачали Маркс і Енгельс, будує комунізм? Відповісти на це непросто, тому що партія Леніна спотворювала створену реальність, в якій ключові поняття втрачали свій первинний смисл. Більшовики не тільки вважали себе авангардом пролетаріату, але й ототожнювали поняття партії і класу. Коли йшлося про націоналізацію засобів виробництва у власності капіталістів, то це не означало, що фабрики і заводи переходили в руки нації, тобто уявленої спільноти. Вони переходили у володіння, користування і розпорядження організацій, створюваних ленінською партією. Ленін декларував скасування приватної власності на землю в одному з перших декретів радянської влади. Проте за своє коротке життя він не встиг колективізувати селянство, хоч ставив собі за мету зосередити володіння усіма засобами виробництва в руках держави, а не суспільства. Суцільна колективізація селянських господарств відбулася уже в сталінські часи під облудним гаслом усуспільнення селянського господарства. Офіційна доктрина заперечувала існування приватної власності в країні соціалізму, що переміг, проголошуючи її перетворення на загальнонародну або колгоспно-кооперативну власність. З підприємницькими ініціативами окремих членів суспільства влада боролася, не зупиняючись перед розстрілом валютних спекулянтів у часи Н. Хрущова або переслідуванням продавчинь квітів у підземних переходах у часи Л. Брежнєва. Держава завжди бажала зберегти за собою

монополію на володіння засобами виробництва, відмовляючи в підприємницькій ініціативі своїм громадянам, тобто суспільству.

Для громадян, які пережили крах Радянського Союзу, стало зрозумілим, що державна власність на засоби виробництва, яка існувала під виглядом загальнонародної, не втрачала ознак приватності. Після зникнення верхівки КПРС, яка володіла, користувалася і розпоряджалася цими засобами виробництва, вони стали нічийними і були досить швидко приватизовані.

Зрозуміло, що Ленін завжди говорив і писав, що суть комуністичних перетворень полягає у ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Перехід фабрик і заводів у розпорядження робітничих колективів він категорично заперечував, вважаючи таку ініціативу анархо-синдикалізмом. Засоби виробництва мусили бути у розпорядженні держави-комуни. Саме вона, на його глибоке переконання, уособлювала суспільство, саме у цьому полягала суть перетворень, які в революційному марксизмі називалися комуністичними. Не задумуючись над природою експропрійованих державою підприємств, вождь російських більшовиків вважав таку експропріацію комуністичними перетвореннями. Працюючи над Кримінальним кодексом РСФРР разом з наркомом юстиції Дмітрієм Курським, він вимагав передбачити вищу міру покарання (тобто розстріл) для тих громадян, які сприяли агітацією і пропагандою «тій частині міжнародної буржуазії, яка не визнає рівноправності комуністичної системи власності, що приходить на зміну капіталізмові»[98]. Тобто він вимагав застосовувати найсуворіше покарання для тих громадян, які підривали право вузького кола вождів партії розпоряджатися ресурсами створеної ними держави. Отже, під комуністичною системою власності Ленін розумів щось таке, що в його часи не мало назви.

Маркс і Енгельс були переконані, що організоване по-комуністичному суспільство триматиме в своїх руках всі засоби виробництва, унаслідок чого функції держави зникатимуть одна за одною аж до моменту, коли держава остаточно відімре. Ленін мав намір поставити суспільство в економічну і політичну залежність від держави-комуни. Щоб не суперечити марксистській доктрині, він допускав відмирання держави, але тільки на другій, суто умоглядній фазі комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами.

Чудово орієнтуючись в теорії революційного марксизму, Н. Бердяєв відчув принципову різницю між комунізмом Маркса і комунізмом Леніна, а тому називав ленінський різновид комунізму російським. Комунізм Маркса виявився утопією, тоді як комунізм Леніна був таки побудований у своїх основних рисах за допомогою терору, що нерідко межував з геноцидом.

Ричард Пайпс, який жив в пізнішу історичну епоху, не характеризував комунізм за національною ознакою, але тільки тому, що його національні різновиди походили з ленінсько-сталінської Росії. Досліджуючи витоки російського комунізму, Пайпс звернув особливу увагу на ставлення більшовиків до приватної власності у володінні, розпорядженні і користуванні громадян:

«Найбільш переконливим свідченням того, що в період громадянської війни більшовики ставили перед собою стратегічні завдання побудови ко-

[98] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 180.

мунізму, є та систематична боротьба, яку вони вели проти інституту приватної власності. Націлені на це закони та декрети, що ухвалювались у розпал боротьби за виживання більшовицького режиму, зовсім не слугували зміцненню влади більшовиків, а були продиктовані виключно їхньої вірою у необхідність позбавити громадян майна, яке могло служити джерелом їхгьої політичної незалежності» [99].

У ці роздуми Пайпса можна внести тільки одне уточнення: комуністичне будівництво здійснювалося вождями ленінської партії з метою досягти не тільки політичної, а й економічної залежності громадян від створюваної держави.

Якщо аналізувати відносини між державою і суспільством у рамках запрограмованої Леніним (і пізніше продовжуваної Сталіним) «революції згори», то заявами про масовий терор обмежуватися не можна. Терор створював сприятливі умови для запровадження заходів, які зміцнювали взаємодію держави і суспільства на умовах держави. Врешті-решт, саме на шляхах оголошеного комуністичним будівництва червона імперія спромоглася створити модернізовану наддержаву і після Другої світової війни залучити в орбіту свого впливу немало країн.

Аналіз влади, побудованої Леніним під маскувальною ідеологією комуністичного будівництва, дає змогу окреслити низку закономірностей.

По-перше, була створена абсолютна залежність усіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру при цілковитій їхній незалежності від волевиявлення громадян. По-друге, горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечували незалежне від влади волевиявлення населення, мусили бути трансформовані в залежні від неї вертикальні структури. По-третє, мусила існувати соціальна спорідненість представників влади з народними низами. Вожді більшовиків постійно насичували державний апарат вихідцями з робітничо-селянського середовища й делегували поодинокі контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У програмному творі «Чергові завдання Радянської влади», з якого в Росії починалося комуністичне будівництво за лекалами Леніна, він цілком недвозначно вказував: «Метою нашою є *безплатне* виконання державних обов'язків *кожним* трудящим, по відбутті 8-годинного "уроку" продуктивної роботи; перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму» [100].

Управлінський апарат у комуністичній політико-економічній системі мусив бути велетенським. По-перше, мав розбудуватися командно-адміністративний апарат, здатний керувати економічним потенціалом країни. За відсутності приватного підприємництва й підприємців економіка, яку стали називати «народним господарством», залишалася нечинною без директивних імпульсів іззовні. По-друге, мусили бути створені колосальні за чисельністю державні органи контролю за поведінкою і мисленням, здатні впливати на кожну людину і в зародку придушувати будь-які форми протесту. По-третє, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського і виховного апарату.

[99] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 354.
[100] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 192.

Відсутність чіткого розмежування між державою та суспільством і поєднаність партії більшовиків з народними низами були не пропагандистськими гаслами, а необхідними умовами існування створюваної Леніним під прикриттям комуністичного будівництва соціально-політичної системи влади і суспільно-економічного ладу. З одного боку, це надихало тих, хто бачив безпосередній зв'язок між дійсністю і карбованими рядками партійного гімну «Інтернаціонал» («кто был никем, тот станет всем»). З іншого боку, це породжувало відчай у людей, здатних силою свого інтелекту усвідомити зловісну перспективу. Надивившись у Криму на методи боротьби більшовиків за встановлення «диктатури пролетаріату», Володимир Вернадський записав у своєму щоденнику: «Ідейне в більшовизмі виявляється органічно пов'язаним з відновленням катувань, форм рабства і запровадженням смертної кари як систематичного способу управління» [101].

У своїх відносинах з суспільством ленінська держава-комуна була несхожа на знані людством форми державотворення. Держави, починаючи від найпримітивніших, завжди піднімалися над суспільством. Натомість радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від всієї сукупності громадян, змушена була «технологічно», унаслідок самої природи ленінського різновиду комунізму як суспільно-економічного ладу, вербувати в суспільстві свої управлінські мацаки й проникати ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони власних міні-осередків. За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна, психологічна, культурна й будь-яка інша залежність суспільства від неї — величезною.

Переплетені між собою в кожній ланці три вертикалі влади пронизували суспільство наскрізь. Чекістська вертикаль спліталася з партійної настільки тісно, що їх не можна було розрізнити неозброєним оком. Між партійною і радянською вертикалями залишалася велика шпарина, що дозволяло охороняти спокій партійних чиновників і адресувати до радянських управлінців усі претензії незадоволених життям громадян.

Кожна з трьох гілок влади мала подвійну структуру, складаючись з функціонерів і активістів: партійна — з партноменклатури та рядових членів партії, які тільки підпирали гілку, не будучи владою; чекістська — зі штатних працівників і сексотів («секретных сотрудников»), які мали шанс увійти в штат, якщо добре працювали; радянська — з радянської номенклатури і позаштатного активу. Кожна гілка мала здатність перетворюватися на стовбур неймовірної товщини, вбираючи в свої структури максимальну кількість тих, хто мав почесне звання трудящого. Різноманітні організації, побудовані, як і всі гілки влади, на засадах «демократичного централізму», слугували «передавальними пасами» від влади: в партійній гілці — комсомол з підпорядкованими йому організаціями жовтенят і юних піонерів, ветеранські, жіночі і національні організації при партійних комітетах різного рівня; в радянській гілці — профспілки, комбіди, комнезами (в Україні), десятки інших організацій. Специфічні функції чекістської гілки влади не дозволяли їй організаційно оформити зв'язки з трудящими, але неоформленість не позначилася ні на масовості роботи, ні на її ефективності.

[101] Вернадский В. Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Москва, 1993. С. 208.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечна як для суспільства, так і для держави. Історія російського комунізму, який після поглинення національних республік переріс у радянський, засвідчує навіть випадки геноциду з метою розв'язання проблем, небезпечних для диктатури вождів або вождя. Разом із тим вона нерідко засвідчувала пластичність радянської влади, її здатність об'єднати навколо себе основну частину суспільства й ефективно розв'язувати гострі проблеми в ситуації, однаково загрозливій для суспільства і держави.

Як виглядали встановлені Леніним взаємовідносини держави-комуни і суспільства на тлі державотворчих процесів, які розвивалися природним шляхом? Щоб зробити потрібні висновки, доцільно визначити характери попередніх держав.

В аграрну епоху, яка тривала тисячоліттями — між неолітичною та індустріальною виробничими революціями — функціонувала держава традиційного типу. Як правило, вона досить легко справлялася з суспільством, яке складалося переважно з розпорошеного самими умовами виробництва селянства. Політичні потрясіння виникали всередині привілейованих станів, з яких формувався управлінський апарат держави, її силові структури й релігійні інститути. Лише іноді в окремих країнах спалахували стихійні селянські війни. Та якщо вони перемагали, змінювався лише склад людей, які уособлювали державу, тоді як уклад життя залишався традиційним.

В індустріальну епоху, яка у провідних країнах світу тривала з кінця XVIII до другої половини XX ст., суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток різко прискорився. Суспільство набуло складної соціальної структури з розвинутими організаційними зв'язками, до того ж підсиленими здобутками технічного прогресу. На історичній авансцені з'явилися партизовані класи. Етнічні спільноти без яскраво вираженого політичного обличчя ставали теж партизованими модерними націями.

За допомогою революцій або еволюційним шляхом традиційні монархії перетворювалися на конституційні або ставали республіками. Влада залишалася в руках держави як головної структури в будь-якій політичній системі. Але відносини між державою і суспільством стали полярно протилежними, тому що влада більше не передавалася монархами-суверенами у спадок. Піддані монарха стали громадянами, а їх сукупність, тобто суспільство — носієм суверенної влади. Тепер громадяни на вільних виборах наділяли владою представників, які уособлювали державу.

Так виглядали відносини між державою та суспільством у демократичних країнах. Проте в країнах з великою соціальною напругою ситуація могла скластися по-іншому під час воєнних дій або економічних криз. Так трапилося, зокрема, в Росії, Італії, Німеччині, де з народних низів піднялися екстремістські сили. Вони створили сприятливу ситуацію для виникнення політичних систем, що відповідали ознакам тоталітаризму.

У наявній літературі визначаються такі ознаки тоталітаризму, почерпнуті в основному з праць Х. Арендт, З. Бжезінського і К. Фрідріха:

• наявність монопольно функціонуючої партії, що злилася з таємною поліцією і державним апаратом в єдине ціле;

■ присутність у суспільстві панівної ідеології, яка нав'язується йому засобами державної пропаганди, освіти, літератури та мистецтва;

■ блокування небажаної інформації за допомогою органів цензури й правопорядку, таємної поліції, навчальних закладів, громадських організацій, творчих спілок та ін.;

■ проголошення великої мети на перспективу (створення нового суспільства, нового порядку) і використання будь-яких, у т. ч. репресивних, заходів для її досягнення;

■ державний контроль за життям суспільства, починаючи від сім'ї;

■ централізоване планування виробництва й розподілу матеріальних благ;

■ підтримування в суспільстві уявлень про зовнішню небезпеку й необхідність протистояти їй шляхом нарощування оборонного потенціалу;

■ створення ілюзії цілковитої згоди населення з діями вождів.

Сукупність наведених ознак визначала пунктирний портрет радянської Росії (СРСР). Однак такі ж ознаки були властиві іншим тоталітарним державам, які з'явилися у повоєнній Європі слідом за комуністичною Росією передусім у фашистській Італії та нацистській Німеччині. Чи відрізнявся тоталітаризм, що утвердився у поневоленій так званим радянським комунізмом колишній Російській імперії, від інших тоталітарних країн?

Так, відрізнявся. Аналіз радянської держави-комуни, яка сплелася із суспільством у єдине ціле, підводить до висновку, що комуністичні держави, в яких утвердився російський комунізм, потрібно вивести за рамки тоталітаризму правого типу. Наслідком ленінського державотворчого процесу став тоталітаризм лівого типу, незрівнянно токсичніший, ніж фашизм або нацизм. Традиційні, демократичні і такі тоталітарні держави як Італія і Німеччина були функціонально віддаленні від своїх суспільств і мали одну спільну рису: в них існувала приватна власність підданих (як у монархіях), або громадян (у республіках), на яких від першопочатків трималася людська цивілізація. Комуністична Росія (надалі — СРСР) випадала із цього ряду. Відносини власності не піддавалися ліквідації урядовим декретом, і приватна власність на засоби виробництва в ній не зникла, а зосередилася на вершині піраміди влади. Це було рівнозначне експропріації вже не окремих власників, а всього суспільства.

Слова і справи більшовиків не завжди узгоджувалися між собою, але визначення радянської влади як влади робітничо-селянської відповідало дійсності. Та Леніну вдалося реалізувати на практиці таку систему народної влади, яка робила громадян недієздатними. Оскільки всі структури своєрідного державосуспільства будувалися за принципом «демократичного централізму», олігархічна за своєю природою радянська влада мала тенденцію перетворюватися на одноосібну владу верховного вождя.

Використаний Леніним термін «держава-комуна» в західній історіографії має відповідник у формулі «партія = держава». Ця формула показує ключову роль партії більшовиків у суспільно-політичній системі, створеній у радянській країні. Недоліком її є відсутність згадки про суспільство. Логічним виглядає термін «державосуспільство», який найбільш точно позначає унікальність комуністичного типу тоталітаризму. Адже держава-комуна не ви-

сочила над суспільством, а вбирала його в себе: розчиняла всі горизонтальні зв'язки і структури, прошивала суспільство власними вертикальними структурами, тобто втягувала в нього свій кістяк, «атомізувала» людину, ставлячи її сам на сам перед собою.

Позбавлення людини політичної та економічної свободи змушувало державу-комуну брати на себе патерналістські функції. Людина позбавлялася здатності прожити без держави — і то від народження в державному пологовому будинку до останнього притулку на державному цвинтарі. Патерналізм надавав державі колосальну додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством. Одночасно він влаштовував більшу частину суспільства, особливо, як показав історичний досвід, у другому і третьому поколіннях.

Незважаючи на літературну коструватість, термін «державосуспільство» передає унікальну властивість комуністичної країни, досягнуту вже поза рамками ленінської доби: злиття держави з суспільством шляхом ліквідації між людьми зв'язків горизонтального типу. У країні рад були знищені всі елементи громадянського суспільства, які встигли народитися в дореволюційній імперії.

2.5.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ДЕРЖАВНИМ АПАРАТОМ

Ставлення до робочої сили було найбільш переконливим доказом «законаності» В. Леніна та його найближчого оточення в умоглядному постулаті К. Маркса про відмирання товарно-грошових відносин і вільного ринку вже в першій фазі комунізму, тобто при соціалізмі. Якщо «соціалістичне будівництво» пов'язувалося з обмеженням і в найближчій перспективі — ліквідацією вільного ринку, то проста логіка зобов'язувала відмовитися від ринку робочої сили і звичних методів найму та звільнення робітників. Мовляв, держава диктатури пролетаріату мусить розглядати працю як повинність, яку кожен трудящий має виконувати, а не як товар, що підлягає законами купівлі-продажу і має винагороджуватися заробітною платою.

Розгорнуте обґрунтування цього погляду Ніколай Бухарін зробив у написаній ним у травні 1920 р. книзі «Економіка перехідного періоду», що претендувала на роль пристосованого до російського умов замінника Марксового «Капіталу»:

«Оскільки робітничий клас є панівним класом, постільки зникає *найманa праця*. У соціалізованому виробництві найманої праці *нема*. А оскільки нема найманої праці, постільки *нема й заробітної плати* як ціни робочої сили, що продається *капіталісту*. Від заробітної плати зберігається лише її зовнішнє лушпиння — грошова форма, яка теж йде до самознищення разом з грошовою системою. *При системі пролетарської диктатури "робітник" одержує суспільно-трудову пайку, а не заробітну плату*» [102].

[102] Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. Москва, 1989. С. 159.

Бухарін був тільки учнем Леніна, який озвучував його теоретичні ідеї, хоч неодноразово дозволяв собі виступати з гострою критикою практичних кроків верховного вождя. Ідея запровадження загальної трудової повинності містилася ще в ленінському начерку до п'ятого «Листа з далека» (березень 1917 р.) [103]. Обґрунтовуючи її у статті «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися?» (вересень 1917 р.), вождь посилався на німецький досвід. Він характеризував запроваджену німецькими юнкерами (поміщиками) й капіталістами трудову повинність під час війни як військову каторгу для робітників, але одночасно проголошував: «Загальна трудова повинність, запроваджувана, регульована спрямовувана Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, це *ще не* соціалізм, але це *вже не* капіталізм. Це — *величезний крок до соціалізму*» [104]. Ленін явно не мав наміру порівнювати свій соціалізм з військовою каторгою, але так вже виходило...

Після приходу більшовиків до влади в Росії їхні ідеї про запровадження загальної трудової повинності стали державною політикою. Оголошуючи делегатам II Всеросійського з'їзду рад про повалення Тимчасового уряду, Л. Троцький 7 листопада 1917 р. повідомляв — так собі, між іншим: «Запровадження загальної трудової повинності — одне з найближчих завдань справжньої революційної влади» [105].

Загальна трудова повинність була офіційно узаконена в написаній Леніним «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу», яку затвердив III Всеросійський з'їзд рад 25 (12) січня 1918 р. «З метою знищення паразитичних верств суспільства і організації господарства, — говорилося в документі, — запроваджується загальна трудова повинність» [106]. У начерку проєкту програми РКП(б), підготовленому на VII екстреному з'їзді партії (березень 1918 р.), Ленін назвав одним з важливих завдань в економічній галузі «негайний приступ до повного здійснення загальної трудової повинності, з найбільш обережним і поступовим поширенням її на дрібне селянство, що живе своїм господарством без найманої праці» [107].

5 жовтня 1918 р. РНК РСФРР ухвалив постанову «Про трудові книжки для нетрудящих». Вони вводилися замість паспортів та інших документів, які засвідчували особу. У трудових книжках мали бути записи про виконання громадських робіт і повинностей. Згідно з постановою до суспільно корисної праці залучалися особи, які користувалися нетрудовими доходами, приватні торговці, які використовували найману працю і т. п. [108]

Нарешті, 10 грудня 1918 р. був опублікований Кодекс законів про працю. У першому розділі «Про трудову повинність» декларувалося її запровадження для всіх працездатних громадян РСФРР у віці від 16 до 50 років. Одночасно проголошувалося, що все працездатне населення має право на застосування праці

[103] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 57.
[104] Там само. Т. 34. С. 183.
[105] Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. Москва — Ленинград, 1928. С. 165.
[106] Декреты Советской власти. Т. 1. Москва, 1957. С. 342.
[107] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 71.
[108] Терещенко Ю.Н. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Киев, 1986. С. 33.

за своєю спеціальністю і за винагороду, встановлену для цього виду робіт [109]. В інструкції, затвердженій наступного дня як додаток до кодексу, вказувалось, що залучення до трудової повинності, переслідуючи мету використання незайнятої робочої сили для суспільно корисної роботи, не мусить мати характер покарання, застосованого до нетрудових елементів. Оплата праці всіх, хто був залучений до трудової повинності, здійснювалася за тарифами відповідних профспілок [110].

У популярній брошурі «Програма комуністів (більшовиків)», опублікованій у травні 1918 р., Н. Бухарін розповів про те, як функціонуватиме виробництво, незалежне від товарно-грошових відносин і вільного ринку, а тому позбавлене загрози «капіталістичної експлуатації»:

«*У комуністичному ладі всі багатства належать не окремим особам і не окремим класам, а всьому суспільству. Все суспільство тут — як величезна трудова артіль. Хазяїна над нею нема ніякого. Всі — рівні товариші. Ніяких класів нема: ні капіталістів, які наймають робітників, ні робітників, які наймаються у капіталістів. Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських громадських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо підрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства*» [111].

Ця картина для пересічного читача виглядала досить переконливо. Проте виробництвом керувала держава, і вона ж визначала суспільні потреби. Ця держава збільшила чисельність своєї армії з незначної величини навесні 1918 р. до 5,5 млн бійців, командирів та обслуговуючого персоналу восени 1920 р. Можна не сумніватися, що чоботи з ваксою, не кажучи вже про ковбасу, держава адресувала не суспільству, а збройним силам.

Якщо звернутися до «товаришів» на заводах і майстернях, то впадає в око інша обставина: у ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, чим володіли — робочу силу. У ленінській економіці право на розпорядження робочою силою переходило до держави, як це випливало з бухарінської картинки. Це означало, що робітники ставали подвійними пролетарями.

Проте й це не все. До революції робітники могли звертатися до держави, вимагаючи обмежити сваволю підприємця. Для чиновників вони були, поряд з підприємцями, однією з двох сторін у трудовому конфлікті. Чиновники найчастіше співчували підприємцям, а до революції 1905–1907 рр. навіть забороняли робітникам об'єднуватись у профспілки для колективного захисту своїх прав. Та якщо держава прибирала до рук «командні висоти» економіки й одержавлювала профспілки, робітники ставали беззахисними, коли спалахували трудові конфлікти.

---

[109] Экономическая политика СССР. Т. 1. Москва, 1997. С. 298–299.

[110] Берхин И.Б. Так что же такое «военный коммунизм»? *История СССР*. 1990. № 3. С. 134.

[111] Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 47.

Приступаючи до створення держави-комуни, Ленін розумів, наскільки поставлена мета суперечить наявним можливостям. Державотворчий процес вимагав професійних знань, а кількість фахівців безпосередньо в партії, яка ставала масовою, все-таки залишалася незначною. Підбиваючи підсумки першого року «революції згори», Ленін у звітній доповіді ЦК РКП(б) VIII партійному з'їзду 18 березня 1919 р. зробив висновок, який претендував на теоретичну довершеність, хоч насправді лише відбивав відірваність комуністичної доктрини від реального життя: «Доводиться руками наших ворогів створювати комуністичне суспільство. Це виглядає як суперечність, але насправді тільки таким шляхом може бути розв'язане питання комуністичного будівництва» [112].

Цю «нерозв'язну суперечність» Ленін сподівався розв'язати з допомогою загальної трудової повинності. У черговому начерку проєкту РКП(б), створеному 23 лютого 1919 р. (він повністю увійшов в ухвалену VIII з'їздом програму партії) [113], говорилося з цього приводу:

«*Необхідне з метою планомірного розвитку народного господарства максимальне використання робочої сили, яка є в державі, правильний розподіл і перерозподіл її як між різними територіальними областям, так і між різними галузями народного господарства повинні стати найближчим завданням господарської політики Радянської влади, яке може бути здійснене нею тільки в тісному єднанні з професійними спілками. Поголовна мобілізація всього працездатного населення Радянською владою, при участі професійних спілок, для виконання певних громадських робіт, повинна застосовуватися незрівнянно ширше і систематичніше, ніж це робиться досі*» [114].

Розуміючи, що примус без заохочення може давати більш-менш задовільні результати тільки у найпростіших трудових процесах, але не у творчій праці, Ленін включив у програму РКП(б) положення про вищий рівень оплати праці і преміювання фахівців на перехідний період від капіталізму до соціалізму:

«*Прагнучи до рівності оплати всякої праці і до повного комунізму, Радянська влада не може ставити своїм завданням негайне здійснення цієї рівності в даний момент, коли робляться перші кроки до переходу від капіталізму до комунізму. Тому необхідно ще зберегти на певний час вищу оплату спеціалістів, щоб вони могли працювати не гірше, а краще, ніж раніше, і для тієї ж мети не можна відмовлятися і від системи премій за найбільш успішну і особливо організаторську роботу*» [115].

Експропріацію робочої сили громадян Ленін вважав неповною, якщо держава не доходила в цій справі до суто побутового рівня. У чорновому начерку програми, призначеному для розгляду проблеми на VII екстреному з'їзді РКП(б), вказувалося на необхідність передбачити в економічній галузі «неухильні систематичні заходи для переходу до громадського харчування, заміни індивідуального господарства окремих сімей спільним харчуванням

[112] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 20.
[113] Там само. С. 403–404.
[114] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 96.
[115] Там само. С. 423.

великих груп сімей» [116]. В ухваленій VIII партз'їздом програмі РКП(б) Ленін надав цій тезі вигляд турботи влади про становище жінки в сім'ї: «Не обмежуючись формальною рівноправністю жінок, партія прагне звільнити їх від матеріальних тягот застарілого домашнього господарства шляхом заміни його будинками-комунами, громадськими їдальнями, центральними пральнями, яслами та ін. ін.» [117]. Насправді йшлося про залучення жінок до суспільного виробництва. До революції рівень заробітної плати у промисловості дозволяв робітникам утримувати сім'ю. Однак радянська держава сподівалася, що залучення жінок до виробництва компенсуватиме їхнім заробітком низький рівень оплати праці чоловіків.

Населення країни зустрічало декрети і постанови про трудову повинність аж ніяк не з ентузіазмом. Тому держава не забарилася із запровадженням каральних заходів. У квітні 1919 р. були утворені виправно-трудові табори для «дезертирів трудового фронту». Ініціатива їх створення виходила від губернських органів державної безпеки. Майже одночасно були утворені концентраційні табори, в яких ув'язнювалися особи, винні в «контрреволюційній діяльності під час громадянської війни». Як і виправно-трудові, концентраційні табори перебували у віданні Наркомату внутрішніх справ. В огляді, підготовленому до прийому делегації англійських лейбористів, правління таборів зазначало: «Народний комісаріат внутрішніх справ призначає робочі загони, складені з осіб, ув'язнених в концентраційні табори (переважно членів колишніх панівних класів) для виконання різного роду важких і неприємних робіт» [118].

Готуючись до IX партійного з'їзду, ЦК РКП(б) опублікував 22 січня 1920 р. в газеті «Правда» тези «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб». З відповідною доповіддю мав виступити Л. Троцький. На підстав його тез В. Ленін підписав 29 січня декрет РНК «Про порядок загальної трудової повинності», який передбачав:

a) залучення трудящого населення до одноразового або періодичного виконання — незалежно від постійної роботи за родом занять — різних видів трудової діяльності: паливної, сільськогосподарської як для державних, так і в певних випадках для селянських господарств, будівельної, шляхової, продовольчої, снігової, гужової, для боротьби з наслідками громадських бідувань тощо;

b) використання робочої сили частин Червоної Армії і флоту;

c) залучення необхідних кваліфікованих робітників з армії, а також переведення осіб, зайнятих в сільському господарстві і ремісничо-кустарних підприємствах, на роботи в державних підприємствах, установах і господарствах;

d) повсюдне і постійне залучення до громадсько-корисної праці осіб, які такою не займаються;

e) необхідний перерозподіл робочої сили» [119].

Одночасно з цим декретом був утворений Головний комітет по загальній трудовій повинності (Головкомтруд). У своїй роботі він використовував

[116] Там само. Т. 36. С. 72.
[117] Там само. Т. 38. С. 412—413.
[118] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1. С. 568—569.
[119] Экономическая политика СРСР. Т. 1. С. 460—461.

апарат Народного комісаріату праці. На підприємствах і установах з числом працівників більше 100 утворювалися комісії з проведення трудової повинності, які діяли в координації з місцевими відділами Наркомату праці, органами управління міських виконавчих комітетів, військовими комісаріатами і профспілками [120].

З передз'їздівських тез і з декрету РНК РСФРР від 29 січня 1920 р. однозначно випливало, що вожді більшовиків розглядали заходи щодо мілітаризації праці не як тимчасову необхідність в умовах громадянської війни, а як постійний метод здійснення загальної трудової повинності. Тим, хто цього ще не зрозумів, Троцький роз'яснював додатково: «Мілітаризація праці не є вигадкою окремих політиків або вигадкою нашого військового відомства. Мілітаризація праці в тому основному значенні, яке я вказав, є неминучим основним методом організації робочих сил, їх основним ґрунтуванням відповідно до потреб соціалізму, що будується» [121].

Вождям партії треба було переконати у доцільності всеохопної мілітаризації праці ті сили, яким вони дозволили брати участь у суспільному житті. Однак не вдавалося переконати навіть деяких провідних комуністів. 12 січня, тобто задовго до публікації в газеті «Правда», тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії були обговорені на засіданні комфракції ВЦРПС. З їх критикою виступили А. Риков, М. Томський, П. Смідович, В. Ногін, Ю. Ларін та ін. Вислухавши їх, Ленін став на захист тез, після чого вони були опубліковані [122].

Єдиним фронтом проти тез виступили лідери групи «демократичного централізму» Н. Осинський (В. Оболенський), Т. Сапронов, В. Смирнов, Рафаїл (Р. Фарбман) та інші. Більшість їх за розпорядженням ЦК РКП(б) працювала в Україні. Децисти звинувачували партійне керівництво в тому, що воно надавало перевагу централізму, забуваючи про засади демократизму у внутрішньопартійному житті. Мілітаристський підхід Троцького до проблем господарської політики зустрів з їхнього боку різке неприйняття.

У середині березня 1920 р., тобто напередодні IX з'їзду РКП(б) відбулась IV конференція КП(б)У. Навколо проблеми мілітаризованої праці на ній спалахнула гостра боротьба. Дискусія виявила, що більшість делегатів солідаризувалася з опозиціонерами-децистами. Делегати висловлювались проти запропонованого у тезах ЦК РКП(б) формування «трудових частин» з мобілізованих громадян на чолі з командирами і комісарами, протестували проти офіційного вживання терміна «трудовий дезертир» і засуджували запропоновані заходи для боротьби з трудовим дезертирством, а саме: публікацію штрафних списків, створення штрафних робочих команд, ув'язнення в концтаборах тих, хто ухилявся від нав'язуваної праці.

Резолюція, де повторювався, як це було заведено, текст тез ЦК РКП(б), дістала тільки 86 голосів і не пройшла. Децисти запропонували свій проєкт резолюції, витриманий зовнішньо у лояльних тонах щодо обговорюваного документа центрального керівництва: тези приймалися за основу, однак, за-

[120] Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. С.149—150.

[121] Троцкий Л. Сочинения. Т. XV. С. 181—182.

[122] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 318, 321—322.

пропоновані поправки за формою уточнювали, а по суті спростовували їхній основний зміст. Зокрема, децисти вказували, що гасло мілітаризації праці в жодному разі не означає механічного перенесення в сферу господарства всіх організаційних форм і методів управління, вироблених практикою будівництва армії [123]. Проєкт децистів був підтриманий 117 голосами і пройшов.

На початку 1920 р. здавалося, що громадянська війна вже завершена, але в Кремлі не поспішали скорочувати розбухлу армію, маючи на увазі використати її для розпалювання світової революції. 10 січня 1920 р. Реввійськрада 3-ї армії звернулася до Л. Троцького з пропозицією використати військові частини для відбудови народного господарства Уралу. Троцький негайно доповів Леніну. Той 12 січня повідомив, що цілком схвалює ініціативу уральської армії. 17 і 18 січня питання про використання військових частин для відбудови господарства і посилення хлібозаготівель було обговорене у політбюро ЦК РКП(б). У стислі строки з існуючих частин Червоної армії були створені Уральська, Українська, Кубанська, Казанська і Петроградська армії праці [124].

Паралельно з чинною владою в Україні був створений Укррадтрудармм. В утвердженому 10 лютого положенні зазначалося: «У розпорядження Укррадтрударму передаються військові частини, резервні або запасні частини фронту (дивлячись за умовами), в розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робоча сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини» [125]. 20 лютого Укррадтрударм ухвалив постанову про перетворення Донбасу на єдину економічну і військово-адміністративну одиницю. Запроваджувалася мілітаризація промисловості, трудова повинність чоловіків від 18 до 45 років, а технічних фахівців — до 65 років. При центральному правлінні кам'яновугільної промисловості Донбасу (ЦПКП) утворювався військовий трибунал для розгляду справ про трудове дезертирство.

29 березня 1920 р. в Москві відкрився IX з'їзд правлячої партії. Виступаючи зі звітом ЦК РКП(б), Ленін одразу після характеристики міжнародного становища перейшов до найголовнішої, як йому здавалося, проблеми внутрішнього життя — зміцнення трудової дисципліни. Щоб розв'язати цю проблему, він бачив один головний засіб — примус. «Ми трудову дисципліну і об'єднання трудящих здійснюємо, — говорив він, — анітрохи не боячись примусу, бо ніде революція не робилася без примусу» [126].

Наступного дня з доповіддю про господарське будівництво виступив Л. Троцький. Ідея примусу прозвучала у нього з перших же слів, причому в розхристано-відвертій, хоч наукоподібній формі:

«Примус відіграє і буде відігравати ще впродовж значного історичного періоду велику роль. Загалом людина прагне ухилитися від праці. Можна сказати, що людина — доволі ледача тварина, і на цій якості, по суті, заснований людський прогрес. Якби людина не прагнула за невелику кількість

[123] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференціях і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. С. 87.

[124] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 322.

[125] Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. Ч. 2. Харків, 1920. С. 18.

[126] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 237—238.

енергії одержати якомога більше продуктів, то не було б розвитку техніки і суспільної культури» [127].

Визнаючи, що робітничий клас зустрів закріплення робочої сили за фабриками і заводами з величезним незадоволенням, Троцький проте заявив:

«Якщо ми серйозно говоримо про класове господарство, яке охоплюється з центру єдністю задуму, коли робоча сила розподіляється відповідно з господарським планом на даній стадії розвитку, робоча маса не може бути мандрівною Руссю. Її треба перекидати, призначати, відряджати так само як солдат, це є основа мілітаризації праці» [128].

IX з'їзд РКП(б) затвердив резолюцію про чергові завдання господарського будівництва, яка в основному повторювала тези політбюро ЦК. Однак на Всеросійському з'їзді профспілок, що відбувся в Москві у квітні 1920 р., мілітаризація праці зустріла опір зі сторони меншовиків, які ще зберігали вплив у профспілках. Полемізуючи з ними, Троцький ще раз теоретично обґрунтував проблему мілітаризації праці в умовах комуністичного будівництва. «Що означає вільна, не примусова праця у меншовиків? — питав він з викликом. — Хай оратор цієї партії пояснить нам, що означає вільна, не примусова праця! Ми знаємо працю кріпацьку, ми знаємо працю примусову, регламентовану працю цехів у середні віки, ми знаємо працю вільнонайману, яку буржуазія назвала вільною. Ми йдемо до праці суспільно-нормативної на основі господарського плану, обов'язкового для всієї країни, тобто примусово нормованої для кожного працівника. Це — основа соціалізму» [129].

Ленін висловлювався на предмет експропріації державою робочої сили «класу-гегемона революції» більш обережно. Його однодумець Троцький в полеміці з ідейними противниками висловився прямо й недвозначно. Той соціалізм, до якого вели народ вожді РКП(б), повертав країну в кріпосницьку епоху.

---

[127] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 91.
[128] Там само. С. 93.
[129] Третий Всероссийский съезд профессиональных союзов. Москва, 1920. Т. 1. (Пленумы). С. 88.

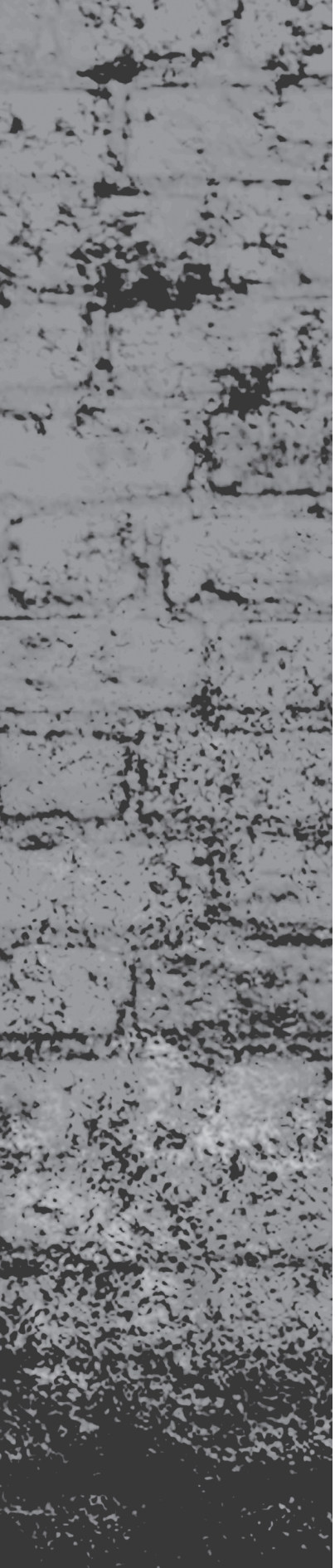

РОЗДІЛ 3

«ТРІУМФАЛЬНА ХОДА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ»

3.1. Зміна гасел більшовиків у революційному процесі

3.2. Більшовицький переворот під радянськими гаслами

3.3. Повторний державний переворот більшовиків

3.4. Вихід з імперіалістичної війни

3.5. Перехід до безпосереднього втілення ленінської системи влади і власності

3.6. Утвердження радянської влади в Україні

Успішний державний переворот у листопаді (жовтні за ст. ст.) дозволив переможцям оголосити його революцією, яка знаменувала собою соціалістичний вибір російських громадян. Мовляв, після повалення самодержавства внаслідок лютневого перевороту громадяни Росії вручили свою долю партії більшовиків, яка повела їх до сяючих вершин комунізму. Стверджувалося, що напередодні повалення коаліційного уряду цензової та соціалістичної демократій ленінська стратегія опанування більшовиками рад робітничих і солдатських депутатів увінчалася цілковитим успіхом.

Автори багатотомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза» присвятили більшовицькій революції в Петрограді та її поширенню на всю територію країни 140 сторінок, жодного разу не згадуючи ради окремо від партії більшовиків [1]. Розділи увінчувалися переможною ленінською цитатою: «Ми за декілька тижнів повалили буржуазію, перемогли її відкритий опір у громадянській війні. Ми пройшли переможним тріумфальним походом більшовизму з кінця в кінець величезної країни» [2].

Попри іронію, з якою століттям пізніше можна ставитися до цих слів, В. Ленін аніскільки не перебільшував досягнутого більшовиками. Вони завоювали владу в Петрограді, вони швидко поширили її на всю периферію і почали будувати той різновид соціалізму, який сформувався в голові Леніна. Вираз «тріумфальна хода Радянської влади», який став стереотипним у більшовицькій історіографії, відповідає дійсності. Заперечувати його неможливо. Треба зрозуміти, чому сталося те, що сталося.

3.1.

ЗМІНА ГАСЕЛ БІЛЬШОВИКІВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Керуючи партією більшовиків у постійно змінюваній революційній ситуації, Ленін турбувався насамперед про те, щоб вона здобувала популярності в народних низів, об'єднуваних

[1] История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 3. Кн. 1. Москва, 1967. С. 291—431.

[2] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 75—76.

радами солдатських і робітничих депутатів. Здобути вплив у радах можна було тільки одним способом: привласненням радянських гасел, тобто відмовою (звісно, тимчасовою) від власних гасел. Просуваючись до влади, більшовики змінювали забарвлення подібно до хамелеона, який потрапив на місцевість з іншою гамою кольорів.

Соціалістичні партії, які на першому етапі Російської революції впливали на організовані в ради народні низи, пропагували соціалізм, що ґрунтувався на повазі до приватної власності й зменшенні існуючої прірви між великими власниками та пролетаризованими низами суспільства державними реформами. Партія більшовиків, яку теж необґрунтовано відносили до соціалістичних партій, не приховувала того, що має намір знищити приватну власність на засоби виробництва, які знаходяться в руках членів суспільства, тобто замінити її державною власністю. Висунутий Леніним концепт держави-комуни вимагав експропріації партії більшовиків її вождями, експропріації цією партією держави й експропріації державою суспільства. Це забезпечувало вождям, які тримали державу в своїх руках, всеохопну владу. Проте ніхто в 1917 р., за винятком найближчого оточення вождя більшовиків, не здогадувався, що революція може призвести до такого апокаліптичного результату. Іншими словами, ніхто з тих, хто брав активну участь у Російській революції, включаючи партію більшовиків, не здогадувався, що народна і насамперед радянська революція може трансформуватися в якісно іншу — ту, яку народилася в голові Леніна.

Отже, зупинимося на зміні гасел більшовицької партії, яка дозволила Леніну одягти контрреволюційні перевороти його партії на зламі 1917—1918 рр. у барви радянської, тобто робітничо-селянської революції. Починати аналіз доцільно з гасла «Мир народам!», яке було особливо гострим.

Надруковану 20 квітня 1917 р. статтю «Про завдання пролетаріату в даній революції» (більш відому під назвою «Квітневі тези») Ленін починав твердженням про те, що характер влади після Лютневої революції не змінився, а тому й у ставленні до світової війни не можна допускати ані найменших поступок «революційному оборонству».

Роз'яснюючи цю досить дивну для сучасників тезу, вождь більшовиків зазначав, що революційна війна без лапок, яка дійсно виправдовує оборонство, можлива лише за умови: а) переходу влади в руки пролетаріату та бідніших частин селянства і б) відмови від усіх анексій на ділі, а не на словах [3].

Отже, припинення війни, якого чекали народні маси після повалення самодержавства, Ленін пов'язував із переходом влади з рук буржуазії в руки «пролетаріату й бідніших частин селянства», під яким розумілася влада його партії. За рамками формули про неприпустимість поступок «революційному оборонству» приховувалася давня, від серпня 1914 р., теза про необхідність перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську в тих країнах, які воювали між собою. Чи було можливим таке перетворення у квітні 1917 р. або пізніше? Ленін на це не відповідав. Завершуючи тезу про війну у «Квітневих тезах», він назвав без коментарів тільки одне слово — «братання». Окремі випадки братання у безперервній окопній війні справді спостерігалися, але ні в кого не було впевненості, що вони поширюватимуться. Пропагувати громадянську війну

[3] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 5.

суспільству, яке сподівалося на довгоочікуваний мир, було явно недоцільно. Доводилось обмежуватись у питанні про війну й мир досить непопулярною вимогою про недоречність поступок «революційному оборонству».

У відгуку на «Квітневі тези» Георгій Плеханов ущент розкритикував тезу Леніна про війну й мир. Мовляв, треба брататися з німцями: вибачте нам, добрі тевтони, за те, що ми своїми грабіжницькими намірами довели вас до оголошення війни, до окупації значної частини нашої території, до погордливо-звірячого поводження з нашими полоненими [4].

Плеханов, однак, не помітив цілком прагматичної складової питання про війну й мир у «Квітневих тезах». Леніна аніскільки не турбувало, як і коли ворог подбає про братання. Його турбувала ситуація в самій Росії: як поводитиме себе багатомільйонна армія, чи можна сподіватися на підтримку солдатами його партії, яка рветься до влади, чи вдасться усунути загрозу для партії з боку офіцерського корпусу? Розв'язання поточного питання про вихід із тривалої війни він покладав на Тимчасовий уряд, небезпідставно сподіваючись, що таке питання для його міністрів виявиться на кшталт квадратури кола.

На I Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів 22 червня 1917 р. Ленін у промові про війну відкинув можливість для Росії укласти сепаратний мир із першою або другою коаліцією воюючих держав: «Ніякого сепаратного миру з німецькими капіталістами ми не визнаємо й ні в які переговори не вступимо, але ніякого миру з англійськими та французькими імперіалістами» [5].

Виходило так, що більшовики більше, ніж хто-небудь, таврували війну, але свідомо не робили практичних кроків, щоби припинити її. Чи не виглядав такий політичний курс безглуздим?

Ніколай Бердяєв пояснював тодішнє ставлення Леніна до проблеми війни й миру з вичерпною повнотою:

«Російська комуністична революція значною мірою була визначена війною. Ленін, як і Маркс та Енгельс, надавав величезне значення війні як найбільш сприятливому моменту для здійснення експерименту комуністичної революції. У цьому відношенні комуністи мають разючу двоїстість, яка може скласти враження нещирості й цинізму, і яка ними самими утверджується як діалектичне ставлення до дійсності. Хто більше, ніж комуністи, обурювався імперіалістичною війною і хто більше від них протестував? Саме комуністи, які, однак, тоді так не називалися і представляли лівий фланг соціал-демократів-інтернаціоналістів, бажали зірвати війну, або, у всякому разі, робили вигляд, що бажають зірвати. І разом із тим у Росії саме комуністи більше за всіх виграли від війни, війна привела їх до перемоги» [6].

Тут усе вірно підмічено, хоч Бердяєв даремно шукав виправдання нещирості й цинізму ленінського підходу до проблем війни й миру. У цьому переконує кардинальна зміна позиції Леніна, що відбулася після VI з'їзду РСДРП(б) (серпень 1917 р.), коли партія більшовиків узяла курс на збройне повстання. У новій ситуації, коли провал корніловського заколоту й більшовизація

[4] Плеханов Г.В. Год на Родине. *Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей*. С. 239, 243.

[5] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 279–280.

[6] Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. С. 113.

рад створили сприятливу ситуацію для захоплення влади, вождь більшовиків узяв на озброєння радянське гасло негайного припинення війни. Реалізація такого гасла могла мати тільки один практичний результат: укладення сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками.

З одного боку, зміна гасла незмірно підвищила популярність більшовицької партії серед стомлених війною народних низів. З другого боку, вона давала можливість більшовикам після здобуття політичної влади укласти мир із Центральними державами й перейти до практичного здійснення своєї програми. У тому, що кайзер Вільгельм II та його Генеральний штаб були життєво зацікавлені в ліквідації свого Східного фронту, Ленін не сумнівався ще з часів, коли мандрував територією Німеччини зі Швейцарії в Петроград.

Не менший кульбіт більшовики зробили в гонитві за прихильністю рад солдатських і селянських депутатів у питанні про землю. У «Квітневих тезах» Ленін повторив вимоги програми РСДРП 1903 р.: націоналізація всіх земель, конфіскація поміщицьких земель, створення з кожного великого маєтку зразкового господарства під контролем рад батрацьких депутатів [7]. Однак такі пропозиції не знаходили відгуку в селянському (й відповідно — солдатському) середовищі. Селяни були налаштовані вигнати поміщиків із маєтків і поділити їхню землю «по справедливості», тобто порівну.

Перший, суто буржуазний склад Тимчасового уряду всіляко стримував такі настрої, боровся з аграрними заворушеннями й переконував прихильників «чорного переділу» почекати Установчих зборів, які мусили б розв'язати питання про землю. Уряд планував здійснити націоналізацію поміщицьких земель із виплатою компенсації власникам. Міністр землеробства Андрій Шингарьов почав створювати в країні мережу земельних комітетів, волосна ланка яких обиралася селянами. У взаємодії з радами селянських депутатів земельні комітети мусили зайнятися підготовчою роботою в галузі аграрних перетворень.

Напередодні «Квітневої» конференції РСДРП(б) (7—12 травня 1917 р.) Ленін виступив у газеті «Правда» зі статтею, в якій рекомендував партії закликати селян не гаяти час, брати поміщицькі маєтки під контроль і створювати великі господарства під управлінням місцевих рад селянських депутатів — радгоспи. «Ми не можемо приховувати ні від селян, ні тим більше від пролетарів і напівпролетарів села, — писав він, — що дрібне господарство, при збереженні товарного господарства й капіталізму *неспроможне* звільнити людство від злиднів мас, — що треба *думати* про перехід до великого господарства на громадський рахунок і *братися до нього зараз же*» [8]. «Квітнева» конференція схвалила відповідну постанову.

17 (4) травня — 10 червня (28 травня) у Петрограді тривав I Всеросійський з'їзд селянських депутатів. На з'їзді були присутні 1167 делегатів, у тому числі 558 з фронту і 609 — від губерній та областей. Партійний зріз був виявлений за сукупністю 1115 делегатів: 527 есерів, 103 соціал-демократів (переважно меншовиків) та ін. Керували з'їздом лідери есерів — Н. Авксентьєв, А. Керенський, В. Чернов та ін. [9].

---

[7] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 7.

[8] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 263.

[9] Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 382.

4 червня на з'їзді виступив В. Ленін із розгорнутим обґрунтуванням більшовицької позиції щодо аграрного питання. «Захищаючи негайний і безплатний перехід поміщицьких земель у руки місцевих селян, — заявив він, — ми аж ніяк не захищаємо захоплення цих земель у власність, ми аж ніяк не захищаємо поділу цих земель. Остаточне встановлення земельних розпорядків повинна провадити тільки центральна державна влада, тобто Установчі збори або Всеросійська Рада Рад, якби таку владу, Раду Рад, селянська й робітнича маса створили». Далі він підкреслив, що партія більшовиків рекомендує створити з кожного маєтку зразкове велике господарство для спільного обробітку землі селянами, сільськогосподарськими робітниками й вченими агрономами, з використанням поміщицької худоби, знарядь тощо. «Звичайно, — зауважив він, — спільний обробіток — важка річ, звичайно, якби хто-небудь уявив, що такий спільний обробіток можна згори постановити й нав'язати, це було б божевіллям, тому що вікова звичка до окремих господарств одразу зникнути не може» [10].

Ленін визнав на з'їзді, що його рекомендації в земельному питанні збігаються з програмою РСДРП [11]. На присутніх у залі вони не справили будь-якого враження. З'їзд схвалив перехід всіх земель у відання земельних комітетів, а розв'язання питання по суті поклав на Установчі збори.

Негайно після селянського з'їзду зібрався I Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Він прийняв підготовлену есерами резолюцію, згідно з якою земля вилучалася з товарного обігу: її не можна було ні купувати, ні продавати. Право розпорядження землею надавалося «всьому народу» і здійснювалося через органи демократичного самоуправління. Для забезпечення «найшвидшої й остаточної ліквідації всіх пережитків кріпосницького ладу, що зберігалися на селі, цілковитого знищення всіх кабальних відносин», а також для загального нагляду за здійсненням аграрної політики рекомендувалося створювати виборні волосні комітети (у цей час вони активно створювалися за рекомендацією Тимчасового уряду), підпорядковані Головному земельному комітету в Петрограді [12].

На партійному з'їзді, що відбувся після I Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів, есери включили у свою програму селянську вимогу зрівняльного поділу землі («чорного переділу»). Більшовики засудили нову есерівську програму дій у земельному питанні, але вже у серпні підтримали розроблений есерами «Примірний наказ», який складався з 242 наказів, привезених делегатами на селянський з'їзд рад. Сукупність цих наказів передбачала експропріацію поміщицьких маєтків, заборону використання найманої праці, заборону купівлі-продажу землі та зрівняльний переділ землі за трудовою або споживчою нормою.

У серпні 1917 р. провідні більшовики після невдалої спроби повалити Тимчасовий уряд були заарештовані або пішли в підпілля. Стаття Леніна зі схвальною оцінкою «Примірного наказу» була написана у Фінляндії та опублікована

[10] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 165—166.

[11] Там само. С. 187.

[12] Первый Всероссийский съезд Советов. Москва, Ленинград, 1930. Т. II. С. 304; Див.: Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1-2. С. 430.

в напівлегальному партійному журналі «Рабочий», який заступив заборонену газету «Правда». Тому зміна гасел у земельному питанні не привернула широкої уваги суспільства, як вважав Е. Карр [13]. Частка істини в цьому є, але вчений явно недооцінив масованої усної пропаганди більшовиків, які з серпня почали закликати солдат на фронті і в тилових гарнізонах кидати зброю й повертатись у села ділити землю. Характеризуючи в спогадах дезорганізаторську роботу більшовиків в армії, Володимир Затонський писав: «Програма наша була тоді дуже проста: "Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!"» [14]. Така пропаганда сприяла зростанню популярності більшовиків, які на II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів проштовхнули Декрет про землю зі схваленням зрівняльного поділу орних земель.

Коли на цьому з'їзді пролунали голоси, що авторами декрету є есери, Ленін спокійно відповів:

«Тут чути голоси, що самий декрет і наказ складений соціалістами-революціонерами. Нехай так. Хіба не однаково, ким він складений, але, як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч були ми з нею не згодні. У вогні життя, застосовуючи його на практиці, проводячи його на місцях, селяни самі зрозуміють, де правда» [15].

До обґрунтування свого плагіату Ленін ще раз повернувся в статті «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату», опублікованій у середині грудня 1919 р. журналом «Коммунистический интернационал». Визнаючи явно популістський характер Декрету про землю, він писав: «Щоб довести селянам, що пролетарі хочуть не майоризувати їх, не командувати ними, а допомагати їм і бути їхніми друзями, більшовики, які перемогли, *ні слова свого* не вставили в декрет, а списали його, слово в слово з тих селянських наказів (найбільш революційних, звичайно), які були опубліковані *есерами в есерівській* газеті» [16].

Здобуваючи підтримку народних низів, об'єднаних у ради робітничих і солдатських депутатів, партія Леніна кардинально змінила свої підходи до реалізації найбільш популярних гасел Російської революції — «Мир — народам!» і «Землю — селянам!». Однак змінювати підходи до втілення в життя не менш популярного гасла «Фабрики — робітникам!» потреби не виявилося. Робітничі маси й керманичі партії більшовиків вкладали в це гасло різний зміст. У спільному знаменнику залишалася лише експропріація власності капіталістів. Маси вважали, що після усунення капіталістів фабрики й заводи перейдуть у розпорядження і користування робітничих колективів, а керманичі — у власність держави-комуни, яку вони збиралися створювати. Проте вожді більшовиків не мали наміру розтлумачувати масам, що саме вони розуміють під поняттям «держава-комуна», тому змінювати у своїй пропагандистській діяльності підходи до реалізації гасла «Фабрики — робітникам!» їм не довелося.

У дискурсі про перипетії революційного процесу російський історик Владімір Булдаков поставив риторичне запитання: «Хто диктував рішення

---

[13] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1-2. С. 431.

[14] Затонський В. Уривки спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 4. С. 152.

[15] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 24.

[16] Там само. Т. 40. С. 13.

II Всеросійського з'їзду рад? Народ на вулицях або Ленін у Смольному?» [17]. Виявляється, що в його дослідженні обсягом майже в тисячу сторінок великого формату, яке спирається на величезний документальний та історіографічний матеріал, не знайшлося місця, щоби проаналізувати трансформацію проголошуваних більшовиками в перші місяці революції ленінських гасел у гасла робітничо-селянські, радянські.

Та значення цієї зміни гасел не усвідомлювали не тільки історики. Як не дивно, але цього не усвідомлювали й учасники подій. У книзі Давида Аніна «Революция 1917 года глазами ее руководителей» наведена добірка цитат із петроградських газет, які вийшли за чотири дні до більшовицького державного перевороту в листопаді 1917 р. Зокрема, центральний орган партії народної свободи (колишніх конституційних демократів) газета «Речь» писала: «Якщо вони (більшовики — *С.К.*) ризикнуть виступити, то будуть розчавлені тут же й без зусиль». Редагована М. Горьким газета «Новая жизнь» заявляла: «Виступ, а тим більше збройний, який має всі шанси перетекти в громадянську війну, нічого не розв'язує і нічого не полегшує; є тільки одна партія, якій це послужить на користь, це партія Корнілова». Дивуючись наполегливості більшовиків у боротьбі за встановлення в країні однопартійної диктатури, Центральний орган РСДРП(м) «Рабочая газета» писала: «Хіба не бачать ці люди, що ніколи ще петроградський пролетаріат та гарнізон не були так ізольовані від усіх суспільних верств? Хіба вони не бачать, що й серед робітників та селян маси не підуть за ними, і що їхні гасла здатні виштовхнути на вулицю лише невеликі купки збуджених робітників і солдатів, які неминуче будуть розгромлені?». Меншовики добре знали гасла своїх колишніх однопартійців, які пішли за Леніним, але не спромоглися помітити, що вже кілька місяців вони висували не свої, а радянські гасла.

Популярність, яку партія більшовиків після серпня 1917 р. здобула в країні, пояснювалася в радянській і навіть західній історіографіях їхньою активною участю в придушенні контрреволюційного виступу Верховного головнокомандувача генерала Лавра Корнілова. З цим не варто сперечатися. Однак важко сумніватися в тому, що провідну роль в утвердженні ленінського режиму в країні відіграла відмова верховного вождя більшовиків від комуністичних гасел (зрозуміло, тимчасова відмова, виключно в інтересах завоювання влади) і прийняття на озброєння гасел «неусвідомленого соціалізму» народних низів, об'єднаних у ради робітничих і солдатських депутатів.

3.2.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ ПІД РАДЯНСЬКИМИ ГАСЛАМИ

В уявленні народних мас більшовики були такою ж соціалістичною партією, як меншовики та есери. Те, що вони дистанціювалися від влади, відповідальної за відчутне падіння життєвого рівня населення, надавало їм перевагу

[17] Булдаков В. Природа и последствия революционного насилия. Москва, 2010. С. 366—367.

над конкурентними партіями соціалістичної демократії. Ця перевага зросла ще більше, коли вони припинили пропаганду власних ідей і взяли на озброєння радянські.

У ніч на 14 вересня Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів уперше ухвалила більшовицьку резолюцію «Про владу». 18 вересня ідентична резолюція була ухвалена на об'єднаному засіданні виконкомів московських рад робітничих і солдатських депутатів. 21 вересня більшовицькі резолюції вперше схвалили Одеська й Київська ради робітничих депутатів. 8 жовтня керівництво Петрограда було реорганізоване на засадах пропорційного представництва. До складу нової президії увійшли два есери, меншовик і чотири більшовики. Лев Троцький замінив одного з лідерів меншовиків Ніколая Чхеїдзе на посаді голови Петроради. В. Ленін поспішив заявити: «Робітники й солдати у вересні й на початку жовтня у величезній більшості *вже* перейшли на нашу сторону» [18]. Визнаючи безсумнівний факт більшовизації рад, конкуренти більшовиків реагували спокійніше. Есерівська газета «Дело народа» 13 жовтня (30 вересня за ст. ст.) повідомляла: «Ради депутатів у більшості великих міст перейшли в руки більшовиків».

Над дослідниками історії Російської революції тяжіє знання наступних подій. Тим часом есерів та меншовиків в 1917 р. не відділяла від більшовиків аж така глибока безодня, що утворилася в історіографічному дискурсі. Частина есерів напередодні більшовицького перевороту тяжіла до більшовиків. Ліві есери навіть виявилися їхніми подільниками в справі повалення Тимчасового уряду. Між меншовиками й більшовиками теж не існувало глухої стіни. Чисельність більшовиків постійно зростала за рахунок меншовиків, а об'єднані організації соціал-демократів існували навіть наприкінці 1917 р. Нарешті, що треба підкреслити з особливою силою, переважна частина більшовиків не відповідала критеріям соціал-демократів. Вони були прихильниками «неусвідомленого соціалізму», якому підтакували, змінюючи власні гасла на радянські, й вожді РСДРП(б).

Як уже підкреслювалося, скликання Установчих зборів було однією з вимог затвердженої ще в 1903 р. програми РСДРП. Однак з еміграції Ленін повернувся з установкою на ради, більшовизація яких дозволила б йому трансформувати буржуазно-демократичну, як усі соціалісти тоді казали, революцію в революцію радянську, тобто, за його прихованим від народних низів задумом, у революцію комуністичну. Однак всенародне гасло Установчих зборів більшовики не могли відкинути, з ним треба було рахуватися. Тимчасовий уряд призначив вибори до Установчих зборів на 25 листопада, а скликання їх — на 11 грудня 1917 р.

Якщо Ленін і був у чомусь впевнений, то це в тому, що його партія не переможе на виборах до Установчих зборів. Між своїми, на засіданні ЦК РСДРП(б) 23 жовтня він побіжно зауважив, вважаючи, що будь-які докази зайві: «Чекати до Установчих зборів, які явно будуть не з нами, безглуздо» [19].

---

[18] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 335.

[19] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. Москва, 1958. С. 85.

Тому Ленін брав курс на державний переворот, зосередження влади в руках більшовизованих рад і проведення неминучих за всіх умов виборів до Установчих зборів уже за радянської влади. Через тиждень після песимістичного зауваження на засіданні ЦК 23 жовтня він двічі повторив згадану фразу в короткому «Листі до товаришів»:

«Невже важко зрозуміти, що *при владі* в руках Рад Установчі збори *забезпечені* і їхній успіх забезпечений?»

«І скликання Установчих зборів, й *успіх* їхній залежить від переходу влади до Рад» [20].

Як розуміти ці фрази? З огляду на те, що від виборів депутатів II Всеросійського з'їзду рад і до виборів до Установчих зборів було лише 18 днів, підозрювати Леніна в намірі фальсифікувати виборчий процес не доводиться: технічно це було неможливо. Вибори до Установчих зборів проводилися за підкреслено демократичною процедурою, і більшовики здобули прогнозований результат. Але наступні вільні вибори в державі, створеній Леніним, відбулися тільки в березні 1989 р., тобто через 72 роки. Не маючи змоги контролювати вибори в листопаді 1917 р., можна не сумніватися в тому, що Ленін уже наприкінці жовтня задумав те, що зробив у січні 1918 р.: користуючись владою, розігнав Установчі збори.

Навколо скликання II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів між більшовиками й соціалістичними партіями розгорнулося протистояння. Есеро-меншовицький ВЦВК, більшість виконкомів губернських рад і фронтових комітетів зустріли висунуту більшовиками ідею скликання Всеросійського з'їзду рад несхвально. 25 листопада мали бути вибори до Установчих зборів, і вони мали розв'язати всі назрілі питання. Чи був сенс у скликанні радянського з'їзду, який формувався не всім дорослим населенням країни, а тільки радами?

Щоб зміцнити свою позицію, ВЦВК розіслав запит у виконкоми рад і армійських комітетів про ставлення до ідеї скликання радянського з'їзду. Газета «Известия ВЦИК» опублікувала 14 (1) жовтня результати опитування: позитивну відповідь дали тільки 8 виконкомів із 63. Однак, під тиском Л. Троцького, який очолив виконком Петроградської ради, ВЦВК рад погодився зі скликанням з'їзду за умови, що його порядок денний буде обмежений опрацюванням законодавчих пропозицій для розгляду на Установчих зборах. 9 жовтня обидва виконкоми погодили дату скликання з'їзду — 2 листопада [21].

Добившись від ВЦВК згоди на скликання Всеросійського з'їзду рад, ЦК РСДРП(б) 18 жовтня вирішив скликати в Петрограді з'їзд рад Північної області [22]. Бюро ВЦВК висловило протест з цього приводу: по-перше, політична партія не могла брати на себе повноваження скликати з'їзди рад; по-друге, під час скликання цього з'їзду не були виконані формальні процедури. Більшовики протест проігнорували, а цей ефемерний орган, який займався підготовкою Всеросійського з'їзду, запросив на нього, головно, ті ради, у яких

[20] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 382, 384.
[21] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 148, 151.
[22] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 76.

більшовики мали перевагу. З'їзд рад Північної області створив обласний комітет, до якого увійшли 11 більшовиків і 6 лівих есерів.

29 жовтня Північний обласний комітет розіслав телеграми радам і армійським комітетам усієї країни, причому армійським комітетам — тільки на рівні полків, дивізій і корпусів. Поряд із повідомленням про початок роботи II Всеросійського з'їзду рад 2 листопада в телеграмах містилося розпорядження негайно переобрати ради і армійські комітети, які виступали проти з'їзду рад [23]. У відповідь на ці дії ВЦВК опублікував у газеті «Известия ВЦИК» 1 листопада заяву, у якій повідомлялося, що тільки його бюро має повноваження скликати Всеросійський з'їзд рад: «Будь-який інший комітет не уповноважений і не має права брати на себе ініціативу скликати з'їзд. Ще менше має на це права Північний обласний з'їзд, скликаний із порушенням усіх правил, встановлених для обласних з'їздів, який представляє випадково і свавільно підібрані ради». Далі в заяві підкреслювалося, що розсилкою запрошень армійським комітетам на рівні полків, дивізій і корпусів більшовики порушили встановлені процедури, які вимагають висування солдатських депутатів на армійських зібраннях, а у випадку неможливості їх скликання — у комітетах на рівні армій за квотою: один представник від 25 000 солдатів. Ігнорування комітетів армійського рівня пояснювалося тим, що їхнє негативне ставлення до скликання з'їзду рад було добре відоме.

3 листопада «Известия ВЦИК» оголосили, що більшовики не тільки скликають незаконний з'їзд, а й грубо порушують норми представництва. Було встановлено, що ради, які представляють менше ніж 25 тис. осіб, не мають права надсилати делегатів на з'їзд загальноросійського рівня.

У величезній кількості публікацій, присвячених історії «Великої Жовтневої соціалістичної революції», нема відповідей на такі прості запитання: хто скликав II Всеросійський з'їзд рад, як більшовики досягли чисельної переваги серед делегатів? Але факти з газети «Известия ВЦИК», яка виходить в Російській Федерації й досі, заперечити неможливо.

Використовуючи факти, які в дискурсі про Російську революцію мали сенсаційний характер, Р. Пайпс зробив такий висновок: «Все це було так. Проте, хоч есери й меншовики оголосили прийдешній Другий з'їзд незаконним і непредставницьким, вони все-таки дозволили йому зібратися. 30 жовтня Бюро Виконкому погодилося на скликання Другого з'їзду, поставивши водночас дві умови: по-перше, він почне роботу п'ятьма днями пізніше, тобто 7 листопада, щоб делегати з провінцій встигли дістатися до Петрограда; і, по-друге, його порядок денний буде обмежений обговоренням внутрішньої ситуації в країні, підготовкою до Установчих зборів і перевиборами Виконкому. Капітуляція ця дивна і непоясненна» [24].

Капітуляцію есеро-меншовицької більшості в бюро ВЦВК не можна обґрунтувати документально. Проте пояснення, що підтверджується конкретними фактами, все-таки існує.

Органом, який ось-ось визначить майбутнє країни, есери й меншовики вважали не радянській з'їзд, а Установчі збори (до речі, як і деякі керівники

[23] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 150.
[24] Там само. С. 151.

партії більшовиків). Вони були переконані, що завоюють більшість місць у цьому органі влади (до речі, був у цьому переконаний і Ленін). Ставка на Установчі збори настільки затулила їм очі, що вони висунули тільки одну обмежувальну умову, даючи більшовикам згоду на скликання з'їзду: порядок денний. Цю умову ЦК РСДРП(б) холоднокровно проігнорував, визначивши в порядку денному з'їзду головні питання революції.

Та не тільки в цьому суть справи. Лідери соціалістичних партій переоцінювали небезпеку для революції з боку правих сил, представлених передусім кадровим складом царської армії, що сформувався, в основному, з буржуазно-поміщицького середовища. Одночасно вони не бачили особливої небезпеки з боку лівих сил, вважаючи більшовиків такими ж соціалістами, якими були вони самі. Суміш ленінського комуносоціалізму з «неусвідомленим соціалізмом» народних низів тільки формувалася. Більшовики у своїй масі не знали, ким вони є — соціалістами або комуністами.

Невдала спроба державного перевороту, яку здійснив генерал Лавр Корнілов (до речі, виходець із народних низів), сильно вплинула на палітру політичного життя в осінні місяці 1917 р. Це тільки в радянській історіографії доводилося, що Корнілов був підручним Александра Керенського, який прагнув задушити революцію руками генерала. Бажаючи зміцнити свою політичну базу, Керенський наполегливо добивався включення до уряду кадетів, які співчували Корнілову. 8 жовтня йому вдалося утворити третю коаліцію за участю кадетських міністрів. Проте подолати зростаюче відчуження між цензовою і соціалістичною демократіями він не спромігся. X з'їзд партії народної свободи, який працював у жовтні — листопаді, висловив недовіру Тимчасовому уряду.

Хоча Північний обласний комітет підбирав зручний для себе склад II Всеросійського з'їзду рад, більшовики не мали впевненості в тому, що вони зможуть диктувати йому свою волю. Ввечері 6 листопада (24 жовтня) Ленін писав членам ЦК РСДРП(б): «Було б загибеллю або формальністю чекати хиткого голосування 25 жовтня, народ має право й повинен розв'язувати такі питання не голосуванням, а силою» [25]. Зміна влади повинна була відбутися за допомогою збройного повстання перед скликанням з'їзду. Поставлений перед доконаним фактом, з'їзд мусив легітимізувати державний переворот.

З'їзд відкрив 7 листопада о 10 год 40 хв вечора один з лідерів меншовиків Фьодор Дан (Гурвич). Для багатьох дослідників революції виглядало дивним, що він погодився це зробити, надаючи штучно підібраному складу з'їзду радянську легітимність. Проте виглядає, що для Дана все стало зрозумілим тільки тоді, коли нова президія в складі 14 більшовиків і 7 лівих есерів на чолі з Львом Каменєвим узяла хід роботи з'їзду у свої руки й запропонувала порядок денний, зовсім неочікуваний есеро-меншовицьким ВЦВК. Аж тепер меншовики та есери зрозуміли, що їхні суперники мали намір по-своєму розв'язати всі питання революції, які впродовж багатьох місяців відкладалися на розсуд Установчих зборів.

Переконавшись у тому, що більшовики наважилися на державний переворот, праві есери, есерівський центр і меншовики, за винятком соціал-

[25] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 415.

демократів-інтернаціоналістів, покинули з'їзд у перший день роботи (який тривав до 5 год 15 хв 8 листопада). Услід за ними залишили з'їзд делегати від «Бунду» й партії «Поалей-Ціон». 9 листопада газета «Правда» (яка цього дня повернула собі первинну назву) прокоментувала цей демарш противників більшовиків у такий спосіб:

«Вони бажають, щоб ми одні взяли владу, щоб ми одні упоралися зі страхітливими утрудненнями, які постали перед країною. Що ж, ми беремо владу одні, спираючись на голос країни й у розрахунку на дружню допомогу європейського пролетаріату. Але, беручи владу, ми застосуємо до ворогів революції й до її саботерів залізну рукавичку. Вони марили про диктатуру Корнілова, про відновлений ним порядок. Ми їм дамо диктатуру пролетаріату й революційний порядок».

Соціал-демократ-інтернаціоналіст, один з редакторів друкованого органу цієї групи — газети «Новая жизнь» Ніколай Суханов (Гіммер), який залишився на з'їзді, у семитомному корпусі мемуарів, виданих у 1922—1923 рр., так характеризував втечу делегатів есеро-меншовицького блоку:

«Ми пішли, цілком розв'язавши руки більшовикам, зробивши їх цілковитими господарями становища, уступивши їм цілком всю арену революції. Боротьба на З'їзді за єдиний демократичний фронт могла мати успіх... Покидаючи З'їзд, залишаючи більшовиків з одними лівими есерівськими хлопцями й слабкою групкою новожизненців, — ми своїми руками віддали більшовикам монополію над Радою, над масами, над революцією. За власною нерозумною волею ми забезпечили перемогу всій "лінії Леніна"» [26].

Спираючись на це судження, американський історик Александр Рабинович доходить висновку, що події 6—7 листопада мали доленосне значення. За добу до розпочатого більшовиками повстання, вказує він, фракції меншовиків та есерів на з'їзді рад були на грані цілковитого розриву з буржуазними партіями й підтримки створення однорідного соціалістичного уряду, який виступив би за мир і реформи. Виступивши проти більшовиків, есери й меншовики звели на ніщо зусилля в досягненні компромісу, які здійснювалися меншовиками-інтернаціоналістами, лівими есерами й поміркованою частиною більшовицьких керівників. Цим вони зіграли на руку Леніну, неочікувано торуючи шлях до створення уряду, можливість існування якого раніше відкрито не обговорювалася, тобто до встановлення виключно більшовицької влади [27].

У дискурсі про можливі варіанти розвитку Російської революції такі судження висловлювалися неодноразово. Не викликає сумнівів, що озвучений Сухановим і Рабиновичем варіант здійснився б, якби на чолі більшовиків стояв не В. Ленін. Проте якраз Ленін очолював створену ним партію. Саме він опрацював реалістичний в умовах Росії, на відміну від абстрактних утопій основоположників марксизму, план побудови комуносоціалізму. Від перших місяців Російської революції він узяв курс на здійснення власної революції, тоді як всі інші соціалістичні партії навіть не зрозуміли, куди він хоче завести країну. Хоч курс Леніна від проголошених ним «Квітневих тез»

[26] Суханов Н. Записки о революции. В 7 тт. Берлин — Петербург — Москва, 1923. Т. 7. С. 219—220. Цит. за: Рабинович А. Большевики приходят к власти. Москва, 1989. С. 314.
[27] Рабинович А. Большевики приходят к власти. С. 313—314.

до розгону Установчих зборів не змінювався, його проміжні варіації могли виглядати несподіваними для соціалістів і, треба визнати, для немалої кількості провідних діячів самої більшовицької партії. Легалізований II Всеросійським з'їздом рад більшовицький переворот теж являв собою один із проміжних етапів (поза рамками дискурсу про «Велику Жовтневу соціалістичну революцію») на шляху трансформації загальнонародної, але передусім радянської революції в революцію комуністичну. Справді історичною подією треба вважати не цей переворот, а розгін Установчих зборів, тобто завершення Російської революції.

Перший день роботи II з'їзду рад відбувався в буремних дебатах. Президія з'їзду не обмежувала в часі виступів есерів і меншовиків, очікуючи, коли буде заарештований Тимчасовий уряд. Десь о 3-й годині ночі Л. Каменєв оголосив, що більшовики взяли під контроль Зимовий палац і заарештували уряд.

Другий день роботи з'їзду розпочинався з 9-ї години вечора 8 листопада і тривав до 5-ї години ранку 9 листопада. Після доповіді Леніна з'їзд одноголосно прийняв Декрет про мир. Декрет про землю, теж запропонований Леніним, був підтриманий усіма голосами, за винятком одного проти і восьми таких, що утрималися. З'їзд затвердив уряд, названий Радою народних комісарів, на чолі з Леніним. Раднарком здобув як виконавчі, так і законодавчі функції. Було оголошено, що термін його повноважень зовсім короткий — до скликання Установчих зборів. Одночасно з формуванням уряду з'їзд обрав новий Всеросійській центральний виконавчий комітет у складі 101 депутата, у тому числі 62 більшовиків і 29 лівих есерів. ВЦВК дістав право вето на всі законодавчі ініціативи Раднаркому та урядові призначення. Головою цього своєрідного радянського парламенту став Л. Каменєв.

Майже одразу після з'їзду в Раднаркомі, сформованому виключно з більшовиків, і в ЦК РСДРП(б) оформилась опозиція Леніну, який не бажав ділити владу із соціалістичними партіями. Пізно ввечері 15 листопада відбулося засідання ВЦВК, на якому Л. Каменєв вніс від імені більшовицької фракції резолюцію, яка вимагала конструювати владу за участю всіх партій, представлених у радах робітничих і солдатських депутатів. ВЦВК вирішив розширити свій склад до 150 осіб і надати половину місць у Раднаркомі есерам та меншовикам [28].

Реагуючи на цей прояв партійної недисциплінованості, Ленін підготував 16 листопада документ під назвою «Ультиматум більшості ЦК РСДРП(б) меншості» і, за свідченням члена ЦК Андрія Бубнова, запрошував до свого кабінету окремо кожного члена Центрального комітету з наявних у Петрограді, знайомив його зі змістом ультиматуму і пропонував підписати. Під тиском вождя більшість цекістів підписали ультиматум із запитанням, адресованим меншості: «Чи готова вона підкоритися партійній дисципліні й проводити ту політику, яка сформульована в прийнятій ЦК резолюції товариша Леніна?» У випадку негативної або невизначеної відповіді Ленін загрожував негайно звернутися до Петроградського та Московського комітетів і надзвичайного партійного з'їзду з пропозицією: або партія доручає сучасній опозиції сформувати нову владу разом з тими союзниками, завдяки

[28] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 275—276.

яким опозиція саботує тепер нашу роботу, або партія повинна запропонувати представникам опозиції перенести свою дезорганізаторську роботу за її межі. Ультиматум підписали (порядок підписів — за документом): Л. Троцький, Я. Свердлов, М. Урицький, Ф. Дзержинський, А. Йоффе, А. Бубнов, Г. Сокольников і М. Муранов [29].

Наступного дня подала свій голос опозиція. Заяви її були опубліковані газетою «Известия ВЦИК» 18 (5) листопада. У заяві членів ЦК Л. Каменєва, А. Рикова, В. Мілютіна, Г. Зінов'єва і В. Ногіна відстоювалася необхідність утворення однорідного соціалістичного уряду. «Ми вважаємо, — писали вони, — що створення такого уряду необхідне заради попередження дальшого кровопролиття, голоду, що насувається, розгрому революції калединцями, забезпечення скликання Установчих зборів у призначений строк і дійсного проведення програми миру, прийнятої II Всеросійським з'їздом Рад р. і с. депутатів... Ми не можемо нести відповідальність за цю згубну політику ЦК, що проводиться всупереч волі величезної частини пролетаріату й солдат, які прагнуть найшвидшого припинення кровопролиття між окремим частинами демократії. Тому ми знімаємо з себе звання членів ЦК, щоб мати право відверто сказати свою думку масі робітників та солдат і закликати їх підтримати наш клич: "Хай живе уряд із радянських партій!"»

Ці люди, які займали найвищі посади в партії більшовиків, сподівалися, що революція завершиться Установчими зборами, які утвердять у країні демократичний лад і усунуть загрозу громадянської війни, голоду, капітуляції перед Центральними державами — усього того, що насправді відбулося в найближчому майбутньому.

На додаток до цієї заяви прозвучала ще одна — від групи народних комісарів у складі В. Ногіна, А. Рикова, В. Мілютіна (всі — члени ЦК), І. Теодоровича й А. Шляпникова. Вимагаючи утворення соціалістичного уряду з усіх радянських соціалістів, народні комісари заявили, що збереження суто більшовицького уряду веде до політичного терору. Четверо з п'яти оголосили про вихід із Раднаркому. Шляпников залишався наркомом, хоч приєднався до інших у «загальній оцінці політичного моменту» [30].

Демарш опозиції в ЦК і РНК Ленін сприйняв спокійно. Л. Каменєв був усунутий із посади голови ВЦВК. Його заступив Я. Свердлов, який одразу перетворив на фікцію підпорядкованість очолюваного Леніним Раднаркому Всеросійському центральному виконавчому комітету. Не питаючи схвалення ВЦВК, вождь замінив іншими людьми вакансії, які утворилися в уряді.

Г. Зінов'єв і Л. Каменєв визнали провину й повернулися в ЦК. Вони, як і всі інші протестувальники, дістали високі посади в компартійно-радянському апараті після того, як підпорядкувалися волі Леніна. Після поразки опозиції всередині ЦК РСДРП(б) ліві есери погодилися на роль молодшого партнера в Раднаркомі. Представники від лівих есерів були введені в усі наркомати.

Професор Гарвардського університету Адам Улам так оцінював здійснений більшовиками державний переворот: «25 жовтня 1917 року ознаменувало не тільки перемогу більшовицької революції, але й початок контррево-

[29] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 133, 275.
[30] Там само. С. 136—137.

люції, розпочатої тією ж партією більшовиків»[31]. Чи можна вважати правомірною таку оцінку у світлі подій, проаналізованих у цьому підрозділі?

Якщо розглядати державний переворот більшовиків (більшовицьку революцію, як його визначає А. Улам) під кутом зору дилеми революція / контрреволюція, то з американським ученим можна погодитись. Після повалення самодержавства, яким ознаменувався початок народної революції, населення Російської імперії перетворилося з підневільних підданих царя на громадян, які володіли колективним суверенітетом. Після того, як партія Леніна здійснила державний переворот, а потім надійно закріпилася у владі, ці громадяни на довгі десятиліття позбавилися суверенності, тобто можливості вільно обирати керівників власної держави. Отже, у рамках Російської революції більшовицький переворот був контрреволюційним актом.

Улам має рацію і тоді, коли підкреслює, що жовтневі події були тільки початком здійснюваної більшовиками контрреволюції. Більшовики тоді «прокралися» до влади, скориставшись революційним потенціалом рад солдатських і робітничих депутатів. Завдяки популістській політиці Леніна значна частина рад восени 1917 р. вже була більшовизована. Та більшовики, всупереч одностайному твердженню всієї радянської історіографії, ще не користувалися підтримкою основної частини об'єднуваних у ради народних низів. Тому вони використали здобуту владу передусім для того, щоби поширити свій вплив у радах. Леніну треба було протипоставити ради колективній волі всього населення, яка мусила проявитися після скликання Установчих зборів. Жовтневий переворот поставив його на чолі уряду, але він не мав засобів для того, щоб вплинути на результати виборів до Установчих зборів і тим більше — на волевиявлення обраних депутатів.

Вирішальна проба сил між вождями більшовиків, настроєними перевести народну революцію в більшовицьку, і тими, хто відстоював проголошені Російською революцією демократичні цінності, ще була попереду.

3.3.

ПОВТОРНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ БІЛЬШОВИКІВ

Гостро потребуючи підтримки народних низів, охоплених настроями «неусвідомленого соціалізму», В. Ленін робив усе, що залежало від нього, щоб відповідати цим настроям.

У тогочасному російському суспільстві набула розголосу промова, що з нею глава російського уряду виступив 5 лютого (23 січня) 1918 р. перед агітаторами, яких делегували в провінцію. Він заявив, що війна зовнішня закінчилася або закінчується (йшли переговори про укладення сепаратного миру із Центральними державами), але на черзі — війна внутрішня: експропріація експропріаторів. Аби агітатори та їхня аудиторія зрозуміли значення

[31] Улам А.Б. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. Москва, 2004. С. 350.

запозиченого з «Маніфесту Комуністичної партії» іншомовного словосполучення, вождь вдався до прикладу з повсякденного життя. «Правий був, — зазначив він, — старий більшовик, який пояснив козаку зі столиці Каменської на Північному Кавказі, у чому суть більшовизму. На запитання козака: а чи правда, що ви, більшовики, грабуєте? — старик відповів: так, ми грабуємо награбоване» [32].

На цей пропагандистський пасаж Леніна Максим Горький розлючено відгукнувся у своїй газеті «Новая жизнь» 16 (3) березня 1918 р. (цитуємо мовою оригіналу):

«Мы совершаем опыт социальной революции — занятие, весьма утешающее маньяков этой прекрасной идеи и очень полезное для жуликов. Как известно, одним из наиболее громких и горячо принятых к сердцу лозунгов нашей самобытной революции явился лозунг: "Грабь награбленное!". Грабят — изумительно, артистически; нет сомнения, что об этом процессе самоограбления Руси история будет рассказывать с величайшим пафосом... Продается все, что можно продать, в Феодосии солдаты даже людьми торгуют: привезли с Кавказа турчанок, армянок, курдок и продают их по 25 руб. за штуку» [33].

Процес більшовизації рад робітничих і солдатських депутатів Ленін підштовхував не тільки пропагандою гасла «Грабуй награбоване!», а і сприянням реалізації цього гасла його партією. Завдяки такій політиці партія більшовиків зростала, як на дріжджах, і передусім за рахунок радянських депутатів. Ричард Пайпс називав таку політику «дуванною». Запозичене з турецької мови слово «дуван» означало дільбу здобичі, одержаної під час козацьких набігів на турецькі й перські поселення. «Восени й взимку 1917/1918 років предметом «дувану» стала вся Росія, — підсумовував Пайпс. — Поки народ займався грабунками, вождь методично позбавлявся своїх політичних противників» [34].

Особливо жаданою здобиччю «дувану» стали орні землі, віддані для перерозподілу селянським общинам Декретом про землю. Поділом земель між селянськими дворами відповідно до норм, які кожна община села сама для себе встановлювала, селянство було поглинуте аж до весни 1918 р.

Подібні процеси спостерігалися і в промисловості. Декретом від 27 листопада 1917 р. Ленін засновував на всіх підприємствах, де працювали не менше 5 осіб, робітничі комітети. Вони отримали доступ до облікової документації й повинні були контролювати процес виробництва, визначати мінімальний виробіток і встановлювати ціни на продукцію. Члени фабрично-заводських комітетів — робітники й рядові конторські службовці знаходилися під впливом соціалістичних ідей. Фабзавкоми відсунули від управління власників та менеджерів підприємств і взяли їх у свої руки. Вони часто користувалися можливістю привласнити майно заводів і фабрик, поділити між працівниками їх доходи. Член ВЦВК перших трьох скликань, меншовик-інтернаціоналіст Борис Авілов у листі, опублікованому газетою «Новая жизнь», зазначав, що робітничий контроль зводився до «розподілу доходів даного промисло-

[32] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 313, 314.
[33] Горький М. Несвоевременные мысли. Москва, 1990. С. 170.
[34] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 184, 185.

вого підприємства між робітниками цього підприємства» [35]. «Синдикалістська політика, якої більшовики дотримувалися впродовж короткого часу до й після жовтня 1917 року, — відзначав Р. Пайпс, — мала метою переманити на їхній бік робітників, які йшли за меншовиками, і допомогла більшовикам завоювати більшість у фабричних комітетах» [36].

Ситуація на фронтах на зламі 1917—1918 рр. теж була «дуванною». Перед тим, як відправитися додому, солдати ламали замки в арсеналах, забираючи собі все, що могли потягти, і продаючи решту місцевим жителям. Посилаючись на «Красную газету» (1918, 2 лютого ст. ст.), Р. Пайпс розповів про нараду в солдатській секції Петроградської ради, на якій виявилося, що в багатьох частинах солдати забирали додому військову форму і зброю зі складів [37].

Політика «дувану», яка суперечила не тільки комуністичній доктрині (особливо в аграрній сфері), але й здоровому глузду, все-таки мала під собою холоднокровний розрахунок: утвердження влади більшовиків у найближчій перспективі. Ленін мусив вирішувати, що робити з нерозв'язною проблемою, яка дісталася йому в спадок разом із владою: скликанням Установчих зборів. Допустити вільні вибори до Зборів на багатопартійній основі, як того вимагали всі політичні сили, задіяні в Російській революції, чи проігнорувати їх, втративши будь-яку легітимність в очах суспільства?

Одразу після листопадового перевороту Ленін змушений був придушити протестувальників у керівництві власної партії, які домагалися утворення однорідного соціалістичного уряду. А після скликання Установчих зборів проблема однорідного уряду виникала вже на інституційному, а не на персональному рівні. Можна було не сумніватися, що Ленін розрубав би гордіїв вузол розпуском Установчих зборів. Однак це означало б повторний державний переворот. Здійснити такий переворот було б важче, ніж усунути зовсім не популярний Тимчасовий уряд. Ідея Установчих зборів користувалася визнанням у широких верствах суспільства, і не в останню чергу — завдяки пропагандистській роботі більшовицьких ідеологів, які бажали залишатися в рамках революційної легітимності.

Справді, у серпні 1917 р., коли А. Керенський оголосив про скликання наради в Москві «з метою єднання державної влади з усіма організованими силами країни» [38], газета «Рабочий и солдат» (під цією назвою приховувалась «Правда») опублікувала протестну резолюцію ЦК РСДРП(б) з такою аргументацією:

«У той час, коли збирається Московська нарада, Установчі збори відкладаються все далі й далі. Буржуазія обережно, але неухильно йде до своєї мети — до зриву Установчих зборів, до підміни їх такими органами, де забезпечена їй перевага» [39].

Тимчасовий уряд дійсно зволікав із виборами до Установчих зборів, тому що його повноваження завершувалися в день їх скликання. Есери, які в уряді користувалися великим впливом (сам Керенський був есером), не

[35] *Новая жизнь*. 1918. 7 февраля (25 января).
[36] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 380.
[37] Там само. С. 185.
[38] Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документы и материалы. Москва, 1959. С. 327.
[39] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 14.

робили спроб підштовхнути міністрів з інших партій прискорити підготовку до виборів, хоч саме вони користувалися найбільшою підтримкою селянства.

Перебуваючи вже при владі, Ленін не зважився перешкодити скликанню Установчих зборів і покладався на підтримку народних низів. На третій день після більшовицького перевороту газета «Правда» запевнила своїх читачів: «Жодних хитань не допустить нова революційна влада, яка єдина, в умовах соціальної гармонії інтересів широких народних мас, здатна довести країну до Установчих зборів».

Варто поглянути на ситуацію, перед якою опинився ленінський Раднарком, очима Владіміра Набокова — одного з керівних діячів партії народної свободи, члена створеної Тимчасовим урядом організації «Всевибори», покликаної керувати виборчим процесом. Через рік після повалення Тимчасового уряду він згадував:

«У перші дні (після більшовицького перевороту — *С.К.*) здавалося, що питання про можливість будь-якої виборчої кампанії, пов'язаної з Установчими зборами, розв'язується само собою негативно. Пам'ятаю, я сам висловлювався в цьому розумінні й у Центральному Комітеті (партії кадетів — *С.К.*), й у Всеросійській Комісії з виборів. Остання вирішила тимчасово припинити свої заняття і справді не збиралася впродовж приблизно двох тижнів. Усі чекали, що більшовики почнуть кампанію проти Установчих зборів. Вони виявилися хитрішими. Як відомо, у своєму першому маніфесті вони звинуватили Тимчасовий уряд у тому, що він зволікав із скликанням Установчих зборів, але впродовж першого місяця після перевороту вони афішували своє прагнення до цього скликання. І тільки відчувши свої сили, — або, точніше кажучи, переконавшись у безсиллі противників, вони спершу обережно, а потім відверто й грубо розпочали свій похід» [40].

В. Набоков у 1918 р. пояснював успіх повторного державного перевороту більшовиків виключно безсиллям противників ленінської партії. Насправді однак, Ленін використав ці десять тижнів — від початку перебування у владі до розгону Установчих зборів, досить ефективно. Він спромігся силовими, організаційними й пропагандистськими засобами піднести до максимуму позитивне значення Жовтневого перевороту й понизити до мінімуму значення можливої діяльності Установчих зборів. В очах народних низів ці дві події виявилися неспівмірними. В історіографії наслідки проробленої тоді роботи відчуваються й досі. Одним із небагатьох виключень є монографія Р. Пайпса про Російську революцію, де сформульований такий нібито парадоксальний висновок:

«У деякому розумінні можна стверджувати, що більшовики прийшли до влади в Росії не в жовтні 1917 року, а в січні 1918... Насправді розгін Установчих зборів у багатьох смислах визначив долю Росії більше, ніж жовтневий переворот» [41].

У комплексі заходів, які здійснювалися урядом Леніна протягом десяти тижнів — до скликання Установчих зборів, чільне місце займали терорис-

[40] Набоков В. Временное правительство. *Архив Русской революции, изданный Г.В. Гессеном*. Москва, 1991 (репринт). Т. 1. С. 89.

[41] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 229.

тичні акції. Увечері 11 грудня голова Раднаркому підписав короткий «Декрет про арешт вождів громадянської війни проти революції», спрямований проти партії кадетів. У ньому вперше прозвучало поняття «вороги народу» [42].

Наступного дня після підписання декрету Я. Свердлов на засіданні ЦК РСДРП(б) порушив питання про необхідність його схвалення Центральним комітетом, хоча б і заднім числом [43]. Він розумів, що його персональний статус як голови ВЦВК формально вищий, ніж статус Леніна як голови Раднаркому, але в цьому випадку вимагалася санкція Центрального комітету, оскільки ліві есери в складі ВЦВК виступили проти переслідування кадетів. ЦК РСДРП(б) дав відповідну санкцію, а Ленін 14 грудня виступив на засіданні ВЦВК і повчально заявив: «Коли революційний клас веде боротьбу проти імущих класів, які чинять опір, то він цей опір повинен придушувати; і ми будемо придушувати опір імущих класів усіма тими способами, якими вони придушували пролетаріат» [44].

Співробітництво більшовиків з лівими есерами стало очевидним після невдалого виступу генерала Л. Корнілова. У поваленні Тимчасового уряду партія Леніна без всяких формальних угод уже співдіяла разом з лівими есерами. За два тижні до більшовицького перевороту Ленін писав представнику ЦК Івару Смілзі, який керував пропагандистською роботою серед розміщених у Фінляндії армійських гарнізонів і на кораблях Балтфлоту: «Ви можете *почати* відразу здійснювати той блок з лівими есерами, який один може нам дати міцну владу в Росії й більшість в Установчих зборах» [45]. Отже, у цей час Ленін ще сподівався на завоювання більшості мандатів під час виборів до Установчих зборів.

Коли більшовики легалізували свій державний переворот скликанням II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, постало питання про об'єднання цих рад з радами селянських депутатів. Виконком I з'їзду селянських депутатів (червень 1917 р.) перебував під контролем партії есерів на чолі з Ніколаєм Авксентьєвим і впливав на губернські ради, тоді як повітові ради селянських депутатів здебільшого перебували під контролем лівих есерів. Авксентьєв відтягував скликання II Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів, призначеного попереднім з'їздом на початок вересня. Натомість ліві есери бажали провести з'їзд, щоби переобрати виконком. Через голову попереднього виконкому вони зробили спробу відкрити з'їзд, але есери зірвали її. Тоді ліві есери у взаємодії з більшовиками зібрали 24 листопада Надзвичайний Всеросійський з'їзд селянських депутатів, після чого на об'єднаному засіданні делегатів з'їзду зі складом ВЦВК і виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів було схвалено об'єднання рад селянських депутатів із радами робітничих і солдатських депутатів. Це дало можливість 9 грудня відкрити на законних підставах II Всеросійський з'їзд селянських депутатів. У ніч на 23 грудня — останній день роботи з'їзду було ухвалене рішення про входження лівих есерів до Раднаркому. Ленін

[42] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 157.
[43] Там само. С. 149.
[44] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 130.
[45] Там само. Т. 34. С. 252.

погодився відступити від головної мети своєї партії, якою було створення однопартійної диктатури, і взяти в молодші партнери партію лівих есерів тільки після того, як стали відомі попередні результати виборів до Установчих зборів.

У строки, визначені Тимчасовим урядом (25 листопада) вибори відбулися тільки в Петрограді. У Москві вони проходили з 2 до 4 грудня, в інших містах — здебільшого в першій половині грудня. У деяких регіонах, де йшли воєнні дії, результат виборів або повністю не зберігся, або вони взагалі не відбулися.

Спираючись на дані, опубліковані в монографіях Л. Спіріна [46], Р. Пайпс визначив кількість голосів, поданих на виборах за списками загальноросійських і національних партій. За першим списком найбільше голосів здобули соціалісти-революціонери (41,4 %), більшовики (24,0 %), конституційні демократи (4,7 %) і меншовики (2,6 %). За другим списком — українські есери (7,7 %), грузинські меншовики (1,5 %) і мусаватисти в Азербайджані (1,4 %). Отже, переможцями виявилися есери, яких підтримало селянство. Вибори відбувалися за партійними списками, в яких здебільшого не враховувався розкол есерів. В округах, де вибори відбулися пізніше, ліві есери здобули 451 тис. голосів (всього за есерів було подано 18 394 тис. голосів) [47].

Більшовики здобули вагому підтримку тільки в деяких містах: Москві (50,1 %), Ревелі (47,7 %), Петрограді (45,3 %), Одесі (28,6 %), Харкові (27,8 %), Мінську (26,7 %), Катеринославі (26,4 %), Баку (20,1 %). Вагомою була їхня підтримка й у гарнізонах, розташованих у Москві (79,9 %), Ревелі (60,5 %), Харкові (53,4 %), Тифлісі (45,2 %), Одесі (44,9 %), Кишиневі (40,3 %) [48]. У цілому в країні вони набрали, як було зазначено, лише 24 % голосів, а в українських губерніях — лише 10 % [49].

3 грудня, коли поразка більшовиків ще не виявилася із цілковитою переконливістю, Раднарком обговорив ситуацію і відклав на невизначений строк скликання Установчих зборів, яке Тимчасовий уряд призначив на 11 грудня. Це викликало бурхливий протест із боку соціалістичних партій. 6 грудня в Петрограді утворився Союз захисту Установчих зборів, до якого увійшли представники Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок і соціалістичних партій, за винятком більшовиків і лівих есерів.

На цей демарш Раднарком відповів призначенням до Комісії у справах виборів до Установчих зборів комісара на правах голови Мойсея Урицького. Це давало йому право самостійно визначати її склад. Співробітники старої комісії Всевиборів були на кілька днів затримані.

9 грудня Раднарком опублікував постанову про порядок скликання Установчих зборів. У ній зазначалось: «Перше засідання Установчих зборів збирається на запрошення Комісара над Всеросійською в справах про вибори до Установчих зборів комісією після прибуття в Петроград понад чоти-

[46] Спирин Л.М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг). Москва, 1968; Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. Москва, 1977.

[47] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 214—215.

[48] Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 550.

[49] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Київ, 1987. С. 570.

рьохсот членів Установчих зборів. Засідання відкривається особою, уповноваженою на те Радою Народних Комісарів, за наявності в залі засідання не менше чотирьохсот членів Установчих зборів» [50]. Наступного дня постанову опублікувала газета «Известия ВЦИК».

Члени старої Комісії у справах про вибори до Установчих зборів, яких звільнили з-під арешту, заявили, що будь-які розпорядження більшовиків їх не стосуються, і запросили депутатів прибути в Таврійський палац на перше засідання 11 грудня, тобто в строк, передбачений Тимчасовим урядом. Однак спроба ввести в дію Установчі збори була від початку приречена на провал через те, що організаторам вдалося зібрати в Петрограді та його околицях лише 45 депутатів (загальна кількість у випадку проведення виборів в усіх округах становила 800 депутатів). Підконтрольні уряду війська (латиські стрільці, загони матросів, кулеметні розрахунки) оточили палац, але в події не втручалися. У перший день у палац допускали тільки депутатів і акредитованих журналістів. Коли наступного дня депутати зробили спробу знову потрапити в палац, він виявився зачиненим.

12 грудня газета «Известия ВЦИК» опублікувала урядове повідомлення з викладенням згадуваного вище декрету Леніна «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Арешти лідерів кадетської партії, у тому числі й депутатів Установчих зборів, які мали статус недоторканності, почалися відразу. Одночасно ВЦВК опублікував декрет, який надавав право губернським і армійським радам відкликати з Установчих зборів уже обраних депутатів. Не витрачаючи часу, місцеві виконкоми рад, які підпали під вплив більшовиків, позбавили повноважень багатьох кадетів, есерів і меншовиків, серед яких — Н. Авксентьєва, Є. Брешко-Брешковську, А. Ґоца, П. Мілюкова.

В останній декаді грудня палітра політичних сил зазнала істотних змін під впливом двох подій: провалу лівих есерів на виборах до Установчих зборів («основні» есери здобули 370 мандатів, а ліві — тільки 40) й укладення лівими есерами блоку із більшовиками на правах молодшого партнера. Уже можна було зрозуміти, яку лінію поведінки щодо Установчих зборів міг обрати Раднарком, виходячи з необхідності їх скликання в найближчому майбутньому. 25 грудня Ленін написав «Тези про Установчі збори», як документ ЦК РСДРП(б) [51]. Кінцевим висновком «Тез» була заява:

«Єдиним шансом на безболісне розв'язання кризи, створеної внаслідок невідповідності виборів до Установчих зборів і волі народу, а також інтересів трудящих і експлуатованих класів є <...> безумовна заява Установчих зборів про визнання Радянської влади, радянської революції, її політики в питанні про мир, про землю і про робітничий контроль, рішуче приєднання Установчих зборів до стану противників кадетсько-каледінської контрреволюції».

Отже, йшлося про капітуляцію Установчих зборів перед радянською владою, уособлюваною більшовиками. Депутати Зборів повинні були зібратися, визнати існування влади більшовиків, затвердити ухвалені II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів декрети і постанови, після чого саморозпуститися.

[50] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 278.
[51] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 156–160.

У цьому добре продуманому документі Ленін самоусувався від політичного життя, виставляючи на перший план настрої та бажання об'єднуваних у ради народних низів і протиставляючи їм результати всенародного демократичного голосування. У спільному знаменнику, який об'єднував радянський і всенародний електорати, було тільки бажання негайного виходу з імперіалістичної війни. Питання про землю, заводи й фабрики вожді більшовиків розв'язували всупереч ленінській доктрині так, як цього бажали охоплені настроями «неусвідомленого соціалізму» робітничо-селянські маси.

У тексті ультиматуму, якщо на нього уважно поглянути, уперше і в останнє прослизнуло словосполучення «радянська революція». Жовтневий переворот більшовики визначали як окрему революцію, називаючи її по-всякому: робітнича, пролетарська, соціалістична, більшовицька. Однак вони не стверджували, що це була революція рад, тому що в такому словосполученні партія віддалялася від поглинутих нею рад. Радянським у лексичній практиці опанованої ленінською партією країни було все: країна, народ, влада, спосіб життя, культура, мистецтво, наука тощо. Однак ні Лютнева, ні Жовтнева революції в політичному словнику більшовиків радянськими не були.

Скликання Установчих зборів було призначене на 18 січня 1918 р. Готуючись до цієї події, ЦК РСДРП(б) застосував уже випробувану технологію державного перевороту, коли на час збройного виступу більшовиків 7 листопада (25 жовтня) був призначений із метою легітимізації перевороту II Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Тепер услід за скликанням і передбачуваним розгоном Установчих зборів мав зібратися 23 січня III Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою легітимізації розгону. Усією країною розгорнулася пропагандистська кампанія таврування Установчих зборів, поєднана з виборами делегатів до радянського з'їзду. Головним її пунктом була запозичена з «Тез про Установчі збори» рекомендація: натиснути на депутатів законодавчого корпусу з тим, щоб вони визнали легітимність радянської влади й декретів та постанов II Всеросійського з'їзду рад. День за днем газета «Правда» публікувала резолюції та накази робітничих мітингів, селянських сходів, гарнізонних з'їздів рад солдатських депутатів, в яких вимагалося виключити зі складу Установчих зборів представників кадетів, меншовиків і есерів.

16 січня ВЦВК схвалив написаний Леніним проєкт «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу», який мав бути представлений від імені більшовицької фракції на розгляд Установчих зборів. Цей досить об'ємний документ лягав кожним рядком у ситуацію, створювану в країні пропагандистською машиною урядової партії. У цій книзі варто його навести у повному обсязі:

«Установчі збори постановляють:

1. Росія оголошується республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Уся влада в центрі й на місцях належить цим Радам.

2. Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік.

Ставлячи своїм основним завданням знищення всякої експлуатації людини людиною, цілковите усунення поділу суспільства на класи, негайне при-

душення експлуататорів, встановлення соціалістичної організації суспільства й перемоги соціалізму в усіх країнах, Установчі збори постановляють далі:

Приватна власність на землю скасовується. Уся земля з усіма спорудами, реманентом та іншими предметами сільськогосподарського виробництва оголошується надбанням усього народу.

Як перший крок до повного переходу фабрик, заводів, рудень, залізниць та інших засобів виробництва і транспорту у власність робітничо-селянської держави, підтверджується радянський закон про робітничий контроль.

Підтверджується перехід усіх банків у власність робітничо-селянської держави.

Запроваджується загальна трудова повинність.

Декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної Червоної Армії.

Установчі збори цілком приєднуються до здійснюваної Радянською владою політики миру без анексій і контрибуцій на основі вільного самовизначення націй. Підтримуючи Радянську владу й декрети РНК, Установчі збори вважають, що їхні завдання вичерпуються встановленням корінних основ соціалістичного перевлаштування суспільства» [52].

Що могли протипоставити соціалісти більшовикам, які не поспішали зняти із себе соціал-демократичну личину? Переслідуючи власні цілі, які зовсім не збігалися зі сподіваннями народних мас, вожді більшовиків тримали курс на поглиблення класової боротьби в умовах довготривалої війни. Злиденність населення при фантастичному збагаченні тих, хто наживався на війні, застиглі в родинній пам'яті жахіття середньовічного кріпосництва, дикі ексцеси з боку безвідповідальних, але озброєних і організованих людей в умовах занепаду вертикалі влади — усе це виявилося чудовим живильним середовищем для посилення у пролетарських і пролетаризованих верств суспільства настроїв «неусвідомленого соціалізму», тобто неповаги до інституту приватної власності, зазіхань на майно великих власників. Такі настрої були далекі від наміру більшовицьких вождів будувати державу-комуну, але суголосні з ними. Більшовицька преса попередила, що в день відкриття Установчих зборів робітникам не варто покидати свої заводи, а солдатам — казарми. На вулиці Петрограда виходили тільки ті громадяни, які відгукнулися на заклик Союзу захисту Установчих зборів морально підтримати його депутатів. Знаючи маршрути демонстрацій, які повинні були сходитись до Таврійського палацу, нарком у військових справах Ніколай Подвойський оголосив у місті воєнний стан і розставив у потрібних пунктах збройні загони. 18 січня «Правда» вийшла з аншлагом: «Сьогодні гієни капіталу та їхні найманці бажають видерти владу з рук Рад». За наказом Подвойського всім містом були розклеєні прокламації з попередженням про розгін демонстрацій і мітингів в околицях Таврійського палацу, і якщо знадобиться, то й силою зброї. Напередодні Союз захисту Установчих зборів звернувся до ЦК партії соціалістів-революціонерів з проханням залучити до маніфестації гвардійські полки. Близько 10 тис. солдатів Преображенського, Семенівського та Ізмайлівського полків виявили бажання взяти участь у збройній демонстрації

[52] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 221, 222.

та відкрити вогонь у відповідь, якщо виникне така потреба. Однак ЦК партії есерів прохання відхилив, і солдати залишилися в казармах.

Демонстрація на підтримку Установчих зборів була розстріляна бойовиками Подвойського. Відгукуючись на цю трагічну подію, Максим Горький у газеті «Новая жизнь» — органі меншовиків-інтернаціоналістів, які йшли за Ю. Мартовим, писав:

«5 січня 1918 року беззбройна петербурзька демократія — робітники, службовці мирно маніфестувала на честь Установчих зборів. Кращі російські люди майже сто років жили ідеєю Установчих зборів — політичного органу, який дав би можливість усій демократії російській вільно висловлювати свою волю. У боротьбі за цю ідею загинули в тюрмах, на засланні й у каторзі, на шибеницях і під кулями солдатів тисячі інтелігентів, десятки тисяч робітників і селян. На жертовник цієї священної ідеї пролито ріку крові — й ось "народні комісари" наказали розстріляти демократію, яка маніфестувала на честь цієї ідеї. Нагадаю, що багато хто з цих "народних комісарів" самі ж, протягом усієї політичної діяльності своєї, переконували робітничі маси в необхідності боротьби за скликання Установчих зборів. "Правда" бреше, коли пише, що маніфестація 5 січня була організована буржуями, банкірами тощо, що до Таврійського палацу йшли саме "буржуї", "калединці". "Правда" знає, що в маніфестації брали участь робітники Обухівського, Патронного та інших заводів, що під червоними прапорами Російської с.-д. партії до Таврійського палацу йшли робітники Василеостровського, Виборзького та інших районів. Саме цих робітників й розстрілювали. Скільки б не брехала "Правда", вона не приховає цього ганебного факту... Отже, 5 січня розстрілювали робітників Петрограда, беззбройних. Розстрілювали без попередження про те, що стрілятимуть, розстрілювали із засідок, крізь щілини парканів, боягузливо, як справжні вбивці» [53].

Російська революція 1917 р. почалася, як відомо, з відмови солдат Петроградського гарнізону розігнати силою зброї спрямовані проти царя маніфестації населення столиці. Статтю під назвою «9 січня — 5 січня» письменник, який роками співчував більшовикам, побудував на паралелях із «Кривавою неділею» 1905 р., коли російська армія востаннє розстрілювала беззбройний робітничий натовп. Порівняння подій «Кривавої неділі» з розстрілом неозброєних робітників під стінами Таврійського палацу було цілком доречним.

Більшовицька фракція Установчих зборів, яку очолив Ленін, прибула опівдні 18 (5) січня в Білу залу Таврійського палацу, де раніше засідала Державна Дума. Ленін не збирався виступати, щоб у такий спосіб не легітимізувати Установчі збори. Він не знав і того, чи братимуть участь у демонстраціях і мітингах озброєні солдати. Для нього ситуація зависла на волосині. За спогадами керуючого справами Раднаркому Владіміра Бонч-Бруєвича, вождь «хвилювався і був мертвенно блідий, настільки блідий, як ніколи... Він сів, стиснув судомно руки й став обводити палаючими очима, які зробилися величезними, всю залу від краю й до краю» [54].

---

[53] Горький М. Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре. Москва, 1990 (репринт). С. 232.

[54] Бонч-Бруевич В.Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. Москва, 1930. С. 256.

Відкриття Установчих зборів затримувалося. Десь о 4 год після полудня, коли надійшло повідомлення, що вулиці міста контролюються загонами більшовиків, Ленін дав знак починати. Співвідношення сил виявилося вже під час обрання голови Зборів. За лідера есерів Віктора Чернова проголосувало 244 депутати, а за кандидата від блоку більшовиків та лівих есерів, надзвичайно популярну в країні Марію Спиридонову — 153 [55]. Нечисленність урядових депутатів компенсувалася допущеною на балкон «громадськістю», яка співчувала більшовикам. Щоб вона була в потрібному тонусі, її щедро пригощали безкоштовною горілкою в буфеті.

Тактика більшовиків була завчасно визначена Леніним: запропонувати Установчим зборам розглянути й затвердити «Декларацію прав трудящого й експлуатованого народу», а після прогнозованого відхилення її більшістю депутатів покинути зал засідань і дозволити тим, хто залишився, досхочу наговоритися, після чого зачинити палац і перешкодити депутатам зібратися повторно.

Мабуть, найсильнішим виявився виступ одного з лідерів меншовиків Іраклія Церетелі. Зачитуючи декларацію своєї партії, він сказав:

«Установчі збори збираються, коли вся країна охоплена пожежею громадянської війни, коли придушені всі демократичні свободи, не існує ні недоторканності особи, ні житла, ні свободи слова, зібрань, союзів, ні навіть свободи страйків, коли тюрми переповнені в'язнями — випробовуваними революціонерами й соціалістами, навіть членами самих Установчих зборів, коли нема правосуддя і всі найгірші форми сваволі й безправ'я, здавалося б, навічно поховані славною Лютневою революцією, знову одержують права громадянства, коли анархічними спробами запровадження соціалістичного господарства у відсталій країні за виключно несприятливих міжнародних і внутрішніх умов, розкладаються і руйнуються всі продуктивні сили її, знищується можливість її швидкого економічного відродження, і тим самим мільйони робітників, позбавлені організації й позбавлені демократичної свободи, прирікаються в найближчому майбутньому на всі муки голоду й безробіття» [56].

Заступник наркома в морських справах Фьодор Раскольников виступив одним із останніх у дискусії. Він озвучив декларацію більшовицької фракції в Установчих зборах. Трудова Росія, заявив він, висунула Зборам вимогу визнати завоювання «Великої Жовтневої революції» — радянські декрети про землю, мир і робітничий контроль, і насамперед — визнати владу рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Характеризуючи партію есерів, яка дістала більшість в Установчих зборах, як буржуазну й контрреволюційну, він додав: «Не бажаючи ані на хвилину приховувати злочин ворогів народу, ми заявляємо, що покидаємо ці Установчі збори з тим, щоби передати Радянській владі остаточне вирішення питання про ставлення до контрреволюційної частини Установчих зборів» [57].

Услід за Раскольниковим виступив директор Московської обсерваторії, вчений-астроном, член президії Московського губвиконкому й губернський

[55] Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5—6 января 1918 года). Одесса, 1918. Репринтне відтворення. Киев, 1991. С. X.
[56] Там само. С. 44—45.
[57] Там само. С. 79—80.

військовий комісар Павел Штернберг. Він вказав, що більшість депутатів під час обговорення порядку денного ухилилася від розгляду здійснюваної радянською владою програми ВЦВК. Виступаючи з декларацією від імені фракції лівих есерів, Штернберг зробив такий висновок:

«Ми вважаємо, що ухиленням від постановки цього питання права більшість Установчих зборів ясно й недвозначно сказала країні: ми не з Радами, ми проти Рад, ми хочемо будувати якусь власну державну машину, яка своїм смертоносним вістрям буде спрямована проти завоювань народної революції» [58].

Більшовицька фракція після виступу Раскольникова покинула зал засідань. Члени ЦК РСДРП(б) зібралися в іншому приміщенні Таврійського палацу, ухвалили підготовлену Леніним резолюцію про розгін Установчих зборів о 2-й год ночі повернулися у свою резиденцію — Смольний інститут. Через пів години за ними пішли й ліві есери. В. Чернов продовжував керувати дебатами, але о 4-й год ранку нарком Павел Дибенко наказав начальнику караулу Таврійського палацу матросу Анатолію Железнякову очистити приміщення. Звертаючись до Чернова, той виголосив історичну фразу, якою завершилася Російська революція: «Караул стомився!». Чернов відтягнув дебати ще на два десятки хвилин, після чого повідомив, що наступне засідання відбудеться цього ж дня о 5-й год вечора. Однак вранці 19 січня Я. Свердлов передав у газети декрет ВЦВК про розпуск Установчих зборів. Повторний державний переворот відбувся напрочуд спокійно.

23 січня в Петрограді відкрився III Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Вислухавши і схваливши звітні доповіді Я. Свердлова і В. Леніна, він ухвалив у дещо зміненій формі (перша редакція була від імені Установчих зборів) «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу».

26 січня відбувся III Всеросійський з'їзд селянських депутатів. На першому і єдиному засіданні з'їзді було вирішено об'єднатися з III Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів. Вечором цього дня в Таврійському палаці почалося засідання об'єднаного з'їзду. Цим самим завершилося об'єднання всіх рад у єдиний орган влади. На завершальному засіданні об'єднаного з'їзду 31 (18) січня був обраний новий склад ВЦВК, до якого увійшли 306 осіб, у тому числі 160 більшовиків і 125 лівих есерів [59].

Відкинута Установчими зборами, але схвалена III Всеросійським з'їздом рад «Декларація прав трудящого й експлуатованого народу» однозначно визначала побудову комуносоціалізму в його ленінській інтерпретації як кінцеву мету більшовиків. 25 січня 1918 р. у виступі на цьому з'їзді Ленін проголосив:

«Тепер, коли Ради стали при владі, коли робітники, солдати й селяни в нечуваній своїми нестатками й страхіттями обстановці війни, в атмосфері розвалу, перед привидом голодної смерті, сказали — ми візьмемо всю владу й самі візьмемось за будівництво нового життя, — у цей час не може бути й мови про буржуазно-демократичну революцію» [60].

---

[58] Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5—6 января 1918 года). Одесса, 1918. Репринтне відтворення. Киев, 1991. С. 82.

[59] Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. С. 527—528.

[60] Ленін В.І. Повне зібрання творів Т. 35. С. 271.

І. Церетелі у виступі на Установчих зборах і В. Ленін на III Всеросійському з'їзді рад майже однаковими словами характеризували становище країни як катастрофічне. Та перший із них цілком слушно пов'язував катастрофу, що наближалася, з політикою Раднаркому. Натомість другий, не визнаючи за собою вини за поглиблення злиденності народних мас, обіцяв їм вихід із господарської руїни вже в найближчому майбутньому, і «світле майбутнє» — у перспективі. Ленін ставив перед народними масами лише одну умову: підтримати сконструйовану ним радянську владу.

Здійснені з перервою в дев'ять з половиною тижнів два державні перевороти трансформували всенародну, й у першу чергу — робітничо-селянську революцію в Росії на принципово іншу революцію, яка тривала відтоді як «революція згори» впродовж двох десятиліть. Її називали пролетарською, соціалістичною, але вона була насамперед революцією більшовицькою, а точніше — революцією більшовицьких вождів, і ще точніше — революцією Владіміра Леніна. Більшовицька маса, як і вся країна, не знала, куди її ведуть.

3.4.

ВИХІД З ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ

В. Ленін міг по-своєму маніпулювати популярними гаслами про землю і фабрики, але укладення миру із Центральними державами потребувало взаємодії з ними. Повторний державний переворот більшовиків успішно завершився саме тому, що вождь більшовиків усупереч опору багатьох впливових членів власної партії спромігся розв'язати проблему виходу Росії з війни. Ця проблема була головною вимогою народних мас і квадратурою кола для партій, які утворювали Тимчасовий уряд.

Усі соціалістичні партії, не виключаючи більшовиків, з великою увагою ставилися до гарнізонних рад солдатських депутатів і фронтових солдатських комітетів. У багатомільйонній армії вони бачили союзника у вигляді «сірої худобинки» і противника в особі офіцерів та генералів. Завданням цих партій було поглиблення традиційного відчуження між солдатами й офіцерами, а основним методом пропагандистської роботи у військах — руйнування військової дисципліни. Включившись в урядову коаліцію, есери й меншовики почали турбуватися про посилення боєздатності армії, тоді як більшовики активізували дезорганізаційну роботу в гарнізонах і на фронтах.

Раднарком приступив до конкретних дій щодо виведення Росії з війни за два тижні після захоплення влади. 21 листопада Наркомат у закордонних справах надіслав країнам Антанти ноту, до якої прикладався текст Декрету про мир. Союзникам пропонувалося розглядати прийнятий II Всеросійським з'їздом рад документ як формальну пропозицію негайного перемир'я на всіх фронтах і відкриття мирних переговорів [61]. Наступного дня Ленін доручив Верховному головнокомандувачу генералу Ніколаю Духоніну вступити в контакт із німецьким і австрійським командуванням, маючи на меті

[61] Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 — 31 декабря 1918. Москва, 1957. С. 16—17.

переговори про перемир'я. Коли Духонін відмовився, не маючи можливості за своїми посадовими обов'язками виконувати політичні функції, голова Раднаркому негайно усунув його з посади, призначив Верховним головнокомандувачем прапорщика Ніколая Криленка і звернувся через радіостанцію «Новая Голландия» та газету «Рабочий и солдат» до всіх армійських комітетів, солдатів і матросів із відозвою взяти справу миру в свої руки. У відозві говорилося: «Нехай полки, що стоять на позиціях, обирають зараз же уповноважених для формального вступу в переговори про перемир'я з ворогом. Рада Народних Комісарів дає вам право на це» [62].

23 листопада НКЗС звернувся вже до Центральних держав із пропозицією укласти перемир'я та приступити до мирних переговорів [63]. Німецький уряд, який уважно спостерігав за ситуацією, 27 листопада відповів згодою. Тоді Раднарком попросив п'ятиденну відстрочку, щоб звернутися до Антанти ще раз із пропозицією укласти загальний мир без анексій і контрибуцій. Уряд не сумнівався, що звернення буде проігнороване, але бажав показати власному народу, що змушений обирати варіант сепаратного миру. Переговори про перемир'я почалися в Брест-Литовську, де був розташований штаб німецьких військ, дислокованих на Східному фронті. Договір про перемир'я сторони підписали 15 (2) грудня.

Переговори про укладення миру, які почалися в Брест-Литовську, викликали в Німеччині й Австро-Угорщині велике піднесення. Населення цих країн бажало якомога швидше позбутися війни, яка після приєднання до Антанти у квітні 1917 р. США з їхніми невичерпними матеріальними й людським ресурсами загрожувала затягнутися і закінчитися, швидше за все, нищівною поразкою. Антивоєнні мітинги й демонстрації в Берліні, Гамбурзі, Відні, Будапешті та інших містах із грудня 1917 р. набули масового характеру. Щоби пришвидшити революційні події у цих країнах, фронтові організації РСДРП(б) закидали німецьких і австро-угорських солдатів в окопах безліччю друкованих німецькою мовою відозв, у яких лунали заклики підтримати радянський уряд у його боротьбі за загальний демократичний мир.

У січні 1918 р. російську делегацію на переговорах у Бресті очолив Лев Троцький. Керівник німецької делегації статс-секретар (міністр) закордонних справ Ріхард фон Кюльман заявив, що російська вимога укласти мир без анексій і контрибуцій неприйнятна, оскільки союзники Росії не приєдналися до мирних переговорів. Начальник генштабу Верховного головнокомандувача на Східному фронті генерал Макс Гофман продемонстрував російській делегації карту з позначенням нових кордонів. Росія втрачала територію площею понад 130 тис. кв. км — Польщу, Литву, південну Латвію. На південь від Бресту кордон мав бути визначений переговорами Центральних держав із Центральною Радою, делегація якої приєдналася до переговорного процесу.

Троцький домовився про відтермінування переговорів і 18 січня відбув у Петроград. Ленін скликав 21 січня нараду членів ЦК РСДРП(б) із присутніми в столиці у зв'язку з III Всеросійським з'їздом рад регіональними партійними

[62] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 78.

[63] Документы внешней политики СССР. Т. 1. 7 ноября 1917 — 31 декабря 1918. Москва, 1957. С. 22—23.

керівниками й виголосив на ній написані попереднього дня «Тези в питанні про негайне укладення сепаратного й анексіоністського миру». Документ закінчувався таким висновком: вести війну проти волі більшості солдатів було б авантюрою, а на створення дійсно міцної та ідейно витриманої армії потрібні місяці й місяці. Тому треба приймати німецький ультиматум, коли він буде пред'явлений [64].

Обговорення «Тез» розкололо керівників більшовицької партії. Очолювані Н. Бухаріним «ліві комуністи» виступили за припинення переговорів, продовження воєнних дій і активізацію пропагандистської діяльності в Німеччини, спрямованої на «підштовхування» революції. В. Ленін, навколо якого згуртувалися Г. Зінов'єв, Л. Каменєв та І. Сталін, наполягав на негайному укладенні миру. Л. Троцький рекомендував припинити переговори й оголосити війну закінченою. Аргументуючи гасло «ні миру, ні війни», він вказав, що російська армія нездатна перешкодити Німеччині реалізувати її вимоги. Після дискусії відбулося голосування. Прибічники Бухаріна були підтримані 32 голосами, Троцького — 16, Леніна — 15 [65].

За три доби після своєї поразки у верхах партії, 24 січня, Ленін скликав засідання ЦК РСДРП(б), щоб обговорити ситуацію. Розпочавши дискусії першим, він зауважив:

«Безсумнівно, мир, який ми змушені укладати зараз, — мир паскудний, але якщо почнеться війна, то наш уряд буде зметений, і мир укладатиметься іншим урядом... Прихильники революційної війни вказують, що ми цим самим будемо перебувати в громадянській війні з німецьким імперіалізмом, і що цим ми пробудимо в Німеччині революцію. Але ж Німеччина ще тільки вагітна революцією, а в нас уже народилася цілком здорова дитина — соціалістична республіка, яку ми можемо вбити, починаючи війну» [66].

Л. Троцький залишився на своїй позиції: ні миру, ні війни. «Питання про революційну війну є нереальним, — заявив він, опонуючи Н. Бухаріну. — Армію необхідно розпустити, а розпустити армію — не означає мир... Своєю відмовою підписати мир, демобілізацією армії ми змушуємо виявити те, що є, тому що німці наступатимуть саме за нашої демобілізації» [67].

Член колегії Наркомфіну Микола Крестинський заперечив як позицію Леніна, так і платформу Бухаріна. «Головним доводом проти революційної війни, — говорив він, — є вказівка на відсутність у нас армії як бойової одиниці. Проте ми повинні й надалі здійснювати демобілізацію, тому що попередню армію ми не можемо вважати придатною для провадження революційної війни. Ми повинні посилювати нашу Червону гвардію, тому що тільки нею ми й сильні, і на неї можемо спиратися, а не на гарнізони. Тільки створивши свою Червону Армію, ми зможемо вести революційну війну» [68].

Розуміючи, що залишиться в меншості, Ленін скорегував свою позицію, виклавши її таким чином: ми всіляко затягуємо переговори щодо підписання

[64] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 210—214.
[65] Там само. С. XI.
[66] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 168.
[67] Там само. С. 170—171.
[68] Там само. С. 173.

миру, аж до ультиматуму німців. У такій редакції його пропозиція набрала 12 голосів і один проти. Троцький запропонував поставити на голосування таку формулу: ми війну припиняємо, миру не укладаємо; армію демобілізуємо. За цю формулу висловилося 9 цекістів, проти — 7 [69].

28 січня Л. Троцький змушений був повернутися в Брест. У переговорному процесі, здавалося, нічого не змінилося: Троцький продовжував тягнути час, а німецька сторона терпляче вислуховувала його промови. Насправді однак, у цей час йшли складні й напружені переговори з делегацією УНР, яка добивалася найбільш вигідних для себе умов сепаратного миру. 9 лютого мир з Україною був підписаний, у німців і австрійців розв'язалися руки.

10 лютого Р. Кюльман повідомив Троцького про необхідність негайного підписання миру. Троцький відповів, що Росія не підписує мирний договір на умовах Німеччини, але війну припиняє й армію демобілізує, після чого відбув у Петроград.

12 лютого Верховний головнокомандувач російської армії Н. Криленко опублікував наказ про початок загальної демобілізації військ на всій лінії фронту. Цей наказ збігся у часі з досить дивною для німців формулою Троцького — «ні миру, ні війни», але був спричинений іншим мотивом. Про цей мотив відверто сказав Ленін трохи пізніше, 7 березня, в політичному звіті про діяльність ЦК на VII екстреному з'їзду партії:

«Як взагалі вийшло так, що жодна течія, жодний напрям, жодна організація нашої партії не була проти цієї демобілізації? Чи ми зовсім із глузду з'їхали? Аніскільки. Офіцери, не більшовики, говорили ще до Жовтня, що армія не може воювати, що її кілька тижнів на фронті не втримати. Це після Жовтня стало очевидно для всякого, хто бажав бачити факт, неприваблиу гірку дійсність, а не ховатися або насувати собі на очі шапку і відбуватися пишними фразами. Армії нема, стримати її неможливо. Краще, що можна зробити — це якомога скоріше демобілізувати її» [70].

Розпускаючи зруйновану ними ж стару армію, керівники більшовиків не з'їхали з глузду, як висловився Ленін. Ще 28 січня він підписав декрет про створення Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Однак потрібні були місяці й місяці, щоб на основі Червоної гвардії, окремих формувань старої армії й мобілізацій створити боєздатні підрозділи нової армії.

З ультиматумом німці затрималися, тому що уряд і голова делегації в Бресті. Р. Кюльман підійшли до справи більш обережно, враховуючи панівні в Німеччині настрої щодо завершення світової війни шляхом переговорів. На нараді 13 лютого в Бад-Гомбурзі в присутності Вільгельма II відбувся обмін думками, у результаті якого кайзер схилився до позиції воєнної партії, очолюваної П. Ґінденбургом і Е. Людендорфом. Було вирішено, що німецька армія припинить перемир'я з 17 лютого.

Німецьке військове командування оголосило про відновлення воєнних дій опівдні 18 лютого. За умовами договору про перемир'я, укладеного 15 грудня 1917 р., обидві сторони зобов'язувалися у випадку розірвання до-

[69] Там само.

[70] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 14—15.

говору попередити одна одну за сім днів до початку воєнних дій. Ця умова була порушена німецькою стороною.

Засідання ЦК РСДРП(б) у зв'язку з попередженням про вторгнення відбувалися ввечері 17 і вранці 18 лютого. Пропозиція Леніна негайно відновити переговори й підписати мир на продиктованих умовах була відхилена на обох засіданнях. Вдень 18 лютого німецькі війська почали наступи на всій лінії фронту. Ввечері після одержання повідомлення про взяття Двинська Центральний комітет зібрався знову. Якщо на вчорашньому засіданні за відновлення переговорів висловилися шестеро цекістів, а проти — семеро, то вечірній результат голосування виявився протилежним — на позицію Леніна перейшов Троцький. Отже, Леніна підтримали шестеро цекістів: Смілга, Сталін, Свердлов, Сокольников, Зінов'єв, Троцький. Проти негайного укладення миру проголосували п'ятеро: Бухарін, Йоффе, Крестинський, Ломов (Опоков), Урицький, утрималася Стасова. Виконуючи доручення ЦК, Ленін і Троцький сформулювали текст телеграми, відправленої від імені Раднаркому в ніч на 19 лютого німецькому урядові зі згодою на умови мирного договору [71].

Однак Берлін відреагував на телеграму Раднаркому не відразу. Не зустрічаючи спротиву, німецька армія день за днем просувалася у напрямку Пскова, Мінська й Києва. 21 лютого Ленін написав постанову Раднаркому у формі відозви «Соціалістична батьківщина в небезпеці!», опубліковану наступного дня в газеті «Правда». Раднарком зобов'язував залізничні організації та пов'язані з ними ради перешкоджати ворогу користуватися апаратом шляхів сполучення, а відступаючи — знищувати залізничне полотно, негайно відправляти рухомий склад углиб країни. Вимагалося знищувати всі продовольчі запаси, які могли потрапити в руки ворога. Найзловіснішим був останній пункт постанови: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину» [72]. Уперше в офіційному документі радянської влади вводилася практика покарань без слідства й суду за дії, які «компетентним особам» дозволялося визначати як злочин, спрямований проти держави.

Відповідь німецького уряду на телеграму Раднаркому надійшла в Петроград тільки вранці 23 лютого. Умовою припинення воєнних дій німці визначати відмову Росії від Фінляндії, Польщі, Литви, Курляндії, Ліфляндії, Естляндії, частини Білорусії; повернення Туреччині окупованих царською армією провінцій; відступ російських збройних сил з України й укладення мирного договору з УНР; роззброєння російського військового флоту; припинення антиурядової агітації та пропаганди в Центральних державах. Російські уповноважені повинні були негайно прибути в Брест-Литовськ і впродовж трьох днів підписати мирний договір. Договір підлягав ратифікації впродовж двох тижнів [73].

23 лютого Ленін знову зібрав Центральний комітет для обговорення нового ультиматуму Німеччини й розпочав дискусію такою заявою: «Політика революційної фрази закінчена. Якщо ця політика триватиме тепер, він

[71] Там само. С. 256—262.
[72] Там само. С. 218—219.
[73] Там само. С. 284—285.

виходить зі складу уряду й з ЦК. Для революційної фрази потрібна армії, її нема. Виходить, треба приймати умови». Пояснюючи під час дискусії свій особистий ультиматум, він додав: «Деякі докоряли мені за ультиматум. Я його ставлю на крайній випадок. Якщо наші цекісти говорять про громадянську війну, то це знущання. Громадянська війна є в Росії, але її нема в Німеччині. Наша агітація залишається. Ми агітуємо не словами, а революцією. І це залишається. Сталін не правий, коли каже, що можна не підписувати. Ці умови треба підписати. Якщо ви їх не підпишете, то ви підпишете смертний вирок Радянській владі через три тижні. Ці умови Радянської влади не зачіпають. У мене нема хоч найменшої тіні коливання. Я ставлю ультиматум не для того, щоб його знімати. Я не хочу революційної фрази. Німецька революція ще не дозріла. Це вимагає місяців. Треба приймати умови»[74].

За прийняття німецького ультиматуму висловилися на цьому засіданні семеро цекістів: Ленін, Зінов'єв, Свердлов, Смілга, Сокольников, Сталін, Стасова. Четверо були проти: Бубнов, Бухарін, Ломов (Опоков), Урицький. Утрималися теж четверо: Дзержинський, Йоффе, Крестинський, Троцький[75].

У ніч на 24 лютого Ленін з'явився на засіданні ВЦВК і повідомив про рішення ЦК РСДРП(б) підписати мирний договір. ВЦВК як формально вищий орган радянської влади мусив підтвердити або відкинути рішення керівного органу партії більшовиків. У позитивному рішенні можна було б не сумніватися, якби не розкол у керівному органі партії. Проте навіть у такій кризовій ситуації голосування показало, хто в хаті хазяїн. Майже всі більшовики, які співчували опонентам Леніна, покинули зал засідань, а частина лівих есерів утрималася від голосування. У результаті за ленінську резолюцію проголосувало 116 осіб, проти — 85, утрималася — 26. На підставі голосування Ленін написав від імені ВЦВК вранці 24 лютого відповідь німецькому урядові зі згодою на ультиматум[76].

24 лютого ЦК знову зібрався, щоб сформувати технічну делегацію для поїздки в Брест. Ніхто з цекістів не бажав очолити її, щоб не заплямувати себе підписанням «паскудного миру». Врешті-решт ЦК затвердив делегацію в складі Г. Сокольникова (голова), Л. Карахана, Г. Петровського і Г. Чичеріна, завданням якої було підписання його умов. Мир був підписаний 3 березня.

Підписання «паскудного миру» було тільки половиною справи. Його треба було схвалити у двох інстанціях — на партійному з'їзді й на Всеросійському з'їзді рад. Тим часом «ліві комуністи» розгорнули в партії пропагандистську діяльність, спрямовану проти ратифікації миру. Від 5 березня в Петрограді почала виходити їхня газета «Коммунист» як орган Петербурзького міського комітету й Петроградського окружного комітету РСДРП (б). Дізнавшись про рішення ЦК схвалити Брестський мир, Московське обласне бюро РСДРП(б) висловило недовіру його політичній лінії. Подібні резолюції прийняли також Московський міський і Московський обласний комітет, об'єднане засідання Харківського міського й Донецького обласного комітетів. Одним словом, партія повстала проти Леніна.

---

[74] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 211, 213.

[75] Там само. С. 215.

[76] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 287.

Л. Троцький не вважав себе «лівим комуністом», хоча співчував їм. Результати його голосування в Центральному комітеті в питанні щодо війни й миру, які стали вирішальними для визначення позиції верхівки партії, показували, що він побоювався розколу, завдяки чому влада могла б перейти до лівих есерів, тобто вислизнути з рук партійного керівництва, у тому числі з його власних рук. Однак він не розумів, що в дискурсі щодо миру позиція Леніна була більш реалістичною. «Лівими комуністами» були деякі більшовики з дореволюційним стажем, які в радянській Росії посіли керівні посади в партії й державі. Ці професійні революціонери мали тісні зв'язки з європейськими соціалістами й розраховували на їхню допомогу. Основна маса партії складалася з нового поповнення, яке прийшло після того, як більшовики стали урядовою партією. Ленін називав це поповнення «жовтневими більшовиками» [77]. Їх хвилювала не світова комуністична революція, а можливість виходу з війни. Тому «ліві комуністи» залишилися генералами без армії, коли Ленін звернувся до партійної маси з роз'ясненням своєї позиції у питанні щодо війни й миру.

VII екстрений з'їзд партії відкрився у Таврійському палаці ввечері 6 березня. Три з п'яти його засідань були присвячені обговоренню Брестського миру. Запропоновану Леніним резолюцію зі схваленням необхідності підписання миру підтримали 30 делегатів, проти висловилися 12, утрималися 4 [78].

Отже, Ленін спромігся подолати повстання в партії, і не в останню чергу через те, що розумів ситуацію краще за однодумців. На вже згадуваному вище вирішальному засіданні ЦК РСДРП (б) 23 лютого він запевняв цекістів у тому, що умови Брестського миру не загрожують існуванню радянської влади. Він розумів нездатність Німеччини після трьох із половиною років виснажливої війни на два фронти окупувати Росію. У більш-менш аналогічній ситуації, що виникла за два місяці, німці замість окупації України погодилися мати справу з гетьманським урядом. Та якщо Росії не загрожувала окупація, то кайзерівська Німеччина мусила погодитися на співробітництво з ним, а не з його політичними суперниками. Адже Ленін співпрацював із урядом Вільгельма II відтоді, як той запустив його з Швейцарії в революційний Петроград.

14 березня в Москві (куди була перенесена столиця радянської Росії) відкрився IV надзвичайний з'їзд рад. За пропозицією Г. Зінов'єва більшовицька фракція внесла таке рішення: усі члени партії мають голосувати за ратифікацію мирного договору, не відхиляючись від політичної лінії, визначеної VII екстреним з'їздом РКП (б). ЦК РКП (б) негайно затвердив цю постанову фракції та попередив, що виступ із сепаратною декларацією на з'їзді рад розглядатиметься як серйозне порушення партійної дисципліни. Проте, 10 членів ВЦВК (І. Арманд, А. Бубнов, Н. Бухарін, М. Ветошкін, П. Дибенко, А. Колонтай, С. Косіор, В. Оболенський, Г. Опоков-Ломов та І. Уншліхт) і 54 члена фракції від провінційних більшовицьких організацій виступили 16 березня на з'їзді з викладом позиції «лівих комуністів», але заявили, що не голосуватимуть проти ратифікації мирного договору [79].

---

[77] Протоколы Центрального Комитета РСДРП (б). Август 1917 — февраль 1918. С. 193.

[78] Седьмой экстренный съезд РКП (б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 175.

[79] Там само. С. 293—297.

IV надзвичайний з'їзд рад ратифікував мирний договір голосами 794 делегатів. Проти договору висловився 261 делегат, утрималися 115 [80]. Розчаровані таким результатом голосування, лідери лівих есерів Б. Камков і П. Штернберг заявили, що їх партія відкликає своїх представників із Раднаркому, але залишається в складі ВЦВК і в місцевих радах. Короткий період співробітництва лівої фракції могутньої в 1917 р. партії есерів із більшовиками практично завершився.

3.5.

ПЕРЕХІД ДО БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ВТІЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

Зміцнившись у владі після розгону Установчих зборів і усунувши загрозу з боку кайзерівської Німеччини укладенням Брестського миру, В. Ленін у березні 1918 р. здобув можливість вибудовувати на руїнах Російської революції свою власну, суто особисту революцію — «революцію згори». Заявка на революцію, яку він називав комуністичною, була оприлюднена на VII екстреному з'їзді РКП(б) 8 березня:

«Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, тобто мету створення комуністичного суспільства, яке не обмежується тільки експропріацією фабрик, заводів, землі й засобів виробництва, не обмежується тільки суворим обліком і контролем за виробництвом і розподілом продуктів, але йде до здійснення принципу: від кожного за здібностями, кожному — за потребами» [81].

Важко уявити, наскільки потужний пропагандистський потенціал мала для голодуючих народних низів обіцянка більшовиків забезпечити в перспективі кожній людині задоволення матеріальних благ за її потребами. Усі розуміли, що конкретизація такої перспективи неможлива в умовах, коли країна тільки вийшла зі світової війни, що тривала далі. Та вождь більшовиків, здобувши кредит довіри суспільства виходом з війни, сподівався, що пересічні люди повірять і небилицям, поширюваним Н. Бухаріним й Є. Преображенським у друкованій величезними накладами книзі під назвою «Азбука комунізму». А повіривши небилицям, підтримають «революцію згори», яку він починав.

Щоправда, Ленін ніколи не спускався до рівня Бухаріна і Преображенського, рекламуючи повний комунізм. На VII екстреному з'їзді РКП(б) він торкнувся цієї теми тільки у зв'язку з обговоренням нової програми партії. Цекістам він признавався, коли обговорювався порядок денний з'їзду, що його бентежить колосальна кількість у партії так званих «жовтневих більшовиків», яка може завадити в опрацюванні витриманої програми [82]. Тому Ленін відклав на рік затвердження програми, а на цьому з'їзді обмежився перейменуванням партії із соціал-демократичної на комуністичну.

---

[80] Седьмой экстренный съезд РКП (б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 228.

[81] Там само. С. 139.

[82] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 193.

31 березня у вузькому колі найближчих співробітників — членів Центрального комітету, обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, — вказувалося в протоколі, — що період завоювання влади закінчився, йде основне будівництво» [83]. У ході обговорення виникли різні думки і було вирішено скликати пленум ЦК РКП (б).

«Ліві комуністи» не розчинилися в партійному керівництві одразу після укладення Брестського миру. Вони мали відмінну від позиції Леніна думку про те, що робити далі. Цю думку вони виклали у формі тез, надрукованих згодом (20 квітня) у терміново створеному журналі «Коммунист» — органі Московського обласного бюро РКП(б) під редакцією Н. Бухаріна, В. Оболенського, К. Радека і В. Смирнова. 4 квітня відбулася зустріч групи «лівих комуністів» (крім майбутніх редакторів «Коммуниста» в ній узяли участь А. Бубнов, С. Косіор, В. Куйбишев, М. Покровський, Є. Преображенський, Г. П'ятаков, Г. Сафаров, М. Урицький, І. Уншліхт, Є. Ярославський) [84] з цекістами в присутності Леніна, де ці тези обговорювалися. Пізніше Ленін знайшов час, щоби піддати їх ґрунтовній критиці: 9, 10 і 11 травня в газеті «Правда» була опублікована його стаття «Про "ліве" хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», видана також окремою брошурою.

На пленумі ЦК РКП(б) 7 квітня вождь висловив свої міркування стосовно тактики і стратегії партії в період переходу до безпосереднього комуністичного будівництва. Цекісти доручили йому «виробити тези, що стосуються даного моменту й подати в ЦК». Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання радянської влади в теперішній момент» і роздав їх керівникам партії. На підставі тез і обміну думками в найближчому оточенні він написав програмну статтю. 26 квітня стаття була обговорена на засіданні ЦК і прийнята цекістами як керівництво до дій. Під назвою «Чергові завдання Радянської влади» вона була опублікована 28 квітня газетою «Правда» і додатком до газети «Известия ВЦИК», а пізніше — окремою брошурою [85]. 4 травня президія ВЦВК розіслала статтю місцевим радам, указавши в циркулярному листі, що вона «повинна лягти в основу діяльності всіх рад» [86].

Аналізуючи статтю «Чергові завдання Радянської влади», Р. Пайпс писав:

«Як тільки був ратифікований Брест-Литовський мирний договір, більшовицькі лідери звернули свої погляди на економіку. Тепер, коли їхній владі ніщо не загрожувало, вони вже не були зацікавлені в "розбазарюванні" національного багатства шляхом роздавання його селянам і робітникам для поділу між собою. Прийшов час організувати виробництво й розподіл — раціонально, ефективно, "по-капіталістичному": відновити трудову дисципліну, ввести суворий облік, запровадити сучасні технології й методи управління» [87].

Уже на другий день після укладення Брестського миру у виступі на засіданні Раднаркому 4 березня Ленін заявив з усією рішучістю: «Завдання соціалізму — перехід усіх засобів виробництва у власність усього народу, а зовсім

[83] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 558 (примітки).
[84] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1-2. С. 160, 363.
[85] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 558 (примітка).
[86] Там само. С. 574.
[87] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 360.

не в тому, щоб судна перейшли до суднових робітників, банки — до банківських службовців... Ми завдання, мету соціалізму бачимо в тому, щоби перетворити землю, підприємства у власність Радянської республіки» [88]. Отже, гасла «Землю селянам!» і «Фабрики — робітникам!», під якими вожді більшовиків приходили до влади, означали для них щось протилежне тому, на що розраховували об'єднувані в ради робітничих і солдатських депутатів народні низи. Вожді мали намір передати засоби виробництва під назвою «загальнонародної власності» у власність держави-комуни. Не усвідомлюючи підступності більшовиків, які прокрадалися до влади за спиною рад, Карл Каутський даремно звинувачував партію Леніна в анархо-синдикалізмі.

Відповідаючи опонентам, Ленін у підсумковому слові щодо доповіді про чергові завдання радянської влади на ВЦВК 29 квітня 1918 р. не знайшов у вислові «Грабуй награбоване!» нічого неправильного. Мовляв, якщо ми вживаємо вислів «експропріація експропріаторів», то чому ж не можна обійтися без латинських слів? Проте тут же уточнив: гасло проявило себе без жодних обмежень у діяльності рад, але тепер на сцену виходить пролетарська революція, яка диктує: награбоване порахувати і розтягати його не давай, а якщо тягтимуть до себе прямо чи опосередковано, то таких порушників дисципліни розстрілюй [89].

Починаючи після зміцнення влади «революцію згори», голова Раднаркому мусив теоретичними міркуваннями підкріпити свої погрози розстрілом. Тепер уже Ленін висловлювався, не добираючи слів: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади й цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке пряме чи опосередковане узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їхнє відокремлене виробництво, або їхні права ослабляти чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади» [90].

Намагаючись у «Чергових завданнях Радянської влади» заручитися підтримкою народних мас у будованій більшовиками державі-комуні, Ленін зазначав як головне завдання: «Створити новий, радянський тип держави, який відкриває можливість для трудящих і пригноблених мас узяти найактивнішу участь у самостійному будівництві нового суспільства» [91]. Тут же він підкреслював головну, на його думку, перешкоду у цій справі: «Головна трудність лежить в економічній галузі: здійснити якнайсуворіший і повсюдний облік і контроль виробництва й розподілу продуктів, підвищити продуктивність праці, *усуспільнити* виробництво *на ділі*» [92].

Вчитуючись у ці слова, ми бачимо, що «усуспільнення» виробництва вождь більшовиків ототожнював з одержавленням. Здавалося, що він йшов слідами К. Маркса, який вважав, що усуспільнення, тобто передача засобів виробництва в руки суспільства, означатиме знищення приватної власності, а разом із нею — товарно-грошових відносин і вільного ринку. Насправді од-

[88] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 393.
[89] Там само. Т. 36. С. 253—254.
[90] Там само. С. 452.
[91] Там само. С. 161.
[92] Там само.

нак, Ленін прагнув експропріювати суспільство шляхом передачі засобів виробництва в руки держави. У картині соціалістичних перетворень, яка перебувала перед внутрішнім зором Леніна, панівною була державна власність, замаскована під «загальнонародну», тобто суспільну. Та разом із тим він йшов слідами Маркса, вважаючи, що експропріація експропріаторів означає не тільки зникнення в суспільстві приватної власності на засоби виробництва, а й пов'язаних з нею економічних категорій — товарно-грошових відносин і вільного ринку. Це означало, що держава-комуна, на думку Леніна, мусила взяти на себе всю ту роботу, яку за капіталізму виконували товарно-грошові відносини й ринок.

Саме тому держава мусила, як підкреслював Ленін, здійснити «якнайсуворіший і повсюдний облік і контроль» виробництва (замість капіталістів), а також розподілу виробленої продукції (замість вільного ринку). Переконаний у тому, що товарно-грошові відносини знищуються, за Марксом, уже на першій фазі комунізму, тобто за соціалізму з розподілом матеріальних благ за працею, Ленін називав вироблену державою-комуною продукцію не товаром, а продуктом.

Ніколи не вдасться встановити, чому впродовж трьох років Ленін намагався створювати в країні соціально-економічний лад, позбавлений товарно-грошових відносин і вільного ринку. Приречені від початку на провал унаслідок своєї безперечної утопічності, ці спроби коштували населенню величезних поневірянь і багатомільйонних жертв. Однак можна здогадатися, чому в цьому випадку Ленін пішов за Марксом. Здійснюючи контроль над виробництвом, налагоджуючи облік усієї виробленої продукції та розподіляючи між людьми матеріальні блага так, як це вважали за доцільне чиновники цієї держави, вожді більшовиків набували просто-таки казкову владу над комунізованим, тобто експропрійованим суспільством.

Ленін розумів, що набагато легше експропріювати капіталістів, ніж налагодити виробництво без них. Він був переконаний, що створювана ним держава-комуна зможе тим або іншим способом (пропагандою, матеріальним заохоченням, накладенням покарань) вплинути на робітників та службовців, які раніше ефективно працювали під контролем капіталістів. Перед органами радянської влади, які усували підприємців із виробництва, так само як перед робітниками й службовцями він ставив такі завдання: «Веди акуратно і сумлінно рахунок грошей, господарюй економно, не ледарюй, не кради, додержуй найсуворішої дисципліни в праці, — саме такі лозунги... стають тепер, після повалення буржуазії, черговими й головними лозунгами моменту» [93].

Експропріація капіталістів супроводжувалася порушенням виробничих зв'язків між підприємствами, поглибленням анархії та хаосу. Проте Леніну здавалося, що держава спроможна налагодити облік і контроль за виробництвом і розподілом продукції. Після обговорення доповіді про чергові завдання радянської влади на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. він знову підкреслив: «У галузі економічного будівництва соціалізму суттю моменту є те, що наша робота з організації всенародного і всеосяжного обліку й контролю за виробництвом і розподілом продуктів і з запровадження пролетарського

[93] Там само. С. 163.

регулювання виробництва дуже відстала від роботи безпосередньої експропріації експропріаторів — поміщиків і капіталістів. Центром ваги стає організація обліку і контролю» [94].

Та прикрі невдачі в галузі налагодження обліку й контролю, викликані, зрозуміла річ, об'єктивними обставинами, змусили Леніна в цих же «Чергових завданням Радянської влади» наполягти на тому, щоб не поспішати з ліквідацією капіталістів. Мовляв, «червоногвардійська атака на капітал» уже не на часі:

«Не можна було б визначити завдання теперішнього моменту простою формулою: продовжувати наступ на капітал. Попри те, що капітал наш, безперечно, не добитий і що продовжувати наступ на цього ворога трудящих, безумовно, необхідно, таке визначення було б неточне, неконкретне, в ньому не було б урахування *своєрідності* даного моменту, коли в інтересах успішності *дальшого* наступу треба "припинити" *зараз* наступ» [95].

Якраз цю тезу Ленін детально розвинув і обґрунтував, не шкодуючи свого часу, у брошурі «Про "ліве" хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність». «Ліві комуністи» закликали негайно покінчити з капіталістами, від яких йшла загроза еволюції радянської республіки в бік державного капіталізму, висловлювалися проти залучення «буржуазних» спеціалістів у націоналізовану промисловість і навіть закликали прискорити скасування грошової системи. Полемізуючи з ними, Ленін писав: «Сьогодні тільки сліпий не бачить, що ми більше нанаціоналізували, наконфіскували, набили й наламали, *ніж встигли* підрахувати. А усуспільнення тим якраз і відрізняється від простої конфіскації, що конфіскувати можна із самою тільки «рішучістю» без уміння правильно облічити і правильно розподілити, *усуспільнити ж без такого вміння не можна*» [96].

Треба нагадати, що вождь розумів під усуспільненням одержавлення. За термін «усуспільнення» він чіплявся через те, що щиро сподівався залучити суспільство до співпраці з державою, пов'язаної з обліком і контролем вироблення та розподілу продуктів. Важливість і необхідність такої участі суспільства у вигляді профспілкових, кооперативних та інших організацій він багаторазово підкреслював у теоретичних працях і в практичній діяльності як керівник ЦК РКП(б) і голова Раднаркому.

Будучи старшим за керівників «лівокомуністичного» руху (Н. Бухарін, Ф. Дзержинський, Г. П'ятаков, К. Радек та ін.), полемізуючи з ними в першій половині 1918 р., але надалі тісно співпрацюючи, Ленін ставився до них як до «хлопчиків», що відобразилося й у назві брошури. Прилюдно шмагаючи їх за незрілість суджень, він писав:

«Прямо вже гомеричний сміх викликає відкриття, зроблене "лівими комуністами", ніби Радянській республіці при "правобільшовицькому ухилі" загрожує "еволюція в бік державного капіталізму"... А того не подумали, що державний капіталізм був би *кроком уперед* проти теперішнього стану справ у нашій Радянській республіці. Якби, приміром, через півроку в нас установився державний капіталізм, це було б величезним успіхом і найпов-

[94] Там само. С. 261.
[95] Там само. С. 165.
[96] Там само. С. 277.

нішою гарантією того, що через рік у нас остаточно зміцниться і переможним стане соціалізм» [97].

Державний капіталізм, під яким Ленін у цей час розумів співробітництво держави з приватними підприємцями, проходив червоною лінією через весь текст брошури «Про "ліве" хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність». Вождь писав:

«Ми можемо й повинні добитися тепер *поєднання* прийомів нещадної розправи * [98] з капіталістами некультурними, що ні на який "державний капіталізм" не йдуть, ні про який компроміс не помишляють, продовжують зривати спекуляцією, підкупом бідноти та ін. радянські заходи, *з прийомами компромісу* або викупу щодо культурних капіталістів, які йдуть на "державний капіталізм", здатні проводити його в життя, корисні для пролетаріату як розумні й досвідчені організатори *найбільших* підприємств, що справді охоплюють постачання продуктів десяткам мільйонів людей» [99].

Суть проблеми, яку не розуміли «ліві комуністи», полягала в багатоукладності російської економіки. Ленін нараховував у ній, окрім бажаного соціалізму й терпимого державного капіталізму, ще нероздушений приватногосподарський капіталізм, який не являв собою великої небезпеки для держави, і ще два уклади: «патріархальне, тобто в значній мірі натуральне, селянське господарство; дрібне товарне виробництво (сюди належать більшість селян із тих, хто продає хліб)» [100]. До цих останніх, панівних у країні соціально-економічних укладів Ленін закликав ставитися з особливою увагою.

3.6.

УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Більшовики завжди пропагували переваги централізованої держави. Наприклад, у праці «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.) В. Ленін писав: «Поки й остільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації» [101].

Напередодні VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) 1917 р. між більшовиками та есерами спалахнула полеміка з приводу побудови багатонаціональної Росії. В одному з перших номерів есерівської газети «Дело народа» з'явилася стаття І. Окулича «Росія — союз областей». Автор статті вважав

[97] Там само. С. 278.

[98] * Треба й тут подивитися правді в очі: нещадності для успіху соціалізму у нас все ще мало, і мало не тому, що нема рішучості. Рішучості у нас досить. А нема вміння піймати досить швидко достатню кількість спекулянтів, мародерів, капіталістів — порушників радянських заходів. Бо це «вміння» створюється лише організацією обліку і контролю! По-друге, нема достатньої твердості в судах, які замість розстрілу хабарників призначають їм півроку тюрми (примітка Леніна — *С.К.*).

[99] Там само. С. 287—288.

[100] Там само. С. 279.

[101] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 24 С. 139.

найкращим розв'язанням національного питання перехід до федеративної побудови країни. Загальноросійськими мали залишитися тільки армія, зовнішня політика і верховний суд. І. Сталін украй негативно сприйняв ці пропозиції, як показала його стаття «Проти федералізму», опублікована газетою «Правда» 10 квітня (за новим стилем). А на Квітневій конференції більшовики заявили, що вони — за унітарну державу. Щоправда, визнавався лозунг про право націй на самовизначення аж до відокремлення. Це право, роз'яснювали вони, не можна ототожнювати з питанням про доцільність відділення будь-якого народу в будь-який час. Питання про відокремлення вимагалося розв'язувати, виходячи, у першу чергу, з інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм. Юрій (Георгій) П'ятаков і Фелікс Дзержинський цілком обґрунтовано вважали таку постановку питання ухильною і вимагали визнати гасло національної незалежності реакційним. В. Ленін, однак, не бажав протиставляти класову боротьбу національній, щоб уникнути боротьби більшовиків на два фронти [102].

Коли Ленін оцінив усю силу національно-визвольного руху пригноблених народів Росії, він визначив свою позицію чіткіше. На І Всеросійському з'їзді рад у червні 1917 р. він співчутливо поставився до есерівської резолюції з національного питання, яку ухвалив Всеросійський селянський з'їзд: перетворити «єдину й неподільну» Росію на федеративну республіку. Він навіть кинув фразу: «Нехай Росія буде союзом вільних республік» [103]. Водночас аналіз усієї сукупності заяв Леніна на Всеросійському з'їзді рад не дозволяє твердити, що вождь більшовиків перейшов на есерівські позиції в національному питанні [104].

У тому ж червні 1917 р. Ленін виступив на боці Центральної Ради в її конфлікті з головою Тимчасового уряду князем Г. Львовим і військовим міністром А. Керенським. У Петрограді якраз тоді працював польський військовий з'їзд і готувався згадуваний тут загальноросійський з'їзд робітничих і солдатських депутатів. Обраний на першому військовому з'їзді українізованих частин колишньої царської армії (травень 1917 р.) Генеральний військовий комітет оголосив про скликання в Києві другого з'їзду, але Керенський заборонив його. Заборона спричинила негативну реакцію в усій країні: ніколи раніше уряд не забороняв з'їздів, і вони відбувалися мало не щодня. Ленін поспішив втрутитися в ситуацію і виступив у газеті «Правда» зі статтею «Недемократично, громадянине Керенський!». У статті містилися такі знаменні рядки: «Своєю "великодержавною" національною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті "сепаратистські" прагнення, проти яких Керенські та Львови боролися» [105]. З'їзд відбувся, попри заборону, і саме на ньому був оголошений «Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною сущого». Спираючись на волю

[102] Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Москва, 1958. С. 214—215, 220.
[103] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 24. С. 139.
[104] Силницкий Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. Мюнхен, 1978. С. 70—71.
[105] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 249.

свого народу, який скинув імперське ярмо, Центральна Рада цим документом оголошувала себе органом, здатним ухвалювати акти конституційного значення — універсали.

Переглядаючи гасла своєї партії в серпні 1917 р., Ленін уже цілком визначився: він за перетворення Росії на союз вільних республік! І. Сталін найбільш точно визначив нову позицію вождя партії у написаній в грудні 1924 р. примітці до статті «Проти федералізму» (необхідність примітки визначалася включенням цієї статті до наступних публікацій). Еволюція поглядів Леніна характеризувалася ним як «перший серйозний крок до визнання припустимості федералізму як перехідної форми до централістичної республіки»[106].

На VI з'їзді РСДРП(б), що відбувся в липні — серпні 1917 р., працювала секція з перегляду партійної програми. На її пропозицію було ухвалене рішення скликати в жовтні 1917 р. позачерговий з'їзд партії, спеціально присвячений опрацюванню нової програми замість діючої 1903 р. Постановою ЦК РСДРП(б) від 18 (5) жовтня з'їзд було відкладено, після чого Ленін опублікував у журналі «Просвещение» написані до з'їзду нотатки у вигляді статті «До перегляду партійної програми». Ця невелика стаття була цілком присвячена праву націй на самовизначення. «Ми хочемо *революційно-пролетарської* єдності, з'єднання, а не розділення, — писав він. — Ми хочемо вільного *з'єднання* і тому ми зобов'язані визнати свободу відокремлення (без свободи відокремлення з'єднання не можна назвати вільним)»[107]. Пояснюючи свою позицію, яка здавалася занадто химерною для більшовиків, що відстоювали (як і він) побудову централізованої держави-комуни, Ленін додавав: «Ми хочемо, щоб республіка російського (я не від того, щоб сказати навіть: великоруського, бо це правильніше) народу *привертала* до себе інші нації, але чим? Не насильством, а виключно добровільною угодою»[108].

Написана за три тижні до повалення більшовиками Тимчасового уряду, ця стаття була перехідною від загальних малопереконливих декларацій у галузі національного питання до перших практичних кроків у побудові держави-комуни. Склалося цілком визначене (хоч і помилкове) враження, що Ленін щиро відстоював шлях до об'єднання народів Росії через їхнє розділення. Слід враховувати, однак, дві обставини. По-перше, восени 1917 р. Росія вже розпадалася безвідносно до того, бажали цього більшовики, чи ні. По-друге, і це більш важливо, за позірно щирими закликами й гаслами приховувався цілком тверезий розрахунок популістського політика на збереження «єдиної й неподільної Росії» в умовах більшовицької диктатури. Адже Ленін будував державу-комуну як двоєдину структуру: з одного боку, як централізовану й унітарну партійну вертикаль, що приховувалася від Конституції, з жорсткою дисципліною і диктаторськими повноваженнями, а з другого боку — як конституційно визначену радянську вертикаль. Це означало, що статус територій, на які поширювалася влада, облудно названа радянською, об'єктивно ставав подвійним. З одного боку (за партійною лінією), ці території являли собою в сукупності централізовану унітарну державу, у якій панувала

[106] Сталин И. Сочинения. Т. 3 (1917, март — октябрь). Москва, 1946. С. 29—31.
[107] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 359.
[108] Там само. С. 359—360.

цілком незалежна від суспільства диктатура більшовицьких вождів. З другого боку (за радянською лінією), ці території могли бути організовані як сукупність самостійних національних держав або як республіки, що перебувають у федеративному зв'язку з Росією.

Звідси випливає, що до державотворчого процесу в національних республіках колишньої Російської імперії вожді більшовиків могли ставитися позитивно, але тільки в тому разі, коли він розгортався під радянськими прапорами. Зрозуміло й те, що радянським будівництвом мали займатися більшовицькі партійні комітети. Будь-якої самодіяльності тут не допускалося, щоби попередити появу рад, які не мали нічого спільного з ленінською партією.

Росія була переважно селянською країною, і на всіх етапах громадянської війни, починаючи з того, який радянська історіографія претензійно назвала «тріумфальною ходою Радянської влади», більшовикам доводилося боротися за вплив на селянство з конкурентними політичними силами. Підсумовуючи п'ятирічний досвід революції й громадянської війни, Ленін на II конгресі Комінтерну в липні 1921 р. зробив такий висновок: «У Сибіру і на Україні... селяни були проти нас» [109]. Щоб оцінити справедливо це судження вождя, спираючись на об'єктивні факти й обставини, треба проаналізувати співвідношення політичних сил в Україні за класовими й національними ознаками.

У свідомості поляків державницькі традиції Речі Посполитої XVI — XVIII ст. залишалися живими. Дві програні у XIX ст. війни із царизмом тільки зміцнили їхнє прагнення до незалежності. Соціальна демагогія і готовність більшовиків одягнути на відроджувану Польщу автохтонно-етнічні шати не спрацьовували. На відміну від поляків, державницькі традиції в національній пам'яті українців не були усталеними. На початку XX ст. українська політична нація тільки почала формуватися. Якщо дореволюційна імперія розглядала поляків як небезпечного внутрішнього ворога, що сприяло польській антиімперській мобілізації, то ставлення імперських кіл до українців було поблажливо-спокійним, аж до заперечення існування їх як окремішнього від росіян етносу. Багатовікова політика імперських властей дала прикрі наслідки: українське населення в масі своїй не мало чіткої національної свідомості, хоч зберігало рідну мову й культуру. Відсутність чіткої самосвідомості робила українців сприйнятливими до соціальної й національної демагогії більшовиків. І все ж національно-визвольна боротьба набула в Україні політичних форм одразу після падіння самодержавства. З ініціативи Товариства українських поступовців була створена Центральна Рада — представницький орган національно-визвольного руху, який стрімко поширювався в українських губерніях, а також на всіх фронтах і в тилових гарнізонах.

І все-таки синдром «малоросійства» надто глибоко проник у народну товщу внаслідок цілеспрямованої й тривалої ідеологічної обробки населення адептами «православ'я, самодержавства і народності». Позиція більшості українських селян, яка до певної міри персоніфікується в діях Нестора Махна, характеризувалася істотним інтересом до соціальних проблем революційних подій та незначній заангажованості в їхніх національних аспектах.

[109] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 40.

Участь нечисленного порівняно з селянством робітничого класу мала в революційних подіях істотну вагу. Тільки робітничий клас був організований через саму специфіку великого машинного виробництва. Але в Україні робітники цікавилися національною складовою революційного процесу ще менше, ніж селяни. Причини цього корінилися не тільки в синдромі «малоросійства», а й у тому, що української робітники нерідко втрачали мову, культуру й національну самосвідомість, потрапляючи із села у великі міста з переважно російським населенням. Урешті-решт, національна революція гальмувалася внаслідок переважно неукраїнського складу населення великих міст України.

Цей історичний феномен мав свої причини. Міське населення поповнювалося за рахунок селянства, але головним чином не українського, а із центральних російських губерній. У дореформену епоху російські селяни перебували здебільшого на оброку, шукаючи заробітків у містах, натомість українських селян поміщики тримали в маєтках на панщині. Після скасування кріпосного права українські хлібороби, яким не вистачало землі, віддавали перевагу переселенню за Волгу, ніж праці в промисловості поблизу свого села. Павло Христюк у своїй праці про Українську революцію змушений був констатувати: «Міста на Україні із самого початку революції здебільшого зайняли ворожу до українського відродження позицію або, у ліпших випадках, позицію повної негації, ігнорування» [110].

Ця закономірність яскраво відбивалася в чисельності та діяльності соціалістичних партій, членська маса яких поповнювалася майже виключно за рахунок міського населення. Найбільш впливовими в Україні були есери і меншовики. Поряд з місцевими відділеннями цих загальноросійських партій сформувалися окремі національні партії — українські есери й українські соціал-демократи. Центральне керівництво російських есерів та меншовиків ігнорувало наявність українського питання, маючи в цьому підтримку з боку своїх місцевих відділень в Україні. Чисельність цих відділень, які спиралися на російський або русифікований робітничий клас, набагато перевищувала чисельність національних партій — УПСР і УСДРП.

За сотні років спільного існування в Україні й Центральній Росії склалися майже тотожні соціально-економічні умови. Завдяки цьому програми деяких масових партій ставали схожими, розрізняючись лише ставленням до національного питання (конституційні демократи й соціалісти-федералісти, російські й українські есери, меншовики й українські соціал-демократи). Натомість більшовики в Україні залишалися більшовиками незалежно від свого національного походження. Цей виняток із правила став наслідком політики вождя більшовиків — людини, завжди орієнтованої на однопартійну диктатуру й готової використовувати національні гасла під маскувальним терміном «соціалістичного інтернаціоналізму». Ленін спрямовував дії своїх однодумців на дотримання вірності виключно партії — у будь-якому національному середовищі. Більшовики з готовністю приймали до своїх лав людей усіх національностей, якщо вони поділяли їхню програму. Проте вони

[110] Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 1. С. 19.

не вступали в коаліційні союзи з іншими партіями (за винятком тактичного союзу з лівими есерами, який допоміг їм узяти політичну владу).

Аналізуючи перебіг Української революції, треба придивитися насамперед до дій більшовиків. І тут виникає питання: де закінчується народна революція й починається принципово інша, народжена ленінською доктриною? Вожді більшовиків пов'язували початок ленінської революції зі здійсненим ними Жовтневим переворотом. Їм конче треба було довести, що ідея «світлого майбутнього» випливала з прагнень робітничих та селянських мас, тобто була наслідком народної революції. З позиції інтересів більшовицьких вождів така інтерпретація фактів зрозуміла. Та чи відповідає вона дійсності?

Не варто доводити прихильність українського селянства популярним гаслам більшовиків. Її не було, цієї прихильності. В історичних джерелах постійно згадується прихильність селян до більшовиків, поєднана з лютою ненавистю до комуністів. Тільки більшовики з усіх соціалістичних партій пішли назустріч екстремістським вимогам об'єднуваних радами народних низів. Цей екстремізм — більший у Центральній Росії, менший в Україні, був наслідком гострого соціального протистояння, ще й багатократно підсиленого світовою війною. Селянство виявляло прихильність до своїх власних гасел — тих, які більшовики привласнили собі, щоб здобути підтримку народних низів і захопити владу.

Під цим кутом зору доречно подивитися на еволюцію есерівських партій — як загальноросійської, так і української. Різне ставлення до українського питання поділило есерів на дві окремі партії, але доля обох була схожою, що зайвий раз підтверджує єдність соціального й національного в кожній революції. Есери були передусім селянською партією, а селянство відігравало в цій революції вирішальну роль. Адже імперія мобілізувала мільйони селян до участі у світовій війні, тобто вперше в історії організувала їх і вклала зброю в їхні руки. Коли більшовики тимчасово відмовилися від власних гасел і взяли на озброєння селянські, есери постали перед вибором: або підтримати «червону смуту» революційних рад, або не допустити руйнування підвалин державного життя в ситуації світової війни. Розкол обох есерівських партій полегшив більшовикам прихід до влади. Союз із більшовиками обернувся для есерів, які діяли в Україні, знищенням їх як політичних партій.

Визнаючи на словах прагненнях кожного народу на самовизначення аж до відокремлення, Ленін залишав за собою можливість боротися всіма засобами, у тому числі силою зброї, проти демократичних держав, які формувалися після повалення самодержавства. «Ми скажемо українцям, — говорив він у грудні 1917 р., — як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом із вами ми будемо боротися проти вашої й нашої буржуазії» [111].

Більшовики були першою політичною партією, яка почала створювати свої власні загони бойовиків. Збройні робітничі дружини з'явилися в них ще під час подій 1905—1907 рр. Попри протидію Тимчасового уряду й меншовиків (з якими вони нерідко перебували в спільних соціал-демократичних організаціях) більшовики в 1917 р. створили загони Червоної гвардії в усіх ве-

[111] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 112.

ликих містах, у тому числі в Києві, Катеринославі, Одесі й Харкові. Ця військова сила дала їм змогу після перевороту за лічені місяці здійснити «тріумфальну ходу Радянської влади».

Після телеграфних повідомлень про більшовицький переворот у Петрограді з ініціативи Центральної Ради в Києві було створено Крайовий комітет з охорони революції. Компетенція цього надзвичайного органу влади була визначена одним реченням: «На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії і йому підчиняються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території» [112].

8 листопада відбулося надзвичайне засідання Малої ради, присвячене обговоренню становища, що склалося в Петрограді у зв'язку з більшовицьким повстанням. Російські есери, меншовики й бундівці в її складі виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати його, українські партії теж висловилися проти перевороту. Бурхливі дебати завершилися о 2-й год ночі, тобто вже 9 листопада, ухваленням такої резолюції: «Признаючи, що влада, як у цілій державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук революційної демократії й вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук рад робітничих і солдатських депутатів, які складають тільки частину організованої революційної демократії, Центральна Українська рада висловлюється проти повстання в Петрограді й буде завзято боротись зі всякими спробами піддержки цього повстання на Україні» [113].

У зв'язку з ухваленням такої резолюції керівники Київської більшовицької організації В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков вийшли зі складу Малої ради й вивели свої збройні сили зі складу Комітету охорони революції. У Києві утворилися три табори, кожний із яких протистояв двом іншим. Табір прибічників Тимчасового уряду складався з усіх загальноросійських партій, за винятком більшовицької, і мав опору в штабі Київського військового округу (КВО) та підпорядкованих йому військ. Більшовики спиралися на раду робітничих і раду солдатських депутатів. Центральна Рада, як і більшовики, протистояла штабу КВО, але відстоювала своє право на владу.

9 листопада більшовики скликали розширений пленум обох київських рад з участю представників військових частин, фабзавкомів та профспілок, на якому був утворений революційний комітет — орган для керівництва боротьбою за владу. Штаб КВО, який стягував до міста вірні йому війська з фронту, 10 листопада заблокував Маріїнський палац, де перебував ревком, і заарештував його майже в повному складі. Наступного дня більшовики обрали новий ревком, який розгорнув бойові дії на Печерську в районі заводу «Арсенал». Бої на вулицях Києва вщухли тільки надвечір 13 листопада. З ініціативи міської думи, яка зберігала нейтралітет, комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради й штабу КВО вночі виробила умови припинення вогню. Керівництво штабу було змушене звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська й розформувати офіцерські дружини. Київ був переведений на мирний стан, а його охорона доручалася Центральній Раді.

[112] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 359.
[113] Там само. С. 363.

Проголошенням 23 червня 1917 р. Першого Універсалу Центральна Рада брала на себе державні функції. У зв'язку із цим вона була повинна як представницький орган утворити уряд. Її виконком, який функціонував між сесіями, був перетворений на комітет, за яким закріпилася назва Малої ради, затвердженої в кількості, пропорційній партійному складу Центральної Ради. Мала рада мала однаковий з Центральною Радою обсяг повноважень, у разі необхідності — й законодавчих. Закони її, ухвалені в екстрених випадках, не вимагали надалі затвердження всім складом Центральної Ради. 26 червня на засіданні Малої ради був затверджений перший у XX ст. український національний уряд на чолі з Володимиром Винниченком — Генеральний секретаріат.

Сьома сесія Центральної Ради почала працювати в розпал боїв за гегемонію в Києві — 11 листопада. 13 і 14 листопада, коли ситуація в місті визначилася, Центральна Рада ухвалила низку важливих рішень. Тимчасовим начальником КВО було призначено члена Центральної Ради й Українського військового генерального комітету, підполковника авіації Віктора Павленка. Малій раді доручалося затвердити закон про вибори до Українських установчих зборів і провести самі вибори.

Тимчасовий уряд в інструкції Генеральному секретаріату від 17 серпня визнав територією України тільки п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську. 13 листопада Центральна Рада ухвалила постанову такого змісту: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини» [114]. Поважаючи волю населення Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної України (у вересні крайова рада проголосила Кубань республікою під назвою «Кубанський край»). Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її переважно українські за складом населення частини.

14 листопада Центральна Рада опублікувала звернення до громадян, в якому повідомляла, що вживатиме всіх заходів, щоби встановити лад і спокій в Україні, не допускаючи самовільних, анархічних виступів. Цим самим вона позиціювала себе як орган революційної демократії, що спирається у своїй діяльності на всі організації й вимагає від них точно й негайно виконувати розпорядження її уряду — Генерального секретаріату [115]. Однак в Україні існували організації, що підпорядковувалися Раді народних комісарів — мережа більшовицьких парткомів і збільшовизованих рад. За цих умов протистояння між Раднаркомом і Центрального Радою ставало неминучим.

Відкриваючи 11 листопада VII сесію Центральної Ради, її голова Михайло Грушевський поставив перед національно-визвольним рухом головну мету — створення Української Демократичної Республіки. Наступного дня голова оргкомітету III Всеукраїнського військового з'їзду соціал-демократ Євген Неронович зачитав на сесії Ради резолюцію делегатів, які представляли інтереси

[114] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 379.
[115] Там само. С. 383–384.

3 млн 100 тис. солдатів і офіцерів українізованих частин. У ній містилася вимога якнайшвидше проголосити Українську Демократичну Республіку [116].

Сьома сесія Центральної Ради завершилася 15 листопада. Чекати чергової сесії або скликати надзвичайну, щоб виконати побажання українізованих частин, було недоцільно. Цю місію взяла на себе Мала рада. 20 листопада М. Грушевський сказав на засіданні Малої ради:

«Те, що ми досі вважали прерогативою Української установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз. Кілька днів тому назад ви чули тут постанову Третього всеукраїнського військового з'їзду, який був представництвом 3 мільйонів озброєного люду — ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це й тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна» [117].

Після цих вступних слів голова Центральної Ради зачитав Третій Універсал. Він був схвалений поіменним голосуванням 42-ма голосами. Проти не висловився ніхто, утрималися меншовики, російські есери та представники Польського демократичного центру.

Центр ваги цього документу містився в одному абзаці: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Республіки Російської й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України. Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії» [118].

Кордони України встановлювалися за етнографічною ознакою, тобто в межах дев'яти російських губерній, де кількість українців переважала чисельність людей інших національностей, разом узятих. Мова йшла про Правобережну Україну (Київська, Подільська й Волинська губернії), Лівобережжя (Чернігівська, Полтавська й Харківська губернії) і Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії). «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, — вказувалося в Універсалі, — має бути встановлено по згоді організованої волі народів» [119]. Щоби проголошення етнографічного принципу при визначенні кордонів не виглядало однобічним актом, Центральна Рада відмовлялася від претензій на кримські повіти Таврійської губернії.

Цим актом конституційного значення закріплювалися кордони України, визнання яких Центральна Рада не змогла добитися від Тимчасового уряду, коли у взаємодії з ним оприлюднювала 16 (3) липня 1917 р. Другий Універсал.

---

[116] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. С. 377.
[117] Там само. С. 395—396.
[118] Там само. С. 399—400.
[119] Там само. С. 400.

Третій Універсал не проголошував незалежності УНР, його творців у ситуації триваючої світової війни задовольняла автономія України в складі федеративної Росії. З великою часткою зарозумілості вони обіцяли росіянам свою допомогу в перетворенні їхньої країни на федерацію. Вони не могли передбачити, що вождь більшовиків після зміцнення у владі в Центральній Росії буде здатний створити в національних регіонах колишньої імперії навіть незалежні держави, не порушуючи той централізований характер влади, що існував до революції. Для Леніна важливо було тільки одне: щоб ці новостворювані держави були радянськими.

У лексиці російських вождів все виглядало чудово й було багатообіцяючим. За п'ять днів до проголошення Третього Універсалу, 15 (2) листопада 1917 р. була опублікована «Декларація прав народів Росії» за підписами голови РНК В. Ульянова-Леніна й наркома в справах національностей І. Джугашвілі-Сталіна. У ній нагадувалося, що І Всеросійський з'їзд рад робітничих солдатських депутатів у червні 1917 р. проголосив право народів Росії на вільне самовизначення, а ІІ з'їзд рад підтвердив це невід'ємне право рішучіше і чіткіше. Виконуючи волю цих з'їздів, РНК покладав в основу своєї діяльності в питанні про національності такі засади:

- рівність і суверенність народів Росії;
- право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;
- скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень;
- вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, які населяють територію Росію [120].

Перед аналізом протистояння між Раднаркомом і Центральною Радою, яке вщент зруйнувало пишномовні засади цього документа, треба розібратися у співвідношенні між підконтрольними й непідконтрольними Раднаркому радами робітничих і солдатських депутатів на території України в інтерпретації Центральної Ради (дев'ять українських губерній без окупованої Холмської й без півострівної частини Таврійської губернії, де не було переваги українців у складі населення), а також в інтерпретації більшовиків (яка збігалася з позицією Тимчасового уряду).

Починаючи з липня 1917 р. в Україні функціонували два досить аморфні територіальні об'єднання більшовиків: обком Південно-Західного краю (три правобережні губернії), у сферу компетенції якого входили також Чернігівщина, Полтавщина й Херсонщина, і партком Донецько-Криворізької області (разом із Харківською губернією). У листопаді обком Південно-Західного краю звернувся до секретаря ЦК РСДРП(б) Я. Свердлова з пропозицією утворити в Україні окремий партійний центр. Свердлов визнав доцільність пропозиції, але застеріг проти спроб утворення окремої від РСДРП(б) «особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала» [121].

---

[120] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ, 1937. С. 34.

[121] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Киев, 1962. С. 419.

З'їзд більшовиків Південно-Західного краю відбувся в Києві 16—18 грудня 1917 р. за участю 24 місцевих організацій, що об'єднували 18 тис. членів партії. А 18—19 листопада в Харкові працювала конференція більшовицької організації Донецько-Криворізької області, яка представляла близько 30 тис. членів партії. На ній проблема створення загальноукраїнського політичного центру навіть не обговорювалася. Більшовики у цьому регіоні не сприймали поняття «Україна». Однак вони усвідомлювали, що у своєму регіоні мають справу з українським селом і готувалися взяти участь у виборах до Українських установчих зборів. Звертаючи увагу на необхідність активізації агітаційної роботи на селі, конференція відзначила: «Неприпустиме за будь-яких умов перетворення Установчих зборів у центр контрреволюційних змов проти робітничо-селянської революції Рад» [122].

Мережу рад в Україні у свій час досліджував П. Тригуб. За його підрахунками, на початок грудня 1917 р. у дев'яти українських губерніях функціонувало 317 рад у містах і робітничих селищах [123]. Ступінь їх контрольованості більшовиками можна визначити за статистикою II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів, на якому були представлені 402 ради, з них 67 — з України. Загальна картина, однак, спотворюється двома обставинами. По-перше, організатори з'їзду надавали перевагу запрошенню більшовизованих рад, хоч це їм вдавалося не завжди. По-друге, представники від прибулих у Петроград українських рад нерідко мали повноваження від кількох інших, що було особливо характерним для Донецько-Криворізького регіону. Зокрема, Кадіївська рада пред'явила мандатній комісії з'їзду довіреність від 14 рад з найближчих робітничих селищ [124].

Ступінь контрольованості представлених на з'їзді рад більшовиками визначається ставленням до гасла «Вся влада — Радам!». Це гасло висували більшовики й ліві есери, заперечували його меншовики й партія есерів. Маємо також дані про партійний склад рад, представлених на з'їзді. Порівняння обох показників у п'яти губерніях, визнаних Тимчасовим урядом як українські (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська й Чернігівська) з чотирма губерніями, які цим урядом були відмежовані від України (Харківська, Катеринославська, Херсонська й Таврійська) дає таку картину [125]:

	Ради п'яти губерній	Ради чотирьох губерній
Позитивне ставлення рад до гасла «Вся влада — Радам!»	11 з 24	27 з 43
Більшовики й ліві есери в складі радянських делегатів	27 з 45	81 з 128

Отже, на Сході і Півдні України (чотири українські губернії) мережа рад була більш розвинутою, а ступінь їхньої більшовизації — істотно вищим, ніж

[122] Там само. С. 98.
[123] Тригуб П.М. Про кількісний та соціальний склад рад України в грудні 1917 — квітні 1918 рр. *Український історичний журнал*. 1972. № 1. С. 111.
[124] Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.Й. Ради України в 1918 р. Київ, 1974. С. 185.
[125] Там само. С. 184—185.

у Центрі і на Заході. Це змушувало більшовицьких керманичів, які завжди і за всіх умов спиралися на ради, брати до уваги в своїх розрахунках Схід і Південь України.

На заяву Центральної Ради про взяття влади в дев'яти українських губерніях, яка пролунала 14 листопада 1917 р., більшовики швидко відреагували. 17 листопада в Києві було скликане спільне засідання обох міських рад, представників від контрольованих більшовиками військових частин, які дислокувалися в місті, профспілок і фабзавкомів. На ньому Георгій (Юрій) П'ятаков запропонував застосувати тактику непрямого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою контрольованого більшовиками виборчого процесу всередині рад робітничих і солдатських депутатів.

На цьому зібранні більшістю голосів було визнано, що влада в Росії повинна належати радам. Питання про те, кому має належати влада в Україні, вирішувалося одноголосно: Центральній Раді. Однак, і в цьому полягав підступний задум більшовиків, вони бажали мати справу не з реальною Центральною Радою, а з іншим політичним утворенням під цією назвою. Було вирішено обрати новий склад Ради на Всеукраїнському з'їзді рад.

Центральна Рада мала намір віддати завойовану нею владу демократично обраним депутатам Українських установчих зборів. Натомість керівництво РСДРП(б) бажало скористатися популярністю рад у народних низах і своєю популярністю в радах, щоб трансформувати Центральну Раду за російським зразком на Всеукраїнському з'їзді рад депутатів у Центральний виконавчий комітет (ЦВК) рад України.

30 листопада відбулися переговори по телеграфу представника ЦК УСДРП М. Порша і члена Київського обкому РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому І. Сталіним. Вони були опубліковані 2 грудня «Робітничою газетою» тогочасною українською мовою. Порш повідомив, що Центральна Рада призначила вибори в Українські установчі збори на 9 січня, а початок їхньої роботи — на 22 січня 1918 р. Бакинський заявив, що треба негайно скликати Всеукраїнський з'їзд рад, який повинен перебрати на себе від Центральної Ради владу до того, як будуть скликані Українські установчі збори. Сталін погодився і додав: «На нашу гадку, взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»[126].

У боротьбі проти Центральної Ради більшовики більше покладалися на військову силу, розташовану поза межами України, аніж на політичну підтримку місцевих рад, які нерідко перебували під впливом меншовиків і правих есерів навіть у губерніях, відмежованих від України Тимчасовим урядом. Зокрема, контрольований меншовиками та есерами виконком рад Донецько-Криворізької області проігнорував заклик більшовицького оргкомітету щодо скликання Всеукраїнського з'їзду рад у Києві й призначив на той самий час свій з'їзд у Харкові. Та всупереч власним розрахункам есеро-меншовицький виконком підіграв суперникам. Коли більшовицькі депутати переконалися, що на скликаному 17 грудня в Києві з'їзді в них нема більшості, вони переїхали до Харкова, об'єдналися з депутатами обласного з'їзду й проголосили свій з'їзд Всеукраїнським з'їздом рад. За день до початку з'їзду рад гарнізон

[126] *Робітнича газета*. 1917. 19 листопада (ст. ст.).

Центральної Ради в Харкові був роззброєний військами В. Антонова-Овсієнка, якому Раднарком доручив зайняти Україну силою зброї.

17 грудня, тобто в день відкриття в Києві Всеукраїнського з'їзду рад, Верховний головнокомандувач російською армією Н. Криленко передав телеграфом у Київ підписаний В. Леніним і Л. Троцьким «Маніфест до українського народу». У ньому урочисто заявлялося: «Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір із Російською республікою про федеративні й тому подібні взаємовідносини між ними. Усе, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, визнається нами, Радою Народних Комісарів, зараз же, без обмежень і безумовно». І тут же буквально в наступному абзаці комісари заявили: Центральна Рада, прикриваючись національними фразами, веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні рад і радянської влади в України. Унаслідок цього, робили висновок комісари, ми не маємо можливості визнати Раду повноважним представником трудящих і експлуатованих мас Української республіки [127].

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко й генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин у відповіді заявили: «Генеральний Секретаріат у заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення "аж до відокремлення" і в той же час робити грубий замах на це право, накидуючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилась, як це робить "Совет народных комиссаров" Великоросії щодо Народної Української Республіки» [128].

Звинувачення Генерального секретаріату в нещирості Раднаркому мало під собою цілком об'єктивний ґрунт. Це засвідчувала ухвалена 31 (8) січня 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад «Декларація прав трудящого й експлуатованого народу». Вона вже аналізувалась у попередніх розділах цієї книги, але варто знову процитувати її перший розділ під іншим кутом зору:

«Росія оголошується Республікою Рад робітничих і селянських депутатів. Уся влада в центрі й на місцях належить цим Радам.

Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй, як федерація радянських національних республік» [129].

Якщо уважно вчитатися в перший пункт розділу, то можна побачити, що Раднарком не визнав тих форм державності, які виникли або надалі могли виникнути в колишній імперії. Росія — уся Росія в кордонах дореволюційної імперії оголошувалася республікою рад, і можна було не сумніватися, що Раднарком претендуватиме на керівництво процесом радянського будівництва.

Якщо вчитатися в другий пункт першого розділу декларації, то можна знайти не менш дивовижну суперечність із здоровим глуздом. Радянська Росія оголошувалася федеративною республікою. Проте в цьому документі не роз'яснювалася, що означає слово «федерація». Красномовною мовчанкою оминалося питання про права кожного суб'єкта федерації, які не підлягали

[127] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 38.
[128] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. С. 512.
[129] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 55

оскарженню федеральним центром. Тим часом федеральний центр здійснював диктатуру, тобто мав можливість втручатися у вирішення будь-яких питань на підвідомчій йому території, і ця можливість не була зафіксована документально.

«Декларація прав трудящого й експлуатованого народу» була прокоментована її натхненником і автором у таких піднесених виразах: «Я глибоко переконаний, що навколо революційної Росії все більше й більше групуватимуться окремі різні федерації вільних націй. Цілком добровільно, без брехні і заліза зростатиме ця федерація, і вона незламна» [130]. Оптимізм Леніна породжувався вірою в безмежні можливості тієї політичної системи, винахідником якої він був сам.

Облудність ленінської політичної системи викрив щирий прихильник федералізму М. Грушевський, але тільки тоді, коли зустрівся з нею на практиці. «Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея сей тяжкий удар, який задають їй Ленін і Троцький, називаючи себе федералістами, — писав він. — Дуже трудно буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістами, коли федералістами Ленін і Троцький вважають себе, а під сим "федералізмом" лежить у дійсності самий поганий і терористичний централізм» [131].

Проведений у Харкові 24—25 грудня 1917 р. «Всеукраїнський» з'їзд рад, обраний з'їздом ЦВК рад України й затверджений останнім 30 грудня радянський уряд у складі 13 секретарів (з них — 12 більшовиків), принципово змінив ситуацію. В Україні утворився радянський центр. Раднарком дістав можливість воювати із Центральною Радою анонімно, з-за його спини. Оскільки українського партійного центру не існувало, Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара, яким став працівник центрального партійного апарату Георгій Орджонікідзе.

Існування першого радянського уряду було нетривалим. Від військового наступу в Україну до відступу під тиском австро-німецьких військ пройшло лише кілька місяців. Цей короткий строк радянська влада постаралася максимально використати для виведення в Росію матеріальних ресурсів, які опинилися у сфері її доступу, особливо продовольства, починаючи з хліба. Збереглася емоційна записка Леніна від 28 січня 1918 р., адресована в Харків В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе: «Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* заходів для відправляння *хліба, хліба і хліба!!!* Інакше Пітер може сконати. Окремі поїзди і загони. Збирання і зсипання. Проводжати *поїзди*. Повідомляти щодня. Ради бога!» [132].

Наполегливо активізуючи у воєнних діях в Україні елементи класового протистояння, більшовики одночасно маскували його міжнаціональні аспекти. Український клон радянської державності позначався звичними для українців назвами. Зокрема, маріонетковий харківський уряд назвали не Раднаркомом, за московським зразком, а Народним секретаріатом — за київським. Навіть офіційна назва проголошеної держави залишалася незмінною — УНР. Як згадував Володимир Затонський, обраний харківським «всеукраїнським»

[130] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 277.
[131] Грушевський М. На порозі нової України: гадки і мрії. Київ, 1991. С. 78.
[132] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 30.

зїздом рад ЦВК рад України іноді називали «Всеукраїнською Центральною Радою» [133]. Коли російським військам довелося відступати з України, політика мімікрії стала особливо потрібною. Ленін писав Г. Орджонікідзе, який керував евакуацією цінних вантажів: «Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії із залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатися просто Овсієнком» [134].

Що могли протиставити червоногвардійцям Антонова-Овсієнка лідери Української революції? У боротьбі за суверенні права свого народу вони спиралися на українізовані підрозділи багатомільйонної армії, але восени 1917 р. ця військова потуга зникла, і Центральна Рада залишилася майже беззбройною. За оцінкою останнього військового міністра Тимчасового уряду Олександра Верховського, яку він надав комісіям Передпарламенту 2 листопада 1917 р., кількість дезертирів у десятимільйонній армії досягла щонайменше двох мільйонів [135]. Після прийняття II Всеросійським зїздом рад декретів про мир і землю дезертирство з фронту різко посилилося. Переодягнені в солдатські шинелі селяни десятками й сотнями тисяч розходилися домівками ділити землю. Через рік після буремних подій осені 1917 р. Володимир Винниченко записав у «Щоденнику»: «Рік тому наші дядюшки в сірих шинелях бути головною основою і підпоркою нашої державності. Це були досить хисткі підпори. Большевицький імперіалістичний шашіль не довго гриз їх; вони впали, зїзджені агітацією кацапського максималізму, здушили Центральну Раду й самих себе» [136].

У знищенні армії ключову роль відіграв Раднарком. Після перевороту в Петрограді виявилося, що новий уряд підтримують тільки 3 з 15 російських армій [137]. Тому Раднарком телеграфним наказом полковим і дивізійним комітетам наказав вести переговори про перемир'я на своїх ділянках фронту. Телеграфна вказівка мусила бути реалізована без додаткових зусиль з боку Раднаркому, адже вона розв'язувала дві основні проблеми робітничо-селянської революції, яка повалила Тимчасовий уряд — проблему миру і проблему землі.

Дізнавшись про дозвіл Леніна самочинно встановлювати перемир'я на окремих ділянках фронту, Генеральний секретаріат 22 листопада заявив, що:

«заклик правительства народних комісарів до фронту приступити до ведення неорганізованих переговорів в справі миру самими солдатами, неминуче відтягує початок мирних організованих переговорів;

сей заклик віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру і, оголяючи фронт, одкриває широкий доступ ворогів в Росію;

---

[133] Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 5-6. С. 115.

[134] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 103.

[135] Анин Д. Революция 1917 года глазами ее руководителей. С. 368—370.

[136] Винниченко В. Щоденник. Т. 1 (1911—1920). Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. С. 309. Запис від 28 листопада 1918 р.

[137] Нариси історії Української революції 1917—1921 років. Кн. 1. С. 215.

сей заклик, коли він переведений масами вояцтва в життя, може потягти за собою новий захват частини України ворожими австро-германськими арміями» [138].

Ці аргументи годі було заперечувати. Та вони не могли вплинути на Леніна хоча б тому, що він чудово розумів наслідки своїх дій і свідомо прагнув до того, щоб розвалити армію, як це й робив постійно, починаючи від свого повернення з еміграції. Про наслідки він не турбувався, відпрацьовуючи німецькі гроші й використовуючи їх для пропаганди й створення десятків тисяч червоногвардійців у кожному з регіонів країни. На переламі 1917—1918 рр. чисельність червоногвардійських загонів у дев'яти українських губерніях і в Бессарабії вже сягала 48,6 тис. бойовиків [139].

Парадокс ситуації полягав у тому, що Генеральний секретаріат побоювався агресії з боку Центральних держав, але зустрівся з російською агресією. В. Антонов-Овсієнко доручив окупацію України колишньому царському підполковнику М. Муравйову. Закликаючи громадян УНР коритися радянській владі, Муравйов писав у своїх відозвах: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії» [140].

Після одержання телеграфного наказу Раднаркому з дозволом переговорів про перемир'я головнокомандувач Румунського фронту генерал Дмитро Щербачов надіслав 4 грудня Центральній Раді телеграму, в якій повідомляв, що за погодження з румунським командуванням він вирішив укласти перемир'я з противником до підписання миру центральними урядами. Мала рада в ситуації, що склалася поза її волею, змушена була надіслати представників Генерального секретаріату на фронт для переговорів про перемир'я. Одночасно вона звернулася до Антанти і Центральних держав із пропозицією розпочати мирні переговори [141].

Антанта такого бажання не виявила, а більшовики уклали 15 грудня в Брест-Литовську угоду про перемир'я. Наступного дня військові місії Антанти покинули Ставку Верховного головнокомандування в Могильові й переїхали в Київ, проте в офіційні контакти з українським урядом не вступали. 19 грудня керівник французької військової місії в Петрограді повідомив свій уряд в Парижі: «Ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання здається передчасним!» [142].

Лідери Центральної Ради розуміли, що пов'язувати майбутнє УНР з державами, які програють світову війну, дуже небезпечно. Проте вони мусили йти на переговори про сепаратний мир, щоб не втратити підтримки населення. «Ініціатива була не наша, — писав пізніше В. Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами,

[138] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. С. 404—405.

[139] Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Москва, 1987. С. 249.

[140] Див.: Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 — 1920 рр. Т. 2. Відень, 1921. С. 149.

[141] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1. С. 469.

[142] Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). Львів, 2004. С. 124.

й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням» [143]. У середині грудня неофіційна українська делегація в Брест-Литовську в складі Миколи Любинського, Миколи Левитського і Юрія Гасенка зустрілася з провідними представниками Німеччини — генералом Максом Гофманом і принцом Леопольдом Баварським.

Тим часом російські війська під керівництвом Муравйова просувалися Україною, маючи на меті захоплення Києва. На VII сесії Центральної Ради (25—30 грудня) член ЦК Української партії соціалістів-федералістів Сергій Шелухін створив фракцію самостійників. 29 грудня він заявив, що віднині боронитиме ідею самостійності як ступеня до федерування, бо федерація є державою, складеною із самостійних держав. Володимир Винниченко так характеризував політику центрального уряду щодо України, підтримуючи Шелухіна:

«Коли ми йшли до культурного самовизначення, вони нам докоряли націоналізмом. Одмахнулись ми од самовизначення, пішли до автономії. Вони стали згоджуватися на самовизначення. Одмахнулись ми від автономії, пішли до федерації. Вони згодились на автономію. Але ми й тепер підемо туди, куди самі знаємо (грім оплесків, який переходить в овації). Їм хотілося, щоб ми знали одну стежку: на Петроград. І якби ми поставили свій компас на Петроград, то вони нас страшенно б похвалили. Я повторяю, що я абсолютно не боюсь слова "самостійність" (вигуки "Слава!", оплески, що переходять в бучну овацію)» [144].

24 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив делегацію УНР на переговорах у Брест-Литовську в складі генеральних секретарів Всеволода Голубовича й Миколи Порша, заступника генерального секретаря Костя Мацієвича, юрисконсульта Миколи Левитського, лідера Української національно-революційної партії Миколи Любинського, члена Малої ради від фракції українських есерів Олександра Севрюка та фахівців у справах економічних, фінансових і торговельних. Уряд повідомив за допомогою радіо Центральні держави, що до Бресту виїжджає самостійна делегація УНР для участі в переговорах [145].

Німецька сторона у Брест-Литовську розуміла, що обговорювати умови мирного договору з двома ворогуючими між собою партнерами вигідніше, ніж з одним. Тому 26 грудня Центральна Рада отримала офіційне запрошення. 6 січня 1918 р. українська делегація (за винятком К. Мацієвича, який залишив свою посаду в секретарстві земельних справ) прибула в Брест [146].

9 січня 1918 р. російську делегацію очолив нарком закордонних справ Лев Троцький. Торкаючись питання про участь України в переговорах на пленарному засіданні 12 січня, він виступив із такою розгорнутою заявою:

«Російська делегація в повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах... Беручи до уваги, що в Україні нема окупаційних військ, що політичне життя

[143] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 2. С. 199.
[144] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. С. 33—34.
[145] Там само. С. 13.
[146] Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 297.

складається там в умовах цілковитої свободи, що там нема ні середньовічних станових органів, які претендували б на представництво країни, ні призначених зверху по праву сили фіктивних міністерств, діючих у тих межах, у яких їм це доручається зверху; беручи до уваги, що на території України діють повсюдно вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а при виборах в усі органи самоозначення України у вигляді Народної Республіки цей процес не давав і не може дати місця будь-яким конфліктам між двома братніми республіками; беручи до уваги, що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, — нема й не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення. України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення» [147].

Цитата довга, але вона того варта. Запозичена з газети, яка вже в радянські часи вважалася бібліографічним раритетом, вона з надлишком відбивала ту пустопорожню балаканину, за якою Ленін та його найближче оточення приховували поглинення загонами бойовиків-червоногвардійців національних регіонів колишньої імперії під девізом «тріумфальної ходи Радянської влади».

Додатковим нюансом є те, що від сталінських часів ця заява Троцького розглядалася як зрадницька. Мовляв, своєю волею голова російської делегації допустив до переговорів у Бресті делегацію Центральної Ради! А насправді Троцький, як і німецька сторона, яка запросила цю делегацію, вважав вигідним для росіян виступати двома делегаціями, тільки не ворожими, а союзними. Треба зіставити дві дати. 7 січня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ на Україну з кількох напрямків: від Харкова — на Катеринослав і Полтаву, від Курська — на Конотоп, від Гомеля — на Бахмач і від Новозибкова — на Новгород-Сіверський. Через п'ять днів, 12 січня Л. Троцький зробив свою заяву в Брест-Литовську — добре розраховану в усіх деталях за правилами підступної радянської пропаганди. Отже, Троцький знав, що процес, розпочатий 7 січня наказом Антонова-Овсієнка, «знайде своє завершення».

11 січня російські війська вступили в Катеринослав. 19 січня радянська влада була встановлена в Полтаві, 27 січня — в Одесі, 1 лютого — у Чернігові. Війська Муравйова підійшли до Києва з боку Дарниці й упродовж п'яти днів гатили його з важких гармат, після чого 8 лютого заволоділи містом. Артилерійський обстріл призвів до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. У М. Грушевського згорів його будинок з бібліотекою й архівом. Пізніше він згадував, що в цьому вогні згоріли і його погляди на можливість федерування України та Росії.

Захопивши Київ, Муравйов влаштував у місті різанину. Вбивали офіцерів і юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд, тих, хто розмовляв українською мовою. За далеко не повними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло 2587 громадян [148].

---

[147] *Газета Временного рабочего и крестьянского правительства*. 1918. № 2(47). 4 января (17 січня за нов. ст.).

[148] Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). Київ, Львів, 1996. С. 336.

Тим часом Центральна Рада опрацьовувала Четвертий Універсал. Закрите засідання Малої ради, на якому відбулося його затвердження, почалося 22 січня 1918 р. Текст документа опрацьовувався на підставі проєктів М. Грушевського, В. Винниченка і М. Шаповала. У ніч на 24 січня на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради:

«Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради народних міністрів» [149].

Універсал був датований 9 січнем ст. ст., тобто 22 січня 1918 р. У цей день мали відкритися, але не відкрилися через воєнні дії, Всеукраїнські установчі збори. Участь в голосуванні взяли 49 членів Малої ради. 39 з них голосували за, 2 — проти, 6 — утрималися. Проти Універсалу проголосували Бунд і РСДРП (м), утрималися російські есери, Поалей Ціон і Єврейська соціалістична робітнича партія [150].

З ухваленням Четвертого Універсалу Українська революція завершилася, але на трагічній ноті: здобута національна державність знаходилася на краю прірви внаслідок агресії з боку радянської Росії, вожді якої в цьому ж січні 1918 р. задушили Російську революцію розгоном Установчих зборів. Революція в Україні перетекла у визвольні змагання за збереження національної державності. У лідерів УНР залишався тільки один шанс на збереження державності: сприятливий для них перебіг мирних переговорів у Брест-Литовську.

Після тривалої перерви переговори відновилися 30 січня. Троцький повідомив, що українську сторону тепер представляє делегація Народного секретаріату, яка перебрала на себе контроль над територією України. Йому відповів О. Севрюк, призначений Радою народних міністрів УНР на пост глави української делегації. Він вказав, що Троцький не може вирішувати, яка з двох українських делегацій є правомочною, тому що Україна вже не входить до складу Росії, після чого ознайомив присутніх зі змістом Четвертого Універсалу. Представники Центральних держав не визнали повноважень Народного секретаріату й продовжили переговори з делегацією Центральної Ради.

Починаючи переговорний процес, українська делегація виступила з вимогою забезпечити територіальну цілісність України в її етнографічних кордонах, що означало, як підкреслювалось, «приєднання до України Холмщини й Підляшшя та плебісцит у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні» [151]. Почувши, що О. Севрюк претендує на провінції в складі

---

[149] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. С. 103.

[150] Там само. С. 102.

[151] Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9.II.1918—9.II.1928 рр.: спомини та матеріали. Львів, 1928. С. 151.

Австро-Угорщини, міністр закордонних справ граф О. Чернін з подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував дотримуватися кордону, який існував між Австро-Угорщиною і Російською імперією. Доля Холмщини, яка знаходилася в Російської імперії, його не обходила.

Однак українці не поступалися, а Німеччина й Австро-Угорщина перебували на порозі продовольчої катастрофи. Зрештою, 2 лютого обидві держави погодилися обговорити три вимоги українців: дипломатичне визнання УНР; включення Холмщини до складу УНР; підписання спеціальної таємної угоди про Галичину. Цим вимогам протиставлялася одна вимога Центральних держав: постачання 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.[152]

28 січня — 7 лютого в Києві працювала IX сесія Центральної Ради. 4 лютого вона розглянула хід переговорів у Брест-Литовську. Міністр судових справ Михайло Ткаченко повідомив: «Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самоозначення всюди, де він жиє в більшості, у тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині Галичини, яку наш народ заселює»[153]. Всеволод Голубович просив Центральну Раду дати Раді народних міністрів повноваження підписати мирний договір, опрацювання якого мусило завершитися найближчими днями, і дістав на це згоду.

Угода про виділення Східної Галичини і Північної Буковини в окремий коронний край була досягнута 8 лютого. «Цей замір, — вказувалося в угоді, — австрійській уряд має здійснити найпізніше до 21 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроєкт одержав силу закону»[154]. На такий крок австрійська влада не наважувалася, починаючи з революції 1848—1849 рр. Згода австрійців на цю вимогу української сторони розчистила шлях до укладення миру. У ніч на 9 лютого Брестський мирний договір між чотирма державами і УНР був підписаний.

Київ опинився в руках російських військ за кілька годин до підписання мирного договору. Центральна Рада та її уряд змушені були переїхати в Житомир. 12 лютого міністр у військових справах Микола Порш запропонував звернутися до Центральних держав за військовою допомогою, за можливості українськими полками. На цей час Центральна Рада мала в своєму розпорядженні не більше 2 тис. бійців[155]. Міністри солідаризувалися з цим[156]. Сотні тисяч німецьких і австро-угорських військ почали під гаслом звільнення УНР від російських збройних сил її окупацію. Центральні держави бажали забезпечити постачання 100 тис. вагонів зерна з України до червня 1918 р.

---

[152] Нариси історії Української революції 1917—1921 років. Кн. 1. С. 239.
[153] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2. С. 121.
[154] Там само. С. 151.
[155] Там само. С. 157.
[156] Там само. С. 154.

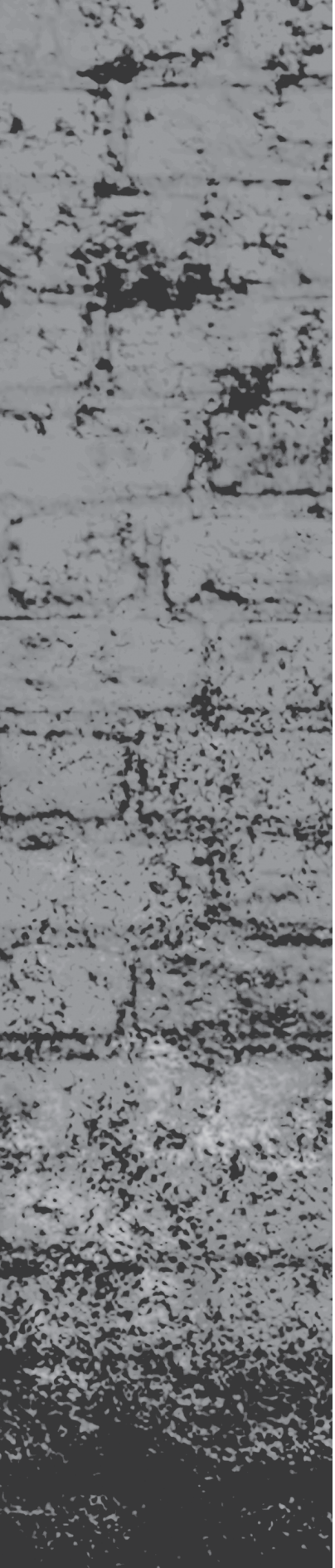

РОЗДІЛ 4

РОСІЙСЬКИЙ КОМУНІЗМ У КОНСТИ-ТУЦІЙНОМУ ОЗДОБЛЕННІ І РЕАЛЬНОМУ ВИМІРІ

4.1. Конституція РСФРР 1918 р.

4.2. Органи державної безпеки як матеріалізоване втілення диктатури вождів

4.3. Пропаганда комунізму як «світлого майбутнього»

4.1.

КОНСТИТУЦІЯ РСФРР 1918 р.

6 листопада 1918 р. в Москві урочисто відкрився VI Всеросійський з'їзд рад. Виступаючи на відкритті з промовою про першу річницю більшовицького перевороту, В. Ленін карбував слова:

«Від перших кроків радянської організації ми прийшли до того, як справедливо зауважив товариш Свердлов, який відкривав з'їзд, що нема в Росії такого закутка, де б радянська організація не зміцніла, не становила цільної частини Радянської конституції, виробленої на основі довгого досвіду боротьби всіх трудящих і пригноблених» [1].

У цих словах відчувалася велика повага до Конституції РСФРР, затвердженої кількома місяцями раніше — 10 липня 1918 р. Відчувалося і задоволення головного конструктора держави-комуни тим, що він спромігся висунути на перший план у справі державного будівництва не партію більшовиків, а «трудящі та пригноблені» народні маси. Справді, радянська Росія в усіх своїх закутках уже складалася з рад, депутати яких обиралися народними низами. Ніхто не сумнівався в тому, що повалення Тимчасового уряду під гаслом «Вся влада — Радам!» було наслідком робітничо-селянської революції. Тому ніхто не мав сумніватися й у тому, що влада мусила залишатися в руках «радянської організації». Зрозуміло, що за нею стояла партія більшовиків, але Конституція не згадувала про неї жодним словом.

Після укладення Брестського миру більшовики перейшли до виконання «чергових завдань Радянської влади», тобто будівництва ленінського комуносоціалізму. 30 березня 1918 р. ЦК РКП(б) вирішив, що назріло питання про створення радянської конституції. Наступного дня після повідомлення Я. Свердлова про це рішення більшовицька фракція ВЦВК затвердила склад комісії з розробки Основного закону [2].

---

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 132

[2] *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 3. С. 106, 107.

19 квітня фракція більшовиків протиснула свій проєкт у багатопартійному складі ВЦВК, але обговорення конституційної проблеми у формально найвищому органі радянської влади між з'їздами рад продовжувалося. Це загрожувало зірвати підготовку проєкту до відкриття V Всеросійського з'їзду рад, запланованого на липень. Тоді, як повідомляли автори багатотомної «Истории КПСС», за справу взялася очолювана Леніним Конституційна комісія. Ленін запропонував увести в Конституцію РСФРР як преамбулу написану ним і затверджену III Всеросійським з'їздом рад у січні 1918 р. «Декларацію прав трудящого й експлуатованого народу», а також вніс у її текст «ряд найважливіших правок»[3]. Щоправда, автори не наважилися конкретизувати це повідомлення.

Тим часом виникає питання, яке в радянській історіографії залишилося без відповіді: чому Ленін ухилився від особистої участі у створенні найважливішого для справи державотворення документа? Це було несхоже на нього. Усі документи, починаючи з «Квітневих тез», тієї ж «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу» та інших, які мали найбільш істотне значення для створення держави-комуни та програми державного будівництва під назвою «Чергові завдання Радянської влади», Ленін виписував особисто. Той суспільно-політичний устрій і соціально-економічний лад, який він бажав створити в Росії, формувався виключно в його голові та підлягав тільки його власним корективам, покликаним долати «спротив матеріалу». Найближче оточення, включаючи Ніколая Бухаріна і Льва Троцького, інколи робило спроби нав'язати верховному вождю свої рекомендації, але ніхто не міг подолати його залізної волі. Аж раптом у Леніна проявилася така байдужість до тексту Конституції РСФРР...

Ричард Пайпс у своїй монументальній праці «Російська революція» запропонував власне бачення цієї проблеми:

«Підготовку тексту цього документа Ленін доручив комісії юристів під головуванням Свердлова: найбільш активними її членами були ліві есери, які бажали замінити централізовану державу федерацією Рад за зразком французьких комун 1871 року. Ленін не став у це втручатися, хоч наміри лівих есерів повністю суперечили його власній меті: створенню централізованої держави. Він, який звертав таку пильну увагу на всі найдрібніші деталі управління аж до призначення конкретних солдатів у караул біля його кабінету в Смольному, залишився абсолютно в стороні від роботи Конституційної комісії та лише побіжно переглянув результати її роботи. Це прикметно й засвідчує презирство, яке він відчував до тексту Конституції, який мав в його очах лише одну мету: створити видимість розпливчастої, напіванархічної державної структури, за якою могла б приховуватися сталева рука партійного контролю»[4].

Справді, статті Конституції суперечили одна одній. Ст. 10 характеризувала Російську Республіку як «вільне соціалістичне суспільство всіх трудящих Росії», а ст. 9 визначала такі завдання диктатури пролетаріату: «повне придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і запрова-

[3] История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 3. Кн. 2. Москва, 1968. С. 57.
[4] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 188.

дження соціалізму, при якому не буде ні поділу на класи, ні державної влади»[5]. Отже, тогочасне російське суспільство визначалося вже як соціалістичне, а ленінська держава-комуна зависала в повітрі.

Розділ X «Про з'їзди Рад» не роз'яснював, як мусять взаємодіяти між собою центральні та місцеві органи влади. Ст. 56 проголошувала, що місцеві (від обласного до волосного) з'їзди рад, а в період між з'їздами — виконавчі комітети є вищою в межах відповідної території владою. Тим часом у розділі IX «Про предмети відання органів Радянської влади на місцях» ст. 61 стверджувала: обласні, губернські, повітові та волосні органи радянські влади мають предметом своєї діяльності запровадження в життя постанов відповідних вищих органів влади та розв'язання питань, які мають суто місцеве (для даної території) значення[6].

Оголошуючи urbi et orbi лише одну з двох наявних вертикалей — радянську, Конституція не розрізняла законодавчих функцій влади від виконавчих. Ст. 33 повідомляла, що ВЦВК розглядає та затверджує проєкти декретів, які вносяться Раднаркомом або окремими відомствами, а також видає власні декрети й постанови. Ст. 38 дозволяла Раднаркому видавати декрети, розпорядження та інструкції, повідомляючи про це ВЦВК, а ст. 41 дозволяла уряду домагатися негайного виконання своїх розпоряджень у невідкладних випадках[7]. Тим самим у функціонування влади вносилася плутанина, розібратися з якою могла тільки не присутня в Конституції партійна вертикаль.

Для повноти картини треба згадати ще одну «деталь». Конституція визнавала багатонаціональний характер Росії і право областей, які відзначалися «особливим побутом і національним складом», об'єднуватися в автономні обласні союзи. На засадах федерації вони входили до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (ст. 11)[8]. Отже, у саму назву держави вписувалося додаткове означення: «федеративна». От тільки якими мають бути «засади федерації», Основний закон не визначав. Тим самим автономний статус національних регіонів ставав порожнім звуком.

Термін «федерація» у 1918 р. відлякував багатьох керівників більшовицької партії. Проте Леніну потрібно було, щоб він використовувався у назві держави-комуни, побудованої на залізобетонних засадах «демократичного централізму». Тому в первинному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» ми знаходимо таке зауваження: «Навіть федерація нітрохи не суперечить демократичному централізму»[9]. Із часом більшовицьке поняття федерації усталилося і такі роз'яснення стали непотрібними.

Більшовики не забули урок, одержаний під час демократичних виборів в Установчі збори. Було зроблено все, щоб вибори в радянські органи влади й відповідно склад депутатів рад залишався під абсолютним контролем партійних комітетів. Ст. 25 Конституції проголошувала, що Всеросійський з'їзд рад складається з представників міських рад у розрахунку один депутат на

[5] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ, 1937. С. 73—74.
[6] Там само. С. 81—82.
[7] Там само. С. 76, 77.
[8] Там само. С. 74.
[9] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 143.

25 тис. виборців, і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів [10]. Рівності між робітничими й селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари [11].

Тривалість повноважень депутатів місцевих рад ст. 57 Конституції встановлювала надзвичайну обмежену: три місяці. Ст. 65 не допускала до виборів і не давала можливості бути обраними особам, які вдавалися до найманої праці, жили з нетрудового прибутку, приватних торговців, служителів церков і релігійних культів, службовців колишньої поліції, жандармерії та охоронних відділів. Цілий розділ «Про перевірку і скасування виборів і про відкликання депутатів» (ст. 71—78) присвячувався виписуванню процедури перевірки обраних депутатів мандатною комісією відповідної ради, а також процедурі відкликання депутата, який не пройшов перевірки вищим за ієрархією органом радянської влади. Виборці, що послали до ради депутата, мали право в усякий час відкликати його і провести нові вибори [12].

Аналізуючи Конституцію РСФРР, яка урочисто утверджувала владу рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Юлій Мартов зауважував: «Дійсність жорстоко обманула всі ці ілюзії. Радянська держава виявляє тенденцію до крайнього посилення державного централізму, до максимального розвитку ієрархічного і примусового начал у співжитті, до розростання і бурхливого розквіту всіх спеціальних органів державної репресії, до найбільшої емансипації виборних органів від безпосереднього контролю мас, які їх обирають, виконавчих органів — від представницьких установ, які їх обирають. "Влада Рад" реалізується в житті як "радянська влада", влада, що виросла з Рад, але щодо останніх набуваючи все більш і більш самостійне значення» [13].

Ленін не міг ознайомитися з опублікованою в 1923 р. книгою Мартова — свого друга й товариша у спільній боротьбі за права робітничого класу в Російській імперії. Однак він висловився на схожу тему в підсумковому слові щодо доповіді ВЦВК і Раднаркому VII Всеросійському з'їзду рад 6 грудня 1919 р. Порівняємо його аргументацію з тим, що сказав Мартов:

«У такий важкий час як час війни, коли чинність віками встановлених європейських конституцій, що увійшли у звичку західноєвропейської людини, майже цілком була припинена, у цей час Радянська конституція в розумінні участі народних мас в управлінні й самостійному вирішенні справ управління на з'їздах і в Радах і на перевиборах застосовувалася на місцях у таких розмірах, як ніде у світі» [14].

Зрозуміло, що більшовицькі парткоми швидко реагували на настрої мас і висували до органів радянської влади, як правило, людей, які користувалися повагою й авторитетом у своєму середовищі. Депутати, які намагалися

[10] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 76.

[11] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 343.

[12] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 81, 83, 84.

[13] Мартов Ю. Мировой большевизм. Берлин, 1923. С. 37.

[14] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 393.

використати у власних інтересах свою посаду, викликали в масах особливе обурення в ситуації громадянської війни, матеріальних нестатків і голодування. Коли парткоми використовували конституційні можливості для позбавлення таких депутатів посад, це тільки сприяло підвищенню авторитету більшовиків. Тим більше, що парткоми ніколи не пропускали можливості створити гучний інформаційний супровід боротьбі зі зловживанням і бюрократизмом. Проте висновки лідера меншовиків Мартова були абсолютно точними. Присвячені цій же тематиці висновки Леніна могли здаватися справедливими для обдурених більшовицькою пропагандою сучасників. Насправді Ленін лише використовував створену власними зусиллями спотворену реальність, в якій зусилля його партії щодо захисту народних низів здавалися справедливими й ефективними.

Якщо Конституція ігнорувала присутність у радянській політичній системі партії більшовиків, то потрібний був орган, який би окреслив взаємовідносини між партією і радами. Цілком зрозуміло, що таким органом мусила стати партія. Як не дивно, але до березня 1919 р., коли відбувся VIII з'їзд РКП(б), Ленін не відчував потреби окреслити такі взаємовідносини письмово. Унаслідок цього Едвард Карр у своїй багатотомній «Історії радянської Росії» (яка є найбільшою за обсягом авторською працею на цю тему у світовій історіографії) приходить до такого дивного висновку:

«Ту обставину, що ухвалення всіх основних політичних рішень перейшло до партійних органів, неправильно було б розглядати як результат якогось завчасно складеного плану. У перші тижні революції Ленін всіляко прагнув зробити Раднарком головним органом управління, і там насправді ухвалювалися впливові рішення. Більшовики першими висунули лозунг "Вся влада — Радам!" і, коли перемога була завойована, зробили Ради носіями суверенної державної влади» [15].

Карр суто формально підходив до оцінки Раднаркому як найвищої ланки тільки в радянській вертикалі влади. Так само формально він підходив до оцінки рад як носіїв суверенної державної влади. Населення, що обирало ради, після двох державних переворотів більшовиків у листопаді (жовтні) 1917 р. і січні 1918 р. втратило суверенну владу. Сувереном стала верхівка більшовицької партії, яка в різні часи набувала різної форми. Очолений Олексєєм Риковим після смерті Леніна Раднарком не відігравав істотної ролі в системі влади, але в ленінські часи саме в ньому зосереджувався сукупний потенціал законодавчої й виконавчої влади диктаторського характеру, акумульований обома вертикалями двоканальної структури держави-комуни. Існуючи окремо, партія і ради являли собою одну політичну силу. «Як правляча партія, — пояснював Ленін, — ми не могли не зливати з "верхами" партійними "верхи" радянські, — вони у нас злиті й будуть такими» [16].

VIII з'їзд РКП(б) розпочав свою роботу 18 березня 1919 р. Розгляд організаційного питання (партійне і радянське будівництво, взаємовідносини між партією і радами) мусив забезпечити Яків Свердлов, але він помер за два дні до відкриття з'їзду. Ленін замінив його одним зі своїх найближчих

[15] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1-2. Москва,1990. С. 182.
[16] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 15.

співробітників — головою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів Григорієм Зінов'євим. Зінов'єв виступив на двох засіданнях організаційної сесії, а 22 березня зробив доповідь на загальному засіданні з'їзду.

На з'їзді проявилася опозиція, пізніше оформлена як група «демократичного централізму». Під час обговорення статусу і повноважень Президії ВЦВК, тобто органу, який не був передбачений Конституцією РСФРР, опозиція запропонувала передати йому всі повноваження виконавчої влади, а Раднарком ліквідувати. У такій пропозиції була своя логіка: виконавчим органом Всеросійських з'їздів рад був ВЦВК та його президія, а не Раднарком. Тімофій Сапронов і його однодумці вважали РНК РСФРР кінцевою ланкою радянської вертикалі влади. Вони не усвідомлювали фактичного стану справ: очолюваний Леніним Раднарком концентрував у собі владу обох вертикалей — і радянської, і партійної. Зінов'єв у пропозиції опозиціонерів побачив замах на повноваження ЦК РКП(б) і заявив: «Основні питання політики, міжнародні й внутрішні, повинні вирішуватися ЦК нашої партії, тобто партією комуністів, яка потім проводить через радянські органи ці свої рішення. Проводить, звичайно, вміло, тактично, не так, щоб наступати на ноги Раднаркому та іншим установам» [17].

Торкаючись питання про взаємовідносини між партією і радами, Зінов'єв підкреслив: «Це — головна сфера тертя за останній час. Важко знайти таке благословенне місто в Російській республіці, де б на цьому ґрунті не було тих або інших конфліктів між партійною організацією і радянським органом. Це тому, що у нас досі не було суворого і ясного розмежування. Зараз настає пора, коли ми таке розмежування дати безумовно повинні» [18].

З'їзд ухвалив розроблені В. Леніним, Я. Свердловим і на останньому етапі — Г. Зінов'євим директивні рекомендації, суть яких узагальнювалася в резолюції «Взаємовідносини між партією і Радами»:

«Практичною, повсякденною, самовідданою роботою в Радах, висуванням на всі радянські пости своїх найбільш стійких і відданих членів РКП повинна завоювати для себе безроздільне політичне панування в Радах і фактичний контроль над усією їхньою роботою.

Змішувати функції партійних колективів із функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити в рамках радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх» [19].

У цій же резолюції визначався важіль, за допомогою якого партія мусила впливати на ради: «В усіх радянських організаціях абсолютно необхідно утворення партійних фракцій, якнайсуворіше підпорядкованих партійній дисципліні. До цих фракцій повинні входити всі члени РКП, що працюють у відповідній радянській організації» [20]. У варіанті резолюції, що була надрукована газетою «Правда» (від 30 березня 1919 р.), цей абзац завершувався фразою: «Фракції ці безумовно підпорядковані відповідній партійній організації».

---

[17] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва,1959. С. 289.
[18] Там само. С. 292.
[19] Там само. С. 428—429.
[20] Там само. С. 428.

Не треба думати, що насичення ключових посад у радянських організаціях членами РКП(б) розгорнулося в порядку виконання директив VIII партійного з'їзду. Завоювання рад більшовиками почалося відразу після повернення Леніна з еміграції в Петроград і проголошення ним гасла «Вся влада — Радам!». Коли більшовицька партія стала урядовою, Ленін негайно почав перетворювати її на державну, тобто насичувати більшовиками всі радянські установи. До VIII з'їзду РКП(б), який затвердив цю практику своєю резолюцією, було зроблено немало. За період із листопада 1917 до початку березня 1919 рр. ЦК РКП(б) та підлеглі йому установи призначили в компартійну й радянську вертикалі влади 200 тис. членів партії [21]. Уславлений англійський математик і філософ Бертран Рассел мав тоді можливість побувати в радянській Росії та оцінити наслідки кадрової революції, здійснені під загальним керівництвом секретаря ЦК РКП(б) Я. Свердлова. Правлячу верству більшовиків Б. Рассел поділив на три частини: «Це, по-перше, стара гвардія революціонерів, випробуваних роками переслідувань. Ці люди займають більшу частину найвищих постів. Тюрми й заслання зробили їх незламними та фанатичними й до певного ступеня відірвали їх від власної країни. Це найчесніші люди з найглибшою вірою в те, що комунізм відродить весь світ». Услід за ними, як вважав Рассел, ішла група «кар'єристів, які стали ревними більшовиками з причини матеріального успіху більшовиків». До третьої групи вчений відніс людей, «які не були ревними комуністами, але які згуртувалися навколо уряду, оскільки він виявився стабільним» [22].

Схема Б. Рассела досить проста, але вона демонструвала, що більшовикам вдалося головне: створити працездатну вертикаль влади, якої в країні не було з часу повалення самодержавства.

Не можна не зауважити, однак, що Б. Рассел дивився на все те, що відбувалося в радянській Росії, крізь рожеві окуляри. Він все-таки до певної міри ідеалізував професійних революціонерів, які опинилися при владі, і переоцінював якість тих працівників, які прийшли до влади через те, що вона виявилася стабільною. Резолюція VIII з'їзду РКП(б) «Взаємовідносини між партією і Радами» виявилася більш критичною через те, що керівники партії були щиро зацікавлені в утвердженні стабільності влади. Вони критичніше придивлялися до «людського матеріалу», який обсідав обидві вертикалі влади, доказом чого може служити такий пасаж у цій резолюції:

«У радянську організацію проникло багато чужорідних елементів. Радам доводиться боротися з бюрократизмом, чиновницькою тяганиною, недбалістю, організаційною розпливчастістю, вузьколобим місцевим «патріотизмом» та ін. Проте й у партійній організації спостерігаються хворобливі явища. З одного боку, кращі сили партії відпливають із партійних організацій у радянські, віддаючи всі свої сили й весь свій час радянській державній роботі. З іншого боку, у партію широкою хвилею припливають елементи, недостатньо комуністичні й навіть прямо примазувані. РКП стоїть при владі, і це неминуче притягує до неї, поряд із кращими елементами, й елементи кар'єристські» [23].

[21] *Известия ЦК КПСС.* 1989. № 6. С. 194.
[22] Рассел Б. Практика и теория большевизма. Москва, 1991. С. 45—46.
[23] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 429.

Висновок, який робили Ленін, Свердлов і Зінов'єв, аналізуючи зростання керівних кадрів в обох вертикалях влади, був однозначним: «Необхідна серйозна **чистка** і в радянських, і в партійних організаціях» [24]. VIII з'їзд РКП(б) дав старт кампаніям чистки, які стали рутиною повсякденного життя державної партії. На перших порах, за життя Леніна, вони сприяли очищенню партії від кадрів, з якими їй було не по дорозі. Тоді з владної орбіти випадали люди, які в побутовому або політичному аспекті не відповідали генеральній лінії верховного вождя. Чистки, які відбувалися після смерті В. Леніна, здебільшого мали іншу мету: відсікти від керівних посад опонентів І. Сталіна.

VIII з'їзд РКП(б) утворив усередині Центрального комітету два субцентри влади — політбюро та оргбюро. У партійному статуті, затвердженому в грудні 1919 р. VIII конференцією РКП(б), ця реформа вищої влади характеризувалася таким чином:

«Центральний Комітет утворює для політичної роботи Політичне бюро, для організаційної роботи — Організаційне бюро і Секретаріат на чолі з секретарем, членом Організаційного бюро ЦК» [25].

Рішення політбюро завжди й за будь-яких обставин вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані будь-яким членом політбюро, так само ставали рішеннями ЦК. Різниця між ЦК і двома новоутвореннями всередині ЦК полягала лише в тому, що новоутворення працювали на постійній основі, а ЦК скликався на свої засідання (пленуми) за статутом 1919 р. двічі на місяць [26].

Значення ЦК РКП(б) як найвищого інституту в системі влади аніскільки не зменшилося після появи цих субцентрів. Адже вони були не керівними органами ЦК, як заведено думати, а його зменшеними в кілька разів копіями-клонами, тобто тим же Центральним комітетом. Тобто не треба відділяти ці субцентри від ЦК як найвищого за статутом органу партійної влади у перервах між з'їздами. Вони не мали специфічних повноважень, відмінних від повноважень ЦК (тоді як Президія ВЦВК за своїми повноваженнями відрізнялася від ВЦВК, тобто була самостійним органом влади). Не варто відділяти політбюро ЦК і оргбюро ЦК від Центрального комітету і позначати їх на письмі великими літерами як назви самостійних установ. Разом з тим не слід забувати, що засади «демократичного централізму», на яких будувалася партія, призводили до перепливу вищої влади: від з'їзду — до Центрального комітету, від Центрального комітету — до політбюро ЦК.

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, наділених функціями перших осіб у партійній або радянській вертикалях влади. Радянська вертикаль була представлена трьома головами урядів — В. Леніним (РНК РСФРР), Х. Раковським (РНК УСРР) і П. Стучкою (РНК Латвійської СРР), трьома наркомами РСФРР — М. Крестинським (фінансів), І. Сталіним (у справах національностей), Л. Троцьким (з військових і морських справ), а також комісаром промисловості Союзу комун Північної області Г. Євдокимовим, головою Всеросійського ЦВК М. Калініним, головою

[24] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 429.
[25] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. Москва, 1961. С. 194.
[26] Там само.

Московської ради депутатів Л. Каменєвим, головою Петроградської ради депутатів Г. Зінов'євим, головою Вятського губревкому А. Бєлобородовим, головою ВЦРПС М. Томським і членом Реввійськради Східного фронту І. Смілгою. Партійна вертикаль була представлена секретарем Московського обкому Л. Серебряковим, секретарем ЦК РКП (б) О. Стасовою, інструктором ЦК РКП (б) М. Мурановим, редактором газети «Правда» Н. Бухаріним, головою ВЧК Ф. Дзержинським і секретарем виконкому Комінтерну К. Радеком. Кількість членів ЦК в радянській вертикалі влади більш ніж удвічі перевищувала число тих, хто знаходився в партійній вертикалі.

Політбюро ЦК РКП (б) почало функціонувати як постійно діючий орган з 25 березня 1919 р. у складі п'яти осіб: В. Ленін, Л. Каменєв, М. Крестинський, І. Сталін і Л. Троцький. Решта членів ЦК могли брати участь у засіданнях політбюро з правом дорадчого голосу. Питання ухвалювалися більшістю голосів, задля чого була передбачена непарна кількість його членів.

Членами політбюро ЦК стали найвпливовіші керівники партії більшовиків. Їх національний склад був ситуативним, але досить показовим. Якщо в ЦК РКП (б), обраному VIII з'їздом партії, було 8 росіян, 3 євреї, 2 латиші, 2 українці й по одному — поляк, німець, болгарин і грузин, то серед п'яти членів політбюро ЦК виявився лише один росіянин — В. Ленін. Двоє були євреями (Л. Каменєв і Л. Троцький), один — українцем (М. Крестинський), один — грузином (І. Сталін). Членами першого складу оргбюро ЦК РКП (б) стали І. Сталін, М. Крестинський, А. Бєлобородов, Л. Серебряков і О. Стасова. Обов'язки відповідального секретаря були покладені на О. Стасову.

4.2.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК МАТЕРІАЛІЗОВАНЕ ВТІЛЕННЯ ДИКТАТУРИ ВОЖДІВ

Словосполучення «Чрезвычайная комиссия» й похідні терміни «ЧК», «чекіст» утвердилися в українській мові без перекладу. Назва органів ЧК в армії — так звані «особые отделы» (як і похідна назва «особая папка», поширювана на суперсекретну компартійну кореспонденцію, що доставлялася «особистами»), перекладається як «особливі відділи». Проте слово «особливий» у перекладі з української на російську має інше значення: «особенный». Звідси можна зробити висновок, що радянська українізація не змогла вплинути на терміни, якими позначалися органи державної безпеки на перших порах їх існування. Надто чужими були ці органи у спотвореній реальності, створюваній російським комунізмом у його ленінському вигляді.

Аналізуючи структуру ленінської держави-комуни як переплетення партійної і радянської вертикалей влади, не треба вишукувати в цій структурі окрему чекістську вертикаль. Вона існувала, формально була підлеглою радянській вертикалі, але в усіх своїх ланках підпорядковувалася сама собі, а у вищій ланці — «диктатурі пролетаріату», тобто диктатурі компартійних вождів на рівні політбюро ЦК РКП (б). Виступаючи в річницю більшовицького

перевороту 7 листопада 1918 р. на мітингу-концерті для співробітників ВЧК, Ленін так оцінював місце цього органу в системі влади: «Для нас важливо, що ЧК здійснюють безпосередню диктатуру пролетаріату і в цьому відношенні їх роль неоціненна» [27]. Ще більш чітко він висловився на IX Всеросійському з'їзді рад (грудень 1921 р.), характеризуючи роль органів держбезпеки в структурі радянської влади: «Без такої установи влада трудящих існувати не може» [28].

Ідею створення силового органу при керівництві партії більшовиків Ленін виношував, мабуть, з дореволюційних часів. Як професійний революціонер, він був обізнаний із взаємодією самодержавного способу правління і органів державної безпеки. 11 грудня (28 листопада) 1917 р. голова Раднаркому підписав декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Згідно з декретом, «члени керівних установ партії кадетів, як партії ворогів народу, підлягали арешту і передачі до суду революційних трибуналів» [29]. Виникла проблема: як встановити членство в партії кадетів, як заарештовувати, як передати в трибунал? Мусив бути створений виконавчий державний орган.

18 грудня Воєнно-революційний комітет, який керував поваленням Тимчасового уряду, ухвалив рішення про самоліквідацію. У рішенні відзначалося, що ВРК, «виконавши свої бойові завдання в дні петроградської революції і вважаючи, що дальша праця Воєнно-революційного комітету повинна бути передана відділу з боротьбі з контрреволюцією при Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, ухвалює ліквідувати всі відділи, що працюють при Воєнно-революційному комітеті». Діючою залишалася лише комісія з боротьби з контрреволюцією, створена за пропозицією Ф. Дзержинського 4 грудня у складі М. Скрипника, І. Флеровського, Г. Благонравова, А. Галкіна і В. Трифонова [30].

19 грудня під головуванням Леніна відбулося засідання РНК, на якому Ф. Дзержинський отримав доручення створити комісію для боротьби із саботажем службовців в урядових установах. Увечері цього дня в кабінеті Я. Свердлова відбулось організаційне засідання підібраних Дзержинським членів комісії, яке розглянуло питання про назву, структуру і повноваження нової установи. 20 (7) грудня 1917 р. Раднарком ухвалив створити орган під назвою Всеросійська надзвичайна комісія при Раді Народних Комісарів для боротьби з контрреволюцією і саботажем. До складу комісії на чолі з Дзержинським увійшли професійні революціонери Д. Євсєєв, І. Ксенофонтов, Я. Петерс, В. Фомін і С. Щукін [31]. За наполяганням наркома юстиції, лівого есера І. Штейнберга, Ленін змушений був включити до складу органу, який бажав залишати під своїм особистим контролем, трьох однопартійців наркома [32].

28 грудня ВЧК оприлюднила в газеті «Известия ВЦИК» свій перший циркуляр, адресований місцевим радам. У ньому пропонувалося надіслати

[27] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 166.
[28] Там само. Т. 44. С. 313.
[29] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). Москва,1975. С. 32.
[30] Петроградский Военно-революционный комитет. Т. 3. Москва, 1967. С. 232, 569.
[31] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). Москва,1975. С. 37.
[32] Там само. С. 51.

в комісію «всі відомості й дані про організації та окремих осіб, діяльність яких спрямована на шкоду революції і владі народу». У циркулярі містилася пропозиція створювати аналогічні комісії на місцях.

Тим часом наростав конфлікт більшовиків з лівими есерами, в якому ключову роль незабаром відіграла двопартійна ВЧК. Коли IV надзвичайний Всеросійський з'їзд рад ратифікував Брест-Литовський мирний договір, ліві есери відкликали своїх партійців з уряду. 4 липня 1918 р. в Москві відкрився V Всеросійський з'їзд рад, в якому брали участь 745 більшовиків і 352 лівих есера. Промовці цієї партії негайно висунули вимогу денонсувати мирний договір і оголосити війну Німеччині. Коли вимога була відхилена, вони покинули з'їзд [33].

Одразу після цього лідер лівих есерів М. Спиридонова розпорядилася вбити німецького посла в Москві, генерала Вільгельма Мірбаха, щоб спровокувати війну з Німеччиною. Опівдні 6 липня два представники ВЧК — агент контррозвідувальної служби Я. Блюмкін і член Ревтрибуналу Н. Андреєв пред'явили документ із підробленим підписом Ф. Дзержинського і попросили зустрічі з послом у приватній справі, а під час зустрічі застрелили його. Дізнавшись про цю подію, Дзержинський відправився в Покровські казарми, де розташовувався загін чекістів, але був заарештований.

У наступні два дні заколот лівих есерів був ліквідований. 13 співробітників ЧК, безпосередньо залучених до заколоту, були розстріляні. Всеросійський з'їзд Рад, який відновив роботу, розпорядився виключити з рад усіх рівнів представників партії лівих есерів.

ВЧК знову перетворився на структуру, віддану виключно партії більшовиків. Раднарком і ВЦВК надали чекістам майже абсолютні повноваження. Вони здобули право проводити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Улітку 1918 р. у радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК — губернські, транспортні, військові. Деякий час існували навіть повітові ЧК.

Розв'язаний ВЧК у 1918—1919 рр. терор набув колосального міжнародного резонансу. Реагуючи на це, Ленін у низці публічних заяв твердив, що каральні заходи чекістів — це змушена відповідь на терор, розв'язаний контрреволюціонерами. Зокрема, у політичній доповіді на VIII Всеросійській конференції РКП(б) він заявив 2 грудня 1919 р.: «Звинувачення у тероризмі, оскільки воно справедливе, лягає не на нас, а на буржуазію. Вона нав'язала нам терор. І ми першими зробимо крок, щоб обмежити його наймінімальнішим мінімумом, як тільки покінчимо з основним джерелом тероризму, з навалою світового імперіалізму» [34].

За кілька днів, 5 грудня, він повторив цю заяву в доповіді ВЦВК і РНК VII Всеросійському з'їзду рад майже тими ж словами: «Терор, нав'язаний нам тероризмом Антанти, терором всесвітньо-наймогутнішого капіталізму, який душив, душить і прирікає на голодну смерть робітників і селян за те, що вони борються за свободу своєї країни. І всякий крок у наших перемогах над цією першопричиною і причиною терору буде неминуче незмінно

[33] Карр Э. Большевистская революция 1917—1923. Т. 1-2. С. 142—143.
[34] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. Москва,1961. С. 19.

супроводжуватися тим, що ми будемо обходитись у своєму управлінні без цього засобу переконування і впливу» [35].

Тут важливо відмітити, як В. Ленін трактував здійснюваний ВЧК терор: як засіб переконування і впливу. Маємо зазначити й інше: він запевняв світову громадськість у тому, що як тільки закінчиться нав'язаний світовим імперіалізмом терор, радянська влада відмовиться від цього засобу «переконування і впливу».

Однак у полеміці з ідеологічними противниками вождь більшовиків іноді проговорювався, показуючи істинну природу застосовуваного державною партією терору. Стенограма VII Всеросійського з'їзду рад безпомилково вказує на це. Виступаючи із прикінцевим словом щодо доповіді ВЦВК і Раднаркому 6 грудня, він говорив:

«Нам дорікають усі оратори опозиції, у тому числі й представники Бунду, що ми не дотримуємося Конституції (Голос з ложі: "Ого!"). І хоч у ложі, яка в колишні часи була царською, а тепер є ложею опозиції (сміх), я чую іронічний вигук "Ого!" — тим не менш я зараз це доведу (Аплодисменти). Я прочитаю Вам той пункт Конституції, якого ми найсуворішим чином додержуємось і який показує, що ми в усій своїй діяльності Конституцію пильнуємо. Коли на зборах, куди являлися прибічники меншовиків та есерів, мені доводилося говорити про Конституцію, ускладнення було в тому, чи є текст Конституції, щоб цитувати. Але збори відбуваються більшою частиною у приміщеннях, де Конституція висить на стіні. У нашому зібранні цього нема, але мене виручив тов. Петровський, який дав мені примірник брошури, озаглавлений "Конституція РСФРР". Я читаю параграф 23-й: "Керуючись інтересами робітничого класу в цілому, РСФРР позбавляє прав окремих осіб і окремі групи, які користуються ними на шкоду інтересам соціалістичної революції".

Я, товариші, ще раз повторюю, що ніколи ми не розглядали свою діяльність взагалі й свою Конституцію зокрема як зразок досконалості. На цьому з'їзді поставлено питання про зміни в Конституції. Ми згодні змінювати й давайте розглядати зміни, але ми не будемо цього закріплювати "на віки вічні". Але все ж, якщо ви бажаєте, щоб ми додержувалися Конституції, то чи бажаєте, щоб додержувався і параграф 23-й»? [36].

У цій довгій цитаті прихована одна родзинка: визнання того, що Ленін і його партія використовували державний терор із метою сприяння своїй діяльності. Отже, міжнародний імперіалізм жодним чином не впливав на внутрішнє життя Росії. Інша річ, що країни Заходу морально й матеріально підтримували білогвардійців, поява яких під впливом здійснюваної більшовиками революції було актом суспільного протесту, тобто проявом внутрішнього життя. У країні відбувалася «революція згори», яка починалася з експропріації великих власників. Хіба існували інші засоби їх «переконування» зійти з історичної арени, крім державного терору? Не слід забувати і того (що часто забувають): здійснювана Леніним «революція згори» у 1918—1920 рр. руйнувала вільний ринок і призводила до господарської руїни, безробіття, економічного занепаду. Не світовий імперіалізм «душив і прирікав

[35] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). С. 298.
[36] Там само. С. 306—307.

на голодну смерть робітників і селян», як стверджував Ленін, виправдовуючи державний терор, а його власна економічна політика, хибність якої він був змушений визнати у 1921 р.

Які засоби «переконування» суспільства в арсеналі чекістів були найбільш вживані? У різні історичні епохи ці засоби були різними аж до ліберального «профілактування» розпропагованого, заляканого й атомізованого суспільства в епоху Л. Брежнєва. Проте в перші два десятиліття радянської влади (1918—1938), коли ленінсько-сталінська партія будувала спотворений світ комуносоціалізму в суспільстві, яке пручалося всіма способами, найбільш поширеною була «высшая мера наказания» (ВМН) — смертна кара, вбивство.

У документальних свідченнях, які дійшли до нащадків у величезній кількості, Владімір Ленін частіше за все характеризувався компліментарно, як типовий російський інтелігент. На відміну від багатьох вождів другого ешелону, серед яких необмежена влада пробуджувала найгірші людські якості, верховному вождю вона не заважала у багатьох життєвих колізіях проявляти щирість, чуйність, тактовність, порядність. Та все це стосувалося особистого життя, а не державної діяльності, головним змістом якої було насадження його власної версії комуносоціалізму силовими засобами. У цій сфері Ленін вважав застосування смертної кари нормальним, корисним і необхідним.

Показово, що така переконаність часом автоматично переносилась у нього у сферу апаратних взаємовідносин, тобто у спілкування з однодумцями. У травні 1919 р. голова правління Новгородського товариства кооперативних союзів А. Булатов звернувся до нього зі скаргою, після чого був заарештований. Дізнавшись про арешт, Ленін надіслав розгнівану телеграму Новгородському губвиконкому, в копії — губЧК і губпродкомісару такого змісту:

«Мабуть, Булатов заарештований за скаргу, надіслану мені. Попереджаю, що за це голів губвиконкому, Чека і членів виконкому буду арештовувати і добиватися їх розстрілу» [37]. Зрозуміло, що в даному випадку загроза розстрілу була фігуральною.

Проте Ленін завжди наполягав на тому, що держава «диктатури пролетаріату» повинна використовувати розстріли, щоб забезпечити власне виживання. У надрукованій восени 1919 р. статті він з обуренням заявляв: «Це пряма брехня, що більшовики були противниками смертної кари до революції». Підтверджуючи це, він додав: «У 1917 р., під час керенщини, я писав у "Правде", що ні один революційний уряд без смертної кари не обійдеться і що все питання тільки в тому, **проти якого класу** спрямовується даним урядом зброя смертної кари» [38].

На третій день більшовицького перевороту, 10 листопада 1917 р., Раднарком у пошуках популярності оприлюднив постанову про скасування смертної кари, яка була відновлена А. Керенським, щоб врятувати дисципліну на фронті. Однак більшовики недовго тримали слово. Сергій Мельгунов, який по крихтах збирав свідчення про народження та перебіг червоного терору, у своїй книзі (вона з'явилась у Берліні 1923 р. і була перекладена мало не всіма

[37] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. Москва, 1961. С. 207.
[38] Ленін В.І Повне зібрання творів. Т. 39. С. 171.

європейськими мовами), зафіксував уже в січні 1918 р. висловлені відповідальними особами радянської влади погрози про «розстріл на місці злочину», тобто без слідства й суду [39]. А в декреті Раднаркому від 21 лютого 1918 р. «Соціалістична Батьківщина в небезпеці!» говорилося вже прямим текстом: «Ворожі агенти, спекулянти, погромники, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину» [40].

Коли Дзержинський висунув пропозицію конкретизувати спектр злочинів, які давали чекістам право на розстріл, і запропонував 11 різновидів таких злочинів, Ленін висунув рекомендації глави ВЧК на обговорення в Центральному комітеті РКП(б). 15 червня 1919 р. ЦК схвалив сформульовані Дзержинським різновиди злочинів, які потребували розстрілу, за винятком смертної кари за підробку документів [41].

Виступаючи на V Всеросійському з'їзді рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів 5 липня 1918 р. (тобто за день до лівоесерівського заколоту), Ленін висловився недвозначно:

«Нам кажуть, що, коли в комісії Дзержинського (тобто ВЧК — *С.К.*) розстрілюють — це добре, а якщо відкрито перед обличчям всього народу суд скаже: він контрреволюціонер і вартий розстрілу, то це погано. Люди, що дійшли до такого дворушництва, політично мертві (Аплодисменти). Ні, революціонер, який не хоче бути дворушником, не може відмовитись від смертної кари. Не було жодної революції і епохи громадянської війни, у яких не було б розстрілів» [42].

Тут ми бачимо, що державний терор, який вважався «засобом переконування», впливав, на думку Леніна, не тільки на ворогів, а й на суспільство в цілому. Доля знищуваних ворогів мусила впливати на все суспільство, застрашувати його, позбавляти волі опиратися силовим засобам, за допомогою яких відбувався комуністичний штурм.

Здійснюючи терористичну політику, ВЧК у тісній узгодженості з Раднаркомом та його наркоматами широко використовував інститут заручництва. У першому номері журналу «Еженедельник ВЧК» від 5 вересня 1918 р. нарком внутрішніх справ РСФРР Григорій Петровський опублікував адресований місцевим радам «Наказ про заручників», в якому значення цього інституту було представлено в усій повноті:

«Всі відомі місцевим радам праві есери повинні бути негайно заарештовані. З буржуазії та офіцерства треба взяти заручників у значній кількості. За найменших спроб опору або при найменшому русі в білогвардійському середовищі безвідмовно має здійснюватися масовий розстріл. Місцеві губвиконкоми повинні виявляти в цьому особливу ініціативу.

Відділи управління (структурна частина виконкомів — *С.К.*) через міліцію і місцеві ЧК повинні вжити всіх заходів до виявлення і арешту всіх осіб, які приховуються під чужими іменами та прізвищами, з безумовним розстрілом всіх причетних до білогвардійської роботи. Всі названі заходи повинні бути

[39] Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918—1923. Москва, 1990. С. 34—35.
[40] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). С. 61.
[41] Там само. С. 218—219.
[42] Там само. С. 81.

здійснені негайно. Про всілякі нерішучі у цьому напрямі дії тих або інших органів місцевих рад Завотуправ (завідувач відділу управління — *С.К.*) зобов'язаний негайно доповісти Народному Комісару Внутрішніх Справ» [43].

Наказ Петровського, як бачимо, загрожував каральними заходами тим кадрам місцевої адміністрації, які не виявляли особливої запопадливості у здійсненні неправочинних дій. Тобто він зобов'язував здійснювати терористичні акти не тільки чекістів, а й всю систему радянської влади. Цього, власне, і домагався голова Раднаркому, як свідчать збережені документи. Наприклад, у записці, адресованій заступнику голови Реввійськради Ефраїму Склянському від 8 червня 1919 р., Ленін наказував: «Треба посилити взяття заручників із буржуазії і із сімей офіцерів — унаслідок зрад. Зговоріться з Дзержинським» [44].

Голова дипломатичної місії при Раднаркомі Р. Локкарт доповідав у листопаді 1918 р. англійському парламенту: «Більшовики відновили ганебний звичай брати заручників. Що ще гірше, вони трощать своїх політичних противників, вражаючи їх дружин. Коли недавно в Петрограді був опублікований довгий список заручників, більшовики арештували дружин тих, хто не з'явився, і посадили їх в тюрму аж до явки чоловіків». Користуючись іншими джерелами, С. Мельгунов повідомляв, що цих жінок розстрілювали, якщо їхні чоловіки не з'являлися [45].

Під час комуністичного штурму керівники партії більшовиків не раз опинялися під загрозою втрати влади. Виживання режиму забезпечили безпрецедентні за масштабом терористичні акції. Та не слід недооцінювати пропагандистських зусиль радянської влади. Об'єднані в ради народні низи, які роками перебували в тяжкій матеріальній ситуації, підтримали більшовиків, які обіцяли створити в недалекому майбутньому суспільство соціальної справедливості.

4.3.

ПРОПАГАНДА КОМУНІЗМУ ЯК «СВІТЛОГО МАЙБУТНЬОГО»

Російський комунізм народжувався з голови верховного вождя більшовиків. Що було основною причиною появи ніколи раніше не баченої суспільно-політичної системи влади і відповідного їй соціально-економічного ладу — насилля чи пропаганда?

Родоначальник російського комунізму залишив нам відповідь у кількох відвертих висловлюваннях, зроблених у різних середовищах і в різний час. Згадаємо насамперед епізод, пов'язаний із забороною I Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів мирної демонстрації в Петрограді, призначеної керівниками більшовиків на 23 (10) червня 1917 р. У тій

[43] Див: Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918—1923. Москва, 1990. С. 41—42.

[44] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). С. 216.

[45] A Collection of Report on Bolshewism in Russia, Abridged Edition of Parlaments paper of Russia, № 1; С. Мельгунов користувався цим виданням, перекладеним французькою мовою: Le Bolchevisme en Russie: Livre Blanc Anglaise. Paris, 1922. P. 37; Див: Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918—1923. Москва,1990. С. 29.

ситуації В. Ленін написав проєкт заяви ЦК РСДРП(б) і бюро фракції більшовиків на з'їзді такого змісту:

«Ми вважаємо, що своєрідна установа, яка називається Радами робітничих, солдатських, селянських депутатів, найближче підходить до всенародного органу волі більшості народу, до революційного парламенту. За перехід усієї влади в руки такого органу ми стояли і стоїмо принципіально, незважаючи на те, що зараз він перебуває в руках оборонських партій меншовиків і соціалістів-революціонерів, які вороже ставляться до партії пролетаріату. Коли б навіть Ради взяли всю владу (чого ми бажаємо і завжди підтримали б), коли б Ради стали всевладним революційним парламентом, ми не скорилися б таким його рішенням, які обмежили свободу нашої агітації» [46].

Зміст цієї заяви засвідчує, що вождь більшовиків бачив основну силу Російської революції в радах робітничих і солдатських депутатів, а успіх своєї партії пов'язував із більшовицькою агітацією, яка відвертала ради від меншовиків та есерів і привертала їх до більшовиків. Ленін розумів, що соціалістичні партії, не виключаючи його власну, не мали без підтримки рад наступального потенціалу. Більшовики не могли зруйнувати Російську державу і створити на її місці державу-комуну без допомоги просочених «неусвідомленим соціалізмом» народних низів, а ці низи вимагалося розпропагувати.

Заслуговує уваги свідчення Бертрана Рассела, з яким Ленін зустрівся в надзвичайно складній воєнно-політичній ситуації 1918 р. «Те, що їм все-таки вдалося вижити, — розповідає Рассел, — Ленін пояснював суперництвом і різницею інтересів різних капіталістичних держав, а також силою більшовицької пропаганди» [47].

У профспілковій дискусії в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) Ленін засудив курс Л. Троцького на командування робітничим класом і підкреслив: «Насамперед ми повинні переконати, а потім примусити. Ми повинні, щоб то не стало спочатку переконати, а потім примусити» [48].

Отже, позиція Леніна виявлялася з граничною чіткістю: на «трудящих» впливати насамперед пропагандою та агітацією, користуючись тим, що «неусвідомлений соціалізм» пролетарських і пролетаризованих низів збігся зі змістом комуносоціалізму, який РКП(б) закріпила в своїй програмі (хоч насправді це було не так).

Інший політичний курс здійснювався щодо соціальних верств, які володіли приватною власністю. Мова не йшла тільки про капіталістів і поміщиків, тут якраз народні низи утворювали єдиний фронт із більшовиками без будь-якого переконування. Мова йшла про соціальні верстви, які володіли дрібною власністю, особливо про селянство. Коли ці верстви протистояли більшовицькому курсу на «усуспільнення», яке на практиці означало одержавлення, то вони перетворювалися в більшовицькій пропаганді на куркулів і бандитів, проти яких потрібно було застосовувати насилля. Виступаючи на комуністичній фракції ВЦРПС 12 січня 1920 р., Ленін роз'яснював профспілко-

[46] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 320.
[47] Russel B. Bolshevism. New York, 1920. P. 404; Див: Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 295.
[48] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 4. С. 48.

вим діячам: «Ви азбукою комунізму куркуля і бандита не здолаєте, тут потрібна сила випробувана» [49]. Отже, не пропаганда, а сила зброї! Присутні розуміли, що мова йде про книгу Н. Бухаріна і Є. Преображенського «Азбука коммунизма. Популярное изложение программы РКП(б)», яка тоді видавалася величезними накладами і багатьма мовами.

Н. Бухарін і В. Ленін з однаковим ентузіазмом запевняли суспільство, що після короткочасних тяжких наслідків революції і війни громадян чекатиме «світле майбутнє». Звертаючись до відомого петроградського історика Ніколая Рожкова у січні 1919 р., Ленін переконував його, що інтелігенція сприятиме робітничому класу у справі народження соціалізму. «І тоді, — запевняв вождь, — ми на місяці скоротимо і полегшимо муки породіль. А народиться щось дивовижно гарне і життєздатне, якими б тяжкими не були ці муки» [50].

У такому ж піднесеному тоні Ніколай Бухарін характеризував «світле майбутнє» в книзі «Економіка перехідного періоду», що з'явилась у травні 1920 р.:

«Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто **так** малював собі класичний тип революції пролетаріату, — із жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті і величаві обриси майбутнього суспільства» [51].

Ленін не заперечував, коли Бухарін і Преображенський детально розписували повсякдення майбутнього суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами в «Азбуке коммунизма». Однак він не бажав ускладнювати на офіційному рівні завдання побудови держави-комуни пропагандою повного комунізму з відмерлою державною організацією. У березні 1918 р., коли VII екстрений з'їзд РКП(б) перейменував партію більшовиків із соціал-демократичної на комуністичну, Бухарін зробив спробу додати в проєкт партійної програми, який тоді обговорювався, характеристику повного комунізму, коли держава, використовуючи лексику Ф. Енгельса, «засинатиме». «Ми зараз стоїмо, безумовно, за державу, — зауважив Ленін, — а дати характеристику соціалізму в розгорнутому вигляді, де не буде держави, нічого тут не вгадаєш, крім того, що тоді буде здійснений принцип — від кожного за здібностями, кожному за потребами» [52].

Не називаючи конкретних строків побудови повного комунізму, Ленін все-таки запевняв сучасників, що вони встигнуть побачити «світле майбутнє». У промові на Красній площі 1 травня 1919 р. він проголосив: «Більшість присутніх [...], що не переступили 30—35 річного віку, побачить розквіт комунізму, до якого нам поки що далеко» [53]. Відтоді кожний вождь Комуністичної партії, дбаючи про зміцнення своєї популярності, запевняв у тому, що сучасне йому покоління радянських людей житиме при комунізмі. Останній раз це трапилося з Нікітою Хрущовим, який на XXII з'їзді КПРС у

[49] Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 321.
[50] Там само. С. 267.
[51] Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. Москва, 1989. С. 94.
[52] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 62.
[53] Там само. Т. 38. С. 325.

1961 р. заявив, що у 1980 р. СРСР упритул підійде до здійснення принципу розподілу матеріальних і культурних благ за потребами. Спічрайтерам Леоніда Брежнєва довелося перетворювати двофазний комунізм на трифазний, вводячи проміжну фазу «розвинутого соціалізму» тривалістю в декілька десятиліть із розподілом за працею.

Рекламування комунізму як «світлого майбутнього» могло розгортатися тільки в тому випадку, якщо комуністичні агітатори та пропагандисти не зустрічали інтелектуальної протидії в доступних народним низам засобах масової інформації. Тому з перших днів більшовицького перевороту в країні розгорнувся наступ на друковані видання, які не співчували радянській владі. 8 листопада (26 жовтня) 1917 р. Воєнно-революційний комітет (ВРК) організував погром у редакціях опозиційних органів друку. Була закрита газета «Наше общее дело» й заарештований її редактор Владімір Бурцев. Одночасно закрилася меншовицька газета «День», кадетська газета «Речь», правоцентристська газета «Биржевые ведомости» та ін. У перший день утворення Раднаркому, тобто 9 листопада, був опублікований «Декрет РНК про друк» за підписом В. Леніна. Згадавши зі схваленням дії ВРК проти «контрреволюційних» друкованих органів, голова уряду починав з такого твердження:

«Негайно з усіх боків піднявся галас про те, що нова соціалістична влада порушила, таким чином, основний принцип своєї програми, замахнувшись на свободу друку. Робітничий і Селянський уряд звертає увагу населення на те, що в нашому суспільстві за цією ліберальною ширмою фактично приховується свобода для заможних класів, що захопили у свої руки левову частку всієї преси, безперешкодно отруювати розум і вносити смуту у свідомість мас». Закінчувався декрет таким запевненням: «Як тільки новий порядок зміцниться, всілякі адміністративні впливи на друк припиняться, для нього буде встановлена цілковита свобода в межах відповідальності перед судом» [54].

Декрет РНК про друк був розглянутий в багатопартійному тоді ВЦВК. Попри його обережні формулювання лівий есер Прош Прош'ян під час обговорення висловився недвозначно: «Більшовицький декрет про пресу подає яскраве й цілком певне враження системи політичного терору й розпалювання громадянської війни» [55]. Проте ВЦВК голосами більшовицьких депутатів схвалив його.

Ухвалена V Всеросійським з'їздом рад 10 липня 1918 р. Конституція РСФРР урочисто проголосила в ст. 14:

«З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи висловлювання своїх думок Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка знищує залежність друку від капіталу і надає в руки робітничого класу і селянської бідноти всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг і всяких інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій країні» [56].

На практиці це означало знищення всіх незалежних газет і періодичних видань. Матеріальна база (типографії, запаси паперу і т. ін.) незалежних ви-

[54] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). С. 15.
[55] Див: Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 197.
[56] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1937. С. 74.

дань була експропрійована і передана радянським виданням, поширення яких гарантувалося Конституцією.

Цілковита заборона свободи висловлювань обурювала не тільки недругів радянської влади, але й немалу частину більшовиків. Характерним прикладом може бути демарш члена РКП(б) з 1905 р. Г. Мяснікова, на який відреагував В. Ленін. У липні 1921 р. Мясніков передав Бухаріну для публікації в газеті «Правда» статтю «Хворобливі питання», в якій писав: «У нас свобода слова на ринку, на вокзалі, у вагоні, на пристані існує, але на фабриці і заводі і на селі її нема. Там чека пильно додивляється через комуністів на доброзвичайність робітників і селян» [57].

Бухарін передав вибухову статтю на розгляд оргбюро ЦК РКП(б). Була створена комісія включно з ним, яка винесла свій вердикт: виключити з партії. Політбюро ЦК солідаризувалося з ним, після чого Мясніков звернувся до останньої можливої інстанції — виконкому Комінтерну. ВККІ обмежився пересилкою скарги в ЦК РКП(б). Після цього у справу втрутився В. Ленін і 5 серпня звернувся до Мяснікова з таким обґрунтуванням позиції політбюро ЦК:

«Свобода друку в РСФРР, оточеній буржуазними ворогами всього світу, є свобода *політичної організації* буржуазії та її найвірніших слуг меншовиків і есерів. Буржуазія (в усьому світі) ще сильніша за нас в багато разів. Дати їй *ще* таку зброю як свобода політичної організації (= свобода преси, бо преса є центр і основа політичної організації), значить полегшувати справу ворогові, допомагати класовому ворогу. Ми самогубством кінчати не хочемо і тому цього не зробимо» [58].

Важливо визнати, чому Ленін звернувся до Мяснікова з таким виховничеро з'яснювальним листом: чи тому, що той був професійним революціонером, а вождь їх поважав, чи тому, що справа дійшла до ВККІ, хоч останній був лялькою в руках кремлівських лялькарів. Імовірніше, цей ленінський лист був знаком уваги до Пермського губкому, де Мясніков займав відповідальну посаду і користувався авторитетом. Ленін порекомендував зачитати свій лист на засіданні губкому під час розгляду справи Мяснікова [59].

Утворена Раднаркомом у червні 1922 р. централізована установа, на яку покладалося цензурування друкованої продукції, проіснувала аж до горбачовської «перебудови». Цензура, здійснювана органом під невинною назвою «Головне управління у справах літератури та видавництв» (Головліт), виявилася абсолютною. Позначка Головліту мусила відтворюватися навіть на повідомленнях про шлюб або похорон, якщо вони друкувалися в типографіях.

Леніна турбувала інтелектуальна опозиція, яку випромінювала професура щодо пропагованого більшовиками «світлого майбутнього». Попри перевантаженість і незадовільне фізичне самопочуття, він вважав своїм обов'язком переглядати ще не заборонені владою «товсті» журнали з обмеженим накладом. Поза його увагою не залишалися й книги, друковані в університетських видавництвах або за кордоном, якщо вони потрапляли в країну. Зрештою, він

[57] Див: Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 43.

[58] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 73.

[59] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 44.

зрозумів, що такий контроль перевищує його сили, і 19 травня 1922 р. звернувся до Дзержинського з тим, щоб той ознайомив керівників партії з його пропозицією такого змісту: «Зобов'язати членів Політбюро приділяти 2—3 години на тиждень переглядові деяких видань і книг, перевіряючи виконання, **вимагаючи відзивів на письмі** і добиваючись присилки в Москву без зволікання всіх некомуністичних видань». Цікаво, що в цій записці він звернув особливу увагу на те, як Дзержинський мусив виконувати це доручення: «Прошу показати це секретно, не розголошуючи, членам Політбюро з поверненням Вам і мені. І повідомити мене про їх відзиви і Ваші висновки» [60].

Цензурування некомуністичних (в очах Леніна — антикомуністичних) видань мусило так позначитися на долі їх авторів: «виловити і виловлювати постійно та систематично і висилати за кордон» [61].

10 серпня ВЦВК схвалив декрет «Про адміністративне виселення осіб, що визнаються соціально небезпечними». До кінця 1922 р. за кордон були депортовані сотні представників інтелігенції [62].

Здійснювана Леніним найсуворіша цензура поширювалася не тільки на недругів радянської влади, а й на комуністів, які посідали в її системі найбільш відповідальні посади. Своєрідним прикладом цензурування висловлювань керівних діячів більшовицької партії служить лист Леніна секретарю ЦК РКП(б) В'ячеславу Молотову від 17 березня 1922 р. Дізнавшись про те, що К. Радек і Л. Сосновський їдуть за кордон і збираються там спілкуватися з політемігрантами, він написав:

«З огляду на поїздку за кордон т. Радека, *а кажуть* ще й т. Сосновського, — з огляду на те, що сильними сторонами цих найцінніших і найвидатніших працівників *не є здатність до дипломатії*, пропоную ухвалити через ПБ директиву:

"Всім товаришам, які їдуть закордон, ПБ вказує, що теперішній момент вимагає найбільшої стриманості в заявах і розмовах про меншовиків і есерів, з одного боку, а з другого боку — найнещаднішої боротьби з ними і найзапеклішого недовір'я до них (як до найнебезпечніших *фактичних* пособників білогвардійщини)"» [63].

К. Радек з 1920 р. працював секретарем виконкому Комінтерну. Член партії більшовиків з 1904 Л. Сосновський очолював агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б) і був відповідальним редактором органу ЦК «Вестник агитации и пропаганды». Ленін побоювався, що вони можуть вийти за рамки офіційних контактів із тими, хто співпрацював із ними у минулому. Стриманість і ще раз стриманість! Цього він вимагав від найближчих співробітників. Верховний вождь більшовиків замкнув на собі всі контакти Кремля у міжнародних відносинах.

---

[60] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 54. С. 265—266.
[61] Там само.
[62] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 66.
[63] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 50.

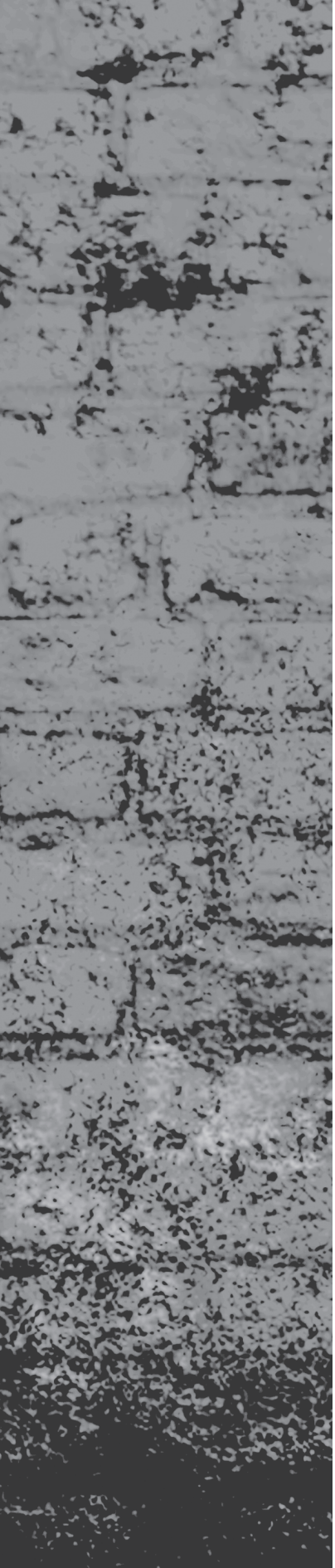

РОЗДІЛ 5

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІСТА ТА СЕЛА

5.1. Стратегія насадження ленінського комуносоціалізму в програмі РКП(б) 1919 р.

5.2. Одержавлення промисловості і транспорту

5.3. Експропріація сільськогосподарської продукції

5.1.

СТРАТЕГІЯ НАСАДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ В ПРОГРАМІ РКП(б) 1919 р.

Ухвалена VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. друга програма партії більшовиків визнавалася формально діючою впродовж 42 років, тобто до жовтня 1961 р., коли XXII з'їзд КПРС схвалив третю програму. Попри потужну пропагандистську підтримку (варто згадати «Азбуку комунізму» Н. Бухаріна і Є. Преображенського), другій програмі як комплексному теоретичному документу судилося коротке життя — до запровадження нової економічної політики X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. Після цього про другу програму надовго забули, хоч І. Сталін зробив спробу поставити в порядок денний XVIII з'їзду ВКП(б) обговорення проєкту нової програми партії. Поточні події перешкодили цьому наміру і до нього повернулися тільки в 1947 р., але теж безуспішно[1].

Публіцистом, який привернув суспільну увагу до призабутої програми РКП(б) 1919 р., був один з «виконробів перебудови», перший мер Москви Гавриїл Попов. Оцінюючи програму, він зробив важливі висновки:

«На сторінках другої Програми вперше виникає той образ соціалізму, який не був відомий класикам марксизму. Це не соціалізм, що виступає як підсумок усуспільнення продуктивних сил старого ладу, а соціалізм, який буде підсумком зусиль нової влади, підсумком будівництва, здійсненого цією владою»[2].

Отже, Г. Попов цілком справедливо підкреслив, що саме в другій програмі партії більшовиків виникла концепція соціалізму, який з'являвся завдяки тому, що його бажали і запроваджували ті, хто називали себе марксистами. Тобто

---

[1] Сталинское экономическое наследство: планы и дискуссии 1947–1953 гг. Документы и материалы. Москва, 2017. С. 52.

[2] Государственный социализм в СССР (1996 г.). Див.: Попов Г. Теория и практика социализма в XX веке. Москва, 2006. С. 17.

запроваджувалося щось принципово чуже ідеям Марксового комунізму, згідно з якими комунізм виникав як неминучий наслідок об'єктивного розвитку капіталізму.

Попов підкреслював, що К. Маркс і Ф. Енгельс орієнтувалися на те, що вже існувало, а тому вислів «комуністичне будівництво» був для них чужим. Навпаки, В. Ленін спочатку сформував план, в якому його фантасмагорії органічно спліталися з точним діагнозом стану російської дійсності, а потім домагався його реалізації методами комуністичного штурму.

Ця ремарка Попова суголосна з висновком професора Каліфорнійського університету в Берклі Мартіна Маліа. У фундаментальній праці, уперше опублікованій в 1994 р., Маліа характеризував радянську систему, починаючи від жовтня 1917 р. як «суттєво відмінну від будь-якої існуючої досі чи то в Росії, чи то на Заході. Вона — унікальна як у часі, так і в типології суспільств» [3].

На аналіз минувшини, якщо предмет дослідження історика не відділений від нього тисячоліттями, впливає як знання досліджуваної епохи, так і власної. Обидва вчені належним чином оцінили унікальність створеної Леніним радянської системи. Однак Маліа, який працював над своєю монографією, спостерігаючи розпад Радянського Союзу, не вдалося передбачити найближчого майбутнього. Якщо продовжити, його висновок виглядає таким чином:

«Цю унікальність перейняли колишні піддані радянської системи через екстраординарність способу її розпаду. По-перше, розпад був тотальним: ідеологічний, політичний, господарський. Тотальна система могла скінчити своє існування лише тотальним падінням. По-друге, це падіння спричинилося до тотального відкинення всіх інституцій — партії, плану, міліції, усіляких зразків (разом із Леніним та Жовтнем). Нарешті, від них відмовилися й рішуче відкинули. Звідусюди було чути, що люди хочуть повернутися до "нормального життя"» [4].

М. Маліа не міг передбачити, що десятки мільйонів росіян, які звикли жити у створеному ленінським генієм спотвореному світі, здебільшого нездатні повернутися до «нормального життя». Вони надали перевагу політичним силам, які бажали повернути собі владу і власність, втрачені з розпадом Радянського Союзу. І ті сили повернулися в сучасну Росію...

«Радянська трагедія», як назвав М. Маліа історію ленінсько-сталінського комуносоціалізму в Росії, з початком російсько-української війни 2014—2024 рр. переросла в трагедію українського народу і всієї людської цивілізації. Тепер уже можна присвоїти властиву назву унікальній, як підкреслював Маліа, радянській системі, щоб очистити її від здійсненого Леніним маскувального покриття Марксовим комунізмом. Однак те, що народилося в Росії під час Першої світової війни і здобуло друге дихання за наслідками Другої світової війни, в усі часи і на всіх континентах називалося, на жаль, комунізмом. Тому замість терміну «комунізм» я використовую властивий і не мною придуманий термін тільки у зверненні до читачів цієї книги, даючи їм можливість зробити самостійні висновки на підставі беззаперечних фактів. Ці факти завжди залишалися доступними для розуміння й узагальнення,

[3] Маля М. Радянська трагедія... Київ, 2000. С. 21

[4] Там само.

але тільки російсько-українська війна 2014—2024 рр. дозволила їх об'єднати властивим Росії терміном, залишаючи поняття комунізму в рамках західноєвропейської реальності.

Повертаючись до розгляду комуністичної програми РКП(б) 1919 р., слід навести ще один висновок, зроблений Гавриїлом Поповим:

«У другій Програмі партії перед нами соціалізм, де все охоплене єдиним централізованим планом, де висхідними є завдання держави, де відсутнє матеріальне стимулювання, нема товарного виробництва і грошей, де все тримається на дисципліні. Це логічно випливає з концепції будівництва соціалізму з опорою на адміністративну силу держави, на всю могутність її централізму» [5].

Цей висновок Г. Попова пояснює причину забуття програми після того, як партія перейшла до нової економічної політики. Проте в 1919—1920 рр. програма відповідала завданням, які В. Ленін ставив перед партією в праці «Чергові завдання Радянської влади». Тому виникає необхідність проаналізувати цей програмний документ в усіх його частинах.

Уперше про перегляд програми РСДРП 1903 р. Ленін заговорив після повалення самодержавства в начерку до п'ятого «Листа з далека» [6]. Повернувшись з еміграції, він сформулював цю проблему перед керівниками своєї партії у «Квітневих тезах» і в доповіді, прочитаній на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б). Конференція доручила Центральному комітету в двомісячний термін скласти проєкт програми і затвердити його на черговому партійному з'їзді. Незабаром після конференції була видана брошура «Матеріали до перегляду партійної програми» під редакцією і з передмовою Леніна. VI з'їзд РСДРП (б), який працював у липні — серпні 1917 р., питання про програму не розглянув, але доручив ЦК організувати в партії дискусію з програмних питань [7].

Переконаний у тому, на відміну від К. Маркса, що комунізм треба будувати, а не чекати, коли він прийде сам по собі внаслідок пролетарської революції, Ленін мусив насамперед розібратися з його фазами. У програмній праці «Держава і революція», над якою він працював у серпні — вересні 1917 р., він сформулював своє розуміння різниці між першою фазою — соціалізмом і повним комунізмом у таких тезах:

«Наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс називав "першою" або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово "комунізм" і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм... Зараз же слідом за здійсненням рівності всіх членів суспільства *щодо* володіння засобами виробництва, тобто рівності праці, рівності заробітної плати, перед людством неминуче стане питання про те, щоб іти далі, від формальної рівності до фактичної, тобто до

[5] Государственный социализм в СССР (1996 г.). Див.: Попов Г. Теория и практика социализма в XX веке. С. 19.

[6] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 56—57.

[7] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. Москва, 1958. С. 285.

здійснення правила "кожний за здібностями, кожному за потребами". Якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, ми не знаємо і знати не можемо» [8].

Висновок «знати не можемо» звучав розумно. Проте Ленін прийняв на віру й той висновок Маркса, який звучав логічно: якщо при соціалізмі усуспільнюються засоби виробництва, то зникає необхідність в існуванні неминучих за умов приватної власності на засоби виробництва товарно-грошових відносин й вільного ринку. Тобто за ознакою виробництва між соціалізмом і повним комунізмом не могло існувати відмінностей. Докорінна відмінність між фазами мусила виникнути за ознакою розподілу матеріальних благ. Це пов'язувалось з передбачуваним Марксом розквітом продуктивних сил у комуністичному суспільстві, який дозволив би розподіляти матеріальні блага за потребами, а не за працею.

Отже, вождь більшовиків підходив до розробки програми комуністичного будівництва в його першій фазі з двома засадами: а) одержавлення (а не усуспільнення — за Марксом) всіх засобів виробництва; б) створення принципово нової системи функціонування виробництва, позбавленого (за Марксом) товарно-грошових відносин і посередництва вільного ринку. За другою фазою комунізму з розподілом за потребами визнавалася суто пропагандистська роль «світлого майбутнього».

18 (5) жовтня 1917 р. ЦК РСДРП(б) ухвалив рішення підготувати проєкт програми для розгляду на VII з'їзді партії комісією у складі В. Леніна. Н. Бухаріна, Г. Сокольнікова, Л. Троцького, Л. Каменєва і А. Колонтай [9]. 6 лютого (24 січня) 1918 р. цекісти знову повернулися до цього питання. Відкриваючи засідання, Ленін сказав, що VII з'їзд партії має розглянути партійну програму, питання про мир і тактичні питання. Бухарін підкреслив, що питання про програму слід розглянути насамперед, оскільки виникла безглузда ситуація: керуємося офіційною програмою, яка застаріла. Підтримуючи Бухаріна, Сталін вказав: «Ми в момент існування Радянської влади повинні керуватися таким анахронізмом, як наша програма — мінімум, що є явною дурнею, а тому не можна сумніватися в тому, що нам необхідно переглянути програму». Свердлов теж наполіг на першочерговому розгляді переглянутої програми.

Підсумовуючи дискусію, Ленін погодився з попередніми виступами, але зізнався, що його бентежить величезна кількість у партії так званих «жовтневих більшовиків», які можуть перешкодити з'їзду опрацювати витриману програму. О. Стасова і Г. Сокольніков розвіяли його сумніви вказівкою на те, що до голосування на з'їзді допускаються тільки ті, хто в партії перебуває більше трьох місяців. Комісію для розробки програми було вирішено обмежити трьома особами — Леніним, Бухаріним і Сокольніковим [10].

VII екстрений з'їзд РКП(б) працював у Петрограді 6—8 березня 1918 р. Так склалося, що його учасникам було не до розгляду програми: у партії виявилися протилежні позиції із приводу затвердження укладеного 3 березня

[8] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 33. С. 93—95.
[9] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. С. 76.
[10] Там само. С. 193.

Брестського миру. Проте, ввечері 8 березня В. Ленін виступив з доповіддю про партійну програму. Самої програми з'їзд не розглянув, тому що текст її ще не існував. Доповідач роздав делегатам тільки чорновий начерк проєкту, підготовлений ним особисто [11]. Після цього з'їзд прийняв запропоновану доповідачем резолюцію. Суть її зводилася до кількох слів: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою Радянською владою економічних та інших перетворень із конкретним викладом найближчих конкретних завдань» [12]. Був затверджений уже третій склад комісії з перегляду програми (порядок прізвищ — за текстом резолюції): В. Ленін, Л. Троцький, Н. Бухарін, В. Смирнов, Г. Сокольніков, І. Сталін, Г. Зінов'єв [13].

VIII з'їзд РКП(б) працював 18—23 березня 1919 р. в Москві. Партійна програма була затверджена другим пунктом порядку денного 19 березня. За рік, який минув від попереднього з'їзду, в комісії з перегляду програми сталися істотні зміни: випали Троцький, Смирнов і Сокольніков, увійшли А. Бубнов, Л. Каменєв, Є. Преображенський, Г. П'ятаков і П. Смідович [14]. Однак персональні зміни мали здебільшого символічний характер. Не довіряючи навіть найближчим співробітникам таке відповідальне завдання, Ленін написав майже весь текст проєкту програми самостійно. 25—27 лютого він був опублікований газетою «Правда», після чого почалося його обговорення в парторганізаціях.

Доповідачами на з'їзді виступили Бухарін і Ленін. Рік тому вони зійшлися в гострому протиборстві: Бухарін очолював «лівих комуністів», які протестували проти укладеного з Центральними державами сепаратного миру. Після цього немало «лівих комуністів» позбулися відповідальних посад у партійно-радянському апараті, але Бухаріна репресії не торкнулися.

«У нас не було жодних папірців, — розповідав Бухарін делегатам з'їзду, — та все ж партія здійснювала програму революційного комунізму». Програму, яку мав затвердити з'їзд, він назвав «обов'язковою інструкцією для кожного члена партії, відступ від якої є порушенням нашої партійної дисципліни» [15]. Характеризуючи зміст проєкту, Бухарін запевнив делегатів: «Ми ні на одну йоту, ні на волосину не відступаємо від методів Маркса, як стараються довести наші політичні противники справа. Навпаки, ми вважаємо, що тільки ми здійснюємо і застосовуємо на практиці принципи революційного марксизму... Якщо формулювати загальне завдання нашої програми, то його треба сформулювати як програму *комуністичного будівництва*» [16]. Так мимохіть Бухарін поєднав непоєднуване: переконаність Маркса в тому, що комунізм стає підсумком об'єктивного процесу усуспільнення виробництва, і переконаність Леніна в тому, що партія більшовиків може і здатна *будувати* комунізм.

Доповідь В. Леніна на з'їзді була порівняно короткою. Основні ідеї майбутньої партійної програми в галузі організації економічного життя були

[11] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва 1962. С. 181—185.
[12] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 56.
[13] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. С. 177.
[14] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 489.
[15] Там само. С. 35.
[16] Там само. С. 39, 40.

сформульовані ним ще у виступі на VII екстреному з'їзді партії [17] і в чорновому начерку проєкту, написаному 23 лютого 1919 р. [18] Ці ідеї навіть текстуально стали основою затвердженого VIII з'їздом партії проєкту програми. Подивимось, як верховний вождь більшовиків обґрунтував прийняте ним на віру твердження К. Маркса про те, що експропріація експропріаторів тягне за собою знищення приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. У це суто умоглядне твердження вносилася тільки одна, але вагома поправка: Маркс передбачав, що пролетарська революція супроводжуватиметься усуспільненням капіталістичного виробництва, а Ленін почав здійснювати після приходу більшовиків до влади одержавлення суспільного виробництва. У центрі уваги постало питання про те, як держава-комуна здійснюватиме розподіл матеріальних благ між виробниками за відсутності вільного ринку, який працює на підставі об'єктивно існуючого закону попиту і пропозиції.

До завдання, яке стояло перед Леніним, треба додати ще один «нюанс». У теоретичних конструкціях Маркса виробництво було капіталістичним, а після «експропріації експропріаторів» ставало спільною власністю суспільства, тобто усуспільнювалося. Маркс розглядав суспільство як сукупність капіталістів і робітників, без проміжних класових прошарків. Пролетарі називалися пролетарями через те, що не володіли приватною власністю на засоби виробництва, яка давала б засоби для прожиття. У їхньому розпорядженні була тільки мікроскопічна особиста власність. Саме через це пролетарська революція, за Марксом, перетворювала суспільно-економічну категорію приватної власності на суспільну.

Ленін, який створював у Росії після двох більшовицьких переворотів державу-комуну, мав перед собою реальність, не схожу на Марксові теоретичні конструкції. Здійснювана партією більшовиків «експропріація експропріаторів» спиралася на підтримку селянства, організованого й озброєного царським режимом у багатомільйонну солдатську масу. Селяни, як і робітничий клас (здебільшого у першому поколінні, тобто селянського походження), були просочені настроями «неусвідомленого соціалізму» і бажали тільки одного: поділити власність поміщиків і капіталістів між своїми колективами — сільськими і фабричними. Вони не зазіхали на суспільно-економічну категорію приватної власності. Вони навіть не задумувалися над тим, чи існує ця категорія, тому що упродовж віків користувалися землею, а не володіли нею. Керівники більшовицької партії приховували до слушного часу (навіть від більшовиків) свої наміри передати засоби виробництва у власності, розпорядженні і користуванні суспільства створюваній ними державі-комуні. Отже, марксове «усуспільнення» не було схоже на ленінове «одержавлення».

Тим не менш, Ленін «купився» на суто умоглядне запевнення Маркса про те, що вже на першій фазі комунізму не повинно бути товарно-грошових відносин і вільного ринку, тобто на те, що суспільство здатне здійснювати розподіл матеріальних благ прямо і безпосередньо, а не опосередковано, через товарно-грошовий оборот (торгівлю).

[17] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 71.
[18] Там само. Т. 38. С. 96.

Виникає питання: чому Ленін «купився» на ці запевнення Маркса? Чому він понадіявся на те, що держава-комуна зможе зробити те, що в своїх теоретичних конструкціях Маркс покладав на суспільство? Ми не знайдемо документально обґрунтованої відповіді на це запитання. Зрозуміло, однак, що встановлення залежності суспільства від матеріальних благ, розподілюваних державою-комуною, було формою економічної диктатури. У поєднанні з політичною диктатурою вожді більшовиків одержували абсолютну, тоталітарну за природою владу над суспільством.

У творах вождів більшовиків ми рідко зустрінемо визнання цієї закономірності, хоч вона сама собою зрозуміла. Особливу обережність виявляв Ленін. Тільки раз, виступаючи у червні 1918 р. на профспілковій конференції, він наважився на таке одкровення:

«Якщо робітники навчаться розв'язувати самостійно такі завдання, — на допомогу їм ніхто не прийде, — якщо вони навчаться об'єднувати навколо себе сільську бідноту, тоді буде і перемога, і хліб, і правильний розподіл праці, тому що, розподіливши її правильно, ми будемо панувати над усіма галузями праці, в усіх галузях промисловості» [19].

Як бачимо, тут йдеться тільки про робітничу самодіяльність, нема ані слова про партійний апарат. Але думка абсолютно прозора: хто розподіляє конфіскований у заможних селян хліб, той має владу.

Як завжди, відвертішим виявився Л. Троцький. У підготовлених ним у березні 1920 р. до IX з'їзду партії тезах ЦК РКП(б) «Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб» останній пункт формулювався по-військовому чітко:

«Організація громадського харчування промислових робітників і радянських службовців, починаючи з найбільших міських і фабричних центрів є невідкладним завданням Народного комісаріату продовольства у співробітництві з місцевими Радами, професійними спілками і з використанням відповідного апарату військового відомства. Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казана створює найбільш дійсну форму контролю громадської думки над участю громадян у виробництві» [20].

Ось так: громадський казан як засіб контролю над працею «трудящих».

Вивчаючи праці В. Леніна 1918—1920 рр., ми постійно натрапляємо на різко негативні оцінки торгівлі як акту купівлі-продажу, а також торговців, які в очах вождя були спекулянтами, тому що діяли на ринку, самі того не усвідомлюючи, на підставі економічного закону попиту і пропозиції. Механізм заміни «стихії ринку» планомірно організованим державою розподілом матеріальних благ він виклав у березні 1918 р. в чорновому начерку проєкту програми РКП(б). Ставлячи розподіл у центрі «соціалістичної організації виробництва в загальнодержавному масштабі», він передбачав таку динаміку перетворень: «спочатку державна монополія "торгівлі", потім заміна, повна і остаточна, "торгівлі" планомірно організованим *розподілом* через спілки

[19] Там само. Т. 36. С. 424.

[20] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 558.

торгово-промислових службовців, під керівництвом Радянської влади». Спілки торгово-промислових службовців мусили взаємодіяти зі споживачами матеріальних благ, керуючись принципом «за працею» при соціалізмі і «за потребами» при повному комунізмі. Отже, виникала необхідність «примусового об'єднання *в с ь о г о* населення в споживчо-виробничі комуни». За такої організації розподілу виробленого продукту (який, зрозуміло, втрачав товарну форму) гроші ставали зайвими. Проте Ленін вимагав зберігати поступовість: «Не скасовуючи (тимчасово) грошей і не забороняючи окремих угод купівліпродажу окремими сім'ями, ми повинні насамперед зробити обов'язковим, за законом, проведення всіх таких угод через споживчо-виробничі комуни» [21].

Викладені в чорновому начерку проєкту програми ідеї лягли в основу затвердженої VIII з партійним з'їздом програми РКП(б). Програма вимагала:

«У галузі розподілу завдання Радянської влади в даний час полягає в тому, щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі, розподілом продуктів. Метою є організація всього населення у виробничо-споживчі комуни, здатні з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшою затратою праці розподіляти всі необхідні продукти, строго централізуючи весь розподільчий апарат» [22].

У пов'язаній із розподілом продуктів галузі грошового обігу говорилося:

«На початку переходу від капіталізму до комунізму, коли ще не організоване повністю комуністичне виробництво і розподіл продуктів, знищення грошей представляється неможливим... Спираючись на націоналізацію банків, РКП прагне здійснити низку заходів, які розширюють сферу безгрошового розрахунку і підготовляють знищення грошей: обов'язкове тримання грошей в народному банку; запровадження бюджетних книжок; заміна грошей чеками, короткостроковими білетами на право отримання продуктів і т. н.» [23].

Такі настанови чинної програми звучали дивно впродовж наступних чотирьох десятиліть, але ніхто на це не звертав уваги.

Варто зауважити, що Ленін задумувався над тим, як організувати розподіл вироблених продуктів ще до VII екстреного з'їзду РКП(б). Його увагу привернула досить розвинута в країні кооперативна мережа. Наприкінці 1917 р. він підготував проєкт декрету про споживчі комуни, утворювані на базі кооперативної мережі. У середині січня 1918 р. Наркомпрод РСФРР опублікував на цій основі свій варіант проєкту, який зустрів рішучий протест у керівних колах кооперації. Переговори з кооператорами затягнулися, Раднарком дотиснув їх лише навесні наступного року. 20 березня 1919 р. був опублікований декрет «Про споживчі комуни». Згідно з ним споживчі кооперативи в містах і в сільській місцевості реорганізовувалися в єдиний розподільчий орган — комуну, яка охоплювала все населення даної місцевості [24].

Якщо в галузі розподілу виробленої продукції затверджена VIII з'їздом партійна програма звертала особливу увагу на кооперативи, то в галузі її виробництва увага зверталася на професійні спілки. Ставилося завдання пере-

[21] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 71.
[22] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 407.
[23] Там само. С. 408.
[24] Там само. С. 528.

творити їх «у великі виробничі об'єднання, які охоплюють більшість, а поступово і всіх поголовно, трудящих даної галузі виробництва». Від профспілок вимагалося «забезпечити нерозривний зв'язок між центральним державним управлінням, народним господарством і широкими масами трудящих» [25].

Фундаментально змінювалося у виробничому процесі становище «гегемона революції» — робітничого класу. При капіталізмі робітники користувалися свободою вибору місця праці. При ленінському комуносоціалізмі вони позбавлялися цієї свободи. «Необхідне в цілях планомірного розвитку народного господарства максимальне використання всієї наявної в державі робочої сили, — проголошувалося в програмі, — її правильний розподіл і перерозподіл як між різними територіальними областями, так і між різними галузями народного господарства, повинно скласти найближче завдання господарської політики Радянської влади, яка може бути здійснена нею тільки в тісному єднанні з професійними спілками» [26].

Це означало, що профспілки, які народжувалися і функціонували як виразники економічних інтересів робітничого класу у протиборстві з підприємцями, тепер повинні були перетворитися на посередників між робітничими колективами і одним сукупним підприємцем, яким ставала держава-комуна. Перед партією більшовиків ставилося завдання одержавити профспілки так само, як вона одержавлювала під гаслом націоналізації економіку країни.

Розгляд розділу програми РКП(б) «В галузі економічній» доречно доповнити аналізом статті В. Леніна «Як організувати змагання?». Стаття була написана 6—9 січня 1918 р., але з невідомих причин автор закинув її в шухляду. Після публікації в газеті «Правда» 20 січня 1929 р. стаття здобула максимально можливий розголос спочатку в пропаганді, а потім в історіографії, але в рамках ситуації, що складалася на переламі 1920—1930-х років, коли партійне керівництво інспірувало за її допомогою «народний рух за соціалістичне змагання». Тим часом стаття має особливу цінність для аналізу ленінського комуністичного штурму 1918—1920 рр. Вона показує, як верховний вождь більшовиків брався за здійснення головної вимоги програми РКП(б) — організації «державного виробництва і розподілу на комуністичних началах» [27].

Для організації виробництва і розподілу на засадах не опосередкованого грошима продуктообміну в статті передбачалися такі заходи: конфіскація поміщицьких земель, запровадження робітничого контролю, націоналізація банків, фабрик і заводів, примусова організація всього населення в споживчі та збутові товариства, встановлення державної монополії на торгівлю хлібом та іншими продуктами і предметами [28]. Всі ці заходи являли собою економічний фундамент держави-комуни. «Треба, — писав він в цій статті, — щоб кожна "комуна" — всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання — виступали, змагаючись один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів» [29].

[25] Там само. С. 403.
[26] Там само. С. 403—404.
[27] В.І. Ленін. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 148.
[28] Там само. Т. 35. С. 190.
[29] Там само. С. 197.

Вождю здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами дрібних функціонерів може налагодити і пустити в дію цей грандіозний економічний проєкт, і тоді радянська влада справиться з роботою, яку при капіталізмі виконував вільний ринок. Він твердив, що облік і контроль за кожним членом суспільства цілком може бути налагоджений:

«Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб усі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду» [30].

У цій довгій цитаті вражає зовсім не випадкове поєднання цілком щирих турбот держави-комуни про тепле житло і неподерту одежу (згадаємо ще й висловлювання Троцького про громадське харчування), з «примусовими роботами найтяжчого виду», які через два роки обернулися ленінським ЦУЛАГом (Центральное управление лагерей), а за десяток років — сталінським ГУЛАГом (Главное управление лагерей). Коли селянина звільняли від приватної власності, що давала йому засоби до існування і забезпечувала економічну незалежність від держави (тобто економічну залежність держави від нього); коли робітника-пролетаря вдавалося прибрати до рук примітивним одержавленням профспілки, то кожний такий представник позбавленої власної організації робітничо-селянської маси, яка показала себе всемогутньою в революційному процесі, потрапляв обдертим і голодним до рук вихідців із тих же народних низів, які перетворилися на радянських функціонерів. Тоді замаскована терміном «комунізм» ленінська система влади і власності, мов дволикий Янус, показувала два взаємопоєднаних обличчя: привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одежа, громадське харчування) і зовсім непривабливі репресії («высшая мера наказания» — ВМН, концтабір, тюрма).

Матеріальна залежність від держави у тих, хто працював за наймом на одержавлених підприємствах та в установах, випливала з самої суті встановлюваних більшовикам виробничих відносин. Помилково було б твердити, що ця залежність влаштовувала тільки партійно-радянський апарат. Рівною мірою вона влаштовувала й багатьох «трудящих», що надавало радянській владі непереборну силу. Можливість дістати певну кількість нормованих продуктів за символічними цінами або взагалі безкоштовно, усвідомлення того, що всі мають злиденно мало, але «за справедливістю», сподівання на те, що коли закінчиться війна, пайок буде збільшено або, як обіцяв Троцький, громадський казан поліпшиться, — все це згуртовувало мільйони людей навколо рад і партії, яка стояла за ними. А десь у далекій, але співмірній з тривалістю людського життя перспективі блимало «світле майбутнє» з розподілом матеріальних благ за потребами.

Стаття «Як організувати змагання?» була зорієнтована на робітничий клас. Ленін пояснював, як, на його думку, радянська влада може налагодити без взаємодії з вільним ринком облік виробленої робітниками промисловості продукції та компенсацію робітників за неї матеріальними благами, перш за все — продовольством. Вислів «облік і контроль» став своєрідним

[30] В.І. Ленін. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 148.

гаслом, повторюючись у невеликій за обсягом статті дев'ять разів. До обліку і контролю за обліком вождь розраховував залучити не тільки функціонерів радянської влади, а й самих робітників, об'єднуваних у фабзавкоми, профспілки та інші громадські організації.

Обліковувати процес виробництва сільськогосподарської продукції й тим більше — контролювати якість такого обліку держава не збиралася. Її цікавив вже одержаний врожай, а точніше — та його частка, яку треба було вичавити з селян, щоби прогодувати армію, робітників і службовців.

У величезній за обсягом радянській історіографії, присвяченій колективізації сільського господарства, завжди підкреслювалося, що тільки колективними зусиллями селяни могли вийти зі стану технічної відсталості і підняти продуктивність праці. Можна погодитись із тим, що машинізація, тракторизація і електрифікація справді були засобами підвищення продуктивності праці в сільському виробництві. Проте створення радгоспів і колгоспів призводило передусім до одержавлення панівної в країні сфери сільськогосподарського виробництва. Селянин-одноосібник, що працював із використанням власних засобів виробництва, не перебував в економічній залежності від держави. Навпаки, держава перебувала в залежності від такого селянина. Адже їй доводилося або купувати у нього продовольство, або конфіскувати його, руйнуючи тим самим мотивацію виробника працювати з максимальною віддачею. Потрапляючи в колгосп або радгосп, селянин опинявся в лабетах держави, яка диктувала не тільки пропорції розподілу врожаю, але й умови його вирощування.

Розділ програми РКП(б) «В галузі сільського господарства» починався з традиційного для марксистів захисту великого виробництва в сільському господарстві:

«Радянська влада, здійснивши цілковите скасування приватної власності на землю, перейшла вже до проведення в життя цілого ряду заходів, спрямованих до організації великого соціалістичного землеробства. Найважливішими із цих заходів є:

1. Влаштування радянських господарств, тобто великих соціалістичних економій;

2. Підтримка громад, а також товариств для громадського обробітку землі;

3. Організація державного засіву всіх, чиїми вони не були б, незасіяних земель;

4. Державна мобілізація всіх агрономічних сил для енергійних заходів із підвищення сільськогосподарської культури;

5. Підтримка сільськогосподарських комун, як цілком добровільних спілок землеробів для провадження великого спільного господарства» [31].

На час прийняття програми майже всі поміщицькі маєтки, за винятком перетворених у радгоспи зразково-показових господарств, були поділені між селянськими громадами. Рівень заможності селян в умовах війни і податкового тиску держави не збільшився, а зменшився, але соціальна диференціація в постреволюційному селі стала менш яскравою. Попри урядові декларації про ліквідацію приватної власності на землю, більшість селян перетворилася

[31] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 405.

з голоти на власників, яких було набагато важче втягнути в ленінський комуносоціалізм. Тому після декларативної преамбули про організацію великого соціалістичного землеробства програма РКП(б) переходила до характеристики поточних завдань, які стояли перед більшовиками на селі.

Під час завоювання влади вожді більшовиків діяли разом з усім селянством, розплатившись за це «чорним переділом» орних земель. Панівною фігурою села внаслідок аграрної революції став середняк, який бажав використати надану йому в користування землю для організації товарного господарства. Тому партійна програма вимагала при опорі на пролетарські і напівпролетарські верстви села і придушенні сільської буржуазії здійснювати обережну політику щодо середнього селянства:

«Стосовно середнього селянства політика РКП полягає у поступовому і планомірному втягненні його в роботу соціалістичного будівництва. Партія ставить своїм завданням відділяти його від куркулів, залучати його на бік робітничого класу уважним ставленням до його потреб, боротися з його відсталістю засобами ідейного впливу, аж ніяк не засобами придушення, прагнучи у всіх випадках, де зачеплені його життєві інтереси, до практичних угод з ним, ідучи на поступки йому у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень» [32].

Це було досить плутане визначення політики радянської влади щодо основної маси селянства. Починаючись із закликів до обережності і поступовості, характеристика цієї політики все-таки закінчувалася закликом надати аграрним перетворенням соціалістичний характер. Не дивно, що ленінський комуністичний штурм завершився цілковитим крахом у дуже короткий строк.

У галузі національних відносин програма РКП(б) містила чотири короткі пункти. Цей розділ починався твердженням, яке для Росії втратило актуальність після її завоювання більшовиками: «За основу береться політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної боротьби за повалення поміщиків і буржуазії» [33]. Адже програма ленінські партії мала бути взірцем для створюваного під час VIII з'їзду РКП(б) Комуністичного інтернаціоналу.

Наступний пункт програми закликав комуністів знищувати всілякі привілеї будь-яких національних груп і здійснювати повну рівноправність націй. За колоніями і нерівноправними націями визнавалося право на державне відокремлення [34]. Поєднання цих двох тверджень означало, що за націями всередині Росії, як цілком рівноправними, таке право не визнавалось.

Третій пункт національної програми більшовиків звучав так: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом» [35]. Отже, за радянським типом і на шляху до повної єдності...

У четвертому пункті містилося таке застереження: «З боку пролетаріату тих націй, які були націями пригноблюючими, необхідна особлива обереж-

[32] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 406—407.
[33] Там само. С. 397.
[34] Там само. С. 398.
[35] Там само.

ність і особлива увага до пережитків національних почуттів у трудящих мас націй пригноблених або неповноправних»[36].

Пристосовуючи цю тезу до російсько-українських відносин, як вони складалися в першій половині 1919 р., тобто під час повторного завоювання України Росією, слід підкреслити звернуту до партії вимогу Леніна обережно ставитися до «пережитків національних почуттів» у середовищі українців, а точніше — «трудящих мас» українського народу. На відміну від білогвардійських генералів, які в лоб ставили своє прагнення відродити «єдину й неподільну» Росію, Ленін погоджувався на створення радянської, тобто намертво з'єднаної з більшовицькою партією України, з перспективою (згідно з третім пунктом програми) перетворення радянської федерації у майбутньому «на повну єдність». Така національна програма вимальовувалася в його голові через те, що він сприймав визвольну боротьбу українського народу як «пережитки національних почуттів», а рушійною силою цієї боротьби вважав буржуазію і прилеглу до неї верству інтелігенції, а не «трудящі маси».

Не менш цікавим у програмі РКП(б) було те, що вкрай істотне в галузі національних відносин було винесене за межі цієї тематики і сховане в іншій резолюції VIII з'їзду партії. П'ятий пункт резолюції «З організаційного питання» був таким:

«У теперішній час Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як особливі Радянські республіки. Так розв'язане в даний момент питання про форми *державного* існування. Проте це аж ніяк не означає, що РКП повинна, своєю чергою, організуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій. Восьмий з'їзд ухвалює: необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, який керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»[37].

У програмі РКП(б) не існувало обмовок або випадкових висловів. Тому держава, яка об'єднувала РКП(б), КП(б)У та інші національні комуністичні організації, була в цій резолюції позначена цілком точно — РСФРР.

5.2.

ОДЕРЖАВЛЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ І ТРАНСПОРТУ

Едвард Карр зауважував, що під час соціалістичної революції керівництво більшовицької партії зіштовхнулось у проведенні промислової політики з не меншими труднощами, ніж у здійсненні аграрного курсу. Революція приносила з собою не тільки повсюдне захоплення земель селянами, а й стихійне захоплення промислових підприємств робітниками[38].

[36] Там само.
[37] Там само. С. 425.
[38] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 449.

Нічого дивного у такому твердженні нема. Гасло «Фабрики — робітникам!» розумілося просоченими «неусвідомленим соціалізмом» робітниками як перехід промислових підприємств у власність трудових колективів, так само як гасло «Землю — селянам!» — як перехід поміщицьких земель у власність селянських громад. В. Леніну потрібно було виявляти максимум політичної гнучкості, щоб просуватися шляхом, який передбачав передачу засобів виробництва в руки створюваної ним держави-комуни. В аграрній політиці він не добився поставленої мети і змушений був під тиском рад солдатських депутатів погодитись з «чорним переділом» орних земель. У промисловій політиці йому вдалося, хоч і не відразу, встановити контроль над засобами виробництва.

У червні 1917 р. Тимчасовий уряд утворив з метою боротьби з господарською руїною Економічну раду і Головний економічний комітет. Економічна рада складалася з авторитетних представників громадськості, які мусили давати рекомендації в галузі господарської політики, а Головний економічний комітет створювався при уряді «для опрацювання загального плану організації народного господарства і праці, а також для розробки законопроєктів і загальних заходів щодо регулювання господарського життя» [39].

Одразу після повалення самодержавства на фабриках і заводах почали виникати робітничі комітети — фабзавкоми. У квітні 1917 р. декретом Тимчасового уряду вони здобули законодавче визнання як органи, уповноважені представляти робітників у справах і переговорах із підприємцями та урядом. Спочатку фабзавкоми користувалися наданими правами, щоб вимагати у підприємців встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення заробітної плати. Незабаром, однак, вони стали претендувати на участь в управлінні підприємством. Траплялося, що робітники захоплювали підприємство, розподіляли між собою гроші власника, продавали охочим сировину, напівфабрикати, готові вироби, навіть устаткування [40]. Нерідко підприємці на знак протесту оголошували локаут або взагалі зупиняли виробництво. Це ламало існуючі у промисловості виробничі ланцюжки і провокувало безробіття.

12—16 червня 1917 р. в Петрограді відбулася перша загальноміська конференція фабзавкомів під головуванням Я. Свердлова. 13 червня на ній виступив В. Ленін і запропонував «Резолюцію про економічні заходи боротьби з розрухою». Основні постулати резолюції, які конференція після тривалого обговорення схвалила більшістю 297 голосів при 21 проти і 44, хто утримався, зосереджувалися навколо поняття «робітничий контроль», яке у політичному житті використовувалося вперше. «Шлях до рятування від катастрофи, — говорилося в резолюції, — лежить тільки у встановленні дійсного робітничого контролю за виробництвом і розподілом продуктів. Для такого контролю необхідно, по-перше, щоб в усіх вирішальних установах була забезпечена більшість за робітниками не менше трьох четвертих усіх голосів при обов'язковому залученні до участі як підприємців, що не відійшли від справи, так і технічно та науково освіченого персоналу; по-друге, щоб фабричні і заводські комітети, центральні і місцеві Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також професійні спілки дістали право брати

[39] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 449.
[40] Циперович Г. Синдикаты и тресты в России. Петроград, 1920. С. 157.

участь у контролі, з відкриттям для них усіх торговельних і банківських книг і зобов'язанням повідомити їм всі дані; по-третє, щоби представники всіх великих демократичних і соціалістичних партій одержали таке ж право» [41].

Судячи з рекомендованого складу органів робітничого контролю, опозиційні більшовикам партії вбачали в цій резолюції установку на державний контроль. Ленін у брошурах «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися?» і «Чи утримають більшовики державну владу?», опублікованих напередодні більшовицького перевороту, під державним розумів контроль, здійснюваний робітничо-селянською, тобто радянською державою. На другий день після перевороту, виступаючи в Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів, він запевнив присутніх, що новий уряд встановить справжній робітничий контроль над виробництвом.

Та вождь більшовиків не поспішав, бо мав на увазі щось протилежне своїм обіцянкам. Передбачалося, що II Всеросійський з'їзд рад проголосить одночасно з декретами про мир і землю декрет про робітничий контроль. ЦК РСДРП(б) доручив кількома днями раніше члену ЦК Владіміру Мілютіну, який став наркомом землеробства у першому складі Раднаркому, підготувати проєкт такого декрету. Однак проєкт не був представлений з'їзду [42].

Трохи пізніше, 15 (2) листопада гасло робітничого контролю промайнуло у підписаній Леніним і Сталіним «Декларації прав народів Росії» у формі такої декларативної фрази: «Розкріпачуються робітники від примх і своволі капіталістів, бо віднині буде встановлено контроль робітників над заводами і фабриками» [43].

Однак надто затягувати питання про запровадження робітничого контролю Ленін не наважився. Йому треба було, щоб більшовицька партія витіснила з рад робітничих депутатів меншовиків та есерів. 27 (14) листопада він вніс у Всеросійський ЦВК законопроєкт, на підставі якого після довгих дебатів було прийнято «Положення про робітничий контроль». У ньому проголошувалося, що «в інтересах планомірного регулювання народного господарства в усіх підприємствах, які мають найманих робітників або дають роботу додому, запроваджується робітничий контроль над виробництвом, купівлею-продажем продуктів і сирових матеріалів, переховування їх, а також над фінансовою стороною підприємства. Робітничий контроль здійснюють усі робітники через свої виборні установи (фабзавкоми, ради старост і т. п.), при чому до складу цих установ входять представники від службовців і технічного персоналу. Для кожного великого міста, губернії або промислового району створюється місцева рада робітничого контролю, яка, будучи органом Ради Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів, складається з представників професійних спілок, фабричних та інших робітничих комітетів і робітничих кооперативів». Передбачалося, що місцеві ради робітничого контролю утворять Всеросійську раду робітничого контролю [44].

---

[41] Октябрьская революция и фабзавкомы. Материалы по истории фабрично-заводских комитетов. Т. 1. Москва, 1927; Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 453.

[42] Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 3. С. 474 (прим. 90).

[43] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 33.

[44] Там само. С. 37—39.

Під час обговорення внесеного Леніним законопроєкту про робітничий контроль у Всеросійському ЦВК відбулася гостра дискусія між представниками фабзавкомів і профспілок. Доповідач від профспілок, член РСДРП з 1904 р. Соломон Лозовський заявив: «Головний недолік цього законопроєкту той, що він стоїть поза зв'язком з планомірним регулюванням народного господарства і розпилює контроль над виробництвом, замість того, щоб його централізувати». Він наполягав (без всякого сумніву — з подачі Леніна) на забезпеченні активної участі профспілок у створюваних органах робітничого контролю, «щоб у робітників кожного підприємства не виникало такого враження, що підприємство належить їм» [45].

Прагнучи пояснити своє ставлення до робітничого контролю, суперечливість якого не могла залишатися непоміченою для уважних спостерігачів, Ленін у промові про підсумки першої річниці більшовицької революції на VI Всеросійському з'їзді рад заявив:

«Ми не декретували відразу соціалізму в усій нашій промисловості, тому що соціалізм може скластися і зміцніти тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти, коли зміцніє авторитет робітничих мас. Без цього соціалізм є тільки побажанням. Тому ми запровадили робітничий контроль, знаючи, що крок суперечливий, крок неповний, але треба, щоб робітники самі взялися за велику справу будівництва промисловості величезної країни без експлуататорів, проти експлуататорів» [46].

Отже, Ленін таки визнав свою позицію щодо робітничого контролю суперечливою, але пояснив її іншою причиною. Насправді йому треба було тоді прослизнути між Сціллою власного комуносоціалізму і Харібдою «неусвідомленого соціалізму» робітничих мас. Процес одержавлення промисловості, як буде показано пізніше, не обійшовся без втрат, викликаних свавільним господарюванням робітничих колективів. Однак вони посилали своїх представників у ради робітничих депутатів, які Ленін наполегливо перетворював в одну політичну силу з більшовицькою партією, і тому сваритися з робітниками не став. Доводилося діяти чужими руками і вождь зробив ставку на профспілки. Як і фабзавкоми, вони мусили захищати інтереси робітників, але не окремо взятих трудових колективів, а в галузевому розрізі. Між апаратними працівниками цих однорідних організаційних структур не могло не виникнути суперництво. Пізніше і в іншій ситуації радянська влада подолала його в найпростіший спосіб: зробила фабзавкоми первинною ланкою побудованих за галузевою ознакою профспілок.

Повертаючись до обговорення законопроєкту про робітничий контроль на засіданні ВЦВК 27(14) листопада 1917 р., слід зазначити, що С. Лозовський (за спиною якого стояв Ленін) напрочуд легко домігся вагомої участі профспілок у Всеросійській раді робітничого контролю (яка так і не з'явилася в реальному житті). Він же посприяв внесенню такого прикінцевого пункту в обговорюваний документ: «Положення про взаємовідносини між Всеросійською Радою Робітничого Контролю та іншими установами, що організовують і регулюють народне господарство, буде видане окремо» [47].

---

[45] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 459.

[46] Ленін В.І. Твори. Т. 37. С. 133.

[47] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 38, 39.

Судячи з усього, цей прикінцевий пункт був сформульований Лозовським за прямим дорученням Леніна, який у цей час обмірковував функції і завдання органу, що мусив регулювати економіку замість приреченої на забуття Всеросійської ради робітничого контролю. Через три дні після появи декрету про робітничий контроль, тобто 30 листопада, з'явився декрет, яким оголошувалося про розпуск Головного економічного комітету та Економічної ради і повідомлялося про утворення групи уповноважених Раднаркому з утворення Вищої економічної наради. Декретом ВЦВК від 18 (5) грудня 1917 р. ця установа була заснована під назвою Вищої ради народного господарства (ВРНГ) з правами конфіскації, реквізиції, секвестру, примусового синдикування всіх галузей виробництва і комерційної діяльності. ВРНГ зобов'язувалася здійснювати централізацію і керівництво діяльністю всіх органів економічного управління. Всі господарські законопроєкти і декрети мусили передаватися на розгляд Раднаркому через ВРНГ. До першого складу бюро ВРНГ увійшли В. Оболенський (псевдо Н. Осинський) як голова, Ю. Ларін, Г. Ломов (Опоков), В. Мілютін, Я. Рудзутак, В. Чубар, А. Шотман та ін. [48]

Перше засідання бюро ВРНГ відбулося 27 (14) грудня 1917 р. Вранці цього дня червоногвардійці зайняли всі банки і кредитні установи Петрограда, після чого з'явився декрет ВЦВК про націоналізацію банків. Присутній на засіданні бюро ВРНГ Ленін вніс на обговорення проєкт декрету, за яким усі акціонерні підприємства оголошувалися власністю держави [49].

Протокол цього засідання не зберігся і тому не можна визначити позицію кожного члени бюро ВРНГ з приводу такої сенсаційної пропозиції. Однак вона серйозно не обговорювалася через просту і всім зрозумілу причину: держава не мала змоги взяти на себе виплату заробітної плати персоналу, що працює. Мабуть, і Ленін тут же визнав ідею миттєвого одержавлення промисловості нездійсненною. Практика показала, що процес одержавлення розтягнувся не на місяці, а на роки.

Проте пропозиція Леніна про оголошення всіх акціонерних товариств власністю держави мала під собою обґрунтування, адже позначала перспективу. Невипадково вона повторилася в ухваленій ВЦВК 16 (3) січня 1918 р. і затвердженій III Всеросійським з'їздом рад 24 (11) січня «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу» в такій формулі:

«Як перший крок до повного переходу фабрик, заводів, рудень, залізниць та інших засобів виробництва й транспорту у власність Радянської Робітничо-селянської Республіки, підтверджується радянський закон про робітничий контроль і про Вищу Раду Народного Господарства з метою забезпечення влади трудящих над експлуататорами» [50].

Тут доречно звернути увагу й на те, що Ленін об'єднав законодавство про робітничий контроль, який не заперечував, хоч і не заохочував ініціатив трудових колективів, спрямованих на привласнення підприємств, і декрет про утворення ВРНГ, покликаної здійснювати одержавлення промисловості й транспорту.

---

[48] Дробижев В.З. Главный штаб социалистический промышленности. Москва, 1966. С. 61.
[49] Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 36. С. 174.
[50] Історія Радянської конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 35.

5 січня 1918 р. ВРНГ заснувала мережу периферійних органів — рад народного господарства (раднаргоспів). Для їх створення використовувався апарат місцевих органів робітничого контролю. Вагому частину апарату Петроградської обласної ради робітничого контролю ВРНГ привласнила, а саму установу перейменувала в Петроградський раднаргосп. Пізніше А. Риков згадував, що ВРНГ «вийшла з петроградських фабзавкомів» [51]. У доповіді про діяльність Раднаркому на III Всеросійському з'їзді рад Ленін теж підтвердив такий механізм утворення ВРНГ: «Від робітничого контролю ми йшли до створення Вищої ради народного господарства» [52].

У середині січня 1918 р. в Петрограді відбувся I Всеросійський з'їзд профспілок, які представляли 2,5 млн членів профспілок і фабзавкомів. Спільна підготовка з'їзду наперед обумовила злиття цих двох форм робітничих організацій. Рішенням з'їзду фабзавкоми перетворювалося на низові осередки виробничих профспілок. Делегати з'їзду від політичних партій (більшовиків, меншовиків, лівих есерів) знайшли спільну мову, тавруючи анархо-синдикалістські тенденції в робітничому середовищі. З'їзд фактично засудив робітничий контроль. В ухваленій резолюції фабзавкоми, перед якими стояла перспектива перетворитися в низові осередки профспілок, втратили право втручатися у фінансові справи підприємств. «Контроль над виробництвом, — вказувалося у резолюції, — не означає, що підприємство передається в руки робітників» [53].

Практично негайно після оголошення «Декларації прав трудящого й експлуатованого народу» Ленін приступив до масштабного одержавлення промисловості і транспорту. Переважна частина залізниць з дореволюційних часів перебувала в державній власності, і тому розпочата з січня 1918 р. націоналізація приватних залізниць просувалася швидко. 30 січня Раднарком затвердив написаний Леніним проєкт декрету, в якому містилася вимога «націоналізувати негайно і без викупу всі морські і річкові судна, які слугують для торговельних цілей» [54].

У первинному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» (березень 1918 р.) вождь зробив такий оптимістичний висновок з приводу одержавлення промисловості:

«*Не важко було декретувати скасування приватної власності на землю. Не важко було націоналізувати велику частину фабрик і заводів. Немає сумніву, що націоналізація і всіх інших великих промислових підприємств і засобів транспорту являє собою завдання, яке легко буде здійснити в найближчому майбутньому*» [55].

Керівним центром у процесі одержавлення промисловості стала ВРНГ, з бюро якої були виведені як «ліві комуністи» В. Оболенський і Г. Ломов (Опоков). Тимчасовий виконувач обов'язків голови бюро В. Мілютін (у квітні постійним головою став А. Риков) на сесії ВРНГ, що відкрилася 18 березня, під-

[51] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 719.
[52] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 263.
[53] Первый Всероссийский съезд профессиональных союзов. 7—17 января. 1918 г.; Див.: Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 397.
[54] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 303.
[55] Там само. Т. 36. С. 127.

дав критиці процес одержавлення промисловості в перші місяці радянської влади такою заявою:

«Націоналізація йшла або знизу, проводилася обласними, часто місцевими Радами, або йшла згори, звідси, від РНК і ВРНГ. Проте недолік був той в цій системі націоналізації, що не було загального плану... Тепер нашу промисловість доводиться фінансувати державі, і по суті націоналізовані підприємства і приватні підприємства тепер в більшості утримуються державною скарбницею... Надалі перед нами виступає необхідність управління тими фабриками і заводами і т. п., які ще не націоналізовані, і *доведення до кінця націоналізації промисловості*» [56].

У травні 1918 р. з участю Леніна відбулася конференція представників машинобудівних заводів, на якій ухвалили рішення націоналізувати велику групу заводів транспортного машинобудування [57]. Першим випадком одержавлення цілої галузі стала націоналізація у травні цукрової, а в червні — нафтодобувної промисловості.

ВРНГ підготувала у травні Всеросійський з'їзд рад народного господарства, на якому вже головував А. Риков. Головний підсумок роботи з'їзду був сформульований так:

«У галузі організації виробництва необхідне завершення націоналізації, і від проведення націоналізації окремих підприємств (яких націоналізовано і секвестровано 304) необхідно перейти до послідовної націоналізації галузей промисловості, і в одну з перших черг — металообробної і машинобудівної, хімічної, нафтової і текстильної. Проведення націоналізації повинне бути позбавлене випадкового характеру і може проводитись винятково або В.Р.Н.Г. або Р.Н.К. за висновком В.Р.Н.Г.» [58].

28 червня 1918 р. Раднарком видав декрет про націоналізацію великих і частково середніх підприємств основних галузей промисловості. Націоналізації підлягало до 2000 акціонерних підприємств [59]. Однак багато з них фактично не були одержавлені, а залишилися у тимчасовому безплатному орендному користуванні колишніх власників, які повинні були фінансувати виробничий процес і отримувати прибуток. Ця дивна поступка пояснювалася нездатністю держави взяти фінансування на себе і вимогою Берліна сплачувати компенсацію за ненаціоналізовані до 30 червня 1918 р. підприємства з участю німецького капіталу [60].

За підрахунками Емануїла Квірінга, зробленими в 1928 р., в 1919—1920 рр. соціальна структура цензової промисловості [61] радикально змінилася. У 1918 р.

---

[56] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 474.

[57] Дробижев В.З. Главный штаб социалистической промышленности. С. 85.

[58] Труды I Всероссийского съезда советов народного хозяйства. 27 мая — 4 июня 1918 г. Москва, 1918. С. 473; Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 482.

[59] Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР. Ленинград, 1957. Т. 1. С. 231—232.

[60] Журавлев В.В. Декреты Советской власти 1917—1920 гг. как исторический источник. Москва, 1979. С. 268—269.

[61] * До цензової промисловості відносилися підприємства, в яких налічувалося не менше 16 робітників за наявності механічного двигуна і більше 30 робітників за відсутності двигуна.

половина підприємств були приватними, до 3 % мали кооперативний статус. Наприкінці 1920 р. державними були вже до 90 % підприємств, приватними залишалися не більше 8 %, кілька відсотків припадало на кооперативні підприємства [62].

Декретом ВРНГ від 7 вересня 1920 р. дрібна промисловість була поділена на три групи. До першої відносилися кустарі, які не застосовували найманої праці, і кооперативні об'єднання кустарів. Підприємства цієї групи націоналізації на підлягали. Більшість продукції вони мусили здавати державі, решту могли реалізувати на місцевих ринках. До другої групи належали підприємства, які користувалися найманою працею, з кількістю робітників не більше 5 за наявності двигуна і не більше 10 за його відсутності. Вони могли працювати тільки з дозволу влади і всю продукцію здавали державі. До третьої групи були віднесені підприємства з кількістю робітників більше 5 за наявності двигуна і більше 10 за його відсутності. Діяльність цих підприємств регулювалися місцевими органами ВРНГ, а продукція здавалася державі у повному обсязі.

Промисловий перепис 1920 р. охопив 278 043 діючих підприємств дрібної промисловості (без України, Семипалатинської, Самарської і Томської губерній). До першої групи належали 185 727 підприємств — усі приватні. У другій групі з 45 554 підприємств 29 809 залишалися приватними, а в третій з 6340 приватними були 1526. Постановою ВРНГ від 29 листопада 1920 р. дрібні підприємства третьої групи підлягали націоналізації [63].

Одержавлення промисловості й транспорту було необхідною умовою переходу до інших системних заходів у розпочатому Леніним комуністичному штурмі. Такий перехід ставав можливим після встановлення контролю над територією («тріумфальна хода Радянської влади») і укладення Брест-Литовського мирного договору з Центральними державами. Оголошуючи вслід за ратифікацією мирного договору про перехід до будівництва нового соціально-економічного ладу, IV Всеросійський з'їзд рад у березні 1918 р. вказав:

«З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності і самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і стрункіх організацій, що охоплюють за можливості все виробництво і весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, які історично неминучі, як наслідок хворобливої війни, але які одночасно становлять найпершу перешкоду для справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва» [64].

Ті, хто працював над цією резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у швидкому досягненні першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, і сподівалися шляхом створення «міцних і стрункіх» організацій забезпечити виробництво та розподіл матеріальних благ на безтоварній основі.

---

[62] Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. Москва, 1973. С. 46—47.

[63] Там само. С.48—49.

[64] Съезды Советов РСФСР в постановлениях. Москва, 1939. С. 69.

Соціально-економічні перетворення негативно позначилися на становищі пролетарів, від імені й за підтримки яких здійснювалося одержавлення «командних висот» економіки. Та їх згубні наслідки цим не обмежувалися. Одержавлення не знищило відчуженості робочої сили від засобів виробництва, але ліквідувало господаря-власника. Новий господар в особі державного органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності й нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з'явилася об'єктивна потреба у розробці таких критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до багатьох керованих об'єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка кошторисів, планів та звітів, організація пооперaційного контролю і постійна перевірка завжди завищених заявок вимагали величезної армії обліковців та контролерів.

Над одержавленими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і кущів. Уся система, спрямована на втілення у життя ідеальних схем безтоварної економіки, намагалася здійснити нездійсненне: налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву «главкізму».

Восени 1918 р. в країні налічувалося 18 главків і центрів, а наприкінці 1920 — 52. За нарядами цих управлінських органів позбавлені будь-якої самостійності підприємства одержували сировину та напівфабрикати. Готова продукція відвантажувалася главкам і центрам, які розподіляли її згідно зі своїми планами і потребами держави. Місцеві органи влади намагалися вплинути на розподіл продукції підприємств, розташованих на підвідомчій території, але наштовхнулися на жорсткий опір центру. Раднарком постановою від 2 листопада 1918 р. заборонив їм втручатися в дії центральних господарських органів [65].

Найбільш виразну картинку ідеального виробництва — незалежного від ринку, а тому позбавленого загрози «капіталістичної експлуатації», — дав Н. Бухарін в своїй праці «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася навесні 1918 р. Ось вона:

«При комуністичному ладі всі багатства належать не окремим особам і не окремим класам, а всьому суспільству. Все суспільство тут — як величезна трудова артіль. Господаря над нею нема ніякого. Всі — рівні товариші. Ніяких класів нема: ні капіталістів, які наймають робітників, ні робітників, які наймаються у капіталістів. Працюють разом, за виробленим і вирахуваним трудовим планом. Підрахує центральне статистичне (лічильне) бюро, що на рік треба виробити стільки-то і стільки-то чобіт, штанів, ковбаси, вакси, пшениці, полотна і так далі; підрахує воно, що для цього на полях повинна працювати отака-то кількість товаришів, на ковбасних заводах отака-то, у великих шевських майстернях отака-то, — і ось відповідним чином розподіляються робочі руки. Все виробництво проводиться за суворо підрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства» [66].

[65] Декреты Советской власти. Москва, 1964. Т. 3. С. 522.
[66] Бухарин Н. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 47.

Цю картинку можна розглядати зблизька і здалеку. Коли подивимося зблизька, то побачимо, що в основу розрахунку Бухарін покладав суспільні потреби. Його можна зрозуміти: процитовані рядки були написані навесні 1918 р., коли Червона армія тільки народжувалася. Але восени 1920 р. її чисельність зросла до 5,5 млн військовослужбовців, і чоботи разом із ваксою, не кажучи вже про ковбасу, державі доводилося направляти не суспільству, а збройним силам.

Якщо подивитися на бухарінську картинку здалеку, то впадає в око більш фундаментальна обставина: у ринковій економіці пролетарі могли вільно пропонувати підприємцю єдине, чим вони володіли, — робочу силу. У ленінській економіці право на розпорядження робочою силою переходило до держави, що випливало з бухарінського опису. Це означало, що держава-комуна експропріювала не тільки підприємства, але й їхню робочу силу. Коли вона прибирала до рук «командні висоти» економіки і одержавлювала профспілки, подвійні пролетарі з присвоєним цією робітничо-селянською державою статусом «гегемона революції» ставали перед нею зовсім беззахисними.

Вожді більшовиків не тільки чудово усвідомлювали наслідки своїх дій, але й ставили їх собі в заслугу. Деякі з них, і насамперед Л. Троцький, наважувалися навіть на граничну відвертість, порівнюючи становище робітничого класу при капіталізмі і в умовах ленінського комуносоціалізму. У березні 1920 р. на IX з'їзді РКП(б) він висловився без недомовок:

«Кваліфікована робоча пролетарська сила регулювалася при капіталізмі на вільному ринку за твердими цінами, і вона пересувалася на вимогу попиту і пропозиції з одного місця на інше. Вона називалася вільнонайманим або вільним трудом. Профспілки зросли на об'єднанні вільної праці, на прагненні шляхом боротьби, страйків і т. п. відвоювати для цієї праці найбільш сприятливі господарські умови. Але хто зараз розподіляє робочу силу і хто спрямовує її туди, де вона необхідна за господарськими завданнями соціалістичного господарства, що будується? Профспілки за вимогою громадсько-господарських органів. Які методи і засоби вживаються для того, щоб робітник, спрямований в місце А, пішов саме в це місце А? Тепер робітник пересувається з фабрики на фабрику, з заводу на завод не за своєю волею, як це називалося при капіталізмі, тобто не під ударом господарського примушування, примушування голодом, як це було у царстві капіталу, а він спрямовується і повинен спрямовуватися згідно з єдиним господарським планом з розподілу відповідних центральних господарських органів. Виходить, що робітники тепер прикріплені до заводів і фабрик» [67].

Говорячи про прикріплення робітників до заводів і фабрик на партійному з'їзді, Троцький не відчував жодного збентеження. Він вважав цілком закономірним не тільки експропріацію підприємств, на яких працювали позбавлені засобів виробництва пролетарі, але й експропріацію їхньої робочої сили.

Що ж реально виникало, якщо абстрагуватися від умоглядних доктринальних настанов, на руїнах ринкової економіки? Відроджувалося, хоч у новій формі, те, що існувало раніше — кріпосництво. Ведучи країну нібито вперед, до комунізму, вожді більшовиків насправді зіштовхували її на манівці історичного процесу. Народам Росії нав'язувалося державне кріпосництво.

[67] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 93.

Людям, не засліпленим комуністичною ідеєю, безумство радянської економічної політики було зрозумілим від початку. Досить навести такий уривок з резолюції IX Всеросійської ради есерівської партії (червень 1919 р.) з аналізом перших результатів ленінського комуністичного штурму:

«Підводячи підсумки дворічному досвіду більшовицькій політики, IX Рада партії констатує:

1. Що підміна робітничого соціалізму диктаторським аракчеєвським "комунізмом", витравлюючи із соціалізму саму душу його — свободу, могла привести й привела до казарменно-бюрократичного спотворення і найбільш жорсткої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2. Що метод заборон, яким більшовицька влада намагається загнати усе життя в русло комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної торговельної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших» [68].

Вражає нещадна точність цих рядків, узятих із документа головного політичного суперника більшовиків. Та не менш гострі слова для критики ленінської економічної політики знайшов видатний письменник Володимир Короленко у листах до А. Луначарського, написаних у Полтаві у 1920 р.:

«Ви перемогли капітал, і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво. Радіючи своїм перемогам над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що зазнали цілковитої поразки на значно ширшому і важливішому фронті. Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна — це величезний паразит, що харчується від цього трупа» [69].

Аналіз В. Короленка, який стояв осторонь політичної боротьби, був об'єктивним. Фундаментальні прорахунки більшовицької партії він пояснював не злою волею вождів, а глибинними вадами теоретичних засад, на яких ґрунтувалися їхня політика.

Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були, нарешті, визнати гостроту економічного становища. Н. Бухарін у січні 1921 р. заявив: «Момент, який переживає Республіка, найбільш небезпечний із тих, які будь-коли переживала Радянська влада» [70].

Економічна криза, яка так стурбувала найбільш красномовного захисника ленінського комуністичного штурму Н. Бухаріна у січні 1921 р., яскраво проявлялася і в попередні місяці, що було відзначено на IX з'їзді РКП(б). Виступаючи 3 березня 1920 р. з доповіддю про господарське будівництво Л. Троцький піддав нещадний критиці главкістську систему управління промисловості:

«Ми вбили вільний ринок, експлуатацію, конкуренцію, спекуляцію. Разом з тим ще нема того єдиного господарського плану, який замінює стихійну

[68] Верстюк В.Ф. «Воєнний коммунізм» на Україні. *Маршрутами історії*. Упорядник Ю. Шаповал. Київ, 1990. С. 117.

[69] Короленко В. Письма к Луначарскому. *Новый мир*. 1998. № 10. С. 211.

[70] Коэн С. Бухарин. Политическая биография. Москва, 1988. С. 131.

роботу законів конкуренції. Звідси утруднення ВРНГ. Вона дає певний господарський план. Цей план продиктований централістичними поглядами на господарські завдання. Проте план насправді здійснюється на місці в розмірі 5—10 %. Це, зрозуміло, не є централізм, якщо план розраховано на 100 %, а здійснюється на 5—10 %. Це не є засудження ВРНГ, це — характеристика, майже фотографія того, що є насправді»[71].

«Ви вбили вільний ринок» — майже цими словами сформулював проблему В. Короленко в листі до А. Луначарського. Однак Л. Троцький робив із цього протилежний висновок, стверджуючи всупереч фактам, що разом із вільним ринком ліквідована експлуатація робітничого класу, конкуренція і спекуляція. Недолік главкістської системи управління він вбачав лише в тому, що нав'язувані главком плани не виконувалися господарською периферією. Так само реагував на докорінні недоліки централізованого плану і В. Ленін. Під час обговорення на з'їзді проблеми одержавлення кооперації він зазначив: «Поки наказ від імені главків і центрів доходить до місця, він стає зовсім безсилим: він цілком тоне в морі чи то паперів, чи то бездоріжжя, безтелеграф'я і т. п.»[72].

З'їзд ухвалив по доповіді Троцького резолюцію, в якій визнавалося, що одержавлена промисловість перетворена «у ряд могутніх вертикальних об'єднань, по-господарськи ізольованих одне від одного і тільки на верхівці зв'язаних Вищою радою народного господарства». У резолюції рекомендувалося, «зберігаючи і розвиваючи вертикальний централізм по лінії главків», сполучати його з горизонтальним підпорядкуванням підприємств»[73].

Однак розширення прав якої-небудь ланки у збудованій в країні економічній системі вимагало обмеження прав ланки, вищої в управлінській ієрархії. У системі, побудованій на засадах «демократичного централізму», це було неможливо. Внаслідок цього дії за принципом «зберігаючи і розвиваючи» були приречені на невдачу. Главки і центри не поступилися господарською владою, і губраднаргоспи як горизонтальні управлінські структури змушені були зосередитися на дрібних підприємствах.

Бюрократизм, що розрісся до потворних розмірів, душив одержавлену промисловість. Ситуація стала настільки нестерпною, що VIII Всеросійський з'їзд рад в грудні 1920 р. ухвалив резолюцію «Про місцеві органи економічного управління», яка вимагала залишити у безпосередньому віданні ВРНГ, її відділів тільки «підприємства, що явно піддаються трестуванню (як то: великі металургійні заводи, електроустановки, гірничу справу і т. п.)». Усі інші підприємства підпорядковувалися раднаргоспам[74].

Знаменно, що під час затвердження цієї радикальної резолюції ще не існувало ознак розуміння необхідності припинення розпочатого навесні 1918 р. комуністичного штурму.

Експропріація промисловості, яка з наростаючою силою почалася з перших місяців 1918 р., руба поставила питання про здатність держави задо-

[71] Девятый съезд. РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. С. 104.
[72] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 265.
[73] Девятый съезд. РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 408.
[74] Съезды Советов в документах. 1917—1936. Москва, 1959. Т. 1. С. 132.

вольняти елементарні матеріальні потреби залучених до неї робітників і службовців. За задумом вождів одержавлена промисловість мусила позбутися залежності від вільного ринку.

На початку січня 1918 р. В. Ленін написав проєкт декрету про споживчі комуни. Мабуть, ідею і назву такого способу об'єднання в єдине ціле виробництва і споживання матеріальних благ вождь запозичив з праці Н. Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків», яка тоді залишалася ще неопублікованою. Бухарін закликав: «Уперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями — такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у *споживчі комуни*» [75].

У проєкті декрету Леніна, дороблено і доповненого в Наркоматі продовольства, була намальована, навіть в деталях картина того, як радянська влада мусила боротися зі «стихією ринку»:

«Всі громадяни держави повинні належати до місцевого споживчого товариства. Кожне споживче товариство відає, крім закупки і розподілу продуктів, справою збуту місцевих продуктів. Товариства утворюють комітети постачання, і без їх посвідок ніяке перевезення продуктів не дозволяється. Перевезення і купівля-продаж продуктів без посвідок від комітетів постачання карається конфіскацією всього майна винного, тюремним ув'язненням на строк не менше пів року і примусовими роботами. У кожній посвідці повинно бути вказано, з якого споживчого товариства продукт відправлений і до якого він повинен бути доставлений. Посвідки на перевезення і на купівлю-продаж продуктів повинні складатися в 2-х примірниках за підписом не менше 3-х членів правління відповідного комітету постачання» [76].

У Леніна можна знайти велику купу висловлювань про боротьбу з бюрократизмом, і в радянські часи не раз видавалися збірники його праць на цю болючу тему. Однак від процитованих рядків віє таким махровим бюрократизмом, який перевершував все те, що спостерігалося в дореволюційній російській глибинці. До цього призводило намагання заступити вільний ринок державним розподілом матеріальних благ.

Проєкт декрету був опублікований у середині січня 1918 р. (у всіх причетних до його розробки вистачило розуму опублікувати проєкт, а не обов'язковий до виконання декрет). Кооперативи зустріли його з непідробним жахом. Після тривалого діалогу та внесених правок, які кооператорів зовсім не задовольняли, ВЦВК затвердив і опублікував 11 квітня 1918 р. декрет «Про споживчі кооперативні організації» [77].

Коли Ленін переконався, що постанови декрету не реалізуються, він звернувся 2 лютого 1919 р. до чиновників ВРНГ та наркоматів продовольчих справ і фінансів із листом «Про заходи переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарсько-комуністичного постачання і розподілу». У листі містилася така настанова:

---

[75] Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 71.
[76] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 201–202.
[77] Восьмой съезд. РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 528.

«Вся трудність завдання (і весь *зміст* цього завдання, що негайно перед нами стає) полягає в тому, щоб виробити систему практичних заходів переходу від старої кооперації (за необхідності буржуазної, оскільки виділяється верства *пайовиків*, які становлять *меншість* населення, а також з інших причин) до нової і справжньої *комуни* — заходів переходу від буржуазно-кооперативного до пролетарсько-комуністичного постачання і розподілу» [78].

Під тиском Леніна ВЦВК затвердив 19 березня 1919 р. декрет «Про споживчі комуни». Існуючі в країні розподільчі органи об'єднувалися в єдиний апарат — споживчі комуни. Кожний громадянин зобов'язувався увійти до них і приписатися до одного з їх осередків. Робітнича, загальногромадянська і сільська кооперація повинні були охопити все населення міста і села. Пайові внески в кооперацію ліквідувалися. Продовольчі органи мусили передавати споживчим комунам наявні у них продукти і предмети першої необхідності [79].

Паралельно з розв'язанням проблеми розподілу матеріальних благ встановлювалися норми постачання харчових продуктів. У серпні 1918 р. система диференційованих пайків уперше була запроваджена в Москві і Петрограді, надалі вони поширилися всією країні. Найвищою нормою постачання забезпечувалися робітники важкої фізичної праці, середньою нормою — робітники і службовці інших категорій праці, а також сім'ї всіх робітників і службовців, нижчою — вихідці з експропрійованої буржуазії. Середня норма постачання була втричі, а нижча — учетверо меншою за вищу. Впродовж 1920 р. пайкова система поступово заміщувалася оплатою праці в натуральному вигляді [80].

Слід було чекати, що в умовах війн і революцій валова продукція промисловості скорочуватиметься, а не зростатиме. Проте темпи скорочення виявилися катастрофічними: порівнюючи з 1913 р., взятим за 100 %, рівень виробництва в 1917 р. впав до 77 %, у 1919 р. — до 26 %, в 1920 р. — до 18 % [81].

Територія країни за цей час скоротилася ненабагато (відпали Фінляндія, Польща, три країни Балтії і Бессарабія). Воєнні дії в 1920 р. обмежилися локальними конфліктами (радянсько-польська війна та війна з П. Врангелем), але падіння промислового виробництва виявилося у цьому році найбільш стрімким. Власне, поразка російського Голіафа у двобої з польським Давидом пояснювалася, головним чином, розрухою, яка охоплювала промисловість і транспорт. Найбільш вагомою причиною господарської розрухи було те, що одержавлена промисловість не могла функціонувати в нав'язуваному їй господарському механізмі.

У дискусіях на IX з'їзді РКП(б), який відбувся наприкінці березня — на початку квітня 1920 р., катастрофічна ситуація одержавленої промисловості стала всім зрозумілою, хоч ніхто з учасників з'їзду не піддав критиці заснований на безтоварних засадах господарський механізм. Делегатам здавало-

[78] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 449.
[79] Декреты Советской власти. Москва, 1968. Т. 4. С. 503—507.
[80] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 584.
[81] Крицман Л. Героический период Великой русской революции. Москва — Ленинград, 1926. С. 162; Див.: Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 381.

ся, що партія зможе підняти робітничі маси на боротьбу за підвищення продуктивності праці, спираючись на професійні спілки. У резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» з'їзд висунув такі завдання:

«За посередництвом профспілок і ВРНГ поставити на потрібну височінь виробничу пропаганду, не обмежуючись закликами до підвищення продуктивності праці, а конкретизуючи і спеціалізуючи питання за галузями промисловості і окремих підприємствах; поставити собі завданням, щоб кожний робітник заводу знав роль і місце підприємства в загальній системі соціалістичного господарства; ввести в систему періодичні (наприклад, щомісячні) обговорення загальними зборами робітників заводу доповідей правління про здійснену за минулий місяць роботу і про виробничий план на новий місяць» [82].

Незабаром після з'їзду, у квітні 1920 р. в Москві відбувся III Всеросійський з'їзд профспілок, який завершив їх перебудову за галузевим принципом. Історично склалося так, що профспілки будувалися за професіями. На кожному підприємстві були представлені первинні осередки різних профспілок, які співіснували з фабрично-заводськими комітетами, будучи відділеними від них організаційно. Тепер первинні осередки, зберігаючи у спілках виробничого профілю назву фабзавкомів, увібрали в себе всі первинні профспілкові структури. На шахтах їх стали називати шахткомами, в рудниках — рудкомами, у профспілках невиробничого профілю — місцевкомами.

Одночасно з побудовою галузевих спілок були створені міжгалузеві територіальні спілкові органи — губернські ради профспілок, повітові і районні профбюро. Функції органу, який об'єднав у єдине ціле галузеві спілки і міжгалузеві територіальні об'єднання, виконувала Всеросійська центральна рада професійних спілок (ВЦРПС).

Виконуючи настанови IX з'їзду РКП(б) про наділення профспілок господарськими і адміністративними функціями, III Всеросійський з'їзд профспілок створив при ВЦРПС, губпрофрадах і центральних комітетах галузевих спілок економічні відділи. Завданням їх було обговорення виробничих планів, представництво в адміністративних і господарських органах влади, висування на керівні посади робітників із організаторськими здібностями, участь у кампаніях, влаштованих із метою подолання розрухи. Зокрема, навесні 1920 р. були організовані «тиждень трудового фронту» і «тиждень транспорту». У липні партосередки і шахткоми Донбасу влаштували загальний комуністичний суботник, а у вересні — Вседонецький недільник.

У резолюції «Про чергові завдання господарського будівництва» IX з'їзд РКП(б) рекомендував створювати на підприємствах ударно-трудові загони кваліфікованих робітників. Підприємства, на яких насамперед зосереджувалися дефіцитні ресурси сировини, матеріалів і продовольства, називалися ударними. Організація показових ударних груп була покладена на фабзавкоми . Метою їх створення була агітація за підвищення продуктивності праці і поліпшення трудової дисципліни [83].

[82] Девятый съезд. РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 411.

[83] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (На матеріалах Української РСР). Київ, 1980. С. 31.

Втручання профспілок в економічну і організаційну діяльність влади в одержавленій промисловості супроводжувалося їх одержавленням. Постало питання, наскільки профспілкова робота мусить відбивати інтереси робітників та службовців, для яких держава виступала роботодавцем, та інтереси самої держави, яка прагнула інтенсифікувати працю робітничих колективів і дисциплінувати робітників. Назрівало питання про місце профспілок у системі влади, яке вперше й одразу в гострій формі проявилося на Всеросійській профспілковій конференції в листопаді 1920 р. Під час розгляду цього питання виявилися істотні суперечності в позиції двох вождів більшовиків — Леніна і Троцького.

До Російської революції Ленін у суперечках з Троцьким не добирав слів, але тоді цей соціал-демократ не був серед більшовиків. У дискусії про профспілки вислови засновника партії більшовиків стали більш стриманими, але Троцький вніс у цю дискусію гостроту, розцінену як виклик лідерству Леніна. Сам Троцький завжди заперечував особисті мотиви. Нема й свідчень Леніна такого характеру. Але залишається безперечним, що опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили величезні зусилля для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзд РКП(б) вперше проводилися за платформами.

Прибічники платформи Троцького, яких стали називати троцькістами [84], зазнали на виборах нищівної поразки. У виборах до нового складу Центрального комітету тільки Ленін пройшов голосами всіх делегатів. Троцький за кількістю поданих голосів опинився на десятому місці. Відповідальний секретар ЦК М. Крестинський, який був людиною Троцького, не потрапив в ЦК і тому випав зі складу політбюро ЦК. Орган вищої влади поповнився керівником Комінтерну Г. Зінов'євим, а місце останнього серед кандидатів у члени політбюро ЦК зайняв переведений з України В. Молотов [85].

Розглянемо тепер суть дискусії про профспілки. Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу й повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Отже, позиція Троцького випливала з перспектив комуністичного будівництва. Однак та соціально-економічна і суспільно-політична криза, яка стала наслідком комуністичного штурму, підказувала Леніну вибір іншої позиції щодо профспілок. За кілька місяців до визнання хибності негайного запровадження нетоварного виробництва й розподілу Ленін висловився проти політики влади щодо профспілок, яка випливала з програми РКП(б) 1919 р.

Суть платформи Леніна була логічною і прозорою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як уся профспілкова маса налічувала не менше

[84] * У боротьбі за владу, що розгорілася після відходу В. Леніна від політичної діяльності за станом здоров'я, суперники Л. Троцького, виходячи зі своїх корисливих інтересів, перетворили троцькізм на ідеологічну течію, протилежну ленінізму.

[85] Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. Київ, 1990. С. 19.

6 млн. осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно. Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Для партії, яка перетворилася завдяки злиттю з радами на державну структуру, це було небезпечно. Вона могла опинитися віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з державними.

5.3.

ЕКСПРОПРІАЦІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

У 1990 р. побачив світ написаний у жовтні 1918 р. рукопис Рози Люксембург з аналізом Російської революції. Незадовго до своєї трагічної загибелі у січні 1919 р. вона записала такі нотатки:

«Власна аграрна програма Леніна була перед революцією інша. Лозунг («Землю — селянам!» — *С.К.*) був запозичений у багатократно осміяних соціалістів-революціонерів або, вірніше, у стихійного селянського руху. Раніше соціалістична реформа на селі наштовхнулася б, можливо, на опір незначної касти великих землевласників — дворян і капіталістів, а також невеликої меншини багатої сільської буржуазії, експропріація яких революційною народною масою була б дитячою грою. Тепер же, після захоплення земельної власності селянами, ворогом будь-якого соціалістичного усуспільнення сільського господарства виступає надзвичайно збільшена маса заможного селянства, яка буде зубами й нігтями захищати свою новонабуту власність від усіх соціалістичних спокус. Тепер питання майбутньої соціалізації сільського господарства, а внаслідок цього й взагалі виробництва в Росії, стане питанням суперечності і боротьби між міським пролетаріатом і селянськими масами. Ленінська аграрна реформа створила на селі нову потужну верству ворогів соціалізму, опір якої буде набагато небезпечніший і впертіший, ніж опір дворян-поміщиків» [86].

Цей аналіз бездоганний у контексті наслідків того, що сталося. Розпочавши навесні 1918 р. будівництво комуносоціалізму, як він його розумів, В. Ленін змушений був відмовитися від урочисто проголошеного в програмі РКП(б) 1919 р. курсу на створення великих державних і колективних селянських господарств на селі, а навесні 1921 р. під загрозою громадянської війни з усім селянством узагалі відмовився від комуністичного штурму. Проте трирічні намагання за допомогою створеної ним держави-комуни створити в реальному житті той образ соціалізму, який сформувався в голові смертної людини, привели до загибелі від голоду і репресій багатьох мільйонів громадян у Росії і поневолених нею національних республік.

[86] Роза Люксембург. Рукопись о русской революции. *Вопросы истории*. 1990. № 2. С. 19.

Однак у цьому аналізі Роза Люксембург зробила дві фундаментальні помилки. По-перше, в Росії точилася боротьба не між селянством і міським пролетаріатом, налаштованим встановити соціалізм у тому вигляді, який передбачала німецька соціалістка, а між селянством і ленінською державою-комуною, яка бажала привласнити сільськогосподарські землі, і в цій боротьбі використовувала поневолені робітничі маси. По-друге, вона не розуміла, що Ленін постав перед вибором: або втратити владу, зустрівшись з відмовою солдатських і селянських рад будувати разом із його партією державу-комуну, або не суперечити стихійному селянському руху за «чорний переділ» орних земель.

Формуючи в своїй моделі соціалізму економічні відносини між містом і селом, В. Ленін спромігся повернути гасло «Фабрики — робітникам!» таким боком, щоб стало можливим одержавлення промисловості й транспорту. Та одночасно він змушений був обрати той варіант гасла «Землю — селянам!», який влаштовував селян, унаслідок чого одержавлення сільського господарства стало неможливим. Тому економічні відносини між містом і селом в його моделі комуносоціалізму мусили будуватися не на експропріації засобів виробництва у сільському господарстві, а на експропріації сільськогосподарської продукції, що вироблялася селянами завдяки засобам виробництва, якими вони користувалися. Ухвалений його зусиллями декрет II Всеросійського з'їзду рад ліквідував приватну власність на землю. Це служило першим кроком для подальших перетворень на селі. Плануючи їх, Ленін скористався тим, що російські селяни, які працювали впродовж віків в умовах общинного землекористування, не звертали уваги на категорію приватної власності — на землю. Вони задовольнялися тим, що мали можливість користуватися землею.

Економічні суперечності між містом і селом існували за будь-яких режимів і розв'язувалися, залежно від ідеології та політики владних структур, ринковими або позаринковими засобами. Під час світової війни, коли розвинулася інфляція, вони особливо загострилися. Селяни не поспішали віддавати хліб за гроші, купівельна спроможність яких дедалі більше падала. Унаслідок цього міста відчували зростаючий дефіцит продовольства. Російська революція, як відомо, почалася з хлібних черг у Петрограді. Торкнувшись проблеми постачання, Ленін у травні 1917 р. визнав справедливим питання, яке ставили селяни, відмовляючись від знецінених рублів: «Навіщо нам гроші?». Він пропонував розв'язати проблему в дусі комуністичної доктрини: безгрошовим продуктообміном, укладаючи відповідні умови між радами робітничих і селянських депутатів [87]. Не кажучи вже про технічну нездійсненність бартеру в масштабах всієї країни, реалізувати таку пропозицію могли тільки власники продукції, а існуючі в місті і на селі ради тоді не були готові розпорядитися приватною власністю.

Уважаючи ціни на фабрично-заводську продукцію невигідними, селяни відкладали свої закупівлі на невизначений час. Вони мали своєрідну «фору» перед містом, бо продовольство потрібне людям щодня. Держава одержува-

[87] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 32. С. 96.

ла від них тільки грошові податки, тягар яких не відчувався селом через інфляцію. Придбати продовольство жителям міст ставало дедалі важче.

Більшовицький переворот дав Росії іншу державу, яка не збиралася спілкуватися з сільськими товаровиробниками через ринок. Ця держава зобов'язувалася нагодувати голодні пролетарські центри за допомогою простих рішень, заснованих на насиллі. Однак вона насамперед турбувалася не про добробут робітничих мас, а про усунення загрози побудові комуносоціалізму з боку селянства, налаштованого, як висловлювалася Роза Люксембург, на опір усім соціалістичним спокусам. 27 (14) листопада 1917 р. керований більшовиками Надзвичайний з'їзд рад селянських депутатів домігся схвалення написаної Леніним резолюції такого змісту:

«Здійснення повністю всіх заходів, з яких складається закон про землю, можливе тільки при успіху робітничої соціалістичної революції, що почалась 25 жовтня, бо тільки соціалістична революція спроможна забезпечити і безплатний перехід землі до трудящого селянства, і конфіскацію поміщицького реманенту, і повну охорону інтересів найманих робітників у землеробстві. Тому селянський з'їзд, цілком підтримуючи революцію 25 жовтня, і підтримуючи її саме як революцію соціалістичну, висловлює свою непохитну рішимість у належній поступовості, але без усяких вагань проводити в життя заходи соціалістичного перетворення Російської республіки» [88].

Запропонована більшовиками резолюція відкритим текстом ставила перед селянством дилему: якщо хочете, щоб Декрет про землю був реалізований, підтримуйте соціалістичні перетворення.

Ці перетворення починалися з одержавлення промисловості і транспорту, що вимагало забезпечити мінімальні потреби робітників та службовців у продовольстві. Тим часом вони зустрічалися на вільному ринку з постійним зростанням цін на хліб, яке було зворотним боком загальної інфляції. Тимчасовий уряд вже на першому етапі своєї діяльності запровадив державну монополію на продаж хліба, але виявив цілковиту нездатність здійснювати її. Раднарком пішов його слідами. Декретом від 27 (14) січня 1918 р. проголошувалося: «Торгівля хлібом, як зовнішня, так і внутрішня повинна бути державною монополією» [89].

Цього дня В. Ленін зібрав нараду керівних працівників продовольчих організацій спільно з членами президії Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, на якій виклав зміст урядового декрету і запропонував негайно скликати повний склад Петроради, щоб схвалити революційні заходи боротьби із спекулянтами в торгівлі хлібом. Ці заходи мали бути такими:

«Утворити кілька тисяч загонів із маси солдатів і робітників у місті.

Негайний обшук вокзалів, з оглядом і обліком вагонів з хлібом; колій та вузлових станцій коло Пітера; усіх складів і приватних квартир.

Спійманих на гарячому і цілком викритих спекулянтів загони розстрілюють на місці. Тій самій карі піддаються члени загонів, викриті як несумлінні» [90].

[88] Там само. Т. 35. С. 92.
[89] Декреты Советской власти. Т. 1. Москва, 1947. С. 409.
[90] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 299.

Ці екстраординарні заходи супроводжувалися двома відчайдушними телеграмами Леніна В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе, які викачували з окупованих частин України хліб для постачання російської промисловості. У телеграмі від 26 (13) січня говорилося:

«Ми одержали повідомлення, що між Орлом і Курськом утворився затор, який перешкоджає рухові поїздів із вугіллям і хлібом. Усяка затримка загрожує голодом і зупиненням промисловості... Просимо послати загін абсолютно надійних людей. Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод. Садовіть на паровози по кілька матросів або червоногвардійців. Пам'ятайте, що від вас залежить врятувати Пітер від голоду» [91].

Телеграма від 28 (15) січня була такого змісту:

«Ради бога, вживайте *найбільш* енергійних і *революційних* заходів відправляння *хліба, хліба і хліба!!!* Інакше Пітер може сконати. Окремі поїзди і вагони. Збирання і зсипання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!» [92].

Сподівання на український хліб після укладення Брестського миру відпали. Тим часом селяни російських губерній під тиском суворої хлібної монополії переходили до натурального господарства. На землях, де раніше вирощувався хліб, який тепер держава забирала у них за символічними цінами, вони почали вирощувати картоплю, моркву, буряки. Цим ще дозволялося торгувати на ринку. Торгівля хлібом перейшла на «чорний ринок» із багаторазово завищеними цінами. Населення міських центрів і хлібоспоживаючих губерній почало голодувати. Хлібна монополія, як справедливо зауважив Ричард Пайпс, мала позитивний ефект для більшовицької влади, тому що допомогла їй узяти під контроль міське населення організацією державної системи розподілу продовольства [93].

Наслідки хлібної монополії, відзначені Р. Пайпсом через 72 роки після описуваних надій, для Леніна були зрозумілими вже тоді, коли вона запроваджувалася. Розкол селянства, як показали дальші події, був йому необхідним, щоби будувати комуносоціалізм у країні, населення якої складалося переважно з селян. Вожді більшовиків здійснювали свої державні перевороти, спираючись на підтримку всього селянства, але після набуття влади (не пройшло й місяця після розгону Установчих зборів) вони вже готувалися до розпалювання громадянської війни на селі. Встановлення реальної, із застосуванням терористичних засобів державної монополії на продаж хліба неминуче призводило до голодування мільйонних мас населення, але являло собою той економічний засіб, який створював потрібне тло для внесення розколу між заможними і незаможними верствами селянства.

Пролетарська держава, від імені якої виступала затиснута в міцних обіймах вождів більшовицька партія, не приховувала свого наміру протиставити «куркулів» пролетаризованим верствам селянства. Такий намір Ленін

[91] В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. 1969. С. 76.
[92] Там само. С. 77.
[93] Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. С. 413.

уперше оприлюднив 10 лютого (28 січня) 1918 р., тобто за два тижні після запровадження хлібної монополії. «Ми переконані, — заявив він у виступі на селянській секції III Всеросійського з'їзду рад, — що трудове селянство оголосить нещадну війну своїм гнобителям — куркулям і допоможе нам у нашій боротьбі за краще майбутнє народу і за соціалізм» [94].

Не відразу, а тільки через три місяці (щоб заручитися підтримкою пролетарського і пролетаризованого населення міста і села, яке з кожним місяцем голодувало сильніше), тобто 8 травня Раднарком ухвалив декрет «Про надання Наркомпроду надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси й спекулює ними». Знайомлячись з текстом декрету, Ленін зробив кілька зауважень, з яких варто навести два найважливіших:

- «сильніше підкреслити основну думку про необхідність для врятування від голоду вести і провести нещадну і терористичну боротьбу і війну проти селянської та іншої буржуазії, яка придержує в себе надлишки хліба;
- точно визначити, що власники хліба, які мають надлишки хліба і *не вивозять* їх на станції та в місця збору і зсипки, оголошуються *ворогами народу* і караються ув'язненням не менше 10 років, конфіскацією всього майна і вигнанням назавжди з його громади» [95].

9 травня ВЦВК схвалив декрет Раднаркому з поправками Леніна. Трохи згодом, 20 травня голова ВЦВК Яків Свердлов у виступі на цьому конституційно найвищому органі радянської влади проаналізував докорінний поворот в аграрній політиці більшовиків фразами, які не допускали кривотлумачення:

«Якщо ми в містах можемо сказати, що революційна радянська влада достатньою мірою сильна, щоби протистояти всяким наскокам із боку буржуазії, то відносно села цього сказати жодною мірою не можна. Тому ми повинні найбільш серйозним чином поставити перед собою питання про розшарування на селі, питання про створення в селі двох протилежних ворожих сил, поставити перед собою завдання протипоставити на селі бідніші верстви населення куркульським елементам. Тільки в тому випадку, якщо ми зможемо розколоти село на два непримиренні ворожі табори, якщо ми зможемо розпалити там ту саму громадянську війну, яка йшла не так давно в містах, якщо нам вдасться поставити сільську бідноту проти сільської буржуазії, — тільки в тому випадку ми зможемо сказати, що ми й стосовно села зробили те, що могли зробити для міст» [96].

Цю незвично відверту заяву (щоправда, не орієнтовану на звичайну публіку) слід порівняти з більш продуманими висловлюваннями Леніна. Орієнтуючись на тексти декретів Раднаркому, Едвард Карр у своїй фундаментальній за використаними джерелами книзі про ленінський етап більшовицької революції, часом плутав причини з наслідками й навпаки. Зокрема

[94] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 318.
[95] Там само. Т. 36. С. 298.
[96] Протоколы заседаний Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета 4-го созыва. Москва, 1920. С. 294.

у ході аналізу дій більшовицьких вождів у першій половині 1918 р. він відзначив: «Тільки загроза голоду, що нависла над містами, могла змусити їх звернути серйозну увагу і застосувати дійові заходи, необхідні для встановлення їх влади на селі» [97]. Насправді штучно створений зусиллями радянської влади голод (а не тільки його загроза) допомагав Леніну багатократно і переконливо для багатьох повторювати, що боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм.

Після опублікування травневих декретів РНК і ВЦВК Ленін мав зустріч із петроградськими робітниками, які скаржилися на голод. Результатом її став документ «Про голод. Лист до пітерських робітників», в якому Ленін писав:

«Потрібен масовий "хрестовий похід" передових робітників до всякого пункту виробництва хліба і палива, до всякого важливого пункту підвезення і розподілу їх, для підвищення енергії роботи... Потрібно вдесятеро більше загонів свідомого і нескінченно відданого комунізму пролетаріату. Тоді ми переможемо голод і безробіття. Тоді ми піднімемо революцію до справжнього переддвер'я соціалізму» [98].

Після того, як ВЦВК затвердив декрет про продовольчу диктатуру, Раднарком ухвалив на його основі постанову «Про мобілізацію робітників на боротьбу з голодом». Одночасно в інструкціях про порядок здавання хліба державі підкреслювалося, що волосні ради селянських депутатів повинні приймати заяви від осіб, які мали надлишки хліба, борошна, крупи, картоплі. Ради і продоргани мусили перевіряти правильність цих заяв [99]. 26 травня окрему інструкцію в документі «Тези з поточного моменту» розробив Ленін. Вона призначалася для робітничих продзагонів, покликаних керуватися в своїй роботі сигналами рад і продорганів про ігнорування або заниженість заявок, що стосувалися надлишків продовольства. Ленін передбачив і варіант зловживань з боку продзагонів, а тому записав: «Запровадити кругову поруку всього загону, наприклад, загрозу розстрілу десятого — за кожний випадок грабування» [100]. Раднарком 28 травня ухвалив постанову про продовольчу політику з урахуванням цих ленінських тез і доручив Наркомпроду підготувати відозву до робітників і селян з інформацією про організацію збройних загонів для боротьби за хліб. 31 травня відозва була опублікована.

У червні 1918 р. Ленін пов'язав травневі декрети про продовольчу диктатуру і похід збройних робітничих загонів на село з організацією сільської бідноти, не приховуючи основної мети, якою була зовсім не боротьба з голодом, а втягування села в будівництво комуносоціалізму. У доповіді «Про боротьбу з голодом» на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради і ВЦРПС 4 червня він підкреслив:

«Тут стоїть перед нами завдання, яке зливає в одну мету не тільки боротьбу з голодом, а й боротьбу за весь глибокий і важливий лад соціалізму. Тут перед нами такий бій за соціалізм, за який варто віддати всі сили й по-

[97] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 445.
[98] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 343.
[99] Экономическая политика СССР. Сборник документов. Т. 1. Москва, 1947. С. 130.
[100] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С 353.

ставити все на карту... Ось ці три основні лозунги: централізація продовольчої справи, об'єднання пролетаріату, організація сільської бідноти» [101].

Виконуючи цю програму дій, ВЦВК затвердив 11 червня декрет Раднаркому «Про організацію і постачання сільської бідноти». До кола діяльності комітетів бідноти входило «надання сприяння місцевим продовольчим органам у вилученні хлібних надлишків із рук куркулів і багачів» [102].

Щоб цей декрет не залишився на папері, як немало інших урядових декретів і постанов, Ленін підключив всі підконтрольні ЦК РКП(б) партійні, радянські і громадські організації до створення якнайширшої мережі комбідів. 27 червня на конференції профспілок і фабзавкомів Москви він заявив: «Щоб здійснити хлібну монополію, щоб добитися того, аби кожний зайвий пуд хліба належав державі, потрібна довга, трудна, тяжка організаційна робота, не організаторів, не агітаторів, а самих мас» [103].

Використовуючи не стільки загрозу голоду, а реальне голодування мільйонів людей під впливом здійснюваної терористичними методами хлібної монополії, держава-комуна справилася з цими настановами вождя. До кінця 1918 р. у 33 губерніях РСФРР було створено понад 100 тис. сільських і волосних комбідів [104].

Експропріацію засобів виробництва у власності поміщиків і буржуазії вожді більшовиків провели, спираючись на облагороджену марксистською теорією підтримку народних низів. Однак комуністичний штурм на селі не супроводжувався експропріацією засобів виробництва у селян, які вироблялі продукцію, призначену на продаж. Об'єктом експропріації була сільськогосподарська продукція. Намагаючись втиснути цю сумнівну для марксистів тезу в голови слухачів, Ленін у виступі 27 червня 1918 р. на профспілковій конференції проголосив:

«Хлібна монополія, але треба подумати про те, що це значить. Це значить, що всі надлишки хліба належать державі; це значить, що ні один пуд хліба, який не потрібен господарству селянина, не потрібен для підтримання його сім'ї та худоби, не потрібен йому для посіву, — що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави» [105].

Щоб мати уявлення про суть взаємовідносин між державою і селом, треба розібратися у змісті терміну «надлишок», який міцно увійшов у радянську і пострадянську російську історіографію. Коли держава визначала масштаби вилучення сільськогосподарської продукції, її турбувало те, скільки вона одержить продовольства для централізованого розподілу між містами та армією, а не те, що залишиться селянами. Вилучення продукції у розмірах, що не перевищували звичайної норми споживання у селянських господарствах, було скоріше винятком, ніж правилом. Авторитетне твердження наркома продовольства РСФРР А. Цюрупи у березні 1921 р., тобто вже після повернення держави до ринкових взаємовідносин із селянами,

[101] Там само. С. 388, 389.
[102] Декреты Советской власти. Т. II. Москва, 1959. С. 417.
[103] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 422.
[104] История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 3. Кн. 2. Москва, 1968. С. 95.
[105] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 420—421.

звучало так: «Через різке зменшення виробництва хліба (зауважимо в дужках: унаслідок запровадження терористичної хлібної монополії — *С.К.*) все, що ми повинні були одержати для потреб держави і для задоволення потреб пролетарських центрів та голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян» [106].

Потрійний тиск на заможне селянство з боку влади, робітничих загонів і комітетів бідноти викликав у літні місяці 1918 р. очікувану керівниками РКП(б) реакцію. На початку серпня Ленін так характеризував становище, що склалося в країні: «*Хвиля куркульських повстань перекидається на Росії, бій проти куркулів ми називаємо останнім, рішучим боєм*» [107]. У листі до члена ЦК Компартії Німеччини Клари Цеткін він підтверджував саме таку оцінку ситуації: «Ми тепер переживаємо тут, можливо, найбільш тяжкі тижні за всю революцію. Класова боротьба і громадянська війна проникли вглиб населення: всюди в селах розкол — біднота за нас, куркулі люто проти нас» [108].

Разом з тим вождь більшовиків продовжував йти протореним курсом, зберігаючи оптимізм. У брошурі «Пролетарська революція і ренегат Каутський», написаній на початку листопада, він так доводив правильність свого курсу: «Всі, хто знає справу й бував на селі, кажуть, що наше село тільки влітку і восени 1918 року переживає само "Жовтневу" (тобто пролетарську) революцію» [109].

Не закликаючи експропріювати «куркулів», подібно до поміщиків і капіталістів, а плануючи обкласти їх натуральним (в умовах галопуючої інфляції) податком, Ленін 21 вересня 1918 р. сформулював таке ставлення влади до селянства: «Багатого селянина не експропріювати, а *оподаткування* справедливе, сильне. Середнє селянство — м'яке оподаткування, бідне — ніякого» [110].

11 грудня 1918 р., коли на селі вже стався очікуваний в Кремлі перелом на користь влади, вождь підсумував свою політику щодо заможного селянства на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун у таких виразах:

«Відносно куркуля ми не говоримо так, як відносно поміщика-капіталіста, що його треба позбавити всієї власності. Ми говоримо, що треба зламати опір цього куркуля проти необхідних заходів, як, наприклад, хлібної монополії, якої він не виконує, щоб наживатися на спекулятивному продажу надлишків хліба, у той час, як робітники й селяни неземлеробських місцевостей тяжко голодують» [111].

Тут Ленін повторював ключову тезу про недоцільність експропріації засобів виробництва у заможних селян. По-перше, не існувало методик розрізнення більш заможного селянина від менш заможного. По-друге, держа-

[106] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографической отчет. Москва, 1963. С. 416.
[107] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 40.
[108] Там само. Т. 50. С. 128.
[109] Там само. Т. 37. С. 300.
[110] Там само. С. 89.
[111] Там само. С. 345.

ва потребувала продовольства, що вироблялося в сільському господарстві. Продовольство не можна було взяти від тих сил, на які вона спиралася: компартійно-радянського апарату, збройних робітничих загонів, комітетів бідноти. Ці сили були створені державою для протилежної мети: вилучення продовольства. Економіка країни трималася на продуктивній праці селян-власників. На них у держави була можливість натиснути.

Війна між заможними селянами і комітетами бідноти, яку більшовики старалися розпалити на селі, ставала можливою через те, що влада на певний час відмовилася від принципу недоторканності селянських засобів виробництва. «Чорний переділ» на переламі 1917—1918 рр. торкнувся в основному поміщицьких земель. Улітку і восени 1918 р. був ініційований новий переділ, спрямований проти заможного селянства. На з'їздах і сходах, які скликалися радами і комбідами, ухвалювалися рішення про урізування землі у заможного селянства. Урізка відбувалася на користь малоземельних селян пропорційно кількості їдоків. Всього було відрізано до 50 млн десятин [112].

Переділ землі супроводжувався переділом реманенту, худоби і насіння на користь бідноти. Частина реманенту передавалася на прокатні пункти для спільного користування селянською громадою або комунам. Унаслідок переділу кількість безпосівних, безкінних і безкорівних господарств істотно скоротилася.

Торкаючись наслідків здійснюваної більшовиками аграрної революції, Ленін зауважив: «селянська "біднота" (пролетарі й напівпролетарі) перетворилася, у дуже великій кількості випадків, у середняків» [113]. Виступаючи на VIII з'їзді РКП(б), заступник голови ВРНГ Владімір Мілютін зробив спробу визначити нове співвідношення соціальних сил на селі в кількісному вигляді: «Старі ознаки, за якими визначався склад селянства, тепер застарілі. Ні за кількістю землі, ні за кількістю робочої худоби не можна з точністю визначити господарсько-класового становища селянина. Єдиною вірною ознакою буржуа-селянина є те, що цей селянин користується найманою працею. Таких селян у Радянській Росії приблизно 2—4 %. Якщо ви підрахуєте, що всього сільського населення у нас 60 мільйонів, — це буде приблизно 2—3 мільйони осіб. Напівпролетарської маси налічується 25—30 %, отже, приблизно 20—25 мільйонів осіб. Інша маса — приблизно до 35 мільйонів осіб — буде так зване середнє селянство. Це буде той середняк, з яким ми повинні мати справу як з масою виробників хліба» [114].

Державну політику щодо середнього селянства Ленін уперше охарактеризував із достатньою повнотою на з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р.:

«Відносно середнього селянства наша політика була завжди союзом із ним. Воно ні в якому разі не ворог радянським установам і не ворог пролетаріату, і не ворог соціалізму. Воно, звичайно, вагатиметься і згодиться

[112] История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 3. Кн. 2. С. 98.
[113] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 199.
[114] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 245.

перейти до соціалізму лише тоді, коли побачить сталий, на ділі показовий приклад того, що цей перехід необхідний» [115].

Таке примиренське ставлення до середняка — як справжнього, так і вчорашнього «куркуля» або бідняка, пояснювалося тим, що селяни-власники стали в сільській місцевості панівною верствою населення. Примирити власника з комуносоціалізмом, який заперечував приватну власність, було неможливо. Проте вождь, називаючи більшовицькі революції у містах у жовтні 1917 р. і в селах улітку — восени 1918 р. соціалістичними, мав надію дотиснути все населення до комуносоціалізму, як він його розумів.

Ленін поставив у порядок денний VIII з'їзду РКП(б) питання про ставлення до середнього селянства як одне з основних і власноручно написав резолюцію, ухвалену з'їздом 23 березня 1919 р. Резолюція починалася з такої декларації:

«У питанні про роботу на селі VIII з'їзд, стоячи на ґрунті прийнятої 22-го березня 1919 року партійної програми і цілком підтримуючи проведений уже Радянською владою закон про соціалістичний землеустрій і перехідні заходи до соціалістичного землеробства, визнає, що в теперішній момент особливо важливе значення має більш правильне проведення партійної лінії щодо середнього селянства, в розуміння більш уважного ставлення до його потреб, усунення сваволі з боку місцевої влади і прагнення до угоди з ним» [116].

Преамбула сигналізувала про те, що розпалювання громадянської війни місцевою владою втратило актуальність. Не дивно, що наголос робився на «соціалістичному землеробстві»: днем раніше з'їзд ухвалив партійну програму, яка висувала завдання здійснювати «м'яку експропріацію» селян та їх засобів виробництва, тобто збивати їх в підконтрольні державі-комуні трудові колективи. Однак у тексті резолюції містилося адресоване місцевій владі суворе попередження: «Заохочуючи товариства всякого роду, а рівною мірою сільськогосподарські комуни середніх селян, представники Радянської влади не повинні допускати ані найменшого примусу під час створення таких. Лише ті об'єднання цінні, які проведені самими селянами за їхнім вільним почином і вигоди яких перевірені ними на практиці. Зайва поспішність у цій справі шкідлива, тому що здатна лише посилювати упередження серед селянства щодо нововведень» [117].

Основним знаряддям розпалюваної з Кремля більшовицької революції на селі були комітети бідноти. Відносний успіх цієї революції актуалізував питання про дальшу долю комбідів. Адже паралельне існування двох центрів у сільській місцевості — рад і комбідів — розмивало місцеву владу.

Ленін побачив небезпеку двовладдя для центральної влади значно раніше, ніж поставив питання про ставлення до середнього селянства на розгляд VIII з'їзду РКП(б). Виступаючи на нараді представників комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р., він повідомив присутнім про план дій щодо комбідів, розроблений партійним керівництвом:

[115] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 345.
[116] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 429.
[117] Там само. С. 430.

«Центральний Комітет нашої партії виробив план перетворення комбідів, який піде на затвердження VI з'їзду Рад. Ми постановили, що комбіди і Ради на селах не повинні існувати нарізно. Інакше вийде склока і зайве словоговоріння. Ми зіллємо комбіди з Радами, ми зробимо так, щоб комбіди стали Радами» [118].

2 грудня ВЦВК оприлюднив декрет, в якому підкреслювалося, що внаслідок двовладдя, що склалося на селі, необхідно провести перевибори в сільські ради. Комбіди, вказувалося в декреті, покликані зіграти активну роль в організації цих виборів, але після них припинити свою діяльність, щоб сільські ради залишилися єдиним органом влади на селі [119].

До декрету ВЦВК прикладалася інструкція, в якій визначався порядок виборів. Підкреслювалося, що волосні і сільські ради повинні бути переобрані повсюдно й в найкоротші строки. Керівництво перевиборами покладалося на губернські і повітові губвиконкоми, а безпосереднє проведення виборів — на комбіди. Відзначалося, що у багатьох місцях «куркулі» просочилися в комбіди, а повітові виконкоми не завжди надійні за своїм класовим складом. Тому, підкреслювалося далі, керівником виборчої кампанії повинна бути губернська радянська організація. Мусили бути створені виборчі комісії: губернська — губвиконкомом, повітові — повітвиконкомами або губвиконкомом, волосні — повітовою виборчою комісією або волосними комбідами, сільські — сільськими комбідами або власною виборчою комісією. Вища за ієрархією інстанція наділялася правом відведення будь-якого з членів виборчої комісії [120]. За межами інструкції залишалася усталена виборча практика: відкрите голосування на сільських сходах під пильним оком комуністів і чекістів, позбавлення повноважень обраного депутата виборчими комісіями.

Виборами, які пройшли на переламі 1918—1919 рр., двовладдя на селі було ліквідоване. Депутатами сільських і волосних рад стали «перевірені» селяни, головним чином — члени комбідів, які перетворилися з бідняків на середняків. І ось тут проявилася вся відносність більшовицької революції на селі, соціалістичним характером якої так захоплювався Ленін.

Виступ В. Мілютіна на VIII з'їзді РКП(б), як вже зазначалося, закінчувався словами: «*Це буде той середняк, з яким ми повинні мати справу як з масою виробників хліба*». Коли виголошувалися ці слова, практика вже показувала всю відносність задекларованого Леніним союзу держави-комуни із середнім селянством. Держава і заможні селяни — «куркулі» виявилися по різні боки барикад після запровадження хлібної монополії. Держава і селяни нижчого і середнього достатку зайняли такі самі позиції після здійсненої більшовиками влітку і восени 1918 р. аграрної революції.

Здійснювана за допомогою комбідів аграрна революція супроводжувалася походом на село десятків тисяч робітників, які силою зброї здобували продовольство для голодуючого міста. Розуміючи, що опора на збройні

[118] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 172.

[119] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 2. С. 530.

[120] Гимпельсон Е.Г. Советы в годы иностранной интервенции и гражданской войны. Москва, 1968. С. 50.

загони до добра не доведе, керівники партії зробили спробу з осені 1918 р. перейти в економічних відносинах між містом і селом на стабільну основу. 30 жовтня 1918 р. ВЦВК оприлюднив декрет «Про обкладення сільських господарів натуральним податком у вигляді відрахувань частини сільськогосподарських продуктів». Одночасно розгорнулася товарообмінна операція.

Обидва заходи не спрацювали. У грудні Ленін поставив перед господарськими органами завдання «збільшити товарообмін утроє, вдесятеро, ніж він іде зараз» [121]. Проте держава не мала достатнього обсягу фабрично-заводської продукції, щоб запропонувати її селянам. Декрет про натуральний податок теж не допоміг. Неоподатковуваний мінімум продовольства встановлювався на рівні насіннєвих, харчових і фуражних нормативів, а серед виснажених війнами господарів виявилося небагато таких, які мали товарні лишки, попри газетний галас про куркульську небезпеку.

Тим часом потреби держави в продовольстві різко зросли. Радянський уряд робив другий після одержавлення «командних висот» економіки крок у напряму докорінної реорганізації виробничих відносин у дусі комуністичної доктрини. 21 листопада було ухвалено декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на державу в особі Наркомпроду обов'язки щодо заготівлі і розподілу серед населення всього того, що воно набувало через торгівлю.

У поєднанні з одержавленням «командних висот» декрет ВЦВК від 21 листопада руйнував основи ринкової економіки. Не маючи товарів, якими можна було б розрахуватися за продовольство і не задовольняючись контингентом розрахованого за нормативами продподатку, заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи зі своїх потреб. Ці завдання розкладалися (російською мовою — «разверстывались») повітами, волостями і селами [122]. Отже, поява продрозверстки була обумовлена самою логікою комуністичного штурму.

Від 30 грудня 1918 р. до 6 січня 1919 р. у Москві працювала Всеросійська нарада продпрацівників, скликана Раднаркомом для обговорення проєкту декрету про продрозверстку. У доповіді заступника наркома продовольства Ніколая Брюханова різниця між продподатком і продрозверсткою пояснювалася так: хлібна монополія і тверді ціни, за якими Наркомпрод одержує хліб, залишаються, але при визначенні кількості закуповуваного зерна треба виходити не з нормативних потреб селянського господарства, а з потреб держави. «Надлишком», отже, ставала та кількість продовольства, яку село, волость, повіт і губернія повинні були здати.

Декрет про хлібну і фуражну розверстку з'явився 11 січня 1919 р. Упродовж 1919 і 1920 рр. розверстка поширилася майже на всі види продовольства і сільськогосподарської сировини. Вона не являла собою торговельної операції, хоча й мала такий вигляд, бо держава платила за вилучений продукт символічну ціну. Не була вона й податком, оскільки не прив'язувалася

[121] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 381.

[122] Див: Стрижков Ю.К. Из истории продовольственной разверстки. *Исторические записки.* Т. 71. Москва, 1962.

до обсягу вирощеної продукції у певному, наперед визначеному відсотку. Величина розверстки визначалася тільки двома факторами: по-перше, потребами державами у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібно. Отже, продрозверстка була реквізицією.

Торкнувшись практики здійснення продрозверстки, Ленін у звітній доповіді ЦК РКП(б) VIII партконференції 2 грудня 1919 р. із задоволенням відзначив: «Ми навчилися застосовувати розверстку, тобто навчилися примушувати віддавати державі хліб по твердих цінах, без еквіваленту. Ми знаємо, звичайно, добре, що кредитний білет не є еквівалентом хліба» [123].

Та було зрозуміло, що селяни всіма засобами опиратимуться реквізиції плодів своєї праці. За два тижні після партконференції вождю довелось визнати, що союз з середнім селянством залишався тільки мрією. У регіонах товарного землеробства, на які держава-комуна тиснула з особливою силою, стали спалахувати повстання. «Диктатура пролетаріату, — писав він 16 грудня, не сподобалася селянам, особливо там, де найбільше надлишків хліба, коли більшовики показали, що будуть суворо і владно добиватися передачі цих надлишків державі за твердими цінами. Селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна» [124]. Слід зауважити, що в цьому контексті йшла мова не про «куркулів», а про селянство без розрізнення його майнового стану.

Ленін не вдавався в деталі стягнення продрозверстки, обмежуючись словами «суворо» і «владно». Ці деталі можна знайти у розповідях партпрацівників, безпосередньо причетних до справи, яка вважалася однією з героїчних сторінок громадянської війни й аніскільки не приховувалася. Один із засновників партії більшовиків, соціал-демократ з 1891 р. Александр Шліхтер у 1918—1919 р. очолював Наркомат продовольчих справ спочатку Росії, а потім України, а в 1920 р. працював головою Тамбовського губвиконкому. Перебуваючи в 1932 р. на посаді голови Українського інституту марксизму-ленінізму, він опублікував книжку про свою роботу в роки громадянської війни, яка складалася зі спогадів і збірки документів. Особливу увагу привертає його виступ на тамбовському губернському з'їзді рад із продовольчого питання, який був надрукований 2 червня 1920 р. в губернській газеті й поширювався у сільській місцевості окремою листівкою:

«Конфіскація виявленого розшуком хліба, відбирання худоби за переховування хліба і за небажання виконати розверстку, застосовані до окремих громадян, а також арешти волвиконкомів і сільвиконкомів за недбалість, — ці методи цілком законні і повинні здійснювались, бо інакше ми вийдемо не з хлібом, а з порожніми руками. Але бити при цьому населення нагаями та знущатися над особою, — такого права радянська влада ніколи нікому не давала і не дає. Так само представники й агенти радянської влади не сміють пиячити... *Для п'яниць у нас є не тільки в'язниця, але й куля*» [125].

[123] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 335.
[124] Там само. Т. 40. С. 16.
[125] Шліхтер О.Г. Продовольча права за років громадянської війни. Харків, 1932. С. 169.

Цей документ епохи засвідчує, що радянська влада в особі своїх найвищих представників склепала в один тугий вузол і тих, у кого реквізувала продовольство, і тих, хто здійснював реквізицію. Головним критерієм ефективності продовольчої роботи був результат: надання у розпорядження вищої влади запланованої кількості хліба та іншої сільськогосподарської продукції з метою її наступного розподілу. Репресії чекали не тільки тих, хто опирався продрозверстці, але й тих, включно з розстрілом, хто збирав реквізоване продовольство з неналежною старанністю... Як тут не згадати кількаразові погрози найпершої у державі особи: репресувати, аж до розстрілу, тих членів збройних робітничих загонів, які допускали зловживання під час конфіскації селянського хліба...

У ході реквізиції продовольства держава опинялася віч-на-віч із десятками мільйонів індивідуальних селянських господарів. Перед селом висувалися завдання, які заготівельники розкладали за ланками адміністративно-територіального поділу до села включно. На сільських сходах ці завдання деталізувалися на дворах із додержанням принципу кругової поруки.

Проте мати справу з десятками мільйонів одноосібників, як стали називати селян, що трималися за індивідуальне господарювання, було досить важко навіть з технічної точки зору, не кажучи вже про те, що державні чиновники не могли контролювати тривалий процес вирощування сільськогосподарської продукції. Але ж держава-комуна претендувала на те, щоб розподіляти за власним вибором вироблені в місті і на селі матеріальні блага, без втручання вільного ринку, який робив такий розподіл суто автоматично і з належною справедливістю.

Для усунення ринку найкращим чином підходило об'єднання завжди існуючих робітничих колективів не із селянськими громадами розпорошених в економічному сенсі господарів, а із сільськими виробничими колективами. Знищення ринкових відносин, яке становило в очах Леніна центральний пункт комуністичної доктрини, пов'язувалося із цілковитою ліквідацією в суспільстві приватної власності на засоби виробництва. Так склалося, що вожді більшовиків здобули можливість експропріювати власність поміщиків і капіталістів, але не змогли експропріювати засоби виробництва, якими користувалися селяни, кустарі, ремісники, торговці — всі ті, кого зневажливо називали «дрібною буржуазією». Саме тому з'явилася підміна експропріації засобів виробництва у найчисленнішої верстви російського суспільства у вигляді експропріації селянської продукції — продрозверстки.

Проте перспективу комуністичного штурму Ленін не втрачав. Починаючи штурм, він так визначив долю мільйонних мас дрібних виробників і дрібних землеробів: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих земельних власників і капіталістів» [126].

Ще до революції більшовики проголошували: після експропріації поміщиків їхні господарства треба зберегти і поставити під управління рад, утворених із пролетаризованих прошарків села (звідси термін «радгосп» —

[126] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 38

радянське господарство). У «Програмі комуністів (більшовиків), опублікованій у 1918 р., Н. Бухарін писав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на малесенькому трудовому надільчику, як жук-гнойовик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці за можливості в найбільшому розмірі. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків*, по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*» [127].

Починаючи навесні 1919 р. соціально-економічні перетворення, яких іще не бачив світ, вождь російських комуністів усвідомлював, що може спиратися на підтримку надто нечисленного прошарку суспільства — робітників великої промисловості. Та й то далебі не всіх. «Ми можемо розраховувати, — підкреслював він, — тільки на свідомих робітників, уся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйчики, проти нас, вони не вірять в новий порядок» [128]. Але суть справи полягала не в тому, вірили чи не вірили робітники в новий порядок, тобто в комунізм. Зрозуміло, що підтримка робітників забезпечувалася їх об'єктивним становищем у суспільстві: вони нічого не втрачали в комуністичній революції, «окрім своїх кайданів». У селян же комуністична доктрина вимагала негайної відмови від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей.

Н. Бухарін не випадково у процитованих вище рядках згадував тільки селян-бідняків, які могли б, на його думку, стати комунарами. Декларації про те, що майно комуни належить усім комунарам й одночасно кожному з них, на селян-власників не діяли. Вони розуміли, що власність фактично відчужується. Статус комунарів означав для них перетворення з господарів у найману робочу силу.

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку. Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються із проголошеною в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». На II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу ухваленого Декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоча б ми з нею були незгодні» [129].

Проте все-таки обійшли. 9 лютого (27 січня) 1918 р. ВЦВК видав нібито на додаток до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Сам термін «соціалізація землі» був з есерівського політичного словника й означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрівняльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Замість неіснуючих органів самоуправління земля переходила в розпорядження державних органів. Урешті-решт, сам Ленін визнав, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі,

[127] Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 59.
[128] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 348.
[129] Там само. Т. 35. С. 24.

ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки [130]. Якщо соціалізація в есерівському розумінні не суперечна приватній власності на землю й цілком укладалася в ринкову економіку, то націоналізація перетворювала основний у сільському господарстві засіб виробництва на власність держави, яка всіх переконувала, що є робітничо-селянською, але насправді була далекою від інтересів селян.

Офіційно задекларованe скасування приватної власності на землю означало, що на передній план вийшла проблема землекористування. У Декреті про землю вказувалося ясно: форми користування землею повинні бути цілком вільні, як це вирішать в окремих селах — подвірне, хутірське, общинне, артільне. А в ухваленому за три місяці законі про соціалізацію цю ключову проблему оповили зловісною мовчанкою. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. у Кремлі розкрили свої карти. За безпосередньої участі В. Леніна уряд підготував третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалася самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті його була знаменна фраза, яка пояснювала все: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитись як на скороминущі і нежиттєздатні» [131].

Зважаючи на вибухову силу закладених у декреті положень, Раднарком не наважився ввести його в дію за усталеною процедурою, тобто шляхом публікації. Було вирішено апробувати декрет на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун. Представників селян-власників, з якими радянська влада була тепер в офіційному союзі, проігнорували. Та, власне, й організацій, які представляли б їхні інтереси, не існувало.

З'їзд, на якому переважали радянські чиновники, ухвалив резолюцію «Про колективізацію землеробства», яку газета «Правда» опублікувала 19 січня 1919 р. Мета декрета в газетному коментарі визначалася цілком певно: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього суспільного господарства». Згодом Всеросійський з'їзд рад без істотних змін схвалив текст декрета. 14 лютого 1919 р. його було опубліковано.

Третій земельний декрет апробувався й ухвалювався в ситуації ейфорії, яка панувала серед керівництва РКП(б) восени 1918 р. внаслідок революцій в Німеччині та Австро-Угорщині. Керівництву здавалося, що радянська Росія стає центром світової революції. Звідси виникли настрої максимальною мірою прискорити темпи комуністичного штурму в селянському середовищі.

Однак II Всеросійський з'їзд рад народного господарства, який працював у Москві наприкінці грудня 1918 р., зафіксував зростання ознак економічної розрухи, викликаної якраз прискоренням темпів комуністичного штурму. Висту-

[130] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 311.

[131] Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ, 1996. С. 126.

паючи з доповіддю про економічне становище у світі й у Росії, заступник голови ВРНГ В. Мілютін заявив, що без масштабної допомоги розвинутих європейських країн припинити господарську розруху в Росії не вдасться. «Єдиний шлях до порятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи, — підкреслив він, — злиття в одне Радянської Німеччини, Франції і Англії» [132].

Проте в Москві не дочекалися революцій в країнах Антанти, які перемогли у світовій війні. Не дочекалися комуністичної революції ні в Німеччині після розпаду імперії, ні в Австро-Угорщині, яка розпалася на кілька національних держав. Внутрішня ситуації в Росії теж не вселяла оптимізму вождям партії більшовиків. Селянство показувало антирадянськими повстаннями своє негативне ставлення до комуністичного штурму.

На VIII з'їзді РКП(б) Ленін домігся ухвалення нової програми партії з чітко позначеною комуністичною перспективою, але заборонив, як уже підкреслювалося, компартійно-радянському апарату поспішати із запровадженням в життя її вимог, у тому числі декрета Раднаркому від 14 лютого 1919 р. про перехід до колективізації землеробства.

Стримуючи свій апарат від поспіху в колективізації під впливом поточної ситуації, верховний вождь партії не ревізував стратегії комуністичного штурму, яка складалася в його голові з дореволюційних часів. На Всеросійській нараді сільських агітаторів 19 листопада 1919 р. він виступив з розгорнутим обґрунтуванням продрозверстки. Подивимося на його аргументацію:

«Середній селянин виробляє продовольства більше, ніж йому потрібно, і, таким чином, маючи хлібні надлишки, він стає експлуататором голодного робітника. У цьому — основне завдання і основна суперечність... Селянин як власник, у якого лишаються надлишки хліба, звик дивитися на них, як на свою власність, яку він може вільно продавати. А продавати надлишки хліба в голодній країні — значить перетворюватися в спекулянта, експлуататора, тому що голодна людина за хліб віддасть все, що в неї є» [133].

Тут ключовими є такі слова: селянин звик дивитися на надлишки вирощеного ним зерна, як на свою власність. Отже, Ленін був протилежної думки, тобто вважав, що продукція, яка вироблялася селянином на продаж, становить власність держави-комуни. Звідси випливав висновок про можливість і доцільність реквізиції надлишків селянського виробництва через продрозверстку. Критика розверстки, яка зустрічалася в його висловлюваннях, була пов'язана виключно з тим, що завзяті заготівельники часто реквізували не тільки надлишки, але й те, що було необхідне селянській сім'ї для прожиття.

Треба визнати, що селянин за умовами своєї праці був одночасно і робітником, і дрібним підприємцем. Він мусив вирощувати хліб у більших кількостях, ніж було потрібно для власного споживання. Якщо порівнювати сільського товаровиробника з робітником у фабрично-заводській промисловості, то частина врожаю, яка використовувалася для споживання, була його заробітною платою. Частину хліба селянин мусив продати, щоб

[132] Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря — 27 декабря 1918 г.). Москва, 1919. С. 9.

[133] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 294.

компенсувати втрати на вирощування врожаю (фураж для коней, добрива тощо). Якщо порівнювати його з підприємцем, то цю частину врожаю слід віднести на собівартість продукції. Нарешті, за сприятливих обставин у селянина залишалася та частина врожаю, яку можна було спрямувати на продаж, щоб одержати прибуток. Прибуток мотивував його працю. Коли б він завчасно знав, що його не буде, то обмежився б площею посіву зернових тільки для власних потреб. Навіщо працювати, не отримуючи винагороди?

Заборона торгівлі хлібом селянам після встановлення державної монополії була причиною обмеження посіву зернових. Якраз встановлена Леніним терористична хлібна монополія викликала в країні повсюдне голодування. Зрозуміло, що голодна людина за хліб віддала б все, що у неї є. Однак звинувачувати в голодуванні було потрібно не селянина, а очолюваний Леніним компартійно-радянський апарат.

Перечитуючи знову після цих елементарних роз'яснень наведену вище цитату з виступу Леніна на Всеросійській на раді сільських агітаторів, треба зробити висновок, що в цей час вождь не розрізняв примусової реквізиції селянської продукції (продрозверстки) від вилучення в зовсім іншій формі — податковій. Лише пізніше, через півтора року він почав проводити чітку межу між продрозверсткою і продподатком.

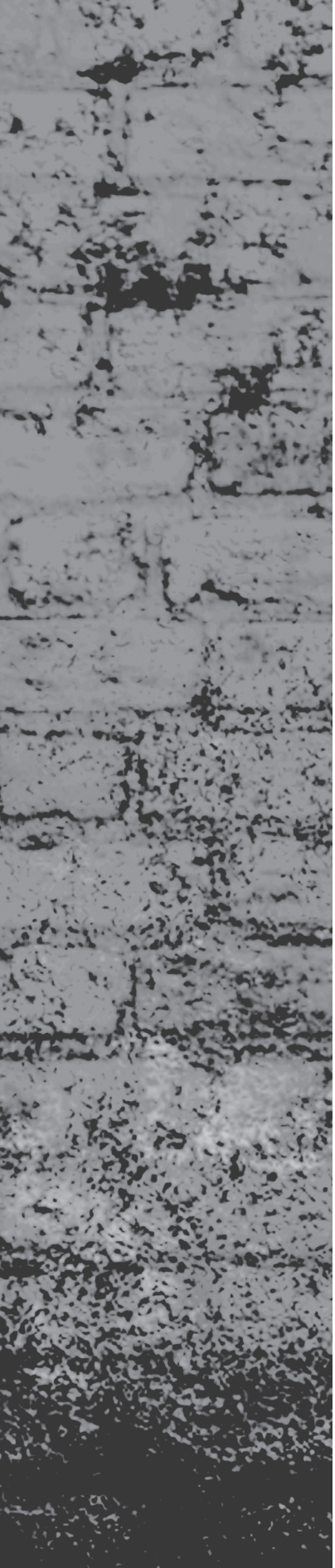

РОЗДІЛ 6

ПОВТОРНЕ НАРОДЖЕННЯ І КРАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УКРАЇНІ

6.1. Створення філіалу РКП(б) в Україні

6.2. Наступ російських військ

6.3. Утворення радянської вертикалі влади

6.4. Конституювання УСРР

6.5. Спроби запровадження продрозверстки в українському селі

6.6. Крах політики комунізації селянства

6.7. Дискусія про злиття «самостійної» УСРР із радянською Росією

6.1.

СТВОРЕННЯ ФІЛІАЛУ РКП(б) В УКРАЇНІ

В українських губерніях Росії, які й в усіх інших, після повалення самодержавства швидко розвивалися масові політичні партії, ради робітничих і солдатських депутатів, професійні спілки й фабзавкоми, інші громадські організації. Одні з них утверджувалися як національні, інші — як загальноросійські організації.

Зокрема, політичні партії з більш-менш однаковими програмами зберігали організаційну відособленість, викликану позитивним або негативним ставленням до національного життя: українська й загальноросійська партії соціалістів-революціонерів, партія українських соціал-демократів і загальноросійські партії соціал-демократів, партія соціалістів-федералістів і конституційно-демократична партія (кадетів). Соціальною опорою національних партій здебільшого було українське село, а загальноросійських — російське або русифіковане населення міст.

Партія більшовиків в українських губерніях не мала окремої національної організації. В. Ленін будував свою партію на засадах «демократичного централізму», не допускаючи окремішності її територіальних підрозділів за національною або якою-небудь іншою ознакою. Член партії українських соціал-демократів Лев Юркевич (Рибалка) наголошував: «Коли українська соціал-демократія, остаточно сформувавшись програмово й організаційно на своєму установчому з'їзді в 1905 р., висловилася за об'єднання з російською демократією на основі автономії, то російські соціал-демократи протягом довгих, декілька разів відновлюваних переговорів із нами найрішучішим способом заперечували об'єднування, пропонуючи нам *злиття*»[1].

Після більшовицького перевороту в Петрограді обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю звернувся в

[1] Рыбалка Л. Русская социал-демократия и национальный вопрос. Женева, 1917. С. 30.

Центральний комітет з проханням розглянути питання про організаційне об'єднання більшовиків України. Секретар ЦК Я. Свердлов не заперечував, але зробив на листі помітку про те, що вважає небажаним створення особливої, окремої від РСДРП(б) партійної організації України [2]. У грудні 1917 р., коли почав діяти альтернативний Генеральному секретаріату Центральної Ради Народний секретаріат, більшовицького партійного центру в Україні все ще не існувало. Зважаючи на віддаленість Петрограда, В. Ленін відрядив в Україну тимчасового надзвичайного комісара. Ним став відповідальний працівник центрального апарату Георгій (Серго) Орджонікідзе.

Після укладення Брестського миру II Всеукраїнський зїзд рад, який відбувся в Катеринославі (17—19 березня 1918 р.), ухвалив: «У теперішній час мирний договір, насиллям нав'язаний германським імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською республікою» [3].

З Катеринослава члени ЦВК рад України на чолі з В. Затонським і Народного секретаріату, очолюваного М. Скрипником, попрямували в Таганрог. Звідси в Москву відбуло «надзвичайне і повноважне посольство» у складі Миколи Скрипника, Юрія Коцюбинського і Миколи Врублевського, уповноважене «*декларувати самостійність Української Радянської Федеративної Республіки й вести переговори з Радою Народних комісарів відносно укладення договору між обома Радянськими Федераціями — Російською та Українською*». Одночасно Затонський у телефонній розмові з наркомом у національних справах І. Сталіним поставив питання про доцільність встановлення на Дону, Кубані та в Україні єдиної грошової системи з правом друкування грошей. Однак у новій політичній ситуації Раднарком утратив інтерес до створеної ним же маріонеткової радянської державності в Україні. Сталін озвучив його позицію в досить таки брутальній формі: «*Ми всі тут думаємо, що ЦВК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, час кинути гру*» [4].

18 квітня ЦВК рад України влаштував у Таганрозі заключну сесію, яка ухвалила рішення реорганізувати центральні органи радянської республіки. Замість ЦВК рад України і Народного секретаріату створювалося Бюро для керівництва повстанською боротьбою проти австро-німецьких окупантів і Центральної Ради у складі 9 осіб. До «дев'ятки», як почали її називати, увійшли більшовики А. Бубнов, В. Затонський, М. Скрипник, Г. П'ятаков, ліві есери С. Мстиславський, О. Сіверо-Одоєвський, М. Сьомушкін, Є. Терлецький, лівий український соціал-демократ М. Врублевський [5].

---

[2] Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 — февраль 1918). Сборник документов в 10 тт. Т. 2. Москва, 1957. С. 251.

[3] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Киев, 1962. С. 71.

[4] Цитовано за: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919). Київ, 2008. С. 81, 83.

[5] Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920—1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя, 2011. С. 92.

19—20 квітня в Таганрозі відбулася нарада більшовиків, у роботі якої взяли участь члени фракції ЦВК рад України, Народного секретаріату, керівні партійні і радянські працівники. На нараді обговорювалися засади створення українського більшовицького центру. Учасники розглянули два проєкти резолюції наради.

Проєкт Е. Квірінга відповідав попереднім установкам партійного керівництва: «Утворити автономну партію зі своїм Центральним Комітетом і зі своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному Комітету і з'їздам Російської комуністичної партії»[6]. У разі його прийняття «автономність» партії виявилася б тільки в тому, що губернські комітети підпорядковувалися не ЦК РКП(б) безпосередньо, а проміжній інстанції з правами, що практично не виходили за межі прав губернської партійної організації. Адже партійне життя у більшовиків будувалося на засадах «демократичного централізму».

Озвучений М. Скрипником проєкт резолюції базувався на формальному визнанні Раднаркомом незалежності України: «*Створити самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет та свої партійні з'їзди і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)*»[7].

За перший проєкт висловився 21 учасник наради, другий був схвалений 35 голосами. Об'єднувані парторганізації було вирішено назвати Комуністичною партією (більшовиків) України, скорочено КП(б)У. Нарада затвердила оргбюро для підготовки й проведення установчого з'їзду у складі А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, С. Косіора, І. Крейсберга, Г. П'ятакова і М. Скрипника (секретар).

Пленум ЦК РКП(б) 3 травня обговорив інформацію про роботу Таганрозької наради й ухвалив дві протилежні за змістом резолюції щодо взаємовідносин КП(б)У та РКП(б). Резолюція, опублікована в газеті «Правда» 9 травня 1918 р., повідомляла: «Центральний комітет РКП(б), обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії із Російської Комуністичної партії, не знаходить ніяких заперечень проти створення Української комуністичної партії, оскільки Україна є самостійною державою». Друга резолюція залишилася неопублікованою і була втрачена. Проте саме на її підставі діяли керівники РКП(б). Свердлов напередодні з'їзду зібрав на нараду представників обласних партійних організацій України, а Ленін зустрівся із членами оргбюро установчого з'їзду Бубновим, Затонським і Скрипником.

Починаючи свою роботу, І з'їзд КП(б)У затвердив у складі КП(б)У групу лівих українських соціал-демократів. Ліве крило УСДРП виявляло неабияку активність в утвердженні радянської влади в Україні. Зокрема, до нього належали представник харківської організації УСДРП, перший голова ЦВК рад України Ю. Медведєв, члени другого складу Народного секретаріату Є. Неронович (загинув у березні 1918 р.) і М. Врублевський.

---

[6] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Киев, 1962. С. 82.

[7] Там само. С. 83.

І з'їзд КП(б)У працював у Москві 5—12 липня 1918 р. Він ухвалив на закритому засіданні резолюцію такого змісту: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, у місцевих питаннях, Комуністичну партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію, з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП(б)» [8].

Статус українського партійного центру обговорювався в ситуації, коли в Україні зник радянський центр. Питання про його відродження стало одним із основних. У резолюції «Україна і Росія» ставилося завдання «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни» [9].

Доповідачем у питанні про відносини України й Росії був Е. Квірінг, який тоді завідував одним із відділів ВРНГ у Москві. Просуваючи свою резолюцію, він вказував, що самостійність України здобута не боротьбою українського народу, а силою німецьких багнетів. Квірінг закликав «прагнути до об'єднання з радянською Росією на засадах демократичного централізму» і тут же застерігав не змішувати цей заклик «з прагненням до возз'єднання у правих есерів і меншовиків для відбудови великодержавної Росії» [10]. Проте таке відхрещування від поборників «єдиної і неподільної» Росії тільки підкреслювало замасковану ідентичність позицій більшовиків та великодержавників з інших загальноросійських партій. Посилання на світову революцію теж служило своєрідним маскуванням: мовляв, зливаються в єдине ціле не тільки Україна з Росією, а всі країни світу.

Для М. Скрипника, який бажав надати ленінському комуносоціалізму національне обличчя, атмосфера на з'їзді була гнітючою. Будь-які натяки на ідею незалежності України розглядалися мало не як пособництво німецьким імперіалістам. Під час голосування резолюції «Україна і Росія» ніхто не висловився проти, але семеро делегатів утрималися. Їм запропонували викласти мотиви, «щоб для виборців цих делегатів було ясно, чому останні голосували так, а не інакше» [11].

Членами Центрального комітету КП(б)У були обрані 15 осіб: Іван Амосов, Андрій Бубнов, Афанасій Буценко, Шулим Грузман, Володимир Затонський, Еммануїл Квірінг, Лаврентій Картвелішвілі, Станіслав Косіор, Ісак Крейсберг, Юрій Лутовинов, Георгій П'ятаков, Пінхус Ровнер, Леонід Тарський, Рафаїл Фарбман, Ісак Шварц. Список кандидатів у стенограмі не зберігся. За різними джерелами його встановили лише частково: Михайло Майоров, Петро Слинько, Микола Скрипник, Яків Яковлєв (Епштейн), Дмитро Лебідь. Колишні ліві українські соціал-демократи були представлені Буценком і Слинь-

[8] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. С. 23.

[9] Там само. С. 20.

[10] Первый съезд Коммунистической партии большевиков Украины 5—12 июля 1918 года. Протоколы. Киев, 1988. С. 126.

[11] Там само. С. 130.

ком[12]. Секретарем ЦК став Георгій П'ятаков, який до листопада 1917 р. керував Київським комітетом більшовиків, а потім переїхав у Петроград, щоб очолити Державний банк РСФРР. В Україну він повернувся в березні 1918 р.

Те, що історична доля України склалася б інакше, якби вона не прилягала до Росії більшістю своїх кордонів, яскраво засвідчує кількісний і національний склад більшовиків під час організації в республіці більшовицького партійного центру. На початку липня 1918 р., коли в Росії вже розгорталося на повну силу будівництво ленінського комуносоціалізму, більшовицький фермент в Україні був ледь помітним. За даними мандатної комісії, під час І з'їзду КП(б)У в Україні на підпільній роботі перебувало 4204 більшовики. У губерніях вони розподілялися таким чином[13]:

Київська — 717	Харківська — 316	Катеринославська — 1845
Подільська — 58	Чернігівська — 296	Херсонська — 465
Волинська — нема	Полтавська — 455	Таврійська — 52

За цих умов відновлення радянської республіки в Україні мусило спиратися виключно на військову силу.

6.2.
НАСТУП РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК

В останній декаді жовтня 1918 р. в Москві працював II з'їзд КП(б)У. Керівництво РКП(б) у цей час збиралося відновити контроль над Україною і використати її ресурси для радянізації Центральних держав, в яких назрівала революція. У перший день роботи з'їзд КП(б)У оприлюднив звернення до робітників усіх країн, в якому наголошувалося:

«Трудящі маси України готові усіма силами підтримувати пролетаріат Центральних держав, який повстає, і, не даючи хліба німецькому та австро-угорському імперіалістичним урядам, напружать усі зусилля для того, щоб, встановивши на їхніх руїнах диктатуру пролетаріату, дати необхідний хліб і всіляку підтримку радянському уряду Німеччини та Австро-Угорщини»[14].

У цій відозві більшовики висловлювалися не тільки від імені робітничого класу, авангардом якого вони себе вважали, а й як виразники інтересів українського селянства. Селяни України вже розгортали боротьбу з окупаційною адміністрацією, щоб відстояти своє право на землю та вільне розпорядження виробленою продукцією. Навряд чи вони погодилися б на реквізицію власного хліба для відправлення до цих самих Центральних держав після зміни в них політичного режиму.

[12] Здоров А. Як і чому було створено Комуністичну партію (більшовиків) України? *Історична правда*. 2022. 3 листопада.

[13] Первый съезд Коммунистической партии большевиков Украины 5—12 июля 1918 года. Протоколы. Киев, 1988. С. 130—131.

[14] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 года. Протоколы. Киев, 1991. С. 3—4.

Виступаючи на з'їзді, один із фактичних засновників Комуністичної партії Німеччини Карл Радек наголошував: «Ми повинні посилити Червону Армію, ми повинні створити для неї матеріальні резерви. Нам потрібні для неї хліб і все інше. Центральна Росія не може цього дати, вона надто виснажена й убога, і тільки тоді, коли українські робітники з'єднаються з російськими робітниками, тільки тоді ми будемо мати досить людського матеріалу і хліба та всього, що потрібно, щоб у момент вирішальних боїв допомогти німецькому робітникові» [15].

Завідувач відділу преси Наркомату закордонних справ РСФРР Карл Радек (Собельсон) незабаром зробив стрімку кар'єру у вищих ешелонах партії — від рядового члена РСДРП(б) у листопаді 1917 р. до члена ЦК РКП(б) і секретаря виконкому Комінтерну в березні 1919 р. Він достеменно знав усе, що відбувається в оточенні Леніна й розумів, що головною метою вождя було не тільки відновлення колишньої імперії у радянському форматі «єдиної та неподільної» Росії, а й розрахунок на підштовхування пролетарської революції в Європі. Україні в цих розрахунках відводилася особлива роль. Кайзер і цісар вимагали від неї тільки продовольчі ресурси. На додаток до цього в Кремлі вимагали від виснаженого чотирирічною війною українського народу «людський матеріал» для завойовницьких походів Червоної армії в Європу.

У резолюції з поточного моменту II з'їзд КП(б)У підкреслив, що головним завданням більшовиків України є концентрація партизанських сил переважно в містах для організованого захоплення влади. Складалося враження, що КП(б)У мала намір ліквідувати режим П. Скоропадського лише тими силами, які мала в Україні. Насправді ж головним був розрахунок на допомогу ззовні. Під час обговорення цієї резолюції Я. Яковлєв (Епштейн) заявив: «У резолюції ми не можемо сказати, що бажаємо наявні в нас сили влити в російську армію, перед якою, ймовірно, дуже скоро буде поставлене важливе бойове завдання» [16].

Фраза Яковлєва про важливе бойове завдання в повітрі не зависла. На другий день після з'їзду більшовиків України в Москві Реввійськрада РСФРР наказала створити резервну армію на кордоні з Україною, підпорядковану безпосередньо головнокомандувачеві всіх військових сил Іоакиму Вацетісу. 9 листопада у підпорядкування Резервній армії були передані дві українські дивізії, які формувалися з повстанських загонів у нейтральній зоні на кордоні між радянською Росією й Українською Державою гетьмана П. Скоропадського [17].

Світова війна завершилася 11 листопада 1918 р. капітуляцією Німеччини, якій протиборчі сторони надали форму акту про перемир'я. Для радянської Росії відкрилася можливість анулювати Брестський мирний договір. ВЦВК ухвалив таку постанову 13 листопада. У ній оголошувалося, що Російська радянська республіка вітає трудящих окупованих областей і «обіцяє їх повну,

[15] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 года. Протоколы. Киев, 1991. С. 86—87.

[16] Там само. С. 142, 168.

[17] Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920). Сборник документов. Москва, 1969. С. 194—195.

що йде до кінця, підтримку в боротьбі за встановлення на їхніх землях соціалістичної влади робітників і селян» [18].

Щоби полегшити встановлення контролю над окупованими областями, у цій постанові підкреслювалося позитивне ставлення Москви до права націй на самовизначення. ВЦВК запевняв, що визнає його за трудящими масами всіх народів [19]. Жодної суперечності між визнанням права націй на самовизначення і переконаністю в тому, що нації, котрі обрали незалежність, оберуть соціалістичний шлях розвитку, у цьому документі не вбачалося. Адже право на самовизначення визнавалося не за націями, а за трудящими масами цих націй, які мусили організовуватися в ради робітничих і солдатських депутатів, підпорядковані відсутній у конституції більшовицькій владній вертикалі.

Суть справи полягала в тому, щоб більшовицька вертикаль опановувала ради, застосовуючи, поряд із пропагандою, збройну силу. Встановлюючи контроль над територіями, в яких німецькі війська ще залишалися, але втратили окупаційний статус, командний склад Червоної армії мусив потурбуватися про формальну передачу влади радянським органам. Інструктуючи І. Вацетіса, Ленін 29 листопада 1918 р. вказував: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище й населення не зустрічало б їх як визволителів» [20].

Постанову ВЦВК про недійсність мирного договору відділяло від повідомлення про перемир'я на Західному фронті два дні. Проте конкретні дії, що випливали з фактичної капітуляції Німеччини, Раднарком розпочав, не гаючи часу. 11 листопада він дав директиву Реввійськраді в 10-денний строк «розпочати наступ на підтримку робітників і селян України, які повстали проти гетьмана» [21]. Цього дня головком І. Вацетіс, терміново відкликаний зі Східного фронту В. Антонов-Овсієнко та І. Сталін зустрілися з представниками КП(б)У Я. Епштейном (Яковлєвим), В. Затонським і М. Скрипником. На зустрічі російські представники переконалися в тому, що без використання в Україні значних сил Червоної армії неможливо розраховувати на успіх. А Реввійськрада не мала достатньої кількості резервних військ.

Тим не менш, підготовка до вторгнення почалася. 17 листопада В. Антонов-Овсієнко інформував В. Леніна: «Сформувалася Рада Українського фронту, замасковано названа Радою Групи військ Курського напрямку. Її склад: я, т. Сталін, т. Затонський» [22]. Реввійськрада РСФРР дала йому можливість

[18] Документы внешней политики СССР. Т. 1. Москва, 1959. С. 565—566.
[19] Там само.
[20] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 224.
[21] Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. Т. 3. Москва — Ленинград, 1932. С. 11.
[22] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922). Сборник документов. Москва, 1971. С. 546.

відібрати для армії вторгнення військові частини з Резервної армії, розташовані в Орловській губернії. Антонов-Овсієнко включив у Групу військ Курського напрямку два полки ВЧК, три продовольчі полки, загони угорських інтернаціоналістів, сформовані з військовополонених, партизанські загони з-під Уфи, що складалися переважно з поволзьких татар, і три полки прикордонників, які охороняли кордон Росії з Українською Державою. Кістяк Групи військ становили 1-а та 2-а повстанські дивізії, утворені з партизанських загонів у нейтральній зоні.

Включення українських повстанських дивізій в армію вторгнення було логічним кроком, як і подальше поповнення створюваного Українського фронту більшовизованими підрозділами з Армії УНР. Але більшовицьке керівництво все-таки віддавало перевагу поповненню армії вторгнення бійцями неукраїнської національності. Коли 13 листопада 1918 р. Ленін одержав зі станції Унеча в Чернігівській губернії вітальну телеграму, підписану командиром Богунського полку М. Щорсом і головою ревкому німецького гарнізону Ліндом, він відповів так: «Тепер дуже важливо, щоб революційні солдати Німеччини взяли негайну дійову участь у визволенні України». Того ж дня він повідомив партком Орловської губернії про свою відповідь на телеграму з Унечі й закінчив повідомлення здравицею: «Хай живе братерський союз Німецької радянської республіки й Української радянської республіки!» [23]. Проте німецькі гарнізони в Україні не були налаштовані тягати каштани з вогню для Раднаркому. Всеукраїнський з'їзд рад солдатських депутатів німецького гарнізону, який відбувся в Києві 13 грудня, зажадав вільного пропуску військових ешелонів на Захід [24].

Натомість прохання українців, які жили в Росії, сформувати національні полки для відправлення в Україну викликали у більшовицького керівництва негативну реакцію. У відповідь на одне з них В. Ленін та І. Сталін 17 грудня повідомили самарського губвійськкомісара, що «робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне провадити формування українців у Росії і відправляти їх на Україну» [25]. Ця відповідь не обґрунтовувалася і залишилася невідомою більшовицькому урядові України, утворення якого буде характеризуватися далі.

Тим часом в Україні активізувалася опозиція гетьманському режиму. Найбільш радикальна частина опозиції утворила Український національний союз (УНС) на чолі з лідером українських соціал-демократів Володимиром Винниченком. Позбувшись опори у вигляді німецьких багнетів, гетьман Павло Скоропадський оголосив 14 листопада так звану федеративну грамоту. У ній він висловився за вступ Української Держави в майбутню Російську федерацію, яка мусила утворитися після зникнення радянської Росії. Федеративна грамота з відмовою від підтвердженої умовами Брестського миру державної незалежності справила гнітюче враження на всі демократичні кола України.

Уже знаючи про цей намір гетьмана, керівники УНС зібралися в Києві на таємному засіданні в ніч на 14 листопада й утворили Директорію з п'яти

[23] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 198–199.
[24] Там само. С. 687.
[25] Там само. С. 203, 687.

осіб, яка мала керувати повстанням проти гетьмана. До складу Директорії увійшли В. Винниченко, С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (Спілка залізничників) і П. Андрієвський (Українська партія соціалістів-самостійників). Звільнений із тюрми Симон Петлюра негайно подався в Білу Церкву, де проходили переформування січові стрільці під командою Євгена Коновальця. Через день у Білій Церкві опинилися й інші члени Директорії. Вони уклали угоду про нейтралітет із Великою солдатською радою, яка постала в окупаційних військах після Листопадової революції в Німеччині, й повели стрільців у похід на Київ. Під Мотовилівкою, за 30 км від столиці, вірні гетьману частини були наголову розбиті. Солдати й офіцери гетьманської армії мусили визначатися зі своєю позицією. Невдовзі командир Запорізької дивізії полковник Петро Болбочан заявив про підтримку Директорії й встановив контроль над Харковом та Полтавою. На Чернігівщині Сірожупанна дивізія теж визнала владу Директорії, яка відновлювала Українську Народну Республіку. На початку грудня війська, що її підтримували, опинилися вже в Одесі. У ніч на 14 грудня в Києві підняли повстання партійні бойові дружини — переважно більшовиків та єврейських соціалістичних партій. Але до міста тоді ж увійшли військові формування Директорії — Армія УНР. П. Скоропадський кілька днів переховувався в місті, а потім виїхав до Берліну, у вигнання.

У Директорії невпинно зростав вплив Головного отамана Армії УНР — Симона Петлюри. Однак здатність його володіти ситуацією була обмеженою за умов, коли гетьманська адміністрація розпалася, а німецькі гарнізони позбавилися окупаційних функцій. Реальна влада зосереджувалась у військових структурах, а точніше — у виборних отаманів напівпартизанських загонів, з яких складалися збройні сили УНР. Ці вояки добре воювали поблизу своїх осель, а коли складалися несприятливі умови — розпорошувалися без бою, прихоплюючи із собою зброю. На момент падіння гетьманського режиму Директорія УНР мала до 150 тис. багнетів, а наприкінці січня 1919 р., перед здачею Києва більшовикам, чисельність її військ скоротилася до 21 тис. осіб [26].

Повернемося, однак, до основної теми. Успіх розгорнутого Українським національним союзом повстання проти гетьмана був неочікуваним для керівників радянської Росії. Перебуваючи в дипломатичних відносинах із гетьманським режимом, вони відмовилися організувати вторгнення в незалежну країну під власними прапорами. Було вирішено повторити сценарій попереднього вторгнення взимку 1917—1918 рр. — під прикриттям нібито українського національного уряду. Якраз з цією метою утворюваний Український фронт дістав назву Групи військ Курського напрямку.

Я. Свердлов як секретар ЦК РКП(б) та І. Сталін як нарком у справах національностей тримали український партійний центр під невсипущим контролем. Зокрема, Сталін взяв участь у роботі II з'їзду КП(б)У й навіть був обраний членом ЦК КП(б)У [27]. Обидва дійшли висновку, що утворювати

[26] Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Київ, 1995. С. 50.

[27] Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17—22 октября 1918 года. Протоколы. Киев, 1991. С. 163.

український радянський центр на допомогу партійному потрібно негайно, тобто без попереднього створення більшовицьких місцевих рад.

У другій декаді листопада Сталін визначився зі складом тимчасового уряду, включивши до нього Г. П'ятакова (як голову), Артема (Ф. Сергєєва), В. Затонського, Е. Квірінга.

Про перші тижні існування тимчасового уряду Затонський залишив спогади, уперше опубліковані журналом «Летопись революции» в 1925 р. і передруковані «Українським історичним журналом». Як випливає з них, упродовж другої половини листопада 1918 р. ЦК РКП(б) не поспішав з оголошенням про створення уряду:

«У результаті, хоч уряд уже був намічений і вже перебував у Курську, хоч було створено Групу військ Курського напрямку під командуванням тов. Антонова, проте офіційне оголошення нас урядом, а Курської групи Українським фронтом весь час зволікалося. Чичерін почав навіть вести якісь переговори з Директорією. Таке непевне становище тривало недовго: не більше двох тижнів, можливо, навіть менше; але життя в ті дні вирувало, кожного дня відбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця. Ми, природно, нервували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з'ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим» [28].

Дозвіл на відкриття діяльності уряд одержав 28 листопада. Після цього було опубліковано його маніфест із проголошенням програми дій. Уряд заявляв, що стає на чолі мас, які повстали проти гетьманського режиму, обіцяв скликати після встановлення радянської влади на місцях Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, проголошував націоналізацію промисловості й банків, повідомляв про безплатну передачу селянам поміщицьких земель із реманентом. На одному з перших засідань у Курську була утворена військова рада Української радянської армії в складі Антонова-Овсієнка, Артема і Затонського [29].

Перша і Друга повстанські дивізії прийшли в рух ще до сформування Української радянської армії. 18 листопада частини Другої дивізії зайняли Ямпіль і Хутір Михайловський, 20 листопада — Рильськ, потім Суджу і Глухів. Наприкінці листопада Перша дивізія зайняла Стародуб і низку інших населених пунктів на Чернігівщині. І все ж, не маючи достатніх сил, обидві дивізії були нездатні розгорнути фронтальний наступ.

У грудні Перша повстанська дивізія, зміцнена іншими частинами, стала просуватися зі Стародуба на південний захід. Перед нею стояло завдання захопити Чернігів і Київ. Друга дивізія наступала на Харків.

Найбільших успіхів російські війська добилися на Лівобережжі. Це пояснювалося великою підтримкою розпропагованих робітників Харківщини. Під час перевиборів Харківської ради робітничих депутатів більшість місць дісталася більшовикам. Спираючись на Раду, вони почали готувати повстання

[28] Затонський В. До питання про організацію Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України (листопад 1918 р.). *Український історичний журнал*. 1989. №5. С. 116.

[29] Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов в 3-х томах. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 456—457.

проти Директорії. Коли ж Болбочан розігнав Харківську раду й заарештував її керівництво, робітники відповіли загальним страйком. Підтримані німецьким гарнізоном, вони добилися звільнення заарештованих. Робітничі загони зайняли Ізюм і Чугуїв. Одночасно Друга повстанська дивізія зіткнулася з петлюрівцями біля станції Козача Лопань і розгромила їх. 1 січня 1919 р. харківські робітники повстали й два дні утримували місто. 3 січня в Харків увійшли регулярні російські частини, а за ними — й Тимчасовий уряд.

Ще до підходу армійських російських частин повстансько-партизанські загони почали активно діяти в Катеринославській губернії. 27 грудня вони розгорнули наступ на губернський центр і після запеклих боїв захопили місто. Діставши підкріплення, петлюрівці вибили їх із міста, але партизанам удалося утримати контроль над лівобережною частиною Катеринославщини.

Починаючи з 31 грудня голова уряду УНР Володимир Чехівський кількаразово телеграфував в Москву наркому закордонних справ, щоб дізнатися, чому російські війська просуваються в Україну без оголошення війни. Г. Чичерін відповідав, що російських військ в Україні немає, а воєнні дії ведуться між військами Директорії й радянського уряду України, який цілком незалежний.

Восени 1918 р. керівні кола Антанти були стурбовані тим, що поразка Німеччини створить вакуум влади в Україні. Щоби перешкодити наступу більшовиків, було прийнято рішення замінити німецькі гарнізони на антантівські. Прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо надіслав директиву підготуватися до інтервенції. Німецькій адміністрації в Україні заборонили демобілізацію, яка вже почалася стихійно, і зобов'язали її продовжувати охороняти порядок у місцях розташування гарнізонів.

У ніч на 16 листопада 1918 р. флот Антанти увійшов у Чорне море. Союзники висадили в чорноморських портах від Одеси до Новоросійська дві французькі дивізії, а також англійські, грецькі, румунські й польські частини загальною чисельністю до 60 тис. осіб.

Попередні плани союзників були іншими. А. Денікін наполягав, аби вони надіслали не менше 18 дивізій. Керівники Антанти вирішили обмежитися 12—15 дивізіями, щоб мати можливість зайняти основну частину України, зокрема, Київ і Харків. Проте й ці плани були переглянуті в бік скорочення. Поки транспорти з військами добиралися до чорноморських портів, практично вся Україна потрапила під контроль петлюрівських військ.

Антанта зустріла вороже появу Директорії. Не визнаючи Українську Державу, вона не збиралася визнавати й відновлену УНР В. Винниченка та С. Петлюри. Наприкінці 1918 р. Директорії протистояли вороги всією протяжністю кордонів: на заході — армії Ю. Пілсудського, на півночі й сході — Л. Троцького, на півдні — А. Денікіна. Інтервенти захопили район навколо Одеси до лінії Тирасполь — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон. Просуватися далі не було змоги, бо розтягнутий фронт вимагав додаткових сил. Керівникам Антанти залишалося покластися на А. Денікіна.

Спираючись на підтримку В. Винниченка, В. Чехівський шукав порозуміння з радянською Росією. З цією метою він надіслав у середині січня 1919 р. до Москви місію на чолі із Семеном Мазуренком. Той мав повноваження заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади в УНР за умови

пропорційного представництва в радах робітничого класу і трудового селянства, а також на укладення економічного договору з РСФРР. Проголошувався також принцип нейтралітету України щодо радянської Росії поряд з активною обороною проти збройних сил білогвардійців, Антанти й Польщі.

Дмитро Мануїльський, якому було доручено проводити переговори з делегацією С. Мазуренка, наполягав на тому, щоб УНР оголосила війну Антанті. Мазуренко обстоював формулу нібито прийнятного для червоної Росії українського нейтралітету. Проте задоволення таких вимог не цікавило більшовиків. Радянська влада влаштовувала Москву тільки у формі «диктатури пролетаріату».

Про незалежність УНР, як вже дало зрозуміти відомство Г. Чичеріна, не могло бути й мови. 24 грудня в російських «Известиях» був оприлюднений циркуляр НКЗС РСФРР за підписом заступника наркома закордонних справ Л. Карахана, з якого випливало, що Раднарком після денонсації Брестського мирного договору не розглядає Україну як самостійну державу.

Коли виявилося, що місія С. Мазуренка ані на день не зупинила вторгнення в Україну, у Києві зрозуміли, що мирний варіант розвитку подій не має перспектив. В. Чехівський та інші прибічники союзу з радянською Росією замовкли. Прибічники союзу з Антантою, найбільш послідовним серед яких був С. Петлюра, заговорили на повний голос. До них приєднався і В. Винниченко. 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну радянській Росії.

Зупинившись на короткий час для переформування в Харкові, російські війська незабаром поновили наступ у трьох напрямах. Друга повстанська дивізія просувалася на Полтаву, група військ під командуванням П. Дибенка — на Катеринослав, група Ю. Сабліна — на Донбас. Загальна кількість регулярних військ, зосереджених на харківському напрямі, не перевищувала 11 тис. осіб, але вони спиралися на підтримку численних партизанських загонів.

Дибенко захопив Катеринослав 27 січня. Друга повстанська дивізія увійшла в Полтаву і, не гаючи часу, просунулася до Дніпра. 1 лютого вона переправилася на правий берег у районі Кременчука. Група Сабліна тим часом зайняла донецькі міста і з'єдналася з військами Л. Троцького, які стримували білогвардійські частини генерала Денікіна.

Одночасно з наступом на харківському напрямі відбувалося просування російських військ на Київ. Богунський полк під командуванням М. Щорса 12 січня зайняв Чернігів і разом з Таращанським полком В. Боженка наблизився до Броварів, де стояли 40-тисячні підрозділи Армії УНР. Хоча чисельність російських військ була майже вчетверо меншою, вони пішли в наступ. Після триденної битви С. Петлюра змушений був відступити, відкривши шлях на Київ. 5 лютого 1919 року російські війська увійшли в столицю УНР.

Описуючи відступ армії УНР з Лівобережжя до Києва в кінці січня, В. Кучабський свідчив: «Не ворог, а власна уява і настрій безнадійності гнали тепер війська УНР назад. Зневірене в те, що є ще за що битися, військо погодилося із думкою, що большевики мусять все одно прийти. Військо кидало рушниці й розходилося по домах або капітулювало, цілими частинами переходячи до переможців»[30].

[30] Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969. С. 228.

У січовика Василя Кучабського на першому плані — зневіра, приреченість, безнадія, тобто низький моральний стан петлюрівців. Міністр внутрішніх справ в уряді В. Чехівського Олександр Мицюк надав інше пояснення:

«Під ударами світової війни, під частими змінами влади у громадянських війнах у психології народних мас України, завжди більш схильних до анархічної волі, ніж москалі, стала підірвана не лише російська державність, але й ідея державності взагалі, з усіма її основними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умови компрометації самої ідеї державності в широких масах було направду надто тяжко. Тут, на наш погляд, є основний ключ до розгадки неуспіхів і народних ватажків та героїв, і навіть військових талантів» [31].

У такому поясненні також є зерно істини, варто згадати величезну кількість повстанців під прапором Нестора Махна. Здається, однак, що найближче до суті справи підходив В. Антонов-Овсієнко, коли доповідав І. Вацетісу в Москву, наводячи такий безперечний факт: «Насамперед петлюрівські загони значною мірою містять елементи, схильні до підтримки радянської влади» [32].

«Неусвідомлений соціалізм» селянських низів знаходив опору в демагогічній політиці керівництва РКП(б), передусім у їхньому курсі на реалізацію прагнення селян розв'язати земельне питання шляхом «чорного переділу» орних земель. Облудне гасло «Землю — селянам!» змушувало їх вітати радянську владу і відповідно відвертатися від Директорії, яка надто обережно здійснювала соціально-економічні перетворення. Тому мав рацію В. Винниченко, коли писав у своєму тритомнику «Відродження нації»:

«І не російський совітський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого й проти якого, ще раз кажу, російські совітські війська не могли би зайняти ні одного повіту з нашої території. Цим, розуміється, я не хочу сказати, що російський совітський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами й не посилав своїх військ проти нас, як це він увесь час підкреслював. Він хотів воювати, він воював, він і війська для того послав. Але цих військ було надзвичайно мало і вони не стільки билися з нашими військами, скільки організовували повстанські війська й керували ними. Це давало Народним Комісарам як не формальне, то моральне право твердити, що вони з нами не воюють, а що з нами воює наш народ, але то ми за те винні, а не вони» [33].

Голова Директорії даремно впадав у відчай, фіксуючи національну незрілість своїх співвітчизників. Зрозуміло, що у позбавлених державності народів процес націєтворення відбувався повільно. Проте боротьба за державність, якій присвятили усі свої сили лідери УНР, виявилася тим чинником, який величезною мірою прискорював цей процес.

---

[31] Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1939. С. 28—29.

[32] Див: Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). Київ, 1991. С. 51—52.

[33] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ — Відень, 1920. С. 204.

6.3.

УТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЕРТИКАЛІ ВЛАДИ

Формування радянської вертикалі влади в Україні почалося «згори» — з утворення уряду. Однак перші тижні його роботи виявили організаційну несумісність прибічників Г. П'ятакова, яких називали «лівими», і прибічників Артема (Ф. Сергєєва). Суперечності між ними базувалися на кланових відмінностях, властивих партії більшовиків. Такі відмінності формувалися за територіальною або галузевою ознаками чи суто особистими взаємовідносинами.

Після переїзду до Харкова члени уряду стали засипати Раднарком і ЦК РКП(б) скаргами і взаємними звинуваченнями. Справа дійшла до того, що прибічники Артема, яких в уряді виявилося більше, проголосували за звільнення П'ятакова від обов'язків голови. П'ятаков не визнав результатів голосування і заявив, що він призначений рішенням ЦК РКП(б), а тому виконуватиме свої обов'язки, доки цей партійний орган не розгляне конфліктну ситуацію. В. Ленін реагував резолюціями на телеграмах, що надходили з Харкова: «Свердлову. Треба щось робити». «Свердлову, негайно!» [34].

Скандальна ситуація в уряді була розглянута і в ЦК КП(б)У, де переважали прихильники Артема. 16 січня Леніну за підписами Артема, Квірінга та Яковлєва була адресована телеграма такого змісту: «ЦК КП(б)У вирішив, не висуваючи кандидатуру із наявного складу уряду і ЦК, запропонувати Вам негайно прислати Християна Георгійовича Раковського. Тільки в цьому разі криза голови уряду не стане урядовою» [35].

44-річний Х. Раковський прибув в Росію після більшовицького перевороту, щоб запропонувати свої послуги Леніну. Незабаром на партійному з'їзді в гострій конкурентній боротьбі таємним голосуванням його обрали членом ще нечисленного Центрального комітету РКП(б). Особистість нового члена політичного керівництва була унікальною: нащадок прославленого героя національно-визвольної боротьби болгарського народу проти турецьких гнобителів Георгія Раковського, кореспондент і співрозмовник Ф. Енгельса, улюблений учень і друг сім'ї Георгія Плеханова, один із засновників соціал-демократичних партій у Болгарії та Румунії, учасник усіх конгресів II Інтернаціоналу, починаючи із Цюрихського (1893) — у 20-річному віці, блискучий пропагандист, талановитий оратор, автор десятків книг, в'язень болгарських, російських, французьких, швейцарських і румунських тюрем. Раковський був особистим другом Л. Троцького із часів еміграції й надав В. Леніну чимало послуг, починаючи від сприяння у виданні й розповсюдженні газети «Искра».

19 січня 1919 р. ЦК РКП(б) розглянув пропозицію ЦК КП(б)У про відрядження Раковського в Україну й затвердив його головою Тимчасового уряду. Цього дня Раковський зустрівся з Леніним і вислухав його директиви. Як

[34] Громова І.А. До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України. *Український історичний журнал*. 1988. № 4. С. 102.

[35] Раковський Х.Г. Ілліч і Україна. *Український історичний журнал*. 1989. № 4. С. 115.

він згадував у 1925 р., вони мали такий вигляд: нормалізувати стосунки в керівних органах радянської України, зміцнити дисципліну в збройних силах, рішуче просувати комуністичні реформи, особливо на селі, домагатися привернення сил, які співчувають радянській платформі (йшлося переважно про партію українських есерів лівого спрямування) [36].

В архівній справі про формування уряду Раковського збереглася чернетка документа під назвою «Тимчасовому робітничо-селянському урядові України». Документ написаний російською мовою старого правопису характерним почерком Раковського, з поправками, викреслюваннями та доповненнями над рядками. Досвідчений політик Раковський бажав зафіксувати справжній стан речей, щоб позбавити ґрунту надто вільну поведінку окремих членів уряду, які або діяли самостійно, декларативно прикриваючись твердженням про незалежність України, або без відома голови спілкувалися із центральними установами у Москві як підлеглі їй. Цей документ був проєктом двох постанов уряду, ніколи не ухвалених, бо в цьому не виявилося потреби. Мету першої постанови можна бачити в її преамбулі:

«З метою запровадження порядку в стосунках із центральними установами РСФРР, усунення розбіжностей в інформації та встановлення твердої єдиної політичної лінії, яка відповідає директивам ЦК РКП (над рядком дописано: і збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є органом ЦК РКП — *С.К.*), Тимчасовий робітничо-селянський уряд постановив...». Далі наводилися вісім регламентних пунктів, спрямованих на ліквідацію анархічності у діях уряду і зміцнення повноважень його голови. Преамбула з дописаним над рядком реченням яскраво ілюструє стратегію повторного вторгнення російських військ в Україну.

Проєкт другої постанови з преамбулою і двома першими пунктами (третій пункт залишився недописаним) варто навести повністю:

«З метою більш енергійного сприяння робітничо-селянській революції, що розвивається на Україні, та внесення ясності в основні питання революційної дії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постановив звернутися в ЦК РКП і РНК із такою заявою:

1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (над рядком дописано: не будучи по суті самостійним — *С.К.*) не створив і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськраду Групи Курського напрямку "Реввійськрадою Української Радянської армії" виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, яка була розпочата створенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

2. Це перейменування, далебі, не означало й не означає жодних змін по суті, тим паче, що особовий склад згаданої Реввійськради визначений не нами, а центральними установами РСФСР і негласно він є тією ж самою Реввійськрадою Групи військ Курського напрямку, який лише одержав іншу вивіску для України» [37].

[36] Там само. С. 113.

[37] Цитовано за: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ, 1996. С. 77.

У декларації очоленого Х. Раковським уряду підкреслювався його тимчасовий статус, який мусив залишатися до скликання III Всеукраїнського з'їзду рад і відновлення діяльності рад усією Україною. Підкреслювалася також необхідність утворення єдиної федеративної республіки у складі України й Росії. Нарешті, цілком відверто було сказано, що Україна є плацдармом для розгортання комуністичної революції в Румунії, Польщі, Німеччині, на Балканах, на території Галичини, Буковини й Бессарабії [38].

Після переїзду до Харкова, а точніше — 6 січня радянська Україна була названа за аналогією з Росією — Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Х. Раковський 29 січня затвердив нову назву уряду — Рада народних комісарів.

Очолити Наркомат військових справ Раковський запросив Ніколая Подвойського. Будучи родом з Чернігівщини, він з 1901 р. перебував у Росії. Кілька місяців, починаючи з листопада 1917 р., очолював російський Наркомат військових справ, потім працював головою колегії з організації й формування Червоної армії. Посідаючи посаду наркомвоєнмора України, одночасно залишився членом Вищої військової ради РСФРР.

Александр Шліхтер, який став наркомом продовольства в українському уряді, теж народився в Україні. Раніше у більшовицькій Росії він очолював продовольчу роботу на посадах наркома продовольства й надзвичайного продовольчого комісара Раднаркому РСФРР у Сибіру, був керівником радянських органів влади в кількох губерніях.

На посаду наркома землеробства був запрошений секретар Наркомзему РСФРР Владімір Мещеряков. Він мусив втілювати в життя одне з доручень Леніна Раковському: просувати соціально-економічні реформи, особливо на селі.

Борис Магідов у 1917 р. був заступником голови Донецько-Криворізького обкому, у 1918 р. став наркомом праці в Донецько-Криворізькій республіці. В уряді Раковського він теж очолив Наркомат праці.

Микола Скрипник став на чолі державного контролю. Проявлена ним на Таганрозькій конференції схильність до самостійних дій змусила його колег у ЦК РКП(б) дивитися на нього з підозрою.

Олександр Хмельницький, який тривалий час очолював Одеський комітет РСДРП(б), став наркомом юстиції.

Володимир Затонський працював наркомом освіти.

Артему (Фьодору Сергєєву) дістався Наркомат радянської пропаганди. Відсутній у структурі Раднаркому РСФРР, цей наркомат був створений для ідеологічної протидії впливовому противнику більшовиків в Україні — українським есерам лівої течії, які контролювали ЦК УПСР, у березні 1919 р. перейшли на комуністичну платформу й назвали свою партію УПСР (комуністів). Вони погоджувалися співпрацювати з більшовиками, але намагалися відстоювати самостійність українських інститутів влади. Перебуваючи в довірчих відносинах з Артемом, Я. Свердлов писав йому 13 лютого: «Дорогий Артем! Пишу це тільки тобі. Часом жах охоплює від тієї хвилі самостійності,

[38] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1962. С. 60—61.

що котиться і з України, і з Литви, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Не допускай цієї штуки. Стеж в усі очі» [39].

Декретом Тимчасового уряду від 3 грудня 1918 р. була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами. Формально ВУЧК утворювалася при Наркоматі внутрішніх справ УСРР, але фактично перебувала у прямому підпорядкуванні ВЧК та її голови Ф. Дзержинського. Надані чекістам величезні повноваження і цілковита безконтрольність їх дій серйозно стурбували місцеве компартійно-радянське керівництво. Типовою реакцією була доповідна записка члена партії з 1900 р., представника РСФРР в УСРР Д. Гопнера з Катеринослава Г. Чичеріну і В. Леніну, датована 22 березня 1919 р.:

«У Всеукраїнській надзвичайній комісії, — писав він, — усе наскрізь просочене кримінальщиною, хуліганством, цілковитою сваволею і безвідповідальністю досвідчених негідників». Переходячи до характеристики Катеринославської ЧК, він не шкодував фарб, щоб намалювати картину суцільної кримінальщини: «Озброєні з голови до ніг люди від імені ЧК, Комендатури міста, кримінально-розшукової міліції та інших установ здійснюють обшуки, арешти, підкидають фальшиві гроші, напрошуються на хабарі, шантажують цими хабарями, ув'язнюючи тих, хто цей хабар дав, аби кінець-кінцем звільнити людину з-під страху смерті за десятикратний або дванадцятикратний хабар» [40].

Дзержинський відреагував на подібні факти відрядженням у березні 1919 р. у Київ одного з керівних діячів ВЧК Мартіна Лациса, а 2 квітня РНК УСРР затвердив його на посаді голови ВУЧК. 4 липня Ленін звернувся до нього з вимогою якнайсуворіше перевірити склад українських чекістів і вигнати тих, хто примазався [41]. З цього випливає, що за перші місяці своїх повноважень новий голова органів державної безпеки мало чого добився. Врешті-решт, здійснена Лацисом чистка зробила цю державну структуру менш криміналізованою. Проте терористичний характер цього матеріалізованого прояву компартійної диктатури тільки посилився. Ставлячи завдання перед підлеглими, Лацис особливо підкреслював важливість забезпечення монополії на владу для партії більшовиків: «У нас є тільки одна урядова партія, що вже відзначилася і зміцніла, — комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Вони ще не перевірені й не склали іспиту політичної зрілості. Їм особливо довіряти не слід. Усі інші — хоч вони соціалістичними іменуються — партії явно контрреволюційні. За кожною з них треба встановити ретельний нагляд. Кожний крок і кожний їхній намір нам повинні бути відомі» [42].

Створюючи «з голови» радянську вертикаль влади, ЦК КП(б)У і РНК УСРР разом із мережею осередків ВУЧК не поспішали оголошувати вибори до місцевих рад робітничих і селянських депутатів. Не збиралися вони ви-

[39] Цитовано за: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919). Київ, 2008. С. 118.

[40] Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927. Москва, 1996. С. 80, 81.

[41] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 338.

[42] Маймескулов Л.Н. и др. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918—1922). Харьков, 1971. С. 171.

знавати й вже наявні ради. Визначити ставлення до них потурбувався ще до окупації України І з'їзд КП(б)У в липні 1918 р. У резолюції «Про ставлення до так званих "рад"» він наголосив, що «в нинішніх умовах такі органи легально існувати не можуть, а тому всяка установа, що існує легально і називає себе Радою, неминуче повинна дискредитувати саму ідею Ради депутатів» [43].

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 30 листопада 1918 р. ухвалив декрет про організацію влади на місцях. Згідно з декретом у містах та містечках утворювалися військово-революційні комітети, а в сільській місцевості — комітети бідноти. Персональний склад ревкомів і комбідів призначався парткомами чи осередками КП(б)У там, де вони існували, або загонами чекістів. Ревкоми формувалися переважно з більшовиків, а комбіди — з ретельно перевірених селян. Місцеві органи влади підпорядковувалися відділу (з 29 січня 1919 р. — Наркомату) внутрішніх справ [44]. У перші місяці окупації іноді проводилися вибори і в ради робітничих та селянських депутатів. Досить типову картинку таких виборів надав професор Владислав Верстюк, скориставшись спогадами анонімного робітника Городищенського цукрового заводу (Київська губернія). Після відступу Армії УНР через кілька днів безвладдя до Городища прибув загін прифронтової надзвичайної комісії на чолі з Сичовим. Загін із 150 червоноармійців при шести кулеметах мав головним завданням виловлювати й винищувати в найближчому червоному тилу різних «контрреволюціонерів», але паралельно займався створенням місцевих органів влади. Робітник свідчив:

«Були призначені вибори, причому Сичов запропонував нам декілька списків, за які ми повинні були голосувати. У всіх списках стояли якісь незнайомі прізвища, тільки в одному були прізвища місцевих комуністів, головним чином, жидів. Жидів нам не хотілося вибирати, але решта осіб нам були геть незнайомі. На питання, хто вони, Сичов відповів:

— Це все партійці, голосуйте за них — вони люди ділові й державного розуму.

Ми вже вирішили голосувати за своїх іудеїв, чим за якихось незнайомих осіб. Краще хай свої будуть, чим ті ж свої та плюс чужих ще чоловік 50 приїде. Коли один з робітників мав необережність спитати, чи не можна запропонувати своїх кандидатів (із робітників) у виконком, то Сичов сказав:

— Ви, товаришу, йдете, значить, проти радянської влади, якщо не довіряєте нам... Ви, значить, білогвардієць...

Робітник кинувся виправдовуватися, але був заарештований і відправлений в ешелон, а потім його кудись повезли. Більше я його не бачив. Це так подіяло на всіх, що зразу ж усі віддали свої голоси іудейському списку» [45].

Така практика широко тиражувалася аналогічними загонами чекістів усією Україною.

---

[43] Первый съезд Коммунистической партии большевиков Украины 5—12 июля 1918 года. Протоколы. Киев, 1988. С. 134.

[44] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1962. С. 45—46.

[45] Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні. *Політична історія України XX століття.* У 6 т. Т. 1. Київ, 2003. С. 342—343.

6.4.

КОНСТИТУЮВАННЯ УСРР

На переламі 1918—1919 рр. вожді більшовицької партії відчували себе на гребені революційної хвилі. Буржуазно-демократичні революції в Центральних державах вселяли надію переродитися в комуністичні революції європейського чи навіть світового масштабу. Подібно до того, як кайзер Вільгельм II фінансував підривну діяльність В. Леніна в Росії після повалення самодержавства, тепер кур'єри Леніна гасали Німеччиною (наприклад, К. Радек) та іншими європейськими країнами, щоб утворити комуністичні партії для III Інтернаціоналу.

У Росії розгоралася громадянська війна, але в Кремлі були впевнені у перемозі. Запозичення на певний час соціальних гасел народних низів і національних лозунгів місцевої інтелігенції вожді вважали виграшною тактикою. Масовий перехід підпільно-партизанських загонів із Армії УНР до Червоної армії в січні — березні 1919 р. переконував у тому, що поглинення України Росією здійснюватиметься швидко. 19 березня 1919 р. Ленін побіжно зауважив у виступі на VIII з'їзді РКП(б): «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами і національний дух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його»[46]. Та Леніну довелося швидко пересвідчитися в тому, що селяни припинили підтримувати більшовиків, коли переконалися в облудності їхніх нібито народних гасел. Пересвідчився він і в тому, що національний дух, пропагований українською інтелігенцією, зовсім не вивітрився.

У лютому 1919 р. у Саратові, де проживало багато українців, була надрукована невелика за обсягом, але змістовна книжка Василя Шахрая та Сергія Мазлаха «До хвилі. Що діється на Україні й з Україною». Одразу після виходу місцеві органи влади конфіскували й знищили практично весь наклад. Уперше ця книга була перевидана в Нью-Йорку у 1967 р. Її прикінцевий розділ «Запитання т. Леніну» передруковано масовим накладом у 9-томному (у 14 книгах) зібранні історичних джерел за редакцією Тараса Гунчака «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (Т. 6. Київ, 2002. С. 381—389).

Більшовик з 1913 р. В. Шахрай працював в Народному секретаріаті секретарем військових справ, а з березня 1918 р. очолив секретаріат земельних справ. Пізніше працював у Саратовському політвідділі Українського відділу Наркомату РСФРР у справах національностей. Під час окупації України білогвардійцями перебував на підпільній роботі на Кубані, де й загинув.

Сергій Мазлах теж перебував у партії більшовиків з 1913 р. Постановою ЦК КП(б)У від 9 березня 1919 р. був виключений із партії разом із В. Шахраєм «за дії, спрямовані проти партії». Незабаром поновився в партії. Тривалий час очолював Центральне статистичне управління УСРР, аж поки не згорів у листопаді 1937 р. у вогні Великого терору.

Адресоване Леніну ключове питання у книжці Шахрая і Мазлаха звучало так: «Якщо не можна відстоювати самостійність України так, як ми відстоюємо, то скажіть, як треба відстоювати самостійність України, аби можна

[46] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 232.

було лишатися членом РКП?» [47]. Переконливу відповідь автори отримали: їх виключили з партії.

ІІІ з'їзд КП(б)У працював 1—6 березня 1919 р. у Харкові. У цей час під російським контролем перебувала вже більша частина України. Тільки на Правобережжі тривали бої з Армією УНР, на Донбасі — з білогвардійцями А. Денікіна, на півдні — з військами Антанти. Делегати з'їзду представляли 75 партійних організацій, у яких налічувалося вже понад 23 тис. комуністів [48]. Від І з'їзду пройшов менш як рік, а кількість членів партії виросла більше ніж уп'ятеро. Таке збільшення кількості більшовиків дали підрозділи Червоної армії, яка увійшла в Україну.

До делегатів з'їзду з вітальною промовою звернувся секретар ЦК РКП(б) і голова Всеросійського ЦВК Яків Свердлов (він помер незабаром після повернення з Харкова, 16 березня). Виступаючи в дискусії, він вдався до незвичної відвертості, характеризуючи важливість для Кремля поглинення України, щоб забезпечити успіх комуністичного штурму в Росії й посилення її впливу на розгортання міжнародної пролетарської революції. «Ви знаєте, — говорив він, — що рятування всієї революції, не лише російської, а й міжнародної, знаходиться в руках України? Ви повинні знати, що російська революція переживає тепер дуже критичний період унаслідок розладнання транспорту, з одного боку, і розладнання продовольства, з другого. І продовольство, і паливо є тут, на Україні. І те, і друге можна одержати з України тільки за умови, якщо будуть створені міцні державні установи» [49]. Отже, Свердлов закликав більшовиків України відкинути дрібні чвари й будувати партійну і радянську вертикалі влади, які б забезпечили використання українських ресурсів російською економікою.

Вторгаючись в Україну, де вирувало активне політичне життя, більшовики повинні були визначити своє ставлення до інших політичних сил. Ставлення місцевих політичних сил до влади, нав'язуваної збройними силами червоної Москви, великою мірою залежало від того, як українські громадяни були налаштовані до більшовиків. Ставлення більшовиків до інших партій дискутувалося на ІІІ з'їзді КП(б)У, але було вирішено в кінцевому підсумку Центральним комітетом РКП(б).

На VI з'їзді УСДРП, який працював у Києві 10—13 січня 1919 р., основні дебати відбулися навколо проблеми організації влади. Представники лівої фракції незалежних, яка утворилась у цій партії наприкінці 1918 р., намагалися довести, що єдиною формою організації влади, яка відповідає моменту, є ради робітничих і селянських депутатів як «органи щиро народної влади». На погляд А. Пісоцького (Річицького), помилкою був той аргумент проти радянської влади, що при її впровадженні українці втратять владу у своїй республіці. Він стверджував, що більшовики остільки проти української державності, оскільки вони не знаходять у цій державності співзвучних собі сил [50].

---

[47] Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. С. 389.

[48] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 року. Київ, 2002. С. 4.

[49] Там само. С. 64—65.

[50] Див: Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917—1920-х років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 38.

Голова Директорії В. Винниченко виступив на з'їзді проти організації влади у формі рад. Він вважав, що ради захищають інтереси міського пролетаріату, а тому проголошення України республікою рад викличе конфронтацію з переважною частиною населення — селянством. До цього, на його думку, однаковий з Росією суспільно-політичний лад загрожував втратою суверенітету. Натомість голова уряду УНР В. Чехівський захищав радянську форму політичної влади й стверджував, що слабкість Центральної Ради була зумовлена відсутністю територіальних баз на місцях у формі рад. Він відстоював ради в їх «чистому, неспоганеному вигляді», тобто багатопартійні, а не створені диктатурою однієї партії. Дивним чином В. Чехівський робив протилежний Винниченковому прогноз розвитку подій у разі встановлення влади рад, тобто однакового, на його думку, з Росією політичного ладу: він вважав, що це збереже Україні незалежність. З'їзд, одначе, залишився на традиційно демократичних позиціях партії. Більшість делегатів висловилася проти встановлення робітничо-селянської диктатури у формі рад, за скликання парламенту й органів місцевого самоврядування на основі загального виборчого права. Фракція незалежних офіційно не вийшла з УСДРП. Однак обрання нею окремого керівного органу — організаційного комітету, а також видання власної газети «Червоний прапор» сигналізували про розкол у партії.

Розкол партії українських есерів відбувся значно раніше — у травні 1918 р. на IV з'їзді. Після з'їзду ЦК УПСР, який опинився в руках лівих, оголосив про розпуск партії й початок нової реєстрації членів, а також про перехід партії на нелегальний стан. Це стало початком формування партії боротьбистів, яка дістала назву за назвою свого центрального органу — газети «Боротьба». На початку листопада 1918 р. УПСР створила свій орган для керівництва повстанням — Центральний революційний комітет на чолі з Г. Михайличенком, В. Блакитним, М. Шинкарем, В. Лашкевичем, О. Шумським і М. Литвиненком. Організовуючи селян на повстання проти гетьманців і німців, вони й у новій політичній ситуації не припинили боротьби, тепер уже проти Директорії. На переламі 1918—1919 рр. боротьбисти визначились із характером революції в Україні як революції комуністичної. I (V) з'їзд, який відбувся у Харкові 6—8 березня 1919 р., закріпив комуністичну позицію партії. Делегати прийняли нову назву — Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів). «Комуністичний характер революції, — підкреслювалося в тезах, — ставить умовами її успіху переведення диктатури пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади рад і координацією революційної акції пролетаріату окремих націй і держав шляхом зосередження її навколо одного комуністичного центру» [51].

Пізніше, ніж інші прорадянські соціалістичні партії, сформувалася партія борбистів. III з'їзд Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР) відбувався в Києві з 31 травня до 4 червня. Він оформив партію, що дістала назву за назвою свого російськомовного друкованого органу — газети «Борьба». Новостворена партія борбистів затвердила програмні

[51] Там само. С. 424.

положення, які збігались із постулатами більшовизму: соціалістичний характер революції, диктатура пролетаріату і трудового селянства, федерування радянських республік, підтримка влади рад[52]. Парадокс був у тому, що більшовицька термінологія цих постулатів не відбивала реальної сутності, яка приховувалася за ними.

Більшовики слідкували за розколами у середовищі «дрібнобуржуазних», як їх називали, партій. На III з'їзді КП(б)У між ними виявилися розбіжності тактичного характеру. У доповіді голови Катеринославського губкому КП(б)У Якова Яковлєва (Епштейна) про ставлення до «дрібнобуржуазних» партій допускалася можливість входження до радянських органів влади українських есерів. Натомість співдоповідач Олексій Іванов заявив, що революційні елементи на селі об'єднуються навколо більшовицької партії. Після тривалої дискусії 101 голосом проти 93 з'їзд схвалив резолюцію, запропоновану Івановим. У ній говорилося про неприпустимість будь-яких угод із «дрібнобуржуазними партіями»[53].

Леніну резолюція III з'їзду КП(б)У про ставлення до «дрібнобуржуазних» партій не сподобалася. Краще ніж інші він розумів, що в гострій політичній ситуації, яка складалася в українському селі під впливом комуністичного штурму, партії на радянській платформі не варто перетворювати на своїх ворогів. 8 квітня ЦК РКП(б) скасував резолюцію більшовиків України. Не приховуючи негативного ставлення до будь-яких інших партій в Україні, за винятком власної, вождь телеграфував 18 квітня Х. Раковському про необхідність входження до уряду представників боротьбистів, але в помірній кількості: «Щодо есерів раджу ніяк не давати більше трьох і гарненько оточити цих трьох наглядом більшовиків, а якщо не погодяться — їм же гірше, матимемо виграш»[54]. Повернувшись до цієї теми в телеграмі від 25 квітня, він додав: «У разі найменшого їх відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому, в інших питаннях найтіснішого зближення з Росією — підготувати вигнання їх із ганьбою. Інформуйте мене частіше»[55].

12 травня М. Лебединець був призначений в уряді Х. Раковського наркомом юстиції, М. Литвиненко — наркомом фінансів, Г. Михайличенко – наркомом освіти. Боротьбисти також посіли посади заступників народних комісарів внутрішніх справ, народного господарства, продовольчих справ.

До здійсненої за наполяганням Леніна реконструкції уряду кількість неукраїнців серед наркомів просто таки зашкалювала: Х. Раковський (голова уряду), А. Бубнов (голова Реввійськради), М. Голубков (нарком соцзабезпечення), Е. Квірінг (голова УРНГ), Б. Магідов (нарком праці), Н. Подвойський (нарком військових справ), М. Русаков (нарком охорони здоров'я), О. Халепський (нарком пошт і телеграфів), А. Хмельницький (нарком юстиції).

---

[52] *Борьба.* (Киев). 1919. 5, 6, 7 июня. Див: Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917—1920-х років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 554—555.

[53] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 р. Протоколи. С. 201—202.

[54] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 282—283.

[55] Там само. С. 291.

Українцями були лише Микола Скрипник (нарком державного контролю) й Афанасій Жарко (нарком шляхів сполучення). Нарком внутрішніх справ Клим Ворошилов теж був типовим росіянином, хоч якось засвідчив, що прізвище діда писалося інакше: Ворошило.

На VIII з'їзді РКП(б), який мав відбутися після обласних з'їздів і конференцій, планувалося виділити зі складу Центрального комітету постійно діючі робочі органи — політичне й організаційне бюро. Пленум ЦК КП(б)У, який зібрався 6 березня після завершення роботи з'їзду, створив політбюро ЦК у складі секретаря ЦК Г. П'ятакова, голови Київської ради робітничих депутатів А. Бубнова, голови Української ради народного господарства Е. Квірінга, наркома землеробства В. Мещерякова й голови уряду Х. Раковського. Жодного українця у цьому найвищому в республіці органі влади не було. Одного із засновників РКП(б) Миколу Скрипника, який був українцем, тобто, за термінологією С. Мазлаха та В. Шахрая, «білою вороною в колах нашої партії» [56], з'їзд не обрав ні членом ЦК, ні навіть кандидатом у члени ЦК.

Визначаючи тактику комуністичного штурму, Ленін допускав співробітництво з іншими партіями в органах радянської влади. Та визначаючи керівний складі філіалу власної партії в Україні, він потурбувався про те, щоб у ньому були представлені члени партії різних національностей, бажано з досвідом роботи в цій республіці, але не українці. Я. Свердлов, який був правою рукою вождя в партійних справах, узяв активну участь у роботу III з'їзду КП(б)У, у тому числі й під час виборів членів і кандидатів у члени Центрального комітету. На відміну від процедури таємного голосування за кожну кандидатуру, яка в усі часи використовувалася на виборах в члени ЦК партії більшовиків, члени й кандидати в члени ЦК КП(б)У на III з'їзді були обрані підняттям рук делегатів після оголошення всього списку головою (при оголошенні списку членів ЦК один делегат утримався) [57]. З 15 делегатів, які стали членами ЦК, 13 були росіянами або євреями (К. Ворошилова все-таки треба віднести до росіян) і тільки двоє — українцями (В. Затонський, Т. Харечко).

VIII з'їзд РКП(б) відбувся через 12 днів після завершення роботи III з'їзду КП(б)У. У резолюції з організаційного питання з'їзд зауважив, що Україна, Латвія, Литва і Білорусія існують як окремі радянські республіки, але додав: «Так розв'язане в даний момент питання про форми *державного* існування». Тут же в резолюції було вказано: «Це аж ніяк не означає, що РКП повинна, своєю чергою, організовуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій». Виходить так, що резолюція фіксувала окремішність по радянській лінії перелічених республік «у даний момент», але не залишала жодних сумнівів щодо того, якою має бути побудова самої партії. І справді, ударна сила резолюції містилася в такому твердженні:

«VIII з'їзд РКП(б) ухвалює: є необхідним існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії, з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Всі рішення РКП та її керівних органів безумовно

[56] Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. С. 382—383.

[57] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 року. Протоколи. С. 181—182.

обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії й цілком підпорядковані ЦК РКП(б)» [58].

Як зауважив Валерій Васильєв, автори цих рядків після того, як рішення партійного з'їзду набули чинності, не полінувалися відправити копію резолюції окремим документом на адресу ЦК КП(б)У, щоб комуністи, які працювали в Україні, чітко уявляли характер відносин між ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У [59].

Копією з'їздівської резолюції, надісланою до Києва, справа не обмежилася. 8 квітня члени політбюро ЦК РКП(б) В. Ленін, І. Сталін і М. Крестинський, які перебували в цей час у Москві, оформили як постанову політбюро ЦК і надіслали в ЦК КП(б)У документ з таким категоричним роз'ясненням (цитується мовою оригіналу, аби показати, що більшовики не гребували терміном «самостійність», який у російській мові набув принизливо-саркастичний характер):

«Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий» [60].

У резолюції VIII з'їзду РКП(б) існування окремих радянських республік розглядалося як факт, властивий «даному моменту». У постанові політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. «дружні радянські республіки» розглядалися як самостійні тільки в «найближчому часі». І, нарешті, ухвалений VIII партконференцією РКП(б) статут містив такі статті:

«15. Схема організації партії така:

а) територія РСФРР — Всеросійський з'їзд, ЦК;

б) області й радянські республіки, що входять в РСФРР — обласні конференції, обласні комітети;

30. Партійні організації, які обслуговують території федеративних частин РСФРР, прирівнюються до обласних організацій партії, тобто цілковито підпорядковані ЦК РКП(б)» [61].

Партійний статут недвозначно засвідчував, що «найближчий час» в існуванні декларативно самостійних радянських республік мусив закінчитись у тому ж таки 1919 р. Щоправда, наступні події, починаючи від реставрації УСРР на переламі 1919—1920 рр. і до проголошення проєктів декларації й

[58] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 г. Протоколы. Москва, 1959. С. 425.

[59] Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади. Київ, 2014. С. 76.

[60] Див: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ, 1996. С. 86.

[61] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. Протоколы. Москва, 1961. С. 192, 194.

договору про створення СРСР у грудні 1922 р. внесли істотні корективи в політичний курс ЦК РКП(б).

6 березня 1919 р., тобто в день, коли закінчив свою роботу III з'їзд КП(б)У, почав працювати III Всеукраїнський з'їзд рад. Однак підготовка до нього розгорнулася раніше — з моменту публікації 28 січня Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У цьому документі повідомлялося, що незабаром трудящі маси оберуть делегатів Всеукраїнського з'їзду рад, якому Тимчасовий уряд поступиться владою і на якому буде конституйована Українська радянська республіка.

Технологія легітимізації влади більшовиків була розроблена В. Леніним, коли він спочатку організував збройне повстання, а потім добився схвалення досягнутих результатів на II Всеросійському з'їзді рад. Готуючи вибори на Всеукраїнський з'їзд рад, Х. Раковський опинився в складнішій ситуації, ніж В. Ленін у 1917 р. У Росії більшовики тимчасово допустили лівих есерів до влади, але зберегли за собою всі її важелі. Унаслідок цього їхні союзники хоч і не бажали, але все-таки допомагали їм встановлювати однопартійну диктатуру. В Україні союз з українськими есерами (за якими незабаром закріпилася назва «боротьбисти) повинен був мати два виміри — соціальний і національний.

Проблема полягала в тому, що поняття «український більшовик» у 1919 р. було суто географічним. Якщо серед місцевих більшовиків траплялися вихідці з українського, єврейського, німецького або будь-якого іншого неросійського населення, то доктринальний інтернаціоналізм відривав їх від етнічних коренів. Якщо вони походили з російського середовища, відірваність від етнічних коренів зберігалася, але на ментальному рівні більшовики залишалися росіянами з характерним для останніх неусвідомленим або усвідомленим імперським почуттям.

Боротьбисти мали вирішальну перед більшовиками перевагу в селянському середовищі: серед селян вони були своїми, а не чужими. Щоправда, чужинці теж користувалися авторитетом. Дивлячись на результати аграрних перетворень 1918 р. у російському селі, українські селяни сподівалися, що більшовики експропріюють на їхню користь відновлене в період гетьманату поміщицьке землеволодіння. Вислуховуючи запевнення представників інших партій про перехід на радянську платформу, більшовики не афішували свій намір зійти із цієї платформи, яка допомогла завоювати їм владу в Росії. Адже насправді вони бажали реалізувати в Україні вимоги комуністичної програми (опублікованої тільки в березні 1919 р.), згідно з якими маєтки мали бути перетворені на радянські господарства, а селяни мусили об'єднуватися в комуни.

За Конституцією РСФРР Всеросійський з'їзд рад складався з представників міськрад у розрахунку один депутат від 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат від 125 тис. сільських жителів [62]. Леніну не раз доводилося пояснювати причини дискримінації селянства в конституційних нормах представництва на виборах до органів

[62] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду (1917—1936). С. 76.

робітничо-селянської влади. Найбільш відверто він висловився у виступі на Всеросійському з'їзді в справі позашкільної освіти 19 травня 1919 р., коли внаслідок селянських антибільшовицьких повстань в Україні й Сибіру становище радянського уряду стало критичним:

«Коли нам кажуть: "Ви — порушники рівності, ви порушили рівність не тільки з експлуататорами — з цим я ще, нехай, ладен погодитись, — заявляє який-небудь соціаліст-революціонер або меншовик, не розуміючи того, що він говорить, — але ви порушили рівність робітників із селянами, порушили рівність трудової демократії, ви злочинці!", ми відповідаємо: Так, ми порушили рівність робітників із селянами й твердимо, що ви, які стоїте за цю рівність — прихильники Колчака» [63].

Цей висновок ґрунтувався на доктринальній основі. Рівності між робітниками й селянами бути не може, провадив далі Ленін, поки селянин одночасно є трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Колчак і Денікін боролися проти радянської влади під гаслом відновлення свободи торгівлі, у тому числі й торгівлі хлібом, і тому знаходили підтримку селян. Тобто селяни були політично небезпечні для більшовиків, поки залишалися селянами, «дрібною буржуазією». Вони не піддавалися знищенню, як буржуазія, в силу своєї чисельності, і тому їх треба було нейтралізувати включенням у нову політичну систему, але не на рівних із пролетарськими верствами населення засадах.

В Україні, однак, більшовикам доводилося враховувати під час організації виборів не тільки соціальний, а й національний чинник. Щоб не допустити до влади «союзників» із «дрібнобуржуазних» партій, за якими йшло село, вони застосували захмарні норми представництва. ЦК КП(б)У 5 лютого вирішив, а спеціальною постановою Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 13 лютого оголосив, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость має право надсилати одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб). Від міст і фабрично-заводських поселень на з'їзд належало надсилати депутата від 10 тис. осіб. Таким же правом користувався кожний полк або окрема частина Червоної армії (менш як 1000 осіб) [64].

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятиразовою перевагою в нормах представництва порівняно із селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці — електорат, підпорядкований військовій дисципліні.

На додаток організатори виборів 1919 р. застосували найбільш прийнятну для них виборчу систему. Декрет ВЦВК «Про право відклику депутатів» від 4 грудня (21 листопада) 1917 р. вимагав проведення виборів до рад «на суворих основах пропорціональної системи», оскільки вона є «більш демократичною, ніж мажоритарна» [65]. Мажоритарна система дозволяла позбав-

[63] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 343.

[64] Кульчицький С. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя (1919—1928). С. 56.

[65] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду (1917—1936). С. 41, 42.

ляти суперників всякого представництва в радах, якщо вони не набирали більшості голосів, і саме вона була використана під час виборів 1919 р.

Якраз у цей час відбувалися переговори про спільні дії між більшовиками й українськими есерами (боротьбистами). Усунуті від розробки регламенту виборів, боротьбисти були обурені такою несправедливістю. Один з керівників Михайло Полоз 14 лютого звернувся до Сталіна з протестом. «Політика на Україні, — писав він, — здійснюється всупереч усьому, про що говорилося між нами. Якщо продовжиться такий курс, ви зможете утриматися (та й то навряд), тільки спираючись на чужонаціональну збройну силу. Вирішено створити "комуністичний" з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводяться в атмосфері військового терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... У результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих із місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників» [66].

17 лютого Сталін поставив лист Полоза на обговорення в оргбюро ЦК РКП(б), яке винесло таку резолюцію: «Тов. Сталін повинен зв'язатися по прямому проводу з тов. Раковським і пояснити йому необхідність просунути вперед перемовини, надавши якісь місця в уряді їхнім представникам» [67]. Отже, в Москві навіть не побажали розглянути регламент майбутніх виборів до рад і перевели стрілки на проблему входження боротьбистів до радянського уряду. Після цього рішенням III з'їзду КП(б)У про неприпустимість угод з «дрібнобуржуазними» партіями переговори з боротьбистами на певний час були припинені.

На III Всеукраїнський з'їзд рад, що розпочав свою роботу 6 березня 1919 р., прибуло 1787 делегатів, серед яких 1719 мало право вирішального голосу і 68 — дорадчого. Серед них налічувалося 1435 більшовиків.

Хоч керівництво УСРР сформувало максимально більшовицький за складом делегатів з'їзд, йому довелося вислухати немало звинувачень із боку представників інших партій. Член Центральної Ради й Малої ради від УСДРП Михайло Авдієнко, якому вдалося обратися делегатом радянського з'їзду, назвав уряд Х. Раковського незаконнонародженим. «Цей уряд, — заявив він, — цілком повинен бути українським, а ми бачимо величезну русифікацію, той напрямок, який веде уряд — це є напрямок централізації, яка була при царизмі» [68].

Між Раковським та Авдієнком на з'їзді спалахнула полеміка з приводу балансу економічних обмінів між УСРР та РСФРР. Авдієнко обурювався: з

[66] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 58—59.

[67] Єфіменко Г.Г, Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. У 2-х кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 296.

[68] Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. Харків, 1932. С. 52—53.

України везуть багато, а привозять мало. Раковський відповідав, переводячи розмову в політичну площину (і знову виникає потреба цитування мовою оригіналу, щоб підкреслити поширеність знущальної російської лексики стосовно української самостійності серед більшовицької верхівки):

«Я должен заявить, к великому прискорбию, что мы не можем оказать помощи Советской России, что даже наоборот, как это ни кажется странным для самостийного тов. Авдиенко, у которого проснулся старый дух, как ему ни кажется странным, но мы не помогаем Советской России, а она нам помогает, она нам отправляет нефть для наших шахт, бензин, она нам отправляет мануфактуру, а мы должны со стыдом признаться, — отправили ей не более трехсот-четырехсот вагонов продовольствия, нормированных и ненормированных продуктов и восемьсот тысяч пудов сахара» [69].

Наведений очільником уряду масштаб відправлень у Росію хліба й цукру не розходився із даними статистики, хоч остання й не враховувала обсяги самозаготівлі армійських органів. Однак хліб і цукор не були єдиними статтями вивозу з України. За даними Народного комісаріату шляхів УСРР у Росію було відправлено 7567 вагонів вантажів за лютий і 12 днів березня 1919 р., у тому числі 842 вагони з хлібом та цукром. У звітах відділів УРНГ про кількість відправлених вантажів частіше за все відзначалося: на заміну у вигляді товару від РСФРР нічого не одержано [70].

Центральним пунктом порядку денного III Всеукраїнського з'їзду рад було прийняття Конституції УСРР. Власне, з'їзд не приймав, а затверджував уже схвалений відповідним партійним з'їздом текст документа. Парадоксально, але ніхто не дивувався, що партія, яка поставила себе поза рамками конституції, ухвалювала на своєму з'їзді основний закон для радянського суспільства. Це було закономірно в тому спотвореному світі, який створювався зусиллями Леніна в Росії та опанованих нею національних республіках.

III з'їзд КП(б)У розглянув питання про конституювання УСРР на засіданні 3 березня 1919 р. Доповідав нарком юстиції УСРР Александр Хмельницький. Стенограма свідчить, що він мав перед собою вже готовий текст Конституції УСРР [71]. Можна не сумніватися, що цей текст був розроблений у відомстві наркома. Переважна більшість статей цілком збігалася з Конституцією РСФРР, ухваленою V Всеросійським з'їздом рад 10 липня 1918 р. Однак розробники конституції УСРР повинні були вказати, як вони розглядають існуючі між Україною і Росією відносини. Цікаво, що відповідну статтю вони сформулювали таким чином: «Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення». Отже, більшовицькі керівники республіканського масштабу, яких не можна було підозрювати в «самостійницькому» мисленні, все-таки на перший план висували майбутню міфічну державну конструкцію, а не Росію. Лише після цієї заяви, яка

[69] Єфіменко Г.Г, Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. У 2-х кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 76—77.

[70] Єфіменко Г.Г. Соціально-економічні перетворення більшовиків. *Економічна історія України*. Т. 2. Київ, 2011. С. 133—134.

[71] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 року. С. 90.

висувалася в умовах очікування світової революції, надавалася характеристика сучасної реальності, але знову-таки без згадки про Росію, завуальовано: «Разом із тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою цілковиту солідарність із нині існуючими вже радянськими республіками й про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання» [72].

Мабуть, Яків Свердлов, який уважно слідкував за перебігом з'їзду, уловив той нюанс, що відділяв загальноросійських керівних працівників від периферійних. Виступаючи після доповідача, він заявив:

«Після внесення проєкту самостійної (в оригіналі — «самостоятельной» — *С.К.*) Української конституції, відмінної від конституції Російської республіки, я б вважав цілком доцільним політично прийняти резолюцію, в якій вказується на тотожність завдань, які стоять перед обома республіками: Українською і Російською. Підкреслити цілковитий контакт у роботі обох республік необхідно для того, щоб не пролунало будь-яких нарікань на сепаратизм утворюваних радянських республік. Тут треба з повною визначеністю підкреслити: якщо сьогодні через міжнародні обставини ми виділимо в окрему республіку — Україну, то може бути завтра, зі зміною міжнародної обстановки, вона знову увійде як рівноправна частина до загальноросійської республіки. Взагалі було б раціонально замість самостійної (в оригіналі — «самостоятельной» — *С.К.*) конституції Української республіки прийняти, хоча б із поправками, конституцію Радянської Росії» [73].

Заперечуючи Свердлову, Хмельницький зауважив: «Слід ставити питання принципово: або ми не допустимо будь-якого відступу від російської конституції і скажемо, що ми не маємо права мудрувати й що ми маємо механічно переписати всю конституцію у російських товаришів, або ми вважаємо, що ми маємо право мудрувати й що це наше право не повинне утискатися». Цікаво, що в офіційній стенограмі ця роздратована репліка не наводилася. Вона була опублікована харківською газетою «Коммунист» 5 березня [74].

Незважаючи на заперечення Хмельницького, з обговорюваного питання була ухвалена така резолюція: «III Всеукраїнський з'їзд Комуністичної партії України, обговоривши питання про опрацювання Конституції УСРР, визнає необхідним прийняти загалом і в цілому Конституцію РСФРР, допускаючи її зміни залежно від місцевих умов» [75].

10 березня, тобто за тиждень після розгляду конституційного питання на партійному з'їзді, III Всеукраїнський з'їзд рад затвердив Конституцію УСРР. В остаточній редакції вона була ухвалена ВУЦВК 14 березня. Документ справді був майже точною копією російської конституції. Однак, у ній залишились формулювання, які насторожували Свердлова. Однак поправки українського есера-боротьбиста В. Еллана-Блакитного, які зводилися до конституційного забезпечення прав української мови та культури, з'їзд не підтримав.

---

[72] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. С. 119.

[73] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 року. Протоколи. С. 91.

[74] Там само. С. 93.

[75] Там само. С. 201.

Доповідач, яким був той же А. Хмельницький, заявив: «Я думаю, що коли ми будемо турбуватися про культуру кожної нації окремо, це буде нездорова національна відрижка»[76].

Під час роботи з'їзду неодноразово лунали вимоги про необхідність проголошувати промови російською мовою. Президії з'їзду вдалося наполягти на тому, що промовці можуть висловлюватися рідною мовою[77].

Обраний III Всеукраїнським з'їздом рад Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет складався з 90 комуністів і 10 українських есерів, які незабаром до своєї назви додали слово «комуністи». Весь його склад обирався списком. Згідно з Конституцією УСРР вищий законодавчий орган республіки мусив розглядати питання державного управління на сесійних засіданнях. Але вже на першому сесійному засіданні була обрана не передбачена Конституцією Президія ВУЦВК, до складу якої увійшли тільки більшовики. Вона перебрала на себе практично всі повноваження ВУЦВК, мотивуючи це неможливістю скликати сесійні засідання через обставини громадянської війни.

Головою ВУЦВК заочно обрали Г. Петровського, який у цей час працював наркомом внутрішніх справ РФСРР. Ленін відмовився від його послуг у Москві, бажаючи зміцнити керівництво радянської України. Секретарем Президії став С. Косіор, а її членами — К. Ворошилов, В. Затонський і А. Хмельницький. 12 квітня замість А. Хмельницького в президію увійшов М. Полоз, а 5 травня секретарем замість Косіора, який перейшов на роботу в оргбюро ЦК КП(б)У, став Г. Лапчинський[78].

6.5.

СПРОБИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРОДРОЗВЕРСТКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Як було зазначено в попередньому розділі, пов'язаний із комуністичним штурмом занепад сільського господарства змусив уряд В. Леніна покласти в основу економічних відносин між містом і селом реквізиційний принцип — продовольчу розверстку. Декретом від 11 січня 1919 р. про примусову хлібну і фуражну розверстку держава розраховувала задовольнити потреби міського населення і постійно зростаючої армії.

Та суть справи полягала в глибокому занепаді російського сільського господарства. Тому Раднарком РСФРР із перших місяців 1919 р., коли під його контроль потрапила Україна, почав розраховувати на те, що її ресурси дозволять подолати продовольчу кризу в Росії. Ленін спрямував колиш-

[76] Третій Всеукраїнський з'їзд рад (6—10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. С. 212.

[77] Єфіменко Г.Г. Еволюція української радянської державності. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні. (1917—1938). Т. 1. Київ, 2013. С. 367.

[78] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938). Київ, 2008. С. 173.

нього наркома продовольства РСФРР, а потім надзвичайного комісара РНК РСФРР у Сибіру Александра Шліхтера на посаду наркома продовольства УСРР і уповноваженого з продовольчого постачання Червоної армії. Постановою українського уряду від 19 січня 1919 р. мандат Шліхтера окреслювався таким чином:

«Цією постановою підкоряються розпорядженням тов. Шліхтера на вказаній території всі без винятку установи й організації як продовольчі, так і громадські, якщо їх робота пов'язана з продовольчою справою. Усі розпорядження тов. Шліхтера в галузі продовольства підлягають негайному виконанню. У випадку невиконання ким-небудь його розпоряджень або інших дій, що можуть дезорганізувати продовольчу справу, т. Шліхтеру надається право: а) усіх винуватців цього притягати до Революційного суду; б) піддавати негайному арешту з донесенням про кожний випадок про причини арешту Відділу Юстиції» [79].

26 січня 1919 р. уряд радянської України, наслідуючи практику російського уряду, встановив хлібну монополію. Цього дня Ленін написав для газети «Правда» статтю, опубліковану 28 січня, в якій подавав обнадійливу звістку: «***Тепер ми спроможні дістати значно більше хліба**, ніж треба для напівголодної продовольчої норми... Просто таки величезними є надлишки хліба на Україні. Радянський уряд України пропонує нам допомогу. Ми можемо тепер не тільки врятуватися від голоду, а й нагодувати досита зголодніле населення неземлеробської Росії»* [80].

Виконуючи очікування вождя, Християн Раковський опублікував 2 лютого постанову уряду УСРР, у якій «з метою якнайшвидшого і найповнішого постачання продовольством голодуючих робітників РСФРР» наголошувалося на такій програмі дій:

«Рада Народних Комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка б регулювала справу постачання продовольства Півночі, поклавши в основу таке:

1. На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.

2. До справи заготівлі й вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.

3. До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда та Москви, й Профцентру.

4. Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремими організаціями і особами забороняється» [81].

Навздогін Раковський видав 5 лютого з подачі Шліхтера ще один декрет — «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них».

---

[79] Див: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919). Київ, 2008. С. 125—126.

[80] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 213.

[81] Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1963. С. 94—95.

Декрет передбачав зосередження в руках держави всіх надлишків хліба з метою «правильного й успішного постачання армії й населення» [82].

Продовольча робота в Україні постійно перебувала в полі зору ЦК РКП(б). 19 лютого Центральний комітет схвалив підготовлену Я. Свердловим постанову «Про продовольчу політику на Україні». У ній пропонувалося розгортати широку агітацію серед селянства з роз'яснення необхідності запровадження продрозверстки. ЦК зобов'язав Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадала за розверсткою на кожну місцевість і пункти, куди мав направлятися зібраний хліб. Ленін у зауваженнях до проєкту постанови визначив основоположний принцип розверстки: «З бідних селян нічого, із середняка — помірно, з багатого — багато» [83]. Цей принцип диференціював селян за соціальною, як вважалося, а насправді майновою ознакою. Продрозверстка повинна була здійснюватися озброєними загонами червоноармійців і чекістів, але обов'язково за участю «громадськості», тобто надісланих профспілками робітників і бідніших селян. Селяни-власники, у яких були товарні запаси зерна, розглядалися як куркулі.

В усіх декретах російського й українського урядів фігурувало поняття «надлишки хліба», які держава планувала взяти в свої руки. У роз'ясненні губкомам партії про суть надлишків ЦК РКП(б) висловлювався відверто: «Розверстка, подана на волость, уже сама собою є визначенням надлишків» [84]. Проте такої відвертості партійний центр не міг собі дозволяти в інструкціях радянським установам, які мусили переконувати селян у тому, що влада забирає не так багато в порівнянні з наявними в сільському господарстві «величезними надлишками товарного зерна». У згаданих вище зауваженнях на підготовлений Свердловим проєкт постанови «Про продовольчу політику на Україні» Ленін назвав цілком фантастичну кількість «надлишків» і давав завдання вилучити з неї порівняно невелику частку у вигляді продрозверстки: «Надлишок пропонуємо визначати максимальний, **наприклад**, 500 млн пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину» [85].

11 березня ЦК РКП(б) ухвалив нову розгорнуту постанову про продовольчу політику в Україні. У ній підкреслювалося, що український компрод є єдиним органом, який має право розпоряджатися усіма продовольчими запасами республіки. Це визнання засвідчувало лише те, що російський Раднарком бажав мати справу з ним одним, вважаючи його своїм органом в нібито самостійній українській республіці. На одному з примірників постанови В. Ленін написав: «*Затверджено 11.III в бюро ЦК РКП(б) як директива для Української РКП і для Українського Радянського Уряду. 11.III.1919. Ленін*» [86].

Виконуючи постанову ЦК РКП(б) від 19 лютого, Раднарком УСРР 12 квітня опублікував декрет «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років». У ньому надлишки хлібних ресурсів визначалися вже не взятою

[82] Терещенко Ю. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Киев, 1986. С. 90.

[83] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 220, 690.

[84] Гимпельсон Е. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. С. 59.

[85] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 220.

[86] Там само. С. 690. Політбюро офіційно почало працювати після VIII з'їзду РКП(б). Однак як постійний орган воно працювало вже з січня 1919 р.

Леніним зі стелі цифрою в 500 млн пудів, а шістьма цифрами, що нібито свідчило про підрахунки, здійснювані протягом щонайменше шести тижнів у всій Україні під контролем російських військ: 278 780 тис. пудів [87]. Згадувані в назві декрету запаси «попередніх років» теж були міфічними, адже мобілізація мільйонів селян в царську армію підірвала продуктивні сили сільського господарства. Ніби й не існувало австро-німецьких окупантів, які прагнули здобути щонайбільше зернових запасів з українського села — до речі, не тільки оподаткуванням, а й методами товарообміну, тобто виплатою грошей і забезпеченням можливості купити на них потрібні селянам товари.

На підставі обрахованої цифри надлишків визначалося обов'язкове завдання, покладене на українських селян — 139 млн пудів. Тобто держава збиралася вилучити нібито тільки половину надлишків. Виконувати продрозверстку повинні були господарства з посівною площею від 5 десятин і більше. До тих, хто приховував свої запаси, повинні були застосовуватися каральні заходи аж до конфіскації всього майна. Біднішому селянству віддавали 10 % заготовленого хліба у розрахунку на його допомогу в здійсненні розверстки [88].

Через день після оприлюднення декрету «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років» Х. Раковський доповів про нього на засіданні ЦК РКП(б). Присутні засумнівалися, чи зможе ще не налагоджений апарат Наркомпроду УСРР під керівництвом А. Шліхтера справитися з таким великим обсягом продрозверстки. У протоколі засідання читаємо: «Нині необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає жодного апарату з продовольства. Тов. Сталін вважає необхідним перевернути усю політику Наркомпроду й відправити всю колегію, включаючи й тов. Фрумкіна, і Цюрупу на місця, на Україну». Зрозуміло, що мова йшла про апарат Наркомпроду РСФРР. Ленін не погодився з такою радикальною пропозицією, але спрямував в Україну на допомогу Шліхтеру Льва Каменєва й Матвія Муранова. Перший був членом політбюро ЦК РКП(б), а другий — кандидатом у члени оргбюро ЦК [89].

Виступаючи 16 квітня на конференції залізничників Московського вузла, вождь закликав їх підсилити наявний в Україні продовольчий апарат: «Ми повинні не менш як три тисячі робітників залізничників, почасти селян із північної голодної Росії послати на Україну. Український уряд уже провів декрет про точну розверстку тієї кількості хліба, яку можна зараз взяти в розмірі 100 млн пудів» [90].

Українське селянство чинило опір заготівельникам, якщо потрібно, то й збройний. У селах вистачало як зброї, так і людей, які досконало володіли нею. До кінця літа 1919 р., коли Україною заволоділи білогвардійці, заготівель-

[87] Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг). Киев, 1964. С. 176.

[88] Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. С. 78.

[89] Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919). С. 134.

[90] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 252.

никам вдалося зібрати, за свідченням А. Шліхтера, не більше 8 млн пудів зерна, значну частину якого становили запаси, вивезені з колишніх поміщицьких маєтків. За оцінкою Х. Раковського, Наркомпрод УСРР вилучив у селянства не більше 4—5 млн пудів [91]. Щоправда, до цих обсягів, як зауважував Ю. Кондуфор, не був зарахований хліб, спожитий армією. Як правило, місцеві органи влади відпускали хліб для армії прямо зі зсипних пунктів — повітових, волосних, сільських [92].

У згадуваній вже постанові ЦК РКП(б) про продовольчу політику в Україні від 11 березня 1919 р. на Наркомпрод УСРР покладався обов'язок «доставки Півночі до 1 червня 50 мільйонів пудів хліба» [93]. Порівнявши це завдання з реальними обсягами «викачки хліба» (як висловлювався А. Шліхтер) у першій половині року, бачимо, що сподівання керівників РКП(б) на українську продрозверстку не виправдалися.

6.6.

КРАХ ПОЛІТИКИ КОМУНІЗАЦІЇ СЕЛЯНСТВА

У радянській історіографії катастрофічна поразка більшовиків в Україні влітку 1919 р. списувалася на авантюристичну політику місцевої адміністрації, серед якої найчастіше фігурували прізвища Х. Раковського та В. Мещерякова. Проте будь-яку периферійну ініціативу в комуністичному штурмі виявити було неможливо. Суть справи пояснюється просто: відновлення радянської влади в Україні збіглося в часі з поворотом в аграрній політиці ленінського уряду. Регіон, де ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, був приречений перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Керівники партії більшовиків були переконані, що маси українського селянства з більшим ентузіазмом підтримають курс на утворення радгоспів та комун, ніж російські селяни, які встигли примусити владу віддати їм поміщицькі землі.

У попередньому розділі було схарактеризовано поворот в аграрно-селянській політиці керівників РКП(б), позначений появою декрету ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і заходи переходу до соціалістичного землеробства». У декреті, опублікованому газетою «Известия ВЦИК» 14 лютого 1919 р., цей поворот характеризувався однією фразою: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі й нежиттєздатні».

В Україні головним пропагандистом в аграрно-селянській політиці був нарком земельних справ Владімір Мещеряков. Виступаючи на III з'їзді КП(б)У з доповіддю «Про земельну політику», він розповідав:

---

[91] Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні. *Політична історія України XX століття*. У 6 т. Т. 2. Київ, 2003. С. 349.

[92] Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 рр.). С. 195.

[93] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 690.

«Цілий рік великоруські селяни працювали при так званому законі про "соціалізацію землі". Й ось у грудні минулого року зібралися ці селяни, представники земельних відділів (мова йшла про Всеросійський з'їзд земельних відділів, комітетів бідноти й комун — *С.К.*) у кількості 600 осіб і одностайно під громові аплодисменти прийняли цілком нову лінію земельної політики. Вони визнали необхідність переходу від одноосібних форм господарства до господарства громадського, товариського, словом — до великого землеволодіння. Великі сільськогосподарські підприємства, ці колишні гнізда кабали й насильства перетворюються на справжні вогнища соціалістичної культури, коли господарем їх стає робітничо-селянська держава. З ними ми ближче підходимо до воріт соціалізму, тому що з них можна організувати передові великі колективні товариські господарства. Деякі казали про великі сільськогосподарські одиниці: як, знову наймана праця? Там, виходить, знову буде безпросвітна злиденність і страждання; раніше були поміщики, тепер нам посадять чиновників. З поширенням цих ворожих і огидних звинувачень необхідно рішуче й нещадно боротися. Невже не зрозуміло, що немає експлуатації в радянському народному господарстві, що кожний наймит, кожний малоземельний селянин обробляє землю, яка належить не одній людині, а всій робітничо-селянські голоті, верховному господарю всіх природних багатств країни» [94].

Хід думок наркома земельних справ УСРР доводить, що керівники більшовицької партії бачили магістральний шлях комунізації українського селянства в перетворенні поміщицьких маєтків на державні господарства під управлінням рад селянських депутатів. Вони були переконані в тому, що селяни сприйматимуть як реальність такі перевернуті з ніг на голову поняття як диктатура пролетаріату, радянська влада, робітничо-селянська держава. Їм здавалося, що селян можна було переконати засобами пропаганди в тому, що ці оксиморони відповідають їхнім життєвим інтересам. Вони не усвідомлювали, наскільки їхні уявлення далекі від життя.

За доповіддю В. Мещерякова III з'їзд КП(б)У ухвалив резолюцію, в якій наголошувалося:

«Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів. Губернським і повітовим земельним відділам доручається терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, та негайно взятися до їх організації. Ради на місцях повинні пильно охороняти від розкрадання взяті на облік будинки, будівлі, реманент, худобу, запаси продовольства і взагалі майно колишніх приватновласницьких маєтків, ні в

[94] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1—6 березня 1919 року. Протоколи. С. 101—102.

якому разі не допускаючи будь-якого самовільного захоплення й поділу цього загальнонародного добра на користь окремих осіб. Після виділення вказаних вище земель решта площі сільськогосподарського призначення може піти на тимчасовий зрівняльний розподіл між одноосібними господарствами, причому з'їзд зобов'язує всі земвідділи енергійно роз'яснювати й проводити в життя організацію громадського обробітку й цих земель (комунальне, артільне, товариське, кооперативне й т. і. землеробство) як вигідну для трудящих форму господарства»[95].

І в доповіді В. Мещерякова, і в резолюції з'їзду йшлося про конфісковане радянською владою поміщицьке землеволодіння, хоч резолюція починалася з переліку всіх форм «товариського» землекористування. Іншими словами, влада залишала поза увагою землі, якими користувалися селяни, хоч попереджала: одноосібне господарство є тимчасовим і нежиттєздатним. Резолюція передбачала створення комун, але на поміщицьких землях. Мещеряков повідомляв, що в Росії, де вже давно відбувся зрівняльний поділ сільськогосподарських земель, швидко зростає кількість комун, утворюваних на селянських землях. Проте він тут же зауважував: «Характер багатьох комун не зовсім соціалістичний»[96]. Це слід розуміти так, що в Москві переконалися: просте об'єднання примітивних селянських знарядь виробництва перетворює комуни на суто споживацькі господарства, від яких державі немає будь-якої вигоди. Здобуваючи контроль над Україною, у Кремлі турбувалися про те, щоб зберегти від «розкрадання» поміщицькі маєтки, перетворюючи їх на радгоспи або комуни. Вжита в резолюції III з'їзду КП(б)У лексема «розкрадання», якою характеризувався визнаний партією Леніна в Декреті про землю «чорний переділ», найбільш яскраво засвідчила новий зміст аграрно-селянської політики, її пристосування до вимог комуністичного штурму.

Резолюція III з'їзду КП(б)У текстуально повторювала положення декрету ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р., який розглядався в попередньому розділі. Своєю чергою, вона була основою для постанови по земельному питанню, яку ухвалив III Всеукраїнський з'їзд рад голосами більшовицьких делегатів. У постанові з'їзду визнавалося: «*Селяни на місцях зовсім не розуміють мети комунального обробітку землі*»[97]. Це був єдиний зв'язок із реальністю у запропонованій більшовиками постанові. Відповідаючи на з'їзді рад на десятки протестних записок селянських делегатів, Мещеряков зміг тільки заявити, що їх автори не знають усієї вигоди від соціалізму. Постанова з'їзду по земельному питанню повинна була лягти в основу положення про землеустрій, яке незабаром мав схвалити ВУЦВК. Тому нарком закликав делегатів після повернення у свої села «довбати й туркотіти повсюди» про переваги соціалістичного господарювання[98].

Та повернувшись із селянського з'їзду, його делегати «довбали й туркотіли» протилежне тому, на що сподівався Мещеряков. Украй гостро відреа-

[95] Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1—6 березня 1919 року. Протоколи. С. 202—203.
[96] Там само. С. 102.
[97] III Всеукраїнський з'їзд Рад (6—10 березня 1919 р.). Стенографічний звіт. С. 191.
[98] Там само.

гували делегати Олександрівського, Бердянського й Павлоградського повітів Катеринославської губернії, які зібралися 10 квітня в містечку Гуляйполе на свій регіональний з'їзд. Особливу вагу цьому з'їзду надавала участь у ньому представників Задніпровської бригади Нестора Махна та кількох інших полків, сформованих із селянських повстанських загонів. Учасники Гуляйпільського з'їзду заявили, що III Всеукраїнський з'їзд рад не став «дійсним і вільним виразником волі трудящих». Резолюція вимагала відмовитися від націоналізації землі, фабрик і заводів, запровадити соціалізацію цих засобів виробництва, а також «заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом» [99]. Жодних заходів проти «контрреволюційного», як висловився безпосередній начальник Махна П. Дибенко, з'їзду рад ужито не було. Махно тримав своїми загонами фронт на ділянці від Маріуполя до Волновахи. У телеграмі Х. Раковському та Л. Каменєву в Київ Ленін попереджував: «З військами Махна тимчасово, поки не взято Ростов, треба бути дипломатичними» [100].

У січні — лютому 1919 р. сили більшовиків в Україні нестримно зростали, а сили Армії УНР у такій же пропорції танули. Селянські загони, які сформувалися під час війни з австро-німецькими окупантами, вливалися в Червону армію. Селяни вітали аграрну політику радянської влади, яка в сусідній країні здійснювала «чорний переділ». Однак уже з березня 1919-го Україну охопило полум'я повстань, порівнянних за масштабами із селянською війною 1918 р. Основною причиною повстань була не продрозверстка, з якою селяни могли дати собі раду, а нова аграрно-селянська політика влади. Вона почала проявлятися буквально на другий день після завершення роботи III з'їзду КП(б)У. 7 березня 1919 р. Х. Раковський та В. Мещеряков підписали урядову постанову, у якій наголошувалося: «Конфіскований в кол(ишніх) приватновласницьких маєтках сільськогосподарський інвентар живий і мертвий не може бути розподіленим у власність між окремими господарями» [101].

З'їзд КП(б)У заборонив «розкрадати» поміщицькі маєтки, й урядова постанова із забороною розподілу реманенту між селянами була ухвалена практично негайно. Навіть якщо малоземельні селяни діставали частку поміщицької землі, що вони могли з нею зробити без коня і плуга? Розраховувати на прокатні пункти могли тільки ті, хто не заперечував проти «товариського» обробітку землі, який вважався першою сходинкою до організації комуни.

Якщо не йшлося про поміщицькі землі, що зберігалися лише в Україні, то Ленін міг дозволити собі лібералізм в аграрно-селянській політиці. У відповідь на повідомлення з російської глибинки про те, що місцева влада силою примушує селян вступати в артілі й комуни (йшлося про скаргу, яка надійшла в Раднарком РСФРР з Княгинінського повіту Нижньогородської губернії), він видав 10 квітня 1919 р. разом із наркомом земельних справ С. Середою адресований губземвідділам і губвиконкомам такий циркуляр:

[99] Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні. *Політична історія України XX століття*. У 6 тт. Т. 2. С. 360.

[100] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 307.

[101] Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 129—130.

«Усі землі, які знаходяться на час опублікування Положення про соціалістичний землеустрій у трудовому користуванні селян і надані їм на підставі постанов або інструкцій повітових або губернських земвідділів, ніяким чином не можуть бути відчужувані примусовим шляхом для організації радянських господарств, комун та інших колективних об'єднань... Неприпустимі заходи примусу для переходу селян до громадського обробітку, в комуни та інші види колективного господарства. Невиконання цього закону карається за законами революційного часу» [102].

Тим часом в Україні радянська влада обходилася без зайвого лібералізму. 9 квітня, тобто практично одночасно із цим ленінським циркуляром, уповноважений російського уряду при уряді УСРР Д. Гопнер у листі до В. Леніна, М. Калініна та Г. Чичеріна так оцінював аграрну політику Раднаркому УСРР:

«У момент, коли село не одержує ні необхідних продуктів, ані знарядь виробництва, коли воно сидить без одягу та освітлення, — у такий украй гострий і небезпечний момент кидають гасла, практичне значення яких — нуль, але які зате село підіймають дибки проти існуючої влади. Яке практичне значення в найближчому півріччі, за відсутності машин, худоби, палива, елементарних приладь господарства тощо, може мати висовуване повсюди й скрізь гасло сільськогосподарських комун або організація **радянських господарств**! Селяни зовсім не переконані в тому, що продукти й знаряддя виробництва, яких їм не вистачає, справді відсутні. Коли вони бачать і чують, що радянська влада має намір зайнятися хоча б навіть дуже корисною для держави реорганізацією сільського господарства, вони аніскільки не сумніваються в тому, що наявні десь там на складах і на обліку машини, сільськогосподарські знаряддя, мануфактура, гас, гвіздки, шорний матеріал та ін. будуть надані саме цим «комуніям», які викликають побоювання, і радянським господарствам. Замість того, щоб, як це робилося в багатьох губерніях Великоросії, організувати й комуни, й радянські господарства там, де це справді можливо, ми розкидаємо щедро незрозумілі й через те виглядаючі небезпечними ідеї в найбільш хліборобній країні, об'єктивно ще надовго приреченій проводити екстенсивне господарство» [103].

Перебуваючи на посаді представника російського уряду при уряді УСРР Д. Гопнер розглядав Україну як окрему країну. Проте російські керівники були далекими від того, щоб об'єктивно оцінювати становище України. Вони виходили у своїй політиці з інтересів Росії, а точніше — з інтересів продовження комуністичного штурму, який заводив Росію в морок господарського колапсу. Їм здавалося, що за рахунок економічних і передусім продовольчих ресурсів частково завойованої України вони переможуть білогвардійців у громадянській війні й зможуть продовжити комуністичний штурм. Критика Д. Гопнера на адресу українського радянського уряду була справедливою, але беззмістовною. Цей уряд являв собою лише купу відірваних від українського народу маріонеток у руках кремлівських ляльковиків.

[102] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 490.
[103] Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 129.

У доповіді про аграрну політику українського радянського уряду, з якою Мещеряков виступив на засіданні ВУЦВК 26 травня 1919 р., нарком відштовхувався від рішень Всеросійського з'їзду земвідділів, комбідів і комун. У них він убачав два ключові пункти: по-перше, організація сільськогосподарської й фабрично-заводської промисловості мала будуватися за єдиним планом; по-друге, завданням земельної політики було послідовне й неухильне проведення в життя курсу на організацію комун, радянських господарств і громадського обробітку землі. В Україні, підкреслював він, обґрунтовуючи політику свого уряду, не існувало підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто не треба було розподіляти всю землю, розпорошувати її, розтягати й ділити, а вимагалося частину землі спробувати поділити, а частину зберегти. Далі Мещеряков указав на основний мотив, яким керувався уряд: держава має одержати хліб, який не треба було б вибивати всякими засобами у селян і який би не мав інших господарів, окрім рад [104].

У цій доповіді нарком нарікав, що радянським господарствам відведено тільки півмільйона десятин землі. Діставши згоду ВУЦВК і РНК УСРР на подальшу організацію радгоспів, він ревно взявся до справи. Поміщицькі землі виділялися не тільки підпорядкованим Наркомзему радгоспам. Землю давали також цукровим заводам і гуральням. Наймогутніша державна монополія — Укрголовцукор — захопила на Київщині 1,9 млн десятин, тобто майже всю поміщицьку землю. 18 червня газета «Известия Всеукраинского ЦИК» відзначала: «У деяких губерніях безземельні й малоземельні елементи села одержали настільки незначні наділи, що й тепер вони цілком самостійно, без приробітку на стороні, існувати не зможуть. Таке становище спостерігається переважно в губерніях із сильно розвинутою бурякоцукровою промисловістю (Подільська, Волинська, Київська)» [105].

Попри пропагандистський галас, у першій половині 1919 р. в Україні було організовано не більше півтисячі комун із земельним фондом 74 тис. десятин [106]. У підсумку з 16,2 млн десятин землі, яка раніше належала поміщикам, удільному відомству, церкві, буржуазії й державі, серед селян було розподілено близько 5 млн десятин, тобто менше третини [107]. Земля потрапила до радгоспів, які встигли організуватися, або залишалася необробленою (що особливо обурювало селян) у резервному фонді, призначеному задовольнити потреби майбутніх радгоспів.

Ця недолуга й небезпечна для самої влади земельна політика пояснювалася стійким переконанням керманичів більшовицької економічної політики в тому, що тільки державні підприємства в сільському господарстві здатні відповідати одержавленим галузям промисловості й транспорту. Один із конструкторів економіки комуносоціалізму, заступник голови ВРНГ Владімір Мілютін висловлювався із цього приводу так само, як виконавець земельної політики в Україні Мещеряков, але з максимальною прозорістю:

[104] Там само. С. 127.

[105] Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні. *Політична історія України XX століття*. Т. 2. С. 353.

[106] Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні. Київ, 1960. С. 56.

[107] Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. Киев, 1984. С. 200.

«Соціалістичний лад повинен мати такі фабрики хліба, м'яса, молока, фуражу і т. ін. які емансипували б його економічно від дрібного власника й разом з тим дали б кращу організацію в розумінні виробництва й реалізації виробленого. Саме цій меті відповідають радгоспи» [108].

Реальне ставлення партії Леніна до гасла «Землю — селянам!» з найбільшою виразністю проявилося саме в Україні в першій половині 1919 р. Не орієнтуючись у хитросплетіннях земельної політики Кремля, українські селяни не могли зрозуміти, що більшовики й комуністи — ті ж самі люди. У доповіді про роботу на селі, з якою Ленін виступив 23 березня на VIII з'їзді РКП(б), він закликав партійних працівників не виявляти «поспішливості й покваплівості» у ставленні до селян: «Селяни кажуть: "Хай живе Радянська влада, але геть комунію!" (тобто комунізм). Такі випадки не вигадані, а взяті з життя, з повідомлень товаришів з місць» [109]. Справді, у звіті Роменського парткому в ЦК КП(б)У за червень — липень 1919 р. читаємо: «Взагалі селянство повіту зі співчуттям ставиться до Радянської влади, виносить резолюції на підтримку її, та якщо в резолюції попаде слово "комуністичний", настрій одразу переходить в опозиційний». У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 24 вересня 1919 р. зазначалося: «У Херсонській і Київській губерніях селяни стоять за радянську владу, але байдуже не можуть говорити про комуну і комуністів, вбачаючи в них розбійників і грабіжників» [110].

Аграрно-селянська політика Кремля, яка почала реалізовуватися в Україні вже під час партійного й радянського з'їздів у березні 1919 р., спровокувала негайну реакцію селян. Вона очікувано проявилася у вигляді повстань. Одним із перших наприкінці березня повстав отаман Зелений (Д. Терпило). У квітні кількість виступів проти влади в селах і військових підрозділах вимірювалася вже десятками.

Пленум ЦК КП(б)У, який працював у Києві 6—9 квітня, відреагував на ситуацію резолюцією «Куркульська контрреволюція й завдання партії». Антикомуністичні настрої в селі й в армії пояснювалися в ній «темнотою селянської маси й неправильним уявленням про програму комунізму на селі». Разом з тим у резолюції самокритично визнавалися «промахи окремих представників радянської влади на місцях у галузі земельної, національної й продовольчої політики, які іноді порушували основні вказівки нашої партії й центральних органів Радянської влади» [111].

Бачимо, що ця самокритика не виходила за межі місцевих органів влади, хоча установки в галузі земельної, національної й продовольчої політики визначалися з Кремля. Провина за загострення ситуації покладалася керівництвом КП(б)У насамперед на заможні верстви українського селянства. Саме такої позиції дотримувалися центральні органи радянської влади, й насамперед вожді РКП(б).

---

[108] Верстюк В.Ф. Новий етап революційно-воєнного протиборства в Україні. *Політична історія України XX століття*. Т. 2. С. 353.

[109] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 193.

[110] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 132—133.

[111] Комуністична партії України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1 (1918—1941). Київ, 1976. С. 53.

Так, наприклад, В. Ленін телеграфував 26 травня Х. Раковському і члену Реввійськради Українського фронту В. Межлауку: «Декретуйте й проведіть у життя повне обеззброєння населення, розстрілюйте на місці нещадно за всяку приховану гвинтівку» [112]. Перебуваючи в Україні, Л. Троцький 11 серпня телеграфував у ЦК: «По спині українського куркульства треба пройтися гарячою праскою — тоді створяться умови для роботи» [113].

Щоби придушити селянський опір комуністичному штурму, Х. Раковський утворив Внутрішній фронт на чолі з К. Ворошиловим. Він формувався із червоноармійських частин, не пов'язаних з місцевими жителями, у тому числі з інтернаціональних загонів, призначених для надання допомоги радянській Угорщині. Вони не зупинялися перед найжорстокішим придушенням повстань. На початку квітня були спалені перші бунтівні села в районі Фастова. Незабаром кількість спалених сіл почала зростати з великою швидкістю.

Це стурбувало компартійно-радянське керівництво України. Покладення на селянство колективної провини не відповідало традиційній більшовицькій лінії на розкол села, яка одна тільки могла бути успішною в країні з величезною перевагою сільського населення. Тим більше, що навіть окупаційна влада, якою була тодішня радянська влада в Україні, вважала спалення сіл огидним явищем з моральної точки зору. 16 квітня в присутності К. Ворошилова наявні в Києві члени Президії ВУЦВК розглянули питання «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». Однак 22 липня, коли відбувалися жорстокі бої під Обуховим із повстанцями отамана Зеленого, російські війська спалили Щербанівку [114].

Моральний стан червоноармійців і особливо колишніх солдатів царської армії, які воювали з 1914 р. і надивилися всякого, справді був жахливий. Повсякчас ризикуючи власним життям, вони не вагалися застосовувати зброю проти інших, особливо, якщо це були беззбройні мирні жителі. Євгенія Юрійчук, яка детально відстежувала ситуацію в Україні в першій половині 1919 р., писала із цього приводу: «У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та в Центральному державному архіві громадських об'єднань зберігаються тисячі листів у ЦК та Раднарком про масові звірства, злодіяння й насильства з боку чекістів, червоноармійців і бійців продзагонів» [115].

Впоратися з цією хвилею насильства радянська влада не могла. У телеграмі з Умані від 3 червня на кілька адрес (РНК УСРР, ЦК КП(б)У, наркомвоєнмору Подвойському) повідомлялося:

«В Умані з приходом 8-го полку почалися огульні грабунки масового характеру з тортурами й побиттям громадян. Багато публічних зґвалтувань жінок і дівчат. Цілими днями блукає містом п'яний натовп червоноармійців, стріляють без всякої причини, б'ють перехожих».

---

[112] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 234.

[113] Цитовано за: Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917—1938). Київ, 2014. С. 79.

[114] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 131—132.

[115] Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917—1922). Київ, 1998. С. 61.

Реагуючи на телеграму, Х. Раковський повідомив Реввійськраду РСФРР про те, що «8-й полк в Умані поводить себе гірше башибузуків»[116]. Сумнівно, що ця телеграма потрапила до рук голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького — особистого друга Раковського з дореволюційних часів. Показово, однак, що голова РНК УСРР і член ЦК РКП(б) Раковський був нездатний зробити хоч щось своїми силами.

Раковському з допомогою Леніна вдалося подолати опір ЦК КП(б)У й укласти угоду про співробітництво з УПСР (комуністів) (боротьбистів), які в серпні злилися з лівою фракцією українських соціал-демократів (незалежних, тобто з УСДРП (незалежні-ліві), унаслідок чого утворилася Українська комуністична партія (боротьбистів). Три інші партії — УПСР (центральної течії), УСДРП і УСДРП (незалежні) планували організувати повстання, у ході якого скликати Конгрес робітничих і селянських рад як верховний орган законодавчої влади. Під час повстання, яке спалахнуло у квітні, було створено Всеукраїнський ревком і Головний повстанський комітет на чолі з Юрієм Мазуренком (у Сквирі). Повстання розгорталося, як відзначав Мазуренко, «із пролетарськими лозунгами: диктатура пролетаріату й найбіднішого селянства, намагання спрямувати його не проти радянської влади як такої, не проти влади комуністичної, а проти влади існуючого уряду як окупаційної»[117].

Юрій Мазуренко був соціал-демократом і кваліфікованим правником. Зрозуміло, що він вкладав інший зміст в усі ці поняття: диктатура пролетаріату, радянська влада, комунізм, якщо виступав проти російської влади як окупаційної. Можна не сумніватися, що він не розумів під диктатурою пролетаріату диктатуру вождів монопольно правлячої партії.

Альянс антиросійських партій, які в 1917 р. були осердям Центральної Ради, утворив регіональні повстанські штаби у Вінниці, Білій Церкві, Лубнах, Полтаві, Фастові та інших містах. Органи НКВС УСРР зареєстрували у квітні 1919 р. 93 збройних виступи.

У травні найбільш масштабним виявився виступ Ничипора Григор'єва. У листопаді 1918 р. він створив із повстанських загонів Київську дивізію Армії УНР, з якою 2 лютого перейшов на бік радянської влади. Воював на півдні України проти військ Антанти, захопив Херсон і Одесу. Після тріумфального звільнення Одеси бійці дивізії повернулися на Єлисаветградщину для відпочинку, але знайшли власні села вщент пограбованими продзагонами. Під тиском своїх бійців Григор'єв 9 травня опублікував маніфест «До українського народу!», у якому оголошував війну уряду Х. Раковського:

«Народе український, народе змучений!... Політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірчивість, замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайку і комісарів з Московської "обжорки", тої землі, де розіп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе:

[116] Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922). Київ, 1998. С. 61.

[117] Єфіменко Г.Г. Еволюція української радянської державності. *Відносини держави, суспільства і особи під час творення радянського ладу в Україні (1917–1938)*. Київ, 2013. С. 370.

[116] Там само. [old > copy new 115]

тобою воюють, зі зброєю в руках забирається твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це на користь народню... Народе Український! Бери владу в свої руки! Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії!» [118].

На початку повстання Григор'єв мав до 15 тис. бійців, 11 бронепотягів, 52 гармати, до 700 кулеметів. Від 9 до 25 травня повстанцям вдалося захопити велику територію з містами Олександрія, Єлисаветград, Черкаси, Знам'янка, Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Берислав та ін. Головні сили отаман планував кинути на Лівобережжя з наміром заволодіти Харковом.

Проте успіхи Григор'єва не об'єднали навколо нього антибільшовицькі сили. Партії лівої орієнтації не підтримали антисемітських закликів, без яких не обійшлося й у «Маніфесті до українського народу!», та й мародерської й терористичної практики григор'євців. Долаючи першу розгубленість, Рада робітничо-селянської оборони зосередила сили для придушення заколоту. Війська під командування К. Ворошилова (кременчуцький напрямок) й О. Пархоменка (катеринославський напрямок) у третій декаді травня взяли в кліщі основні сили григор'євців і біля Кобеляк на Полтавщині розгромили їх. Григор'єв з нечисленними загонами відступив на Херсонщину, де наприкінці червня з'єднався з повстанськими загонами Н. Махна. 27 липня за наказом Н. Махна він був розстріляний в с. Сентове Херсонської губернії разом із більшістю членів свого штабу.

Підбиваючи наприкінці травня перші підсумки розгрому заколоту Григор'єва, К. Ворошилов доповідав у Москву, що завдання виконане лише наполовину: «У критичний момент, — підкреслив він, — не було жодної цільної стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на бік Григор'єва, інші оголосили себе нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного» [119].

Коли провалилася спроба окупації України військами Антанти, а на Східному фронті почали зазнавати поразки війська адмірала А. Колчака, противники більшовиків стали покладати надії на генерала А. Денікіна. З весни 1919 р. головним театром воєнних дій став Донбас. Спочатку війська Південного фронту потіснили білогвардійців і вступили в центральну частину басейну. Проте поразка однієї з радянських армій на Північному Кавказі дала Денікіну змогу збільшити чисельність військ, що протистояли Південному фронту, на третину. Тиск на радянські позиції невпинно посилювався.

Ослаблені селянськими повстаннями в тилу, російсько-радянські війська в Україні не змогли чинити опір білогвардійським арміям, які дістали велику допомогу озброєнням і амуніцією від Антанти. У червні білогвардійці зайняли Харків. Денікін віддав наказ про похід на Москву.

---

[118] Цитовано за: Горак В. «Універсал» отамана Григор'єва як ідейно-політична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історичний аспект. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 23. Київ, 2013. С. 321–322.

[119] Там само. С. 368.

6.7.

ДИСКУСІЯ ПРО ЗЛИТТЯ «САМОСТІЙНОЇ» УСРР ІЗ РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

У попередньому підрозділі вже згадувалася резолюція «Куркульська контрреволюція й завдання партії», ухвалена пленумом ЦК КП(б)У, що відбувся 6—9 квітня 1919 р. У ній визнавалися «промахи окремих представників радянської влади на місцях у галузі земельної, національної й продовольчої політики, які іноді порушували основні вказівки нашої партії й центральних органів Радянської влади» [120]. Керівництво КП(б)У брало на себе відповідальність за ці «промахи», як того й вимагала сувора дисципліна в партії, заснованій на засадах «демократичного централізму». Однак об'єктивні історичні джерела засвідчували, що установки в галузі земельної й продовольчої політики в Україні, як уже було показано, визначалися очільниками Кремля. У цьому підрозділі виникає потреба завершити цю тему аналізом установок вождів і реакції на них із боку сформованого ними ж компартійно-радянського керівництва УСРР у галузі національної політики.

У центрі нашого викладу перебуває постанова Всеросійського ЦВК від 1 червня. На диво, вона не має сталої назви. В офіційному збірнику законодавчих документів назва її звучить так: «Про об'єднання військових сил радянських республік Росії, України, Литви й Білорусії». У тексті постанови йдеться про «об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом» [121]. У газетах «Известия ВЦИК» і «Правда» повідомлення про промову з'явилося 3 червня під заголовком «Заседание В. Ц. В. К. Советов». Нарешті, у виданні МЗС СРСР доби Н. Хрущова назва набула такого вигляду: «Декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви й Білорусії для боротьби зі збройною інтервенцією» [122].

Унаслідок такої плутанини цей документ ВЦВК увійшов у радянську й пострадянську історіографію під назвою «воєнно-політичного союзу радянських республік». У радянській історіографії воєнно-політичний союз вважався проміжною формою всенародного об'єднавчого руху, який завершився утворенням СРСР. У пострадянській історіографії воєнно-політичний союз розглядався як назва Російської держави, вкупі з окупованими нею національними республіками, що виникли після розпаду царської імперії.

Принципово інший, ніж представлений у радянській і пострадянській історіографіях погляд на воєнно-політичний союз обґрунтував на підставі аналізу великої кількості первинних джерел Геннадій Єфіменко (Інститут історії України НАН України). В опублікованих ним працях цей історичний феномен

[120] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1 (1918—1941). С. 53.

[121] Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (СУ РСФСР). 1919. № 21. Ст. 264.

[122] Документы внешней политики СССР. Т. 2. Москва, 1958. С. 179.

розглядається як компроміс щодо України, який з'явився під впливом різкого загострення політичної ситуації [123]. Так званий «воєнно-політичний союз» був декларацією про наміри, а не реальною формою взаємовідносин між ними.

Користуючись тими ж джерелами, якими користувався Г. Єфіменко (або запозичуючи в нього недоступні за умов російсько-української війни 2022–2024 рр. джерела), автор цієї книги приходить до аналогічних висновків. Справді, у першій половині 1919 р. у ставленні вождів РКП(б) до України стався істинний зсув від обережно сформульованих постулатів попередньої національної політики. Він не був спричинений проаналізованими вище змінами в продовольчій і земельній політиці, які обумовлювалися комуністичним штурмом. Своєю появою цей зсув завдячував ейфорії, що охопила вождів РКП(б) після революцій у Центральних державах, які мусили перерости, як вони сподівалися (вкладаючи істотні фінансові ресурси в цю справу), у всесвітню пролетарську революцію. Пояснити нестримне бажання п'ятиособового складу політбюро ЦК злити Україну з Росією, визнаючи статус не тільки самостійних, але навіть незалежних від Москви інших радянських республік [124], можна лише властивою для російської інтелігенції глибокою переконаністю в тому, що Україна була й залишалася невіддільною частиною Росії. Не має жодного значення той факт, що в політбюро ЦК РКП(б) знаходився лише один етнічний росіянин — Владімір Ленін. Малорос із Чернігівщини Микола Крестинський, грузин Іосиф Сталін та євреї Лев Троцький і Лев Каменєв залишалися типовими представниками російської інтелігенції.

Аналізуючи підходи більшовицьких вождів до національного питання, чеський історик Франтішек Силницький, який після окупації Чехословаччини в серпні 1968 р. залишив батьківщину і проживав у США, писав:

«На моє глибоке переконання, яке виробилося під час вивчення цієї проблеми й при вивченні архівних матеріалів в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, національне питання й національний рух виявилися для більшості членів більшовицької партії неприємним тягарем, який вони повинні були все ж узяти до уваги, тому що іншого виходу в них не існувало. Ленін був одним із небагатьох керівних діячів, котрий розумів делікатність даного питання, і як політик він проголошував встановлення рівноправних відносин між народами. Фактично Ленін був автором концепції більшовицької національної політики й основоположником тактики її здійснення» [125].

---

[123] Формування другої радянської республіки та її крах. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)*. Відповідальний редактор В. Смолій. Т. 1. Київ, 2013. С. 398–412. Безпосередньо цій темі присвячена стаття Г. Єфіменка «Історія створення та автентичний зміст воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень — серпень 1919 р.), опублікована в «Українському історичному журналі» (2014. № 1. С. 120–145).

[124] Аналізуючи перші три томи «Документов внешней политики СРСР» (за 1917–1921 рр.), Г. Єфіменко встановив наявність спеціальних юридичних актів із визнанням незалежності Естонії, Литви, Білорусії та Латвії. Натомість Україна розглядалася як самостійна країна, але її незалежний від Москви статус не був визнаний. Див.: Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень — серпень 1919 р.). *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 128.

[125] Силницкий Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. Мюнхен, 1978. С. 13.

Цей висновок Силницький будував на аналізі багатьох праць Леніна, у тому числі й дореволюційних. Між стратегією і тактикою здійснення національної політики більшовиків існував глибокий розрив, який допомагав їм добиватися поставлених цілей у класовій боротьбі. Проголошуючи право націй на самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежних держав, вождь більшовиків не підтримував конкретних кроків, які провадили до реалізації цього права. Звертаючись у грудні 1913 р. до свого соратника Степана Шаумяна, Ленін пояснював:

«Право на самовизначення є виняток із нашої загальної настанови централізму. Виняток цей, безумовно, необхідний перед лицем чорносотенного великоруського націоналізму... Але виняток не можна тлумачити надто широко. Нічого, абсолютно нічого, крім права на відокремлення тут немає і бути не повинно» [126].

Отже, визнавати право на самовизначення і не визнавати реалізацію цього права... Поставлених цілей Ленін досягав саме тому, що «діалектично» підходив до формулювання своєї політики. Простіше кажучи, вождь проголошував те, що від нього бажали почути, але здійснював те, що мав намір здійснювати.

Варто звернути увагу на досить таки відвертий висновок з його іншої дореволюційної праці — «Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення» (жовтень 1915 р.). Не маючи в той час політичної влади, Ленін не вважав за потрібне приховувати свою «діалектику»:

«Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, **тобто** свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття націй, але на справді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, **немислимій** без свободи відокремлення» [127].

У роки революції й громадянської війни гнучке поєднання протилежних за вектором тактики й стратегії в ставленні до національного питання допомогло партії Леніна уникнути лобового зіткнення з національно-визвольним рухом пригноблених народів. Формально визнаючи державність, самостійність і навіть незалежність радянізованих національних республік, вона заволодівала ними, щоби потім силовими й пропагандистськими засобами «перетравити» їх, відновлюючи централізовану імперію, що розпалася, в іншій ідеологічній оболонці. Щоправда, Ленін спромігся відновити імперію в істотно урізаних територіальних рамках (без Фінляндії, Польщі, Бессарабії, Литви, Латвії, Естонії). Його наступник Сталін через два десятиліття скористався сприятливою політичною кон'юнктурою, щоби покінчити із цією урізаністю. Характерно, що він мудро відмовився від анексії польських етнічних земель, щоб залишатися поза рамками ним же розв'язаної Другої світової війни.

Повертаючись до висвітлення подій першої половини 1919 р., треба підкреслити, що подібну мудрість проявив і Ленін, коли змінював ставлення більшовицького центру до України. «На ходу» враховуючи зміну політичної

[126] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 48. С. 23.
[127] Там само. Т. 27. С. 60.

ситуації, він відмовився від ідеї злиття України з Росією, яка кружляла в повітрі, й залишив для українців тьмяну перспективу самостійного політичного існування в рамках воєнно-політичного союзу радянських республік.

Проголошене Леніним ще до Російської революції прагнення відстоювати великі держави й зближення, навіть злиття націй тільки зміцнилося серед його однодумців після завоювання політичної влади більшовиками. На початку 1919 р., коли російські війська окупували більшу частину України, керівники РКП(б) були налаштовані знищити кордони між нею і Росією, ліквідувати визнаний ними ж статус України як самостійної радянської республіки, простіше кажучи, злити обидві держави в одну. Такий настрій виявлявся навіть у неусвідомлених ними обмовках, коли вони публічно висловлювалися про найближчі перспективи спільного існування Росії й України.

Вітаючи від імені ЦК РКП(б) і ВЦВК III з'їзд КП(б)У 1 березня 1919 р., Я. Свердлов згадав попередній з'їзд українських комуністів, який відбувся в жовтні 1918 р. у Москві, і заявив:

«*Я пам'ятаю, як там усі ми були об'єднані спільним почуттям, спільним бажанням якнайшвидше дочекатися того моменту, коли ми зможемо зібрати свій з'їзд тут, на Україні, вільно, легально, відкрито, в якості правлячої партії, тут, як там, у решті Росії*» [128].

Звертаючись до делегатів, Свердлов розумів, що він розмовляє з представниками власної партії, тому що КП(б)У була лише філіалом партії, яку він очолював як секретар її Центрального комітету. Проте він підсвідомо відчував, що Україна є таким же філіалом Росії, як КП(б)У — філіалом РКП(б). Звідси його обмовка про «решту Росії». Не відділяючи українських більшовиків, які за етнічною ознакою були у своїй величезній масі росіянами або євреями, від російських більшовиків, він одночасно не відділяв український народ від російського. Як і всеросійська інтелігенція, без розрізнення її політичних позицій, Свердлов вважав українців етнографічною гілкою єдиного російського народу.

Державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії. Перш за все, це стосувалося військових структур. Г. П'ятаков у березні 1919 р. писав Х. Раковському:

«Від початку формування військового відділу мною був прийнятий за основу принцип союзного об'єднання з Російською республікою. Це об'єднання мало виявитися в тому, що у питанні про формування ми повинні були виконувати завдання Реввійськради РСФРР, а щодо постачання — представляти Центральному управлінню постачання Росії планові наряди для нашої армії й формування» [129].

Із цього П'ятаков робив висновок про недоцільність існування в Україні окремого апарату народного комісаріату у військових справах.

Одержавлення «командних висот» української економіки формально відбувалося урядом УСРР. 25 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський

[128] Третій з'їзд Комуністичного партії (більшовиків) України. 1—6 березня 1919 р. Протоколи. С. 27.

[129] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 86.

уряд оголосив, що «приступає до негайної націоналізації найважливіших галузей промисловості, поширюючи її на всі інші галузі капіталістичної промисловості в міру організації відповідного керівного державного, технічного й робочого апаратів» [130]. Вважалося, що одержавлення здійснюється під егідою одного з наркоматів українського уряду — Української ради народного господарства. За короткий строк були націоналізовані цукрова промисловість, великі шахти, машинобудівні та металургійні заводи. Одержавлені підприємства перейшли в безпосереднє відання головних комітетів (главків) Укррадгоспу — Укрголовцукор, Укрголовліс, Укрголовспирт та ін.

Фактично ж із 21 січня 1919 р., тобто ще до приїзду Х. Раковського в Харків, Укррадгосп був поглинутий комісією ВРНГ, надісланою з Москви в складі А. Нікітіна (голова), В. Бажанова, Н. Федоровського, С. Ландау, М. Гуревича, Л. Цимермана і А. Шеломовича. Три перші особи увійшли до президії УРНГ. Під час розмови з головою одного з відділів ВРНГ, що відбулася 25 лютого, Нікітін так схарактеризував розподіл повноважень в Українській раді народного господарства:

«Тепер становище таке: президія шість осіб: Квірінг — голова, П'ятаков, Рухимович, я, Бажанов, Федоровський. Я очолюю фінансово-економічний відділ, Бажанов — вугільний, Федоровський та Рухимович — металу, Гурвич — хімвідділ, Овчинников — текстиль, Ландау — продрозмет (агентство з продажу та розподілу металів — *С.К.*). Цимерман — матеріальний і транспорту, Потапов — іногородній, Шеломович у відділі металу — паровозобудівний, Дьяков — Укрголовцукор, Майзель — тютюн, Марков — Центроспирт. Як бачите, усі москвичі, а президія — це комісія, оскільки П'ятаков не буває» [131].

Ця довга цитата наведена з метою підтвердити інформацію, закладену в ній самій: «як бачите, усі москвичі». Оскільки питання в президії УРНГ розв'язувалися більшістю голосів, голоси московської комісії за відсутності П'ятакова справді були вирішальними.

Повноваження комісії ВРНГ в УРНГ мали двомісячний термін. Судячи з її звіту від 3 березня, коли цей термін уже наближався до кінця, вона справилася з покладеними на неї зобов'язаннями:

«Фактично всю роботу Укррадгоспу веде наша комісія. В усіх відділах керівну роль як завідувачі та члени колегії відіграють члени комісії. Засідання президії по суті є засіданнями комісії, з місцевих сил присутні зазвичай не більше двох. Усі справи, які вирішує президія, попередньо обговорюються комісією. Робота дружна як всередині комісії, так і в Укррадгоспі. Ніякого розпилення комісії немає. Нікітін користується великим авторитетом і повністю об'єднує роботу комісії та всього Укррадгоспу, ніяких непорозумінь на діловому ґрунті не існує» [132].

Укррадгосп мав два взаємопоєднані завдання — одержавлення «командних висот» української економіки й вивезення її ресурсів до сусідньої

---

[130] *Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и ХСРД*. 1919. 28 января.

[131] Цитовано за: Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917— 1919 рр). Київ, 2008. С. 143—144.

[132] Там само.

Росії. Комісія Нікітіна прибула в Україну вслід за Червоною армією, яка 3 січня окупувала Харків, 18 — Полтаву, 21 — Луганськ, 26 — Катеринослав. За лютий і 12 днів березня вона вивезла до Росії, за статистикою Наркомату шляхів УСРР, 7567 вагонів із різноманітними вантажами, у тому числі 1877 вагонів вугілля, 363 — хліба, 479 — цукру, 2289 — військового спорядження [133].

«Місцеві сили» УРНГ не втручалися в організованій у широких масштабах вивіз матеріальних ресурсів до Росії. Проте, саме існування українського наркомату здавалося голові Вищої ради народного господарства РСФРР Алексєю Рикову непотрібним. В інтерв'ю співробітнику газети «Экономическая жизнь» він категорично заявив: «Необхідно прагнути до повної єдності економічної політики для всіх радянських держав. Це єднання може бути досягнуте лише за умови існування єдиного економічного центру для всіх цих держав» [134].

Підпорядковуючись настановам свого голови, президія ВРНГ 3 березня висловилася за пряме управління народним господарством радянських республік із Москви на засадах «демократичного централізму». «Обмосковлений» Укрраднаргосп негайно (7 березня) ухвалив дві постанови: про об'єднання ВРНГ РСФРР і УРНГ в одну систему з тим, щоб УРНГ «одержувала директиви» з Москви; про об'єднання банківської справи обох республік із тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію [135].

Після цього, спираючись вже на рішення українського уряду, ВРНГ РСФРР 25 березня ухвалила постанову «Про встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР». Товарні фонди обох республіки об'єднувалися. Встановлювався спільний виробничий план. Планування відбувалося через відділи, главки й центри ВРНГ [136].

На підставі цієї постанови ВРНГ розпочала підпорядковувати собі структурні частини УРНГ. Зокрема, вугільний відділ перейшов наприкінці квітня у відання Головвугілля ВРНГ. Укрголовцукор взагалі ліквідували, а його підприємства перейшли до цукрового відділу ВРНГ. Процес об'єднання управління народним господарством Росії й України відбувався пришвидшеними темпами внаслідок централізації фінансування. Щоб керувати, треба було мати здатність фінансувати, але такою здатністю УРНГ не володіла.

Економіка України фінансувалася російським Наркомфіном, причому вкрай скупо й без врахування місцевої специфіки. У травні 1919 р., коли Х. Раковський наважився видати декрет про випуск паперових грошей гостродефіцитного 10-рублевого номіналу, він наштовхнувся на гнівну реакцію голів Раднаркому, ВЦВК і Наркомату фінансів — В. Леніна, М. Калініна і М. Крестинського, які від імені ЦК РКП(б) телеграфували: «Цека РКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського раднаркому відповідальні фінансові рішення на кшталт випуску нових знаків або обміну рублів

[133] Єфіменко Г.Г. Формування другої радянської республіки в Україні та її крах. *Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938)*. Т. 1. С. 377.

[134] Рыков А.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 91.

[135] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 85.

[136] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1957. С. 450—451.

без попереднього запиту Цека РКП, тому що такі заходи можуть прийматися лише у всеросійському масштабі»[137]. Щоправда, у рамках двотижневого розриву між підписанням декрету й цією телеграмою Київська окружна контора Народного банку встигла видрукувати певну кількість дрібних купюр, без яких гальмувалися торговельні операції[138].

У квітні в Москві вирішили, що більше не треба тягнути з проблемою злиття України з Росією. Перший крок у порушенні цієї проблеми Ленін віддав «самостійному» уряду Раковського. 23 квітня відбулося засідання ЦК РКП(б), на якому були присутні члени політбюро В. Ленін, І. Сталін і М. Крестинський, кандидат у члени політбюро, новий голова ВЦВК М. Калінін, а також заступник наркома у воєнних справах Е. Склянський і член Реввійськради РСФРР І. Смілга. Доручення Раковському в протоколі засідання мало такий вигляд: «Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли й в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією»[139].

Ініціативу виявляло військове відомство. 23 квітня Ленін одержав доповідну записку головнокомандувача І. Вацетіса про воєнне становище радянської Росії. Головком обґрунтовував необхідність об'єднання збройних сил радянських республік із підпорядкуванням їх єдиному командуванню[140]. Поява цієї записки обумовила присутність на засіданні політбюро ЦК Склянського і Смілги. Наступного дня Склянський одержав доповідну записку Вацетіса з написаною під текстом резолюцією вождя:

«Т. Склянський! Це до речі якраз до того, що вчора вирішено. Треба спішно, *негайно:*

1. Скласти *текст* директиви від ЦК, до всіх "націоналів" про *єдність* (злиття) воєнну;

2. Дати її й в пресу для ряду статей»[141].

4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив, як зазначалося в протоколі, «проєкт тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік як директиву ЦК для всіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії, України». Г. Єфіменко зазначав, що «проєкт тов. Троцького» від 4 травня в радянських збірниках документів ніколи не публікувався. Натомість друкувався «Проєкт директиви ЦК РКП(б) про військову єдність» за підписами Леніна і Сталіна без точного датування: травень 1919 р. Порівнюючи різноманітні документи за травень, він прийшов до обґрунтованого висновку про те, що текст ленінського-сталінського документа якраз і є документом, підписаним забороненим у сталінські часи прізвищем Троцького[142].

У «Проєкті директиви ЦК РКП(б)» вказувалося, «що необхідною умовою успіху війни є єдине командування всіма загонами Червоної Армії й

---

[137] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 50. С. 322.

[138] Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Киев, 1986. С. 121.

[139] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф., Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років.* Кн. 2. Київ, 2012. С. 303.

[140] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 696.

[141] Там само. С. 261.

[142] Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу». С. 132.

якнайсуворіша централізація в розпорядженні всіма силами й ресурсами соціалістичних республік, зокрема усім апаратом воєнного постачання, а також залізничним транспортом, як дуже важливим матеріальним фактором війни, що має першорядне значення не тільки для виконання воєнних операцій, але і для постачання Червоній Армії бойового й речового майна та продовольства» [143]. Отже, мова йшла не тільки про військову єдність, але і про об'єднання ресурсів, яке вже було досягнуте у взаємовідносинах між ВРНГ і УРНГ, а також про єдність в управлінні залізничним транспортом.

19 травня Г. Петровський зібрав засідання ВУЦВК України в приміщенні Київського оперного театру. Щоб надати йому більшу вагу, були запрошені представники громадськості — члени Київської ради робітничих депутатів, делегати повітового зїзду селянських депутатів, представники київських профспілок і фабзавкомів. З доповіддю «Оборона Радянської Республіки й міжнародне становище» виступив голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький. У цій доповіді не раз наголошувалося на тому, що Україна й Росія становлять єдину радянську республіку, і це твердження завжди покривалося аплодисментами мобілізованої громадськості. Виступаючи від імені УПСР (комуністів), О. Шумський, як зазначалося в протоколі, «застеріг від великоросійських патріотів, що мріють про відновлення старої Росії й, підтримуючи резолюцію, пропонує поширити об'єднання на Радянську Угорщину». Однак у центрі обговорення перебував документ, скромно названий «Проєктом директиви ЦК РКП(б) про військову єдність», і більшовицька більшість ВУЦВК не дозволила корегувати документ вищої партійної інстанції [144].

Напередодні урочистого засідання відбулася нарада членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками центральних установ УСРР. На порядку денному стояв той же документ — «Проєкт директиви ЦК РКП(б) про військову єдність». Вище керівництво партії більшовиків у Києві представляли два (з п'яти) членів політбюро ЦК РКП(б) — Л. Троцький і Л. Каменєв, а також заступник ВРНГ РСФРР Г. Ломов. Нарада підтримала запропонований ЦК РКП(б) проєкт, після чого ВУЦВК голосами більшовицьких депутатів затвердив резолюцію «Про об'єднання військових сил радянських республік».

Через кілька днів після того, як у Києві під тиском двох членів політбюро ЦК РКП(б) підтримали директиву про військову єдність, Лев Каменєв повернувся в Москву й дав інтерв'ю кореспонденту газети «Правда». Зокрема, він вважав за необхідне підкреслити таке:

«Питання про об'єднання всіх українських партизанських загонів і про створення регулярної армії потрібно поставити якомога ширше. Йдеться не про створення української армії, а про те, щоб залучити всі українські партизанські загони в єдину Червону Армію. Узагалі потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно братися до об'єднання основних галузей управління і господарства. Це питання про повне злиття вже поставлене й уже вжито заходів до практичного його вирішення» [145].

[143] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 297.
[144] Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу». С. 134—135.
[145] *Правда*. 1919. 24 мая.

У цій аргументації вже погоджена з керівниками КП(б)У теза про військову єдність плавно накладалася на тезу про злиття обох республік, виголошену політбюро ЦК РКП(б) 23 квітня. Однак між кінцем квітня і кінцем травня політична ситуація і пов'язане з нею становище на фронті настільки погіршилися, що терміново скликаний пленум ЦК КП(б)У 27 травня висловив відмінну від очільників Кремля думку про взаємовідносини між Україною і Росією в настільки рішучих формулюваннях, що в радянські часи їх не наважилися друкувати:

«1. Формальна самостійність УСРР має ще залишитися.

2. Діям деяких занадто старанних агентів РСФРР (особливо військових і продовольчих), що не зважають на національні особливості українського селянства, потрібно покласти край найрішучішим чином.

3. Та необхідна централізація, рішення про яку ухвалено постановою політбюро ЦК КПУ за пропозицією ЦК РКП, має здійснюватися відкрито, у вигляді формальних постанов повноважних органів РСФРР та УСРР(ЦВК). Зокрема, питання про централізацію військового командування, залізничної справи, Раднаргоспу та фінансів потрібно вирішити саме таким чином.

4. Безпосереднє розпорядження на місцях, минаючи центральні установи Української Республіки, безумовно, неприпустиме.

5. Означені рішення довести до відома ЦК РКП, для чого делегувати до Москви т. Раковського, якому одночасно доручається провести перемовини про форми об'єднання обох республік» [146].

Володимир Затонський під час пленуму ЦК перебував у Проскурові, готуючи передумови до злиття Східної Галичини з УСРР. 31 травня він зателефонував у ЦК КП(б)У, солідаризуючись із позицією останнього щодо злиття України з Росією:

«Тепер великою перепоною в роботі є поспішність москвичів, що кваплять приєднати Україну. Галичани-українці бажають об'єднуватися з нами, але з підозрою ставляться до русифікації, особливо коли читають "Правду", московські "Известия" й особливо останні номери "Боротьби"» [147].

Ця телефонограма терміново була передана в Москву Раковському, який обговорював у ЦК РКП(б) доцільність позбавлення радянської України державного статусу. Ситуація в Галичині була додатковим аргументом на користь того, щоб із цим не поспішати.

Дізнавшись про те, що пленум ЦК КП(б)У прийняв пропозиції центру про об'єднання найголовніших наркоматів, але наполіг на збереженні державного статусу радянської України, політбюро ЦК РКП(б) визнало слушність безкомпромісної позиції Києва. 28 травня першим пунктом порядку денного в засіданні політбюро ЦК постало питання «Про воєнно-економічний союз з Україною». Рішення, ухвалене в присутності Леніна, Каменєва і Крестинського, складалося з двох пунктів:

«Провести через ЦВК постанову про об'єднання.

а) військового комісаріату і командування; б) В. Р. Н. Г; в) Наркомшлях; г) Наркомфін і Наркомпраці.

[146] Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу». С. 138.
[147] Там само. С. 139–140.

2. Затвердити як директиву ЦК КПУ, що наркоми РСФРР стають союзними наркомами, а наркоми України — їхніми обласними уповноваженими»[148].

Фокусування тільки на Україні проблеми злиття-незлиття було визнане незручним. Тому на розширеному засіданні 1 червня обговорюване політбюро ЦК РКП(б) питання набуло такого вигляду: «Про воєнно-економічний союз із радянськими республіками». У цьому засіданні брали участь В. Ленін, Л. Каменєв, М. Калінін, Х. Раковський, Е. Склянський, І. Смілга й голова уряду Литовсько-Білоруської республіки В. Міцкевич (Капсукас). Було вирішено проєкт союзу подати на затвердження ВЦВК. Для розробки такого проєкту утворювалася комісія з восьми діячів центрального апарату — Каменєва, Курського, Троцького, Красіна, Сталіна, Чичеріна, Рикова і Крестинського[149].

Г. Єфіменко звернув увагу на склад цієї комісії, представлений лише діячами центрального керівництва. Мабуть, не випадково список починався з прізвища Каменєва, який зарекомендував себе яскравим прибічником злиття України з Росією. Він був членом ЦК РКП(б), як і Троцький. Останній, однак, цікавився виключно військовим відомством. Крестинський, хоч теж був членом політбюро ЦК, не мав солідної політичної ваги. Як показали дальші події, він виявився «людиною Троцького». Тому питання про те, хто мав очолити комісію, не викликало сумнівів: Каменєв.

На розширеному засіданні політбюро ЦК РКП(б) 1 червня був ухвалений проєкт резолюції зі складом комісії, яка мусила опрацювати угоду про «воєнно-економічний союз радянських республік». Того ж дня проєкт був затверджений у «радянському порядку» всеросійським ЦВК. У резолюції ВЦВК відбивався компроміс, досягнутий із політбюро ЦК КП(б)У й поширений на всі наявні республіки:

«Стоячи цілком на ґрунті визнання незалежності, свободи й самовизначення трудящих мас України, Латвії, Литви, Білорусії й Криму... Всеросійський ЦВК визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації й військового командування, 2) рад народного господарства, 3) залізничного управління й господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії й Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджене в руках єдиних колегій. Об'єднання повинно бути проведено шляхом погодження із центральними виконавчими комітетами й радами народних комісарів усіх зазначених радянських республік»[150].

Скільки часу міг тривати компроміс, що ґрунтувався на визнанні центральним керівництвом «незалежності, свободи й самовизначення трудящих мас» радянських республік? Цього не знав ніхто, починаючи з авторів цієї резолюції. В. Ленін і його соратники брали тайм-аут на весь час опрацювання угоди про «воєнно-економічний союз», щоби подивитися, як розвиватиметься воєнно-політична ситуація. В усякому разі, датувати утворення такого союзу 1 червня 1919 р. немає підстав.

---

[148] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 88.
[149] Єфіменко Г. Історія створення та автентичний зміст «воєнно-політичного союзу». С. 141.
[150] Там само. С. 142.

Тим часом Х. Раковський бажав переконати українську громадськість, що досягнутий між РКП(б) і КП(б)У компроміс слугуватиме основою для опрацювання угоди про «воєнно-економічний союз». Це засвідчує його інтерв'ю, надруковане 6 червня 1919 р. в газеті Київського військового округу «Красная Армия»:

«Центральний виконавчий комітет у Москві у відповідь на постанову Центрального виконавчого комітету України від 19 травня вирішив ужити заходів до об'єднання тих комісаріатів, які обслуговують оборону радянських республік: військовий комісаріат, Рада народного господарства, комісаріати фінансів, шляхів сполучення й праці. З цією метою Російським центральним виконавчим комітетом було обрано спеціальну комісію, куди входять товариші: Каменєв, Курський, Троцький, Красін, Сталін, Чичерін, Риков та Крестинський... В основі всіх цих об'єднань лежать два принципи: з одного боку, визнання незалежності та свободи, а також самостійності України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму, а з іншого боку — єдність революційного фронту... На найближчому своєму засіданні Центральний виконавчий комітет України обере зі свого боку комісію, котра разом із комісіями інших Центральних виконавчих комітетів радянських республік знайде форму такого об'єднання».

Отже, Раковський мав на увазі такий алгоритм утворення союзу радянських республік: у кожній із них, за зразком радянської Росії, буде створена комісія, яка на підставі опрацьованих 1 червня 1919 р. рекомендацій про злиття низки наркоматів, чого вимагала «єдність революційного фронту», запропонує єдине бачення союзу незалежних радянських республік. Можна не сумніватися, що такий досвідчений політик, як Раковський, відчував всю суперечливість зосередження управління найважливішими сферами життя радянських республік у Москві з визнанням Москвою їхньої незалежності. Проте він був представником центрального керівництва РКП(б), членом її Центрального комітету в окупованій Червоною армією України, і тому навішував локшину на вуха кореспондента газети «Красная Армия».

Тим часом очільники Кремля почали об'єднувати наркомати. 4 червня Реввійськрада підпорядкувала Південному фронту 2-гу Українську армію, присвоївши їй номер 14-й. 1-ша і 3-тя Українські армії були об'єднані в 12-ту російську армію в складі Західного фронту [151].

12 червня В. Ленін надіслав у Київ циркуляр про підпорядкування Укрнаркомпроду Всеросійському Наркомпроду, хоч у переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня Наркомату продовольства не було [152].

23 липня оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення «про розпуск ВЧК України, підпорядкування всіх ЧК України ВЧК, про делегування в Київ одного із членів ВЧК для інформування Раднаркому та контролю за місцевою ЧК». ВУЧК формально перебувала в складі Наркомату внутрішніх справ УСРР, який не входив до встановленого 1 червня переліку об'єднаних нар-

[151] Директивы главного командования Красной армии (1917—1920). Сборник документов. Москва, 1969. С. 238—239.

[152] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. Кн. 2. С. 304.

коматів. 14 серпня політбюро ЦК КП(б)У змушене було погодитись із цим рішенням[153].

Адольф Йоффе, який був відряджений Леніним до уряду УСРР для посилення в ньому централізаторських тенденцій (Раковському довелося створити спеціально під нього окремий наркомат радянської соціалістичної інспекції), перестав бути «центровиком», коли розібрався на місці в політичній ситуації. 21 червня в телеграмі І. Сталіну і Л. Троцькому він зазначав: «З'ясовується, що центр зайнятий питанням об'єднання центральних установ з українськими. Я вважаю, що доки існує український Раднарком, доти мають зберігатися і декоруми окремих наркоматів»[154].

15 липня він же більш розгорнуто виклав свою позицію в листі М. Крестинському: «Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великоросії з Україною. Дозвольте тому поділитися з вами своїми міркуваннями, заснованими на більш аніж двомісячному українському досвіді. Формально-юридично возз'єднання Великоросії та України, тобто винайдення яких би то не було форм та норм федерації, на мій погляд, передчасне: по-перше, тому що занадто ще велика внутрішня політична й соціально-економічна різниця між першою та другою, а по-друге, тому, що занадто ще велика кількість самостійних (мовою оригіналу: самостийных — *С.К.*) партій, яким ці зовнішні форми дали б багатий матеріал для агітації проти Українського «москвофільства», і водночас анічогісінько не дали б по суті. Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування України із збереженням формальної самостійності (мовою оригіналу: самостоятельности — *С.К.*)»[155].

По суті, «централіст» Йоффе рекомендував керівництву РКП(б) повернутися до тієї політики щодо України, яка передувала ідеї «злиття». Однак його рекомендації запізнилися. Українське селянство висловило свою ворожість соціальній і національній політиці Кремля і розгорнуло збройну боротьбу з владою московських комісарів. Червона армія, яка значною мірою складалася з напівпартизанських загонів, що перейшли до неї з Армії УНР у перші місяці 1919 р., втратила боєздатність. Білогвардійські війська А. Денікіна пішли в наступ.

Ленін не звинувачував себе в політиці, яку здійснював в Україні. Всю провину він покладав на більшовиків України, хоч вони завжди беззастережно виконували його накази й рекомендації. У довірчому листі від 1 серпня 1919 р. до Григорія Зінов'єва, який був одним із найближчих соратників, він досить цинічно висловився щодо ситуації в охопленій селянськими повстаннями України: «Питання про Україну в ЦЕКа ставити смішно. Їхні "помилки" не вилікувати. Вогнем і залізом денікінщини — інакше нема лікування таким помилкам»[156].

---

[153] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*. Кн. 2. С. 304.

[154] Єфіменко Г.Г. Формування другої радянської республіки в Україні та її крах. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр)*. Т. 1. С. 399–400.

[155] Там само. С. 404–405.

[156] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. Москва, 1999. С. 295.

Цікаво, що Йоффе, не знаючи про ставлення Леніна до поточної ситуації в Україні та маючи здатність дивитися на неї тверезими очима, інформував ЦК РКП(б) про поширення серед українського партійного керівництва саме таких настроїв. 13 серпня він відзначив: «Біда, звичайно, що тут мало енергійних і таких, що не губляться, працівників, а більше "філософів", що вже розмірковують на тему про те, що Україні окупація Денікіна виявиться корисною, оскільки, відчувши на своїй спині п'яту Денікіна, український мужик знову прийде до нас»[157]. Таким відстороненим від реальності «філософом» показував себе й В. Ленін.

25 серпня урядові установи УСРР були евакуйовані з Києва до Гомеля. У вересні постало Зафронтбюро для налагодження партизанського руху в тилу білогвардійців. 21 вересня ЦК РКП(б) вирішив зберегти формальне існування уряду УСРР і ЦК КП(б)У. Представником ЦК КП(б)У затверджувалася «трійка» у складі Х. Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе.

[157] Єфіменко Г.Г. Формування другої радянської республіки в Україні та її крах. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр)*. Т. 1. С. 405.

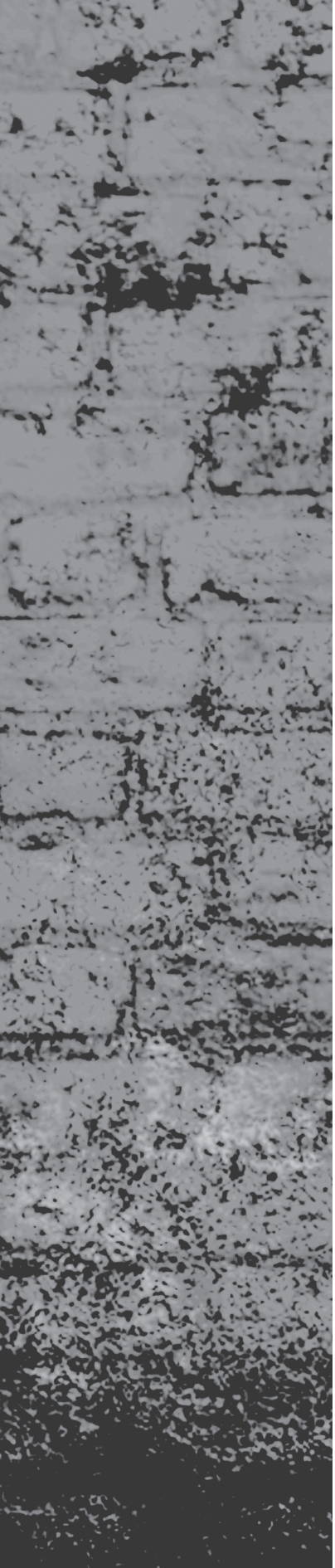

РОЗДІЛ 7

ПРОВАЛ КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ

7.1. Запровадження посівної розверстки

7.2. Крах фінансової системи

7.3. Втрата сподівань на ресурси радянізованої Європи

Термін «комуністичний штурм» належить В. Леніну. Аналізуючи економічну політику 1918–1920 рр. у доповіді на VII Московській губпартконференції 29 жовтня 1921 р., він оцінював її підсумки як провальні:

«На весну 1921 року вияснилося, що ми зазнали поразки в спробі "штурмовим" способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва й розподілу» [1].

Провал комуністичного штурму вождь більшовиків пов'язував насамперед із продрозверсткою, що накладалася на селян. Однак у брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), тобто після вимушеного припинення довільних реквізицій селянської продукції, він оцінював продрозверстку як неминучу в умовах громадянської війни:

«Ми фактично брали від селян усі надлишки й навіть іноді не надлишки, а частину необхідного для селянина продовольства, брали для покриття витрат на армію і на утримання робітників. Брали здебільшого в борг, за паперові гроші. Інакше перемогти поміщиків і капіталістів у розореній дрібнобуржуазній країні ми не могли» [2].

Характеризуючи дуже обережно реквізицію зібраного врожаю, що лише «іноді» перевищувала «надлишки», й визнаючи, що папірці, якими держава розраховувалася з селянами за хліб, були безвартісними, Ленін не помічав, що громадянська війна, на яку держава-комуна реагувала непопулярними серед селян методами, була викликана спробами поміщиків і капіталістів захистити свою приватну власність.

Після придушення збройного опору великих власників завдяки підтримці пролетарських і пролетаризованих мас міста й села радянська держава втратила можливість виправдувати економічний тиск на селян умовами війни. Ленін не відразу зрозумів, що комуністичний штурм перенацілює своє вістря на багатомільйонну селянську масу. Від середини листопада 1920 р. Червона армія більше не зустрічалася з організованим опором регулярних частин противника, але

---

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 195.

[2] Там само. Т. 43. С. 201.

Ленін ще наприкінці грудня намагався врятувати реквізицію продовольства накладенням на селян посівної розверстки.

У згаданій вище брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) Ленін сформулював своє розуміння «правильної» політики партії, яка виступала, як завжди, під личиною пролетаріату, у ситуації мирного часу:

«Правильною політикою пролетаріату, який здійснює свою диктатуру в дрібноселянській країні, є обмін хліба на продукти промисловості, необхідні селянинові. Тільки така продовольча політика відповідає завданням пролетаріату, тільки вона здатна зміцнити основи соціалізму і привести до його повної перемоги»[3].

За словами про «повну перемогу соціалізму» приховувалося визнання провалу комуністичного штурму, пов'язаного насамперед зі спробами держави експропріювати не селянські засоби виробництва (що було визнано неможливим після тривалих спроб), а вироблене за їх допомогою продовольство. Ленін виразно дистанціювався від політики комуністичного штурму, яка все ще була популярною серед великого кола компартійно-радянських керівників різного рангу й попереджав про її небезпеку для партії у виразах, які не допускали кривотлумачення:

«Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів "помислом, словом і ділом", грішив, впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись»[4].

Цікаво, що вождь більшовиків, коли визнавав небезпеку політики штурму, приховував свою вирішальну участь у визначенні всіх її аспектів за виразом «дехто з комуністів»...

7.1.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОСІВНОЇ РОЗВЕРСТКИ

В ухваленій у березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б) партійній програмі характеристика завдань економічної політики починалася з такої тези:

«Неухильно продовжувати й довести до кінця розпочату й у головному та основному уже закінчену експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто на спільну власність усіх трудящих»[5].

Як не дивно, у цій короткій тезі приховувалися дві фундаментальні нерозв'язні суперечності.

По-перше, перехід засобів виробництва у власність Радянської республіки аж ніяк не означав їхнього переходу в спільну власність усіх трудящих. Засоби виробництва, які перебували в приватній власності членів

[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 195.
[4] Там само. С. 203.
[5] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. С. 402.

суспільства, аж ніяк не ставали після одержавлення суспільною власністю. Одержавлення відбувалося під маскувальними гаслами націоналізації, тобто передачі засобів виробництва в руки нації, або усуспільнення, тобто їх передачі в руки суспільства. Однак експропрійовані засоби виробництва залишалися в руках радянської держави, намертво з'єднаної з партією більшовиків, а партія була експропрійована своїми вождями. Це означало, що державна власність, яка формувалася під гаслами націоналізації або усуспільнення, насправді не втрачала ознак приватності.

Функції володіння, користування й розпорядження засобами виробництва, які могли існувати у відриві одна від іншої, породжували розмаїття форм власності. Проте всі вони зводилися до двох форм — доцивілізаційної суспільної (яку навіть суспільною можна назвати умовно, тому що суспільство з'являється з початком цивілізації) і реально існуючої приватної.

Більшовики, які створювали державу-комуну, називали себе комуністами. Тим часом К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії» висловлювалися категорично: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [6]. Пролетарська революція, на їх переконання, мусила перетворити приватну власність на суспільну. Це було цілковитою утопією, але ж більшовики й створювана ними держава-комуна реально існували. Ким же вони були, якщо їх не можна ототожнювати з комуністами?

Упродовж багатьох десятиліть відсутня термінологія, яка відповідала б дійсності. Ніхто ні в часи появи програми РКП(б), ні в наступні десятиліття не завдавав собі клопоту аналізувати теорію революційного марксизму настільки, щоб відділити ленінізм від марксизму, а більшовиків — від комуністів. У свідомості людства родоначальниками реального, а не утопічного комунізму стали більшовики.

Програма РКП(б) повинна була встановити баланс між одержавленими «командними висотами» економіки й сільським господарством. В умовах, коли держава-комуна бралася самостійно налагоджувати обмін матеріальними цінностями між містом і селом, тобто позбутися залежності від товарно-грошових відносин і вільного ринку, одержавленим «командним висотам» економіки мало відповідати так само одержавлене сільське господарство.

Однак у тезі, з якої починалася економічна частина програми РКП(б), говорилося тільки про експропріацію буржуазії. Програма проголошувала скасування приватної власності на землю, проте селянство впродовж віків не володіло, а користувалося землею, а тому навіть не помітило, що більшовики вважають приватну власність на землю скасованою. Більше того, селяни примусили державу-комуну передати в їхнє користування землю у власності поміщиків, буржуазії, удільного відомства, церкви і навіть самої держави. Це означало, що в своїй масі вони стали селянами-власниками (по суті, а не за назвою), виробниками власної продукції, яку бажали реалізувати на вільному ринку за цінами попиту й пропозиції.

Ось тут і виникала друга фундаментальна суперечність у сформульованому програмою РКП(б) головному економічному завданні партії. Адже

[6] Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 4. С. 422.

програма не вимагала експропріації селянських засобів виробництва. Виступаючи з доповіддю про роботу на селі на тому з'їзді, який ухвалив програму РКП(б), Ленін висловлювався рішуче:

«*Немає нічого безглуздішого, як сама думка про насильство в галузі господарських відносин середнього селянства*. Завдання тут зводиться не до експропріації середнього селянина, а до того, щоб врахувати особливі умови життя селянина, до того, щоб вчитися в селян способів переходу до кращого ладу й *не сміти командувати*! Ось правило, яке ми собі поставили (оплески всього залу)» [7].

Було б дивно, якби вождь більшовиків зайняв іншу позицію щодо середнього селянства. Більшовики перебували в громадянській війні з поміщиками й буржуазією, які силою зброї опиралися експропріації їхньої власності. Ставити в цій ситуації завдання експропріації засобів виробництва основної маси селянства означало б відкрити у громадянській війні новий фронт, тобто протиставити кадровому складу партії більшовиків селян-одноосібників, Червону армію, яка складалася переважно із селян і навіть власну партію, яка стала масовою внаслідок того, що керівництво більшовиків погодилося реалізувати селянську вимогу «чорного переділу».

Зрозуміло, що селяни-власники бажали реалізувати вирощувану ними продукцію на вільному ринку, а державі погоджувалися віддати її певну частку в розумних межах у вигляді податку. Зрозуміло й те, що держава бажала контролювати виробничі процеси в сільському господарстві так, як вона робила в «командних висотах» економіки. Бажання обох сторін були протилежними. Щоб вийти з глухого кута, програма РКП(б) проголошувала метою більшовиків організацію великого соціалістичного землеробства, тобто землеробства у володінні, користуванні й розпорядженні держави-комуни.

Керівники РКП(б), починаючи від В. Леніна, не заморочувалися питанням, чи були більшовики комуністами, чи не були. За К. Марксом, суспільство (а на першому етапі після пролетарської революції — відмираюча держава диктатури пролетаріату) перерозподіляло матеріальні цінності між містом і селом. Адже всі вони перебували у власності суспільства. Підмінивши суспільну власність на засоби виробництва експропрійованою в суспільства державною власністю й приховуючи за поняттям «диктатури пролетаріату» власну диктатуру, керівники РКП(б) одночасно підтримали без всякої підміни проголошувану Марксом тезу про те, що комунізм уже в першій фазі, тобто при соціалізмі позбудеться товарно-грошових відносин і вільного ринку. Реалізація цієї тези забезпечувала їм цілковиту владу над суспільством.

Яким шляхом ленінська держава-комуна мусила просуватися з метою одержавлення сільського господарства? Програма РКП(б) так описувала цей шлях:

«Радянська влада, здійснивши цілковите скасування приватної власності на землю, перейшла вже до проведення в життя цілого ряду заходів, спрямованих до організації великого соціалістичного землеробства. Найважливішими із цих заходів є:

[7] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 195.

1. влаштування радянських господарств, тобто великих соціалістичних економій;

2. підтримка громад і рівною мірою товариств для громадського обробітку землі;

3. організація державного засіву всіх, кого б то не було, незасіяних земель;

4. державна мобілізація всіх агрономічних сил для енергійних засобів із підвищення сільськогосподарської культури;

5. підтримка сільськогосподарських комун, як цілком добровільних *союзів землеробів для ведення великого спільного господарства*» [8].

Отже, організація великого соціалістичного землеробства потрапляла у залежність від бажання селян цілком добровільно об'єднуватися в сільськогосподарські комуни або працювати в радянських господарствах, іншими словами — у державних економіях під керівництвом радянських чиновників. Пояснюючи такий вихід із глухого кута, програма РКП(б) жодним словом не прохопилася про справжні цілі партії більшовиків у її зусиллях організувати велике соціалістичне землеробство. Усі перелічені заходи розглядалися як «єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці» [9].

Закликаючи партію спиратися на пролетарські й напівпролетарські прошарки села й придушувати опір ленінській політиці з боку сільської буржуазії, тобто куркульства, програма РКП(б) сподівалася на підтримку селян-середняків, які стали переважною часткою сільського населення:

«Щодо середнього селянства політика РКП полягає у поступовому й планомірному залученні його в роботу соціалістичного будівництва. Партія ставить своїм завданням відділяти його від куркулів, привертати його на бік робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись із його відсталістю засобами ідейного впливу, аж ніяк не засобами придушення, прагнучи в усіх випадках, де зачеплені його життєві інтереси, до практичних угод із ним, ідучи на поступки йому у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень» [10].

Наскільки вірогідними були сподівання більшовиків на підтримку селянами соціалістичних перетворень у сільському господарстві? Доводиться знову згадати, що позбавлений приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку комуносоціалізм був породженням фантазії К. Маркса, який не знав повсякденного життя і виживав із сім'єю завдяки матеріальній допомозі свого соратника Ф. Енгельса. Вожді російського комунізму прикрилися термінологією революційного марксизму, кардинально змінивши його суть. Однак вони спокусилися на цю фантазію, тому що будували державу, покликану тримати суспільство в залізних шорах.

Міські жителі працювали в колективах, одержуючи заробітну плату чи від капіталіста, чи від держави. З ними в радянської держави не було клопоту. Селяни, навіть перебуваючи в громаді, працювали одноосібно. У кожного з них були різні виробничі обставини, які позначалися на врожаї (якість і

[8] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 405.

[9] Там само.

[10] Там само. С. 406—407.

кількість орної землі, наявність реманенту, склад сім'ї, агротехнічна грамотність, ставлення до праці тощо). Вони не могли уявити собі колективної праці під наглядом чиновників.

Найбільш досвідчений у спілкуванні із селянами соратник Леніна, яким був Александр Шліхтер, гранично відверто висловився з приводу ставлення селянина до праці в комунах у газеті «Экономическая жизнь» від 5 грудня 1919 р.:

«Словами, книжками та логічними доводами про перевагу комунального характеру сільського господарства його не переконаємо. Він не те що боїться й ненавидить, кажучи мовою українського хлібороба, "комунію" — ні, селянин насамперед не вірить, що за комунальної системи господарства в робітничої комуни, де втрачено власну ініціативу, не подохнуть коні з голоду, не зостанеться земля незораною, не розвалиться хата тощо» [11].

Не менш відверто Шліхтер характеризував у цій статті становище в радянських господарствах:

«Виробництво в радянських господарствах повинно бути реальним джерелом живлення пролетарських мас, а не богадільнею для місцевих сільськогосподарських службовців і робітників. Треба надати міським робітникам право фактичного нагляду за тим, як ведеться справа в радянських господарствах. Лише за такої умови машини й знаряддя буде дійсно відремонтовано, жнивові загони буде організовано й розподілено по місцях своєчасно, засівну площу буде засіяно повнотою й хліб передано розподільчим апаратам Наркомпроду без затаювання» [12].

Рахуючись із наміром держави-комуни перерозподіляти вироблені в місті й на селі продукти руками своїх чиновників, а не через ринок, Шліхтер змушений був ідеалізувати міських робітників і безпідставно критикувати селян, яких одним розчерком пера оголосили робітниками або службовцями, коли їх змусили працювати в радгоспі.

Реагуючи на заклики більшовицьких вождів вступати в комуни, селяни «голосували ногами». У 1919 р., за даними 35 губерній під радянським контролем, функціонувала лише 1961 комуна. У 1920 р., за даними 49 губерній і областей, їх кількість скоротилася до 1892 [13].

До самого слова «комуна» селяни почали ставитися з відразою. 16 березня 1919 р. Раднарком РСФРР опублікував декрет, за яким споживчі кооперативи реорганізовувалися в єдиний розподільчий орган під назвою «споживча комуна». Назва зробила декрет недієздатним. Постановою ВЦВК від 30 червня ці комуни довелося перейменувати на «робітничо-селянські споживчі товариства». Місяцем пізніше Ленін у своїй знаменитій праці «Великий почин» із досадою зауважив: «Усяке підприємство, засновуване комуністами або з їх участю, часто-густо одразу вже оголошується "комуною". Було б дуже корисно слово "комуна" вигнати з *ходячого* вжитку, заборонити хапати це слово кому попало» [14].

---

[11] Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків, 1932. С. 161.
[12] Там само. С. 160.
[13] Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. Москва, 1973. С. 80—81.
[14] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 25, 449.

З особливим обуренням на політику насадження комун і радгоспів реагувало українське селянство. На відміну від Росії, де поміщицька земля була розподілена у 1918 р. на засадах «чорного переділу», в окупованій Україні прискореними темпами почало відбуватися створення «соціалістичного землеробства». Навесні 1919 р. у республіці було організовано на матеріальній базі поміщицьких маєтків 1685 радгоспів. Ставлення до них навколишні селяни виявили діями, схарактеризованими в телеграмі В. Мещерякова В. Леніну й наркому землеробства С. Середі від 11 липня 1919 р. таким чином:

«Тепер вкрай необхідна термінова допомога рішуче призупинити гігантські, постійно посилювані грабунки й крадіжки в радгоспів худоби, інвентарю, майна» [15].

Поміщицьке майно селяни вважали своїм, а не державним. Вилучення його з радгоспів вони аж ніяк не вважали крадіжкою. Працювати в радгоспах на державу, як працювали до революції на поміщиків, вони не бажали.

Маючи вже досвід краху радянської влади в Україні, спричиненого форсуванням «соціалістичного землеробства», В. Ленін у грудні 1919 р. зауважив на VIII партконференції:

«З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, коли він заявив, що радянські господарства мають бути основою нашого комуністичного будівництва, то це невірно. Жодним чином так ставити справу ми не можемо. Ми мусимо визнати, що тільки дуже невелику частину культурних господарств ми повинні дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не одержимо, а нам цей блок необхідний» [16].

На цій же партконференції Ленін кинув кілька фраз, які треба уважно проаналізувати. Ось вони:

«При найменшому поліпшенні воєнного становища ми повинні якомога більше сил приділити продовольчій роботі, бо це — основа всього. Продрозверстка повинна бути доведена до кінця. І тільки тоді, коли ми розв'яжемо це завдання, і у нас буде соціалістичний фундамент, ми зможемо споруджувати на цьому соціалістичному фундаменті всю ту розкішну будову соціалізму, яку ми не раз починали споруджувати згори і яка не раз руйнувалася» [17].

Виходить, що аграрно-селянська політика радянської влади аж до кінця 1919 р. нагадувала вождю більшовиків, як він образно висловився, зведення «розкішної будови соціалізму» не з фундаменту, а зі стелі. Він уже переконався в тому, що основна маса селян, тобто переважна більшість населення країни не виявляла бажання увійти в комуни й радгоспи. Разом із тим він не бажав відмовлятися від комуністичного штурму, стратегія й тактика якого склалася в його голові після прибуття з еміграції в революційний Петроград. Як повинна була діяти створювана ним держава-комуна, щоб забезпечувати продовольчими ресурсами одержавлені «командні висоти» економіки? Ленін не знаходив іншої відповіді, крім уже використаної на практиці: продрозверстка повинна бути доведена до кінця!

---

[15] Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Киев, 1986. С. 64.

[16] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. Москва, 1961. С. 111—112.

[17] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 337.

Іншими словами, не маючи змоги взяти під контроль процес виробництва сільськогосподарської продукції, щоб здобути можливість перерозподіляти її за власним вибором, держава повинна була взяти під контроль уже вироблену селянами-одноосібниками продукцію, реквізуючи певну її частку — теж за власним вибором. У цьому полягала ідея і суть продрозверстки. Нічого нового Ленін не вніс у цю ідею у виступі на VIII конференції РКП(б).

У багатьох регіонах країни селяни відповідали на реквізицію своєї продукції в довільних розмірах антирадянськими повстаннями. В Україні масштаб і сила цих повстань призвели до падіння радянської влади. Однак продрозверстка загрожувала владі не тільки повстаннями, тобто політичною, але й економічною небезпекою. Самостійно господарюючи, але знаючи, що держава реквізуватиме довільну частку одержаного врожаю й не дозволятиме реалізувати через приватну торгівлю ту частку, яка залишиться, селяни мали можливість обмежити свої посіви, щоб не працювати на державу задарма. У 1919 р., коли запроваджувалася продрозверстка, вони були заскочені зненацька. У 1920 р., на другому її році, площа засіяних земель відчутно скоротилася. Можна було не сумніватися, що продрозверстка 1921 р. призвела б до економічного колапсу. Восени 1920 р. посипалися питання: що із цим усім треба робити?

Першим відповів Валеріан Оболенський, який працював і публікувався під партійним псевдонімом Н. Осинський. Виходець із сім'ї дрібного поміщика Курської губернії (мати була дочкою військового інженера Петриченка з Чугуєва), він завжди заперечував зв'язок із князівською династією Оболенських. З дитинства володів німецькою і французькою мовами, здобув вищу освіту в університетах Москви, Мюнхена й Берліна. Від 1907 р. став більшовиком. З приходом більшовиків до влади очолив Державний банк, після чого за дорученням В. Леніна організував Вищу раду народного господарства й став її першим головою. Унаслідок відхилень від лінії партії (спочатку як один з лідерів «лівих комуністів», а потім — як активний діяч групи «демократичного централізму»), Осинський не затримався на найвищих посадах. Проте його професійний рівень цінували, і у серпні 1920 р. А. Цюрупа повернув Осинського в урядовий апарат на посаду заступника наркома продовольства.

5 вересня 1920 р. Осинський виступив у газеті «Правда» зі статтею «Сільськогосподарська криза й соціалістичне будівництво на селі», у якій доводив необхідність рішучого переходу до державного регулювання аграрного виробництва. Пізніше він опублікував у цій газеті ще чотири статті для розвитку висунутої ідеї, а в листопаді продублював їх у виданій масовим накладом брошурі «Державне регулювання селянського господарства».

14 вересня політбюро ЦК РКП(б) створило комісію у зв'язку з «кризою в селянстві». Комісія зацікавилася ідеями Осинського й вирішила розпочати в газеті «Правда» дискусію на тему державного регулювання сільського господарства. За дорученням Леніна працівники Наркомпроду і Наркомзему почали готувати для затвердження на VIII Всеросійському з'їзді рад РСФРР, скликання якого призначалося на грудень, законопроєкт «Про заходи зміцнення і розвитку селянського господарства» [18].

[18] Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921—1923. Москва, 1969. С. 47.

Розглядаючи політику партії в аграрно-селянському питанні, переважна більшість учасників дискусії навіть не торкалася питання про можливість негайної колективізації селянства. Найрішучішим чином проти цієї ідеї виступив сам Ленін. У доповіді на засіданні більшовицької фракції VIII з'їзду рад 24 грудня він закрив цю тему такими словами:

«Питання про колгоспи не стоїть як чергове. Я знаю, що колгоспи ще настільки не налагоджені, у такому плачевному стані, що вони виправдовують назву богаділень. Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться» [19].

А. Шліхтер називав богадільнями радгоспи, а В. Ленін — колгоспи. Обидва мали для цього всі підстави. Доводилося мати справу із селянами-одноосібниками, які не бажали миритися з продрозверсткою. Н. Осинський пропонував вихід із глухого кута, підтриманий у дискусії багатьма її учасниками: заступником голови ВРНГ Ю. Ларіним, членом колегії Наркомпроду А. Свідерським, заступником наркома землеробства І. Теодоровичем і багатьма іншими відповідальними працівниками урядового апарату [20].

Передусім Осинський вимагав не скасовувати продрозверстку. Полемізуючи з нечисленними противниками державного регулювання селянського господарства в урядовому апараті, він писав:

«Знаходяться товариші, які пропонують замінити державну монополію продовольчим податком. Нехай держава бере не надлишки, а тільки певну порцію кожного роду продуктів. Якщо селянин виробить що-небудь понад завчасно оголошену ставку податку, — це залишається в його вільному розпорядженні. Тоді в нього з'явиться стимул, який спонукатиме більше виробляти, підтримувати й розвивати своє господарство» [21].

Відповідаючи опонентам, Осинський рішуче заявляв: «Це — крах примусової заготівлі в будь-якій її формі. Криза селянського господарства насамперед позначається на посівній площі й на врожайності. Тому найперше держава повинна взятися за регулювання посіву й обробки землі» [22].

28 жовтня колегія Наркомпроду ухвалила за доповіддю Осинського наступні тези:

«1. Підготувати продоргани до кампанії планомірного засіву;

2. Створити державний насіннєвий фонд вилученням із рук виробників і зосередженням у руках державних органів кількості насіння, що забезпечує засівання всієї площі засіву основних культур» [23].

Ленін, який уважно слідкував за роботою Осинського і його колег в Наркомпроді і Наркомземі, у виступі на Московській губпартконференції 21 листопада повідомляв присутнім, що на VIII Всеросійському з'їзді рад питання про господарське будівництво має стати центральним:

---

[19] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 173—174.

[20] Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. Москва, 1967. С. 215—223.

[21] Осинский Н. Государственное регулирование крестьянского хозяйства. Сборник статей. Москва, 1920. С. 16.

[22] Там само. С. 17.

[23] Там само. С. 30.

«Весь порядок денний пристосований до того, щоб всю увагу й турботу всіх делегатів, що з'їхалися, усієї маси радянських і партійних працівників у всій республіці зосередити на господарській стороні, на відбудуванні транспорту, промисловості, на тому, що названо обережно "допомогою селянському господарству", але що означає далеко більше — цілу систему, обдумана низку заходів для того, щоб селянське господарство, яке існуватиме ще досить довго, підняти на належну висоту» [24].

Проаналізуємо хід думок вождя більшовиків, викладений перед делегатами губпартконференції. Ситуація в сільському господарстві була загрозливою. За три місяці після Всеросійського з'їзду рад починалася посівна кампанія, і ні в кого не виникало сумнівів, що селяни на третьому році продрозверстки провалять її. Адже не існувало хоч якоїсь причини засівали всю відвойовану в держави земельну площу. Вони знали, що держава надолужить своє, реквізуючи одержаний ними врожай у невідомій для них кількості. Щоби попередити недосів, партія мала, на думку Леніна, прийти на допомогу відсталому, несвідомому селянству встановленням обов'язкового плану засіву й «зібрати», тобто реквізувати додаткові (понад продрозверстку, призначену для задоволення державних потреб) обсяги зерна, достатні для засіву полів за встановленим державою планом. Цим заходам надавалася назва «державного регулювання аграрного виробництва», спрямованого не на попередження економічного колапсу, як виявлялося насправді, а на допомогу селянському господарству, яке треба було підняти на «належну висоту». Ленін будував у завойованій більшовиками країні викривлений світ комуносоціалізму, і його виклад аграрно-селянської політики партії міг бути тільки таким же викривленим.

24 грудня законопроєкт «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» обговорювався в комуністичній фракції з'їзду рад і був прийнятий у такій мотивувальній редакції:

«Покладаючи на всі органи Радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави й правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарств середняків і бідняків» [25].

У цій постанові прямим текстом йшлося, що виконання посівної розверстки є державним обов'язком селян, тобто, використовуючи дореволюційну лексику, селянською повинністю. Більшовицькі законодавці не сумнівалися в тому, що подвійна розверстка — продовольча й посівна усуне загрозу економічної катастрофи, яка нависала над країною. І справді, якщо держава створила Головкомтруд, що закріпив робітників за підприємствами, на яких вони працювали, то що могло перешкодити ленінському Раднаркому створити ще один главк для запровадження посівної розверстки?

[24] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 337.

[25] Восьмой Всероссийский съезд Советов. 22—29 декабря 1920 года. Стенографический отчет. Москва, 1921. С. 267.

Ленін поспішав. На засіданні комуністичної фракції з'їзду він несхвально поставився до пропозиції А. Шліхтера не перетворювати законопроєкт про посівну розверстку на закон безпосередньо на з'їзді, а відкласти його до найближчої сесії ВЦВК, щоб мати час для роз'яснювальної роботи серед селянства. «Ми намагалися в РНК скоріше надати цьому законопроєктові форм найбільш підготовлених, щоб з'їзд Рад, де найбільше буде представників з місць, устиг ухвалити остаточне рішення, — аргументував він. — Нам загрожує небезпека спізнитися провести цю кампанію на місці» [26]. І справді, потрібно було мати резерв часу, щоб змонтувати ще один бюрократичний «центр» командної економіки — Центрпосівком з підвідомчими йому установами аж до волосного рівня.

На з'їзді лунали й інші пропозиції, «як привести до тями куркульню». Голова уряду негативно, хоч у м'якій формі («я б від цього застеріг») відреагував на пропозиції деяких делегатів націоналізувати селянський реманент. Закликаючи делегатів обмежитися мінімумом, він стурбовано зауважив, що в разі зволікання із втручанням держави в селянське виробництво насіннєве зерно з'їдять, і нічим буде засіяти поля. Вождь знову повторив свій головний аргумент, видаючи державний примус за благо для самого селянина: «Суть законопроєкту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі» [27].

Реалізація нового закону здійснювалася шаленими темпами. У губерніях засновувалися комітети з розширення посівів і поліпшення обробітку землі — посівкоми. Вони складалися з представників губземвідділу, губпродкому, губраднаргоспу і губкомтруду на чолі з головою губвиконкому. За цим же принципом утворювалися повітові й волосні комітети. Обґрунтовуючи аграрно-селянську політику радянського уряду, Ленін на VIII з'їзді рад висловив сподівання на те, що розверстка 1921 р. дасть державі не менше 300 млн пудів хліба, і при цьому зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни» [28].

У пропозиціях Осинського йшлося про «державне регулювання посіву й обробки землі». Так само в законі, ухваленому VIII Всеросійським з'їздом рад, йшлося про «повний засів полів за завданням держави й правильний їх обробіток». Чи можна було суто технічно налагодити стеження за мільйонами селян-одноосібників, домагаючись від них старанного ставлення до вирощування посіяного? Чи могла держава приставити до кожного селянина-одноосібника чиновника-наглядача? Накладувана на селян подвійна розверстка була спробою створювати «розкішну будову соціалізму», як висловлювався Ленін, зі стелі, а не з фундаменту. Спроба подолати об'єктивні закони ринкової економіки юридичними законами з голови будівників спотвореного світу комуносоціалізму підштовхувала радянське суспільство не до комунізму, як проголошувалося з усіх трибун, а до становища, що існувало в сільському господарстві до 19 лютого 1861 р., тобто до кріпосництва.

[26] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 171.
[27] Там само. С. 172.
[28] Там само. С. 142.

7.2.

КРАХ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Приступаючи з весни 1918 р. до комуністичного штурму, В. Ленін поставив за мету перетворити створювані матеріальні цінності з товару на продукт і замінити опосередкований вільним ринком обмін товарів прямим розподілом продуктів через систему державних або контрольованих державою громадських інститутів. Тим самим крах успадкованої від попереднього соціально-економічного ладу фінансової системи був запрограмований від початку. У розпорядженні більшовиків опинився друкарський верстат. Потрібно встановити, як вони цим скористалися.

Відповідь на це питання Ленін дав у травні 1918 р. в полемічній праці «Про "ліве хлоп'яцтво" і про дрібнобуржуазність», спрямованій проти «лівих комуністів»:

«Дрібний буржуа має запас грошенят, кілька тисяч, накоплених "правдами" й особливо неправдами під час війни... Гроші, це — свідоцтво на одержання суспільного багатства, і багатомільйонна верства дрібних власників, міцно тримаючи це свідоцтво, ховає його від "держави", ні в який соціалізм і комунізм не вірячи, "відсиджуючись" від пролетарської бурі» [29].

Цю ж думку, але в образній формі висловив талановитий співавтор прославленої «Азбуки коммунизма» (разом з Ніколаєм Бухаріним), секретар ЦК і член оргбюро ЦК РКП(б) в 1920 р. Євген Преображенський. Він порівняв друкарський верстат Монетного двору з кулеметом Наркомфіну, який обстрілював тили грошової системи буржуазного ладу, перетворюючи закони грошового обігу буржуазного режиму на засіб знищення цього режиму [30].

Наскільки відповідь Леніна в брошурі «Про "ліве хлоп'яцтво" і про дрібнобуржуазність» була задовільною у контексті інтересів створюваної ним же держави-комуни? Розібратися в цьому допомагає її переформулювання Преображенським в образну форму. Справді, більшовики ламали буржуазний лад різними способами, у тому числі фінансовою політикою. Але ж у Росії вже досить довго існував більшовицький, а не буржуазний режим. Виходить, що кулемет Наркомфіну бив радянськими тилами... Оскільки прагнення Леніна обійтися у регулюванні економічного життя без вільного ринку було нездійсненним, крах фінансової системи став одним із перших переконливих свідчень провалу комуністичного штурму.

Через рік після лекції, викладеної «лівим комуністам», Ленін оцінив радянську дійсність більш об'ємно. Ухвалена у березні 1919 р. програма РКП(б), автором якої він був, формулювала зміст фінансової політики партії таким чином:

«На початку переходу від капіталізму до комунізму, коли ще не організоване повністю комуністичне виробництво й розподіл продуктів, знищення грошей є неможливим... РКП буде відстоювати перехід від системи

[29] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 280—281.

[30] Преображенский Е.А. Бумажные деньги в эпоху пролетарской диктатуры. Москва, 1920. С. 4.

контрибуцій із капіталістів, яка була історично необхідною і законною на початку соціалістичної революції, до прогресивного прибуткового й майнового податку. А оскільки цей податок переживає сам себе внаслідок широко здійсненої експропріації заможних класів, покриття державних витрат повинне ґрунтуватися на безпосередньому оберненні частини доходів від різних державних монополій у державний дохід» [31].

Держава була спроможна запровадити скільки завгодно монополій, але чи могла вона скористатися ними для збільшення дохідної частини бюджету? В умовах стрімкого знецінення грошей бюджет зникав, залишаючи державу з усіма її фінансовими зобов'язаннями в безпорадному стані. З другої половини 1918 і до 1920 рр. кількість грошових знаків в обігу зросла з 43,7 до 1168 млрд рублів, а купівельна спроможність рубля зменшилася в 188 разів [32].

З виступу члена президії ВРНГ Григорія Сокольнікова на Всеросійському з'їзді рад народного господарства (кінець травня 1918 р.) можна зрозуміти, що Тимчасовий уряд збільшив кількість паперової грошової маси в обігу з 9,1 млрд в січні до 15,8 млрд рублів наприкінці вересня 1917 р. (9 місяців). Натомість Раднарком РСФРР наростив грошову масу істотно більше: з 15,8 млрд на початку жовтня 1917 р. до 35,8 млрд у травні 1918 р. (8 місяців) [33].

Аналізуючи перші місяці емісійної політики Раднаркому, заступник наркома фінансів РСФРР Фьодор Сиромолотов визнавав у 1919 р.: «З кредитних білетів, забезпечених раніше обміном на золото, вони (гроші — *С.К.*) перетворилися на розрахункові знаки державного казначейства... Грошова маса, втрачаючи свою реальну вартість, набрякає у величезний гнійник. Необхідні, ймовірно, деякі припарки для лікування цього гнійника, хоча б у вигляді високих цін та посилення самої емісії» [34].

Оскільки підвищення цін не влаштовувало уряд із багатьох причин, пріоритет віддали посиленій емісії, хоч із кожним новим випуском паперових рублів їх реальна вартість дедалі інтенсивніше зменшувалася.

Основна маса емісії у 1918/19 і 1919/20 господарських роках скеровувалася на село. Селяни брали гроші в обмін на зерно, хоч розуміли, що рублі перетворюються на порожні папірці. Альтернативою була реквізиція хліба, тобто продрозверстка. Дохідна частка бюджету країни скоротилася від емісії з 523 млн довоєнних рублів у 1918/19 рр. до 390 млн у 1919/1920 рр. За цей же час дохід від продрозверстки підвищився зі 121 до 253 млн довоєнних рублів [35].

Відкриваючи у травні 1919 р. Всеросійський з'їзд завідувачів фінансових відділів, наркомфін Микола Крестинський заявив, що його відомство готується

---

[31] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 408—409.

[32] Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917—1950). Москва, 1970. С. 54.

[33] Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства. 25 мая — 4 июня 1918 г. Стенографический отчет. Москва, 1918. С. 119.

[34] Сыромолотов Ф. Социализм и деньги. *Два года диктатуры пролетариата. 1917—1919*. Москва: Редакционно-издательский отдел ВСНХ, 1919. С. 56, 57.

[35] Айхенвальд А. Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР. З передмовою М.І. Бухаріна. Харків, 1928. С. 233.

до переходу на безгрошові розрахунки й додав, що в розвинутому комуністичному суспільстві уряд не потребуватиме особливого фінансового відомства й не буде здійснювати яку-небудь фінансову політику. Водночас він висловив припущення, що рубль може залишитися обліковою одиницею й тоді, коли грошей в їх матеріалізованому вигляді зовсім не стане [36].

Заступник голови ВРНГ Владімір Мілютін вітав майбутній перехід до безгрошових розрахунків, але зосередився у своєму виступі на поточних проблемах:

«Безгрошова система не є безоплатна система. Навпаки. Доходи підприємства, як і його витрати повинні вестися й враховуватися в грошових знаках, але гроші при цьому не повинні переходити з рук у руки, а мають бути тільки записані в певній кількості мільйонів рублів. Повинно бути враховано, що певне підприємство витрачає стільки-то мільйонів, випустило на стільки-то мільйонів продуктів... Завдяки такому бухгалтерському розрахунку, ми будемо мати можливість судити про те, чи розвивається підприємство, чи відстає, за якими причинами, де хвороба, що потрібно лікувати. Проте, повторюю, при таких розрахунках між окремими підприємствами за закупки й за випуском продуктів обіг грошових знаків цілком необов'язковий» [37].

Майже одночасно заступник Крестинського Ф. Сиромолотов у цитованій вище статті визнав, що інфляційний рубль не може служити ефективним засобом обліку:

«Облік потребує іншої постійної одиниці; можливо, це буде одиниця праці в часі, тобто трудогодина, яка може бути приведена надалі до універсальної одиниці обліку живої енергії — до калорії [38].

У січні 1920 р. III Всеросійський з'їзд рад народного господарства ухвалив врешті-решт тезу, яка проголошувала: «Унаслідок виняткової нестабільності грошової одиниці й одиниці обліку (рубля) доцільно встановити нову одиницю бухгалтерського обліку, прийнявши як основну систему мір трудову одиницю» [39].

Так з'явилося словосполучення «трудовая единица», скорочено «тред». Цей неологізм узяла на озброєння створена при Наркоматі РСФРР комісія на чолі з економістом Станіславом Струміліним. Вона тривалий час працювала над законопроєктом під назвою «Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР» [40].

У червні 1920 р. була опублікована резолюція ВЦВК, яка повторювала попередні декларативні заяви причетних до фінансового відомства посадовців про бажаність ліквідації грошової системи. У резолюції конституційно найвищого органу влади підкреслювалася важливість поширення безготівкових розрахунків «з метою цілковитого скасування грошової системи —

[36] Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. Москва, 1919. С. 9—10, 84.
[37] Там само. С. 51—52.
[38] Сыромолотов Ф. Социализм и деньги. *Два года диктатуры пролетариата. 1917—1919*. С. 58.
[39] Карр Э. Большевистская революция 1917—1923. Москва, 1990. Т. 2. С. 610.
[40] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 1. С. 453.

рішення, яке перебуває в повній гармонії з фундаментальними проблемами господарського й промислового розвитку РСФРР» [41]. Навздогін Раднарком РСФРР опублікував 15 липня декрет «Про розрахункові операції радянських і громадських установ між собою, з приватними підприємствами й окремими особами». Передбачалося, що розрахунки повинні відбуватися через Державний банк шляхом занесення в книги, без передачі валюти, трат або чеків від однієї особи до іншої [42]. Проте й у цьому декреті підтверджувалося значення рубля як одиниці обліку.

Друга половина 1920 р. характеризувалася дальшим наступом на товарно-грошові відносини й вільний ринок. Громадянська війна закінчилася цілковитою перемогою радянської влади. З Польщею провадилися переговори про укладення миру. Керманичам РКП(б) здалося, що надійшов час для прискорення комуністичного штурму.

Згаданий вище декрет РНК РСФРР від 15 липня 1920 р. про розрахункові операції був націлений на остаточне зосередження всієї постачальницько-розподільчої мережі в руках держави. Він починався з такої рішучої заборони:

«Всі радянські й громадські підприємства й організації, що потребують яких би то не було предметів, зобов'язані для їх одержання звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Будь-яке придбання виробів, матеріалів, продуктів тощо безпосередньо на вільному ринку вказаним вище установам, підприємствам і організаціям... забороняється» [43].

11 жовтня РНК РСФРР ухвалив постанову «Про скасування деяких грошових розрахунків». У ній Наркомфіну доручалося розробити й внести на розгляд уряду проєкт декрету про скасування оплати поштових і телеграфних операцій, користування телефоном, водогоном, електрикою, паливом, продуктами, що розподілялися Наркомпродом тощо. Скасування оплати поширювалося «як на державні установи й підприємства, так і на зайнятих у них робітників та службовців» [44].

Поспіх із ліквідацією оплати за продукти й послуги не був випадковим. Наркомпрод, Наркомфін і Рабкрин, які готували декрет, у спільній записці, поданій урядові 15 грудня, пояснювали необхідність безплатного розподілу тим, що в умовах обвальної інфляції витрати на апарат, який здійснював грошові розрахунки, виявляться більшими, ніж зібрані ним кошти [45].

Спричинене комуністичним штурмом фінансове банкрутство країни діячі компартійно-радянського апарату виправдовували тим, що товарно-грошові відносини приречені на відмирання вже за соціалізму. У жовтні 1920 р. на запрошення керівників Комуністичної партії Німеччини голова виконкому Комінтерну Григорій Зінов'єв і голова Московської губпрофради Алексєй Лозовський прибули в цю країну. На зауваження одного соціал-демократа,

[41] Yurovsky L.N. Currency Problems and Policy of the Soviet Union. London, 1925. P. 33—34.
[42] *Известия ВЦИК*. 1920. 20 июля.
[43] Там само. 1920. 20 июля.
[44] Берхин И.Б. Так что же такое «военный коммунизм?» *История СССР*. 1990. № 3. С. 140.
[45] Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. С. 32.

що інфляція в радянській Росії, яка всіх перемогла, більша, ніж у притиснутій Версальським мирним договором Німеччині, Зінов'єв так відповідав:

«Коли в нас у Росії падає вартість рубля, то це дуже важко для нас, нема чого приховувати. Проте в нас є вихід, у нас є просвіт. Ми говоримо: ми йдемо назустріч тому, що *знищимо будь-які гроші*. Ми натуралізуємо заробітну плату, ми введемо безплатний трамвай, у нас безплатна школа, безплатний, хоч поки що кепський обід, у нас безплатне житло, освітлення і т. п.» [46].

Процес знищення грошового обігу детально описав в «Азбуке коммунизма» Є. Преображенський. Перед його внутрішнім зором вимальовувалася така картина:

«Спочатку гроші виганяються зі сфери продуктообміну всередині націоналізованих підприємств (фабрики, залізниці, радянське господарство тощо). Потім гроші зникають зі сфери розрахунків між державою і працівниками соціалістичної держави (тобто між Радянською владою, службовцями й робітниками радянських підприємств). Далі гроші відпадають, замінюючись товарообміном, в обігу між державою і дрібним виробництвом (селянами, кустарями). Потім гроші зникають всередині дрібного господарства. Може статися, що вони зникнуть остаточно лише разом із самим дрібним господарством» [47].

Не варто сумніватися в тому, що Преображенський спілкувався з Леніним із приводу механізму ліквідації грошового обігу. Намальована ним картина перекликається із судженнями Леніна. Однак судження вождя залишалися непевними. Це показало обговорення пропозицій комісії зі скасування грошових податків, яка була створена Раднаркомом 3 листопада в складі заступника наркома фінансів С. Чуцкаєва (голова) і членів: Н. Бухаріна, М. Крестинського, Д. Курського, С. Середи, Ф. Сиромолотова, О. Шмидта. Згодом до комісії також увійшли М. Владимирський та А. Цюрупа [48].

18 листопада Раднарком у принципі ухвалив запропонований комісією Чуцкаєва законопроєкт про скасування грошових податків і передав його з деякими зауваженнями новій комісії з трьох осіб — С. Чуцкаєва, Д. Курського і Т. Сапронова. За умови одноголосного рішення вона мусила представити декрет на підпис Леніну, після чого внести його на затвердження «в радянському порядку» до президії ВЦВК [49].

30 листопада Ленін підписав декрет про припинення збирання всіх наявних податків — як загальнодержавних, так і місцевих. Одночасно він звернувся до Сергія Чуцкаєва з таким посланням:

«Перехід від грошей до безгрошового продуктообміну безспірний. Щоб цей перехід був успішно завершений, треба, щоби був здійснений *продуктообмін* (не *товарообмін*). Поки *ми не в силі* здійснити товарообмін, тобто давати селянству промпродукти, — доти селянство *змушене* залишатися при *уламках* товарного (а значить, *грошового*) обігу, при сурогаті його.

---

[46] Зиновьев Г. Двенадцать дней в Германии. Петроград, 1920. С. 97.

[47] Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы Р. К. П. (б). Петербург, 1920. С. 267.

[48] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 52. С. 355.

[49] Там само.

Скасувати сурогат (гроші), доки селянству не дали ще того, що усуває потребу в сурогаті, *економічно* неправильно.

Треба це обміркувати *дуже* серйозно»[50].

Аж до кінця грудня Ленін сподівався справитися з економічною катастрофою, що наближалася, накладеною на селян подвійною розверсткою. Проте вже в листопаді він почав задумуватися над тим, чи поєднання продовольчої та посівної розверстки сприятиме усуненню глухого кута у взаємовідносинах держави і селянства. Це засвідчує остання фраза в його листі до Чуцкаєва: «Треба це обміркувати *дуже* серйозно».

З усім тим, комуністичний штурм продовжувався з нестримною силою. 4 грудня Ленін підписав декрет «Про бесплатний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання». 27 грудня він же підписав постанову РНК «Про скасування грошових розрахунків за користування поштою, телеграфом і радіотелефоном» і декрет «Про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим у них робітникам та службовцям». Були також ухвалені декрети про скасування платні за житло, користування водогоном, каналізацією, газом, електрикою. Починаючи з січня 1921 р. запроваджувалося безплатне перевезення залізницею вантажів і робітників та службовців, «які їхали на роботу, у відпустку або з державної потреби»[51].

Наприкінці 1920 р. вже ніхто не мав сумнівів у тому, що вперше за багато років настали мирні часи. Тому ця законодавча активність очільників Кремля з усією переконливістю свідчить про те, що безгрошовий розподіл матеріальних благ не пов'язувався з воєнними обставинами, як пізніше намагалися запевнити радянських громадян спочатку політики, а потім історики. Подив викликає та гарячкова поспішність, з якою вожді РКП(б) прагнули хоч на папері, тобто в декретах, добудувати «розкішну будову соціалізму» (послуговуючись висловом Леніна). Адже вони не могли не бачити, що поставлені в залежність від державного постачання люди в містах голодують, бо система розподілу не могла здолати шлях від паперового декрету до повсякденного життя. Бачили вони й те, що цілковита залежність державного розподілу від узятих силою селянських продуктів не може тривати нескінченно довго. І все-таки Ленін підписав «комуністичні декрети»...

7.3.

ВТРАТА СПОДІВАНЬ НА РЕСУРСИ РАДЯНІЗОВАНОЇ ЄВРОПИ

У міру того, як Перша світова війна вичерпувала сили й ресурси сторін, у Центральних державах і Антанті наростали революційні настрої. Вони були менш поширеними у Великій Британії й Франції, перед якими після вступу

[50] Там само. С. 22—23.

[51] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 1. С. 453.

США у війну відкрилася перспектива перемоги, і більш інтенсивними в Німеччині та особливо в Австро-Угорщині, які почали програвати двобій з Антантою. Проте перша революція спалахнула в найслабшій ланці Антанти — у Російській імперії.

Мало хто із сучасників подій сумнівався в тому, що справа обмежиться Російською революцією. Одночасно зі спалахом революційних подій у Росії народилася концепція світової революції, відданими адептами якої стали більшовики. Виступаючи в цюрихському Народному домі 27 березня 1917 р., В. Ленін завершив свою промову двома здравицями: «Хай живе російська революція! Хай живе всесвітня робітнича революція, що почалася!» [52].

Повалення самодержавства в Росії Ленін розглядав як органічну частину світової революції, якою повинна була закінчитися імперіалістична війна, що охопила мало не весь світ. Концепція світової революції випливала з висунутого ним у 1914 р. гасла про перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що світова революція мусить бути пролетарською. Він сподівався на те, що пролетаріат, як і передрікали засновники марксизму в «Маніфесті Комуністичної партії», експропріює капіталістів. Подібно до того, як спрямована проти абсолютизму європейська революція 1848—1849 рр. утвердила капіталізм у провідних країнах континенту, викликана світовою війною пролетарська революція мусила утвердити в країнах Європи лад, який марксисти називали комунізмом.

Більшовики не відразу сприйняли «Квітневі тези» як керівництво до дії. Але після Жовтневого перевороту, який був успішно здійснений усупереч усім теоретичним настановам основоположників марксизму, авторитет Леніна в партії став незаперечним. Йому вдалося «заразити» вірою у світову революцію всіх її провідних діячів. Виступаючи 7 листопада 1917 р. в Петроградській раді робітничих і солдатських депутатів, він запевняв:

«У нас є та сила масової організації, яка переможе все й доведе пролетаріат до світової революції. У Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. Хай живе всесвітня соціалістична революція!» [53].

Закликаючи утвердити комунізм у країнах Європи, В. Ленін підходив до виконання цієї мети не з того краю, як родоначальники марксизму. К. Маркс і Ф. Енгельс закликали революційний пролетаріат встановити комуністичне суспільство, маючи на увазі аморфні людські спільноти, позбавлені ієрархічної структурованості — класи й суспільства. Ленін прагнув будувати комунізм за допомогою структурованих спільнот — партій і держав. У розрахунках на перемогу світової комуністичної революції він покладався на створювану в країні з величезним людськими і матеріальними ресурсами державу-комуну. Ця держава мусила знайти й розвинути в підірваних світовою війною

[52] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31. С. 75.

[53] Там само. Т. 35. С. 3.

сусідніх країнах споріднені з нею соціальні верстви й політичні сили, здатні продублювати ту послідовність подій, яка сприяла в Російській революції більшовицькому перевороту. Коли більшовики утвердилися при владі, сусідні країни затопив потік пропагандистів, навантажених конфіскованими у великих власників цінностями (валютою і золотом), щоб створювати комуністичні партії, подібні за структурою до РСДРП(б) — РКП(б). У країнах із загостреними війною соціальними відносинами назрівали революції, і ці пропагандисти мали завдання їх радянізувати.

Меншовики, праві есери та інші опоненти більшовиків радили не поспішати з радикальними соціально-економічними перетвореннями, можливими, на їхнє переконання, тільки в умовах світової революції. Відповідаючи їм, Ленін не приховував того, як він пов'язує комуністичний штурм, до якого готувався після виходу Росії з війни, з перспективою світової революції. У доповіді про діяльність Раднаркому на III Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 (11) січня 1918 р. він заявив:

«Коли нам змальовують трудність нашої справи, коли нам кажуть, що перемога соціалізму можлива тільки у світовому масштабі, то в цьому ми бачимо тільки спробу, особливо безнадійну, буржуазії та її вільних і невільних прихильників перекрутити найбезперечнішу істину. Звичайно, остаточна перемога соціалізму в одній країні неможлива... Тепер ми бачимо, що в усіх країнах світу соціалістична революція зріє не щодня, а щогодини» [54].

У цих словах, як і в багатьох інших висловлюваннях вождя більшовиків, знаходиться підтвердження того, що він вважав комуністичну революцію в Росію невіддільною від світової. Проте обмежитися тільки констатацією цього факту не випадає. Ленін був переконаний, що може й мусить реалізувати історичну місію, яка випала йому: спрямувати ресурси держави-комуни на розпалювання світової комуністичної революції. Цю переконаність можна встановити за багатьма фактами. Наприклад, в адресованому 29 січня 1919 р. листі до видатного російського історика, якого він поважав за його наукові праці, у минулому — одного з керівних діячів більшовицької партії, а потім члена ЦК РСДРП(м) і заступника міністра в Тимчасовому уряді Ніколая Рожкова, Ленін так схарактеризував поточний момент: «*Історія показала*, що це всесвітній крах буржуазної демократії й буржуазного парламентаризму, що без громадянської війни ніде не обійтись».

Хизуючись здобутою екстерном університетською освітою, голова більшовицького уряду додав до цього латинський вислів: «Volentem ducunt fata, nolentem trahunt» [55]. У перекладі це звучить так: хто хоче йти, того доля веде, а хто не хоче — того тягне. Цей вислів йому подобався не випадково. Ленін не вичікував історичних подій, а породжував їх і спрямовував у потрібному напрямку.

Сприяння держави-комуни розпалюванню революцій у сусідніх країнах не було безкорисливим. Ленін щиро вважав, що нав'язуваний народам Росії

[54] Там само. С. 266—267.

[55] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 267.

суспільно-економічний лад без зовнішньої допомоги не мав тривалих перспектив. Спрямовуючи на розпалювання світової революції наявні ресурси, він розраховував надалі на ресурси радянізованої Європи, які допомогли б радянській владі подолати внутрішні проблеми. Однак він намагався не оприлюднювати таких сподівань, обмежуючись загальними фразами про міжнародну пролетарську солідарність. Лише інколи такий розрахунок опинявся на поверхні. Доповідаючи про роботу на селі в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б), він вказав:

«Якби ми могли дати завтра 100 тис. першокласних тракторів, забезпечити їх бензином, забезпечити їх машиністами (ви прекрасно знаєте, що поки що це — фантазія), то середній селянин сказав би: "Я за комунію" (тобто за комунізм). Але для того, щоб це зробити, треба спочатку перемогти міжнародну буржуазію, треба примусити її дати нам ці трактори!» [56]. Отже, «примусити дати ці трактори...».

Соратники Леніна були більш відвертими. На II Всеросійському з'їзді рад народного господарства, який працював у Москві в грудні 1918 р., усі скаржилися на господарську розруху. Вона стрімко поглиблювалася внаслідок занепаду продуктивних сил під впливом зовнішніх та внутрішніх війн і розпаду звичного економічного порядку, спричиненого втручанням держави в реальні виробничі відносини. «Нам нема чого приховувати від себе, що наше економічне становище гірше, ніж минулого року, — заявив на з'їзді один із тодішніх керівників російських профспілок Давид Рязанов. — Наша єдина надія — це соціалістична революція на Заході. Жодної іншої надії немає» [57]. А в доповіді заступника голови ВРНГ Владіміра Мілютіна «Світове становище й економічне становище Росії» тема міжнародної допомоги перебувала на першому плані. «Єдиний шлях до порятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи, — підкреслив він, — злиття в одне Радянської Німеччини, Франції й Англії. Ось картина, з якої ми маємо виходити в побудові наших перспектив» [58].

Те ж саме повторював нарком фінансів РСФРР М. Крестинський. Виступаючи в травні 1919 р. на Всеросійському з'їзді завідувачів фінвідділів, нарком визнав украй тяжке фінансове становище Російської республіки й додав, що його відомство вживає заходів, котрі, як він сподівався, «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи й допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході» [59].

Через чотири роки, коли концепція світової соціалістичної революції стала неактуальною через те, що революція не відбулася, керівництво РКП(б) вирішило заявити про це на партійному з'їзді. Л. Каменєв, який зробив у березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) доповідь «Радянська республіка в капіталістичному оточенні», схарактеризував колишні надії, що покладалися на радянізовану Європу, гранично чітко:

---

[56] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 198.

[57] Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря — 27 декабря 1918 г.). Москва, 1919. С. 23.

[58] Там само. С. 9.

[59] Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. Москва, 1919. С. 30.

«Чи ставив хто-небудь коли-небудь із відповідальних комуністів перед собою завдання створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставити не можна» [60].

Аналізуючи сподівання керівників РКП(б) упродовж цих чотирьох років на допомогу радянізованої Європи, слід пам'ятати, що концепція світової революції змінилася на протилежну — будівництво соціалізму в капіталістичному оточенні. Враховуючи цю обставину, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС робив «невеличкі» правки під час републікації історичних джерел. У стенограмі X з'їзду РКП(б), повторно виданій у 1963 р., ця ключова фраза у доповіді Каменєва відсутня [61].

Праці В. Леніна теж були «підкореговані» в четвертому виданні, яке готувалося в сталінську добу, що засвідчує порівняння з другим і третім виданнями (вони ідентичні). Упорядники так званого «повного», тобто п'ятого видання, опублікованого в добу Л. Брежнєва, зберегли всі фальсифікації четвертого видання.

Наприклад, під час виступу з доповіддю про внутрішню і зовнішню політику 12 березня 1919 р. Ленін вказав, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, оцінюючи її в масштабі світової революції. Пояснюючи свою думку, він додав дві фрази, відсутні в четвертому і п'ятому виданнях: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко переможе революція в найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва» [62].

На урочистому засіданні Московської ради 6 листопада 1920 р. Ленін зробив знаменне визнання, торкаючись історії Жовтневого перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа переможе весь світ». Ці слова прямо не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». Але сталінські цензори зняли в цитованому вже тексті з виступу Леніна завершальну «крамольну» фразу: «В одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна» [63].

Повертаючись до систематизованого розгляду позиції керівників РКП(б) у справі радянізації Європи, слід насамперед розглянути дебати навколо ратифікації Брестського миру на VII екстреному з'їзді партії. На цьому з'їзді активно проявила себе група «лівих комуністів» на чолі з Н. Бухаріним — одним із провідних діячів в оточенні Леніна, його близького друга. Бухарін відмовлявся погодитися з Леніним, який уклав мир із Центральними державами, бо твердо вірив у німецьку революцію. Відмовляючись ратифікувати договір, він 7 березня заявив у співдоповіді про політичний звіт ЦК партії (доповідь зробив Ленін): «Кінець кінцем, міжнародна революція, і тільки вона одна, — наш порятунок» [64].

---

[60] Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г. Стенографический отчет. Москва, 1921. С. 252.
[61] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 450—465.
[62] Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. Т. XXIV. С. 33; Його ж. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 2.
[63] Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. Т. XXV. С. 474; Його ж. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 1.
[64] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 31.

Наступного дня, у співдоповіді про перегляд програми й назви партії (доповідь теж робив Ленін) Бухарін висловився в полеміці з вождем ще більш визначено: «Якщо нині соціалістична, загальноєвропейська, світова революція, як конкретний факт, що виплив на поверхню життя, ще не наступила, то ця революція вже зріє, навіть назріла, й економічний базис для цієї революції вже в наявності» [65].

Представник Московської партійної організації Андрій Бубнов полемізував із Леніним, висуваючи тотожні аргументи:

«Якщо в жовтні місяці, наприкінці вересня можна було говорити про переддень революції в Західній Європі й у Німеччині, то тепер можна сказати, що революція підходить до гострішого моменту, що вона напередодні того, щоб проявитися в найгостріших класових зіткненнях, тобто у формах безпосередньої громадянської війни. І якщо це дійсно так, — а ми глибоко переконані, що це дійсно так, — то тепер, у такій ситуації, коли не тільки назріває, а вже й назріла революційна криза в Західній Європі, коли ми маємо таку ситуацію, що міжнародна революція готується перейти в найгострішу, найбільш розгорнуту форму громадянської війни, — згода укласти мир у такій ситуації завдає удар справі міжнародного пролетаріату» [66].

На цьому з'їзді Ленін дав висловитися всім опонентам, а Бухаріну демонстративно надав право виступити зі співдоповідями до двох своїх доповідей. «Ліві комуністи» навели свої аргументи на користь відмови від ратифікації миру, тобто виступили за продовження революційної війни з кайзерівською Німеччиною в умовах відсутності армії. Вчитуючись у їхні аргументи, ми бачимо, що вони базувалися на передчутті майбутніх подій, а не на доконаних фактах. Це передчуття зраджувало їх, адже революція в Німеччині відбулася, як ми знаємо, не в березні, а в листопаді 1918 р., через 9 місяців. Реалістичною була позиція Леніна й тих цекістів, які підтримували його від того часу, коли це питання розглядалося на засіданнях Центрального комітету РСДРП(б). На засіданні 24 (11) січня 1918 р. Ленін переконував подивитися на проблему під таким кутом зору:

«Безсумнівно, мир, який ми змушені укладати зараз — мир паскудний, але якщо почнеться війна, то наш уряд буде зметений і мир укладатиметься іншим урядом... Прихильники революційної війни вказують, що ми цим самим будемо перебувати в громадянській війні з німецьким імперіалізмом, і що цим ми пробудимо в Німеччині революцію. Але ж Німеччина ще тільки вагітна революцією, а в нас уже народилася цілком здорова дитина — соціалістична республіка, яку ми можемо вбити, починаючи війну» [67].

Розглянемо тепер заяву, проголошену Леніним уже після того, як епопея з ратифікацією Брестського миру завершилася його цілковитою перемогою. У доповіді про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської ради 14 травня 1918 р. вождь заявив:

---

[65] Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стенографический отчет. Москва, 1962. С. 149.

[66] Там само. С. 50.

[67] Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. Москва, 1958. С. 108.

«Ми захищаємо не великодержавність: від Росії нічого не залишилося, крім Великоросії, — не національні інтереси, ми твердимо, що інтереси соціалізму, інтереси світового соціалізму вищі від інтересів національних, вищі від інтересів держави» [68].

У книзі «Росія під більшовиками» (Нью-Йоркське першовидання 1994 р.) Ричард Пайпс наводив цю заяву Леніна, після чого формулював свою постановку проблеми в розділі «Комунізм на експорт»:

«Упродовж п'яти років ленінського правління зовнішня політика Радянської Росії була додатком до політичної лінії РКП(б). І служити вона повинна була передусім і над усе інтересам світової соціалістичної революції. Необхідно підкреслити, що більшовики захопили владу не для того, щоб змінити Росію, а заради використання її для стрибка у світову революцію, — факт, який через численні понесені ними на міжнародному полі невдачі й наступне зосередження на "побудові комунізму в одній країні" легко можна недоглядіти» [69].

Отже, Р. Пайпс повірив запевненням вождя більшовиків у тому, що він не великодержавник, подібний до білогвардійських генералів, а пролетарський інтернаціоналіст, зацікавлений у тому, щоби починалася і розвивалася світова соціалістична революція. Насправді однак, Ленін використовував двоканальну структуру держави-комуни для того, щоб паралельно із запереченням гасла білогвардійців та їх ідейних натхненників кадетів про «єдину й неподільну» Росію створювати надцентралізовану державу під зовнішньою оболонкою союзу рівноправних республік. Ленінська держава-комуна мусила витратити частку своїх ресурсів для радянізації інших країн, але очільники Кремля розраховували на повномасштабне використання ресурсів цих країн в інтересах Росії.

Як вважалося в Кремлі, листопадова революція в Німеччині й розпад Австро-Угорщини створили сприятливу ситуацію для радянізації Центральної Європи. Ленін сподівався прибрати до рук за допомогою своїх емісарів на чолі з Карлом Радеком найбільш радикальні сили, які з'явилися в Німеччині — Комуністичну партію на чолі з Паулем Леві й революційним флангом Незалежної соціал-демократичної партії (Союз Спартака) під керівництвом Карла Лібкнехта й Рози Люксембург. У січні 1919 р., тобто напередодні виборів до Національних зборів, радикали підняли повстання з метою захоплення влади. Німецькі соціал-демократи, які були впевнені в перемозі на виборах, звернулися по допомогу до добровольчих загонів розпущеної армії. Повстання було придушене, К. Лібкнехт і Р. Люксембург загинули, К. Радек опинився в тюрмі. Соціал-демократична партія Німеччини, яка дістала на виборах більшість голосів і сформувала коаліційний уряд, контролювала ситуацію в країні й звинуватила Москву в тому, що за повстанням радикалів стояли російські діячі й російські гроші [70].

---

[68] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 322.

[69] Пайпс Р. Россия при большевиках. Москва, 1997. С. 200. Не могло видавництво «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) перекласти назву книги точніше, хоч насправді Росія була під більшовиками, як справедливо вказував Пайпс, а не при більшовиках!

[70] Там само. С. 203.

Організатори січневого повстання діяли за схемою, яка дала більшовикам політичну владу в Росії. Схема не спрацювала, тому що однодумцям більшовиків не було, на кого спиратися. У Німеччині, як і в усій Європі, суспільство не доходило до крайньої межі, властивої основній рушійній силі Російської революції — просоченим «неусвідомленим соціалізмом» народним низам. Неповага до інституту приватної власності не була характерною рисою поведінки пролетарських і напівпролетарських верств населення європейських країн. Вожді РКП(б) не взяли цього до уваги, даремно сподіваючись на те, що зможуть надати європейським революціям спрямування під брендом комунізму.

2 березня 1919 р. в Москві з поспіхом був скликаний установчий конгрес Комуністичного інтернаціоналу. Вважалося, що Комінтерн керуватиме революційним рухом у Європі, який знаходився на піку піднесення. 21 березня місцеві комуністи проголосили Угорську радянську республіку, 7 квітня в Мюнхені утворилася Баварська радянська республіка. Призначений головою виконкому Комінтерну Григорій Зінов'єв твердив у журналі «Комуністичний Інтернаціонал», який почав виходити німецькою мовою влітку 1919 р.:

«Рух набирає таку карколомну швидкість, що можна з певністю сказати: через рік ми вже забудемо, як Європі довелось колись воювати за комунізм, тому що через рік Європа стане комуністичною. Боротьба за комунізм буде перенесена в Америку, можливо, також і в Азію та інші частини світу» [71].

Ейфорійні мрії Зінов'єва, схожі на маячню Остапа Бендера про всепланетний шаховий конгрес, найбільш переконливо показують, наскільки керівники РКП(б), які до повернення з еміграції провели немало років у Європі, не орієнтувалися в суспільно-політичній і соціально-економічній ситуації на континенті. Комунізм, який залізом і кров'ю утверджувався в радянській Росії й поглинутих нею національних республіках, залишався привидом для європейських сусідів колишньої Російської імперії. У 1919 р. керівники РКП(б) не змогли надати військову допомогу своїй агентурі в Європі. Це не означало, що вони не робили для цього конкретних кроків. Ситуація на фронтах не дала їм такої можливості. Коли ж наприкінці 1919 р. білогвардійські генерали були розгромлені, В. Ленін і його соратники знову повернулися до ідеї радянізації Європи. Як вони вважали, воєнно-політична ситуація на континенті стала сприятливою для цього: після завершення світової війни в Європі відбулася масштабна демобілізація, у той час як вони мали у своїх руках велетенську за чисельністю і загартовану в боях Червону армію. У країнах, які підлягали радянізації, вони вже розраховували тільки на власну військову силу. Місцеві кадри колаборантів мусили відігравати лише презентаційну роль. На вістрі атаки Кремля опинилася Польща.

Нова Польська держава народилася восени 1918 р. Диктаторську владу «начальника держави» здобув Юзеф Пілсудський. Державотворчий процес на польських землях відбувався в сприятливих політичних умовах. Німеччина й Австро-Угорщина, під контролем яких перебували всі населені по-

[71] *Die Kommunistische International*. 1919. № 1. S. XII. Див.: Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 210.

ляками землі, не перешкоджали формуванню зародків державності навіть у воєнних умовах. У 1916 р. вони оголосили, що не заважатимуть після війни утворенню незалежної Польщі. Країни Антанти й США теж вважали Польщу необхідною ланкою повоєнного європейського устрою. Особливу зацікавленість у створенні сильної Польської держави виявляла Франція. Після перемоги більшовицької Росії в громадянській війні ця зацікавленість французької дипломатії стала однозначною. Франція потребувала союзника на східних кордонах Німеччини, аби в разі майбутнього збройного зіткнення з нею змусити ворожу державу воювати на два фронти, як це сталося в 1914—1917 рр.

Тим часом польські панівні кола розв'язували питання, у яких географічних рамках мусила відроджуватися країна — п'ястівських чи ягеллонських? Династія П'ястів, що перервалася у 1370 р., володіла землями на Заході. Річ Посполита Ягеллонів (1386—1572) втратила західні землі, які були частково германізовані, але істотно поширилася на землі Литви, Білорусії та Правобережної України. І на західних землях, і на сході поляки були національною меншиною. Смуга земель між заходом і сходом, у якій польське населення залишалося переважною більшістю, була досить вузькою [72].

Ю. Пілсудський тиснув на Францію, щоб забезпечити найвигідніший західний кордон, але водночас докладав зусиль для поширення військової присутності в східному напрямі. Територія, окупована кайзерівською армією на сході, залишалася під німецьким контролем після капітуляції Німеччини. На цьому наполягала Антанта, щоб усунути можливість встановлення влади більшовицької Росії. У міру того, як німецькі війська на початку 1919 р. поверталися додому, у Білорусії та Україні розгорталася боротьба за владу. Одним із її учасників якраз і була армія Пілсудського. Їй вдалося заволодіти основною частиною Білорусії й українськими землями по Збруч і Горинь. Ленінський Раднарком протягом 1919 р. неодноразово, але марно звертався до Варшави з пропозиціями розв'язати питання про кордони. Перешкодити польській експансії він не міг, бо всі сили віддавалися боротьбі з арміями Колчака й Денікіна. Власне, термін «експансія» був досить-таки умовним, бо стосувався кордонів 1914 р., які склалися після здійснених у XVIII ст. трьох поділів Речі Посполитої Росією, Пруссією й Австрійською імперією.

Уряд відродженої Польщі вважав військову присутність на східних землях гарантією міжнародного визнання вигідних для нього державних кордонів. Однак Антанта не поділяла ідеї відновлення Речі Посполитої в кордонах, наближених до 1772 р. (тобто до першого поділу). Вона прагнула обмежити Польщу на сході її етнографічними землями, щоб не зачепити інтересів своєї союзниці — Росії. Йшлося, звичайно ж, про білогвардійську, а не більшовицьку Росію. Генеральна лінія дипломатичних і військових зусиль Польщі в цих умовах була звивистою. Ю. Пілсудський так формулював її в написаному в травні 1919 р. посланні до прем'єр-міністра І. Падеревського:

[72] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 404.

«До врегулювання питання наших західних кордонів ми на 9/10 залежимо від доброї волі Антанти. Тому я дотримуюся думки — поки це найважливіше питання не буде розв'язане, необхідно всі інші справи, з-за яких ми не можемо конфліктувати з Антантою, зволікати, не розв'язуючи їх остаточно, не ставлячи ніде крапки над "і". Тільки після врегулювання цих справ ми станемо першорядною силою на сході, з якою рахуватиметься кожний, не виключаючи Антанти. Тоді буде легко, використовуючи будь-які зачіпки, що завжди відшукаються, розв'язати справу на свою користь»[73].

Будучи одностайними в прагненні створювати Річ Посполиту Другу, польські правлячі кола по-різному уявляли собі способи її відродження в кордонах 1772 р. Ю. Пілсудський прагнув створити на західних кордонах довоєнної Росії смугу незалежних, але пов'язаних з Польщею федеративними зв'язками національних держав. Федералістська концепція вимагала розв'язати питання про кордони між Польщею і цими напівзалежними державами — Литвою, Білорусією та Україною, які входили у XVIII ст. до складу Речі Посполитої. Концепцію націонал-демократів, які панували в сеймі, називали інкорпораційною. Ендеки не заморочувалися питанням про польський кордон із Литвою, Білорусією і Правобережною Україною. Вони заявляли про необхідність відновлення кордонів 1772 р., аргументуючи цю вимогу тим, що на східних кресах поляки, хоч становлять національну меншину — від 15 до 25 відсотків населення, «представляють єдину існуючу в них інтелектуальну й економічну силу»[74].

Мирна конференція в Парижі відкрилася 18 січня 1919 р. Польська делегація провела велику підготовчу роботу й представила численні матеріали для аргументації своїх територіальних претензій. З кількагодинною промовою виступив голова делегації націонал-демократ Роман Дмовський, який вимагав включити до складу відроджуваної Польщі всю Галичину, Волинь, Полісся й Поділля. Конференція передала ці пропозиції комісії в польських справах, яку очолив французький дипломат Жюль Камбон. Однак одразу проти польських територіальних претензій виступив англійський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж. Він ставив під сумнів включення до складу Польщі територій, де поляки становили меншість населення.

За умовами Версальського мирного договору Німеччина визнавала незалежність Польщі, віддавала їй частину Верхньої Силезії, а також відмовлялася від прав на місто Данциг (Ґданськ) з округою, яке ставало «вільним містом» під захистом Ліги Націй. Це не відновлювало середньовічний німецько-польський кордон. Питання про східні межі території, на якій Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію, розглядалося на Паризькій мирній конференції вже після підписання миру. Комісія Ж. Камбона підготувала ухвалену 8 грудня 1919 р. Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав із приводу тимчасового східного кордону Польщі. Лінія кордону накреслювалася від Гродна на Брест-Литовський — Дорогуськ — Устилуг і далі на схід від Перемишля до Карпат. За винятком істотно поло-

[73] Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский, Легенды и факты. Москва, 1990. С. 97—98.

[74] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. Київ, 2002. С. 451.

нізованих Підляшшя, Посяння, Лемківщини й Холмщини, ця лінія залишала Польщі тільки населені переважно поляками землі.

Поразка денікінців восени 1919 р. створила нову ситуацію на лінії радянсько-польського розмежування. За розпорядженням В. Леніна почалося перекидання військ з інших регіонів країни на західний кордон. Керівників радянської Росії цікавили не тільки Польща й окупована нею Східна Галичина, але й Німеччина, до якої можна було доступитися через Польщу, а також інші придатні для радянізації країни Європи. Стягуючи сили на Західний і Південно-Західний фронти, Ленін вимагав робити це в абсолютній таємниці. У телеграмі від 14 лютого 1920 р., адресованій І. Сталіну, який перебував на Південно-Західному фронті, він просив: «Повідомте точніше, які заходи пропонуєте для створення галицького ударного кулака і для того, щоб не тасувати дивізій; дипломатія наша повинна не галасувати, а мовчати про Галичину» [75].

Ленін робив усе можливе, щоб не виглядати ініціатором війни, бо після шести років майже безперервних війн радянсько-польська війна була б непопулярною серед населення. 28 січня 1920 р. в адресованій уряду Польщі заяві Раднаркому, яку підписали В. Ленін, Л. Троцький і Г. Чичерін, запевнялося, що червоні війська не перейдуть лінію Білоруського й Українського фронтів [76]. Це можна було зрозуміти тільки так, що лінія фактичного розмежування сил могла б стати основою під час визначення державного кордону. Однак ухвалені 28 лютого 1920 р. рішення політбюро ЦК РКП(б) щодо Польщі заперечували такі враження. У них підтверджувалася постанова оргбюро ЦК про відрядження на Західний фронт з інших фронтів і внутрішніх губерній усіх поляків-більшовиків. У розпорядження Польського бюро при ЦК РКП(б) надавалися потрібні кошти для підтримки комуністичного руху в Польщі. Визначався основний напрям пропагандистської діяльності: «Щоб війну з Польщею, що може виникнути, правильно зрозуміли російські й польські маси — як напад імперіалістичної Польщі на догоду Антанті на Радянську Росію, яка бажає миру» [77].

У березні в листуванні між головнокомандувачем Сергієм Каменєвим і Раднаркомом оперативний напрям, що визначався лінією Південно-Західного й Західного фронтів, уже називали Польським фронтом. На північ від Прип'яті була створена висока концентрація російських військ. Не пізніше квітня їх збиралися послати в наступ [78]. 17 березня Ленін надіслав Сталіну шифровку такого змісту: «Тільки що надійшло повідомлення з Німеччини, що в Берліні відбувається бій і спартаківці захопили частину міста. Хто переможе — невідомо, але для нас необхідно максимально прискорити заволодіння Кримом, щоб мати вповні вільні руки, тому що громадянська війна в Німеччині може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам» [79].

Ю. Пілсудський мав вичерпні дані про більшовицьку активність у Польщі, спрямовану на розклад державних інститутів через Польське бюро при

[75] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 326.
[76] Декреты Советской власти. Т. VII. Москва, 1975. С. 140—141.
[77] *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 9. С. 145.
[78] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 213.
[79] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 331.

ЦК РКП(б) і Комінтерн. Готуючись до вирішальної проби сил, польське керівництво зміцнювало армію. США й Антанта, які активно сприяли відродженню Польщі, тому що вважали її головною ланкою в «санітарному кордоні» навколо більшовицької Росії, надали їй велику кількість озброєння. Польська армія стала однією з найбільших у Європі.

Готуючись до війни з більшовицькою Росією, Ю. Пілсудський урегулював відносини з керівництвом УНР. Симон Петлюра 2 грудня 1919 р. погодився визнати лінію річки Збруч українсько-польським кордоном, що відкрило шлях до порозуміння з польською стороною. У межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина (з 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся по Збруч і Горинь (з травня 1919 р.), уся Галичина (з липня 1919 р.). Польща відмовлялася від претензій поширитися до кордонів Речі Посполитої 1772 р. і визнавала цю територію за УНР.

Ю. Пілсудський розпочав війну першим. 25 квітня три польські армії чисельністю до 150 тис. бійців перейшли лінію розмежування сил і почали наступ на фронті до 500 км. У наступі брали участь дві дивізії Армії УНР. Маючи потрійну перевагу в живій силі, польське командування розраховувало оточити й знищити обидві армії Південно-Західного фронту, після чого захопити Київ і всю Правобережну Україну. Радянські війська 6 травня залишили Київ. Проте 12-та армія, що діяла на київському напрямі, зберегла боєздатність і відступила організовано.

Стратегію сторін у війні, що спалахнула після багатьох місяців мирних переговорів, можна встановити зіставленням звернення польського Сейму до населення України зі зверненням Всеросійського ЦВК до населення Польщі, які були опубліковані після початку воєнних дій. У Декларації сейму говорилося:

«Наші Орли несуть мешканцям Волині, Поділля і Київщини порядок, свободу, благословенний мир, несуть народу можливість спокійної праці й гарантії того, що її результати ніхто не забере. З приводу наступу наших військ, запевняємо, що він не є загарбницьким... Ми ведемо війну, яку нам нав'язали, з метою, щоб у першу чергу над нами не постала загроза нової війни. Ми повинні встановити такі стратегічні кордони, котрі забезпечували б неможливість нової війни. Опріч цього ми повинні пам'ятати, що за західним берегом Дніпра (тобто в Правобережній Україні — *С.К.*) мешкає півтора мільйона польського населення» [80].

Неозброєним оком можна побачити, що послання сейму писали націонал-демократи та їхні однодумці з інших партії. У ньому йшлося про «стратегічні кордони» — вислів, якого українці явно не могли зрозуміти, бо йшлося про діалог польського керівництва з Антантою, яка наполягала на етнічному принципі у визначенні східних кордонів Польщі. Дивним чином пояснювався початок війни: хочемо попередити нову війну. Сейм звертався до всього населення Правобережжя, але радив йому не забувати, що в регіоні мешкає півтора мільйона поляків. Місцеві селяни цього не забували і без нагадування, бо серед поляків було немало поміщиків, яких

[80] Див.: Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. С. 111.

вони вважали своїми класовими ворогами. Привернути увагу селян, які страждали від продрозверстки, могло запевнення в тому, що результатів їхньої праці ніхто не забере. Та одночасно з декларацією сейму почалися реквізиції.

Польські війська поводили себе в Україні як окупаційна сила. Навіть Пілсудський характеризував поведінку своїх познанських полків як небезпечну: «Із цими негідниками не навоюєш. Мене вже повідомляють, що вся смуга, якою ми проходимо, готова спалахнути й повстати проти нас» [81].

Російська сторона зустріла перші невдачі спокійно. Дальше просування поляків розтягувало фронт, вимагаючи нових резервів для подолання опору противника й закріплення здобутої території гарнізонами. Тому польський наступ швидко згас, і війна перейшла в позиційну стадію. У день захоплення Києва ВЦВК звернувся до населення Польщі по радіо, і досить відверто виклав довгострокові цілі російського керівництва. Звернення починалося з констатації очевидного: наступальну війну розпочав польський уряд. Тут же з наголосом підкреслювалося, що перед вторгненням російський уряд був готовий поступитися Польщі територією під час визначення кордонів, «навіть не населених у більшості поляками». Хоч російські війська відступали, ВЦВК був переконаний у перемозі й запевняв: «Не вірте, що Червона Армія несе вам рабство чи збирається насильно нав'язати вам комунізм. Розгромивши ваших панів, Радянська влада дасть польському народу влаштувати своє життя за власним бажанням. Чи захочете ви зберегти в себе сучасний порядок, чи візьмете землю і фабрики у власні руки — це вирішувати вам самим, польським робітникам і селянам» [82].

Більшовицькі агітатори були переконливі в спілкуванні з населенням. Адресована народним низам пропозиція відібрати в поміщиків і капіталістів землі й фабрики розпалювала в суспільстві класову війну. За військовою допомогою зовні це забезпечувало параліч ще не визрілих остаточно державних інститутів. Отже, стратегічною метою керівників Кремля в довгоочікуваній війні була радянізація Польщі.

Співвідношення сил на фронті неухильно змінювалося на користь російських військ. Лев Троцький методично нарощував кількісну перевагу, звідусіль перекидаючи на польський фронт найбільш боєздатні з'єднання: з Кавказького фронту — 1-шу кінну армію, з Туркестанського — 25-ту Чапаєвську дивізію, з-під Перекопу — 8-му Червонокозачу дивізію. Контрнаступ готувався за двома головними напрямками: через Білорусію — силами Західного фронту під командуванням М. Тухачевського, і через Україну — силами Південно-Західного фронту на чолі з А. Єгоровим.

Контрнаступ розпочався 5 червня. Київ 12 червня знову зайняли більшовики. Наступ на Південно-Західному фронті став переламним. 19 липня російські війська перетнули Збруч і опинилися в Галичині. У Білорусії активні

[81] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського політичного співробітництва 1917—1921 рр. Львів, 1997. С. 29.

[82] Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919—1921 рр. *Україна — Польща. Історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ, 1993. С. 193.

дії червоних військ розгорнулися з 4 липня. Армії Пілсудського змушені були залишити 11 липня Мінськ, а 14 липня — Вільно. Спроба поляків закріпитися на Німані не вдалася. Війська Тухачевського ввійшли в Польщу й почали наступ на Варшаву.

Польське бюро при ЦК РКП(б) потурбувалося про створення тимчасового революційного комітету Польщі (Польревкому) на чолі з Юліаном Мархлевським. Перебуваючи вже на польській території, у Білостоці Польревком 30 липня оголосив про своє існування в складі Ф. Дзержинського, Ю. Мархлевського, Ф. Кона, І. Уншліхта та ін. У маніфесті Польревкому проголошувалася необхідність комуністичних перетворень. Якщо раніше, у відозві ВЦВК від 6 травня польському народу пропонували вибір — зберегти в себе існуючий лад чи обрати шлях експропріації приватної власності, то тепер, наприкінці липня, вибору вже не залишалося [83].

У кризовій ситуації у Варшаві був створений коаліційний уряд Владислава Грабського, з ініціативи якого сейм утворив надзвичайний орган влади — Раду захисту держави. Унаслідок мобілізації й запису добровольців армія за короткий час зросла на 100 тис. осіб. 15 липня польський сейм ухвалив закон про радикальну земельну реформу, яка згуртувала селянство навколо уряду й держави.

Грабський вирушив у бельгійське курортне містечко Спа, де з 5 липня працювала міжнародна конференція за участю країн Антанти й Німеччини. Керівники Великої Британії й Франції пообіцяли допомогу, але Польща мусила погодитися на кордон, визначений у декларації Верховної ради Антанти від 8 грудня 1919 р. і зобов'язатися прийняти будь-яке рішення Антанти щодо майбутнього статусу Східної Галичини. Грабський погодився (що згодом коштувало йому посади), й 11 липня британський міністр закордонних справ лорд Джордж Керзон звернувся з нотою до НКЗС РСФРР. У ноті пропонувалося, щоб російські війська зупинилися на відстані 50 км на схід від лінії, визначеної Верховною радою Антанти 8 грудня 1919 р. (відтоді її почали називати лінією Керзона). Якщо російський уряд не погодився б на переговори, держави Антанти залишали за собою право надати Польщі будь-яку допомогу.

Реакцію Леніна на ноту Керзона можна встановити за шифрограмою, адресованою члену Реввійськради Південно-Західного фронту Сталіну. Нота оцінювалася як спроба «вирвати з рук шахрайськими обіцянками перемогу». Ставилася вимога «шаленого посилення наступну на Польщу» [84]. 15 липня Ленін уже опрацював план дій у відповідь на втручання Антанти в російсько-польську війну й звернувся до члена Реввійськради Західного фронту Іосифа Уншліхта з проханням оцінити ефективність таких дій:

«Повідомте Вашу та інших польських товаришів оцінку таких дій:

1. Ми заявляємо дуже урочисто, що забезпечуємо польським робітникам і селянам кордон на схід від того, який дає Керзон і Антанта.

2. Ми напружуємо всі сили, щоб добити Пілсудського.

[83] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 473.

[84] В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. С. 463.

3. Ми входимо у власне Польщу лише на найкоротший строк, щоб озброїти робітників, ідемо звідти негайно.

4. Чи вважаєте Ви ймовірним і як швидко радянський переворот у Польщі?» [85].

Пленум ЦК РКП(б), який розглянув ситуацію 16 липня, солідаризувався з цією позицією Леніна. Наступ військ Тухачевського прискорювався, посередництво Великої Британії відхилялося. 17 липня Георгій Чичерін висловився в ноті-відповіді Керзону за прямі переговори з Польщею про припинення воєнних дій і запевнив міністра, що російський уряд «виявляє готовність» погодитися на вигідніший польському народові територіальний кордон, ніж той, що утворився в грудні 1919 р. [86]

У зверненні Раднаркому РСФРР до громадян Росії та України, опублікованому в центральних газетах 21 липня, територіальна проблема розкривалася більш детально:

«Питання територіальне не може являти для нас жодних утруднень. Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний і відповідний інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його споборники накреслили під тиском Сазонова, Маклакова та інших представників великоруської білогвардійщини. Цю особливість яскраво видно на прикладі Холмщини, де володарі Антанти провели прикордонну рису по живому тілу Польщі, наслідуючи традиції їх колишнього союзника — царизму. Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом із представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона й Парижа накреслили імперіалісти, однаково ворожі й ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії» [87].

Документ був підписаний В. Леніним, Л. Троцьким, Г. Чичеріним і Д. Курським. Політика радянського уряду була парадоксальною тільки на перший погляд. Ленін та його уряд бажали мати справу не з урядом Польщі, а з «дійсними представниками польського народу», що двічі повторювалося у зверненні. Персональний склад «дійсних представників» був озвучений буквально через тиждень. Це був Польревком, тобто уряд радянізованої Польщі. Керівництво ЦК РКП(б) робило вигляд, що не має стосунку до утворюваного більшовиками польського походження нового органу влади на території Польщі. Дотримуючись правил гри, Ленін в урядових телеграмах висловлювався підкреслено наївно: «Дзержинський разом зі своїми друзями заснував Польський ревком» [88].

У Кремлі вже вважали, що Польща знаходиться в їх руках і формулювали більш далекосяжні наміри. 23 липня Ленін надіслав Сталіну шифрограму, у якій повідомляв, що вважає необхідним радянізувати Італію, і в цьому його підтримують Зінов'єв і Бухарін. Була одна тільки незручність: Італія розташовувалася досить далеко від російських кордонів. Однак проблема

[85] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 354.
[86] Документы внешней политики СССР. Т. III. Москва, 1959. С. 47—54.
[87] Там само. С. 58.
[88] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 51. С. 247.

не здавалася нерозв'язною. Ленін продовжував: «Моя особиста думка, що для цього треба радянізувати Угорщину, а, можливо, також Чехію і Румунію. Треба подумати уважно» [89].

10 серпня російські війська під командуванням Михаїла Тухачевського форсували Віслу на північ від Варшави. 13 серпня вони наблизилися до приміської фортеці Модлін і впритул підступили до Праги — правобережного району Варшави. Але армії Тухачевського були знесилені втратами й відірвані від баз постачання. Польське командування створило шестикратну перевагу сил у напрямку головного удару і 14 серпня перейшло у контрнаступ. В останній декаді вересня фронт знову перемістився в район Житомира й Бердичева. У жовтні в Ризі було підписане перемир'я, а в березні 1921 р. — укладено Ризький мир, згідно з яким радянська Росія віддавала Польщі території, що знаходилися на сході від лінії Керзона, у тому числі Вільно і Львів. Невдала спроба радянізації Польщі обернулася тим, що Західна Білорусія і Західна Україна залишилися в кордонах Другої Речі Посполитої.

[89] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 357.

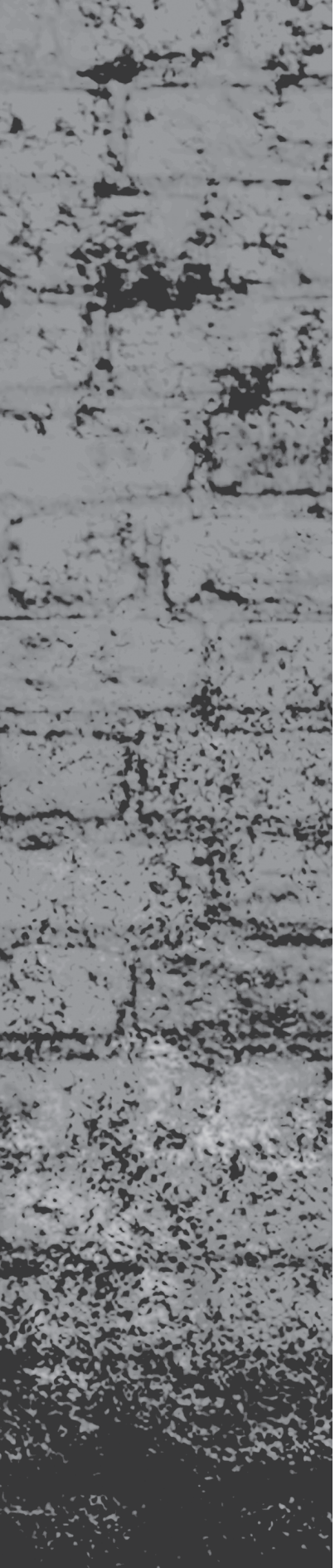

РОЗДІЛ 8

РЕСТАВРАЦІЯ УСРР

8.1. Дебати навколо резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»

8.2. Вибудовування компартійно-радянської вертикалі влади

8.3. Професійні спілки в системі влади

8.4. Комітети незаможних селян у системі влади

8.5. Російсько-український договір 28 грудня 1920 р.

8.1.

ДЕБАТИ НАВКОЛО РЕЗОЛЮЦІЇ ЦК РКП(б) «ПРО РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ НА УКРАЇНІ»

8 вересня 1919 р. оргбюро ЦК РКП(б) затвердило склад Зафронтбюро УСРР для керівництва діями підпільників у денікінському тилу. 10 вересня представник ВЧК в Україні Якобс Петерс виклав на оргбюро ЦК свої міркування з приводу дальшого існування керівних органів радянської України:

«Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у всеросійському масштабі. У цьому питанні всі члени уряду, а також усі члени ЦК, яких мені вдалося перепитати, були єдиної думки. Ми вважаємо, що дія Московських центральних органів має планомірно розповсюджуватися не лише на ті наркомати, об'єднання яких уже було ухвалено ВЦВК, але й на деякі інші відомства. З іншого боку, не передрікаючи в тому чи іншому змісті питання про долю українського уряду після відновлення радянської влади в Україні, ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор. Із цього приводу існує цілковита одностайність між членами уряду та членами Центрального Комітету партії. Імперіалістично-реакційному централізму Денікіна й буржуазній самостійності Петлюри ми маємо протиставити політику нашого радянського федералістичного централізму»[1].

Оргбюро ЦК РКП(б) солідаризувалося з рекомендаціями Петерса й передало розгляд питання на остаточне рішення політбюро ЦК. 21 вересня ЦК РКП(б) ухвалив суто формально зберегти уряд і ЦК КП(б)У. У якості представників ЦК КП(б)У затверджувалася «трійка» в складі Х. Раковського, Г. Петровського та А. Йоффе. Раковському дозволялося переїхати до Москви й зберегти невеликий секретаріат з українських справ[2].

[1] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ, 2012. С. 79.

[2] Там само. С. 80–81.

У цьому розділі вивчаються дискусії між більшовиками в Москві і Харкові щодо статусу УСРР та її взаємовідносин із РСФРР. Розглядаючи цю проблему, радянські історики завжди схвалювали офіційну лінію партії й засуджували діячів, які перебували в опозиції. У пострадянській історіографії підхід до висвітлення цієї проблеми став діаметрально протилежним. Історики почали розглядати з підкресленим співчуттям дії Миколи Скрипника та діячів націонал-комунізму, тому що останні домагалися утвердження ленінського комуносоціалізму з «українським обличчям».

Така ситуація в історіографії пояснювалася спеціалізацією вчених: або на визвольних змаганнях українського народу, або на проблемах радянської республіки. Розглядаючи події, що розгорталися в Україні після повалення самодержавства, треба тримати в пам'яті цей історіографічний феномен, щоб уникнути надто позитивної оцінки дій тих або інших більшовиків. Якщо, наприклад, хтось розглядав злиття України з Росією як акт анексії, на це треба вказувати без зайвого дослідницького ентузіазму. Слід пам'ятати, що більшовицька партія, попри наявність у ній щирих прихильників соціальної справедливості, утверджувала тоталітарний, а не демократичний соціальний устрій.

Коли білогвардійці А. Денікіна окупували Україну, основна маса більшовиків виїхала в Росію. Ті з них, хто перебував у Москві, об'єднувалися з 1918 р. у позаструктурну організацію — своєрідне земляцтво українських більшовиків при Московському партійному комітеті. Земляцтво звернулося в оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією створити при ЦК РКП(б) українську секцію з очевидним прагненням підвищити свій статус. Оргбюро ЦК 10 жовтня ухвалило соломонове рішення: «а) Затвердити при ЦК відділ пропаганди й агітації серед українців, які проживають у Росії, на підставі загального положення про роботу серед національних меншин; б) українського комітету не створювати»[3]. Група Павла Попова, члени якої входили до президії Української комуністичної організації, вороже сприймалася керівництвом УСРР.

Після повернення з Правобережної України, де П. Попов перебував за дорученням Зафронтбюро, він виклав у звіті, датованому 21 жовтня, свої спостереження. Торкаючись ставлення селян до влади, він відзначав: «Якщо обирати яку-небудь із вже існуючих властей (Петлюра, Денікін, комуністи), то найменшим з усіх зол в очах селянства є Петлюра»[4]. Говорячи про перспективи опанування більшовиками України, він визначав два шляхи:

«Або завоювати Україну й силою зброї знищити усілякі прояви національного сепаратизму, або знищити будь-яке підґрунтя для нього, тобто, залишаючись прихильниками пункту нашої програми про самовизначення націй, надати Україні можливість створити самостійну радянську республіку й лише тоді вести в ній агітацію за якомога тісніше зближення з іншими радянськими республіками, у першу чергу (у даних історичних умовах) — із Російською»[5].

Як встановив Г. Єфіменко, лист Попова дійшов до Х. Раковського й у копії — до В. Леніна. Про це потурбувався член Зафронтбюро Рафаїл Фарбман

[3] Там само. С. 90.
[4] Там само.
[5] Там само. С. 92.

(партійне псевдо — Рафаїл), який у супровідному відгуку виклав позицію своєї організації:

«Зафронтбюро вважає за необхідне звернути Вашу увагу на цю заяву, тому що в ній відображені погляди не самого лише Попова, але цілої групи товаришів, що групуються біля Московської секції української організації. Вважаю висловлені т. Поповим погляди явно шовіністичними й такими, що нічим не відрізняються від поглядів боротьбистів і навіть групи "Винниченка-Ткаченка". Зафронтбюро вважає за необхідне вказати на згубний вплив вказаної секції серед нашої партії й просить Вас застосувати заходи для її знешкодження» [6].

Агресивна реакція Зафронтбюро не залишала сумнівів у тому, що керівники колишньої УСРР, які залишалися в російській еміграції, мали намір після поразки Денікіна використати перший із двох охарактеризованих Поповим шляхів розв'язання українського питання — «силою зброї знищити усілякі прояви національного сепаратизму».

9 листопада в оргбюро ЦК РКП(б) звернувся Х. Раковський. «Керівники Української організації при Московському комітеті, — писав він, — настроєні негативно щодо української політики ЦК КПУ і ЦК РКП, а тому необхідно якнайшвидше сконструювати Українське бюро при ЦК РКП, вводячи туди тт., позбавлених українського шовінізму» [7]. Наслідком його втручання в дискусію стало рішення розглянути українське питання на об'єднаному засіданні оргбюро й політбюро ЦК РКП(б). Тим часом П. Попов, Ларик (Є. Касяненко) і В. Зорін 12 листопада відправили в ЦК РКП(б) розгорнуту заяву з обґрунтуванням своєї позиції. Після підписів у заяві вказувалося, що президія Української комуністичної організації солідаризувалася з її змістом [8].

Група Попова починала свою заяву з того, що злам ситуації на Південному фронті й широкий повстанський рух в Україні забезпечують відновлення радянської влади, а тому стає своєчасним внесення на обговорення ЦК РКП(б) українського питання в усій його широті й складності. Керівництво РКП(б) застерігалося від наміру підходити до українських подій із готовими шаблонами, запозиченими у Великоросії.

У першій половині 1919 р. підписанти перебували в меншості в українському компартійно-радянському апараті. Вони даремно протестували проти політики, нав'язуваної з Кремля і здійснюваної відповідальними працівниками, надісланими з Росії. Тепер вони могли апелювати до керівників РКП(б), вказуючи на наслідки:

«Такому недосить серйозному ставленню до специфічних особливостей України ми значною мірою зобов'язані провалом революції на Україні... Тепер постає питання про те, хто, власне, більшість, а хто меншість у середовищі українських комуністів. Не вирішуючи наперед цього питання, надаючи можливість розв'язати його найближчому партійному з'їзду, ми вважаємо тепер за необхідне виступити з цією заявою перед ЦК РКП, аби питання

[6] Там само.

[7] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 390.

[8] Заява вперше опублікована в повному обсязі як додаток до монографії Г. Єфіменка «Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.)» (Київ, 2008. С. 184—200).

одержало більш всебічне освітлення і щоб попередити РКП від хибних кроків щодо України» [9].

Рішучий тон, до якого вдався Попов у спілкуванні з керівництвом РКП(б), відповідав крутості того повороту в національній політиці, якого домагалися його однодумці. А домагалися вони злиття КП(б)У й УКП(б) на тій підставі, що боротьбисти, будучи ідеологічно тотожними більшовикам, мали міцну опору в селянських масах і відігравали велику роль у повстанському русі. Об'єднану партію боротьбистів і більшовиків вони розглядали як Український центр і заявляли:

«У боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні керівна роль неодмінно повинна належати не Московському центру, а центру Українському, тісно пов'язаному зі стихійним революційним рухом українських низів. У протилежному випадку ця боротьба, безумовно, буде витлумачена як "червоний імперіалізм"» Москви (що ми ж бачили на практиці), і багато елементів, які можуть і бажають йти рука об руку з комуністами, будуть відкинуті в стан контрреволюції» [10].

Група П. Попова визначилася й у головному питанні — яку державу мають будувати в Україні більшовики: «Стоячи принципово за найбільш тісне об'єднання всіх Радянських Республік, у першу чергу, України й Росії, ми в той же час вважаємо, що шляхом до справді міцного єднання не є продовження й насильницьке підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською імперією. Ми обов'язково повинні до кінця зламати стару інерцію, старі зв'язки, і без того сильно надломлені подіями останніх двох років. На їхнє місце повинно бути поставлене щось нове, народжене революцією. Практично ми мислимо форми об'єднання, як федерацію, на засадах рівності усіх Радянських Республік. [...] А поки таких республік практично є тільки дві — як угоду двох революційних центрів» [11].

Демарш групи Попова завершувався чотирма знаменними фразами:

«На завершення ми вважаємо за необхідне довести до відома ЦК РКП про той тяжкий стан, який склався в КПУ завдяки великим розходженням всередині партії з наведених питань. З того порівняно невеликого числа українських комуністів, які є тепер у Москві, дуже великий відсоток знаходить для себе неможливою роботу за директивами Орг. Бюро Ц. К. К. П. У. За цілком точними відомостями, які маємо, такі ж настрої спостерігалися й у Києві, й у Полтаві, та в інших містах України. Бували випадки переходу окремих членів і цілих організацій до боротьбистів» [12].

На порядок денний у засіданні 14 листопада політбюро ЦК РКП(б) поставило питання «Про ставлення до України» [13]. За присутності В. Леніна, Л. Троцького, Л. Каменєва та М. Крестинського була схвалена така резолюція:

«Провести на початку майбутнього тижня об'єднане засідання Політ. і оргбюро з доповідачами від трьох течій, доручивши тов. Крестинському

[9] Там само. С. 184—185.
[10] Там само. С. 194.
[11] Там само. С. 195.
[12] Там само.
[13] Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Т. 1. 1919—1929. Каталог. Москва, 2000. С. 44.

запросити як таких тт. Попова, Раковського і Дробніса. Якщо останній не цілком стоїть на точці зору повного злиття з Росією, то після обговорення питання із Семеном Шварцом запросити більш визначеного представника цієї точки зору» [14].

Ісак Шварц (партійне псевдо Семен, у вищенаведеній цитаті — Семен Шварц) з грудня 1918 р. очолював ВУЧК. Він порекомендував заслухати думку Дмитра Мануїльського. Професійний революціонер і випускник Сорбонни, Мануїльський народився в Україні й у 1918 р. перебував у республіці, виконуючи відповідальні доручення ЦК РКП(б). Як правило, він солідаризувався з працівниками центрального апарату, які намагалися знищити українську державність навіть у гамівній сорочці радянської республіки.

19 листопада, за день до спільного засідання політбюро й оргбюро ЦК РКП(б), Ленін одержав від Раковського цікавий документ, позначений як «Тези з українського питання». У ньому обґрунтовувалися рекомендації з приводу майбутньої аграрно-селянської й національної політики Кремля в Україні. У жовтні тритижневі бої під Кромами завершилася розгромом білогвардійців, після чого армії А. Денікіна почали відступати в напрямку Криму й Одеси. Повернення радянської влади в Україну було питанням кількох тижнів. Саме тому Ленін потурбувався поставити українське питання на обговорення в колі керівних діячів Центрального комітету РКП(б).

У своїх тезах Х. Раковський доводив необхідність здійснювати політику розшарування українського селянства. «Утвердження Радянської влади на селі й поширення там комуністичної організації, — писав він, — залишається утопією доти, поки між центральною владою і сільським бідняком та середняком буде зберігатися стіна озброєних куркулів і партизан... Роззброєння українського села становить завдання першочергової державної важливості. Воно вимагатиме величезних військових сил, які треба числити десятками й сотнями тисяч. Крім того, ця операція тривала. Із цим завданням можуть справитися війська внутрішньої охорони, але не із самої України».

«Другою обставиною, — продовжував Раковський, — яка об'єднує селянство в одну суцільну масу й заважає, таким чином, його розшаруванню, є національне питання. Заперечення етнічної та державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської, а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому, навіть більше, ніж у минулому — у зв'язку з економічним посиленням селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі та протипоставлення українського села російсько-єврейському місту та єврейському містечку, і до політичного панування куркулів та української дрібнобуржуазної інтелігенції».

Особливо турбувало Раковського гасло злиття України з Росією, до якого були схильні всі провідні діячі РКП(б), не виключаючи й Леніна. Тавруючи політику злиття, керівник колишньої УСРР не жалкував гострих слів: «Тенденція до повного злиття України з Великоросією є пережитком імперіалістсько-буржуазної психології росіян, а не зрілою державною ідеєю комуністів, і її підтримування принесе нам тільки великі внутрішні й міжнародні ускладнення».

[14] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 392.

Раковський закликав врахувати в майбутньому ставленні до України з боку Кремля провальну попередню політику, яка призвела до краху УСРР:

«Наша продовольча політика на Україні проводилася надто абстрактно, не рахуючись з особливостями місцевих умов. Вона залишала поза колом своїх турбот постачання сільської бідноти, яка голодувала при радянській владі... Наша земельна політика страждала не тільки передчасним висуванням принципу сільськогосподарської комуни й особливим значенням, яке вона надавала цьому принципу у своїй роботі, коли поставила його в центрі Декрету про землю, а й ще не досить практичним підходом до питання про радянські господарства й цукрові плантації... Багатьох селян революція залишила без наділів, тому що все було забрано під радянські господарства й цукрові плантації».

Головний висновок «Тез з українського питання» був короткий і категоричний: відтворення УСРР зі статусом незалежної держави, але за умови об'єднання в єдиному московському центрі управління обороною і «командними висотами» економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. [15]

Довідник про порядок денний засідань політбюро ЦК РКП(б) повідомляв, що 20 листопада 1919 р. відбулося об'єднане засідання політбюро й оргбюро ЦК, на якому стояло одне питання — про організацію влади в Україні. На засіданні були присутні: із членів політбюро ЦК — четверо (за винятком І. Сталіна), з кандидатів — двоє: Н. Бухарін і М. Калінін (за винятком Г. Зінов'єва) і відповідальний секретар О. Стасова. М. Крестинський запросив також Ф. Дзержинського, заступника наркома юстиції П. Стучку, голову російських профспілок М. Томського й А. Мікояна — без визначеної на той час посади, як «націонал». Українська частина учасників засідання була представлена керівниками республіки Х. Раковським і Г. Петровським, керівником апарату ЦК КП(б)У Рафаїлом (Р. Фарбманом), кандидатом у члени ЦК КП(б)У А. Жарком, П. Поповим та І. Шварцом [16].

На відміну від з'їздів і пленумів ЦК, робота яких стенографувалася, обговорювані в політбюро ЦК питання залишали сліди тільки у вигляді ухвалених рішень. Рішення було таким: «Заслухавши доповіді тт. Раковського й Попова, висновки письмової доповіді тов. Мануїльського й дебати, рішення в теперішньому засіданні не приймати, а передати всі представлені до засідання матеріали й внесені в засіданні пропозиції тт. Леніна, Каменєва, Крестинського й Раковського в політбюро для додаткового обговорення і прийняття остаточного рішення» [17].

21 листопада у вузькому колі членів і кандидатів у члени політбюро ЦК РКП(б) були розглянуті різні аспекти «українського питання». Порядок денний складався з п'яти пунктів:

1. Питання про політику на Україні.

2. Питання про Всеукраїнський центр.

---

[15] Здоров А. «Тези з українського питання» Християна Раковського 1919 р. (публікація документа). *Historians.in.ua*. 14 травня 2022 р.

[16] Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП(б). Повестки дня заседаний. Т. 1. С. 45.

[17] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2012. Кн. 2. С. 320.

3. Питання про склад Всеукраїнського ревкому.

4. Питання про можливе включення боротьбистів у III Інтернаціонал.

5. Питання про пленум ЦК РКП(б) [18].

Перелік питань показує, що в центрі уваги перебували дві взаємопов'язані проблеми: відновлення УСРР й угода з тією частиною партії українських есерів (УПСР), яка в березні 1919 р. перейшла на комуністичні позиції, а в серпні прийняла нову назву — Українська комуністична партія (боротьбистів), скорочено — УКП(б). Боротьбисти були незримо присутні й у тих пунктах порядку денного, де вони не називалися. Ухвалене партійним керівництвом рішення про Україну мало затверджуватися пленумом ЦК РКП(б) і тому окремо ставилося питання про дату його скликання. Ми маємо достатнє уявлення про хід дебатів на засідання політбюро ЦК 21 листопада, тому що збереглася унікальна чернетка написаного Леніним документа — з правками, які вносилися під час обговорення.

Коротка резолюція політбюро ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» виявилася основоположною у процесі трансформації Російської імперії в Радянський Союз. Оцінюючи цю резолюцію з висоти XXI ст., слід констатувати, що Леніну вдалося в епоху розкладу традиційних імперій на багато десятиліть подовжити існування централізованої імперії в радянській оболонці: спочатку як конгломерату формально незалежних держав, а потім — у вигляді псевдофедеративного союзу республік, нібито наділених державними правами.

Показово, що трансформація дореволюційної імперії у псевдофедеративне утворення, позначене урочисто-високими словами («союз нерушимый республик свободных»), була започаткована під час розгляду взаємовідносин України й Росії. Не є випадковістю і те, що українсько-російські взаємовідносини перебували на передньому плані, як і під час розпаду Радянського Союзу в 1989—1991 рр.

Повертаючись до обговорення «українського питання» на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р., слід зауважити, що Ленін узяв ініціативу у свої руки й запропонував схвалити документ, підготовлений ним на розвиток тез Х. Раковського. Уперше під назвою «Проєкт тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» чернетка цього документа була опублікована в 1999 р. [19] Він ще не оцінений належним чином у пострадянській історіографії [20].

Після завоювання влади більшовики почали створювати за настановою Леніна «робітничо-селянські» національні республіки на противагу «буржуазним». Можливість подальшого існування «робітничо-селянських», тобто радянських республік після громадянської війни не заперечувалася. Разом із тим у керівництві РКП(б) були переконані, що після перетворення заснованих у національних регіонах колишньої імперії «буржуазних» республік на радянські клони РСФРР ці останні мусять стати автономними республіками, тобто недержавними утвореннями в кордонах єдиної централізованої

[18] Політбюро ЦК РКП(б) — ВКП (б). Повестки дня заседаний. Т. 1. С. 45—46.

[19] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 306—308.

[20] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 321.

держави. Ніхто з них не уявляв собі, що можливий інший варіант співжиття різних народів в одній країні. П. Попов слушно звинувачував керівників РКП(б) у бажанні «*насильницького підтримування старих відносин, створених ще самодержавною Російською імперією*». Настроєність центрального апарату на таку автономізацію національних республік яскраво проявилася через три роки, коли за відсутності Леніна постало питання про утворення на території країни єдиного державного організму. Але в листопаді 1919 р. Ленін солідаризувався з тезами Раковського, тому що передбачав те, чого ніхто не міг передбачити: можливість створення псевдофедерації, яка спиралася би на двоканальну структуру винайденої ним радянської державності. Вождь був упевнений, що можна вибудувати державну конструкцію, яка задовольнила б вимоги національно-визвольного руху, представленого партією боротьбистів і націонал-комуністами в більшовицькому середовищі, і вимоги керівництва централізованої РКП(б). Цілком зрозуміло, що суть конструкції, здатної задовольнити протилежні за змістом вимоги, повинна була фундаментально відрізнятися від її форми.

«Проєкт тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» починався з рішучої заяви про необхідність поважати мову і традицію українського народу: «Величайшая осторожность в отношении к националистским традициям, строжайшее соблюдение равенства украинского языка и культуры, обязательство изучать украинский язык для всех долж(ностных) лиц и т.д. и т. п.»[21]. Ця вимога була, на думку Леніна, неодмінною умовою творення радянській державності в її національній формі. Пізніше, з утворенням Радянського Союзу вона стала офіційним курсом, який затвердив партійний з'їзд, і дістала термінологічну визначеність у варіантах, що відбивали форму й суть національно-державного будівництва радянського типу. Термін «українізація», як і всі подібні, залежно від етнічної території, стосувався форми, а поняття «коренізація» було спільним для всіх етнічних територій і відбивало суть: укорінення радянської влади.

Другий пункт тез визначав позицію Леніна у справі відновлення УСРР спільними зусиллями боротьбистів і більшовиків: «Временный блок с боротьбистами для образования центра и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с Р(оссийской) С(оциалистической) Ф(едеративной) С(оветской) Р(еспубликой). Пока самост(оятельная) Укр(аинская) С(оветская) Р(еспублика), в тесной федерации с РСФСР, на осн(ове) 1.VI.1919»[22].

З одного боку, Ленін погоджувався на блок із боротьбистами, тобто на утворення політичного центру, який мав здійснювати реставрацію УСРР. З другого боку, він називав цей блок тимчасовим, маючи на увазі використати боротьбистів для радянізації України.

Як варіант державотворчого процесу, другий пункт тез допускав злиття України з Росією. Отже, бралося до уваги налаштування центрального апарату на автономізацію України. Однак на полях проти слів про пропаганду повного злиття Ленін надписав роз'яснювальне слово «флёром» (серпан-

[21] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 306.
[22] Там само.

ком). Тобто, повне злиття вимагалося пропагувати обережно, а не в лоб. Після такого роз'яснення Ленін взагалі викреслив весь другий абзац, а на полях проти закресленого вписав: «Сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естьяне) решат свою судьбу» [23].

Політбюро ЦК узяло ленінський проєкт за основу. У другому пункті, який у дебатах, як можна здогадатися, був основним, обидва абзаци були злиті в один, а текст переформульований у такому вигляді: «П. 2-й принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI.19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России» [24].

Проти слів про тимчасовий блок із боротьбистами Ленін на полях поставив запитання: «*Включ(ить) боротьб(истов) в III И(нтернационал)л?*» Боротьбисти подали таку заяву, наївно розраховуючи на те, що членство в Комінтерні поставить їх, як партію, на один рівень із РКП(б). Щоб не зашкодити переговорам про їхню участь у радянському уряді, Ленін був готовий задовольнити заяву. Перебування в Комінтерні не могло зашкодити плану ліквідації цієї партії шляхом її поглинення організаціями КП(б)У, який уже визрів у нього. Сталін і Каменєв поділяли пропозицію Леніна про включення боротьбистів у Комінтерн, але меншість членів політбюро ЦК (Троцький і Крестинський) висловлювалася проти. Тому було домовлено не виносити остаточного рішення до виявлення позиції голови виконкому Комінтерну Зінов'єва, який не був присутній на засіданні.

Проєкт резолюції Леніна про політику в Україні з усіма поправками в ході його обговорення було доручено доробити комісії у складі Л. Каменєва, Л. Троцького і Х. Раковського [25]. Дороблений документ став резолюцією політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні». Він складався із семи пунктів, які характеризували основні риси майбутньої політики Кремля в Україні. Йшлося, зокрема, про визначення форм державного союзу між Україною і Росією, політику в сфері української культури, освіти і мови, характер і завдання радянського будівництва, аграрно-селянську політику. Декларувалося бажання більшовицького керівництва забезпечити вільний розвиток української мови й культури, сприяти досягненню вирішального впливу представників селянської бідноти в органах влади, здійснювати вилучення хлібних надлишків у строго обмеженому розмірі, ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння, розподілити землю між селянами на зрівняльних засадах, і, нарешті, не допускати будь-якого примусу в справі об'єднання селян у комуни та артілі [26]. Іншими словами, Кремль відмовлявся від політики, яка спричинила падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р. [27]

Принципи організації влади визначалися трьома першими пунктами резолюції:

[23] Там само. С. 307.
[24] Там само. С. 307.
[25] Там само. С. 308.
[26] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 359—361.
[27] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 323.

«У питанні про ставлення до трудового народу України, який визволяється від тимчасового загарбання денікінськими бандами, ЦК РКП постановляє:

1. Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на позиції визнання самостійності УСРР.

2. Вважаючи безперечною для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника необхідність якнайтіснішого союзу для всіх Радянських республік у їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму, РКП стоїть на тій позиції, що визначення форм цього союзу буде остаточно вирішене самими українськими робітниками й трудящими селянами.

3. А в цей час відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВКУ (пізніше стала звичною інша абревіатура — ВУЦВК — *С.К.*) від 18 травня 1919 р.» [28].

Обраний VIII з'їздом РКП(б) Центральний комітет складався з 19 членів, серед яких був представлений від КП(б)У Х. Раковський, і 8 кандидатів, у тому числі двох українських представників — Артема (Ф. Сергєєва) й А. Бубнова. Пленум ЦК РКП(б), який зібрався 29 листопада 1919 р., затвердив резолюцію політбюро ЦК «Про Радянську владу на Україні». Одночасно пленум «запропонував» виконкому Комінтерну не приймати боротьбистів в Інтернаціонал на тій підставі, що там уже представлена Українська комуністична партія. Йшлося про КП(б)У зі статусом невіддільної частини РКП(б). Центральному комітету КП(б)У пленум ЦК «запропонував» покласти керівництво українською партроботою на тимчасове бюро у складі Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського й Косіора. Слід гадати, що порядок прізвищ у цьому переліку відображав ієрархію всередині тимчасового бюро.

Раковському доручалося скласти циркулярний лист до всіх партійних організацій України, який мав роз'яснити й конкретизувати положення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» [29]. Тим самим керівництво партії визнавало, що резолюція вже діє, тобто не вимагає затвердження партійною конференцією, яка мала бути скликана через кілька днів. Доповнення порядку денного VIII партконференції в перший день її роботи пунктом щодо розгляду резолюції «Про Радянську владу на Україні» мало на меті «роз'яснити й конкретизувати» цю резолюцію серед працівників РКП(б). Цю місію брав на себе В. Ленін.

Рішення пленуму ЦК РКП(б) з «українського питання» завершувалися дорученням Х. Раковському уважно слідкувати за фронтовими й армійськими газетами Південного фронту, «не допускаючи в них жодних відхилень від наміченої ЦК лінії щодо України та українців» [30]. Ця обережна фраза втратила свою загадковість через кілька днів завдяки виступу Раковського на VIII партконференції.

Те, що партійна номенклатура, й насамперед українська, вимагала «роз'яснення й конкретизації» резолюції «Про Радянську владу на Україні», стало зро-

[28] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 359.

[29] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 324.

[30] Там само.

зумілим одразу після завершення роботи листопадового пленуму ЦК РКП(б). 30 листопада 1919 р. у Москві була скликана нарада українських відповідальних працівників. Не можна сказати, що керівна верхівка КП(б)У виступила єдиним фронтом проти резолюції ЦК РКП(б). Рішення «вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації — резолюції ЦК РКП» було ухвалене нарадою вісьмома голосами проти п'яти [31]. Багатьох керівників, які працювали до літа 1919 р. в Україні, обраний центром курс національної політики стривожив. Хоча в резолюції «Про Радянську владу на Україні» не було й натяку на УКП(б), вони сприйняли задекларовану Кремлем увагу до «українського питання» як зміцнення політичних позицій конкурентної партії.

VIII Всеросійська конференція РКП(б) відбулася в Москві 2—4 грудня 1919 р. Доповідачем з додаткового питання, яке розглядалося 3 грудня, Ленін призначив Якова Яковлєва (Епштейна). Він опинився в Україні навесні 1917 р. у 21-річному віці, коли став секретарем Катеринославського міськкому більшовиків. Згодом перебував на підпільній роботі в Києві й Харкові.

Обґрунтовуючи постановку питання, Яковлєв почав доповідь із заяви, дуже відвертої за своє лексикою: «Два соображения говорят за постановку вопроса. Первое — это тот кацапский империализм и национализм, или, обратно, петлюровский национализм и шовинизм, который часто проявляется на Украине, если как следует поскрести какого-нибудь из наших работников. Другое — это отсутствие за все время нашей работы на Украине определённой выдержанной линии, которая давала бы каждому члену РКП определенные директивы» [32].

Сформульоване Яковлєвим перше міркування настільки яскраво визначало безбережний шовінізм російських більшовиків, які встановлювали в Україні свої порядки після її окупації Червоною армією в першій половині 1919 р., що нерви в керівників Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС не витримали. При перевиданні протоколів VIII партконференції у часи Н. Хрущова вони усунули з тексту промови Яковлєва ці слова [33].

Маючи трирічний досвід роботи в Україні, Яковлєв вважав основною небезпекою для радянської влади ігнорування центром «українського питання». Причину катастрофічної поразки більшовиків улітку 1919 р. він пояснював не успіхами білогвардійців на полі бою, бо А. Денікін, коли вийшов з України основною частиною своїх армій і рушив на Москву, майже негайно зазнав поразки. Цю причину він вбачав у тому, що в Україні відвернулися від радянської влади, коли вона показала своє справжнє обличчя. Чому відвернулися, він теж пояснював відверто й по-простому: «Громадная масса работников из России, не контролируемая, не процеживаемая на местах и в центре, хлынула, как саранча, заполняя все поры советского организма, и проводила великодержавническую политику на Украине» [34].

---

[31] Єфіменко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917—1919 рр.). Київ, 2008. С. 159.

[32] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. Москва, 1934. С. 77.

[33] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. Москва, 1961. С. 80—87 (промова Я. Яковлєва).

[34] Там само. С. 87.

Одразу після Яковлєва з великою промовою виступив Ленін. Надалі всі, хто брав участь в обговоренні цього пункту порядку денного, погоджувалися або полемізували не з Яковлєвим, як доповідачем із поставленого питання, а з Леніним. Матеріали партконференції оперативно друкувалися, як це було заведено, в «Известиях ЦК РКП(б)». Однак відповідні номери журналу, де були надруковані протоколи конференції (1919, № 10, 11; 1920, № 12), не містили в собі промови Леніна з українського питання. Це безпомилково свідчить, що рішення не друкувати промову ухвалив особисто Ленін.

Відомо, що вождь ретельно збирав і зберігав «для історії» навіть записочки, які роздавав під час урядових засідань. Рішення не друкувати доповідь, яка відіграла вирішальну роль в обґрунтуванні національної політики державної партії, мало під собою, слід гадати, серйозні причини. Коли Партвидав 1934 р. опублікував протоколи VIII партконференції, упорядники так пояснювали відсутність доповіді: «Стенограма одного з основних виступів Леніна, — його доповідь "Про радянську владу на Україні" — у матеріалах конференції не збереглася. Відсутність цього документа виняткової за своїм значенням важливості становить вельми велику прогалину» [35].

В останній рік горбачовської «перебудови» Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС розсекретив 600 документів В. Леніна, що знаходилися, як заявили упорядники опублікованого видавництвом «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН) збірника «В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922», на особливому зберіганні. Проте промова Леніна з українського питання на VIII партконференції не була розсекречена.

Тим не менш, її контури можна встановити. Ми знаємо контекст, тобто події, які передували партконференції. Знаємо текст прикінцевого слова Леніна в обговоренні цього питання. Завдяки цьому можна реконструювати тональність звернення верховного вождя до партії. Це головне, бо зміст промови відомий: це резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні».

Першим в обговоренні виступив Християн Раковський. Свій виступ він почав з такого відгуку на промову Леніна (виступи цитуються російською мовою, щоб точніше передати нюанси політичної термінології, пов'язаної з українськими реаліями): «Владимир Ильич сегодня бросил крылатое слово — стать боротьбистами. Я понимаю это как реакцию против той неосторожной политики, которую мы вели на Украине» [36].

«Необережну політику» Раковський ілюстрував на прикладах, які варто зацитувати:

«В наших газетах мы должны осторожно писать об Украине. Когда в прошлом году в «Известиях ВЦИК» было напечатано, что т. Петровский, назначенный председателем Украинского ЦИК, приезжает в Киев, это, товарищи, не создавало правильных условий для подхода к Украине. Председатель ЦИК Украины выбирается украинцами, а не назначается. Точно так же, когда в наших прифронтовых и других газетах говорят: Украина наша, Киев наш и т. д. — это, товарищи, не создает условия для правильного подхода к

[35] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. Москва, 1934. С. VI.
[36] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919. Протоколы. Москва, 1961. С. 98.

Украине. Киев советский — да, но нужно избегать всего, что может напоминать империалистические стремления» [37].

Колишній голова Київського губвиконкому Андрій Бубнов погодився з тактикою в національній політиці, яку сформулював Ленін у своїй промові. Тактика в інтерпретації Бубнова була такою: «Тов. Ленин говорил, что надо сыграть в поддавки, надо сделать максимальные уступки националистическим тенденциям. Это верно». Однак на вимогу вождя перевтілитися в боротьбистів Бубнов прореагував із солдатською прямотою, яка виказувала ненависть українських цекістів до конкурентної комуністичної партії: «Надо спросить Ленина, что в сущности говоря, он говорит относительно боротьбистов. Кого они представляют? Являются ли они представителями украинской нации? Нет. Это мелкобуржуазная интеллигентская группа, которая большого веса в украинских массах не имеет» [38].

Тут Бубнов помилявся, маючи перед очима тільки керівників УКП(б). Ленін формулював більш реалістичну політику, плануючи поглинення боротьбистів більшовицькою партією після того, як більшовики візьмуть на озброєння національно-визвольну лексику. Керівників УКП(б) він планував нагородити високими посадами, рядових — приймати в КП(б)У на загальних підставах, а долю незгодних — доручити Ф. Дзержинському.

Услід за Бубновим виступив Володимир Затонський. Упорядники протоколів партконференції теж трохи «вдосконалили» його виступ, усунувши першу фразу, в якій він із явним задоволенням проголосив, що є єдиним, на його думку, етнічним українцем серед учасників конференції: «Я единственный украинец и могу не бояться упреков в кацапстве» [39]. Після чого Затонський продовжував:

«Нам придется сейчас отсюда с севера идти на Украину, давая ей работников, идти отсюда, зная, что придется употребить не мало усилий, и прежде всего пустить туда значительную дисциплинированную армию, которая в состоянии будет прочно закрепиться на Украине» [40].

Переходячи до суті обговорюваного питання, Затонський солідаризувався із твердженням Леніна про те, що встановлення міцної влади в республіці залежатиме від того, чи зможуть більшовики бути дипломатами. «И я очень рад, — продовжив він, — что Владимир Ильич сегодня отчасти с педагогическими целями выступил для того, чтобы вколотить в сознание российских товарищей такой, казалось бы, простой и ясный факт насчет правильного отношения к украинскому национальному движению» [41].

«Правильне ставлення», погоджувався Затонський із Леніним, являло собою систему поступок, які дозволяли встановити й укоренити радянську владу. Але нормальне ставлення до української мови, яке Ленін теж розглядав як поступку, Затонський такою не вважав:

[37] Там само. С. 99.
[38] Там само. С. 101.
[39] Ці слова Валерій Васильєв знайшов у стенографічному примірнику протоколів конференції, який належав Л. Троцькому і зберігається в Гуверівському архіві. Див.: Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917—1938). Київ, 2014. С. 83.
[40] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. С. 104.
[41] Там само. С. 104.

«Если вы едете во Францию или в Польщу и говорите с французскими рабочими по-французски, а с польскими по-польски, — что же это — уступка? А когда говорят с украинским мужиком по-украински, то, говорят, это уступка, чтоб тебя разорвало, сам определяйся, я тебе уступаю. Это старая привычка товарищей смотреть на Украину как на Малороссию, как на часть Российской империи — привычка, которая вколочена вам тысячелетиями, сотнями лет существования российского империализма» [42].

Член ЦК КП(б)У Яків Дробніс заявив, що в резолюції ЦК РКП(б) «национальный вопрос неимоверно выпячен», Ленінську політику поступок у національному питанні він оцінював як Бубнов («гра в піддавки»), але не вважав її потрібною: «Наши столкновения с боротьбистами не прекратились до сих пор. Ленин думает, что если он поднесет им резолюцию, в которой будет выпячен национальной вопрос, в этой резолюции самостийность Украины звучит не раз, а 21 раз, то он эту мелкую буржузию — боротьбистов надует» [43].

Позиція Раковського й Затонського визначалися високим місцем в українській компартійно-радянській ієрархії. Вони домагалися реальних поступок по радянській лінії з боку центру. Затонського шокував навіть сам термін «поступка». Позиція керівників другого ешелону — Бубнова і Дробніса була відверто шовіністичною. Вона не відрізнялася від тактики примарних поступок, яку відкритим текстом пропонував Ленін. Інша річ, що Бубнов розглядав таку позицію як доцільну, а Дробніс вважав національне питання другорядним.

Щоби поставити крапку в аналізі дебатів, розглянемо виступ Дмитра Мануїльського. Дробніс, який виступив у дебатах останнім, підтримав Мануїльського, коли той обурився звинуваченням місцевих працівників у недооцінці національного питання, і вказав, що не Леніну слід було б звинувачувати їх, бо вони діють так само раціонально, як і центр: «Надо надеяться, что конференция снимет с украинских работников тот позор самостийности, который до сих пор тяготел над ними. Тов. Мануильский достаточно ярко это изобразил» [44].

Захист місцевих працівників від «незаслуженных» звинувачень справді пройшов червоною ниткою у виступі Мануїльського: «*Наши товарищи, украинские коммунисты, слишком долго подвергались часто совершенно незаслуженной травле здесь, в Москве... Было сказано много слов о вредных самостийных тенденциях украинских товарищей... Нас обвиняют в самостийности...*» (курсив автора — *С.К.*) [45].

Ми, однак, не знаходимо в повторюваних заявах про несправедливість звинувачень тієї яскравості, за яку Дробніс хвалив Мануїльського. Тому, мабуть, упорядники збірника протоколів партконференції вилучили ці слова з тексту виступу. Через це став не зовсім зрозумілим й прикінцевий виступ вождя. Але в ньому міститься вказівка на документ особливої секретності, який самочинно оприлюднив Мануїльський, щоби показати: звинувачував

[42] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года. Протоколы. С. 105.
[43] Там само. С. 110.
[44] Там само. С. 109.
[45] Там само. С. 107, 108, 109.

більшовиків УСРР у «самостийности» (у принизливо-російському значенні цього слова) саме Ленін, а не абстрактний російський комуністичний центр. Коли ми знайдемо цей документ за підписом Леніна, то повний, нецензурований текст виступу Мануїльського справді проявиться досить яскраво. Отже, вчитаймося в зміст прикінцевого слова Леніна:

«Все те, кто говорил о национальном вопросе, — это говорили и тт. Дробнис и Бубнов и многие другие, — они в своей критике нашей цекисткой резолюции показали, что они проявляют ту самую самостийность, в которой мы упрекали киевлян. Тов. Мануильский находится в чрезвычайном заблуждении, когда думает, что мы упрекали в самостийности в смысле национальном, в смысле независимости Украины. Мы упрекали в самостийности в смысле нежелания считаться с московскими взглядами, взглядами Центрального Комитета, находящегося в Москве. Это слово, которые употреблялось в шутку, имело совершенно иное значение» [46].

Отже, Мануїльський доводив, що центр несправедливо звинувачував українських цекістів у прагненні «самостийности». Ленін говорив, що він не дорікав киянам, тобто українським цекістам, за «самостийность» у розумінні національного питання. Тому в листуванні між центром і Києвом у першій половині 1919 р. треба знайти документ з ключовим словом «*самостийность*» у російському контексті. Такий документ існує і слово «*самостийность*» у ньому не можна розглядати як жартівливе.

Мова йде про телеграму, адресовану ЦК КП(б)У від 8 квітня 1919 р. за підписами трьох з п'яти членів політбюро ЦК РКП(б): В. Леніна, І. Сталіна і М. Крестинського:

«Если в виде уступки самостийным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий» [47]. Услід за цією телеграмою 23 квітня 1919 р. відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому перед українськими цекістами було поставлене завдання обговорити, за яких умов, коли й у якій формі могло б здійснитися злиття України з радянською Росією [48].

Однак Мануїльський даремно брав на озброєння директиви Кремля першої половини 1919 р. Коли відбувалася VIII партконференція, Ленін, на відміну від багатьох діячів у його оточенні, переконався в політичній доцільності відродження УСРР. Небезпека декларативної незалежності мала бути нейтралізована централізованою партійною вертикаллю влади. Навпаки, поглинення України Росією дало б друге дихання тим силам в українському

[46] Там само. С. 112.
[47] Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 86.
[48] Там само. С. 87.

суспільстві, які народилися в революції й прагнули утвердити справжню національну незалежність.

У прикінцевому слові Леніну нічого не залишалося, як надати іншого звучання російському слову «самостийность». Після краху УСРР влітку 1919 р., який став для вождя повчальним уроком, він готовий був без усякої іронії пов'язати «самостийность» з українською державністю і незалежністю. Але тільки тоді і якщо державність та незалежність національних республік були б радянськими, тобто сумісними з будівництвом централізованої державикомуни. Йому доводилося маневрувати між надто прямолінійною позицією керівників партії більшовиків і бажанням громадян національних республік зберегти здобутий у революції державний статус. Імовірно, що він перебрав міру відвертості, коли з «педагогічними цілями», як відзначив Затонський, переконував делегатів партконференції в нешкідливості переходу більшовиків на лексику українських боротьбистів. Можливо, що тільки максимальна міра відвертості могла переконати верхівку партії погодитись із підходом, при якому державотворчий процес, спрямований із Кремля, виглядав як волевиявлення робітничо-селянських мас. Максимальна міра відвертості може пояснити його небажання публікувати свій виступ на партконференції.

Можна встановити принаймні два «навздогінні» відгуки на промову Леніна. Вони свідчать, що вона сильно вплинула на тих, хто мав можливість вислухати її. 12 червня 1920 р. заступник голови Раднаркому УСРР Артем (Фьодор Сергєєв) написав Леніну лист, у якому зробив таке знаменне визнання: «Украинизация города, его приближение к деревне хотя бы по языку, раскацапывание города — очень полезно»[49]. Колишній творець Донецько-Криворізької республіки на території УНР радикально змінив за два роки свою позицію — від цілковитого заперечення національного питання на Сході й Півдні України до його визнання. Він навіть використав неологізм, яким бажав схарактеризувати ленінську лінію в національному питанні — «раскацапывание».

Другий відгук належить І. Лапідусу — революціонеру з 12-річним стажем роботи на Правобережній Україні. За змістом його недатований лист Леніну можна віднести до першої половини 1920 р. Інформація про засекречену Леніним промову міститься в одному абзаці:

«На конференции перед VII съездом Советов (5—7 грудня 1919 р. — *С.К.*) Вы, разбирая причины нашего поражения на Украине, указали как на одну из главных причин нашего поражения на национальную вражду и засилье еврейского элемента в советских и партийных учреждениях Украины, что именно это засилье давало обильный материал для контрреволюционной агитации. Из Вашего заявления ЦК сделал соответствующие выводы и издал секретный циркуляр о том, чтобы учреждения удерживались от посылки евреев на Украину»[50].

І. Лапідус не заперечував того, що питома вага євреїв в українському компартійно-радянському апараті багатократно перевищувала частку українців. Він знайшов переконливі й не позбавлені дотепності аргументи, щоб показати, чому так відбувалося:

[49] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 330.

[50] Там само.

«Еврейство в большинстве своем элемент торговый и посреднический. С приходом Советской власти, он, конечно, лишается основных источников своего существования и для спасения своей жизни устремляется в единственно возможный для него выход: в Советские учреждения. Он заполняет все поры Советского организма еще и потому, что это элемент городской и наиболее грамотный и, конечно, торчит постоянно на глазах» [51].

Секретне розпорядження про «вилучення з обігу» відповідальних працівників єврейської національності Лапідус порівнював із циркуляром царського режиму про межу осілості, після чого робив такий висновок:

«Я не думаю, чтобы уступка желто-блакитному черносотенству могла укрепить революцию на Украине. Наоборот, национальный антагонизм ("главная беда Советской власти на Украине") от этого только выиграет» [52]. Логічно припустити, що взяті в дужки й лапки слова були цитати з промови Леніна.

І. Лапідус розумів, що Україна малопридатна для будівництва ленінського комуносоціалізму. Проте раціональний ланцюг його умовиводів давав збій, коли він стверджував: «Единственным квазиреволюционным элементом на Украине является мелкоремесленный городской полупролетарий, а так как этот элемент в подавляющем большинстве своем еврейский, то естественно, что он является "творцом" украинской революции». Добиваючись від Леніна скасування секретного розпорядження, він знайшов тільки такий дивний аргумент:

«Хохол верит больше своему "жиду", чем пришлому "москалю", так как в большинстве москаль действительно ведет себя как завоеватель, и хохол вполне резонно рассуждает так: "хоть жид, алэ "свий"» [53].

І. Лапідус не міг знати, що на VIII партконференції Ленін тільки роз'яснював і конкретизував уже затверджену резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». Секретний циркуляр був наслідком цієї резолюції. У самій резолюції, що характерно, жодним словом не згадувався «національний антагонізм»: мовляв, прийшли кацапи й жиди, вчать нас, хохлів, жити. Але в розсекреченому «Проєкті тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» (21 листопада 1919 р.) Ленін ставив тему компартійно-радянських управлінських кадрів у її класовому й національному вимірах на чільне місце. Ухвалений без змін усіма членами політбюро ЦК пункт 3 звучав так: «В связи с продвижениям войск Кр. Армии на Украину усиленная работа по расслоению деревни, выделение трех групп, привлечение бедноты (слова "и только ее", які стояли далі, Ленін зняв, бо вони суперечили змінам у п. 4 — *С.К.*), к управлению. Полное обезвреживание кулаков» [54]. Поділ селянства на три різні класи був запорукою успіху комуністичного експерименту в дрібноселянській країні.

Пункт 7 резолюції проголошував: «Евреев и горожан на Украине взять в ежовые рукавицы, переводя на фронт, не пуская в органы власти (разве что в ничтожном % в особо исключительных случаях под классовый контроль)».

---

[51] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 330—331.

[52] Там само. С. 331.

[53] Там само.

[54] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 306.

Треба звернути увагу на те, як делікатно вождь обходився з городянами, не згадуючи їхньої очевидної національності. Однак протиставлення «горожан», тобто росіян євреям, які теж були майже виключно жителями міст, не сподобалося оточенню вождя. Придивимося до національного складу синкліту, який опрацьовував резолюцію: росіянин (Ленін), грузин (Сталін), українець (Крестинський) і два євреї (Троцький, Каменєв). Тому проти абзацу з пунктом 7 Ленін вписав: «*Выразиться прилично: еврейскую м(елкую) б(уржуазию)*»[55].

На цьому засіданні політбюро ЦК РКП(б) Ленін зняв формулу розв'язання українського питання, яка була його особистим винаходом: «Самостоятельная УСРР в тесной федерации с РСФСР, на основе 1.VI.1919». Замість неї він написав на полях: «*Сами укр(аинские) раб(очие) и кр(естья)не решают свою судьбу*». У статті, написаній Леніним для журналу «Коммунистический Интернационал» 16 грудня 1919 р., процитована фраза була повторена в розгорнутому вигляді:

«Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати — навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці й злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу і т. д.»[56].

29 грудня Ленін написав «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», який поширювався серед населення у величезній кількості примірників. Готуючи українців до IV Всеукраїнського з'їзду рад, на якому мали бути сформовані державні органи республіки, він знову повторив цю ключову фразу: «Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі, який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»[57].

Висунута й настирливо повторювана Леніним теза «злиття або незалежність» не була реальною дилемою. Вождь одночасно адресував її як українській громадськості, так і центральному партійному апарату. Для українців не існувало дилеми, вони з ентузіазмом вітали запропоновану більшовиками незалежність. Керівники партії в оточенні Леніна теж не вбачали дилеми, тому що обстоювали злиття, не задумуючись над тим, наскільки реальною була б перспектива побудови держави-комуни при нерозв'язаному національному питанні. Висуваючи свою тезу у формі дилеми, Ленін паралізував як опір своїх недосвідчених соратників, так і національно-визвольний рух. Він не збирався гарантувати реальну самостійність національних республік, але розумів, що формальну незалежність краще було б забезпечити[58].

---

[55] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 307.

[56] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 19.

[57] Там само. С. 40.

[58] Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф. Більшовицька експансія в Україну. Кн. 2. С. 333.

8.2.

ВИБУДОВУВАННЯ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ВЕРТИКАЛІ ВЛАДИ

Національна державність в її радянській подобі відновлювалася в Україні «з голови», тобто з Кремля. Центральне російське керівництво не прагнуло створювати в республіці авторитетний центр влади. У процесі опановування її території московські відомства налагоджували безпосередні зв'язки з губерніями, ігноруючи компартійно-радянський субцентр. Субцентр під тиском ЦК РКП(б) розмістився не в Києві (його зайняли 16 грудня 1919 р.), а в Харкові (з 12 грудня). Харків залишався столицею УСРР до 1934 р.

Попри політичну нешкідливість національної державності у створеній Леніним радянській системі влади, приховане прагнення центрального радянського керівництва так або інакше поглинути Україну давалося взнаки. Члени політбюро ЦК КП(б)У Георгій П'ятаков і Андрій Бубнов не були «націонал-комуністами», але все-таки обурювалися ставленням Москви до керівництва радянської України. 7 лютого 1920 р. вони надіслали в ЦК РКП(б) заяву, у якій твердили:

«У жовтні — грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основні положення:

1. Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного.

2. На Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, пов'язаних із революційним рухом на Україні й здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу» [59].

Через кілька днів після цього демаршу секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор разом із членами ЦК Володимиром Затонським і Яковом Яковлєвим (Епштейном) звернулися в політбюро ЦК РКП(б) з проханням провести в Росії партійну мобілізацію комуністів, здатних розмовляти українською мовою, щоби використати їх у роботі в Україні. У такому проханні не було нічого незвичного, партійні мобілізації проводилися часто і з різних причин. Однак 28 лютого політбюро ЦК відхилило цю пропозицію.

У ході партмобілізації ініціативу виявляли, як правило, ті, хто мав бажання бути відрядженим. Коли ж за справу брався секретаріат ЦК РКП(б), ініціатива у відборі відповідальних працівників належала виключно йому. Відбір партпрацівників для роботи в Україні був якраз такою ділянкою оргпартроботи, яку секретаріат ЦК РКП(б) не бажав залишати на самоплив. Про критерії, якими він керувався при відборі, можна судити з приватного листа, опублікованого на початку 1920 р. у газеті харківських боротьбистів:

«Сьогодні мені довелося почути в потязі цікаві відомості від товаришів, котрі повернулися з Росії, комуністів-більшовиків. Товариші повідомляють, що їм дуже важко було вирватися з Росії, щоби тут, удома, творити революцію.

[59] Див.: Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності. *Політична історія України XX століття*. У 6 т. Т. 3. Київ, 2003. С. 162.

На кожному кроці ставилися перешкоди й гальмування. Це якраз тоді, коли надзвичайно широко ведеться відрядження й навіть призначення на Україну комуністів (більшовиків) цілком росіян, які й народилися в Росії, і ніколи не жили на Україні. А в Самарі робиться ще гірше від того. Там навіть не дають зібратися українським комуністам (більшовикам), щоб організовано домагатися відпуску їх в Україну» [60].

У Москві розуміли труднощі у вибудовуванні партійного центру в Україні, коли немало відповідальних працівників ще перебували на фронтах або в підпіллі. Збереглася помітка Леніна на телеграмі О. Пайкеса, адресованій у грудні 1919 р. О. Стасовій: «У Сибір більше не давати: у нас немає (відповідальних працівників — *С.К.*). На Україну **все**» [61].

Водночас заступник секретаря ЦК КП(б)У Р. Фарбман скаржився, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи харківський центр і тим самим дезорганізуючи його роботу. Він писав повні сарказму листи на адресу оргбюро ЦК РКП(б), як-от від 19 січня 1920 р.: «Доводжу до вашого відома, що в Харкові є установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій — навіть більше того! — доводиться діяти від імені ЦК КПУ» [62].

Вибудовування партійного центру в Україні відбувалося в умовах жорсткої боротьби за вплив на маси, яка точилася між більшовиками й боротьбистами. Це пояснює ту лінію у відрядженні комуністів із Росії в УСРР, якої дотримувалися в апараті ЦК РКП(б). Незважаючи на гострий кадровий голод, у республіку не допускалися більшовики зі знанням української мови, які бажали працювати на своїй батьківщині. Адже існувала небезпека їхнього єднання з боротьбистами. Характеризуючи кадрову політику Москви в УСРР, Володимир Винниченко писав, що для більшовицької верхівки було б краще, «щоб на Україні вся влада була в руках своїх людей, позбавлених усякого українського патріотизму, не зв'язаних з українським народом ніякими традиціями й емоціями» [63].

Навіть у Київській губернії, яка за кількістю більшовиків поступалася тільки Донецькій, вплив боротьбистів був більшим. У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 4 березня 1920 р. вказувалося:

«Новий губком щойно обраний. Керівництво по суті очолює т. Мгеладзе, секретарем обраний т. Рафес. Дуже мало часу й сил, щоб встигнути розгорнути широку роботу в губернії. Зв'язок із повітами надто слабкий. Сили наші надто слабкі, організації кволі, тоді як боротьбисти мають дуже сильний вплив, їхні організації набагато сильніші за наші, звідси природне намагання нашої публіки опертися на них, жити з ними в злагоді. Ніяких нових працівників не додалося. На місцях значною мірою ті ж самі працівники, що й у минулому році. Місцева публіка надто слабка, ненадійна у політичному відношенні. "Хворі" симпатіями коли не до боротьбистів, то до самостійної України й самостійної партії. У самого губкому ще нема міцної лінії. Словом, до війни й розриву з боротьбистами ми ще не готові» [64].

[60] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 81.
[61] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 51. С. 91.
[62] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 79.
[63] Винниченко В. Відродження нації. Київ — Відень, 1920 (репринт 1990). Ч. III. С. 336.
[64] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 428—429.

У довідці для членів Центрального комітету, яку інформвідділ ЦК КП(б)У підготував 10 березня про становище на Правобережжі, зазначалося:

«Становище сумне. За винятком Чернігівської губернії, наша партія не встигла розгорнутися і майже ніякої роботи не проводила. Зачатки організацій існують тільки в містах. Боротьбисти всюди працюють з успіхом. Майже на всіх селянських з'їздах приймаються їхні резолюції. Симпатії селянства явно на їхньому боці. Навіть Київська робітнича конференція надала їм значну більшість» [65].

Однак становище більшовиків в Україні аж ніяк не було дуже «сумним». Порівнюючи сили більшовиків і боротьбистів, треба пам'ятати, що КП(б)У була лише обласним відгалуженням РКП(б), а в Україну входили спочатку десятки, а потім сотні тисяч червоноармійців. Керівники РКП(б) чинили великий тиск на боротьбистів, і вони не витримали тиску. Тим більше, що Ленін порекомендував Раковському «приручити» їхніх керівників — Г. Гринька, В. Еллана-Блакитного, О. Шумського та ін. високими посадами в компартійно-радянському апараті. 14—20 березня 1920 р. відбулася конференція УКП(б), яка більшістю голосів ухвалила самоліквідуватися [66]. У губкомах КП(б)У створювалися трійки (два більшовики й боротьбист) для індивідуального приймання колишніх боротьбистів у партію більшовиків. За кілька місяців членами КП(б)У стали близько 4000 боротьбистів, із них 554 отримали відповідальні призначення в парткомах губернського й повітового рівня, переважно на посади, пов'язані з діяльністю в сільській місцевості [67].

З великим задоволенням В. Ленін доповідав IX з'їзду РКП(б) 29 березня 1920 р.: «Ми цю партію перереєстрували й замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, із нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв» [68].

Подібну тактику керівники РКП(б) застосували й у справі ліквідації Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). За довідкою, наданою її секретарем М. Алєксєєвим ЦК КП(б)У в травні 1920 р., у цій партії налічувалося 7700 членів. Лідерам борбистів пообіцяли високі посади в компартійному або радянському апаратах, якщо вони доведуть свою партію до самоліквідації. Євген Терлецький став членом ЦК КП(б)У, а Микола Алєксєєв — кандидатом. 120 борбистам зараховувався партійний стаж у КП(б)У з початку їх революційної діяльності в лавах есерівської партії [69].

Цей підрозділ починався з твердження, що національна державність у її радянській подобі відновилася в Україні «з голови», тобто, з Кремля. Схоже, однак, що із цим були незгодні впливові діячі КП(б)У, які перебували в

[65] Там само. С. 429.

[66] Любовець О. Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 437.

[67] *Бюллетень VI Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины*. 15 ноября 1921 г. Харьков, 1921. С. 63.

[68] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 40. С. 253—254.

[69] Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. С. 148.

Москві. 2 грудня 1919 р., тобто ще до затвердження резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» пленумом Центрального комітету наявні в російські столиці члени ЦК КП(б)У А. Бубнов, В. Затонський, Я. Дробніс, С. Косіор і Р. Фарбман (Рафаїл), до яких приєдналися М. Богуславський, Г. Лапчинський, Д. Мануїльський та Я. Яковлєв (Епштейн), зібралися, щоб вирішити питання про створення верховного органу виконавчої влади. Було рекомендовано створити Всеукраїнський революційний комітет у складі п'яти осіб: В. Затонського, Д. Мануїльського, Х. Раковського (голова), Л. Серебрякова і К. Ворошилова. Г. Петровський мав брати участь у роботі Всеукрревкому як голова ВУЦВК, але не входив до нього. Було також ухвалено рішення боротьбистів і борбистів у ревком не включати [70].

Погоджений із Леніним склад Всеукрревкому постав 11 грудня 1919 р. Г. Петровський і Х. Раковський підписали постанову про ліквідацію давно вже не робочих органів влади — Президії ВУЦВК і РНК УСРР і створення замість них надзвичайного органу — Всеукрревкому. Кількість його членів не змінилася, але від складу, рекомендованого в колі українських діячів, що перебували на той час у Москві, залишилося тільки двоє — В. Затонський і Д. Мануїльський. Через зайнятість справами Х. Раковський не увійшов до Всеукрревкому. Натомість як голова увійшов Г. Петровський. Повідомлялося також, що мають увійти «один представник українських комуністів (боротьбистів) й один представник українських лівих соціалістів-революціонерів меншості (борбистів)» [71]. Переговори про взаємодію із цими партіями ще не завершилися, і тому конкретні прізвища не називалися. Після завершення переговорів боротьбисти рекомендували К. Тараненка, але в січні 1920 р. його замінив Г. Гринько. Борбисти запропонували кандидатуру В. Качинського, але її незабаром замінили Є. Терлецьким. Принцип утворення Всеукрревкому — три більшовики, один боротьбист, один борбист — був поширений на формування губернських та повітових ревкомів. Відступити від нього можна було лише в бік збільшення репрезентації більшовиків [72].

5 лютого 1920 р. в Харкові відбулося засідання Всеукрревкому, на якому розподілялися урядові обов'язки. Г. Петровський став відповідати за «радянське будівництво», Д. Мануїльський — за земельні справи, Г. Гринько — за освіту та охорону здоров'я, Є. Терлецький — за юстицію, В. Затонський — за військові справи. Склад Всеукрревкому зріс до восьми осіб. Х. Раковський узяв на себе загальне керівництво. Мирон Владіміров очолив продовольчу справу, а Влас Чубар зайнявся економічними проблемами [73].

У лютому Ленін дозволив відновити діяльність президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР. Раковському було рекомендовано офіційно звернутися з такою пропозицією в ЦК РКП(б). 17 лютого політбюро ЦК РКП(б) розглянуло звер-

[70] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 413.

[71] Збірник узаконень і розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. № 1. 26 грудня 1919 — 10 лютого 1920 р. Ч. 1. Ст. 1.

[72] Верстюк В.Ф. Завершення Української революції. *Політична історія України. XX століття*. У 6 т. Т. 2. Київ, 2003. С. 419.

[73] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 414.

нення і дало свою згоду. 19 лютого відбулося останнє засідання Всеукрревкому. На його основі постала Президія ВУЦВК, очолювана Г. Петровським, і Рада народних комісарів УСРР на чолі з Х. Раковським [74].

Найважливішим здобутком Всеукрревкому за короткий період його існування став земельний закон, ухвалений 5 лютого 1920 р. За свідченням Раковського, Ленін узяв безпосередню участь у його розробці [75]. Закон прямо забороняв органам влади відводити землю під радянські господарства без цілковитої переконаності в доцільності їх створення. У кожному разі, коли виникало таке питання, воно вивчалося за участю представників селянства. Розподілу підлягала не лише поміщицька земля. У багатоземельних селянських господарствах (з площею понад 15 десятин) надлишки землі також відрізалися, навіть якщо в них не використовувалася наймана праця. Розподіл здійснювався за певною нормою в розрахунку на їдця. Норми зрівняльного поділу визначалися повітовими земельними відділами відповідно до місцевих умов. Коли бракувало земель для наділення безземельних та малоземельних селян за встановленою нормою, то землю брали з державного фонду, якщо він існував у даній місцевості, або від радгоспів і цукрових заводів. Кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571. У їхньому розпорядженні залишилася тільки третина землі, відведеної у 1919 р. [76] У результаті аграрних перетворень українське селянство отримало 13 193 тис. десятин (14 413 тис. га) землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19 396 тис. десятин (21 190 тис. га) [77].

Вожді РКП(б) змушені були відкласти негайні перетворення в сільському господарстві й з метою утвердження радянської влади на переламі 1919—1920 рр. зважилися на таку аграрну реформу, яка відповідала «дрібнобуржуазним» інтересам українських селян. Оцінюючи її, нарком землеробства Д. Мануїльський висловився на сесії ВУЦВК цілком прозоро:

«Зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а мають бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинне було сприяти падінню виробництва, але ці "витрати" були необхідні революції» [78].

Вибудовуючи державність українського народу «з голови», вожді РКП(б) не забували, що їм доведеться зустрітися з проблемою «радянського будівництва», тобто із системою рад, створюваних народними низами. Вони повинні були заручитися підтримкою низів, яку на попередньому етапі втратили разом із владою завдяки непопулярній політиці. Наприкінці 1919 р. в Україні створювалася нова політична ситуація. Червона армія радянської

[74] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1957. С. 64.
[75] Див.: Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. Київ, 1990. С. 154.
[76] Історія селянства Української РСР. Т. 2. Київ, 1967. С. 72.
[77] Итоги аграрной революции на Украине. Харьков, 1923. С. 3.
[78] Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1957. С. 168.

Росії йшла в республіку, як запевняли вожді, як рятівниця від жахливої денікінської окупації.

Тому в Кремлі поспішали з аграрною реформою. Селянські маси повинні були переконатися ще до виборів в органи влади, що більшовики відмовилися від попередньої політики і йдуть назустріч вимогам селян у земельному питанні. Тому очільники РКП(б), починаючи від В. Леніна і Л. Троцького, доклали багато зусиль, щоби переконати українську громадськість у своїй прихильності до відновлення державності.

На початку грудня 1919 р. радянські газети опублікували «Наказ Голови Реввійськради Республіки тов. Троцького червоним військам, що вступають у межі України». Зрозуміло, що насамперед цей документ адресувався не червоноармійцям, а українцям. «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право господарювати на Україні, правити нею і будувати у ній нове життя... — проголошував наркомвоєнмор. — Пам'ятайте твердо: ваше завдання не підкорення України, а звільнення її». Завершувався наказ таким гаслом: «Хай живе Вільна Незалежна Радянська Україна!»[79].

28 грудня В. Ленін написав лист «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Він був опублікований газетами «Правда» та «Известия ВЦИК» 4 січня 1920 р., після чого передрукований українськими газетами на окупованій Червоною армією території України. Як і наказ Троцького, лист поширювався серед населення десятками тисяч примірників.

Ленін запевняв, що в республіці буде знищене відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння, і земля, так само, як у Великоросії, розподілятиметься серед селян. Майже весь обсяг листа присвячувався роз'ясненню майбутнього статусу радянської України. На відміну від Троцького, який обмежився здравицею на честь вільної й незалежної України, Ленін детально роз'яснив, як він розуміє цей статус:

«Одне з таких особливих завдань заслуговує тепер на надзвичайну увагу. Це — питання національне або питання про те, чи бути Україні окремою і незалежною Українською Радянською Соціалістичною Республікою, зв'язаною в союз (федерацію) з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, чи злитися Україні з Росією в єдину Радянську Республіку. Всі більшовики, усі свідомі робітники й селяни повинні уважно подумати над цим питанням»[80].

Отже, суть проблеми Ленін бачив у дилемі, над якою українській громадськості треба було «уважно подумати»: чи бути Україні окремою і незалежною, але у федерації з РСФРР радянською республікою, чи злитися з Росією в єдину радянську республіку. Інших варіантів, крім злиття або федерування з Росією не передбачалося. Великоросія, як називав Ленін свою країну, мала національні регіони, унаслідок чого іменувалася Російською федерацією. Однак ці регіони не володіли державним статусом і не вважалися незалежними утвореннями. Чи втрачала б Україна свою незалежність федеруванням із РСФРР? Таке запитання було природним, але Ленін уникав відповіді.

[79] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 147–148.
[80] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 404.

Роз'яснюючи в наступному абзаці сформульовану дилему, Ленін із притиском підкреслив, що Всеросійський ЦВК і РКП(б) визнали право на незалежність України, але додав:

«Тому само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники й селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть вирішити й вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі, який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією» [81].

Іншими словами, вождь більшовиків грав з робітниками й селянами України в наперсток, дозволяючи їм самим поховати незалежність своєї країни або злиттям з Великоросією, або входженням у федеративний зв'язок із нею.

Процитовані рядки листа до робітників і селян України не допускають навіть думки про те, що Ленін дійсно передбачав встановлення типу федеративного зв'язку між національними регіонами й Великоросією шляхом вільних переговорів. Також треба забути про той тип федерування, за яким вибудовувався наприкінці 1922 — у першій половині 1923 рр. Радянський Союз. До 1922 р. ніхто із вождів, включаючи й верховного, не міг думати, що такий тип можна допустити. Умонастрій вождів у 1919—1920 рр. щодо характеру й перспектив федерування національних регіонів із Великоросією не підлягає сумніву, тому що він добре задокументований.

Зокрема, за програмою РКП(б) 1919 р. партія виставляла організоване за радянським типом федеративне об'єднання держав як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності [82]. У підготовчих матеріалах до виступу на II конгресі Комінтерну (червень 1920 р.). Ленін позначив перспективи РСФРР тими ж словами: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності» [83].

Alter ego Леніна І. Сталін у статті, надрукованій газетою «Правда» 10 жовтня 1920 р., так класифікував національні регіони Великоросії:

«Радянська автономія не є щось застигле, раз і назавжди дане, вона допускає найрізноманітніші форми й ступені свого розвитку. Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до ширшої, політичної автономії (башкири, татари Поволжя, киргизи), від широкої, політичної автономії — до більш розширеної її форми (Україна, Туркестан); нарешті, від українського типу автономії — до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан)» [84].

Отже, в очах вождів РКП(б) поглинуті Великоросією національні регіони сприймалися як радянські автономії, які за означенням не могли мати державний статус: вмонтована в конструкцію держави-комуни компартійна вертикаль влади з її диктаторськими правами надавала автономії виключно мовно-культурний характер. Вожді могли знову і знову повторювати слова про окремішність і незалежність УСРР, це не підривало державної єдності Росії. Головним для них було усунути інші варіанти української державності — УНР Центральної Ради, УНР Директорії, Українську гетьманську державу,

[81] Там само.
[82] Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. С. 398.
[83] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 461.
[84] Сталін Й.В. Твори. Т. 4. С. 355.

щоб утвердити УСРР. Адже в інших варіантах терміни «окремішність», «самостійність», «незалежність» набували свого реального змісту. У словнику російських імперіалістів усі вони позначалися запозиченою з української мови відверто знущальною калькою «самостийность».

Виникає питання: як лідери Української революції ставилися до неочікуваної зміни національної політики ленінської партії, задекларованої в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», листі В. Леніна до робітників та селян України й наказі Л. Троцького до червоноармійців. Відверто й щиро на це відповів Володимир Винниченко. Опинившись в еміграції, він вийшов з УСДРП і заснував у Відні Закордонну групу українських комуністів. У тритомнику «Відродження нації», який він завершив у січні 1920 р., зазначається:

«Рік тяжкого досвіду не пройшов марно й тепер є певність, що пережитки старого будуть поборені, неясності зникнуть і позиція викристалізується в нормальному, природному напрямі — повної відмови від якого-небудь "командування" на Україні, цілковите признання національної й державної незалежності Української Радянської Республіки й братської, активної, свідомої допомоги українським робітникам і селянам у цьому напрямі» [85].

У Москві і Харкові були зацікавлені використати ім'я Винниченка з метою зміцнення радянської влади в Україні. Ленін теж дотримувався такої думки, про що свідчить його телеграма голові Галицького оргкомітету КП(б)У Феліксу Кону від 4 травня 1920 р. [86] Наприкінці травня Володимир Кирилович із дружиною і кількома супутниками прибув у Москву, де зустрівся з Г. Чичеріним, Л. Каменєвим, Л. Троцьким. Потім поїхав у Харків. Побачене й почуте наскільки вразило його, що він відмовився від пропонованих посад заступника голови Раднаркому УСРР та наркома закордонних справ і у вересні 1920 р. повернувся в Європу. Після повернення він негайно опублікував брошуру українською, німецькою, французькою та італійською мовами «*Революція в небезпеці! Лист закордонної групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки*». У ній він визнавав, що уявлення членів ЗГ УКП про становище в Росії й Україні не збіглися з реальною дійсністю. Визнавши за РКП(б) роль керівного центру світового комуністичного руху, він із гіркотою підкреслював, що основною рисою цієї партії є «абсолютний централізм» як у внутрішньопартійному житті, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, державній, політичній, національній та ін. Централізм, підкреслював він, стоїть у глибокій суперечності з тенденціями самої революції, а вся діяльність правлячої партії має дві сторони: одну — формальну, декларативну, а другу — дійсну, реальну. Далі він писав:

«Будучи відірваною від Росії й України, "Закордонна Група Україн. ком. партії", до якої я належу, мала змогу зазнайомитись тільки з декларативною, програмовою стороною діяльності керуючої партії. Судячи про становище на Вкраїні по тих офіційних документах-деклараціях, що доходили за кордон, а також по тих майже офіційних відомостях, які вона листовно одержала від бувших боротьбистів, теперішніх членів Комуністичної партії (большевиків) України, наша організація вірила, що українська робітничо-селянська дер-

[85] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 496.
[86] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 51. С. 190.

жавність справді твориться, що будучи у федеративному зв'язку із Совітською Росією, беручи поміч у неї й сама даючи сили на спільну справу, вона в той же час самостійно розвиває свої внутрішні сили. Так само Закордонна група гадала, що Комуністична партія (большевиків) України, стоячи в тісному зв'язку з Рос. ком. партією, має певну самостійність існування й діяльності, що вона походить з широких пролетарських мас села й міста України, що тісно зв'язана, поріднена із цими масами й у них черпає свою силу» [87].

Фактично ж, як заявив Винниченко, коли побачив зблизька систему влади в радянських республіках, РКП(б) була «сліпою машиною» в руках невеликої купки людей. Залізна дисципліна в «партії нового типу», якою так пишалися вожді більшовиків, була дисципліною не однодумців, а солдатів. Вона базувалася, як пересвідчився Винниченко, не на вірі й відданості ідеї, а на страху кари або бажанні вислужитися перед начальниками. Принцип абсолютизму, як називав Володимир Кирилович статутний принцип демократичного централізму, покладався в основу діяльності не тільки правлячої партії, а й держави. У результаті, робив він висновок, влади рад у радянській Росії й радянській Україні майже вже немає, а самі ради зведено до ролі декоративних установ. Винниченко з гіркотою визнавав, що УСРР не є самостійною і незалежною державою, а її уряд не виборний, а сформований правлячою партією, причому навіть не КП(б)У, а безпосередньо політбюро ЦК РКП(б) [88].

Облудна суть української радянської державності для Симона Петлюри була зрозумілою від початку. Мало сумнівався в цьому й Михайло Грушевський. Коли Михайло Сергійович зважився приїхати в УСРР, то тільки для того, щоб займатися науковою працею. Він демонстративно уникав найменших проявів заангажованості в політичних справах, хоч можновладці із ЦК КП(б)У постійно провокували його на виявлення солідарності з радянською владою.

Тільки перебуваючи в Москві й Харкові, В. Винниченко пересвідчився у двох фактах: по-перше, ради підпорядковані компартійним вождям; по-друге, національна радянська державність нічого не варта. Розчарування було настільки глибоким, що вилилося в гострі інвективи відкритого листа проти політики Москви. РКП(б) — КП(б)У не забарилася з реакцією. Уряд Х. Раковського інспірував у радянській пресі серію статей, у яких В. Винниченка характеризували як запеклого українського націоналіста. V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий — березень 1921 р.) вилучив його зі складу ВУЦВК (членом якого він став заочно, ще до приїзду в Москву, у травні 1920 р.).

Однак слід повернутися до аналізу листа Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і наступних дій ленінського уряду в Україні, територія якої окуповувалася Червоною армією прискореними темпами. Ця майстерно складена відозва була своєрідним «дволиким Янусом»: робітників і селян запевняли, що тільки вони можуть ухвалити рішення про державний статус України на Всеукраїнському з'їзді рад, а українському партійно-радянському апарату показували, як треба маскувати його злиття з російським управлінським апаратом.

[87] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 1. Мюнхен, 1983. С. 463—464.
[88] Там само. С. 465—466.

Згідно зі встановленим порядком зїзду рад мусила передувати Всеукраїнська конференція КП(б)У. На ній мала бути опрацьована для затвердження на наступному радянському зїзді резолюція про державні відносини радянської України з радянською Росією. Показна демократія, якою було просякнуте все партійне життя, вимагала, щоб в опрацюванні особливо важливих резолюцій брала участь уся партійна маса. Тому текст цієї резолюції у вигляді тез ЦК КП(б)У «Державні відносини між Радянською Україною і Радянською Росією» був надрукований 21 лютого 1920 р. у харківській газеті «Коммунист» і передрукований окремою брошурою з метою обговорення в низових партійних організаціях і на губернських партійних конференціях. IV конференція КП(б)У 18 березня затвердила ці тези після короткого обговорення майже одноголосно. Проти висловилися тільки два делегати, утрималися шестеро[89].

Перша половина пунктів резолюції «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії присвячувалися «викриттю антинародної сутності» УНР і Української Держави, а друга половина — характеристиці функцій об'єднуваних наркоматів Великоросії та України. Популяризуючи тези ЦК КП(б)У напередодні конференції, Х. Раковський наголошував:

«Повторюю — потрібно об'єднати, розуміючи під цим не те, що російські комісаріати приєднують до себе українські або навпаки, а що із назрілих до об'єднання українських та російських комісаріатів створюється щось нове, третє, федеральне, в якому представлені однаково інтереси, як українського, так і російського пролетаріату»[90].

Однак з ухваленої конференцією резолюції випливало, що українські наркомати зливаються з наявними російськими.

Питання про те, як співвідносяться між собою УСРР і РСФРР, взагалі в цій резолюції оминалося, замінюючись питанням про взаємовідносини абстрактних радянських держав. Справді, які конкретні висновки можна було зробити на підставі ось таких тверджень:

«Розвиток пролетарської державності веде до скасування кордонів, до знищення національної боротьби й до створення міжнародної соціалістичної республіки. Союз між радянськими державами означає об'єднання всіх тих державних установ, які обслуговують їх спільні інтереси, і збереження окремими державами державних установ, які обслуговують специфічні інтереси кожної з цих республік»[91].

Майже одностайне ухвалення резолюції «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» партійною конференцією виявилося винятком у її роботі. Усі інші резолюції, підготовлені під контролем секретаріату ЦК РКП(б) апаратом ЦК КП(б)У, ухвалювалися з великими труднощами, а деякі з них взагалі були забалотовані делегатами. Згідно із статутом РКП(б),

---

[89] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях зїздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. Київ, 1976. С. 67.

[90] Раковский Х. Государственные отношения России и Украины. *Коммунист (Харьков)*. 1920. 27 февраля.

[91] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях зїздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. С. 70.

ухваленим VIII партійною конференцією в грудні 1919 р., компартії національних республік, у тому числі КП(б)У, мали надалі проводити не з'їзди, а конференції. IV конференція КП(б)У, яка проходила на правах з'їзду (не оминаючи нумерації попередніх з'їздів), відбувалася 17–23 березня 1920 р. Вона виявилася єдиним у 88-річній історії КПРС прикладом, коли на рівні республіканської партійної організації не спрацював залізобетонний принцип «демократичного централізму».

Зокрема, делегати забалотували тези ЦК РКП(б) до IX з'їзду партії «Чергові завдання господарського будівництва», суть яких виклав у своїй доповіді І. Сталін. З критикою цих тез, у яких обґрунтовувалася необхідність мілітаризації промисловості, виступили провідні діячі опозиційної ЦК РКП(б) групи «демократичного централізму», які працювали в Україні: голова Харківського губпарткому Т. Сапронов, голова Полтавського губпарткому Я. Дробніс, голова Харківського губвиконкому А. Іванов, Р. Фарбман (Рафаїл) та ін. На конференції були схвалені тези, представлені децистами (голосами 117 делегатів проти 86) [92].

Неможливо заперечити національну забарвленість виступу проти диктату Кремля, який стався в Харкові й сколихнув усю панівну партію. Проте пояснювався цей виступ загальнопартійною ситуацією. Протистояння делегатів, яким супроводжувалася вся робота конференції, досягло апогею під час виборів нового складу Центрального комітету. Коли стало зрозумілим, що рекомендований ЦК РКП(б) список на чолі з Х. Раковським не проходить, делегати меншості покинули зал засідань.

Закриваючи конференцію, Сталін спокійно сказав: «Гадаю, що ЦК РКП(б) зможе розібратися в цих питаннях і встановити порядок, або створивши новий ЦК шляхом комбінації з делегатів обох сторін, або, можливо, що сам IX Всеросійський з'їзд займеться цим питанням. У всякому разі зрозуміло, що питання так чи інакше буде розв'язане» [93].

Питання справді було розв'язане блискавично. Ленін переконливо показав, хто в домі господар. Отримавши пізно ввечері 23 березня телеграфне повідомлення з Харкова, він тут же повідомив Раковського про розпуск обраного складу Центрального комітету КП(б)У. Лідери децистів були позбавлені відповідальних посад і відкликані з України в розпорядження ЦК РКП(б). Почалася перереєстрація членів республіканської партійної організації, яка мала всі ознаки чистки [94]. 24 березня ЦК РКП(б) призначив тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі з Станіславом Косіором, яке керувало чисткою.

На IX з'їзді РКП(б) група децистів безуспішно протестувала проти цих рішень. Виступаючи 30 березня в дебатах по звіту ЦК, Ленін іронічно зауважив: «Якщо ми розігнали й розкасували цілу Українську конференцію, то треба було бити на сполох і сказати, що ми злочинці. Між тим, всі мовчать» [95]. Після з'їзду ЦК РКП(б) призначив тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 осіб.

---

[92] Там само. С. 76.

[93] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма. Київ, 2003. С. 442.

[94] Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). С. 87.

[95] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. С. 87.

15 квітня в Харкові відбувся пленум тимчасового ЦК, який обрав політбюро у складі 5 осіб — секретаря ЦК С. Косіора, голови ВУЦВК Г. Петровського, голови Раднаркому Х. Раковського, члена Реввійськради 12-ї армії О. Шумського й секретаря Харківського губпарткому Я. Яковлєва. Оргбюро ЦК було затверджене в складі трьох осіб — Косіора, Шумського і Яковлєва [96].

Від квітня до жовтня 1920 р. з Росії в розпорядження тимчасового ЦК КП(б)У прибуло 1042 відповідальні працівники. Новоприбулі разом із тими, хто зберігав вірність центру, «прочистили» республіканську партійну організацію і відмовили в перереєстрації більше ніж третині складу КП(б)У. До 1 листопада 1920 р. чисельність членів і кандидатів в Харківській міській парторганізації скоротилася з 6489 до 3300, у Катеринославській — з 840 до 440, у Миколаївській — з 700 до 500 осіб [97].

Попри бунт, який найбільш яскраво проявився під час виборів нового складу Центрального комітету, IV конференція КП(б)У солідаризувалася з головними завданнями, поставленими перед нею центральним керівництвом партії: опрацювати для чергового, IV Всеукраїнського з'їзду рад рішення, пов'язані з визначенням державних відносин України та Росії, а також тактикою радянського будівництва в українському соціумі. Здавалося б, ради, які виникали під час денікінської окупації, найчастіше — у ході партизанської війни, були природними союзниками більшовиків. Проте партконференція в резолюції «Про роботу на селі» оцінювала ситуацію інакше:

«Ради є властивою пролетарській диктатурі формою правління, але через те, що сам пролетаріат почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси й трудове селянство перебувають ще не тільки під фактичною, а й під моральною диктатурою куркуля, у сільські Ради часто потрапляють справжні вороги Радянської влади. Як пролетаріат входив у парламент, щоби підірвати його зсередини, так само вороги Радянської влади входять в Ради, щоб їх підірвати зсередини. Це явище особливо ясне в українському селі, де багато які Ради, наповнені куркулями й спекулянтами, були самі опорою отаманщини або в кращому разі пасивно ставилися до завдань, які покладала на них центральна влада» [98].

Цитована резолюція показує, наскільки далекою від справжніх інтересів робітників і селян була та влада, що позиціювала себе як робітничо-селянська. Соціально-економічні й національні інтереси місцевого населення перебували в гострій суперечності з «центральною владою», під якою розумілося керівництво більшовицької партії в Москві. Цю владу навіть не можна було ставити на один рівень з білогвардійською як окупаційну, настільки вона була далекою від інтересів будь-яких соціальних сил не тільки в Україні, але й у Великоросії. Вона представляла інтереси купки індоктринованих фанатиків (краплі в народному морі, як висловлювався Ленін), яка терором і пропагандою прагнула втілити в життя свої фантазії. Переслідуючи спочат-

[96] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. С. 89.

[97] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920 р. Стенограма. С. 22.

[98] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. С. 72—73.

ку денікінців, а потім поляків Ю. Пілсудського, українців С. Петлюри й білогвардійців П. Врангеля, в Україну сотнями тисяч дерлися червоні війська, щоб закріпитися в ній.

У руках геніального маніпулятора Леніна червоноармійці ставали глашатаями відновлення української національної державності й зрівняльного поділу орних земель. Вождь розглядав російську військову присутність як вирішальну гарантію утвердження більшовицької диктатури в Україні. Військова присутність постійно нарощувалася хоча б тому, що Україна була головною ареною воєнних дій. Восени 1920 р. у республіці розміщувалося шість армій — 4-та, 6-та, 12-та, 13-та, 14-та й 1-ша кінна. Разом із технічними й спеціальними частинами в них налічувалося 1,2 млн військовослужбовців [99].

У листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним Ленін запевняв, що громадяни України матимуть змогу вільно обирати своїх представників на Всеукраїнський з'їзд рад, який визначить державний статус республіки й задовольнить усі їхні потреби. Та наскільки вільними могли бути вибори в країні, яку заполонила Червона армія? Українські громадяни мали досвід виборів до Установчих зборів, які були загальними, прямими, рівними і таємними. Більшовики програли їх, але не збиралися програвати знову. Запропонований ними сценарій виборів, від якого не можна було відмовитись, не мав нічого спільного з демократією.

Боротьбисти не могли собі уявити, що на Всеукраїнському з'їзді рад їхні представники опиняться в меншості. Адже вони знали, що мають величезний вплив серед селян. 17 грудня 1919 р. вони приєдналися до більшовиків у Всеукрревкомі. Маючи лише одного представника в цьому органі влади, вони почали впливати на риторику його декларацій і заяв. Більшовики не заперечували, поки ставили республіку під свій контроль. Наприклад, у Декларації Всеукрревкому про військову політику радянської влади прозвучало твердження про те, що об'єднання військових сил аніскільки не применшує «державну самостійність Української республіки». Наголошувалося при цьому, що «Радянська Україна зберігає, звичайно, цілковиту можливість перевирішити це питання (тобто відмовитися від об'єднання військових сил із Росією — *С.К.*) на з'їзді Рад» [100].

Тим часом 6 квітня 1920 р. Президія ВУЦВК ухвалила такі норми представництва під час виборів на Всеукраїнський з'їзд рад: від міського населення, у тому числі, фабрично-заводських селищ — один делегат від 10 тис., від сільського населення — один від 50 тис. осіб. Подібна нерівність між робітниками й селянами відповідала нормам Конституції РСФРР 1918 р. За Конституцією УСРР 1919 р. порядок обрання делегатів Всеукраїнського з'їзду рад не фіксувався. Як виявилося, не випадково. Президія ВУЦВК встановила, що від військових частин, де практично не було вихідців з України (про це потурбувався наркомвоєнмор Л. Троцький, пам'ятаючи гіркий досвід першої половини 1919 р.), *кожна тисяча* червоноармійців (зокрема неповна)

[99] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 40.

[100] Декларація Всеукраїнського революційного комітету про військову політику Радянської влади на Україні. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів та матеріалів*. Київ, 1957. С. 49.

обирала одного делегата. До військових частин прирівнювалися «установи й заклади армії та флоту, запасні частини армії та флоту, тилові частини місцевого гарнізону»[101].

Тут слід зауважити, що Конституція УСРР 1919 р. не передбачала такого органу влади, як Президія ВУЦВК. Вона була створена для організації поточної роботи вже на першому засіданні ВУЦВК. До неї увійшли Г. Петровський, який став головою Президії (причому він був призначений заочно, тому що працював у цей час наркомом внутрішніх справ РСФРР), С. Косіор як секретар, К. Ворошилов, В. Затонський і А. Хмельницький. Створена для організації роботи у міжсесійний період, Президія узурпувала конституційну владу ВУЦВК, розв'язуючи різноманітні питання, у тому числі, затвердження норм представництва на виборах до Всеукраїнського з'їзду рад.

IV Всеукраїнський з'їзд рад, який працював з 16 до 20 травня 1920 р., узаконив існуючий порядок наданням Президії ВУЦВК конституційних повноважень, як одному з вищих органів державної влади УСРР. Обраний з'їздом заднім числом ВУЦВК, 26 травня затвердив норми представництва на виборах до рад[102].

50-кратна перевага червоноармійців над селянами й 10-кратна — над «гегемоном революції» дала потрібний вождям більшовиків результат. На з'їзд прибуло 811 делегатів з ухвальним голосом. 214 делегатів (26,4 %) були червоноармійцями. Регіональний зріз складу делегатів виглядав так: Південна Україна, де концентрація червоноармійців була максимальною, тому що сюди пересунулися воєнні дії, відрядила на з'їзд 329 (40 %) делегатів, Лівобережна Україна — 218 (27 %) і Правобережна — 71 (8 %). Решту (193 делегати, або 24 %) відрядили «центральні установи». Половина делегатів (червоноармійці та відряджені «центральними установами») виявилися призначенцями керівництва РКП(б) у Москві та його філіалу в Харкові. Друга половина була обрана громадянами України[103].

Виборча система давала можливість партійним комітетам РКП(б) — КП(б)У вибудовувати радянську вертикаль із максимальним відстороненням самих виборців від визначення персонального складу «робітничо-селянської влади». Вибори не були загальними. Право голосу мали лише ті, кого члени парткомів, керуючись власною «революційною свідомістю», відносили до категорії трудящих. Усі інші були позбавлені голосу, тобто мали статус неповноцінних громадян — «позбавленців» (цей лексичний покруч походить від російського слова «лишенец»). Вибори не були прямими. Участь кожного, хто мав право голосу у формуванні органів влади, обмежувалася делегуванням своїх представників до місцевих рад. А вже ці ради обирали за рекомендаціями парткомів різного рівня делегатів волосних, повітових, губернських і республіканського з'їздів рад. Вибори, як уже було по-

[101] Постанова Президії ВУЦВК про порядок виборів і норму представництва на IV Всеукраїнському з'їзді Рад. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920)*. С. 90.

[102] Постанова в питанні радянського будівництва. *Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад*. Харків, 1932. С. 87.

[103] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 415—416.

казано, не були рівними. І, нарешті, вибори не були таємними. Кожний, хто не погоджувався з кандидатом, рекомендованим парткомом, ризикував бути позбавленим права голосу, що автоматично перетворювало його на ізгоя. «Хто не з нами, той проти нас!» — за таким принципом звикало жити радянське суспільство в спотвореному світі ленінського комуносоціалізму.

Серед делегатів з'їзду виявилося 710 більшовиків (87,5 %). Решта делегатів з вирішальним голосом (101, або 12,5 %) були безпартійними, укапістами або борбистами [104]. Боротьбисти вже припинили існування як самостійна партія і влилися в лави КП(б)У на засадах індивідуального членства. Обраний з'їздом ВУЦВК мав 82 члени й 44 кандидати. Членами ВУЦВК стали 74 більшовики, а також троє борбистів — М. Алєксєєв, В. Качинський та Є. Терлецький, один із керівників Української комуністичної партії А. Річицький, керівник Закордонної групи УКП В. Винниченко і троє безпартійних [105].

Не раз повторюючи заяву про те, що «самі українські робітники й селяни вирішать свою долю на IV Всеукраїнському з'їзді рад», Ленін розумів, що державний статус України вирішить його партія, бо вона визначатиме склад делегатів цього з'їзду. І справді, з'їзд рад вирішив це питання ухваленою 20 травня резолюцією, яка не відрізнялася від розглянутої вище резолюції IV конференції КП(б)У. У резолюції з приводу державних взаємовідносин між УСРР та РСФРР вказувалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки». З'їзд доручав «будучому Центральному Виконавчому Комітету вести й далі ту саму політику тіснішого єднання». До складу ВЦВК мусили увійти 30 представників ВУЦВК [106].

З'їзд рад декларував, що УСРР зберігає свою державну конституцію, тобто існує як самостійна радянська республіка. Ця декларація поєднувалася в одному реченні з протилежною за змістом декларацією про входження УСРР у Всеросійську Федеративну Республіку. У Москві суперечливості не помічали. Наприклад, наркомзаксправ Георгій Чичерін в одному з листів у ЦК РКП(б) твердив, що «4-й з'їзд Українських Рад висловився за входження України до РСФРР» [107]. У Харкові, однак, старалися протистояти поглиненню України Росією. Наприклад, за тиждень до прогнозованого прийняття резолюції радянського з'їзду «Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР» про поглинення політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання, сформульоване дещо кострубато, але по суті: «Про пресу московську й місцеву з огляду на друк низки заміток і повідомлень про Україну, які можуть лише використати петлюрівці та поляки». Була схвалена така резолюція: «Доручається тов. Раковському дати вказівки місцевим політичним органам армійської преси рахуватися з фактом існування УСРР і відповідно з цим вести газетну роботу» [108].

[104] Там само. С. 416.
[105] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938 рр.). Київ, 2008. С. 174.
[106] Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР / Збірник законів України. 1920, ст. 245. Див.: Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 218.
[107] Там само. С. 262.
[108] Там само. С. 217.

Навряд чи керівників КП(б)У турбував лише власний статус, на якому позначилася б втрата самостійності їхньою республікою. Вони краще, ніж у Москві, відчували настрій народних мас, які бажали зберігати національну державність. Тому державний статус УСРР залишався не артикульованим аж до кінця 1920 р.

«Радянське будівництво», з якого комітети КП(б)У почали навесні 1920 р. підготовку до IV Всеукраїнського з'їзду рад, не відповідало повною мірою тому, чим вони насправді займалися. Адже вони мусили вибудовувати радянську вертикаль влади в кожній ланці адміністративно-територіального поділу з максимальним відстороненням електорату від реальних виборів. Найчастіше «радянське будівництво» полягало в ліквідації рад, які виникли самостійно й заміні їх революційними комітетами, створеними парткомами. Кожний ревком мусив легітимізуватися за допомогою спрямовуваного парткомами виборчого процесу, тобто перетворитися на раду, керовану підібраним парткомами виконавчим комітетом. Наділяючи ревкоми, а згодом виконкоми рад, повнотою управлінської влади, комітети КП(б)У розв'язували одночасно два завдання: по-перше, вони перетворювалися з підрозділів політичної партії на державні структури, наділені функціями диктатури й, по-друге, створювали ілюзію народовладдя, залишаючись поза конституційними рамками.

Процес перетворення ревкомів на виконкоми рад, зрощені з висунутими на виборах депутатами, просувався досить повільно. За даними Олени Бойко, наприкінці 1920 р. кількість діючих ревкомів і рад була такою [109]:

	ревкоми	ради
у губернських центрах	7	5
у повітових центрах	46	51
у волостях	1009	922
у селах	9248	6280

Підбиваючи підсумки «радянського будівництва» під час третього завоювання України російськими більшовиками, проф. Матвій Стахів обґрунтовано зауважив, що Кремль створив не республіку рад, а республіку ревкомів [110].

«Радянське будівництво» здійснювалося за допомогою органів державної безпеки, які входили до компартійної вертикалі влади, хоч формально підпорядковувалися радянській вертикалі (наркоматам внутрішніх справ). Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) була розкасована (Ленін полюбляв це слово) 13 серпня 1919 р. на об'єднаному засіданні політичного й організаційного бюро ЦК РКП(б) у зв'язку з денікінською окупацією України [111].

[109] Бойко Е.Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. Киев, 1987. С. 26.

[110] Стахів М. Третя совєтська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Совєтської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі. Листопад 1919 — листопад 1924. Нью-Йорк, 1968. С. 44.

[111] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). Москва, 1975. С. 245.

Коли Червона армія почала витісняти білогвардійців із республіки, виникла нагальна необхідність відновлення чекістської мережі. 22 листопада Ф. Дзержинський доповів на оргбюро ЦК РКП(б), що має намір відрядити в розпорядження Всеукрревкому заступника голови Московської губЧК і члена президії ВЧК Василія Манцева. Повідомляючи це, він висловив бажання, «щоб ЧК на Україні були безпосередньо і безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневою угодою про союз республік». Хоч у цій декларації ВЧК не фігурувала, як і Наркомат внутрішніх справ УСРР, оргбюро ЦК взяло інформацію ВЧК до відома, не вдаючись до коментарів [112]. Як уже зазначалося, керівники центрального компартійно-радянського апарату були переконані в злитті України з Росією в найближчому майбутньому.

Услід за Манцевим Дзержинський надіслав велику групу фахівців у галузі державної безпеки до Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава. Вони почали розбудовувати губернські мережі надзвичайних комісій, щільно пов'язані з наявними вже «особими» відділами в підрозділах і гарнізонах Червоної армії [113]. Заступниками Манцева були призначені його підлеглі з Московської губЧК Єфім Євдокимов і Карл Карлсон. Повноважним представником ВЧК на Правобережній Україні й головою Київської губЧК став Всеволод Балицький, який уже мав досвід роботи в керівних органах ВУЧК.

Утворені при Всеукрревкомі в грудні 1919 р. органи державної безпеки очолювалися Управлінням надзвичайних комісій і особвідділів. У березні 1920 р. ВУЦВК перейменував відомство на Центральне управління надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами.

5 травня, тобто за день до взяття Києва військами Ю. Пілсудського і С. Петлюри, у Харків прибув Ф. Дзержинський, призначений рішенням політбюро ЦК РКП(б) на посаду начальника тилу Південно-Західного фронту. Він мав організувати боротьбу з повстанською армією Нестора Махна, яка в цей час силами 20 тис. вояків почала проводити рейди Лівобережною Україною, однак найпершим завданням Дзержинського була організація боротьби з національно-визвольним рухом у всіх його формах і проявах, починаючи від опозиційних течій у лавах КП(б)У і придушення діяльності тих боротьбистів і борбистів, які не побажали вступити до партії більшовиків, або їх ця партія не побажала прийняти.

Через півтора місяця після прибуття Дзержинський звернувся до Леніна з листом. Повідомляючи, що заступники у ВЧК і Головкомтруду скаржаться на його відсутність у Москві, він запитував, коли йому дозволять повернутися. Ситуацію в Україні він змальовував у таких фарбах:

«Становище тут внутрішнє взагалі іде вгору. Можна з упевненістю сказати, що якби центр невпинно тиснув і посилав працівників, то Україна

---

[112] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 115.

[113] Армійські філіали ВЧК російською мовою позначалися як «особые отделы». В україномовних текстах вони фігурують як «особливі (рос.: особенные) відділи». Оскільки прямий замінник цього специфічно російського терміну в українській мові відсутній, доцільно використовувати його без перекладу (подібно до того, як росіяни використовували без перекладу український термін «самостийность»).

швидко стала б чесною, радянською. На селі стомилися від банд і прагнуть твердої влади. Кожний чесний наш працівник, якого посилають у провінцію, знаходить ґрунт і вже можна бачити результати. Тільки цих працівників страшенно мало. Місцеві комуністи якісь недоноски, живуть дрібними інтересами. Русоп'ятства я не помічав, та і скарг не чув. У галузі моєї спеціальності — тут багатий врожай. Уся, можна сказати, інтелігенція середня українська — це петлюрівці» [114].

Перереєстрація всього складу КП(б)У, яка здійснювалася під безпосереднім контролем Дзержинського, дала очікувані результати. Коли в листопаді 1920 р. зібралася V Всеукраїнська партійна конференція, вона слухняно затвердила узгоджені із центром резолюції. Тероризовані чисткою члени КП(б)У, яких Дзержинський назвав «недоносками» в листі Леніну, з підозрою стали дивитися на своїх нових товаришів — колишніх боротьбистів. Адже вони робили спроби діяти згідно із четвертим пунктом затвердженої VIII Всеросійською партконференцією резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»: «ЦК РКП ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури» [115].

У липні 1920 р. із заявою до ЦК КП(б)У звернулася комуністична фракція Наркомату освіти УСРР зі скаргою на дії колишніх боротьбистів і особисто наркома освіти Г. Гринька, в якій писала:

«Сутність наших розбіжностей зводиться до того, що "боротьбисти" бажають насильно виправдати українізацію школи, надавати сприяння переважно українській національній культурі й на перший план виставляють не класовий, а національний зміст роботи освіти, звідки логічним висновком стає природна передача апарату освіти в руки національної інтелігенції, а не пролетаріату» [116].

У цих небагатьох словах виходила на поверхню ретельно приховувана більшовиками колізія між соціальним і національним у подіях, які почалися після повалення самодержавства. Політичні сили, які уособлювали імперський центр — від монархістів до більшовиків, були налаштовані зберегти Росію в її попередніх кордонах. Натомість сили, що народилися в національній периферії, бажали створити власну державність. Вожді більшовиків погоджувалися на те, щоби пригноблені народи здобули національну державність, аби тільки вона набула радянської форми, тобто залишилася під контролем Кремля. Саме тому їм вдалося послабити зіткнення з визвольним рухом у національній периферії, адже цей рух мав вагому соціальну складову. Однак партія більшовиків складалася з людей, які народилися в імперії й мали імперську свідомість. У кожний зручний момент ця свідомість проявлялася словами й діями, які доводилося характеризувати як великодержавний шовінізм, або, висловлюючись сленгом Дзержинського — «русоп'ятство». Цікаво, що в листі до Леніна поляк за національністю, але переконаний російський великодержавник Дзержинський рапортував, що

[114] Большевистское руководство. Переписка. 1912—1927. Москва, 1996. С. 137.
[115] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 359.
[116] Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917—1922): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003. С. 145.

не помітив в Україні будь-якого «русоп'ятства». Водночас він твердив, що вся українська інтелігенція — це петлюрівці.

Тимчасовим органом управління поза наявними трьома вертикалями влади стала Українська рада трудової армії — Укртрударм. Після поразки денікінських військ РНК РСФРР не збирався демобілізувати свою розбухлу армію. Контрольовані ним території й відроджену Польщу розділяла лінія розмежування військ, а не державний кордон. Радянсько-польська війна в Кремлі не тільки передбачалася, а й планувалася. Чисельність військ у складі Південно-Західного й Західного фронтів вимагалося не скорочувати, а збільшувати.

З іншого боку, на думку російського керівництва, бійці на фронтах повинні були працювати, а не байдикувати. Збройну силу держава мала намір використовувати в разі потреби й для примушування селянства віддавати їй «надлишки» врожаю.

Завізоване Леніним рішення РНК РСФРР про утворення Укррадтрударму з'явилося 21 січня 1920 р. У положенні про новий орган влади, затвердженому 10 лютого спільним рішенням РНК РСФРР і Всеукрревкому, підкреслювалося: «У розпорядження Укртрударму передаються військові частини, резервні або із запасних частин фронту (Південно-Західного — *С.К.*), дивлячись за умовами, у розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робоча сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини» [117]. Очолив Укррадтрударм нарком у справах національностей РСФРР І. Сталін, який перебував у розташуванні Південно-Західного фронту. Постановою Ради Оборони РСФРР від 17 березня заступником Сталіна було призначено голову Раднаркому УСРР Х. Раковського. Від квітня 1920 р., коли Сталін повернувся до Москви, Укртрударм очолював Раковський [118].

Укртрударм не мав власного управлінського апарату і використовував за потреби урядовий апарат українського й російського раднаркомів. До нього входили представники від Наркомпроду, ВРНГ, Наркомзему і Південно-Західного фронту. Він підпорядковувався рівною мірою як РНК РСФРР, так і РНК УСРР. У переглянутому в жовтні 1920 р. положенні Укртрударм здобув право на ухвалення самостійних рішень, і лише в найбільш принципових питаннях зобов'язувався погоджувати їх з українським урядом [119]. Основну функцію Укртрударму В. Ленін бачив у вивезенні з України матеріальних цінностей, щоби попередити економічний колапс Росії після двох років комуністичного штурму. Телеграфуючи 18 лютого 1920 р. Сталіну як голові цього відомства, він підкреслював: «Вимірювати роботу Укртрударму щоденно кількістю перевезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів» [120].

Власне, вивіз матеріальних цінностей з України вважався центральним керівництвом партії першорядною справою навіть до утворення Укртрударму. Голова українського радянського уряду Х. Раковський гірко скаржився Леніну 2 жовтня 1920 р.:

---

[117] Кульчицький С.В., Єфіменко Г.Г. Специфіка радянського ладу (1917—1923 рр.). *Історія державної служби в Україні.* У 5 т. Т. 2. Київ, 2009. С. 191.

[118] Єфіменко Г. УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 248.

[119] Там само. С. 296.

[120] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 427.

«Ми звідси женемо хліб, вугілля, ви вивезли раніше з Києва в 1919 р. величезну кількість дорогоцінностей та всякого майна, ми відправили в Наркомфін усю валюту іноземну, яку знайшли тут, а на наші потреби Москва не звертає жодної уваги. Прошу Вас втрутитися» [121].

У цій скарзі особливо цікавою є плутанина в займенниках «ми» й «ви». Християн Раковський явно не відчував, ким він є найбільшою мірою: членом ЦК РКП(б) чи головою РНК УСРР. Натомість Володимир Затонський відчував себе представником радянської України, а не російського центру хоча б тому, що не входив до складу керівного центру РКП(б). Тому він міг поскаржитися на обмеження повноважень українського уряду, причиною яких із боку російського центру була «плохо скрываемая подозрительность, видящая самостийнический подвох...» [122].

8.3.

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ В СИСТЕМІ ВЛАДИ

Одержавлення «командних висот» економіки ставило робітників і службовців у цілковиту економічну залежність від експропрійованої вождями більшовиків партії та експропрійованої партією держави. Однак залежність виявилася обопільною внаслідок того, що з виробничого процесу випав безпосередній власник засобів виробництва. Функції власника і його управлінців доводилося покласти на виробничі колективи й передусім — на представлені в них більшовицькі й професійні осередки.

VIII конференція РКП(б) ухвалила в грудні 1919 р. новий партійний статут, який вимагав створювати комуністичні фракції в усіх позапартійних з'їздах, нарадах, установах і організаціях. Комфракції, утворювані в радах та їх виконкомах, ревкомах і профспілкових органах, мусили активно втручатися у виробничий процес, переконуючи робітничий клас у тому, що він — гегемон революції, сіль землі й мірило всіх речей.

Після розгрому денікінців, коли здавалось, що воєнні дії припиняються і стає особливо актуальною відбудова зруйнованої економіки, у Росії розгорнулася негайно перенесена на окуповану територію України пропагандистська кампанія, покликана переконати робітничий клас у цілковитій зміні його статусу на виробництві. Робітники залучалися до діяльності в комуністичних осередках, виконкомах місцевих рад і в самих радах, професійних спілках. Влаштовувалися урочисті вшановування ветеранів праці, преса висвітлювала переселення робітничих сімей в буржуазні квартали й славила безоплатну працю на суботниках і недільниках. 9 березня 1920 р. Раднарком УСРР затвердив «Положення про робітниче управління націоналізованих підприємств кам'яновугільної промисловості», у якому воно проголошувалося «єдиним повноважним органом управління на підприємстві» [123].

---

[121] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 290.

[122] Там само. С. 245.

[123] Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1957. С. 542.

Такі широкомовні декларації можна було проголошувати тільки за повної переконаності в тому, що більшовики здобули контроль над профспілками. Тим часом їхні колишні однопартійці здавна користувалися у профспілок відчутною перевагою. За даними ЦК КП(б)У, у лютому 1920 р. члени РСДРП(м) очолювали більшість профспілкових органів у таких містах, як Київ, Катеринослав, Полтава, Олександрівськ, Маріуполь. На безпартійних конференціях, влаштовуваних для пропагування державної політики й виявлення настроїв у робітничій масі, меншовики часто брали гору над більшовиками. Зокрема, на робітничій конференції в Києві, що відбулася в лютому 1920 р., за резолюцію, запропоновану меншовиками, проголосували 244 делегати, а за більшовицьку резолюцію — тільки 166 [124].

РСДРП(м) від 1917 р. користувалася в Україні серед міських робітників істотно більшим впливом, ніж українські соціал-демократи В. Винниченка і С. Петлюри. Тому вона опинилася в епіцентрі репресій, організованих швидко відновлюваною мережею державної безпеки. У березні 1920 р. чекісти здійснили масові арешти меншовиків і організували в Києві показовий судовий процес у справі колишніх лідерів Українського центрального бюро профспілок. У центрі обвинувачення опинився голова Центрального бюро профспілок і один із лідерів меншовицької партії України Г. Кучин-Оранський. На початку 1920 р. він очолював профспілку працівників радянських і торговельних підприємств. Трибунал звинуватив його та інших підсудних у співробітництві з денікінським режимом і пропаганді політичної нейтральності профспілкового руху. Четверо звинувачених, у тому числі Кучин-Оранський, були покарані ув'язненням у концтаборах. Інших трибунал позбавив політичних прав на необмежений строк і можливості працювали в профспілкових органах [125].

Всеросійська центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) надіслала в Україну дві групи відповідальних працівників. За допомогою парткомів КП(б)У й чекістів вони організували навесні 1920 р. губернські профспілкові конференції з метою переобрання складу губпрофрад. Такі «десанти» проводилися і галузевими профспілками. Керівний профспілковий центр України був створений російським профспілковим центром без усякої імітації виборності. Спочатку (від грудня 1919 р.) функції українського профспілкового центру виконувало Організаційно-інструкторське бюро ВЦРПС на Україні. У лютому 1920 р. воно було перетворене в Південбюро ВЦРПС. Діяльність галузевих профспілок ВЦРПС брала під контроль за допомогою інституту уповноважених. Пізніше були створені Південбюро галузевих спілок. У січні 1920 р. в апараті ЦК КП(б)У виник відділ професійного руху, який розбудовував відповідні відділи в усіх губпарткомах [126].

Наприкінці березня — на початку квітня 1920 р. у Москві працював IX з'їзд РКП(б). Напередодні спалахнула дискусія про права і прерогативи комфракцій

---

[124] Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). Київ, 2004. С. 53.

[125] Там само. С. 57.

[126] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 436.

профспілок. Комфракція ВЦРПС запропонувала надати їй право керівництва профспілковим рухом, а за ЦК РКП(б) залишити тільки контрольні функції. З'їзд, однак, ухвалив рішення, яке влаштувало керівників партії:

«У кожній професійній спілці повинна існувати дисциплінована, організована фракція комуністів. Кожна партійна фракція є частиною місцевої організації, підпорядкованої партійному комітету, а фракція ВЦРПС підпорядкована ЦК РКП. Усі постанови ВЦРПС, які торкаються умов і організації праці, обов'язкові для всіх професійних організацій, рівним чином й працівників-членів партії, і не можуть бути скасовані ніякими іншими партійними органами, крім ЦК партії» [127].

Визначаючи взаємовідносини радянського і профспілкового апаратів, IX з'їзд партії відкривав перед останнім перспективу «поступового перетворення на допоміжній орган пролетарської держави». У зв'язку із цим підкреслювалося: «Ідучи цим шляхом, профспілки виконують свою найбільш важливу функцію, функцію господарсько-адміністраторську, входячи в радянські організації, просочуючи їх, перетворюючись, таким чином, усе більше й більше в основну базу радянських господарських апаратів» [128].

Щоби перетворити профспілки на «передавальний пас» від влади до робітничих мас, керівництво РКП(б) повинне було не тільки «прочистити» персональний склад апаратів, але і змінити їх організаційну структуру. Історично склалося так, що профспілки будувалися за професіями. Унаслідок цього на кожному підприємстві були представлені різні профспілкові організації, які співіснували з фабрично-заводськими комітетами, будучи відділеними від них організаційно.

Перетворення профспілок, які об'єднували працівників за професіями, в організації, побудовані за галузевим принципом, затвердив III Всеросійський з'їзд профспілок, що відбувся в Москві у квітні 1920 р. Усі працівники одного підприємства або установи незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку на засадах «демократичного централізму». Цим самим створювалися централізовані організації, жорстко підпорядковані центральному комітету галузевої профспілки.

Статус незалежної республіки, який мала Україна, і бажання центру обмежити її декларативну незалежність відбилися на характері організаційної перебудови профспілок. У кожній галузевій спілці утворювалося Південне бюро ЦК із неістотними прерогативами або уповноважений розташованого в Москві ЦК з обмеженими функціями. У губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах — відділення. У місцях зосередження великої кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи в спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, але втратили незалежний від профспілкових структур статус. На шахтах вони іменувалися шахткомами, у рудниках — рудкомами, у профспілках невиробничого профілю — місцевкомами.

Згідно із рекомендаціями IX з'їзду РКП(б) про наділення профспілок господарськими й адміністративними функціями III Всеросійський з'їзд проф-

[127] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 419.
[128] Там само. С. 418.

спілок утворив економічні відділи при ВЦРПС, губпрофрадах і ЦК галузевих спілок. Вони мали обговорювати виробничі плани, забезпечувати представництво в адміністративних і господарських органах влади, висувати на керівні посади робітників з організаторськими здібностями, брати участь в кампаніях, спрямованих владою на подолання розрухи. Навесні 1920 р. в Україні були організовані «тиждень трудового фронту» й «тиждень транспорту». У липні партосередки й шахткоми вугільного Донбасу влаштували комуністичний суботник, а у вересні — Вседонецький недільник. На залізницях України в другій половині 1920 р. відбулися 1179 суботників та недільників, у яких брали участь десятки тисяч робітників та службовців[129].

IX з'їзд РКП(б) рекомендував створювати на підприємствах ударно-трудові загони з кваліфікованих робітників[130]. Підприємства й загони називалися ударними через те, що насамперед у них зосереджувалися дефіцитні ресурси сировини, палива і продовольства. 5 серпня 1920 р. газета «Всероссийская кочегарка» повідомила про ударну артіль у складі 15 робітників, організовану комосередком і рудкомом Олександро-Грушевського рудника. Це — перша інформація про ударну групу на Донбасі. Враховуючи досвід роботи перших ударних груп, ВЦРПС інструкцією від 18 грудня 1920 р. наказав створювати їх на кожному підприємстві «зі свідомих передових робітників (членів комосередку, завкому та інших), які власним прикладом підкажуть усій робітничій масі, наскільки можна підвищити продуктивність праці»[131].

На профспілкові органи покладався обов'язок розгортати виробничу пропаганду. 18 листопада 1920 р. В. Ленін сформулював «Тези про виробничу пропаганду», які залишилися в чернетці й були опубліковані через багато років. Тому важко встановити, чи він дізнався про робітничий почин, який виник десь на виробництві, чи виявив власну ініціативу. В усякому разі, тези доводили, що вождь надав виробничій пропаганді не менше значення, ніж пропаганді політичній[132].

З початку грудня 1920 р. при губпрофрадах почали виникати бюро виробничої пропаганди. Згадана вище інструкція ВЦРПС від 18 грудня вимагала створювати первинні осередки виробничої пропаганди на кожному підприємстві. Вони повинні були залучати робітників та інженерно-технічних працівників до участі в організації й плануванні виробництва, сприянні заходам найбільш економного використання ресурсів, опрацюванню заходів матеріального заохочення робітників у підвищенні продуктивності праці. При ВЦРПС було створене Центральне бюро виробничої пропаганди, яке розгорнуло видавничу діяльність, влаштовувало промислові виставки, вітрини продуктивної праці на підприємствах. Реалізуючи ідею Леніна про поєднання виробничої й політичної пропаганди, бюро об'єднало свою роботу з роботою органів Головполітосвіти[133].

---

[129] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. Киев, 1983. С. 174.

[130] Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 года. Протоколы. Москва, 1960. С. 415.

[131] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937. (На матеріалах Української РСР). Київ, 1980. С. 31.

[132] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 136.

[133] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... С. 27.

У звіті Донецького губернського бюро виробничої пропаганди зазначалося, що воно розпочало діяльність 6 грудня. Заводоуправління запропонувало доповідати про свою діяльність на зборах робітників і здійснювати обговорення виробничих програм. Бюро пропаганди виявило ініціативу в утворенні технічних рад, які проводили конкурси раціоналізаторських пропозицій і винаходів, влаштовували технічні виставки, організовували групи ударної праці й дисциплінарні суди [134].

РКП(б) заволодівала українськими профспілками через російські, уже давно збільшовичені спілки. Налагодження контролю за російськими профспілками розтягнулося в часі десь на півтора року, після чого керівники партії почали ставити перед ними завдання, пов'язані з виконанням виробничих планів, подоланням господарської розрухи й налагодженням трудової дисципліни. В Україну, яку поглинала Червона армія, обидва процеси — перебрання партією контролю над профспілками та опікування з боку профспілок виконанням виробничих планів — практично збіглися в часі. Тому внутрішньопартійна дискусія про профспілки, яка охопила всі поверхи партійного життя, — від низів до верхів, відбувалася з однаковою інтенсивністю як в Україні, так і в Росії.

В. Ленін будував державу-комуну як надцентралізовану структуру з максимальною підпорядкованістю самому собі. Проте, на відміну від деяких вождів другого ешелону, які були солідарні з ним у необхідності й раціональності саме такої побудови, він не забував про необхідність стикування держави із суспільством шляхом формування так званих «передавальних пасів». На його думку, профспілки мусили, залишаючись вмонтованими в структуру влади, зберігати властиву їм від виникнення роль захисника інтересів працюючих мас перед сукупним підприємцем, яким ставала держава після одержавлення економіки.

Лев Троцький, який займав друге місце в ієрархії вождів, дотримувався протилежної позиції. Він вважав, що одержавлені профспілки мусили залишатися структурною частиною державного апарату і робити свій внесок у комуністичний штурм, ігноруючи інтереси робітників і службовців, які не були в захваті від здійснюваного курсу на мілітаризацію економіки.

Як зазначено у тексті цієї книги вище, Ленін до часів революції не добирав слів у палких дискусіях із Троцьким, хоча останній тоді й не був серед більшовиків. Коли йшла розмова про профспілки, промови делегатів стали дещо стриманішими, утім сам Троцький загострив дискусію. Це було розцінено як виклик самому лідерству Леніна. Однак Троцький рішуче заперечував особисті мотиви. Не маємо й власне свідчень Ленина про це. Але ж факти лишаються такими: опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах, витратили максимум зусиль для їх публічного захисту і звернулися до партійних організацій із вимогою визначитися в цій дискусії [135].

Партійну дискусію з приводу ролі й місця професійних спілок у системі влади започаткував Л. Троцький виступом на V Всеросійській конференції

[134] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... С. 27.
[135] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 439.

профспілок 3 листопада 1920 р. Він пропонував об'єднати господарські органи з профспілками за галузями промисловості, а в процесі об'єднання — «перетрусити» профспілкові кадри й поставити на керівні посади людей, здатних «підкрутити гайки» й запровадити в роботу з масами методи примушування.

Троцькому гостро опонував голова ВЦРПС М. Томський. 6 листопада конференція схвалила тези члена президії й секретаря ВЦРПС Я. Рудзутака «Виробничі завдання профспілок», сформульовані наступним чином:

«Запровадження дійсної трудової дисципліни, посилена боротьба з трудовим дезертирством і т. п. можливі лише за **свідомої участі** всієї маси учасників виробництва в здійсненні цих завдань. Цього не досягти **бюрократичними методами й наказами згори**. Треба, щоб кожний учасник виробництва зрозумів необхідність і доцільність виконуваних ним виробничих завдань» [136].

Питання про розбіжності у фракції профспілкової конференції було винесене на розгляд пленуму ЦК РКП(б), який працював 8—9 листопада. Виявилося, що позицію Троцького підтримували А. Андрєєв, М. Крестинський і А. Риков. В. Ленін підготував для розгляду на пленумі ЦК тези «Завдання професійних спілок і методи їх здійснення», у яких позиція Троцького визнавалася небезпечною для партії. Головні положення тез увійшли в резолюцію пленуму ЦК. У резолюції визнавалася необхідність перебудови діяльності профспілок згідно з умовами мирного часу. Створювалася комісія для опрацювання інструкції, у якій мусила роз'яснятися ця перебудова. У комісію увійшли Г. Зінов'єв (голова), М. Томський, Я. Рудзутак, Л. Троцький, а також члени комфракції V профспілкового з'їзду А. Андреєв, А. Шляпников, С. Лозовський, Ю. Лутовинов [137].

Л. Троцький відмовився працювати в профспілковій комісії. Центральний комітет об'єднаної спілки працівників залізничного і водного транспорту (Цектран) розколовся на тих, хто дотримувався військових методів керівництва, й тих, хто закликав до застосування демократичних методів. Ситуація, що склалася, змусила черговий пленум ЦК РКП(б), який зібрався 7 грудня, зайнятися проблемою Цектрану. Розгляд цього питання супроводжувався гострою полемікою прибічників Леніна й Троцького, яку спробував пом'якшити Н. Бухарін. Примиренська резолюція Бухаріна була ухвалена голосами восьми членів ЦК, проти висловилися семеро [138]. Голосування показало, що вищий орган партії не може визначитися в питанні ставлення до профспілок.

24 грудня черговий пленум ЦК РКП(б) вирішив відкрити дискусію з питань, поставлених на порядок денний партійного з'їзду. Троцький зрозумів це рішення як дозвіл відкрити дискусію про ставлення до профспілок і наступного дня у виступі на VIII Всеросійському з'їзді рад сформулював свою платформу, після чого опублікував її окремою брошурою.

30 грудня з ініціативи Леніна у Большому театрі в Москві відбулося спільне засідання комуністичної фракції ВЦРПС і Московської міської спілки

[136] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 814.
[137] Там само. С. 839.
[138] Там само. С. 831—832.

профспілок. Тут вождь уперше виступив публічно з приводу профспілкової дискусії й підтримав Томського й Рудзутака. На цьому засіданні оформилася «платформа десяти», яку підписали В. Ленін, Г. Зінов'єв, І. Сталін, М. Томський, Я. Рудзутак, М. Калінін, Л. Каменєв, Г. Петровський, Артем (Ф. Сергєєв) і С. Лозовський. Окремі платформи опублікували Н. Бухарін, якого підтримали Ю. Ларин, Є. Преображенський, Л. Серебряков, Г. Сокольніков, В. Яковлєва, а також «робітнича опозиція» і група «демократичного централізму».

В. Ленін розвинув небачену активність, відстоюючи свою позицію у профспілковій дискусії. 30 грудня 1920 р. він виступив перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду рад із промовою, яка була опублікована брошурою «Про професійні спілки, поточний момент і про помилки т. Троцького». Незабаром масовим накладом вийшли його брошури «Криза партії» і «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького й Бухаріна». 23 і 24 січня 1921 р. він виступив із доповіддю і підсумковим словом на засіданні комфракції II Всеросійського з'їзду гірничих робітників, 27 лютого — із промовою на зборах партійного активу в Москві.

Аргументи Леніна справили враження на більшовиків Петрограда, які 13 січня опублікували в газеті «Правда» «Звернення до партії» із закликом до партійних організацій країни підтримати на X з'їзді РКП(б) «платформу десяти». «Помилка т. Троцького і його групи в питанні про профспілки, — вказувалося в цьому зверненні, — загрожує величезними небезпеками для партії і пролетарської революції» [139].

7—9 січня 1921 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. На ньому з доповіддю про роль профспілок і заходи щодо їх зміцнення виступив В. Чубар. Попри заперечення Х. Раковського й деяких інших цекістів, пленум ЦК ухвалив резолюцію в дусі «платформи десяти». 15 січня політбюро ЦК КП(б)У винесло рішення продовжити профспілкову дискусію на закритих зборах партійних комітетів губерній, повітів, міст і окремих підприємств. За рішенням політбюро ЦК 10 тис. примірників брошури Леніна «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького й Бухаріна» були надруковані й розповсюджені всією республікою [140].

14 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б) із доповіддю про професійні спілки виступив Г. Зінов'єв, а зі співдоповідями — Л. Троцький та А. Шляпников. Під час голосування очолювана В. Леніним «платформа десяти» набрала 336 голосів. За резолюцію Л. Троцького проголосувало 50 делегатів, за резолюцію «робочої опозиції» — 18, утрималися від голосування 2 делегати [141]. На цьому дискусія про роль і завдання професійних спілок завершилася.

---

[139] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 832.

[140] Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х і 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. С. 409.

[141] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. С. 399.

8.4.

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН У СИСТЕМІ ВЛАДИ

Коли Червона армія виганяла денікінців з України, радянська влада в охопленому партизанським бродінням селі відновлювалася у формі революційних комітетів. Однак насадження ревкомів, які не користувалися підтримкою місцевого населення, могло бути лише тимчасовим розв'язанням проблеми. Треба було вирішити, на які верстви населення влада могла б спертися в українському селі. Досвід комітетів бідноти, який спрацював у поляризованому російському селі, в Україні першої половини 1919 р. виявився негативним. Українське селянство було більш згуртованим й опора на бідноту відштовхнула від влади не тільки заможні верстви села, а й середняків.

Більшовики йшли в українське село, маючи два протилежні за значенням для селян завдання: здійснити земельну реформу на засадах «чорного переділу» й домогтися вилучення хліба за продрозверсткою. Орієнтація на бідноту, яка не виробляла товарний хліб, не була корисною. Тим більше, що центральною фігурою села внаслідок земельної реформи ставав середняк. Тому в поданій на VIII Всеросійську партійну конференцію резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» В. Ленін окреслив такі контури політики в українському селі:

«Найближчим завданням продовольчої політики на Україні повинно бути вилучення хлібних надлишків **тільки в строго обмеженому розмірі**, необхідному для постачання української бідноти, робітників і Червоної Армії. При вилученні надлишків особливу увагу треба звернути на інтереси середнього селянства, при строгому відокремленні його від куркульських елементів. Необхідно на ділі викривати перед українським селянством контрреволюційну демагогію, яка внушає йому, нібито завданням Радянської Росії є викачування хлібних та інших продовольчих продуктів з України в Росію» [142].

У визначенні розмірів продрозверстки простежувалася така практика: органи влади «на око» визначали гротескно перебільшену кількість «надлишків» урожаю, після чого встановлювали істотно менший обсяг вилучення зерна за продрозверсткою. Тим самим розмови про викачування продовольства з України в Росію нібито позбавлялися ґрунту. Започаткував цю традицію Ленін. Звертаючись 19 лютого 1919 р. до українського уряду, він писав: «Надлишок радимо визначати максимальний, **наприклад**, 500 мільйонів пудів на всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину» [143]. Отже, користуючись цією порадою, РНК УСРР 12 квітня 1919 р. визначив «надлишок» зерна не круглою цифрою, як у Леніна, а для переконливості точною — 278,8 млн пудів, після чого встановив розверстку в обсязі 139 млн пудів. Насправді до захоплення України денікінцями вдалося зібрати за продрозверсткою не більш ніж 8 млн пудів (без врахування самозаготівель

[142] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 360.
[143] Там само. С. 220.

Червоної армії), причому близько половини цього обсягу становило зерно з поміщицьких маєтків [144].

Така сама картина спостерігалася і на початку 1920 р. Плануванням розверстки за дорученням Леніна зайнявся очільник Укррадтрударму І. Сталін [145]. Він доповів у центр, що встановив розверстку в обсязі 158 млн пудів. Підготовлений ним закон про хлібну розверстку 26 лютого 1920 р. підписали голова вже створеного на цей час Раднаркому УСРР Х. Раковський і наркомпрод М. Владіміров. Хліб в обсязі 160 млн пудів мав вилучатися в чотири етапи: до середини березня — третина завдання, до кінця квітня — чверть, до середини червня — ще третина, залишок — до початку липня.

Держава нібито тиснула тільки на більш-менш забезпечених селян: хліб вилучався в господарствах із площею засіву понад 3 десятини. Однак, як вказувалося в законі, якби запланована на кінець першого терміну кількість зерна не надійшла заготівельникам «чи тому, що більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед Соціалістичною Державою, чи тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба у заможних селян», — розверстка мала поширитися на господарства з меншою площею засіву [146].

Не пройшло й місяця після ухвалення закону про хлібну розверстку, як діяльність продорганів показала, що радянська влада не має можливостей реалізувати його в українському селі. 17 березня відкрилася IV Всеукраїнська конференція КП(б)У. Виступаючи з вітальним словом від імені ЦК РКП(б), І. Сталін з тривогою зазначив:

«Комуністи України й тилу, і фронту разом з російськими комуністами йшли, щоб тут здобути хліб для зголоднілого пролетаріату Москви і Росії. Що ж говорять наші найбільш елементарні підрахунки? Вони говорять, що надлишків Україна має не менше 600 мільйонів пудів. Ситуація склалася така, що за перший період врожайного року, коли ми могли зібрати за інших умов 600 мільйонів пудів, ми зібрали лише півтора мільйона» [147].

Наведена Сталіним цифра «надлишків» була традиційною брехнею в ленінському стилі, але провал хлібозаготівель, якщо порівняти затверджений обсяг продрозверстки з фактичним виконанням, виявився цілком переконливим: замість того, щоби зібрати до середини березня третину обсягу в 160 млн пудів, зібрали лише півтора мільйона. Делегатів конференції Сталін запитував: на кого спертися, щоб радикальним чином змінити ситуацію?

Ще до ухвалення закону про хлібну розверстку В. Ленін у телеграмі Д. Мануїльському від 22 лютого 1920 р. рекомендував «організувати бідноту», додаючи: «Найкраще зробити б це не у формі комбідів, а у формі рад, утворених тільки з бідноти й середняків» [148]. На IV Всеукраїнській конференції, де майже з усіх питань точилася жорстка полеміка між правовірними більшовиками й опозиційною групою «демократичного централізму», обидві сто-

[144] Кульчицький С.В. УСРР в добу «воєнного комунізм» (1917—1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ, 1994. С. 100.

[145] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 427.

[146] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 112.

[147] Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920 р. Стенограма. Київ, 2003. С. 30.

[148] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 432.

рони прийшли до висновку, що село живе своїм життям, а влада не володіє в ньому достатнім впливом, щоб усунути заможне селянство від участі в радах. Після тривалих дискусій конференція 121 голосом проти 75 ухвалила запропоновану Х. Раковським резолюцію «Про роботу на селі» з ударним рядком в останньому пункті:

«Зважаючи на факт, що необхідно зараз же створити на селі тверду опору, як для проведення радянських законів про наділення землею безземельних і малоземельних селян і про хлібну розверстку, так і для захисту інтересів бідноти й середняка, конференція вважає найважливішим завданням партії створення бойових класових організацій, які б об'єднували всі пролетарські й напівпролетарські елементи на селі, а саме:

a) Професійних організацій сільськогосподарських робітників, зайнятих на цукрових заводах, а також в інших галузях сільськогосподарської промисловості й у радянських господарствах;

b) Організація спілок малоземельних і безземельних селян» [149].

15 квітня відбувся пленум тимчасового бюро ЦК КП(б)У в складі, призначеному керівництвом ЦК РКП(б). На ньому була присвоєна нова назва спілкам малоземельних і безземельних селян: комітети незаможних селян, скорочено — комнезами.

9 травня ВУЦВК схвалив декрет про комітети незаможних селян, підтверджений IV Всеукраїнським з'їздом рад. Існуючи паралельно з радами, комнезами наділялися владними функціями, відібраними в рад. Перевага в комнезамах віддавалася бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, прямо пов'язаних із сільським господарством, і на яку держава не тиснула, бо вона не мала товарного хліба. У комнезами включалися і нові середняки-незаможники, вдячні партії за надані їм майно й землю під час ліквідації поміщицьких маєтків. У виступі на Всеукраїнському з'їзді рад Х. Раковський наголосив: «Це — ті ж самі комітети бідноти, що існували в минулому році, але з обмеженими правами. Тому ми їх називаємо не комітетами бідноти, а комітетами незаможних селян» [150].

На перший погляд здавалося, що українські комнезами були чужорідним елементом у системі влади, яка утворилася в радянській Росії. Адже вожді РКП(б) не допускали існування будь-яких селянських організацій з політичним забарвленням, крім рад. Селян не можна було відсторонити від виборів в ради, тому що такі вибори являли собою умову існування радянської влади. Кожний висунутий в ради селянський депутат проходив багаторазову перевірку партійними комітетами.

Насправді однак, комнезами не вносили нічого чужорідного в систему компартійно-радянської влади. Це був тандем колишніх комітетів бідноти із чекістськими осередками, який діяв на сільському і волосному рівні з метою поглиблення напруженості на селі аж до стану соціальної війни. Лише за таких умов влада могла справитися зі своїми завданнями: придушити

[149] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. 1918—1941. Київ, 1976. С. 73.

[150] Раковський Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16—20 мая 1920. Харьков, 1920. С. 10.

опозиційні настрої в радах селянських депутатів, подолати «куркульський бандитизм», викачувати хліб навіть у голодуючій місцевості.

Найвищою ланкою комнезамівської ієрархії були волосні президії. На запитання з місць, чи можна скликати повітові або губернські організації КНС, була дана чітка відповідь: «Не можна, оскільки може створитися в повітових та губернських центрах паралелізм і конкуренція між Виконкомами і Бюро» [151]. Те, що було потрібно на селі (конкуренція і паралелізм), на вищих щаблях влади ставало зайвим.

Перший з'їзд КНС відбувся в жовтні 1920 р. в Харкові. На ньому була представлена понад тисяча делегатів від 10 тис. низових організацій. Очолив українські комнезами голова ВУЦВК Г. Петровський. На кінець 1920 р. в КНС було представлено 1667 тис. селян, переважно безземельних і малоземельних [152].

Більшовикам справді вдалося створити масову організацію, за допомогою якої вони отримали можливість здійснювати в українському селі свої політичні й економічні кампанії. Адже організація комнезамів відбувалася паралельно із земельною реформою, яку селяни вітали. Та вже в перші місяці після утворення комнезамів і великою мірою внаслідок внесення ними розбрату в селянські маси на селі почала зростати ворожість до влади. Перебуваючи у відрядженні в Катеринославській губернії, нарком внутрішніх справ УСРР Владімір Антонов-Саратовський встановив, що з 226 волостей, про які він мав дані, цілком радянські настрої переважають лише у трьох [153].

Антирадянські настрої в селі наростали з такою силою, що Ленін змушений був задуматися, чи не варто припинити комуністичний штурм.

8.5.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДОГОВІР 28 ГРУДНЯ 1920 р.

На відміну від Фінляндії або Польщі, Україна століттями була тісно інтегрована в імперську товщу. Усвідомлюючи це, В. Ленін не міг собі уявити, наскільки потужним і глибинним виявиться національно-визвольний рух у цьому регіоні колишньої імперії. Цілком поділяючи шовіністичний смисл запозиченого росіянами українського слова «самостійність» / «самостийность» і розуміючи нікчемність поняття «незалежність» у радянській системі влади, вождь більшовиків все-таки на переламі 1919—1920 рр. визначав дилему, яка стояла перед завойованою Україною, терміном «повного злиття», а не формальної незалежності.

Після того, як Російська імперія розпалася, росіяни опинилися в стані тривалої громадянської війни. Вожді червоноармійців і білогвардійців до-

---

[151] Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации до 1 декабря). Харьков, б/г. С. 11.

[152] Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921—1928).* Київ, 2000. С. 148.

[153] Верстюк В.Ф. Завершення Української революції. *Політична історія України. XX століття.* У 6 т. Т. 2. Київ, 2003. С. 430.

кладали величезних зусиль не тільки для перемоги в цій війні, але й для того, щоб завоювати національні регіони колишньої імперії, які стали незалежними державами, і насамперед — Україну. Як зазначав видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький, більшовицькі вожді мали всі шанси для поглинення України, тоді як зусилля білогвардійців від початку були приречені на провал.

«Яким способом була радянська влада установлена в Україні? — запитував Лисяк-Рудницький у найбільш прославленому історичному есе «Новий Переяслав». — Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак — і це дуже важливе — це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Совєтський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжували грабіжницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсадження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або складалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців. Проте Ленін із гідною подиву інтуїцією справжнього державного мужа відчував, що немасковані прояви російського великодержавного шовінізму небезпечні для системи» [154].

На останньому році громадянської війни насамперед Ленін, а услід за ним керівники всіх ланок більшовицької ієрархії відкинули ідею «повного злиття» і визнали необхідність утвердження «цілковитої незалежності» України (зрозуміло, у радянському сенсі). Попри окупацію України більш ніж мільйонною російською армією, ідея її незалежності була закріплена укладеним на позірно рівноправних засадах російсько-українським договором.

Перед тим, як зупинитися на обставинах визрівання російсько-українського договору від 28 грудня 1920 р., потрібно зробити кілька вступних зауваг.

Будована більшовиками імперія мала інший характер, ніж попередня. Навіть якби був реалізований варіант цілковитого злиття з Росією, Україна залишилася б у її рамках національним автономним утворенням, тільки без ознак державності. Саме до варіанта автономізації схилялися всі керівники центральних відомств. Маючи в Україні колосальну армію, вони не були схильні відтворювати попередню квазідержавність, яка ускладнювала централізоване управління територією.

Виявилося, однак, що квазідержавність по лінії радянських органів влади все ще залишалася запитаною. По-перше, варто було рахуватися з народженим народною революцією національно-визвольним рухом. Без розв'язання національного питання було неможливо в багатонаціональній країні подолати опір суспільства ленінським соціально-економічним перетворенням. Боротьбу на два фронти в Кремлі вважали непотрібною. Тим більше, що внутрішня структура радянської влади дозволяла надавати національним регіонам будь-який політичний статус аж до цілковитої незалежності.

По-друге, керівництво одержавленою економікою на засадах главкізму виявилося неефективним. Управління з Москви кожним окремим під-

[154] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. Київ, 1994. С. 294.

приємством на периферії призводило до анархії й хаосу. Центр мусив віддати частину своїх прерогатив регіонам, у тому числі національним.

По-третє, існування квазідержавних національних радянських республік полегшувало розв'язання деяких міжнародних проблем. Одного разу в Кремлі пішли навіть на створення територіальної, а не національної квазінезалежної держави. Далекосхідна республіка із статусом незалежної держави мусила відгородити радянську Росію від Японії[155].

У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» Ленін стверджував, що між великоруськими та українськими робітниками мусить бути найтісніший союз, і при цьому додавав: «Які б не були кордони України й Росії, які б не були форми їх державних взаємовідносин, це не так важливо, у цілому можна і треба йти на поступки, у цьому можна перепробувати й те, і друге, і третє, — від цього справа робітників і селян, справа перемоги над капіталізмом не загине» [156].

Від слів «і те, і друге, і третє» віяло лібералізмом. Виступаючи нібито від імені російського робітничого класу, вождь не перебирав ініціативу на себе. Він артикулював одну головну думку: самі українські робітники й селяни вирішать, які форми державних взаємовідносин Росії й України виявляться найзручнішими для них.

Х. Раковський, виступаючи нібито від імені українських робітників і селян, звернувся 30 грудня 1919 р. до верховного вождя з проханням врахувати важливість національно-визвольного чинника у взаємовідносинах між обома радянськими республіками. «Я думаю, — підкреслив він, — необхідно відмітити, що національна боротьба на Україні як у період Ради та Директорії, так і, особливо, протягом нинішнього року, сприяла перемозі поміщиків та капіталістів і поразці робітничо-селянської влади» [157].

Іншими словами, Раковський закликав не забувати про підтримку робітничими й особливо селянськими масами Української Народної Республіки. Захопившись двобоєм із білогвардійцями А. Денікіна, керівники РКП(б) і КП(б)У, у тому числі він сам, нічого не зробили для задоволення прагнень українського народу, що послужило однією з вагомих причин краху радянської влади в Україні влітку 1919 р.

Раковський не висував конкретних пропозицій, як побудувати відносини між обома республіками. Вистачало й того, що він розглядав їх як відносини між окремими республіками, тобто заперечував формулу «повного злиття». Його прохання розглянути питання на політбюро ЦК РКП(б) було визнане слушним. 13 і 17—18 січня 1920 р. питання обговорювалося. Було домовлено прийняти адресовані Леніну тези Раковського разом із редакційними змінами, які Раковський спільно з Троцьким повинні були внести, враховуючи результати обговорення на двох засіданнях політбюро ЦК. Дороблені тези Раковський відіслав Леніну 31 січня. 21 лютого харківська газета «Коммунист» опублікувала їх у вигляді тез ЦК КП(б)У, а в березні вони були за-

[155] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 487.

[156] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 409.

[157] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 206.

тверджені без будь-яких змін як резолюція IV конференції КП(б)У «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії» [158]. 7 лютого ВЦВК відреагував на доручення постановою «Про утворення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР». У її преамбулі вказувалося:

«Встановлення нормальних відносин між Російською Соціалістичною Федеративною Республікою й автономними радянськими республіками, які входять до її складу, і, взагалі, неросійськими національностями, своєчасне задоволення їхніх потреб і вироблення форм державних відносин між частинами, що входять до Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, становить одне з найважливіших завдань Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету» [159].

Оскільки РСФРР із липня 1918 р. мала свою Конституцію, рішення компартійно-радянського центру про доповнення її федеративною конституцією могло сприйматися як прагнення визначити взаємовідносини Росії та України як окремих частин Радянської федерації. Тим більше, що до складу конституційної комісії увійшов представник від України — Х. Раковський. Щоправда, у преамбулі говорилося не про Великоросію і національні республіки, які б утворювали у своїй сукупності Радянську федерацію, а про РСФРР і автономні республіки в її складі. Однак у Конституції РСФРР 1918 р. статус автономних республік не був визначений, і питання про їх взаємовідносини з Великоросією зависло у повітрі. Коли ж розробка федеративної конституції, охарактеризована найвищим радянським центром як «одне з найважливіших завдань», зійшла в небуття без усякого розголосу, стало зрозуміло, що Росія й Україна не розглядалися керівництвом РКП(б) як окремі радянські республіки з рівними правами. Гірко розчарований, Михайло Грушевський у листі до керівників КП(б)У 19 липня 1920 р. писав:

«Декретована у лютому цього року Федерація радянських республік Росії та України була великою помилкою. Вона підірвала довіру до щирості намірів комуністів, після урочистих заяв авторитетних представників радянської Росії в сенсі визнання незалежності Української республіки. Вона злякала українське населення можливістю нового національного закріпачення і спалила міст для різних елементів, що не визначилися, які були готові примиритися з будь-якою формою правління, лише б суверенність українського народу була забезпечена. Ця помилка має бути виправлена, суверенність відновлена» [160].

Замаскована налаштованість московського центру на формулу «повного злиття» України з Росією викривалася нібито протилежною дією: створенням Наркомату закордонних справ УСРР. Ця дія була ініційована наркомом закордонних справ РСФРР Георгієм Чичеріним у листі до політбюро ЦК РКП(б) від 26 лютого. Чичерін так аргументував свою пропозицію:

«Звільнення української нації у теперішній час надзвичайно популярне навіть серед широких мас на Заході. Петлюрівські агенти займаються повсюди самою голосною рекламою. Польський уряд виступає як поборник незалежної України й проти іноземних завойовників. Радянській Україні

[158] Там само. С. 207–208.
[159] Декреты Советской власти. Т. VII (10 октября 1919 — 31 марта 1920). Москва, 1968. С. 205.
[160] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 220.

необхідно виступати на міжнародній арені, але це неможливо без українського Наркомзаксправ» [161].

Заява Чичеріна про «петлюрівських агентів» вимагає не стільки заперечення (чи міг інакше висловлюватися радянський нарком?), скільки наведення даних про дипломатичну активність УНР у світі. Адже після проголошення незалежності УНР розбудувала розгалужену мережу дипломатичних представництв. Особливо потужною була мережа консульських установ: у 46 містах 25 держав Європи й 21 місті 7 держав Азії. Дипломатичні місії очолювали відомі політичні й громадські діячі: Д. Антонович — в Італії, К. Мацієвич — у Румунії, Г. Сидоренко — в Австрії, М. Тишкевич — у Ватикані, В. Кедровський — в країнах Балтії, О. Шульгин — у Франції, О. Яковлів — у Бельгії [162].

4 березня 1920 р. С. Петлюра переслав послам і головам дипломатичних місій УНР лист, у якому пропонував активно пропагувати в країнах свого перебування політику Директорії та уряду, спрямовану на звільнення України від російсько-радянської окупації й розбудову української національної державності.

«Знаючи зі звітів посольських та інших джерел, — писав Петлюра, — що закордонні політики та державні мужі виявляють незнайомство з формою нашої влади, з її джерелами правнодержавними, з компетенцією її, ставлячи під знак запитання гармонію й однодумність у змаганнях уряду й народу про суверенність нашої Республіки і висловлюючи часто сумніви, чи така однодумність існує або така єдність змагань буде завершена в спосіб об'єктивний та задовольняючи громадську опінію Європи та Америки: я вважав би необхідною якнайбільшу акцію з боку п. п. послів та голів місій дипломатичних у тому напрямку, щоби сумніви ті збити, а упередження ті, які так завзято дотримуються ворогами нашими в тій справі, нейтралізувати» [163].

Чичерін аніскільки не заперечував формули «повного злиття» України з Росією, коли ставив питання про утворення Наркомату закордонних справ в українському уряді. Мова йшла лише про те, щоб протиставити радянську Україну Українській Народній Республіці на міжнародній арені. «Жодного бюрократичного апарату не потрібно, — переконував нарком, — а потрібно лише, щоб т. Раковський носив титул не лише голови Раднаркому, а й Наркома Заксправ. Він заявляє, що цьому противиться Український ЦК, і що питання має бути вирішеним ЦК РКП» [164]. Політбюро ЦК РКП(б) погодилось із Чичеріним, і 16 березня це питання було оформлене в радянському порядку в Україні. Мотивація створення НКЗС УСРР виглядала так: «З огляду на те, що УСРР вступила в переговори з закордонними державами...» [165]. Однією з показових зовнішньополітичних акцій НКЗС УСРР у липні 1920 р. була нота протесту, адресована Фінляндії у зв'язку із визнанням останньою уряду УНР [166].

---

[161] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 214.

[162] Кульчицький С. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». Київ, 2021. С. 499.

[163] Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. 1. Нью-Йорк, 1956. С. 259.

[164] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 214.

[165] Там само.

[166] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 492.

Ситуація із визначенням статусу УСРР почала змінюватися від жовтня 1920 р. під тиском знову таки зовнішньополітичних обставин. 21 вересня в столицю Латвії Ригу прибула польська делегація на чолі з Яном Домбським, щоб завершити останній раунд польсько-російських переговорів про укладення миру. Об'єднана делегація РСФРР й УСРР, якою керував Адольф Йоффе, уже знаходилася в Ризі. У центрі переговорів перебувала проблема східного кордону Польщі.

Обидві сторони в Ризі були налаштовані на досягнення компромісу у територіальному питанні шляхом поділу українських земель, як це вже не раз траплялося в історії польсько-російських відносин. Порозуміння в цьому питанні визначило ставлення обох сторін до участі в переговорах делегацій УНР і УСРР. Польський уряд не допустив УНР до участі в переговорах. Натомість російський уряд наполіг на участі в переговорах представника українського радянського уряду, який був маріонеткою в руках очільників Кремля. Польська делегація не заперечила проти участі Д. Мануїльського в переговорах.

Після всіх залаштункових домовленостей В. Ленін у ніч на 10 жовтня доручив А. Йоффе підписати прелімінарний договір із Польщею [167]. Договір був підписаний 12 жовтня. «Обидві сторони, що домовляються, — вказувалося в прелімінарних умовах миру, — відповідно до принципу самовизначення народів визнають незалежність України та Білорусії» [168].

22 листопада 1920 р. завершила свою роботу V Всеукраїнська конференція КП(б)У. Тим часом уже понад місяць радянська Україна фігурувала в офіційній польсько-російській угоді як незалежна республіка. Тому в перший день сесії ВУЦВК, яка почала роботу одразу після завершення партконференції, Микола Скрипник реанімував забуту тему федеративної конституції такою заявою:

«З огляду на те, що Всеросійським ЦВК обрана комісія з опрацювання Федеративної Конституції й питання про державні відносини між обома Республіками єдиної Федерації має бути оформлене, я вважаю за необхідне обрати комісію, яка б розробила це питання до V З'їзду Рад України та VIII Всеросійського з'їзду Рад, що незабаром відбудуться» [169].

Поставлене М. Скрипником питання не було дискусійним, і 25 листопада депутати затвердили резолюцію такого змісту: «ЦВК вважає за необхідне, щоби створена комісія з опрацювання федеральної конституції прискорила свою роботу для надання проєкту відносин з'їздові Рад» [170].

Налаштовані проти формули «повного злиття» керманичі КП(б)У про цю резолюцію не забували. 1 березня 1920 р. пленум ЦК КП(б)У визнав за необхідне розробити проєкт федеральної конституції [171]. Однак у центральному керівництві партії дотримувалися формули «повного злиття». Такою ж була й позиція В. Леніна. Незважаючи на публічні заяви, вождь партії бажав

[167] Труш М. Советская внешняя политика и дипломатия в трудах В.И. Ленина. Москва, 1977. С. 116.
[168] Сборник узаконений РСФСР. 1920. Ст. 516.
[169] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 302.
[170] Там само. С. 302–304.
[171] Там само. С. 306.

без зайвого розголосу об'єднати Україну з Росією. Це було задокументовано на двох сторінках брошури В. Затонського, які Г. Єфіменко знайшов в архівному фонді В. Леніна.

Брошура, а точніше — типографський відбиток без вихідних даних, містила тези, оприлюднені Затонським пізніше, у виступі на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Зокрема, Затонський стверджував:

«Доводиться констатувати, що метод федерації, по суті абсолютно правильний, не дав цілковито очікуваних результатів. І не тому, що союзним із Росією Республікам надано занадто мало прав, а тому, що на братські республіки дивилися не всерйоз, а переважно з точки зору дипломатичної. Визначеної лінії не було, спостерігалося часто-густо неузгоджене смикання із боку різних центральних установ» [172].

Пропонуючи об'єднати радянські республіки у федеративній державі, Затонський додавав, що варто «визнати принципово бажаною відмову від терміну "Російська" в назві Радянської Федерації. Отже, не Російська, а Радянська Федерація». Ленін підкреслив термін «Російська» й олівцем на полях зробив знущальний допис — «Ха-ха!» [173].

До обговорення питання про державний статус УСРР долучився Г. Чичерін, який у листі до політбюро ЦК РКП(б) від 30 листопада 1920 р. зазначав:

«Принцип незалежності Радянської України відіграв величезну роль у нашій дипломатії та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд Українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично, нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави» [174].

Послідовність подій не залишає сумнівів відносно того, що рішення про укладення Союзного договору між Росією й Україною як між двома незалежними й самостійними радянськими республіками було одним із наслідків розгляду звернення Г. Чичеріна від 30 листопада 1920 р. в політбюро ЦК РКП(б). Однак це звернення не було єдиною причиною радикального повороту керівництва ЦК РКП(б) у ставленні до українського питання.

Економічний фундамент будованої більшовиками держави-комуни визначався формулою главкізму. Управління господарством будувалося так само як партія — на засадах «демократичного централізму». Головні комітети (главки) об'єднували всі однорідні підприємства в межах усієї країни, а їхня дирекція зверталася до керованих об'єктів у кожній українській губернії, ігноруючи харківський уряд. Позбавлені офіційних повноважень і відірвані від друкарського верстата, який продукував гроші, харківські керівні установи ставали нікому не потрібними.

У другій половині 1920 р. фундаментальні вади главкізму стали очевидними й у Москві, і в Харкові. У вересні Християн Раковський здійснив інспекційну поїздку губерніями, після чого виступив із кількома публічними

[172] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 304.
[173] Там само. С. 305.
[174] Там само. С. 282–283.

заявами. В одній із них він казав: «На Україні зберігся весь промисловий апарат. Він очікує на незначний ремонт, а головне — на достатню кількість сировини, грошових знаків, щоб запустити його на повну потужність. Потрібно наголосити, що під час поїздки ще раз виявилося, як важко позначаються на промисловості ультрацентристські тенденції» [175].

Лев Троцький теж прийшов до такого висновку. Голова Реввійськради був гірко розчарований невдалою війною з Польщею, яка яскраво показала відірваність Червоної армії від тилів унаслідок кризового стану залізниць і розгардіяшу в оборонній промисловості через надцентралізацію. У доповідній записці членам політбюро ЦК РКП(б) від 2 листопада про прерогативи й завдання Раднаркому УСРР він наголошував:

«Лише зараз відбуваються на Україні внутрішні процеси, що, ймовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, разом із тим, новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. *У господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви*» [176].

Ситуація поступово дозрівала. Коли Наркомзем РСФРР у черговий раз надіслав проєкт свого декрету в українські губземвідділи, оминаючи Харків, політбюро ЦК КП(б)У зробило буденно звичний факт предметом спеціального обговорення й 18 грудня ухвалило рішення такого змісту:

«Доручити тт. Петровському й Раковському в Москві вияснити це питання з ЦК РКП і встановити правилом, щоб кожний декрет РСФРР безпосередньо губерніям України надсилатися не має інакше, як через відповідні комісаріати України. Запропонувати Президії Всеукраїнського ЦВК розіслати на місця розпорядження всім губвиконкомам, що жодні декрети й розпорядження РСФРР, надіслані російськими наркомами безпосередньо в губернію, виконанню не підлягають» [177].

20 грудня Президія ВУЦВК виконала вказівку партійного органу. Г. Петровський розіслав у губвиконкоми таке розпорядження:

«Оскільки всі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від Народних Комісарів УСРР та Уповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконанню на Україні не підлягають. Тому всім Губвиконкомам пропоную й надалі приймати до виконання та керівництва лише ті розпорядження, які видаються урядовими органами УСРР. Усі телеграми, що минають українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал» [178].

Рішучий тон і безапеляційність конкретних вказівок харківського субцентру влади не були сепаратистською дією. Бюрократичну сваволю і вади надцентралізації Харків і Москва намагалися подолати спільними зусиллями.

---

[175] Советское строительство на Украине (по докладам отделов губисполкомов). Итоги одной поездки. Харьков, 1920. С. 54.

[176] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. С. 294—295.

[177] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. С. 489—490.

[178] Там само.

28 грудня відбулося офіційне підписання Союзного робітниче-селянського договору між РСФРР і УСРР. З боку РСФРР його підписали В. Ленін і Г. Чичерін, з боку УСРР — Х. Раковський, який поєднував у своїй особі посади голови уряду й наркома закордонних справ. 29 грудня VIII Всеросійський з'їзд ратифікував договір. У березні 1921 р. відбулася його ратифікація V Всеукраїнським з'їздом рад.

У преамбулі Союзного договору урочисто підтверджувалася «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін». Стаття 1 проголошувала вступ обох сторін у воєнний і господарський союз. У статті 2 декларувалося, що «з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було». Стаття 3 проголошувала об'єднаними сім народних комісаріатів: військових і морських справ; Вищу раду народного господарства; зовнішньої торгівлі; фінансів; праці; шляхів; пошт і телеграфу [179].

Очолювані М. Грушевським, В. Винниченком і С. Петлюрою борці не спромоглися відстояти незалежність України. Радянська Росія за допомогою мільйонної армії знищила Українську Народну Республіку й нав'язала Україні власний суспільно-політичний лад. Радянська Україна втратила суверенність і потрапила в спотворений світ ленінського комуносоціалізму. Проте вона все-таки зберегла державність як певну реальність. Московський центр надійно контролював створену ним УСРР, але не український народ, який у ході визвольних змагань перетворився на волелюбну й згуртовану націю.

[179] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ, 1937. С. 153.

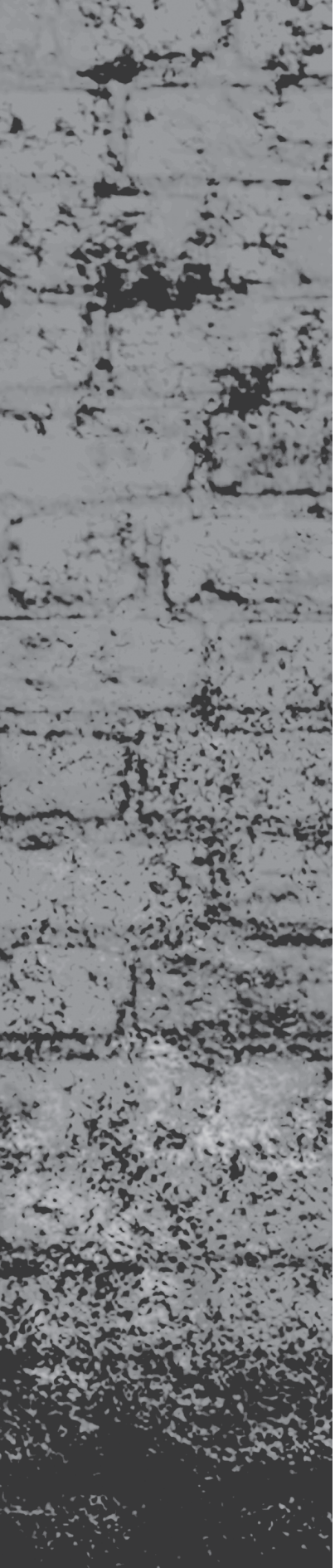

РОЗДІЛ 9

УТВЕРДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

9.1. Суть нової економічної політики

9.2. Поглиблення кризи ленінського комуносоціалізму

9.3. Економічні наслідки запровадження продовольчого податку

9.4. Відновлення товарно-грошових відносин

9.5. Придушення опозиції в РКП(б)

9.1.

СУТЬ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Нова економічна політика позначалася як нова на противагу старій, яка під назвою «безпосереднього комуністичного будівництва» тривала впродовж трьох років — з 1918 по 1920. Подивимося ще раз, наскільки стара політика відповідала концепції комунізму, розгорнутій у «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Основоположники «наукового» комунізму стверджували: пролетаріат, тобто клас, позбавлений власності на засоби виробництва, мусить експропріювати революційним шляхом приватну власність на засоби виробництва й перетворити її на власність усього суспільства. У такому акті проявилася б, на їхню думку, сама суть комунізму: суспільства, позбавленого приватної власності на засоби виробництва.

Оголошуючи себе марксистом і комуністом, В. Ленін користувався термінологією «Маніфесту Комуністичної партії», який закликав експропріювати експропріаторів, тобто капіталістів. Цього ж прагнув і Ленін. Однак він не збирався передавати засоби виробництва у власність суспільства, унаслідок чого, як були переконані автори «Маніфесту», мусив з'явитися комунізм у його першій фазі, із розподілом матеріальних благ за працею. Намір Леніна був протилежним: позбавити суспільство засобів виробництва, експропріювати під комуністичними гаслами не тільки великих власників, але й дрібних виробників та дрібних землеробів. Усі наявні засоби виробництва мусили потрапити під контроль держави.

Створювана більшовиками держава іменувалася по-різному: держава-комуна, робітничо-селянська держава, радянська держава. Та суть «комуністичного будівництва» була незмінною — створювалася держава вождів методом трьох послідовних експропріацій: експропріації партії більшовиків її вождями; експропріації партією більшовиків радянської держави; експропріації радянською державою російського суспільства.

Володіючи засобами виробництва, суспільство мало можливість виробляти засоби існування й ділитися матеріальними

ресурсами на податкових або інших засадах із державою. Будучи політично залежним від держави, суспільство завжди тримало державу в економічній залежності від себе. Тобто відносини залежності були амбівалентними. Революція могла змінювати форму відносин, але не змінювала їхньої суті. Проте більшовицька революція була унікальною, бо вперше в історії революцій змінила суть відносин між державою й суспільством. Коли засобами виробництва в повному обсязі заволодівала держава, то суспільство потрапляло в економічну залежність від неї, а разом із цим від партії, яка експропріювала державу, і від вождів, які експропріювали партію.

За подібних обставин від комунізму в його першій фазі, позначеній Марксом популярним терміном «соціалізм», нічого не залишалося. Тим більше нічого не могло залишитися від повного комунізму, прокламованого марксистами як суспільство, де матеріальні блага розподілятимуться за потребами. Однак Ленін і всі професійні революціонери, які пішли за ним, міцно трималися за фразеологію «Маніфесту Комуністичної партії». Вона допомагала їм наукоподібно обґрунтовувати нестримне бажання народних низів позбавити поміщиків і буржуазію власності на засоби виробництва, а також використовувати цей «неусвідомлений соціалізм» широких мас із метою експропріації суспільства радянською державою. До того ж фразеологія «Маніфесту Комуністичної партії» окреслювала перед народними низами, змушеними жити в жалюгідних, інколи жахливих умовах, перспективу «світлого майбутнього» з розподілом матеріальних благ за потребами.

Замаскований під «неусвідомлений соціалізм» радянських низів ленінський комуносоціалізм треба було будувати. Партія більшовиків спромоглась експропріювати великих власників, користуючись підтримкою низів. Підтримка обумовлювалася тим, що вона підлаштовувалася під радянські гасла, тимчасово «забуваючи» про свої. Тим не менш, усі три роки «безпосереднього комуністичного будівництва» супроводжувалися кривавою громадянською війною. Нерідко на боці поміщиків і капіталістів, які відстоювали право на існування, опинялися дрібні власники, що надавало громадянській війні особливого драматизму.

Шукаючи цьому пояснення, не треба забувати, що російський комунізм, не будучи жодною мірою тією утопічною доктриною, яка народилася в головах основоположників марксизму і кільком поколінням радянських людей була відома під брендом «наукового» комунізму, теж був умоглядним витвором однієї людини, у цьому разі — В. Леніна. Це не раз підкреслювали дослідники діяльності верховного вождя більшовиків. Здається, найбільш переконливо і трохи поетично таке судження висловив сам Ленін, аргументуючи в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) необхідність переходу від «безпосереднього комуністичного будівництва» до нової економічної політики:

«Коли хтось із комуністів мріяв, що за три роки можна переробити економічну базу, економічні корені дрібного землеробства, то він, звичайно, був фантазером. І — ніде правди діти — таких фантазерів серед нас було немало. І нічого тут немає особливо поганого. Звідки ж було в такій країні почати соціалістичну революцію без фантазерів?» [1].

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 52.

Протилежність намірів основоположників марксизму і Леніна змушує зробити висновок про те, що в Росії народжувався не комунізм у його першій фазі, яка позначалася Марксом популярним терміном «соціалізм» із розподілом матеріальних благ за працею. Тим більше країні не загрожувало «світле майбутнє» у вигляді повного комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами. У Росії народжувалася диявольська суміш фантастичних уявлень Леніна про соціально-економічний лад і побудований на ньому суспільно-політичний режим із притаманними цьому суспільству історичними традиціями й настроями. Ця суміш не мала адекватної назви, тому що її родоначальник маскував свої уявлення теорією революційного марксизму. Леніна влаштовувало те, що пропагований Марксом комуносоціалізм пов'язувався з експропріацією приватної власності капіталістів. Влаштовувало й те, що перспектива повного комуносоціалізму як «світлого майбутнього» мала величезне пропагандистське значення.

«Науковий» комунізм Маркса й Енгельса насправді був таким же утопічним, як комуністичні доктрини попередників. Однак те, що не мало своєї назви й поширювалося Леніним як його власний варіант комуносоціалізму, спиралося на реальні настрої «неусвідомленого соціалізму», які проявилися під час революційної самоорганізації народних низів у радах робітничих і солдатських депутатів. Суміш уявлень Леніна про політично та економічно всемогутню радянську державу з російською історичною традицією утопією не була, на відміну від Марксового комунізму. За допомогою терору і пропаганди вона ставала реальною. Інша річ, що розпропаговані маси цілком неочікувано для себе опинялися в спотвореній реальності.

Цілковита експропріація суспільства державою, яку Ленін розглядав як кінцеву мету в побудові того різновиду комуносоціалізму, який був протилежним за своєю сутністю комуносоціалізму Маркса, зазнала невдачі в роки «безпосереднього комуністичного будівництва». Не можна сказати, що така мета була утопічною, подібно до рекомендацій «Маніфесту Комуністичного партії». Після 1929 р. І. Сталін спромігся шляхом жахливого терору, включно з геноцидом, здійснити суцільну колективізацію сільського господарства (щоправда, в артільній, а не комунній формі). Однак у більш суворій історичній ситуації 1918—1920 рр. спроби Леніна взяти під державний контроль селянські засоби виробництва зазнали невдачі. Щоб не втратити політичну владу, довелося відступити, хоч він не відмовився від свого бачення того, що називав комунізмом. Виступаючи на Всеросійській партконференції 27 травня 1921 р., вождь так окреслив перспективи аграрно-селянської політики партії на найближчий період:

«Або селянство повинно йти з нами на угоду, і ми робимо йому економічні поступки, або — боротьба... Ми на всякі поступки підемо в межах того, що підтримує й зміцнює владу пролетаріату, який неухильно, незважаючи на труднощі й перешкоди, йде до знищення класів і до комунізму»[2].

Незабаром (5 липня 1921 р.) у промові на III конгресі Комінтерну Ленін відверто визнав, що хоче позбутися дрібних виробників і дрібних землеробів, але попередив, що державна влада застосує проти них інші методи усунення:

[2] Там само. С. 296.

«Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів. Обидва останні класи ми змогли просто експропріювати й прогнати, — що ми й зробили. Але з останніми капіталістичними класами, з дрібними виробниками й з дрібними буржуа, які існують в усіх країнах, ми не можемо так зробити» [3].

Припинення «безпосереднього комуністичного будівництва» якраз і було спробою укласти угоду з дрібними виробниками й дрібними землеробами, тобто дозволити їм виробляти свою продукцію у вигляді товарів, придатних для обміну на вільному ринку. Чи можна характеризувати цю угоду як нову економічну політику?

Можна, але до певної міри. Ми вже бачили, що вождь більшовиків на останньому етапі «безпосереднього комуністичного будівництва» відмовився від спроб одержавити засоби виробництва в користуванні селян, але не відмовився від реквізиції продукції, одержуваної селянами за допомогою цих засобів (тобто продрозверстки). Криза в сільському господарстві, яка переросталa в народногосподарський колапс, змушувала його відмовитися від продрозверстки й перейти у відносинах із селянством на засади продподатку, тобто вилучення державою певної, заздалегідь відомої частки виробленої продукції з дозволом використовувати те, що залишилося, на вільному ринку. Відновлення купівлі-продажу товарів за цінами попиту та пропозиції змусило державу змиритися з приватним підприємництвом. В економіці почав розвиватися приватний сектор. Країна відроджувала економіку, використовуючи політику, яка почала позначатися скороченим до абревіатури поняттям — неп.

Проте суть непу не обмежувалася тимчасовою угодою з дрібним виробником і дрібним землеробом, яка потягла за собою появу приватного підприємництва й нової суспільної верстви — власників приватних підприємств (непманів). Глибинна суть нової економічної політики полягала у відмові Леніна від наміру налагоджувати стосунки з виробниками через натуральний, тобто неопосередкований грошима обмін матеріальними цінностями всередині одержавленого сектору економіки.

9.2.

ПОГЛИБЛЕННЯ КРИЗИ ЛЕНІНСЬКОГО КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ

Перехід до нової економічної політики не був жестом доброї волі більшовицьких вождів. На припинення комуністичного штурму вони йшли під впливом обставин, які були сильніші за них. Найбільш яскраво із цього приводу висловився В. Ленін. Відвертість і переконливість в аргументах була вождю особливо потрібною через те, що керівники партії більшовиків за перемогами в громадянській війні не бачили навислої над ними поразки. 17 жовтня 1921 р. у доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт» він визнав:

[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 38.

«На економічному фронті, зі спробою переходу до комунізму, ми на весну 1921 р. зазнали поразки серйознішої, ніж будь-яка поразка, завдана нам Колчаком, Денікіним або Пілсудським, поразки, далеко серйознішої, далеко більш істотної й небезпечної» [4].

Роком пізніше, у виступі на IV конгресі Комінтерну з доповіддю «П'ять років російської революції й перспективи світової революції» Ленін у більш спокійному, зваженому тоні повторив висновок про найбільш небезпечну кризу, з якою зустрілася його партія і радянська влада одразу після перемоги в громадянській війні:

«У 1921 році, після того, як ми подолали найважливіший етап громадянської війни, і подолали переможно, ми потрапили на велику, — я вважаю, на найбільшу — внутрішню політичну кризу Радянської Росії. Ця внутрішня криза виявила невдоволення не тільки значної частини селянства, але й робітників» [5].

Централізоване управління одержавленою економікою давало можливість визначати, яких споживачів слід вважати «ударними», а яких — другорядними. Мобілізаційна готовність командної економіки була високою. Це дозволило керівникам радянської Росії створити багатомільйонну армію, яка своєю кількістю придушила опір білогвардійських генералів. Проте така перевага зводилася нанівець у міру того, як зникала ринкова економіка, здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. Тільки через наявність решток ринку в країні ще зберігалася якась подоба економічної активності.

Завмирання економіки починалося із сільського господарства, яке перебувало поза державним контролем. Дефіцит продовольства впливав на кам'яновугільну промисловість: шахтарі розбігалися, не маючи хліба для харчування своїх родин. Розбігтися було куди, майже кожний шахтар мав у селі родичів або рідних. Кам'яновугільна промисловість Донбасу вважалася ударною, і більшість шахт ще працювала. Дефіцит продовольства сильніше впливав на інші галузі промисловості. На початку 1921 р. з 10 773 підприємств, які перебували в Україні на державному обліку, працювали тільки 4060 [6].

Дефіцит вугілля особливо тяжко позначався на залізничному транспорті. За першу декаду січня 1921 р. українські залізниці одержали не більше 12 % потрібного палива. У зв'язку із цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катеринославська — на чотирьох, Південно-Західна — на двох. На ділянках, які вважалися діючими, товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими містами [7]. Вантажі, і серед них найважливіший — хліб, затримувалися в дорозі на невизначений строк. Щодня до Донбасу надходило 1—2 вагони замість 40—50 за нормою. На підходах до шахт на початку лютого 1921 р. застрягло 1200 вагонів [8].

---

[4] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 150.
[5] Там само. Т. 45. С. 269—270.
[6] Промышленность Украины в 1921 году. Харьков, 1922. С. 3—4.
[7] *Коммунист (Харьков)*. 1921. 18 января.
[8] Там само. 9 февраля.

У статті, надрукованій у газеті «Коммунист», Станіслав Косіор вказував: «Ми в зачарованому колі: паливо — транспорт — продовольство»[9]. Можливо, маючи на увазі цю статтю, Ленін зауважив: «У Донбасі виходить так, як вказував один товариш: хліба немає, бо немає вугілля, вугілля немає, бо немає хліба»[10].

Попри «надударний» статус Червоної армії, господарська розруха перетворювала її підрозділи на некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. Командувач військами України і Криму Михаїл Фрунзе доповідав Л. Троцькому (у копії — ЦК РКП(б)) 13 лютого 1921 р.:

«З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. У цілому ряді пунктів спостерігається буквальна голодовка. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних хвилювань.

Повідомляючи про вищесказане, зі свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять у дорозі, ні в бази фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить. У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого незадоволення в місцевому селянському населенні, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»[11].

Фрунзе пояснював ситуацію паралічем транспорту. Цілком ясно, однак, що не відсутність вугілля на залізницях, так само як не відсутність хліба на шахтах обумовлювала кризу. Це були зовнішні ознаки господарської розрухи, викликаної розривом ринкових зв'язків міста й села. Телеграма командарма не випадково закінчувалася вказівкою на залежність настроїв у військах, які складалися в основному із селян, від настроїв навколишнього селянства. Саме ця грізна залежність в умовах повстанського селянського руху, що розгортався дедалі ширше, урешті-решт переконала Леніна припинити комуністичний штурм і повернути побудовану ним державу обличчям до селянства.

15 березня 1921 р. у доповіді про заміну розверстки натуральним податком на X з'їзді РКП(б) Ленін виділив головне:

«Повинні говорити прямо, що селянство формою відносин, яка в нас із ним установилась, невдоволене, що воно цієї форми відносин не хоче й далі так існувати не буде. Це безперечно. Ця воля його виявилася виразно. Це — воля величезних мас трудящого населення»[12].

Трохи пізніше, 18 травня, Алексей Риков у звіті Президії ВРНГ IV Всеросійському з'їзду раднаргоспів деталізував мотиви, які спонукали вище керівництво партії відмовлятися від довільних реквізицій селянської продукції:

---

[9] *Коммунист (Харьков)*. 1921. 4 февраля.
[10] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 350.
[11] Див: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 147.
[12] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 51—52.

«Селянин стояв перед перспективою віддачі державі майже всього, що він напрацював, або задурно, або за нікчемну винагороду. Кількість засіву і якісний рівень сільського господарства настільки понизилися, що навіть за умови вилучення всіх надлишків із села їх не вистачить для того, щоб прогодувати жителів міст, армію і робітників. Тому необхідно було знайти радикальний спосіб для лікування цієї недуги. Вихід був знайдений у заміні розверстки продподатком» [13].

У цій доповіді Риков наводив немало аргументів, які доводили згубний вплив продрозверстки на стан сільського господарства країни. Мабуть, найбільш переконливою була динаміка посівної площі зернових культур (разом із кормовими травами й цукровими буряками): 88,0 млн десятин у 1913 р., 62,3 млн у 1920 р.[14] На початку 1921 р., коли в ЦК РКП(б) вивчали питання про те, що трапиться із сільським господарством, коли почнеться посівна кампанія, найбільш панічні настрої виявив Ленін. У промові на Московській конференції металістів 4 лютого 1921 р. він закликав переглянути економічні відносини з селянами, висуваючи на перший план таке завдання: «Допоможіть нам провести посівну кампанію, засіяти всі поля, тоді ми зможемо вийти із скрути». Він уже не сумнівався в тому, що на третьому році продрозверстки селяни без будь-якого організаційного начала, цілком стихійно, але одностайно відмовляться від засіву полів у кількостях, які перевищували б їхні внутрішні потреби. Тому й зробив такий висновок, який за своєю образністю мало нагадував стиль його виступів перед широкою аудиторією: «Скасувати посівну кампанію, значить кинутися з п'ятого поверху» [15].

Системна криза будованого комуносоціалізму найбільш вагомо проявлялася в господарському колапсі, який назрівав від перших місяців 1921 р. Хоча вже в 1920 р., коли громадянська війна завершувалася, а в економічній політиці не спостерігалося жодних змін, селяни стали активніше виступати проти влади. Не звертаючи уваги на тяжке становище протестувальників, спричинене продрозверсткою, влада кваліфікувала такі виступи як «куркульський бандитизм» і скеровувала для придушення повстань регулярні військові частини. У доповіді урядові в жовтні 1920 р. головком Сергій Каменєв повідомляв про натовпи голодуючих селян у Воронезькій, Тамбовській і Саратовській губерніях, які вимагали хліба у місцевої влади. Нерідко вони намагалися силою забрати зерно на зсипних пунктах, а тому, як доповідав головком, «розстрілювалися з кулеметів» [16].

Особливо тяжка ситуація склалася на Тамбовщині. У грудні 1920 р. тамбовські есери розробили для повсталих селян програму дій, в якій вказували: «"Союз трудового селянства" ставить своїм завданням повалення влади комуністів-більшовиків, які довели країну до злиднів, голоду й ганьби. Для знищення цієї влади Союз організує добровольчі загони й веде збройну боротьбу» [17].

---

[13] Рыков А. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 184.
[14] Там само. С. 487.
[15] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 298, 299.
[16] Аптекарь П.А. Крестьянская война. *Военно-исторический журнал*. 1993. № 1. С. 50.
[17] Там само. С. 51.

На чолі повсталих тамбовських селян став Александр Антонов. Він брав активну участь в революції 1905—1907 рр. як есер, був засуджений до каторжних робіт, звільнився у 1917 р. і почав співпрацювати з більшовиками. Незабаром, однак, він відійшов від них і включився в антирадянські повстання. Наприкінці 1920 р. в загонах Антонова налічувалося майже 8 тис. бійців, переважно кінних. Антонівці уникали відкритих зіткнень із регулярними частинами Червоної армії, розпорошуючись у разі необхідності домівками. Потім вони знову збиралися й громили гарнізони. У перші місяці 1921 р. партизанська армія Антонова налічувала вже декілька десятків тисяч бійців [18].

Прагнучи не припиняти комуністичний штурм, Ленін довгий час ігнорував справжню причину розростання антирадянських селянських повстань. Навіть у березні 1921 р., коли вождь остаточно переконався в необхідності припинити продрозверстку, він знаходив другорядні причини виникнення селянських повстань, які загрожували перетворитися на селянську війну:

«Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки в новій формі. Коли десятки й сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі й розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, — ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вид її, який можна об'єднати словом: бандитизм» [19].

Кримінальний бандитизм справді існував, і причини його появи Ленін формулював правильно. Тодішнє суспільство, політизоване, згуртоване, озброєне, давало собі раду, знищуючи злочинців за законами революційного часу, тобто самосудом. Проте існував у непорівнювано більших масштабах «бандитизм», який компартійно-радянські чиновники іменували політичним або куркульським. Це був протестний рух озброєних мас, до якого вони поставилися з усією серйозністю, використовуючи для його викорінення регулярну армію. Але ж боротьба з антирадянським рухом за допомогою армії ставила під сумнів усі попередні успіхи ленінської партії й держави-комуни в громадянській війні. Щоб усунути загрозу для себе з боку народних низів, вожді більшовиків повинні були виходити на політичні рішення.

Останнім акордом протестного руху стало повстання кронштадтського гарнізону і Балтійського флоту. 28 лютого 1921 р. на загальних зборах команд лінійних кораблів, а 1 березня — на загальноміському мітингу в Кронштадті були підтримані вимоги допустити безперешкодну діяльність лівих соціалістичних партій, ліквідувати інститут більшовицьких комісарів, зняти заборону з торгівлі й вільних виборів у ради. Створений повстанцями ревком опублікував відозву, в якій проголошувалося:

«Тепер стало явним, що Р. К. П. не є захисницею трудящих, якою вона себе виставляла, їй чужі інтереси трудового народу. Дістався влади, вона боїться лише одного — втратити її, а тому дозволені всі засоби: наклепи, насилля, обман, вбивство, помста сім'ям повсталих. Довготерпінню повсталих

[18] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 450.
[19] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 8—9.

надійшов кінець. Тут і там загравою повстань осяває країна в боротьбі з гнобленням і насиллям» [20].

Уже під час роботи X партійного з'їзду Л. Троцький переважаючими силами придушив повстання й жорстоко розправився з балтійськими моряками. Для переважної більшості делегатів з'їзду це повстання стало остаточним аргументом необхідності докорінної зміни політики, якої партія дотримувалася попередні три роки. Це полегшило Леніну завдання — заручитися підтримкою компартійно-радянської номенклатури для ухвалення рішення, яке сформувалось у нього в попередні кілька тижнів: припинити комуністичний штурм.

9.3.

ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОДАТКУ

Чи можна визначити абсолютно вірогідну причину економічної і політичної кризи, яка охопила радянську країну після трьох років комуністичного експерименту? Зауважимо, що слів і дій В. Леніна вистачить, щоб встановити, які ідеї блукали в його голові. Але треба пам'ятати, де закінчуються фантазми Маркса й починаються фантазії Леніна. Забуваючи про те, що Ленін завжди маскувався під Маркса, ми ризикуємо інакше зрозуміти такі звичні словосполучення як «комуністичний штурм», «комуністичне будівництво».

Закликаючи до здійснення комуністичних перетворень, К. Маркс оперував поняттями суспільства і класу. Ці спільноти справді визначали характер і темпи будь-яких історичних перетворень, але не прямо, а через партії й держави. Маскуючись під Маркса, Ленін використовував його лексику, але завжди під безструктурним суспільством розумів структуровану державу, а під класом — власну партію. Унаслідок цього Марксів комуносоціалізм залишався воланням у пустелі, а Ленінський мав шанси бути реалізованим, хоча для нього треба було б підшукати іншу назву. Адже виникнення комунізму Маркс пов'язував із ліквідацією приватної власності на засоби виробництва й пов'язаних із нею товарно-грошових відносин та вільного ринку. А в перетвореннях, які Ленін називав комуністичними, приватна власність не зникала, а пересувалася на інший рівень — від суспільства до держави.

За три роки перетворень, які іменувалися комуністичними, Ленін не спромігся поставити під державний контроль засоби виробництва дрібних землеробів, з яких складалася основна частина населення країни. Довелося ставити під контроль (простіше кажучи — реквізувати) продукцію, що вироблялася цими землеробами за допомогою їхніх власних засобів виробництва. Розверстка, заборона вільної торгівлі тією сільськогосподарською продукцією, яка підпадала під розверстку, курс на розподіл матеріальних благ державою, а не через вільний ринок, який ставив суспільство мало не в кріпосну

[20] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 457.

залежність від чиновників, — усе це призводило до економічного колапсу і важкої політичної кризи.

Здавалося б, резолюція VIII Всеросійського з'їзду рад про запровадження посівної розверстки, яка була ухвалена за пропозицією В. Оболенського (Н. Осинського) та за цілковитої підтримки В. Леніна, розв'язувала проблему весняної сівби 1921 р. Щоби протидіяти наміру селян обмежити посів розмірами, які задовольняли б тільки внутрішні потреби господарства, держава мала намір поширити розверстку з одержаної продукції на посівну площу. Селяни мусили засівати стільки, щоб держава могла вилучати в них хліб у розмірах, які задовольняли її потреби. Але ж питання про те, як змусити селян доглядати за посівом із належною ретельністю, залишалося відкритим.

Ось чому 4 січня 1921 р., лише через кілька днів після закриття VIII Всеросійського з'їзду рад пленум ЦК РКП(б) дав Наркомзему принципово важливе завдання — «поєднати політично насіннєву кампанію з правильним визначенням ставлення до селянства» [21].

На наступному засіданні пленуму ЦК, що відбулося 12 січня, було поставлене питання «Про настрої серед селян». Пленум утворив комісію в складі М. Калініна, Є. Преображенського і Ф. Сергєєва (Артема) із завданням обговорити можливі заходи швидкого поліпшення становища селян у деяких губерніях, які найбільше постраждали від неврожаю, і представити доповідь до політбюро ЦК у двотижневий термін. Окремим рішенням політбюро ЦК 2 лютого вказало наркому продовольства А. Цюрупі, що політичний стан і повстання селян вимагають звернути найбільш серйозну увагу на швидке здійснення «продовольчої скостки» в тих місцях, де селяни особливо постраждали від неврожаю та мають велику потребу в продовольстві. Цього ж дня політбюро ЦК заслухало звіт комісії, створеної 12 січня, і за її пропозицією ухвалило такі рішення:

- посилити постачання селянам промислових товарів;
- надіслати на місця комісії із завданням вивчити політичні настрої селянства;
- із цією ж метою провести безпартійні селянські конференції;
- звернути увагу місцевих партійних організацій на серйозність політичної ситуації та необхідність підготуватися до тяжкої весни [22].

Якраз у цей день, 2 лютого, у Москві відкрилася конференція металістів, на якій були присутні близько тисячі делегатів від робітників-металістів Москви й Московської губернії. Конференція відбувалася в напруженій ситуації: робітники вже знали про нове скорочення хлібного пайка. На завершальному засіданні 4 лютого виступив Ленін. У протокольному запису виступу думка про заміну продрозверстки натуральним податком не була зафіксована. Мабуть, він її й не висловлював, обмежившись загальним закликом: «Давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин» [23]. Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше як у формі ліквідації продрозверстки.

[21] Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921—1923. Москва, 1959. С. 68.
[22] Там само. С. 69.
[23] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 297—299.

Теза про заміну розверстки податком не випадково була сформульована тільки в резолюції робітничої конференції. Не можна сумніватися, що доповідач ретельно відредагував текст резолюції. Йому потрібно було, щоб ключові тези оголошувалися від імені робітничої конференції:

«1. Визнати існуючу форму одержання від селян продуктів їхньої праці шляхом розверстки недоцільною, тому що розверстка, викликаючи погіршення й розвал сільського господарства, не тільки не відповідає інтересам селянських мас, але також згубним чином позначається на становищі робітничих мас.

2. Замінити розверстку певним натуральним податком, але податок цей повинен відповідати місцевим умовам і визначатися в такому розмірі, щоб не бути обтяжливим для селянства й тим самим давати йому можливість для підняття і розвитку сільського господарства» [24].

Існує ще один документ, датований початком лютого, який засвідчує, що Ленін зважував можливість скасування продрозверстки тільки в Росії. Наркомпрод А. Цюрупа надіслав йому зведення про кількість хліба у розпорядженні держави станом на 1 лютого. Аналізуючи можливу динаміку державних запасів до кінця серпня, Ленін зробив такий висновок: «З цього приблизного розрахунку видно, що для Росії, для РСФРР (без України) цілком можна повністю скасувати розверстку з 15.III або з 1.IV і до 1.IX або до 15.VIII *випробувати новий режим* [25]. Повертаючи документ наркомпроду зі своїми розрахунками, він запитував, як той ставиться до такої пропозиції. Та, вочевидь, Ленін сам зрозумів недоречність консервації продрозверстки в Україні, де набирав силу селянський повстанський рух. Якраз у цей час, а саме 6 лютого Ленін звернувся до заступника голови Реввійськради Республіки Е. Склянського з доганою за невміння справитися з Нестором Махном, і підсумував ситуацію, що склалася в Україні, таким висновком: «І хліб, і дрова, усе гине через банди, а ми маємо мільйонну армію. Треба підтягти Головнокомандувача з усієї сили» [26].

Мова йшла про головкома Сергія Каменєва, якого Ленін постановою РПО від 5 грудня 1920 р. зобов'язував очолити придушення в Україні селянських повстань [27]. У постанові підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської Федерації та її міжнародного становища» [28].

8 лютого 1921 р. призначений Леніним на посаду голови Наркомзему РСФРР В. Оболенський (Н. Осинський) виступив на політбюро ЦК РКП(б) з доповіддю «Про посівну кампанію і становище селянства». Доповідача перевели в Наркомзем із спеціальним завданням: налагодити державне регулювання сільського господарства відповідно до рішень VIII Всеросійського з'їзду рад.

---

[24] *Коммунистический труд*. 1921. 16 февраля. Див.: Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921–1923. С. 69–70.

[25] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 523.

[26] Там само. С. 515.

[27] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 9. С. 535.

[28] Див.: Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків, 1971. С. 37.

Та йому довелось визнати, що доповнення продовольчої розверстки посівною є нереалістичною ідеєю.

Безпосередньо на засіданні політбюро ЦК Ленін накидав для створеної тут же комісії в складі Л. Каменєва, В. Оболенського (Н. Осинського) й А. Цюрупи інструкцію. Вона стала першим документом центрального партійного керівництва, який позначив перехід до нової економічної політики. Документ під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства» був опублікований тільки в 1930 р.:

«1. Задовольнити бажання безпартійного селянства про заміну розверстки (в розумінні вилучення надлишків) хлібним податком.

2. Зменшити розмір цього податку в порівнянні з торішньою розверсткою.

3. Схвалити принцип пристосування розміру податку до дбайливості землеробів у розумінні зниження % = та податку при підвищенні дбайливості землероба.

4. Розширити свободу використання землеробом його надлишків зверх податку в місцевому господарському обороті при умові швидкого і повного внесення податку» [29].

Порядок денний X з'їзду РКП(б) був затверджений пленумом ЦК ще 8—9 грудня 1920 р. На черговому пленумі 12 січня 1921 р. він був підтверджений. Ленін мав виступити з політичним звітом ЦК і доповіддю про чергові завдання господарського будівництва. Упродовж січня вождь вивчав ситуацію та дійшов висновку про необхідність скасування продрозверстки. Цей висновок, як уже підкреслювалося, опосередковано відбився у його виступі перед московськими металістами 4 лютого. Ставало зрозумілим, що партійний з'їзд мусить ухвалювати доленосне рішення про припинення комуністичного штурму. 14 лютого політбюро ЦК ухвалило рішення (зрозуміло, з ініціативи Леніна) не вимагати від нього тез із доповіді про господарське будівництво й погодилося на можливу заміну цієї доповіді іншою: «Про політику і завдання щодо селянства» [30].

Коли в газету «Правда» надійшов рукопис статті московського губпродкомісара П. Сорокіна й завідувача московським губземвідділом М. Рогова «Розверстка або податок?», в якому автори пропонували відмовитися від розверстки, голова Держвидаву і член редколегії газети Ніколай Мещеряков негайно переслав його в політбюро ЦК. Ленін висловився за публікацію, і від 17 лютого «Правда» почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці [31].

Комісія Л. Каменєва представила пленуму ЦК 24 лютого «Проєкт постанови про заміну розверстки натуральним податком». Далі документ перейшов у нову комісію, очолену А. Цюрупою. 7 березня комісія Цюрупи передала доопрацьований варіант на розгляд чергового пленуму ЦК. Після нового обговорення документ передали третій комісії в складі В. Леніна (голова), Л. Каменєва, А. Цюрупи й Г. Петровського. 15 березня відредагований цією комісією проєкт резолюції X з'їзд РКП(б) ухвалив без поправок [32].

---

[29] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 320.
[30] Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. Москва, 1967. С. 241.
[31] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 856.
[32] Там само. С. 445.

Доповідь Леніна на з'їзді про заміну розверстки продовольчим податком була підкреслено обережною. Вождь розумів, що після скасування з'їздом продрозверстки доведеться провести велику роз'яснювальну роботу серед працівників дезорієнтованого компартійно-радянського апарату. За три роки комуністичного штурму апаратники звикли до лобових атак на власників засобів виробництва у вигляді реквізицій, конфіскацій, вилучень і т. п.

У кожному томі «Повного зібрання творів» В. Леніна Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС вміщував підготовчі матеріали: плани промов, начерки проблем тощо. Якщо в статтях і промовах надзвичайно вправного в приховуванні своїх думок політика ми знаходимо дзвінкі фрази про класову боротьбу й загрозу з боку внутрішніх і зовнішніх капіталістів, то в не призначених для публікації підготовчих матеріалах можна зустріти вислови та образи, які визначали ставлення вождя до потаємних механізмів та інститутів влади.

Під цим кутом особливо цікавим є план промови про заміну розверстки натуральним податком на партійному з'їзді, який датується першою половиною березня 1921 р. У Леніна є багато публічних визначень продрозверстки, які зберігали позитивність і оптимістичність, але як він ставився насправді до її перетворення на податок? У плані промови зустрічаємо вислів у вигляді художнього образу, не використаний, зрозуміло, у промові:

«Можна ще зробити "віpьовку" *більш* вільною, не розриваючи її, "відпустити полегше"» [33].

Якщо влада не могла змусити землеробів коритися, то найбільш розумним було б «відпустити вірьовку», якою вона обплутувала селян, тобто не розв'язати кожного з них, надаючи свободу господарської діяльності, а тільки «відпустити полегше».

І навпаки, цей же план містить не використану в самій промові, але основоположну для подальшої роз'яснювальної роботи характеристику комуністичного штурму як політики, що не відповідала доктринальним установкам партії більшовиків, а була нав'язана умовами війни:

«Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений "комунізм" наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики» [34].

Намагаючись запровадити державний розподіл матеріальних благ між робітниками й селянами, тобто поставити суспільство в тотальну залежність від держави-комуни, вожді більшовиків спричинили в країні хаос, руїну, розруху, голод. Громадяни починали пов'язувати «світле майбутнє», про яке розповідали більшовицькі агітатори, з тим, що вони бачили на власні очі. І тут Ленін робив неперевершений пропагандистський фінт. Виявляється, що справі можна було зарадити простим взяттям слова «комунізм» у лапки.

Було б логічним чекати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок», яку Ленін закінчив 21 квітня 1921 р., знайдеться місце не тільки для засудження, але і для виправдання попереднього політичного курсу. І справді, у ній уперше з'явився термін «воєнний комунізм», а продовольчий податок був охарактеризований як «одна з форм переходу від своєрідного "воєнного комунізму", спричиненого

[33] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 344.
[34] Там само.

крайньою нуждою, розоренням і війною, до правильного соціалістичного продуктообміну» [35].

Термін «воєнний комунізм» використовувався в брошурі п'ять разів, чотири рази він брався в лапки, а в прикінцевій частині брошури подавався вже без лапок. Стале словосполучення «воєнний комунізм» могло вживатися без лапок, бо самий прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, програмного, тобто «справжнього» комунізму. Цей прикметник маскував провальний комуністичний штурм, тому що відгороджував катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея в її ленінській інтерпретації залишалася незаплямованою.

Вираз «провальний комуністичний штурм» треба правильно розуміти. Йдеться про те, що зведена Леніним державна конструкція виявилася нежиттєздатною, тому що претендувала самочинно розподіляти матеріальні блага між виробниками, без використання товарно-грошових відносин і вільного ринку. Проте «командні висоти» економіки за три роки були успішно одержавлені, тобто перебували в руках вождів більшовицької партії. Суть проблеми полягала лише в тому, щоб у цю державну конструкцію вдихнути життя.

Коли Ленін у відносинах із селянами переходив від продрозверстки до натурального податку, він ще не знав, як має функціонувати держава-комуна. Щоби подолати кризу, він погоджувався на поступки селянам, які вимагали скасувати заборону обміну товарами між містом і селом. Вимушена поступка селянам прямо не пов'язувалась із соціально-економічним ладом, який Ленін прагнув нав'язати населенню країни. У його уявленні як соціалізм, так і повний комунізм були позбавлені товарно-грошових відносин і вільного ринку. Тобто держава-комуна в обох фазах комунізму брала на себе розподіл матеріальних благ, які ставали вже не товарами, а продуктами. Саме такий хід думок встановлюється при вивченні змісту популярної брошури «Про продовольчий податок».

Справді, у плані брошури, який датується кінцем березня — початком квітня 1921 р., натрапляємо на таку думку: «Ні розверстки, ні податку, а обмін продуктів великої ("соціалізованої") промисловості на селянські продукти. Така є економічна *суть* соціалізму, його база» [36]. У тексті брошури, як вказувалося вище, продовольчий податок визначався як «одна з форм переходу від своєрідного "воєнного комунізму"... до правильного соціалістичного продуктообміну» [37].

Цікаво, що в доповіді про заміну розверстки натуральним податком на партійному з'їзді Ленін ще не спирався на концепт «воєнного комунізму», розгорнутий місяцем пізніше в брошурі «Про продовольчий податок». На з'їзді Ленін говорив хоч обережно, але відверто:

«Ми надто далеко зайшли по шляху націоналізації торгівлі і промисловості, по шляху закриття місцевого обороту. Чи було це помилкою? Безперечно, щодо цього нами було зроблено багато просто помилкового, і було б вели-

[35] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 200.
[36] Там само. Т. 43. С. 353.
[37] Там само. С. 200.

чезним злочином тут не бачити і не розуміти того, що ми міри не додержали, не знали, як її додержати... Не треба приховувати в агітації і пропаганді, що ми зайшли далі, ніж це теоретично і політично було необхідно» [38].

Отже, закликаючи делегатів з'їзду відмовитися від політичного курсу, який загрожував крахом радянській владі, Ленін визнавав, що керівництво ЦК РКП(б) не знало, як додержати міри в одержавленні економіки. Пізніше на перший план виступив інший мотив: визнати помилки, але виправдати їх війною.

Формулюючи для X з'їзду РКП(б) проєкт постанови про заміну розверстки податком, члени названих вище комісій ЦК не наважувалися дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше — легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного владою «мішечництва». А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті» [39].

У дні роботи з'їзду Ленін доручив комісії в складі А. Рикова, Х. Раковського й А. Цюрупи конкретизувати можливі заходи щодо регулювання процесу реалізації лишків селянської продукції. Свобода торгівлі цими лишками виключалася наперед. На з'їзді голова Раднаркому заявив гранично чітко: «Свобода торгівлі, навіть коли вона спочатку не так зв'язана з білогвардійцями, як був зв'язаний Кронштадт, усе ж неминуче призведе до цієї білогвардійщини, до перемоги капіталу, до повної його реставрації» [40]. З іншого боку, у записках членам названої тут комісії, Ленін підкреслював, що центр ваги полягає у вільному господарському обігу для селян. Цей «вільний» обіг мав виглядати «як можна більш організованим державно» [41].

Навесні 1921 р. в Кремлі спробували надати позасільській торгівлі форму товарообміну. Визнаючи, що все поточне законодавство було пристосоване до натурального обміну, Ленін пізніше визначив мету цієї кампанії в таких виразах:

«Передбачалося більш або менш соціалістично обміняти в цілій державі продукти промисловості на продукти землеробства й цим товарообміном відбудувати велику промисловість, як єдину основу соціалістичної організації» [42].

Тут усе сказано прямо: партія більшовиків, навіть після запровадження продподатку, що вважається початком непу, прагнула «власноручно», тобто ігноруючи ринок, налагодити функціонування одержавленого господарства та його взаємодію із селянською економікою. У радянській історико-економічній літературі ці приречені на провал спроби або замовчувалися, або викладалися в суто фактологічному плані, без висновків. В останньому випадку

[38] Там само. С. 55—56.
[39] Ленинский сборник. Т. XX. С. 63.
[40] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 22—23.
[41] Там само. Т. 52. С. 91, 94.
[42] Там само. Т. 44. С. 198.

товарообмін представлявся явищем, яке спроможне існувати, тобто зводився до поодиноких бартерних операцій.

Основу місцевого обігу становила сільська торгівля. Обсяг її в 1918—1920 рр. зійшов майже нанівець унаслідок натуралізації сільськогосподарського виробництва. Сільські базари й ярмарки були формально дозволені одночасно з ліквідацією продрозверстки. Однак із ними не виникли проблеми тільки в центральних губерніях Росії, де розверстку ліквідували ще до X з'їзду РКП(б). В Україні легальна сільська торгівля спочатку з'явилася тільки у чотирьох (з 12) губерніях, які виконали найбільший відсоток розверстки й були звільнені від виконання решти. У квітні 1921 р. сільська торгівля була дозволена в тих повітах і селах інших восьми губерній, які виконали розверстку. Таких сіл і повітів було небагато [43].

Навіть тоді, коли не контрольована державою торгівля переслідувалася як «спекуляція», робітничий клас задовольняв потреби в продовольстві великою мірою за рахунок ринку. Про це неодноразово згадував сам Ленін. На Всеросійському з'їзді у справі позашкільної освіти 19 травня 1919 р. він говорив:

«Недавно були проведені наукові статистичні обслідування того, як харчується робітник у неземлеробських губерніях. Виявилося, що він половину всієї кількості продуктів одержує від Компроду, другу половину від спекулянтів; за першу половину платить одну десяту всіх своїх витрат на харчування, за другу — дев'ять десятих» [44].

Ленін не коментував наведені дані, але відчувалося, що він пишався «рятівною» роботою Наркомпроду, хоч саме його уряд створив таку ситуацію на ринку, коли хліб став великим дефіцитом. Ці ж, уже застарілі дані про «рятувальників» міського населення він повторив у статті, присвяченій роковинам більшовицької революції, яку газета «Правда» опублікувала 7 листопада 1919 р.:

«Приблизно половину хліба містам дає Компрод, другу половину — мішечники. Точне обслідування харчування міських робітників у 1918 році дало саме цю пропорцію. При цьому за хліб, доставлений державою, робітник платить у *дев'ять разів менше*, ніж мішечникам. Спекулятивна ціна хліба *вдесятеро* вища за державну ціну» [45].

Тут ставлення голови уряду до робітників одержавленої промисловості, які працювали за зарплату, і до селян, які користувалися власними засобами виробництва й не бажали підпадати під державне ярмо, яскраво проявляється виділеннями в тексті.

Після скасування продрозверстки проблема мішечництва набула іншого змісту. 11 квітня 1921 р. секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь звернув увагу московських цекістів на те, що багато приїжджих в Україну мали дозвіл на закупівлю продовольства від органів влади Воронезької, Гомельської, Курської й навіть Тульської губерній. Лебідь просив припинити цю практику, як руйнівну для Наркомпроду УСРР, додаючи:

[43] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 205.
[44] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 350.
[45] Там само. Т. 39. С. 259.

«Якщо не вжити термінових заходів, хвиля мішечників остаточно зірве як заготівельну роботу в основних хлібних губерніях України, так і постачання армії та Донбасу» [46].

19 квітня компартійно-радянське керівництво УСРР повторно звернулося до ЦК РКП(б) із цим же проханням і поширило на територію республіки дію російського декрету про незаконні поїздки залізницею. Декрет передбачав суворі санкції за «спекуляцію» хлібом, аж до ув'язнення в концтаборі строком на п'ять років [47].

Проте часи спрямованих проти торгівлі драконівських законів уже закінчилися. Разом із ними втрачало свій особливий зміст поняття «місцевий господарський оборот». Декретом РНК РСФРР від 24 травня 1921 р. кооперативам й окремим громадянам було надано право обмінювати, закуповувати й продавати сільськогосподарські продукти, які залишалися після виплати натурального податку. У липні всі охочі дістали можливість узяти ліцензію на торгівлю будь-якими товарами або предметами [48].

В. Ленін надто повільно йшов до думки про те, що держава-комуна нездатна розподіляти матеріальні блага між їх виробниками зусиллями власних чиновників, без опосередкованої участі товарно-грошових відносин і вільного ринку. Адже суть комунізму він вбачав не в ліквідації приватної власності на засоби виробництва, як це робив К. Маркс, а в здатності держави-комуни самостійно розподіляти матеріальні блага між виробниками. Дотримуючись свого бачення суті комунізму, але змушений враховувати реакцію суспільства, яке не погоджувалося з ним, він відступав дрібними кроками від політики комуністичного штурму, нарощуючи потенціал нової економічної політики.

У жовтні 1921 р. вождь дозрів до того, щоб запропонувати своїй партії й радянському суспільству не тільки критичну оцінку політики «безпосереднього комуністичного будівництва», але й до певної міри позитивну програму, що випливала з досвіду перших місяців непу. Тут доведеться навести досить довгу цитату з його статті «До четвертих роковин Жовтневої революції», яку газета «Правда» представила urbi et orbi 18 жовтня 1921 р.:

«Ми розраховували, піднесені хвилею ентузіазму, збудивши народний ентузіазм спочатку загальнополітичний, потім воєнний, ми розраховували здійснити безпосередньо на цьому ентузіазмі такі великі (як і загальнополітичні, як і воєнні) економічні завдання. Ми розраховували — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво й державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку. Потрібен був ряд перехідних ступенів: державний капіталізм і соціалізм, щоб *підготувати* — роботою довгого ряду років підготувати — перехід до комунізму.

Не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості,

[46] Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 206.

[47] Там само.

[48] Собрание узаконений РСФСР. 1921. № 40. Ст. 212; № 57. Ст. 356.

на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть у дрібноселянській країні через державний капіталізм до соціалізму, інакше ви не підійдете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму» [49].

Що нового можна побачити в цих судженнях? У них відсутнє ірраціональне ототожнення свободи торгівлі з «Кронштадтом» і реставрацією капіталу, яке лунало у виступі вождя на X з'їзді РКП(б). Можливо, що Ленін тоді залякував делегатів, і без того наляканих Кронштадтським повстанням, щоби добитися від них схвалення ретельно продуманих цекістами варіантів резолюції про скасування продрозверстки й не допустити поправок на користь свободи торгівлі.

Укотре бачимо, що перехід до комунізму ототожнювався Леніним із налагодженням державного виробництва і розподілу матеріальних благ. Сенсаційно новим був заклик використовувати в одержавленому виробництві методи комерційного розрахунку, тобто зіставляти витрати на виробництво продукції з відпускною ціною. Зіставлення показувало, чи приносить виробництво прибуток, чи залишається збитковим, потребуючи негайних поліпшень. Отже, Ленін закликав використовувати в одержавленій економіці капіталістичні методи господарювання, але з термінологічною поправкою: комерційний розрахунок позначався як господарський. Звідси народився один із поширених термінів радянського господарювання: госпрозрахунок. У наведених у ленінській статті рядках не була забута багаторазово повторювана думка: щоб налагодити обмін матеріальними цінностями між містом і селом, місто мусить відбудувати промисловість і запропонувати селу необхідні для нього товари.

Через десяток днів, у доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції Ленін уперше визнав, що ретельно підготовлений товарообмін зірвався в купівлю-продаж. Проте він не переставав вважати, що вільна торгівля загрожує реставрацією капіталізму. З московськими більшовиками вождь поділився такими думками:

«Я думаю, що навчитися розуміти комерційні відносини й торгівлю, — це наш обов'язок, і ми почнемо успішно вчитись і навчимося, коли станемо говорити про це завдання прямо. Нам довелося відступити настільки, що питання про торгівлю стало практичним питанням партії, питанням економічного будівництва. Чим диктується перехід на комерційні начала? Навколишньою обстановкою, теперішніми умовами. Він є необхідним для того, щоб велика промисловість швидко відбудувалась і швидко зв'язалася з землеробством, щоб вийшов правильний продуктообмін» [50].

Якщо в статті, опублікованій газетою «Правда», у центрі уваги перебувала одержавлена промисловість, яку вимагалося перевести на господарський розрахунок, то в цій промові з'явилося поняття «державна торгівля». Ленін звертався до московських більшовиків і через них до всієї партії із закликом навчитися торгувати. Держава-комуна повинна була приділити пильну увагу розвиткові торговельних функцій кооперації, створювати синдикати, товарні біржі, гуртові ярмарки, розгортати мережу гуртової й роздрібної торгівлі.

[49] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 143.
[50] Там само. С. 207.

Як бачимо, Ленін не відмовився від ідеї виробництва й розподілу матеріальних благ, організованого державою без посередництва товарно-грошових відносин. Ця ідея корінилася в основі його політики 1918–1920 рр., і залишалася непорушною під час переходу до нової економічної політики. В організованому державою продуктообміні він вбачав суть комунізму. Але підійти до продуктообміну він тепер бажав шляхом використання капіталістичних методів господарювання в промисловості й торгівлі.

Обґрунтовуючи курс, який колишнім професійним революціонерам здавався парадоксальним, Ленін пояснював, що стратегія комуністичного будівництва залишається незмінною, а тактику треба змінювати. «Не вдалася лобова атака, перейдемо в обхід, будемо діяти облогою і сапою», — заявив він у доповіді на Всеросійському зїзді працівників політичної освіти в тому ж жовтні 1921 р. [51]

Практичні заходи, які Ленін озвучував восени, стали наслідком попереднього формування в його свідомості концепту державного капіталізму. Уперше він обґрунтував його в доповіді на III конгресі Комінтерну 5 липня 1921 р.:

«Свобода торгівлі означає свободу капіталізму, але разом із тим його нову форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це — державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі — це два різні поняття» [52].

Ця пробна куля про нову природу державного капіталізму не викликала ентузіазму серед делегатів конгресу. Позбавлені, на відміну від Леніна, безпосередньої відповідальності за державу, зарубіжні й вітчизняні комуністи не бажали визнавати реалій ринку. «У тюрмах нас торгувати не вчили!» — повторювали вони. Тим часом держава-комуна поступово скидала із себе тягар відповідальності за постачання підприємств та їхніх працівників, який виявився непосильним. Дрібні заклади передавалися артілям або приватним особам, не виключаючи колишніх власників, і в їхніх руках вони починали ефективно функціонувати. Управління великими підприємствами передавалося в місця їхнього розташування. Одним із великих ентузіастів нової політики Кремля став голова Раднаркому УСРР Християн Раковський. У бесіді з кореспондентом харківської газети він заявив:

«Перехід підприємств на бюджетну систему, внесення принципу самоокупності, вишукування місцевих ресурсів, пробудження і підтримка ініціативи знизу — ось ті практичні завдання, які стоять у теперішній час перед країною» [53].

Так званий «державний капіталізм», на думку Леніна, означав не більш як запозичення державою-комуною властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потреба в них відпаде, запевняв він, коли в країні буде створений фундамент соціалістичної економіки. Тоді й тільки тоді партія змогла б припинити відступ у бік державного капіталізму, який ототожнювався з непом, і повернутися до «безпосереднього», тобто неопосередкованого товарно-грошовими відносинами продуктообміну. «Економічно і

[51] Там само. С. 156.
[52] Там само. С. 45.
[53] *Коммунист (Харьков)*. 1921. 21 сентября.

політично неп цілком забезпечує нам можливість побудови фундаменту соціалістичної економіки», — запевняв вождь 23 березня 1922 р. секретаря ЦК РКП(б) В'ячеслава Молотова [54].

Відновлення в одержавлених «командних висотах» капіталістичних методів і форм господарювання, так само як повернення до ринку у відносинах між містом та селом невідворотно пов'язувалося з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. «Державний капіталізм» не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя прошарок непманів — гуртових торгівців, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендаторів і власників підприємств.

Розуміючи необхідність приватної підприємницької діяльності й сприяючи їй відповідними законодавчими актами, голова російського уряду не збирався забезпечувати непманам рівні з державою умови. Навпаки, усе робилося для розчищення шляху культивованому державному капіталізму й одночасно — для виполювання небажаного конкурента-непмана. Обурюючись ліберальним ставленням до непманів із боку компартійно-радянських функціонерів, які дотримувалися пропагандистської форми законів, ухвалених для розвитку нової економічної політики, Ленін писав у службовій записці, адресованій 1922 р. наркому юстиції Д. Курському (у копіях: В. Молотову — для членів політбюро ЦК РКП(б), А. Єнукідзе — для Президії ВЦВК, а також для своїх заступників у Раднаркомі А. Цюрупи та А. Рикова):

«Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки *державний* капіталізм, а держава, це — ми, свідомі робітники, ми, комуністи... Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно *будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму*» [55].

Це записка адресувалася багатьом особам, і Ленін починав її із найсуворішого попередження: «Не розмножувати, тільки показувати під розписку, не дати розголосити, не *розбазікати* ворогам». Стався справді рідкісний випадок, коли обережний і гнучкий політик прямим текстом висловлював найпотаємніші думки. По-перше, Ленін звертав увагу на природу держави-комуни: «Держава — це ми!». По-друге, що найголовніше, вождь визнавав легітимність непу тільки в межах державного капіталізму радянського зразка. Усе, що народжувалося в умовах ринкових відносин поза рамками держави, у перспективі розглядалося як потенційний злочин. У контексті цієї записки нова економічна політика розглядалася як комуністичний капіталізм. Це був свідомо культивований оксюморон, і Ленін недаремно попереджував «своїх» — не розбазікати!

У необізнаному з потаємними задумами вождів РКП(б) суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної, а не спотвореної економіки. З іншого боку, подібні сподівання породжували розгубленість і навіть відчай серед тих функціонерів компартійно-радянського апарату, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу.

[54] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 56—57.
[55] Там само. С. 380—381.

Тим часом, у партійних верхах почалося обговорення концепту державного капіталізму. Його започаткував Л. Троцький, який дотримувався однакових із Леніним позицій. Звертаючись до Леніна 21 січня 1922 р., Троцький розповів, що на конференції робітничої молоді в Москві, куди його запросили, виступив племінник Ф. Дана, один із лідерів молодіжного крила РСДРП(м) Гурвич. Той стверджував, що в країні відбувається поворот до капіталізму, визнаний Леніним, який почав говорити про державний капіталізм. Троцький зазначив, що аргумент справив враження й порадив Леніну роз'яснити масам: мова йде тільки про використання товарного обігу та методів капіталістичної калькуляції в державі, яка ставить перед собою соціалістичні цілі [56].

Ленін відповів на лист негайно. Термін «державний капіталізм», підкреслив він, є єдино правильним теоретично й необхідним із практичної точки зору, щоб змусити недалеких комуністів зрозуміти, що нова політика проводиться всерйоз [57]. Пропозицію Троцького теоретично обґрунтувати термін він прийняв і обрав для цього трибуну чергового партійного з'їзду.

У політичному звіті ЦК XI з'їзду РКП(б), з яким вождь виступив 27 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К. Маркс, з іронією вказував Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З іншого боку, усе, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмета будь-якого стосунку. Суть питання в тому, далі провадив доповідач, щоби партія зрозуміла: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна. Необхідно справу поставити так, переконував Ленін делегатів з'їзду, щоб забезпечити хід капіталістичного господарства й обороту, бо це потрібно народові, без цього жити не можна [58].

Делегати XI з'їзду РКП(б) солідаризувалися із цією аргументацією. Під час обговорення звіту дискусій із цього приводу не виникло. Єдиним винятком був виступ Євгена Преображенського.

Не піддаючи сумніву доцільність відступу від комуністичного принципу виробництва та розподілу, а також не заперечуючи комплекс заходів, який отримав назву нової економічної політики, цей відомий у партії теоретик заперечував сам термін «державний капіталізм». На його думку, господарський лад, що встановився в радянських республіках після комуністичних перетворень 1918–1920 рр. і внесених непом перших коректив, являв собою оригінальне, своєрідне, ніколи не бачене й ніким не передбачуване утворення, яке не могло характеризуватися терміном, запозиченим в існуючій літературі. Преображенський запропонував з'їздові приділити увагу поставленому Леніним питанню:

«Оскільки ми вступили в дуже своєрідний лад, при якому маємо диктатуру пролетаріату і тримаємо у своїх руках державну владу і велику промисловість,

[56] The Trotsky papers. 1917–1922. Vol. 2. Mouton, 1971. P. 660.
[57] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 54. С. 131.
[58] Там само. С. 80.

але водночас на основі ринку ведемо всю нашу господарську діяльність, маючи, з одного боку, ринок, через який проходить регулювання господарства, з другого боку — Держплан, а поряд — Держбанк, який намагається і має надавати регуляційний вплив на ринок і господарський процес, — постільки ми маємо перед собою надзвичайно складне сполучення деяких соціалістичних відносин і — у набагато більшій мірі — товарно-капіталістичних відносин.

Як назвати цей оригінальний, ніде не існуючий господарський лад? Назвати його державним капіталізмом — це означало б застосувати той термін, який стосується абсолютно іншого поняття. Тов. Ленін говорив відносно того, що в книжках у нас писали про державний капіталізм при капіталізмі, а ми маємо державний капіталізм при комунізмі, — це, зрозуміло, "хибодрук мови", але в усякому разі, ми маємо цілком нове, своєрідне утворення, для якого термін, який відноситься до іншого суспільного ладу, абсолютно не підходить, і який унаслідок цього потрібно відкинути.

Висновок напрошується винятково той, що було б дуже корисно в нашій партії, де спостерігається величезний занепад теоретичної освіти й теоретичної розробки питань, якби ми приділили цим питанням потрібну увагу, якби ми із цього питання мали партійну дискусію і певні рішення»[59].

Ця цитата заслужила бути такою довгою. Якщо вдуматися: у 1922 р. людина, яка претендувала на роз'яснення азів комуністичної програми (згадати хоча б його «Азбуку коммунизма» у співавторстві з Н. Бухаріним, видану багатьма сотнями тисяч примірників різними мовами), уперше натякнула, що соціально-економічний лад, створений Леніним у Росії й майстерно замаскований ним же під Марксів комунізм, комунізмом не був.

Звичайно, у 1922 р. можна було говорити тільки про зародження в Росії нового соціально-економічного ладу, який поєднувався залізними скріпами із суспільно-політичним режимом. Але Є. Преображенський запропонував все-таки переглянути партійну програму, ухвалену VIII з'їздом РКП(б). Ніхто до цього не дослухався, і програма залишалася чинною до 1961 р.

Вивчаючи праці В. Леніна 1921—1922 рр., треба розуміти, що він вважав перетворення продрозверстки на натуральний податок переходом до нової економічної політики, яка мала забезпечити можливість побудови фундаменту соціалістичної економіки. Під таким фундаментом він розумів здатність держави-комуни виробляти й розподіляти матеріальні блага між виробниками без участі товарно-грошових відносин і вільного ринку, тобто на засадах продуктообміну. Проте з появою ідеї державного капіталізму, який мусив не тільки співіснувати із суспільно-політичним режимом, що називав себе комуністичним, але й ним же народжувався, яскраво виражена в 1918—1920 рр. відраза радянської влади до ринкових відносин поступово зникала.

Це зауважив у 1922 р. Іван Скворцов (часто поєднуване з прізвищем псевдо — Степанов) — більшовик з 1902 р., у 1922 р. працівник агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б), пізніше — директор Інституту Леніна при ЦК ВКП(б):

[59] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 82—83.

«Ще порівняно так недавно, півтора року тому ми бажали витруїти з мови слова "товар", "товарообмін", "товарний обіг". Нам здавалося, що сфера безпосереднього соціалістичного розподілу буде швидко розширюватися, що стихійна влада ринкових відносин відходить у минуле, що сфера товарного виробництва, яка збігається з дрібнобуржуазними формами, стане все більш рішуче звужуватися, та й тут на перший план висуватиметься майже безпосередній "продуктообмін", для якого грошові одиниці мають суто розрахункове значення» [60].

Востаннє Ленін використав термін «продуктообмін», працюючи в лютому 1922 р. над планом статті «Нотатки публіциста»: «Коли фундамент соціалістичної економіки можна вважати *закладеним*? Коли забезпечений продуктообмін із селянством» [61]. У наступних працях, що дійшли до нас, цього терміну вже нема. Як вождь партії й голова уряду, В. Ленін приділяв багато уваги насадженню комерційних методів господарювання в одержавленій економіці. Однак він не висловлювався стосовно природи ладу, насаджуваного більшовиками в країні. Перебуваючи вже на смертному ложі, він все-таки назвав цей лад соціалізмом, маючи на увазі першу фазу комунізму, тобто комуносоціалізм, але попередив своїх послідовників, що вони повинні змінити свої уявлення про соціалізм. Ця тема мусить бути обговорена в останньому розділі цієї книги.

9.4.

ВІДНОВЛЕННЯ ТОВАРНО-ГРОШОВИХ ВІДНОСИН

Під час комуністичного штурму 1918—1920 рр. «командні висоти» економіки були віддані на поталу головних комітетів (главків) ВРНГ, які викорінювали із господарського життя рештки товарно-грошових відносин. На додаток до главків, які панували в промисловому виробництві, VIII Всеросійський з'їзд рад ухвалив закон «Про заходи зміцнення і розвиток селянського сільського господарства», який запроваджував посівну розверстку. Прискореними темпами, щоб забезпечити посівну кампанію 1921 р. у потрібних державі розмірах, створювалася мережа органів Центрпосівкому. Подібно до того, як Головкомтруд регулював використання робочої сили в промисловості й на транспорті, Центрпосівком мусив регулювати її використання в сільському господарстві.

Вимушена заміна продрозверстки натуральним податком започаткувала перехід від законодавства епохи, яку В. Ленін замаскував воєнно-комуністичною термінологією, до економічної політики, що вимагала відновлення товарно-грошових відносин. Після X з'їзду РКП(б) одним із перших урядових декретів був ліквідований зловісний главк епохи комуністичного штурму — Головкомтруд із мережею концтаборів для «дезертирів трудового фронту».

---

[60] Степанов И. Предисловие. *Гильфердинг Р. Финансовый капитал*. Москва, 1922. С. VI.
[61] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 486.

5 жовтня 1921 р. сесія ВЦВК ухвалила таке рішення: «Поступовий перехід до методів добровольчого залучення робочої сили є завданням, що назріло». 12 жовтня Рада Праці і Оборони ухвалила припинити практику трудових мобілізацій. Постановою РПО від 30 грудня трудові армії були розформовані [62]. Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів. Селяни дістали можливість працювати, не звертаючи уваги на диктат чиновників. Центрпосівком зник, не встигнувши народитись.

Відхід від демагогічної конституційної норми про загальну трудову повинність відбувся під тиском економічної й політичної кризи, без належного осмислення здійснюваного урядового курсу. Без такого осмислення відбувались і заходи з відновлення фінансової політики. Керівництво більшовицької партії ще не мало жодного плану дій у цій сфері, коли скасовувалася продрозверстка. Не вдаючись у деталі, X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. ухвалив таку коротку резолюцію: «З'їзд доручає ЦК переглянути в основі всю нашу фінансову політику та систему тарифів і провести в радянському порядку потрібні реформи» [63].

В. Ленін забив на сполох з приводу фінансового стану країни вже через кілька днів після завершення роботи партійного з'їзду. 27 березня він написав секретарю ЦК і члену оргбюро ЦК РКП(б) Євгену Преображенському:

«Нам треба *саме тепер*, у момент запровадження натурподатку й обміну (на хліб), почати систематично готувати "оздоровлення" валюти за допомогою випуску *бон під забезпечення товарів* (товарного фонду, хлібного фонду тощо). Не можна зволікати з тим. Ми Вас призначимо членом колегії НКФ» [64].

На другий день після одержання цієї записки Преображенський був призначений на цю посаду й почав обдумувати, як можна вивести країну з фінансового безвихіддя.

Становище справді було складним. Друкарські верстати в Москві, Пензі, Пермі й Ростові-на-Дону безперервно виготовляли кольорові папірці, які називалися не грошима, а «розрахунковими знаками». Хоча б якоїсь користі від них держава вже не мала. «Ринок майже навчився, як видно, так швидко підвищувати ціни слідом за зростанням емісії, — зауважував Ленін, — що емісія перестає добувати з населення будь-які реальні цінності, перетворюючись на пусту гру і на пусту самовтіху для нас» [65]. Купівельна спроможність грошової маси в обігу скоротилася із 448 млн руб. у 1918 р. до 152 млн у 1919 р., 62 млн у 1920 р. і 29 млн руб. у 1921 р. [66]

Перші реальні кроки в напрямі реформування фінансів були зроблені восени 1921 р. 10 жовтня ВЦВК ухвалив декрет «Про заходи з упорядкування фінансового господарства». У декреті засуджувався поширений серед господарників погляд на фінанси як на віджиле явище. Радянські й господарські органи закликалися до розробки заходів, спрямованих на збільшення дер-

[62] Берхин И.Б. Так что же такое «военный коммунизм»? *История СРСР*. 1990. № 3. С. 135.
[63] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Статистический отчет. Москва, 1963. С. 609.
[64] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 52. С. 116.
[65] Там само. Т. 45. С. 168.
[66] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Москва, 1990. Т. 2. С. 604.

жавних доходів і здійснення політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків. 12 жовтня ВЦВК оголосив про заснування Державного банку з відділеннями на місцях. Держбанк повинен був налагодити грошовий обіг, сприяти розвиткові економіки, володіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом [67].

З початку 1922 р. розгорнулася деномінація радзнаків у розрахунку 1 новий рубль за 10 тис. старих, а також вилучення з обігу старих грошей (думок, керенок тощо). Нові банкноти називалися не розрахунковими, а грошовими знаками.

Щоб налагодити фінансову політику, Леніну довелося повністю реорганізувати Наркомфін. Наркомом фінансів з 1918 р. працював Микола Крестинський. Перевантажений роботою в політбюро ЦК РКП(б), він приділяв мало уваги фінансовій справі. Після профспілкової дискусії його кар'єра в партійній сфері перервалася. Формально не звільняючи від керівництва наркоматом, Ленін відправив Крестинського восени 1921 р. до Берліна повноважним представником Росії, а до роботи в Наркомфіні залучив члена ЦК партії з 1917 р. Григорія Сокольникова, який свого часу керував націоналізацією банківської системи. У травні 1922 р. ЦК РКП(б) відкликав з України наркомпрода Мирона Владімірова, який став заступником наркома фінансів. Призначений на посаду наркома восени 1922 р., Сокольников разом із Владіміровим залучили до роботи в своєму відомстві багатьох видатних фінансистів безвідносно до їхньої партійної приналежності або політичної позиції. За допомогою цих фахівців почалася робота у сфері стабілізації грошового обігу, організації податкової системи й досягнення бездефіцитності державного бюджету.

Напередодні першої деномінації радзнаків, 28 грудня 1921 р. Ленін сформулював таку інструкцію Наркомфіну, розроблену з використанням порад досвідчених фінансистів і схвалену IX Всеросійським з'їздом рад:

«Діяльність НКФ повинна бути підпорядкована необхідності здійснити з найбільшим напруженням сил і найбільшою швидкістю скорочення і згодом припинення емісії та відновлення правильного грошового обігу на основі золотої валюти. Заміна емісії податками повинна провадитись неухильно, без допущення найменшої тяганини» [68].

Започаткована в 1922 р. грошова реформа здійснювалася успішно. Держбанку було надане право випускати в обіг банківські білети, забезпечені золотом та іншими цінностями. Вони призначалися тільки для кредитування економічної діяльності й випускалися співвідносно зі зростанням потреб господарського обігу в грошах. Перші банкноти вартістю в 10 руб. називали червінцями через червоний колір купюри. Вони з'явилися в жовтні 1922 р. і використовувалися в гуртовому обігу або в розрахунках між державними підприємствами та установами. На цей час дефіцит бюджету ще не було подолано. Тому для збалансування доходів і витрат, як і раніше, випускалися радзнаки. Здійснюючи контроль над істотною частиною народного господарства, держава могла без шкоди для грошового обігу забезпечити паралельне використання

[67] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ, 2013. Кн. 2. С. 153.

[68] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 321.

двох валют, щоб запобігти знеціненню червінця. На IV конгресі Комінтерну 13 листопада 1922 р. Ленін розповідав:

«Що справді важливо, це — питання про стабілізацію рубля. Над цим питанням ми працюємо, працюють кращі наші сили, і цьому завданню ми надаємо величезного значення. Удасться нам на тривалий строк, а згодом назавжди стабілізувати рубль — значить, ми виграли» [69].

У січні 1923 р. питома вага червінців у сукупній грошовій масі не перевищувала 3 %. Вони використовувалися в цей час не стільки як засіб обміну, скільки як джерело нагромадження цінностей. Але з кінця 1922 р. здійснювалася друга деномінація радзнаків. В обіг увійшли нові рублі, рівні за вартістю 100 рублям 1922 р. або 1 млн дореформених рублів. Від середини 1923 р., коли державні підприємства стали виплачувати заробітну плату в червінцях, нова валюта почала укорінюватися в економічному обміні між містом і селом. У жовтні 1923 р. її питома вага в сукупній грошовій масі підвищилася до 74 % [70].

Грошова реформа завершилася в лютому 1924 р., коли в обіг увійшли казначейські білети. Х. Раковський, перебуваючи вже у Великій Британії на посаді повноважного представника, домігся вигідної для Радянського Союзу угоди про закупівлю срібла й карбування 40 млн полтиників як розмінної монети [71]. Радзнаки було вилучено з обігу.

Для радянської влади, від початку націленої на знищення вільного ринку й товарно-грошових відносин, грошова реформа 1922—1924 рр. була великим досягненням. Однак її не слід переоцінювати. Реформа мала у своїй основі директивну установку на максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався звільненням держави від багатьох націоналізованих підприємств шляхом їх консервації або навіть денаціоналізації, а також заморожуванням заробітної плати робітників і службовців. Матеріальне становище фахівців у сфері освіти й культури в перші роки непу стало трагічним.

Незадоволений темпами звільнення бюджету від тягаря одержавлених підприємств другорядного значення, Ленін підготував 12 вересня 1922 р. на терміновий відгук голові ВРНГ П. Богданову, наркому продовольства Н. Брюханову і заступнику наркома робітничо-селянської інспекції В. Аванесову проєкт телеграми для розсилки губернським економрадам такого змісту:

«Одне з найважливіших завдань господарського будівництва й безумовно найзлободенніше тепер — це скорочення кількості закладів та підприємств, які перебувають на держпостачанні, суворо перевіривши наявні ресурси. Пропоную негайно провести ще раз таку перевірку й ще раз скоротити кількість підприємств, які залишаються на держпостачанні» [72].

Важко встановити, як прореагували ці керівники на проєкт такої телеграми, і чи була реакція одностайною. Зрозуміло, однак, що в їхньому розпорядженні були жалюгідні ресурси. Ігнорування законів ринку призвело до

[69] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 271.

[70] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 323.

[71] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. Київ, 1990. С. 231.

[72] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 53. С. 186.

державного банкрутства, у ситуації якого загальна трудова повинність обернулася катастрофічним безробіттям.

Декретом РНК РСФРР від 22 лютого 1921 р. була утворена Державна загальнопланова комісія — Держплан на чолі з Г. Кржижановським. На нову установу покладалися такі завдання: розробка єдиного загальнодержавного господарського плану, способів і порядку його здійснення, розгляд і узгодження із загальнодержавним планом виробничих програм і планових припущень з усіх галузей народного господарства, встановлення черговості робіт [73].

Ленін підкреслив (у чернетці «Думки відносно "плану" державного господарства», датованій 4 липня 1921 р.) важливість визначення Держпланом переліку підприємств на бюджетному забезпеченні й на консервації, після чого додав:

«Всі інше — в оренду або кому завгодно віддати, або закрити, або "кинути", забути *до рішучого поліпшення*. Ось мої думки про Держплан» [74].

Кинуті напризволяще робітничі колективи змушені були виживати самостійно. Коли Одеський губраднаргосп ліквідував металообробні майстерні, мотивуючи своє рішення їх ветхістю й загальним станом виробництва, 38 працівників узяли підприємство в оренду й продовжували працювати. Використавши як оборотні кошти профспілкову компенсацію за звільнення і виробничий пайок, вони закупили на ринку сировину й у грудні 1921 р. налагодили випуск товарів широкого вжитку. Одночасно в дні суботників вони збудували три нові цехи з випуску сільськогосподарських машин та іншої продукції [75].

Фінансування позбавлених власного бюджету національних республік скорочувалося прискореним темпами. Кремль посадив свій власний управлінський апарат в УСРР на голодну фінансову норму. В умовах посухи, що наближалася, це загрожувало паралічем влади. На початку серпня 1921 р. члени ЦК РКП(б) Х. Раковський, Г. Петровський, Артем і В. Чубар, які прибули до Москви, щоб узяти участь у черговому пленумі Центрального комітету, звернулись у політбюро ЦК з таким колективним протестом на політику російського Наркомфіну щодо України:

«Члени ЦК РКП, що працюють в Україні, звертають найбільш серйозну увагу ЦК РКП на важке фінансове становище України. Середня норма, яку Україна одержала за червень і липень — 30 млрд (руб. — *С.К.*). У липневу норму було додано ще 2 млрд на боротьбу з холерою. Таким чином, Україні дається на місяць на 20 млрд менше, ніж одній Москві з губернією. Між тим, із цієї суми Україна повинна постачати не тільки свої центральні установи, включаючи сюди військове відомство й шляхи сполучення, але також і Донецький басейн. Недостатня кількість грошових знаків в Україні вже зірвала у нас овочеву і фруктову кампанії, від яких ми повинні були відмовитися. Заборгованість робітникам, службовцям, учителям тощо доходить у деяких губерніях, як, наприклад, в Одеській, до 7 млрд» [76].

---

[73] Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. Москва, 1957. С. 203.

[74] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 60—61.

[75] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 (На матеріалах Української РСР). Київ, 1980. С. 36.

[76] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 325.

Українські цекісти навели переконливий для ЦК РКП(б) аргумент, щоб послабити фінансову дискримінацію:

«Зважаючи на ударне завдання, яке покладене на Україну — зібрати від 50 до 57 млн пудів продовольства для однієї Росії, ми заявляємо, що Україна не зможе виконати свого завдання, якщо центр не поставиться з потрібною увагою до її фінансових потреб» [77].

У заяві мінімальна сума фінансування на серпень визначалася в 62 млрд руб. У світлі цього демаршу по-новому оцінюється «оптимістичний» лист Леніна Раковському від 19 вересня 1921 р.:

«Наркомпродом РСФРР переказано вам грошзнаками 20 млрд руб., із них 10 — Київ, 10 — Харків для купівлі хліба та худоби. Найближчим часом передбачається понад українську грошову норму посилати вам систематично кошти в розмірі до 50 млрд на місяць зі спеціальним призначенням для купівлі хліба» [78].

Як виконувалася ця обіцянка голови російського уряду, можна дізнатися, звернувшись до записки Раковського Леніну від 15 січня 1922 р. (суми вказані із врахуванням деномінації рубля):

«У вересні не було надіслано ані копійки для товарообмінних операцій Наркомпроду РСФРР, у жовтні — 40 млн, у листопаді — 15 млн, у грудні — 50 млн. Разом 105 млн замість 170 млн. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. У січні нам надіслали 154 млн. Восени хліб у Подільський губ. коштував ще 15—20 тис. руб., зараз ціни на хліб піднялися до 500—600—700 тис. руб. і надіслані нам гроші Наркомпроду РСФРР 154 млн мають у 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше» [79].

Під час комуністичного штурму Ленін не раз повторював, що націоналізовані «командні висоти» економіки мали функціонувати на засадах «єдиної фабрики», як гігантська державна монополія. Коли ж цей монстр з'явився, то виявилося, що держава нездатна керувати ним. Доводилося ламати залізні конструкції главкізму, які обслуговували й душили націоналізовану промисловість. Щоб врятувати становище, Ленін висунув концепт госпрозрахунку. Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства запроваджувалася перетинка, унаслідок чого виробництво переставало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, якому надавалося право діяти на ринку.

Госпрозрахунок в одержавленій радянській економіці істотно відрізнявся від комерційного розрахунку в країнах, де існував вільний ринок. Ринок, у якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаним від світового монополією зовнішньої торгівлі й майже або цілком монополізованим.

Ідея госпрозрахунку сформувалася з того часу, як було вирішено забезпечити сталість грошового обігу й оздоровити державний бюджет. На пленумі ЦК КП(б)У питання про госпрозрахунок (ще без використання цього терміну) уперше було поставлене 21 липня 1921 р. у такому формулюванні: «Про посилення значення госпорганів». Доповідачем виступав Влас Чубар.

---

[77] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 325.

[78] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 53. С. 341.

[79] Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. Київ, 1993. С. 15.

Пленум ЦК ухвалив резолюцію, в якій підкреслювалося: державні підприємства мають звільнятися від дріб'язкової опіки з боку губкомів, місцевих радянських органів і профспілок. Передбачалися такі заходи щодо фінансового оздоровлення державного сектору економіки: концентрація виробництва; переведення підприємств і галузей на самостійний бюджет; регламентація умов здачі другорядних підприємств в оренду [80].

9 серпня 1921 р. РНК РСФРР видав «Наказ про проведення в життя начал нової економічної політики». У ньому підкреслювалося, що першочерговим завданням промисловості у зв'язку з переходом до непу є концентрація виробництва. ВРНГ та її місцеві органи мусили зосередити в безпосередньому управлінні великі й важливі для народного господарства підприємства. Тільки вони мали забезпечуватися сировинними, продовольчими й грошовими ресурсами. Інші підприємства підлягали тимчасовій консервації або передачі в оренду кооперативам та приватним особам. Здійснення жорсткої концентрації Раднарком розглядав як найпершу умову переведення промисловості на госпрозрахунок [81].

Розглядаючи в донепівський період засоби вдосконалення господарського управління, VIII Всеросійський з'їзд рад визнав доцільним об'єднувати підприємства в галузеві або галузево-територіальні трести. Постановою РПО «Основні положення про заходи з відбудови великої промисловості й підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. трестам був наданий статус госпрозрахункових об'єднань. Як виняток, цей статус міг надаватися й окремим, особливо великим підприємствам. Правління об'єднань або госпрозрахункових підприємств мали підпорядковуватися відповідному главку або безпосередньо ВРНГ [82]. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу главків і ВРНГ. Ці управлінські структури переставали бути господарюючими суб'єктами.

Доба главкізму відходила в минуле. Характеризуючи статус госпрозрахункових об'єднань, IX Всеросійський з'їзд рад у грудні 1921 р. ставив таку вимогу:

«Цим об'єднанням має бути надана вся повнота адміністративно-господарських прав, які гарантуватимуть раціональне провадження підприємства на основі суворого господарського розрахунку. Вважаючи, що нова економічна політика докорінно заперечує "главкістські" прийоми господарювання, необхідно боротися з усіма спробами відродження цих методів управління промисловістю» [83].

Декретом РНК РСФРР від 27 жовтня 1921 р. госпрозрахункові об'єднання були поділені на дві категорії — без державних субсидій або постачання, і з державною підтримкою, у тому числі пайками з Наркомпроду для працівників. Більшість об'єднань отримала право реалізувати свою продукцію на ринку. Заводи важкої індустрії, які користувалися всебічною державною підтримкою, мали здавати свою продукцію главкам. На підставі спеціальних

[80] Компартія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. С. 154—155.

[81] Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. Москва, 1967. С. 244—248.

[82] Управление народным хозяйством СССР. 1917—1940. Сборник документов. Москва, 1968. С. 52.

[83] Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. Москва, 1957. С. 297.

угод вони могли дістати дозвіл продавати до половини виробленої продукції на ринку [84]. Це допускалося не тільки для поліпшення фінансового стану об'єднань, а й для сприяння появі на ринку продукції, без якої було б неможливо забезпечити виробничий цикл у багатьох галузях.

Здійснюючи курс на відновлення товарно-грошових відносин, В. Ленін не збирався забезпечувати свободу приватного підприємництва. Комерційну організацію виробництва мали опанувати функціонери держави-комуни. Для них, однак, поставлене вождем завдання було надто важким. Вони постійно програвали в конкуренції новій буржуазії, яка з'явилася завдяки новій економічній політиці керівників більшовицької партії. Ленін не раз із гіркотою, яка межувала з відчаєм, відзначав абсолютну ринкову неграмотність мобілізованих на господарську роботу партійних функціонерів.

У грудні 1921 р. відбулися XI конференція РКП(б) і IX Всеросійський з'їзд рад, які однаковими словами поставили перед керівниками одержавленої промисловості вимогу такого змісту: пристосуватися до методів ринку та опанувати його [85]. Уже через кілька місяців Ленін відзначив, що перші ознаки піднесення соціалістичного господарства створюють передумови для наступу на приватногосподарський капітал. У резолюції до його доповіді XI з'їзд РКП(б) 27 березня 1922 р. підкреслював:

«З'їзд констатує, що всією сумою здійснених і намічених за останній рік заходів вичерпуються визначені партією необхідними поступки приватногосподарському капіталізму, визнає в цьому розумінні відступ закінченим і вважає черговим завданням перегрупування партійних сил із метою забезпечити повністю практичне проведення в життя прийнятої партією політики» [86].

Однак наступ на непманів не склався. На цьому партійному з'їзді Ленін змушений був визнати, що відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть і того, що вони цього не знають [87].

Йшлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися новою економічною політикою. Члени партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, але не відповідали за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв таке:

«Ще одне зло в наявному складі партії; його можна схарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді маючи робітниче або селянське походження, виховувалися виключно в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості набути якої-небудь спеціальності, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основою вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання» [88].

---

[84] Собрание узаконений РСФСР. 1921. № 72. Ст. 577.

[85] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. Київ, 1979. С. 296; Съезды Советов РСФСР в постановлениях. Москва, 1939. С. 225–226.

[86] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 525.

[87] Ленін В. І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 77.

[88] Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. Харьков, 1923. С. 47.

У зафіксованій на папері спадщині Леніна тільки один раз було вжито термін «співробітництво», коли йшлося про ставлення радянської влади до постаті приватного підприємця, яка раптово виринула після всіх націоналізацій, усуспільнень, реквізицій, конфіскацій і секвестрів доби «воєнного комунізму». Мова йде про статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», яку вождь продиктував, будучи вже в напівпаралізованому стані:

«Звичайно, у нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і "непмани", тобто буржуазія» [89].

Однак і в цих словах відчувалося лише умовне визнання співробітництва з непманами. Ленін вважав нову буржуазію соціальним злом, яке до часу не можна знищувати. Закликаючи миритися з нею тільки один раз, він неодноразово утримував функціонерів своєї партії від перегинів «випробуваної» класової лінії. Мабуть, найбільш відверто він висловився із цього приводу в політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії в березні 1922 р.: непмани потрібні, щоби знаходити ринкову змичку із селянським господарством, без них не обійтися; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це крапля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками [90].

З одного боку, у керівників РКП(б) було розуміння необхідності допустити приватних підприємців до господарювання в умовах непу. З іншого боку, вони усвідомлювали небезпеку реставрації капіталізму об'єднаними зусиллями нової буржуазії та селян-власників у випадку нездатності компартійно-радянської номенклатури контролювати економічну ситуацію. Установка на побудову комуносоціалізму некомуністичними руками вимагала застосувати насильство з боку «краплі» над тими, хто уособлював народне море. Це наперед визначило ставлення Леніна й очолюваної ним держави-комуни до непманів. Найбільш прозоро це ставлення виявилося в листуванні вождя з наркомом юстиції Д. Курським.

20 лютого 1922 р. Ленін наставляв наркома керуватися тим, що уряд визнає й буде визнавати лише державний капіталізм. Від Наркомату юстиції він вимагав провести низку показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах [91]. Посилаючись на архівне джерело, російський дослідник Є. Гімпельсон повідомив, що керуючий справами Раднаркому Н. Горбунов разом із цим листом передав усім рекомендації Леніна щодо обмеження приватного товарообороту: «НКЮст має бути ударним органом для цькування приватної торгівлі; НКЮст має ставити зразкові процеси і на цих процесах цькувати до кінця, не обмежуючись штрафами в сотні мільйонів; брати до 90 % прибутку, а то й пускати за вітром, щоб до смерті пам'ятали; ловити, вистежувати, влаштовувати пастки й капкани» [92]. Фантазії у вождя вистачало не тільки на побудову конструкцій держави-комуни...

---

[89] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 367.

[90] Там само. С. 91—92.

[91] Там само. Т. 44. С. 380.

[92] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 36.

Обґрунтовуючи перед соратниками своє розуміння «державного капіталізму» в умовах нової економічної політики, Ленін висловився і щодо економічних відносин радянської Росії з іншими державами. В основу цих відносин мусила покладатися монополія зовнішньої торгівлі. Коли Г. Сокольников запропонував надати право приватним підприємцям укладати експортно-імпортні оборудки з іноземним капіталом, стривожений вождь звернувся 3 березня 1922 р. до заступника голови Раднаркому й голови Ради праці та оборони Л. Каменєва з таким дорученням:

«Опублікувати негайно ж (втратили ми безліч часу) від імені Президії ВЦВК тверду, холодну, люту заяву, що ми далі не відступаємо в економіці й що тих, які спробують нас обдурити (або обминути монополію і т. п.), зустріне терор; цього слова не вживати, але "тонко і ввічливо натякнути" на це» [93].

Проте Ленін насправді не добивався «ввічливості» від своїх підлеглих щодо тих ініціативних людей, які в роки непу витягували країну з економічної безодні. Разом із непом з'явилося поняття «економічна контрреволюція». Використовуючи непманів, які допомагали стабілізувати економіку, радянська влада одночасно старалася терором і пропагандою політично ізолювати їх від суспільства. «Нова буржуазія» не мала майбутнього в країні, де будували комуносоціалізм ленінського зразка.

9.5.

ПРИДУШЕННЯ ОПОЗИЦІЇ В РКП(б)

Профспілкова дискусія напередодні X з'їзду партії істотно вплинула на еволюцію владних структур, починаючи з персонального складу найвищого керівного органу — політбюро ЦК РКП(б). Обраний після VIII з'їзду РКП(б) склад політбюро ЦК залишався без змін упродовж двох років: п'ятеро повноправних членів — Л. Каменєв, М. Крестинський, В. Ленін, І. Сталін і Л. Троцький, а також троє кандидатів із дорадчим голосом — Н. Бухарін, Г. Зінов'єв і М. Калінін. Зміни в складі політбюро ЦК пов'язувалися з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестинського у 1921 р. перевели вождя Комінтерну Г. Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив склад політбюро А. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, і М. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро ЦК проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті В. Леніна, було обрано Н. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро ЦК двоє були одночасно членами політбюро — Крестинський і Сталін. У третьому складі, тобто після X з'їзду РКП(б), обидві посади об'єднував Сталін, у четвертому й п'ятому — теж тільки Сталін. Захлинаючись під зливою проблем, ЦК РКП(б) обростав технічним персоналом, яким керував секретар. До утворення субцентрів у Центральному комітеті секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було

[93] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 412.

вирішено заснувати колегіальний секретаріат на чолі з відповідальним секретарем, яким став М. Крестинський. Членство його в політбюро й оргбюро ЦК надало посаді відповідального секретаря політичний, а не технічний характер. Після X з'їзду РКП(б) відповідальним секретарем став В. Молотов.

Повертаючись до порядку денного X з'їзду РКП(б), треба зауважити, що В. Леніна мало хвилювала профспілкова дискусія, яку мусив розв'язати партійний з'їзд. Результати дискусії вже були відомі, переважна більшість партійних організацій висловилася за ленінську позицію. Леніна турбувало інше: чи підтримає з'їзд скасування продрозверстки? Усі розуміли, що це мусив бути перший крок у припиненні комуністичного штурму, який підтримувала більшість керівних працівників партії усіх рівнів, тобто делегати з'їзду. Припинення курсу на придушення товарно-грошових відносин і вільного ринку, до якого номенклатура звикла за три попередні роки, було болючим для неї. Це пов'язувалося з відступом, глибину якого ніхто не міг передбачити, починаючи з Леніна. Через кілька місяців він зауважив у виступі на Всеросійському з'їзді працівників політосвіти: «Нова економічна політика означає заміну розверстки податком, означає перехід до відновлення капіталізму в значній мірі. У якій мірі — цього ми не знаємо» [94].

Якщо цього достеменно не знав щирий прихильник продрозверстки, яку він через кілька тижнів мусив скасовувати під тиском кризи, то для низових представників компартійно-радянської номенклатури зміна позиції вождя на протилежну сприймалася як несподівана і прикра. З'їзд все-таки схвалив перехід до натурального податку без довгих дискусій, тому що повстання в Кронштадті приголомшило делегатів. Однак Ленін зрозумів, що покладатися тільки на власну харизму, приборкуючи опозиційні настрої в партії, навряд чи варто.

Виступаючи на партійному з'їзді зі звітом про політичну діяльність ЦК РКП(б), Ленін так характеризував ситуацію, в якій знаходилася країна на початку 1921 р.: «Нам вдалося досягти того, що жодного солдата ворожих армій на території РСФРР не залишилося» [95]. Далі він приділив пильну увагу становищу в партії, де напередодні з'їзду оформилося кілька ухилів від генеральної лінії Центрального комітету. «Ми маємо на з'їзді прямо сказати: спору про ухили ми не допустимо, ми мусимо поставити крапку в цьому відношенні, — з притиском підкреслив він. — Ситуація спору стає у величезній мірі небезпечною, стає прямо загрозою диктатурі пролетаріату» [96].

Як завжди, коли Ленін говорив про диктатуру пролетаріату, йшлося про диктатуру більшовицьких вождів, які тепер мусили змінювати під тиском кризи свою стратегію. Головним ухилом від генеральної лінії, яку визначав тільки Ленін, він вважав далеко не позицію Л. Троцького — прибічника військово-бюрократичного опікування над виробництвом, робітничим класом і профспілками. Набагато небезпечнішою Леніну здавалася платформа «робітничої опозиції», на чолі якої стояли голова Всеросійської спілки металістів, нарком праці в першому складі Раднаркому, член ЦК РКП(б) Александр Шляпников і талановита публіцистка, більшовичка з 1915 р., нарком

[94] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 151.
[95] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 22.
[96] Там само. С. 28.

державного піклування в першому ленінському уряді Александра Колонтай. Ця течія оформилася в партії восени 1920 р., коли була надрукована в кількості 250 тис. примірників брошура Колонтай «Робітнича опозиція».

Якраз тоді в правлячій партії загострилася проблема «верхів» і «низів». Корумпованість партійної еліти, яка безконтрольно керувала країною, породжувала обурення й відразу рядових партійців. В одній із листівок, написаних явно грамотною людиною, говорилося:

«Кожний верх вважає низи сірою худобинкою і не хоче не тільки з низами рахуватися, але навіть не контролюється нами, і кожний вважає нас нижчими за себе... Багато таких партійців мають уже штати холуїв, які приносять їм, як старому ніколаєвському генералу, усе на тарілочці й на навшпиньках» [97].

Тема про нерівність у партії була внесена до порядку денного IX Всеросійської конференції РКП(б), яка працювала у вересні 1920 р. Конференція створила комісію, яка вивчила болюче питання, але далі констатації факту справа не зрушилася [98].

Викладені в брошурі А. Колонтай пропозиції зводилися до трьох головних вимог:

1. Створити орган управління господарством із самих робітників, так званий з'їзд виробників.

2. Управління окремими галузями промисловості передати в руки відповідних профспілок.

3. Не допускати призначення на адміністративно-господарські пости без згоди відповідної спілки [99].

Під час профспілкової дискусії ці вимоги знайшли у робітничому середовищі сприятливий ґрунт. Натомість Ленін відреагував на них із незвичною для себе люттю. Виступаючи на Всеросійському з'їзді гірників 23 січня 1921 р. він заявив:

«Всю синдикалістську нісенітницю, обов'язкові кандидатури виробників — усе це треба кинути в корзину для непотрібного паперу. Якщо на цей шлях іти, це насправді означає — партію геть, насправді диктатури пролетаріату в Росії не може бути» [100].

Виступаючи на X з'їзді із прикінцевим словом щодо звіту ЦК РКП(б), Ленін прямо-таки благав делегатів: «Не треба тепер опозиції, товариші, не той час! Або — тут, або — там, з гвинтівкою, а не з опозицією. Це випливає з об'єктивного становища, не нарікайте! І я думаю, що партійному з'їздові до ведеться цей висновок зробити, доведеться зробити той висновок, що для опозиції тепер кінець, кришка, тепер досить нам опозицій!» [101].

Благанням Ленін не обмежився. На обговореннях у делегаціях організатори з'їзду винесли проєкт резолюції «Про єдність партії». Останній (сьомий) пункт цього документи був ударний і звучав так:

---

[97] Косаковский А.А. Большевики удерживают государственную власть. *Драма российской истории: большевики и революция*. Москва, 2002. С. 402.

[98] Там само.

[99] Коллонтай А. Рабочая оппозиция. Москва, 1920. С. 36—37.

[100] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 246.

[101] Там само.

«Щоб здійснити сувору дисципліну всередині партії та в усій радянській роботі й досягти найбільшої єдності при усуненні всякої фракційності, з'їзд дає ЦК повноваження застосувати у випадку (випадків) порушення дисципліни або відродження або допущення фракційності всі заходи партійних стягнень аж до виключення з партії, а щодо членів ЦК переведення їх у кандидати й навіть як крайній захід — виключення з партії. Умовою застосування (до членів ЦК, кандидатів у ЦК і членів Контрольної комісії) такого крайнього заходу повинно бути скликання пленуму ЦК із запрошенням усіх кандидатів ЦК і всіх членів Контрольної комісії. Якщо таке загальне зібрання найбільш відповідальних керівників партії двома третинами голосів визнає необхідність переведення члена ЦК в кандидати або виключення з партії, то такий захід має бути здійснений негайно» [102].

В останній день роботи з'їзду, 16 березня, Ленін виступив із третьою доповіддю (після політичного звіту ЦК і доповіді про заміну продрозверстки натуральним податком) — «Про єдність партії і анархо-синдикалістський ухил». Цього разу він не був багатослівним, але резолюцію «Про єдність партії» з'їзд ухвалив переважною більшістю голосів. Делегати не підтримали романтиків «робітничої опозиції», які щиро вважали, що робітничий клас справді є гегемоном комуністичної революції й здійснює в країні свою диктатуру.

Розуміючи вибухову силу сьомого пункту резолюції, який передавав повноваження партійного з'їзду обраному ним Центрального комітету, Ленін його не оприлюднив. Уперше в боротьбі з Л. Троцьким це зробив І. Сталін. Надбанням гласності сьомий пункт став ще за життя Леніна, на XIII конференції РКП(б), яка працювала 16—18 січня 1924 р. [103]

Налякані «куркульським бандитизмом», який поширювався країною, виявляючи крайній ступінь недовіри селянських мас до більшовиків, і не меншою мірою — радикальністю засобів, пропонованих «робітничою опозицією» для подолання кризи, делегати з'їзду голосували майже одностайно. Варто навести висловлювання двох делегатів, які сприймали резолюцію по-різному. Член президії й секретар виконкому Комінтерну Карл Радек, який не раз брав участь в опозиційних генеральній лінії виступах, зізнався на завершальному засіданні з'їзду:

«Коли я чув на приватній нараді, як товариші говорили про нове право, що набувають ЦК, Контрольна комісія і кандидати, — у певний момент вирішувати питання про виключення із ЦК і т. п. — у мене з'явилося відчуття, нібито тут встановлюється правило, яке невідомо ще проти кого може обернутися» [104].

Колега К. Радека, голова виконкому Комінтерну Григорій Зінов'єв виступив із протилежним судженням:

«На з'їзді "виробників" (тобто й селян) на сучасному важкому моменті більшість становитимуть безпартійні, добра частина — меншовики й чорносотенці. І їм віддати в руки все?» [105].

---

[102] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. С. 573.
[103] Див.: Сталин И.В. Сочинения. Т. 6. С. 402.
[104] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. С. 533.
[105] Там само. С. 347.

«Віддати в руки все» — ось чого побоювався найближчий до Леніна вождь другого ешелону. Як і верховний вождь, він розглядав партію більшовиків як свою приватну власність.

На відміну від культу Сталіна, який був подоланий у СРСР зусиллями Н. Хрущова і М. Горбачова, культ Леніна не вдалося підірвати навіть у добу «перебудови». Пов'язана з ім'ям Леніна резолюція X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії» у радянській історіографії розглядалася суто позитивно. Тим часом, вона знаменувала собою остаточне перетворення партії більшовиків на сліпе знаряддя вождів, які утверджували в країні у вигляді ленінського комуносоціалізму тоталітаризм лівого типу — набагато життєздатніший, досконаліший і витриваліший, ніж тоталітаризм правого типу (фашизм або нацизм).

У закордонній історіографії підривна сила ленінської резолюції «Про єдність партії» не применшувалася. У 1959 р. Ісак Дойчер зауважив:

«Заборона середпартійних угруповань робила її необоротною і неможливою для скасування. Адже внаслідок цієї заборони неможливо було створити який-небудь рух для її перегляду. Вона встановлювала всередині партії казармову дисципліну, необхідну в армії, але вбивчу для політичної організації, — дисципліну, яка допускала одноосібне незадоволення, але визнавала заколотом таке ж саме незадоволення, встановлене від імені кількох осіб» [106].

З такою оцінкою беззастережно погоджувався й Ричард Пайпс у книзі «Росія під більшовиками» [107]. До цього можна додати тільки одне: панівна в західній історіографії оцінка є правовою. Вона унормовувала в правових термінах інституційний стан, у якому перебувала «партія нового типу», заснована Леніним на засадах «демократичного централізму». Уже в 1920 р., як це побачив на власні очі Володимир Винниченко, коли побував у Москві й у Харкові, партія більшовиків була «приватизована» її вождями.

Ричард Пайпс зауважував, що Ленін, схоже, як і більшість тих, хто голосував за резолюцію «Про єдність партії», не уявляв собі, якими вона обтяжена серйозними наслідками. Щоправда, тут же, на сусідній сторінці він вказав, що на серпневому (1921 р.) пленумі ЦК РКП(б) Ленін поставив питання про виключення лідерів «робітничої опозиції» з керівних органів партії. Для необхідного рішення, яке вимагалося сьомим пунктом резолюції «Про єдність партії», не вистачило одного голосу [108].

На XI з'їзді РКП(б) у 1922 р. із 30 делегатів, які проголосували на попередньому з'їзді проти резолюції Леніна, у Центральному комітеті залишилися тільки шестеро. На XII з'їзді в 1923 р. зі складу ЦК випали із цих шістьох ще троє, у тому числі Александр Шляпников [109].

Політичний землетрус, спричинений ухваленням резолюції «Про єдність партії», тривав надалі. У квітні 1922 р. пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату ЦК. Їх головною функцією визначалася

---

[106] Deutscher I. The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929. London, 1959. P. 115–116.

[107] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 538

[108] Див.: Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 538, 539.

[109] Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 583–597; Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 229–259.

підготовка матеріалів на розгляд політбюро й оргбюро Центрального комітету. Пленум ЦК вирішив також, що рішення секретаріату, не опротестовані кимнебудь із членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення ЦК.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, це рішення не призвело до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади, але зміцнило оргбюро. Посилення одного із субцентрів влади було можливе за рахунок послаблення іншого. Однак суміщення посад внесло корективи в цей очевидний висновок. Придивившись до реформи, можна визначити, на що саме була спрямована вся політична комбінація.

Ленін розривався між двома сферами діяльності — партійній, як неформальний, але всіма визнаний верховний вождь партії, і радянській, як голова Раднаркому. У 1917—1920 рр. він справлявся з обома посадами завдяки міцному здоров'ю. Однак із лютого 1921 р. він почав скаржитися на головний біль і безсоння. 31 грудня Ленін пішов у шеститижневу відпустку, яка не вплинула позитивно на його здоров'я. Викликані 18 березня 1922 р. з Берліна професори Г. Клемперер і О. Ферстер порекомендували Леніну тривалий відпочинок (не менше трьох місяців) і тимчасове відсторонення від усіляких справ [110]. Саме в такій ситуації відбувалася персоналізація посади генерального секретаря ЦК, наділеної, у чому ніхто не сумнівався, надзвичайно великими повноваженнями.

Якби на посаді генерального секретаря затвердили відповідального секретаря В. Молотова, розглядувану ситуацію можна було б вважати технічним удосконаленням поточної роботи Центрального комітету. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став І. Сталін — член обох субцентрів ЦК із моменту їх утворення.

Сталін став, як раніше Крестинський, членом усіх трьох структурних підрозділів Центрального комітету. Відмінність між обома полягала в тому, що з 1922 р. секретаріат ЦК дістав значно ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням Леніна, у руках Сталіна зосередилася «безмежна влада» [111]. Хто ж його висунув на посаду генсека? Л. Троцький свідчив:

«Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений — з ініціативи Зінов'єва і проти волі Леніна — у генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом у цілому. Ніхто, утім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, уперше на X з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер» [112].

Тут цілком свідомо перекручено майже все, починаючи з порядкового номера з'їзду. На X з'їзді Троцький зазнав поразки в профспілковій дискусії. Унаслідок цього секретаріат ЦК РКП(б), який складався з осіб, тісно пов'язаних із Троцьким (М. Крестинський, Є. Преображенський, Л. Серебряков) був цілком оновлений. Тоді секретаріат справді виконував суто технічні функції, але Троцький цінував можливість впливати через нього на поточну роботу ЦК.

[110] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 524.
[111] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 328.
[112] Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Т. 2. Москва, 1990. С. 202.

Враховуючи уроки профспілкової дискусії, Ленін узяв діяльність секретаріату ЦК у свої руки й зробив у ньому особливо наближеною до себе особою В'ячеслава Молотова.

Усі ці події Троцький проігнорував у спогадах і замість них намалював таку картину:

«Через кілька тижнів після з'їзду Ленін переконався, що я не менше, ніж він стурбований тим, щоб ліквідувати тимчасові угрупування, під якими вже не залишалося жодної принципової бази. У Леніна відразу відлягло від серця. Він скористався якимось нахабним зауваженням на мою адресу з боку Молотова, уперше обраного в ЦК, щоб звинуватити його в старанності не по розуму, і тут же додав: "Лояльність товариша Троцького в середпартійних відносинах абсолютно бездоганна"» [113].

Троцький згадував «тимчасові угрупування», що виникли в профспілковій дискусії. Ленін не сварився з Троцьким після дискусії, навіть не висловлював публічно свого незадоволення. Зрештою, розгром Троцького на X з'їзді РКП(б) був цілковитим і не потребував коментарів верховного вождя. Тому можна повірити Троцькому, коли той згадував у спогадах про розмову з Молотовим. Та здійснена Леніним заміна секретаріату ЦК свідчила про те, що Троцького він сприймав після профспілкової дискусії як суперника.

Повернемося, однак, до подій, пов'язаних з XI з'їздом РКП(б). На пленумі ЦК, який відбувся 3 квітня 1922 р., постало питання про призначення партійців на посади, утворювані для «розвантаження» Леніна у зв'язку з його поганим самопочуттям. Ленін, який брав участь у роботі пленуму ЦК, вніс проєкт постанови про організацію роботи секретаріату Центрального комітету [114]. Лев Каменєв вніс на затвердження голови секретаріату кандидатуру І. Сталіна. За свідченнями Дмитрія Волкогонова, після цього в протоколі рукою Леніна було вписано: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за винятком принципового керівництва) від роботи в радянських установах» [115]. Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

На цьому пленумі ЦК відбувся обмін записками між Каменєвим і Леніним з приводу кандидатури заступника голови Раднаркому. Каменєву не сподобалася кандидатура вже чинного заступника голови РНК і РПО Алексея Рикова. У відповідь Ленін написав: «*Якщо Рикова не введемо — вічна болячка. Тоді ви повинні знайти іншого зампреда Р. Н. К.* Калінін — кандидат». Каменєв відповів: «Доведеться Рикова». Пленум ЦК після цього обрав Рикова членом політбюро ЦК РКП(б) [116].

І. Дойчер додає до викладених перемовин ще один штрих: на пленумі ЦК РКП(б), що відбувся 11 квітня, Ленін запропонував Троцькому посаду заступника голови Раднаркому, але той відмовився — категорично й навіть зарозуміло. Гостра реакція Троцького пояснювалася тим, що йому пропону-

[113] Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Т. 2. Москва, 1990. С. 202.
[114] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 12. С. 267.
[115] Волокогонов Д. Триумф и трагедия. Кн. 1. Ч. 1. Москва, 1989. С. 134.
[116] В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. С. 527—528.

вали стати одним із трьох — чотирьох віцепрем'єрів (згадувалися, зокрема, Риков і Цюрупа, іншим разом — Каменєв) [117].

Зі спогадів Троцького випливає, що він заперечував роль Леніна у висуванні Сталіна на посаду генсека. Це можна пояснити впливом подальших подій, які характеризувалися безкомпромісною боротьбою Троцького і Сталіна за першість у партії. Після смерті Леніна Троцькому важливо було довести, що його противник не був висуванцем засновника більшовицької партії й радянської держави. Водночас Троцький ніколи не озвучував своїх претензій на пост керівника секретаріату ЦК РКП(б). Він не займав будь-яких посад у партійних структурах і не користувався істотним впливом серед представників компартійно-радянської номенклатури. Овіяний славою переможця в громадянській війні, яка завершилася якраз напередодні X з'їзду партії, він під час виборів нового складу Центрального комітету здобув тільки 452 голоси з наявних 479, пропустивши вперед В. Молотова (453 голоси), Н. Комарова (457), А. Рикова (458), І. Сталіна (458), Я. Рудзутака (467), М. Калініна (470), М. Томського (472), К. Радека (475) і В. Леніна (479 голосів) [118].

Безпосереднім результатом резолюції X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії» було ухвалення рішення про генеральну чистку партійних лав. У постанові «Про питання партійного керівництва» з'їзд заявив:

«Створюється конечна необхідність у тому, щоб рішуче повернути важіль партійної політики в бік вербування робітників й очищення партії від некомуністичних елементів шляхом точного обрахунку кожного окремого члена РКП про виконувану ним роботу за посадою, а також і як члена Російської Комуністичної партії» [119].

У розвиток цієї постанови 27 липня 1921 р. в газеті «Правда» було опубліковане звернення ЦК РКП(б) до всіх партійних організацій «Про чистку партії». Чистка тривала до кінця 1921 р. Ленін відгукнувся на неї заявою, опублікованою газетою «Правда» 20 вересня 1921 р.: «Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше».

Підсумки перевірки й чистки партії в 1921 р. були оголошені на XI з'їзді РКП(б). Було виключено або вибуло 159 тис. осіб, або 24,1 % всього складу (у тому числі 3,1 % припадало на тих, хто покинув партію, не чекаючи перевірки). Зокрема, в Україні вибуло з партії 21,6 % її складу [120].

Від 1 січня 1922 р. в країні почався перепис комуністів, а після перепису — обмін партійних квитків на єдиний квиток зразка 1922 р. Ця кампанія супроводжувалася виключенням із партії учасників «робітничої опозиції» та інших опозиціонерів. У результаті чисток 1921—1922 рр. склад КП(б)У істотно змінився. До чисток майже 7,6 тис. членів партії із загальної кількості 37,9 тис., тобто кожний п'ятий, були вихідцями з інших партій. На кінець 1922 р. в КП(б)У залишилося 4,7 тис. вихідців із інших партій.

У резолюції XI партз'їзду «Про зміцнення і нові завдання партії» стверджувалося, що перша генеральна чистка пройшла в цілому задовільно [121].

---

[117] Дойчер И. Троцкий. Безоружный пророк. 1921—1929. Москва, 2006. С. 51.
[118] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. С. 402.
[119] Там само. С. 564.
[120] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. С. 743.
[121] Там само. С. 547.

Однак така оцінка була надто оптимістичною. 20 травня 1922 р. Ленін продиктував телефоном таке зауваження Сталіну, який керував генеральною чисткою:

«Навряд чи хто-небудь не чув про те, що чистка партії викрила, як переважний факт, у більшості місцевих перевірних комісій, зведення особистих і місцевих рахунків на місцях під час здійснення чистки партії. Це факт безперечний і досить знаменний» [122].

Факт справді був знаменним, відбиваючи ту унікальну політичну роль, яку відігравала партія в суспільно-політичному житті країни. Над партією більшовиків не існувало будь-якого контролю з боку суспільства. У середині її панувала цілковита підпорядкованість «низів» «верхам». Будь-яка опозиційність «низів», а також «верхів», які залишалися «низами» для вождів, тепер вважалася злочином. Злочин підлягав негайному розслідуванню й карався виключенням із партійних лав відповідно до резолюції «Про єдність партії» авторства Леніна.

[122] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 189.

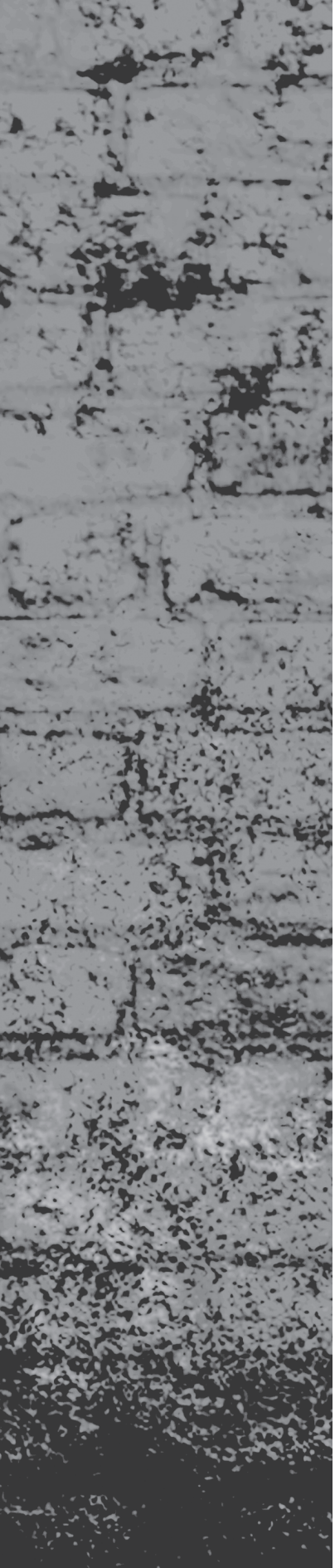

РОЗДІЛ 10

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

10.1. Двобій з Армією УНР

10.2. Терор голодом

10.3. Неп у «командних висотах» економіки

10.4. Вихід УСРР на міжнародну арену

10.5. Входження УСРР у Радянський Союз

10.6. Компартійно-радянський апарат у системі влади

10.7. Органи державної безпеки в умовах непу

10.8. Винищення конкурентних партій

10.9. Профспілки в системі влади

10.10. Комнезами як «опора партії на селі»

10.11. Політика українізації: форма та зміст

10.1.

ДВОБІЙ З АРМІЄЮ УНР

У 1921 р. Україна була охоплена антирадянськими селянськими повстаннями, які влада кваліфікувала як «куркульський бандитизм». Проте так зване «куркульство», тобто заможне селянство, не було єдиним учасником повстанського руху. Протестуючи проти продрозверстки й заборони торгівлі, на боротьбу проти радянської влади піднялося все українське селянство. Поширенню повстанства сприяла зброя в руках у населення, здобута під час тривалих війн, і розпочата демобілізація Червоної армії. Повертаючись додому, червоноармійці потрапляли в господарську розруху, спричинену не стільки багатьма роками війни, скільки діями радянського уряду, який інтенсивно викачував із сільського господарства матеріальні ресурси, спрямовуючи їх до сусідньої Росії.

Скасування продрозверстки не пом'якшило ситуації хоча б тому, що стягнення натурального податку в умовах надзвичайної посухи, яка насувалася, здійснювалося, як і раніше, силовими методами. Обурені селяни покладали надії на антирадянські сили, з якими вже мали досвід спілкування попереднього року. Повсюдно ширилися поголоски: «Ось прийдуть Махно, поляки й Врангель, які не дадуть збирати податок»[1].

Голова Директорії УНР Симон Петлюра не вважав двобій із радянською Росією завершеним після того, як Польща уклала перемир'я, яке незабаром переросло в Ризький мир. Однак тепер треба було відстоювати незалежність УНР без союзників, і тут він покладався не на свою нечисленну армію, а на селянський повстанський рух. Свій лист до князя Яна Токаржевського-Карашевича від 30 листопада 1920 р. він закінчував так:

«Для оцінки становища большевиків на окупованій ними Україні прошу мати на увазі, що хвиля саботажу їх діяльності і активних партизанських виступів ущухати не буде. Мною залишені в тилу противника при отході нашої армії

[1] Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Придушення «куркульського бандитизму». *Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст. Історичні нариси*. Київ, 2002. С. 246.

певні агенти (старшини і козаки, і окремі відділи військові) для продовження цієї справи. У цьому ж напрямку будуть і далі планомірні міри вживатись»[2].

21 січня 1921 р. у Тарнові під головуванням С. Петлюри відбулося засідання Ради народних міністрів, у якому взяли участь представники вищого командного складу Армії УНР. Головний отаман поставив на розгляд присутніх «питання про необхідність всебічної роботи уряду у справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади». Присутні утворили Український партизансько-повстанський штаб (УППШ) на чолі з генерал-хорунжим Юрком Тютюнником[3]. Через місяць у Києві виник Центральний український повстанський комітет (Цупком). Підпорядковані йому повстанські комітети створювалися в губерніях. Для підготовки повстання, призначеного на травень, Україна була поділена на 10 агітаційно-організаційних районів[4].

Намагаючись збити хвилю повстанського руху, який ставав особливо небезпечним унаслідок налагодження зв'язків з УППШ, V Всеукраїнський з'їзд рад у березні 1921 р. оголосив амністію[5]. Однак влада більше покладалася на силу. Під час перебування Ф. Дзержинського в Україні у 1920 р. були створені надзвичайні органи влади — окружні, губернські й повітові воєнні наради, які не зупинялися перед терористичними діями. Зокрема, Київська окружна нарада 30 травня затвердила такий наказ:

«1. Необхідно встановити сувору відповідальність найбільш заможної частини населення за діяльність банд. Для цього постановою повітових нарад у кожному селі чи хуторі підозрілих по бандитизму районів спеціальні комісії намічають із числа найбільш заможних і впливових громадян відповідачів, на котрих покладається відповідальність за будь-який прояв бандитизму в районі даного населення.

2. Жоден випадок прояву бандитизму не повинен залишатися безкарним. У разі вбивства чи поранення в селі бандитами представника Радянської влади, червоноармійця або члена комнезаму розстрілюється з відповідачів подвійне число. Питання, хто саме, вирішується жеребом, котрий тягнуть всі відповідачі»[6].

За всіма планами, які розроблялися в УППШ, уважно спостерігали досвідчені працівники Закордонного відділу ЦК КП(б)У. У датованій червнем доповіді секретаря Закордоту[7] керівництву партії містилася інформація сексота (секретного співробітника), яка стосувалася кінця березня і першої половини квітня. Наводячи цю інформацію, секретар зауважив, що вона заслуговувала на довіру, тому що була додатково перевірена. Сексот повідомляв:

---

[2] Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. Київ, 1999. С. 317.

[3] Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри. 1920—1923. *У 70-річчя Паризької трагедії. 1926—1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри*. Київ, 1997. С. 196.

[4] Гетьманчук М.П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920—1939 рр. Львів, 1998. С. 115.

[5] Амнестія. Резолюція V Всеукраїнського з'їду Рад. *Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*. Харків, 1932. С. 128—129.

[6] Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. (невідомі сторінки історії). Київ, 1998. С. 243.

[7] «Закордот» — поєднання українського слова «закордонний» і російського «отдел». Закордонний відділ у системі спецслужб радянської України, безпосередньо підпорядкований ЦК КП(б)У.

«План наступний: Тютюнник повинен набрати дві або три тисячі найбільш бойових козаків, добре озброїти їх, посадити на тачанки, захопивши якомога більше грошових знаків (яких останнім часом надруковано у Варшаві сім з гаком мільярдів) і літератури; організувати на тачанках похідну типографію і сунутися на Україну. Разом з цим загоном має виїхати в Україну Бюро Ради Міністрів УНР у складі трьох осіб, серед них, цілком вірогідно, міністр з єврейських справ...

З цим загоном Тютюнник повинен просунутися на Київщину, а можливо, навіть на лівий берег Дніпра в Полтавсько-Дніпровські ліси; тут Тютюнник мусив би заснувати ставку, видаючи накази і відозви за підписом Петлюри. Услід за Тютюнником мав відправитися на Київщину, в Уманський повіт, отаман Трепет з кавалерією в декілька сотень. Тютюнник і Трепет зі своїми загонами повинні скласти основну базу повстанського руху на Україні. З ним мусила б виїхати значна кількість інструкторів, щоб зав'язати міцні зв'язки з повстанськими загонами та їх вождями, а в першу чергу — зі Струком, Мордалевичем і Подільською групою (Лихо та ін.). Підкреслювалася можливість тісного зв'язку з Батьком Махно. У випадку досягнення цією компанією значних успіхів, цілком можливо, що сам Петлюра виїхав би на Україну керувати дальшими операціями» [8].

УППШ підпорядковувався безпосередньо С. Петлюрі як головнокомандувачеві українських регулярних і повстанських військ. Діяв він зі згоди Ю. Пілсудського й за безпосередньої участі польського Генштабу, який дозволив використовувати інтернованих у таборах старшин і козаків як повстанців в Україні, а також зобов'язувався набрати в таборах 2 тис. вояків, забезпечити їх амуніцією і зброєю, якщо виникне необхідність надіслати їх в Україну, щоби підняти масштабне антибільшовицьке повстання [9].

Встановити ступінь керованості повстанського руху в Україні з-за кордону практично неможливо за відсутністю систематизованих даних. Розглядати цей рух як суто стихійне явище теж не випадає. За даними органів безпеки УСРР, у 1921 р. УППШ спрямував в Україну «близько 900 шпигунів, емісарів, ватажків петлюрівського підпілля, десятки озброєних загонів, які сприяли пожвавленню політичного бандитизму». Крім того, за даними чекістів, дислокований у Румунії штаб Південної групи військ УНР перекинув в Україну «понад півтори сотні петлюрівських емісарів» [10]. Кількість тих, кому вдалося уникнути безпосередньої зустрічі із чекістами, залишається нез'ясованою. УППШ добре маскував реальні масштаби своєї діяльності в Україні. Тим більше, що цього вимагала польська сторона, яку радянські дипломати постійно звинувачували у порушенні Ризького миру.

У липні Київська губЧК розпочала операцію з ліквідації Цупкому та його відділень. У серпні арештами чекістів була охоплена вся створена Ю. Тютюнником повстанська мережа в Україні. Зокрема, харківські чекісти заарештували 234 підпільники, катеринославські — 114. Кременчуцька ЧК розкрила Холодноярський повстанком і Повстанську раду Черкащини, подільська ЧК —

[8] Українська політична еміграція. 1919—1945. Документи і матеріали. Київ, 2008. С. 103—104.
[9] Кульчицький С. Симон Петлюра. Київ, 2021. С. 592.
[10] Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. С. 238.

петлюрівську організацію отамана Голуба. За першу половину 1921 р. ВУЧК арештувала близько півтори тисячі учасників підпілля і повстанського руху[11].

Ісаак Мазепа у своїй тритомній праці про українські визвольні змагання розповідав, що вторгнення військ Ю. Тютюнника в Україну, яке планувалося здійснити до 1 вересня, не відбулося, тому що польський Генштаб не дав зброї. Тим часом, створена УППШ мережа повстанських організацій була зруйнована майже повністю. Виявилося, що чекісти в Польщі здійснювали надто успішну контррозвідувальну роботу. Мазепа навіть називав конкретних зрадників у штабі Тютюнника[12].

24—25 вересня у Львові відбулася нарада УППШ із представниками польського Генштабу, на якій обговорювалася доцільність рейду. Посилаючись на спад повстанського руху, спричинений як наступальною тактикою чекістів, так і посухою, яка паралізувала селянську активність, поляки рекомендували утриматися від реалізації давно виношуваних планів. Однак українська сторона була налаштована рішуче, і підготовка рейду в Україну вступила у завершальну стадію.

Повстанська армія складалася з трьох груп: Волинської, під командуванням Юрка Тютюнника, Подільської, на чолі з підполковником Михайлом Палієм і Бессарабської, яку очолив генерал Андрій Гулий-Гуленко. Тривала підготовка походу не позначилася на готовності військ: лише половина козаків була належним чином взута й одягнена в умовах ранньої зими. Поляки не надали достатньої кількості набоїв для рушниць і кулеметів. Утім, Петлюра не зміг стримати Тютюнника, який рвався в похід. Боєприпаси й амуніцію він розраховував знайти на складах противника.

25 жовтня Подільська група перейшла державний кордон у районі Гусятина й почала марш Поділлям і Київщиною. Проте їй не вдалося з'єднатися з Волинською групою і вона змушена була повернутися до кордону. Бессарабська група одразу зіткнулася з переважаючими силами противника й після кількаденних боїв була змушена відійти на територію Румунію. Волинська група перетнула кордон 4 листопада й за три дні боїв здобула Коростень. Однак утримати місто їй не вдалося. Втративши надію на з'єднання з Подільською групою, Ю. Тютюнник вирішив повернутися до кордону, але під селом Малі Міньки поблизу містечка Базар потрапив в оточення. Під час бою майже 400 вояків загинули, понад 500 потрапили в полон.

21 листопада 359 полонених, тобто майже всіх, за винятком померлих від ран і тих, кого залишили для додаткового слідства, прирекли на розстріл. Перед розстрілом їм запропонували зберегти життя ціною вступу в Червону армію. Жодний із них на це не погодився. Вони гинули під кулеметним вогнем, співаючи національний гімн.

Аналізуючи рейди трьох груп вторгнення, Володимир Сідак встановив тактику більшовицького командування, яка базувалася на цілковитій поінформованості з планами УППШ. Штаб Тютюнника був перенасичений агентами ВУЧК, його найближчий співробітник підполковник Добротворський

[11] Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Боротьба з українським націоналізмом. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX — XX ст. Історичні нариси*. С. 262.

[12] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Кн. 3. Прага, 1930. С. 101—102.

під час бою під селом Малі Міньки перейшов до більшовиків. Володіючи даними щодо часу та місць вторгнення похідних груп УППШ і достатніми військовими силами, більшовицьке командування могло дати відсіч противникові безпосередньо на кордоні. Однак така тактика була застосована тільки до Бессарабської групи. А. Гулий-Гуленко був змушений майже негайно відступити за кордон. Для Подільської й Волинської груп була обрана тактика заманювання: вони майже безперешкодно просувалися вглиб радянської території, зустрічаючи лише опір прикордонних загонів і незначних військових підрозділів. Надалі, однак, їх чекали значно чисельніші військові сили. Подільській групі все-таки вдалося прослизнути до кордону, але Волинська група була оточена [13].

Вивчаючи заяви самого Ю. Тютюнника і його соратників, які передували рейду, В. Сідак встановив, що генерал був цілком переконаний у тому, що в Україні після його переходу через кордон негайно вибухне всенародне повстання. Такі розрахунки пояснювалися аж ніяк не самовпевненістю генерала, а тим, що він мав відповідну інформацію, джерелом якої були органи ЧК. Трагедія головного організатора рейду, як вважав Сідак, полягала в тому, що відповідальні рішення про вторгнення в Україну він приймав на підставі дезінформації, яка була складовою частиною розробленої більшовицьким командуванням тактики заманювання [14].

Ю. Тютюнникові вдалося зберегти життя в трагічному листопаді 1921 р. Він вирвався з оточення перейшов кордон, поновив діяльність повстансько-партизанського штабу і зробив спроби налагодити зв'язки з українськими підпільниками. Незабаром, однак, він знову потрапив на гачок чекістів. У 1923 р. вони вивели його з-за кордону й заарештували. Після того, як він погодився співпрацювати з ними, його влаштували на викладацьку роботу в Харківську школу червоних старшин. Використавши Ю. Тютюнника до кінця, чекісти розстріляли його в 1930 р.

10.2.

ТЕРОР ГОЛОДОМ

У 1990 р. у Москві з'явився збірник статей, запозичених із популярних тоді журналів «Огонек», «Знамя», «Новый мир» та ін., для назви якого була використана цитата з праці В. Леніна [15]. Упорядники збірника підкреслювали, що автори статей намагалися по-новому поглянути на історію суцільної колективізації сільського господарства. Тоді в СРСР уже прищепився термін «терор голодом», яким Роберт Конквест позначив застосований Сталіним метод заштовхування сільських товаровиробників у державний сектор економіки. «Перебудовні» автори на селянському прикладі обґрунтовували докорінну різницю між ленінізмом і сталінізмом. Мовляв, Ленін наказував своїм функціонерам припинити командувати селянами, які не бажали працювати

[13] Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. С. 259.
[14] Там само. С. 258.
[15] Не сметь командовать! Москва, 1990. 350 с.

колективно, а Сталін здійснив колективізацію села силовими й, навіть, терористичними методами.

Ленінська економічна політика справді була гнучкішою, ніж сталінська, але народжений у західній історіографії термін «сталінізм» не мав під собою теоретичного наповнення. Сталін завершив створення соціально-економічного ладу й пов'язаного з ним суспільно-політичного режиму, розпочате Леніном під назвою «соціалістичного будівництва» — не більше. Ленін, як і Сталін, використовував терор голодом, щоб зламати опір волелюбного українського селянства. У 1933 р. терор голодом був застосований, щоб змусити селян працювати в колгоспах, а в 1921 р. — для придушення повстанського руху.

У радянській історіографії завжди підкреслювалося, що голод 1921 р. був зумовлений безпрецедентною посухою в основних зернових регіонах країни, на яку наклалася розруха в сільському господарстві, спричинена сімома роками майже безперервних воєнних дій. Ці причини голоду є безсумнівними, але механізм голоду на півдні України був складніший.

У регіонах, які не постраждали від посухи, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі. Проте тут посіяли менше, ніж у роки, які передували продрозверстці. Навіть за кращих часів ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства й навіть узяти на себе харчування сільського населення цих зон. Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, за якої масова загибель людей від голоду була неминуча, питання було тільки в тому, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. У центрі уваги російського компартійно-радянського керівництва опинилася Україна [16]. 18 травня газета «Правда» писала: «Початок нинішньої весни, такої ранньої, незвично теплої, але надто сухої навіть для сирих, а не тільки сухих районів Росії, наводить на похмурі думки і тяжкі побоювання перед наближенням, як здається, посухи».

Однак мова йшла не тільки про територію РСФРР, яка турбувала газету. Посуха насувалася на широку смугу зернових регіонів радянських республік — від причорноморських і приазовських губерній України аж до Поволжя.

У Москві забили тривогу ще за десять днів до цього газетного повідомлення. 8 травня голова українського уряду Х. Раковський і нарком продовольства М. Владимиров одержали телефонограму секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова з постановою партійного керівництва з категоричними вимогами:

«Зобов'язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владімірова відправити в розпорядження Наркомпроду РСФРР протягом травня не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом» [17].

Такої кількості продовольчих ешелонів за місяць від України раніше не вимагали. У цьому випадку не бралися до уваги наслідки неврожаю на півдні республіки у 1920 р. Тоді зима була без снігу, а весна без дощів, і селяни в південних губерніях уже почали відчувати загрозу голоду. Екстремальні погодні умови весни 1921 р. ще більше стривожили селян, що позначилося на темпах

[16] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 192.

[17] Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. Київ, 1993. С.7.

стягнення натурального хлібного податку. Проте в далекій Москві продовольчі запаси України оцінювали надто оптимістично. 18 травня В. Ленін телеграфував М. Фрунзе (у копіях — Петровському, Раковському і ЦК КП(б)У):

«Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Тепер *головне питання всієї* Рад. влади, питання життя і смерті для нас, — зібрати з України 200—300 мільйонів пудів» [18].

У запропонованому центром обсязі травневе завдання Україна все-таки не виконала. У протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 28 травня зафіксовано догану Раковському «за недостатньо енергійну продроботу» [19]. Догану було передано з Москви: Раковський в Україні офіційно займав становище першої особи, а ганьбити перших осіб у будованій на засадах «демократичного централізму» партії не дозволялося.

Як пізніше згадував Раковський, у червні 1921 р. партійно-радянське керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небачена посуха. За його пропозицією політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної ради про відправлення до неврожайних губерній комісій для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте, як писав (у січні 1922 р.) Раковський Леніну, ця постанова була скасована ВУЦВК «із чисто політичних міркувань — не створювати паніки» [20].

Знову виникає питання: чи міг голова ВУЦВК Г. Петровський скасувати ухвалені Раковським постанови? Формально — міг, але в більшовицькій номенклатурі політичне співвідношення між Петровським і Раковським було таким, як на вищому ієрархічному щаблі — між Калініним і Леніним. Отже, у цій конфліктній ситуації теж відчувається незрима присутність центральної влади.

Не звертаючи уваги на реальне становище, російський центр вимагав збільшити вивіз хліба з України. Вимоги ці так само стосувались і вражених посухою південних губерній. Наведемо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому в Харків від 22 червня:

«Центр вимагає в червні від нашої губернії 1375 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком пропонує виконати наказ повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії стає загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії й все населення губернії».

Отже, губвиконком просив залишити в губернії 825 тис. пудів хліба. Це прохання не мало наслідків. Через тиждень, коли на політбюро ЦК КП(б)У вкотре ділили вилучений у селян хліб, вирішили віддати керівництву Миколаївщини тільки 200 тис. пудів, а решту зерна вивезти [21].

У червні в Москві забили тривогу. 10 червня Президія ВЦВК вирішила надіслати компетентну комісію для виявлення реального становища в сільській місцевості Середнього й Нижнього Поволжя. 21 червня політбюро ЦК РКП(б)

[18] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 52. С. 200.
[19] Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. С. 7.
[20] Там само. С. 8.
[21] Там само. С. 9.

запропонувало господарським організаціям посилити закупівлі продовольства за кордоном. 25 червня після доповіді представника Наркомату землеробства РСФРР Івана Теодоровича політбюро ЦК РКП(б) утворило при ВЦВК комісію для допомоги голодуючим Поволжя [22]. Навколо становища в південних губерніях України, яке мало відрізнялося від ситуації в Поволжі, панувала зловісна тиша.

Більшовики довго не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Першим ініціативу виявив норвезький мандрівник, учений, громадський діяч і філантроп Фрітьоф Нансен. На початку липня він запропонував Г. Чичеріну допомогти продовольством населенню Петрограда. Незабаром, 13 липня Максим Горький (зрозуміло, з відома ленінського уряду) звернувся з відозвою «До всіх чесних людей», закликаючи допомогти голодуючим Поволжя продовольством і медикаментами.

23 липня на цю відозву відгукнувся міністр торгівлі США Герберт Гувер, який очолював Американську адміністрацію допомоги (АРА). Ця позаурядова благодійна організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Гувер поставив дві умови для надання допомоги: по-перше, щоб АРА могла діяти самостійно, без втручання з боку радянських чиновників; по-друге, щоб громадяни США, які були ув'язнені в радянських тюрмах, були негайно звільнені. У коротких перемовинах у Ризі з найближчим співробітником Гувера В. Брауном представникам радянського уряду довелося поступитися, і 25 липня шлях до конкретних переговорів був відкритий. 21 серпня Максим Литвинов підписав з АРА відповідний договір [23].

Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, В. Ленін звернувся 2 серпня 1921 р. до «міжнародного пролетаріату» й підключив до справи надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії, пізніше перейменований на Міжнародний комітет робітничої допомоги (Міжробдоп).

Утворена 25 червня при ВЦВК комісія допомоги голодуючим Поволжя була трансформована 18 липня у Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол) із підвищенням свого статусу. Очолив її голова ВЦВК М. Калінін. На периферії були створені підпорядковані їй губернські, міські, повітові й сільські комісії допомоги.

Одночасно із закликом про допомогу до Комінтерну В. Ленін звернувся з листом до українських селян. «Правобережна Україна в цьому році зібрала чудовий урожай, — говорилося в ньому. — Робітники й селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, ненабагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком із поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів» [24].

[22] Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. С. 285—286.
[23] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 492.
[24] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 588.

Одночасно з ЦК Допгол при ВЦВК була створена Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Вона теж опікувалася, в основному, голодуючими Поволжя і біженцями з Поволжя. Поволзькі селяни масово покидали уражені посухою місцевості й прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні [25].

Якою була справжня картина врожайності в Україні? На опублікованій ЦК Допгол при ВУЦВК у 1922 р. карті 25 повітів Наддніпрянщини були позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хліба тут становив від 5 до 10 пудів на душу, тобто селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи заборгованість із розверстки 1920 р. і сплачуючи натуральний податок з урожаю 1921 р., вони віддавали державі чималу частину власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережний), тобто приблизно на половині території республіки, чистий збір перевищував 10 пудів на душу населення. Карта ЦК Допгол наочно показувала пастку, в якій опинилася Україна в 1921 р. Хлібних лишків із половини території республіки не вистачало, щоби підтримати розміщену в ній армію, власні міста і робітничі селища, біженців із Поволжя, міста Центральної Росії, голодуюче Поволжя і голодуючі губернії України. У цій ситуації в Кремлі розробили систему пріоритетів. Ленін потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для армії й робітничого класу в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя. Але про голодуючих українських селян в охоплених повстанським рухом південних губерніях України він постарався забути [26].

Південь України невипадково опинився на останньому місці в системі пріоритетів. Цей регіон цілеспрямовано виключався із переліку регіонів, на які поширювалася закордонна продовольча допомога. Газетам було заборонено висвітлювати становище в південних губерніях.

Було опрацьовано й техніку замовчування. Після доповіді М. Владимирова «Про кампанію щодо боротьби з голодом» політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня ухвалило таку резолюцію: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами» [27].

Якщо для південних губерній України урядовий терор виступав у вигляді їх ізоляції від закордонних джерел продовольчої допомоги, то в охоплених повстанським рухом правобережних і лівобережних губерніях здійснювалася політика силового стягнення хлібних запасів. Збройні загони Наркомпроду справитися з цим завданням не могли. Тому в розмові по прямому проводу з Владимировим Ленін 6 серпня заявив:

«Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, із тим, щоб ці військові частини одержували

[25] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ, 2013. С. 59.

[26] Там само. С. 61.

[27] Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 31.

посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений» [28].

Через кілька днів, 12 серпня ці міркування матеріалізувалися в постанові Ради праці і оборони про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. У ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися хлібозаготівлям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру» [29]. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць терористичної політики. Але в підзаконних актах враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні роки стягнення продрозверстки. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада було зазначено:

«Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників із куркульського й середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами Радянської влади. Половина заложників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується» [30].

Місцеві керівники не розуміли причин бездіяльності уряду та інформаційної блокади. Вони закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконкому вказували: «Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до 500 тис. осіб. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі із центру не одержано ані зернини» [31]. Якраз у цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоби підтримати кам'яновугільну промисловість [32]. Хлібом постачалися шахти, а не села. Із сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. в губернії було викачано 120 тис. пудів хліба [33].

На VI Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1921 р.) була озвучена така статистика антирадянського повстанського руху в республіці: за 10 місяців виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, серед них: убито в боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано 84, добровільно з'явилося з повинною й було амністовано — 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадала на другу половину року [34]. Чому саме?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули позитивний вплив нової економічної політики. Але ж методи заготівель не змінилися в ситуації голодного року. Переконливіше

[28] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 590.
[29] Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. С. 17.
[30] Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. С. 51.
[31] Там само. С. 85.
[32] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 53. С. 253.
[33] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 62.
[34] Див.: Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). Харьков, 1990. С. 282.

звучить пояснення, що випливає з досвіду боротьби Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими й броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня у с. Ісаївка Таганрозького округу. Обговорювалося питання, в якому регіоні продовжити боротьбу? Махно спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими військами регіон і зробити рейд донецькими і поволзькими степами. Та в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід і 28 серпня перейшов через Дністер, опинившись в Румунії [35].

Голод виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирював повстанців. Збагнувши це, ленінський уряд допоміг природному катаклізму подолати «куркульський бандитизм», конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

За підрахунками демографів, прямі втрати українського населення від голоду 1921–1923 рр. становили майже 900 тис. осіб [36]. Частина цих втрат припала на 1921 р., коли Україна перебувала в стані інформаційної блокади. Першими зловмисну блокаду перервали меноніти США, Канади й Нідерландів. Міжнародні менонітські організації звернулися до Х. Раковського з наполегливою вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні пункти у Запорізькій та Миколаївській губерніях, де гинули їхні брати у вірі. У жовтні український уряд змушений був укласти з ними угоду, але менонітів не пускали в республіку аж до березня 1922 р. [37]

Терор голодом припинився відбувся тільки тоді, коли в Москві зрозуміли, що селянський повстанський рух в Україні більше не становить небезпеки. На VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Микола Скрипник під час обговорення звіту Центрального комітету, з яким виступав Х. Раковський, заявив:

«Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні — голод» [38].

Ще різкіше, з наголосом не на «помилці», а на злочині, з обґрунтуванням причин цього злочину висловився Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р.:

«Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість… Це відбулося тому, що ми, в першу чергу, мали на увазі Радянську Росію і Донбас» [39].

Щоправда, Раковський висловлювався не прилюдно, а в листі, який мав довірчий характер.

---

[35] Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1991. С. 341.

[36] Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України XX ст. Київ, 2018. С. 158.

[37] Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. С. 51.

[38] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 62.

[39] Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. С. 79.

Після грудневої партконференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. Раковському дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня він уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилося «якнайбільше відомостей про голод на півдні Україні». Органу ЦК газеті «Коммунист» доручалося надіслати кореспондентів до голодуючих губерній.

Компартійно-радянське керівництво України брало на себе провину в замовчуванні голоду, який коштував українському народу людських життів. Звинувачувати своїх радянських зверхників вони не могли. Підписуючи звіт ЦК Допгол при ВУЦВК за перший рік боротьби з голодом, Г. Петровський спромігся тільки на таке хитромудре пояснення інформаційної блокади:

«На Україні внаслідок більш сприятливого урожаю попереднього року, незважаючи на однаковий із Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчути тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р. в степах житниці федерації стався той же жахливий кошмар, що холодить кров, у тій же жахливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі» [40].

Зарубіжна допомога українським голодуючим селянам тривала з березня 1922 р. до червня 1923 р. включно. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль зарубіжних організацій була вирішальною. За період своєї діяльності Міжробдоп надав голодуючим в Україні 383 тис. пайків, місія Ф.Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн пайків [41]. Завдяки ефективній допомозі АРА у другій половині 1922 р. голод уже не спричиняв масової смертності.

10.3.

НЕП У «КОМАНДНИХ ВИСОТАХ» ЕКОНОМІКИ

Як зустріло стрімкий розворот Кремля в економічній політиці керівництво КП(б)У?

Напередодні X з'їзду партії ЦК РКП(б) складався з 31 особи. Українську партійну організацію в ньому представляли четверо: члени ЦК Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв), кандидати в члени ЦК В. Молотов і Г. Петровський. Отже, керівництво УСРР було поінформоване про те, що відбувалося у вищих ешелонах влади. Однак українські цекісти у своїй більшості мали власне судження про те, яку економічну політику потрібно проводити в умовах переходу від війни до миру.

13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) Власа Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося

[40] Там само. С. 69.

[41] Кульчицький С.В. Економічна політика тоталітарного режиму. *Політична історія України. XX століття*. У 6 т. Т. 3. Київ, 2003. С. 351.

в собі й після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує прямого цитування: «Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (постачання селянства — *С.К.*) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних у теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва» [42].

Ось так наукоподібно обґрунтовувалася необхідність продрозверстки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до руйнування зв'язків між містом і селом, Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоча вона була не більш як волюнтаристським рішенням його партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про соціально-економічний лад, які визріли в голові Леніна.

Буквально через два дні, 15 лютого 1921 р., харківська газета «Коммунист» опублікувала тези ЦК КП(б)У. У них пропонувалося завершити зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати й масові мобілізації робітників та службовців на підставі трудової повинності.

Недивно, що керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Каменєва «Проєкт постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком». Підготовлений комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва документ 18 лютого був розісланий в усі партійні комітети губерній і національних республік.

Від 25 лютого в Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК КП(б)У, який мав розглянути каменєвський документ, секретар ЦК В. Молотов запросив усіх присутніх на радянському з'їзді рад секретарів губкомів партії й голів губвиконкомів. Ухвалена пленумом ЦК постанова виявилася заплутаною до незрозумілості. Однак її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів і вищого партійного керівництва до проєкту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозверстки натуральним податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати реалізацію проєкту неприйнятною; у разі здійснення проєкту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму ЦК КП(б)У було проголосовано 14 голосами проти 10 [43].

Дискусію з цього вибухового питання пленум ЦК КП(б)У обмежив вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проєкт не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Українським цекістам уже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв проєкт про скасування продрозверстки за основу й передав його для обговорення з'їзду.

Негативна позиція українських цекістів у питанні про скасування продрозверстки була зафіксована й у телеграмі, надісланій у Наркомпрод РСФРР 2 березня. У ній повідомлялося про великі труднощі в діяльності продовольчих

[42] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 174.
[43] Там само. С. 175.

органів в Україні, спричинені збройними загонами Нестора Махна. Вказувалося, що за цих умов забезпечення Донбасу й Червоної армії продовольством «стає майже нерозв'язним завданням». А. Цюрупа негайно передав телеграму В. Леніну, а той відіслав її Л. Троцькому з такою приписко: «Дуже цікаві речі. По-моєму, українські комуністи не мають рації. Висновки з фактів не проти податку, а за посилення військових заходів для того, щоб цілком знищити Махна, і т. п.» [44].

Є підстави стверджувати, відштовхуючись від усієї сукупності праць Леніна цього періоду, що він не дуже покладався на розміщену в Україні мільйонну армію. Червона армія перебувала в жахливому стані, втрачаючи день у день свою боєздатність. Такий стан пояснювався катастрофічною кризою, в якій перебувала російська економіка. Криза, зі свого боку, була наслідком економічної політики, здійснюваної в радянській Росії впродовж трьох років комуністичного штурму. Це Ленін розумів повніше і глибше ніж підлеглі, які сліпо виконували його накази й розпорядження.

Аж до середини березня українські газети не порушували тему продрозверстки. Однак під час обговорення доповіді про її скасування, з якою Ленін виступив 15 березня, серед присутніх на з'їзді делегатів не знайшлося опонентів. Мабуть, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Слід зауважити, що матеріали лютневого (1921 р.) пленуму ЦК КП(б)У пішли в небуття. Навіть у 1976 р., коли вийшло у світ фундаментальне видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», визнавалося недоцільним оприлюднювати першу реакцію партійно-радянського керівництва України на нову економічну політику.

Коли новий курс отримав схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишалося нічого іншого, як узяти на озброєння гасла, що стали офіційними. Проте гасла, з якими апаратники зжилися за попередні три роки, для багатьох залишалися затребуваними, і поворот до ринку породив серед них глуху опозицію. Партійні керівники боролися з такими настроями як погрозами, так і вмовляннями. У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Фелікса Кона, адресованому місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності викорінювати спроби протесту, особливо коли вони набували групової форми або виходили за межі осередку. «Ніякі виступи, — підкреслював Кон, — особливо на безпартійних зборах, з боку окремих товаришів з критикою прийнятого партією курсу економічної політики не можуть бути допущені» [45]. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р., в якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х. Раковський закликав до єдності. «Ілліч був за неп, — умовляв він, посилаючись на авторитети, — усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, у чому полягає ця політика» [46].

Тим із українських номенклатурників, кому не подобалося скасування продрозверстки, ще більше не подобалася главкістська система управління

[44] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 524, 722.
[45] Сборник циркуляров ЦК РКП, ЦК КПУ и Донецкого губкома. Вып. 1. Бахмут, 1921. С. 9.
[46] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 176.

промисловістю. Керівники КП(б)У ще до появи намірів скасувати продрозверстку з ентузіазмом зустріли пропозицію VIII Всеросійського з'їзду рад об'єднати керовані главками ВРНГ підприємства в галузеві або галузево-територіальні трести. 7—9 січня 1921 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який зобов'язав раднаргоспи скласти списки підприємств, що підлягали об'єднанню в трести й подати їх на затвердження ВУЦВК [47].

У травні 1921 р. IV з'їзд ВРНГ РСФРР висловився за «розширення самостійності та ініціативи кожного підприємства в справі розпорядження фінансовими засобами та матеріальними ресурсами» [48]. Так виникло поняття «господарюючого суб'єкта». Відпрацьовуючи деталі нової економічної політики, Ленін у липні занотував: «Один із основних недоліків нинішньої економічної політики — це відсутність господарюючого суб'єкта і як наслідок цього, раціонального управління промисловістю» [49]. У стосунках із державним бюджетом підприємствам було дозволено перейти на господарський розрахунок.

Липневий (1921 р.) пленум ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про посилення значення госпорганів». Варто навести її преамбулу, яка характеризує специфіку переламної епохи:

«Враховуючи складність обстановки даного періоду і не досить ясне розуміння багатьма працівниками нового курсу економічної політики та практичних завдань, що випливають звідси, а також зважаючи на необхідність прискорити проведення в життя нових принципів, ЦК підкреслює невідкладні завдання, які стоять перед економрадами УкрРНГ...».

Далі перелічувалися дев'ять таких завдань, серед яких і досліджуване тут:

«Повинне стояти завдання переведення великих підприємств і цілих галузей на самостійний бюджет, що базується на певному товарному фонді і зводиться переважно до бездефіцитного балансу» [50].

Знову-таки тут потрібно звернути увагу на важливу рису того соціально-економічного ладу, який більшовики будували під виглядом Марксового комуносоціалізму. Після всіх націоналізацій, усуспільнень, конфіскацій і секвестрів засоби виробництва перейшли у власність держави. Визнання трестів та інших державних підприємств господарюючими суб'єктами з переведенням їх на госпрозрахунок аж ніяк не призводило до того, що вони ставали власниками засобів виробництва. Власником усього, чим володіла держава, ставала найвища ієрархічна ланка «робітничо-селянської» держави. Усупереч твердженням «Маніфесту Комуністичної партії» про перехід експропрійованих у буржуазії засобів виробництва в руки суспільства вони перейшли в руки вождів партії, оголошеної авангардом пролетаріату. Виступаючи за відсутності хворого Леніна на XII з'їзді РКП(б) 17 квітня 1923 р. з політичним звітом ЦК, Григорій Зінов'єв поспішив розвіяти всі сумніви:

---

[47] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. С. 126.

[48] Див.: Гринчуцький В. Промислові трести в Україні в двадцяті роки. Київ, 1997. С. 18.

[49] Ленинский сборник. Т. 20. С. 102—103.

[50] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. С. 154.

«Трести треба було оформити в розумінні їх юридичного становища. ЦК була проведена велика робота в цьому відношенні. Він цілком відкинув спробу, що виходила з позапартійних кіл, щоб закріпити у власність за трестами ту частину, якою вони розпоряджаються; під нашим кутом зору трест є не щось інше, як державна установа з певною автономією, але цілком під контролем держави» [51].

Конкретним поштовхом до переведення української промисловості на госпрозрахунок послужили «Наказ РНК РСФРР про проведення в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня і постанова Ради праці та оборони «Основні положення про заходи з відбудови великої промисловості й піднесенню та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р.

Перші українські госпрозрахункові трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку, у травні 1922 р. в УСРР налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. У губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок. Концентрація і спеціалізація підприємств підвищили ступінь використання виробничих потужностей у переважній більшості трестів (у відсотках до передвоєнного рівня; господарські роки починалися 1 жовтня і закінчувалися 30 вересня наступного календарного року) [52]:

	1921/22 р.	1922/23 р.
Південсталь	3,5	5,5
Хімвугілля	20,3	40,7
Південнорудний трест (ПТР)	7,1	12,5
Коксобензол	—	40,0
Електротрест	40,0	45,0
Укрсільмаштрест	38,7	45,0
Україніліс	30,0	59,0
Київшкіртрест	50,0	80,0
Укртекстильтрест	18,3	39,2
Цукротрест	6,9	27,2

Збільшення використання потужностей у багатьох галузях промисловості свідчило про успішну відбудову виробництва й поліпшувало його якісні показники, зокрема, рівень продуктивності праці й собівартість продукції.

У 1922 р. у Москві працювали дві компартійно-урядові комісії щодо трестів: під керівництвом Л. Каменєва (юридичні проблеми) й В. Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, затверджений Раднаркомом РСФРР 10 квітня 1923 р. У вступній частині декрет проголошував автономію трестів у питаннях поточної діяльності, а в наступних статтях

[51] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 46.

[52] Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... С. 59.

зобов'язував ВРНГ розглядати й затверджувати виробничі плани, формувати правління і наглядати за «правильним» ходом справ.

Діапазон, у якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, був досить вузьким. Це пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва ухвалювали рішення, що впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки й не отримували нічого від можливого прибутку.

Наприклад, ціна на метал визначалася у Москві нарадою при Головметалі ВРНГ. Нарада встановила ціну на чавун «Південсталі» у розмірі 70 коп. за пуд при заводській собівартості 1,7 червоного рубля. Трест опинився у важкому фінансовому стані, заборгованість по зарплаті у серпні 1922 р. досягла величезних сум. Правління поставило перед ВРНГ питання про ліквідацію тресту або про його переведення на державне постачання. ВРНГ звернулася до Ради праці та оборони й Держплану, які погодилися з необхідністю дотації, і трест одержав із бюджету в 1922/23 р. 8864 тис. руб. [53]

Покидаючи уряд через хворобу, В. Ленін в інструкції до своїх заступників у Раднаркомі А. Рикова й А. Цюрупи відзначив: «Дуже важливим є нагляд за роботою держтрестів із метою відділення стерпно поставлених від більшості поставлених дуже погано й неухильного закриття цих останніх» [54]. Виходячи з інтересів як бюджету, так і підприємств, які не повинні були даремно витрачати ресурси, він не заперечував принципової можливості банкрутства. Однак, як показує приклад «Південсталі», звинувачувати в неефективності виробництва більшою мірою вимагалося не трестівських господарників, а наглядові інстанції, яких було немало. Інститут банкрутства так і не був запроваджений у радянську промисловість.

Госпрозрахунок трестів теж був далеким від ідеального, адже вони працювали, як і вся донепівська промисловість, на засадах «єдиної фабрики». Об'єднувані в трести підприємства розміщувалися найчастіше в різних містах. Вони не мали прав юридичної особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні та фінансові показники свого тресту.

На VII Всеукраїнській партконференції Х. Раковський виступив із політичним звітом ЦК КП(б)У 4 квітня 1923 р., одразу після поїздки Донбасом. Відірвавшись від заготовленого тексту, він зупинився на проблемі, яка його вразила — про наслідки відсутності госпрозрахунку в трестівських підприємствах:

«Наш досвід показав, що політика непу спинилася коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні проводиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. д. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує наш паровоз — дорожче чи дешевше, ніж до війни, — він відповідає: "У мене нема даних, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо Машинотрест продає

[53] Гринчуцький В. Промислові трести України в двадцяті роки. С. 93—94.
[54] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 145.

паровоз, Машинотрест купує сировину, а в мене бракує показників для калькуляції". За таких умов бракує, отже, бажання зробити краще, ніж інші, зникає стимул, зникає можливість на окремих заводах того ж самого тресту зробити краще, ніж інші»[55].

VII партконференція прийняла нібито радикальне рішення з питання, порушеного Раковським. Вказувалося, зокрема, що треба різко змінити господарські відносини між трестами й підприємствами шляхом встановлення балансової й оперативної самостійності останніх. Проте в цій резолюції визнавалося необхідним зберегти систему трестів, «спроможних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства»[56].

Такі «діалектичні» документи використовувалися в партійній практиці, коли треба було визнати існування проблеми, але не вистачало рішучості змінити становище негайно й радикально. Госпрозрахунок підприємств усередині трестів не вийшов зі стадії локальних експериментів, трестівський госпрозрахунок проіснував майже без змін до кінця непу.

10.4.

ВИХІД УСРР НА МІЖНАРОДНУ АРЕНУ

Едвард Карр зауважував, що УСРР виявилася єдиною національною республікою в складі російсько-радянської «договірної федерації», якій Москва дозволила здійснювати зовнішню політику й заснувати власні дипломатичні місії в сусідніх країнах[57]. Налагоджуючи з ними відносини після закінчення воєнних дій, В. Ленін вважав доцільним діяти двома окремими делегаціями — з Москви й Харкова. Така тактика вперше була застосована, хоч і безрезультатно, під час мирних переговорів у Брест-Литовську. Адже існувала петлюрівська УНР, що перебувала в стані війни з УСРР.

Будучи головою уряду й наркомом закордонних справ, Х. Раковський активно використовував свою європейську славу для налагоджування контактів із сусідніми країнами. 31 грудня 1920 р. він підписав у Москві першу угоду про співробітництво з демократичною Грузією. Голова дипломатичної місії УСРР при Раднаркомі РСФРР Юрій Коцюбинський і спеціальний посланник українського Раднаркому Фелікс Кон 14 лютого 1921 р. завершили в Москві переговори про встановлення дипломатичних відносин між Литвою й Україною[58].

Член об'єднаної делегації РСФРР і УСРР на радянсько-польських переговорах у Ризі Емануїл Квірінг підготував у січні 1921 р. записку «Про дипломатичні представництва», після чого розіслав її НКЗС УСРР (Х. Раковському), НКЗС РСФРР (Г. Чичеріну), ЦК РКП(б) (М. Крестинському) і ЦК КП(б)У

[55] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. Київ, 1990. С 167—168.

[56] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. С. 250.

[57] Карр Э. Большевистская революция. 1917—1923. Т. 1—2. С. 309.

[58] Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921—1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 439.

(В. Молотову). Відзначивши, що Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних відносин із Польщею і країнами Балтії, а в майбутньому це питання постане щодо інших держав, Квірінг пропонував визначитися з формою представництва. «Наскільки мені відомо, — писав він, — тепер це питання вирішується таким чином, що російський посол буде одночасно і представником УСРР. Таке розв'язання питання, на мій погляд, не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності та суверенності УСРР, ні тому становищу, яке "українське питання" посідає в міжнародній політиці» [59].

У записці підкреслювалося, що УСРР у перспективі повинна мати самостійні посольства у великих державах (Велика Британія, Франція, Німеччина, США, Італія). Підкреслюючи, що в міжнародній політиці найближчих років Україна матиме важливе самостійне значення, Квірінг додав: «Я не стану говорити зараз про те, правильна чи неправильна наша політика прокламування перед зовнішнім світом самостійності УСРР. Та оскільки це так і оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам становила б для цих держав показник фіктивності всіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю всім нашим ворогам» [60].

Хід думок цього представника української радянської номенклатури дуже показовий. Він походив із поволзьких німців, від 1912 р. працював у ленінській партії, після повалення самодержавства вперше потрапив в Україну і став одним із засновників КП(б)У. Коли Ризький мирний договір був підписаний, повернувся в Україну й очолив Донецький губпартком, а в 1923—1925 рр. працював першим, потім генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Чудово розуміючи, що його записка про дипломатичні представництва України не викликатиме захоплення в Москві, Квірінг все-таки наполягав на матеріалізації декларованих запевнень центрального партійного керівництва про незалежність України, тому що працював у цій республіці. Однак висунуті ним аргументи не справили враження на його партійних соратників у центрі. Натомість у політбюро ЦК КП(б)У ця записка була 22 лютого 1921 р. розглянута і схвалена. Оргбюро ЦК дістало доручення визначити країни, де мала розгорнутися дипломатична активність УСРР, а також кандидатури перших дипломатів [61].

У квітні 1921 р. у Берліні було підписано протокол між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. Він засвідчував визнання УСРР Німеччиною де-факто. У серпні Україна уклала мирний договір із Латвією, а в листопаді — з Естонією. Водночас йшли переговори про визнання РСФРР і УСРР та укладення з ними торговельних угод із урядами Чехословаччини та Італії. 7 грудня представники РСФРР і УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Повноважним представником УСРР у Відні Х. Раковський призначив Юрія Коцюбинського. У березні 1921 р. радянська Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною. У рамках цього договору В. Ленін надав

[59] Там само. С. 440.
[60] Там само.
[61] Там само. С. 441.

кемалістській Туреччині істотну військову та економічну допомогу. Ідучи второваним шляхом, Раковський наприкінці року надіслав у Туреччину представницьку делегацію на чолі зі своїм заступником Михаїлом Фрунзе — 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний договір про дружбу і братерство [62].

Дипломатичні зв'язки були потрібні Х. Раковському, щоб налагоджувати передусім економічне співробітництво з іншими країнами. Він утворив Наркомат зовнішньої торгівлі (далі — НКЗТ) й окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. У листопаді 1921 р. на Всеукраїнському з'їзді працівників зовнішньої торгівлі голова уряду заявив, що йому вдалося утворити експортний фонд у 60 млн рублів золотом. Натиснувши на центральні відомства, він домігся істотної самостійності в роботі НКЗТ. До сфери його впливу відійшли Польща, Чехословаччина, Румунія, балканські країни й Туреччина. До кінця року торговельні представництва й дипломатичні місії УСРР уже працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі [63]. Розгортання дипломатичної активності УСРР у 1921 р. було вагомим, коли взяти до уваги те, що воно починалося з нуля і відбувалося в умовах голоду та розрухи. Однак, уже в наступному році ініціативи Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через щораз більший опір центру. Адже вплив Раковського в центральному компартійно-радянському апараті послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки В. Леніна й Л. Троцького. Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився у політичній ізоляції.

Відкрити власне представництво в Римі Раковському не дозволили. Повноважний представник РСФРР в Італії Вацлав Воровський одночасно виконував функції повпреда УСРР. Коли ж НКЗТ УСРР заснував в Італії торговельну місію в складі 9 осіб і призначив торгпреда, центральні відомства запротестували. Під їх тиском політбюро ЦК КП(б)У в березні 1922 р. засудило дії свого НКЗТ. Наркомат зовнішньої торгівлі України не врахував, як вказувалось у відповідній постанові, що функції повпреда й торгпреда України вже виконував В. Воровський [64]. Насправді Воровський незадовільно виконував навіть функції російського повпреда, тому що значну частку робочого часу присвячував міжнародним конференціям. Надуманим був й аргумент стосовно того, що штати українського торговельного представництва не потребували розширення, оскільки існувала можливість використовувати співробітників російського представництва.

На початку квітня 1922 р. український уряд мусив ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва в Латвії та Естонії передавалися місії РСФРР. Надалі працювало представництво в Литві, але це було тимчасово. Те, що залишилося за рамками протокольних постанов про ліквідацію дипломатичних місій, передає адресований Раковському лист повноважного представника УСРР у країнах Балтії Євгена Терлецького. «Виїжджаючи сюди, — писав Терлецький, — я не передбачав, що буду мати ще одну,

[62] Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 442.
[63] Там само.
[64] Якубовская С.И. Строительство союзного советского государства. Москва, 1960. С. 133–134.

найбільш важку і також дипломатичну роботу — встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом комісії НКЗС (Яків Ганецький у 1920—1921 рр. працював повпредом і торгпредом у Латвії, згодом — у центральному апараті Наркомату закордонних справ РСФРР — *С.К.*). По простоті своїй розраховував на певне сприяння, передусім політичне, а потім всіляке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувалася про "екстериторіальність" представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядковувати собі і т. д. Пропонувалися практичні засоби — не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом із тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівників прибалтійської політики, коли, разом із тим, є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах» [65].

Лист Терлецького доповнювався доповідною запискою заступника повноважного представника УСРР у Москві Якова Чужина в політбюро ЦК КП(б)У. «Відносини з представництвом РСФРР, — писав він 25 березня 1922 р., — найбільш ненормальні. У першій же зустрічі з повпредом т. Давтяном виявилася його точка зору на представництво УСРР як на цілком непотрібну витівку, тому що не тільки Україні, але й Росії в Литві нема чого робити. Цей погляд на наше представництво визначав, по суті, ставлення до нас з боку представництва РСФРР. Незважаючи на те, що ми домовилися працювати узгоджено, в контакті, весь час відчувалося поблажливо-недбале ставлення до нас. Виявилося, що представництво РСФРР не задовольняється тільки контактом у роботі, а домагається підпорядкування собі цілком, формально і по суті, українського представництва» [66].

Попри таке ставлення з боку росіян, пройнятих імперськими настроями (хоч Ганецького і Давтяна важко назвати росіянами), українське представництво в Литві виявило неабияку живучість. 5 квітня 1922 р. у Харкові було підписано, а 13 жовтня ратифіковано додатковий договір між Литовською демократичною республікою та УСРР [67]. Він розширював можливості співробітництва, але наприкінці року українське представництво в Литві було ліквідоване.

У квітні 1922 р. Німеччина й радянська Росія уклали в Рапалло мирний договір, який відіграв велику роль у налагодженні добросусідських відносин між двома країнами. У травні в Берліні почалися переговори заступника наркома закордонних справ РСФРР Максима Литвинова з німецьким урядом про поширення дії Рапалльського договору на Україну й республіки Закавказзя.

---

[65] Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921—1939). *Нариси з історії дипломатії України*. С. 443.

[66] Там само. С. 443—444.

[67] *Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва. 10—16 октября 1922 г.* Харьков, 1922. Бюллетень № 3—4.

Представник УСРР Володимир Ауссем поставив вимогу, щоб Німеччина виплатила 400 тис. марок, які заборгувала Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. Німці заявили, що ця вимога не відповідає умовам Рапалльського договору, який ліквідовував взаємні фінансові претензії сторін. Однак гостріше, ніж німці, відреагував Литвинов. Він телеграфував Г. Чичеріну про «обурливу вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Раковського» [68].

Як голова уряду, Х. Раковський опинився в незручному становищі в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною. Минали місяці, а центр не вирішував питання про українську місію в Стамбулі. На початку вересня 1922 р., коли в Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК КП(б)У спромігся на таке рішення: «Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника зі скороченим штатом. Доручити Яковлєву (заступник наркома закордонних справ Володимир Яковлєв був фактичним керівником наркомату — *С.К.*) про подробиці домовитися з Москвою» [69]. Після цього демаршу в Туреччині з'явилася українська місія.

Це був останній спалах активності українського уряду на міжнародній арені. Назрівало питання про об'єднання радянських республік у єдину централізовану країну. У жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У дав директиву згорнути апарат НКЗС УСРР.

10.5.

ВХОДЖЕННЯ УСРР У РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

28 грудня 1920 р. В. Ульянов-Ленін, Г. Чичерін і Х. Раковський підписали «союзний робітничо-селянський договір». За його зразком 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР із Білорусією, 4 березня — з Бухарою, 31 травня — з Грузією, а також низку угод із Вірменією. Разом із попередніми угодами (союзний договір із Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз із Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс [70]. Так виникла «договірна федерація» як форма існування декларативно незалежних радянських республік.

Однак «договірній федерації» не судилося довге життя. Керівники партії більшовиків вважали, що після громадянської війни треба узгодити форму існування «незалежних» національних республік, яка була суто декларативною, з їх реальним становищем та відносинами з РСФРР. Реальне становище характеризувалося жорстким управлінням із російського центру всією національною периферією. Іншими словами, вимагалося «автономізувати» національні радянські республіки, тобто зрівняти їх за статусом з автоном-

[68] Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. Москва, 1991. С. 73.

[69] Кірсенко М.В., Кульчицький С.В., Павлюк О.В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921—1939). *Нариси з історії дипломатії.* С. 444.

[70] Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ, 1937. С. 137—140, 152—153, 158—162, 166—167, 171—172.

ними республіками, які існували в складі РСФРР. Натомість деякі керівники більшовицької партії в республіках із незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Наприклад, Х. Раковського турбувало становище, коли російські наркомати, оминаючи республіканський рівень управління, безпосередньо зв'язувалися з підприємствами та установами в українських губерніях. Це ставило під сумнів доцільність існування харківського управлінського центру.

10 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б) з короткою доповіддю (частина делегатів збиралися вирушити на придушення повстання в Кронштадті) виступив нарком у справах національностей І. Сталін. Ті, хто чекав від нього конкретних пропозицій щодо вдосконалення взаємовідносин РСФРР із національними республіками, цього не дочекалися. Нарком навіть не став повторювати схвалених ЦК РКП(б) тез про чергові завдання партії в національному питанні, підготовлених власноруч, а просто послався на них. У тезах вказувалося:

«Досвід Росії в застосуванні різних видів федерації, з переходом від федерації, заснованій на радянській автономії (Киргизія, Башкирія, Татарія, «горці», Дагестан), до федерації, заснованої на договірних відносинах із незалежними радянськими республіками (Україна, Азербайджан) і з допущенням проміжних ступенів між ними (Туркестан, Білорусія), — цілком підтвердив всю доцільність і гнучкість федерації як загальної форми державного союзу Радянських Республік» [71].

Виступаючи в дискусії, Анастас Мікоян заявив, що доповідач не сказав нічого нового, і додав:

«По-моєму, національне питання тепер навіть не стоїть у площині здійснення національної свободи або державного оформлення націй, а стоїть виключно в площині проведення на практиці тих прав, які проголошені Радянським урядом, і в площині опрацювання певних форм політичного будівництва цих окраїн» [72].

Отже, цей «націонал», щойно призначений на посаду заступника наркома соціального забезпечення в російському уряді, натякав на те, що прийшла пора переходити від пустопорожніх декларацій до конкретики, яка відповідала б проголошуваним гаслам.

В обміні думками з приводу припинення дискусії (коли виступили тільки три, а записалися на виступ ще 29 делегатів) Микола Скрипник сказав: «Питання національне — важливе, наболіле; у вранішній доповіді т. Сталіна питання не було розв'язане в жодному разі, тому я вважаю за необхідне, щоб дискусія із цього питання була продовжена» [73]. Однак з'їзд проголосував за припинення дебатів.

З предметною критикою схвалених ЦК РКП(б) тез про чергові завдання партії в національному питанні виступив тільки Володимир Затонський. «Коли я читав тези т. Сталіна, — заявив він, — то, щиро кажучи, я дещо дивувався, навіщо це питання було поставлене на цьому з'їзді, в усякому разі, у тій формі, в якій воно поставлене в пред'явлених вами тезах. Ці тези ніби писалися

[71] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 701.
[72] Там само. С. 206.
[73] Там само. С. 210.

поза часом і простором». Обґрунтовуючи таку різку оцінку, Затонський торкнувся укладеного 28 грудня російсько-українського договору і заявив:

«Особисто я не знаю, в яких взаємовідносинах ми знаходимося тепер із РСФРР. Ми — ті, хто живе на Україні. Я особисто не розібрався остаточно. Що ж говорити про широкі маси! З укладенням останнього договору ми чи то перебуваємо у федерації, чи то не перебуваємо... Необхідно точніше визначити взаємовідносини частин федерації не тому, щоб збільшити чи зменшити права цих частин, — не в цьому суть, — а для того, щоб встановити точність і усунути ту плутанину, яка в нас є» [74].

З особливою силою Затонський заперечив таку тезу Сталіна: «Федерація Радянських республік є тією шуканою формою державного союзу, живим утіленням якої є РСФРР» [75]. У цьому висловлюванні він цілком обґрунтовано відчув замаскований заклик зрівняти статус незалежних радянських республік зі статусом автономних республік Російської Федерації:

«Нам необхідно витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно "російську", тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина товаришів на шкоду владі й на шкоду Радянській федерації» [76].

Наведені висловлювання дозволяють зробити беззаперечний висновок: у політбюро ЦК РКП(б) бажали деякий час підтримувати стан непевності у відносинах між РСФРР і незалежними конституційно радянськими республіками. «Договірна федерація» з невизначеними повноваженнями учасників була зручною формою взаємовідносин, дозволяючи центру непомітно прибирати до рук важливі об'єкти на периферії. У центрі розуміли, що втягнення незалежних республік у державні кордони РСФРР під гаслом «автономізації» не матиме популярності ні серед їхньої громадськості, ні навіть серед ретельно перевіреного на відданість Кремлю політичного керівництва.

Будучи «людиною центру», призначеною Леніним на найвищу посаду в окупованій Україні, Х. Раковський все-таки прагнув визначити власні повноваження в павутинні «договірної федерації». Як тільки стало зрозуміло, що X з'їзд РКП(б) під впливом Сталіна самоусунувся від конкретних рішень у національному питанні, він звернувся до центрального керівництва з пропозицією розпочати розробку загальнофедеративної конституції. На його думку, це був більш надійний спосіб підтвердити незалежний статус УСРР, ніж російсько-український договір, який заклав основи «договірної федерації». У Москві від пропозиції не відмовилися, бо не було причини, і делегували в утворювану конституційну комісію наркома юстиції Дмитрія Курського й члена Президії ВЦВК, заступника наркома внутрішніх справ Михаїла Владимирського. З українського боку членом конституційної комісії став Микола Скрипник.

Розбіжність думок щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» паралізувала справу. Доповідаючи про роботу

[74] Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 205.
[75] Там само. С. 184.
[76] Там само. С. 205, 206.

конституційної комісії в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, Раковський з іронією зазначив, що конституція все-таки буде опрацьована років через 200–300 [77].

Користуючись правом безпосереднього управління на всій території «договірної федерації», російські урядові органи й підвладні їм інститути та відомства впритул не бачили України. Прикладів безцеремонного ігнорування республіки з незалежним статусом було безліч. У принципових випадках українському уряду доводилося опротестовувати свавільні дії в ЦК РКП(б).

Особливо разючий приклад такої сваволі показала практика роботи Державної комісії з електрифікації Росії та створеного на її основі Держплану РСФРР. У відгуку Укрдержплану план електрифікації характеризувався так:

«План ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, або, говорячи точніше, за винятком Дніпробуду цікавився тільки Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, у ньому не знайшли відображення, причому зовсім не відобразилося ставлення до України як до економічного й політичного організму» [78].

Провідний експерт ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проєкту Дніпрогесу професор Іван Александров опрацював із групою співробітників схему нового економічного районування країни. Україну він поділив на два економічні райони — Південно-Західний з центром у Києві та Південний із центром у Харкові. Обґрунтовуючи поділ на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р., він вказав:

«Наша позиція під час створення автономних областей у теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав» [79].

Президія ВРНГ схвалила схему й запропонувала Держплану після обговорення в зацікавлених наркоматах представити її для законодавчого затвердження на Всеросійському з'їзді рад.

Дізнавшись про намір ВРНГ поділити Україну на дві частини, Раковський негайно звернувся до Леніна з гострим протестом і заблокував проходження проєкту Александрова у вищих законодавчих інстанціях. Комісія з районування на чолі з Михаїлом Калініним опрацювала й у квітні 1922 р. затвердила на Президії ВЦВК тези, в основу яких було покладено схему Александрова. Водночас вона підкреслила: «Залучення республік до утворення економічних областей має відбуватися на основі спеціальної угоди» [80]. Тим часом керівництво України офіційно внесло питання про схему Александрова в ЦК РКП(б) і домоглося такого рішення:

«Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. — *С.К.*), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам» [81].

---

[77] Кульчицький С.В. Форма і суть радянської державності. *Політична історія України. XX століття*. Т. 3. Київ, 2003. С. 177.

[78] Материалы Госплана Украины. Харьков, 1926. С. 12.

[79] Якубовская С.И. Строительство союзного советского государства. Москва, 1960. С. 108, 109.

[80] Вопросы экономического районирования СССР. Москва, 1957. С. 103.

[81] Якубовская С.И. Строительство союзного советского государства. С. 111, 112.

У цьому висновку «російських товаришів» містилася безодня успадкованої від імперської минувшини візантійщини. По-перше, вище партійне керівництво не виявило свого ставлення до підписаного Леніним і Чичеріним російсько-українського договору, обмежившись формулою «взяти до відома» щодо позиції української сторони. По-друге, у його інтерпретації складалося так, що українська сторона воліє підпорядковуватися московському центру не частинами, а всією республікою.

Президія Держплану РСФРР була задоволена такою резолюцією політбюро ЦК РКП(б). За її дорученням Александров улітку 1922 р. здійснив поїздку в Україну й заявив у Харкові, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Хоча зносини керівників центральних відомств напряму з губерніями й трестами України підривали значення органів влади в Харкові, їхня байдужість теж погано позначалася на республіці. Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнувань, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у «незалежної» республіки не могло бути, бо її позбавили прав на грошову емісію.

У 1922 р. процес перепідпорядкування найбільш важливих об'єктів на території України російським наркоматам прискорився. Відповідно почастішали протести з боку ЦК КП(б)У.

Свідомо порушуючи партійну дисципліну надто відвертими висловлюваннями, Х. Раковський заявив у політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській конференції (квітень 1923 р.):

«У нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі н.е.п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови Політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов Політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами» [82].

Характерно, що партконференція відреагувала на доповідь ЦК КП(б)У надто короткою й суто формальною резолюцією (яку склав сам Раковський як доповідач): «Заслухавши доповідь ЦК КП(б)У, VII Всеукраїнська партійна конференція відзначила велику практичну роботу, проведену за рік, визнає правильною і принципово витриманою політичну й організаційну лінію ЦК, спрямовану на зміцнення й згуртування організації» [83]. Реагувати на висловлену Раковським критику вищої партійної інстанції вона не могла.

Однак суть справи полягала не в схематизмі українсько-російського договору від 28 грудня 1920 р. Відбувався процес формування єдиного управлін-

[82] Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917—1938). *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. 1. Київ, 2004. С. 30.

[83] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1976. С. 218.

ського апарату за радянською лінією. Ним ставав центральний апарат РСФРР, який встановлював контроль над найбільш вагомими об'єктами в національних республіках. Але йому доводилося відвойовувати кожний окремо взятий об'єкт. Дисципліновано підпорядковуючись Москві за партійною лінією, у тому числі у рішеннях політбюро ЦК РКП(б) щодо перепідпорядкування об'єктів на своїй території російським відомствам, харківський субцентр влади міцно тримався за свою незалежність за радянською лінією. Декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним. Україна кісткою в горлі стояла у всіх керівників московських відомств. Один епізод на XI з'їзді РКП(б) у квітні 1922 р. ілюструє це з усією переконливістю.

У Донбасі в 1921 р. стався конфлікт між компартійною і господарською гілками влади. Керівник Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Георгій П'ятаков, який не зробив партійної кар'єри в Україні за присутності Раковського, не знайшов спільної мови з керівництвом Донецького губпарткому. У цій ситуації ЦК КП(б)У став на бік губпарткому, відправив П'ятакова у розпорядження ЦК РКП(б) і віддав його посаду голові Української ради народного господарства Власу Чубарю. Той був змушений, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут, де знаходилося ЦПКП, або у зворотному напрямку [84].

В. Ленін, який цінував адміністративні якості П'ятакова, засудив свавільні дії «українських товаришів». Він пам'ятав, як «товариші» скинули П'ятакова у 1919 р. з посади голови уряду, після чого йому довелося посилати в Україну свою людину — Раковського. Виступаючи 27 березня 1922 р. на XI з'їзді РКП(б) із політичним звітом ЦК, вождь відірвався від теми й кинув таку саркастичну репліку:

«Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас» [85].

Цю фразу негайно використав М. Скрипник, коли виступав в обговоренні звіту ЦК. Виправдовуючи характеристику українських цекістів як «народу хитрого», він зосередив критичну частину свого виступу на зміновіховцях-емігрантах, які стали закликати один одного до співробітництва з радянською владою, оскільки тільки вона здатна відродити імперську велич країни. Вістря критики спрямовувалося на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут російські емігранти своїх віх не змінювали, а відстоювали гасло білогвардійців про єдину й неподільну Росію. Скрипник все-таки дав зрозуміти, що його більше хвилюють не публіцистичні опуси емігрантів, а великодержавні тенденції в роботі центральних російських відомств на території України:

«Для мене має деяке показове значення мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання» [86].

---

[84] Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917—1938). *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. 1. Київ, 2004. С. 31.

[85] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 99.

[86] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 73.

Українські цекісти усвідомлювали загрозу «автономізації» своєї республіки, яка виходила з партійного центру. Усунення цієї загрози вони пов'язували не стільки з особистою позицією Леніна, який не бажав форсувати події, хоч не раз давав зрозуміти «українським товаришам», що не відділяє України від Росії. Більш важливо, як їм здавалося, встановити конституційні гарантії незалежного статусу національних республік у рамках «договірної федерації». З огляду на те, що робота конституційної комісії Курського — Владимирського — Скрипника зав'язла у суперечках, політбюро ЦК КП(б)У напередодні XI з'їзду РКП(б) зробило спробу конкретизувати російсько-український договір від 28 грудня 1920 р. як перший крок до майбутньої федеративної конституції. 11 березня 1922 р. з ініціативи Х. Раковського політбюро ЦК затвердило таку постанову:

«Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП у грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР у розумінні визначення та уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної й точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР. Цю постанову доручити підтримати на найближчому пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП» [87].

Щоб оцінити перебіг дальших подій, треба пам'ятати, що компартійно-радянська номенклатура в центрі розглядала національні республіки в їх стосунках із Росією у двох варіантах: або як автономні республіки в складі Російської федерації, або як ідентичні з Росією за своїм статусом незалежні держави. Третього варіанту, який з'явився у перебігу подій з ініціативи В. Леніна, тоді не існувало. Покладення провини за відстоювання варіанту з «автономізацією» на Сталіна, як це сталося в радянській історіографії після XX з'їзду КПРС, було немотивованим. Прибічниками втягнення незалежних національних республік у кордони Росії були всі вищі керівники компартійно-радянського центру.

У серпні 1922 р. у Москві була створена комісія оргбюро ЦК РКП(б) для підготовки проєкту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, І. Сталін, а також представники від національних республік. Україну репрезентував голова ВУЦВК Г. Петровський.

Найбільш активну роль у цій комісії відігравав Сталін, обраний у квітні генеральним секретарем ЦК РКП(б). У травні Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилилося значення генерального секретаря, який почав прибирати до рук партійний апарат. Сталін усунув від роботи в комісії представників національних республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника в оргбюро ЦК В. Куйбишева. Він власноручно підготував проєкт рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Проєкт передбачав входження республік до складу Російської федерації на правах автономних утворень.

[87] Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 284.

Розуміючи, що головна опозиція «автономізації» йде з України, генсек поспішив зблизитися з першим секретарем ЦК КП(б)У, яким із грудня 1921 р. став Дмитро Мануїльський. Сталіна Мануїльський цікавив ще і як людина високого інтелекту, здатна підвести теоретичну основу під будь-яке політичне рішення. На початку вересня 1922 р. цей випускник Сорбонни надіслав своєму патрону такі міркування з приводу проєкту рішення ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками»:

«Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати "національним" етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелося розв'язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу "Вандею". Зміна економічної політики внесла заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик "національним" питанням не цікавиться і більше брати участь у бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з'їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з'їзді в грудні» [88].

Майже два роки перед переведенням до партійного апарату Мануїльський працював наркомом земельних справ УСРР і чудово орієнтувався в політичних настроях українського селянства. Він не міг не розуміти, що якраз село, а не русифіковане місто, поставляло кадри для петлюрівської армії, що саме «селянська Вандея» у 1919 р. знищила в Україні радянську владу. Але ситуація в 1922 р. була вже іншою. Кремль заполонив Україну червоноармійцями неукраїнського походження, запровадив нову економічну політику, перші наслідки якої стали помітні в українському селі якраз у 1922 р., а в національній політиці повернувся до гасел, проголошуваних із кінця 1919 р. Отже, Мануїльський мав рацію, коли думав, не висловлюючи цього письмово, що українські громадяни, які вже призвичаїлися до реального, по суті — окупаційного режиму, не протестуватимуть тільки через те, що зникне декларативна незалежність їхньої республіки.

Під час зустрічей із хворим Леніним у Горках Сталін жодного разу не порушив питання про роботу комісії оргбюро ЦК. Він явно розраховував провести потрібне йому рішення про «автономізацію» незалежних республік через пленум ЦК РКП(б) до повернення Леніна в Москву. Про хід справи Леніна повідомив Раковський, який зустрівся з ним у Горках 25 серпня. Можливо, що Раковський узгодив свою тактику затягування роботи комісії оргбюро ЦК із Леніним, повернення якого в кремлівський кабінет очікувалося, залежно від вердикту лікарів, наприкінці вересня або на початку жовтня. В усякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим і його відхилили [89].

[88] Там само. С. 285–286.

[89] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. Київ, 1990. С. 189–190.

Існує недатована записка Леніна Сталіну з проханням доповісти, як вирішується в Центральному комітеті питання про взаємовідносини між радянськими республіками [90]. У відповідь Сталін надіслав 22 вересня лист, у якому ясно простежується його позиція щодо утворення союзної централізованої держави:

«Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність усякого порядку й повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи й роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність у загальноросійському масштабі. Одне з двох: *або* справжня незалежність і тоді — невтручання центру, свій НКВС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік; *або* справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внусправ, землеробства тощо...

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність із боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» [91].

Упродовж двох наступних днів відбулося засідання комісії оргбюро ЦК. Підготовлений Сталіним проєкт резолюції ЦК РКП(б) був прийнятий без істотних змін. Пропозиція Г. Петровського (який все-таки на засідання з'явився, на відміну від Х. Раковського) дозволити обговорення прийнятих рішень про «автономізацію» незалежних республік на бюро губпарткомів була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусії та Азербайджану. Генсек не бажав обговорення майбутньої резолюції пленуму ЦК РКП(б) у губкомах, не будучи впевненим у результатах, і розраховував використати авторитет ЦК для форсованого просування до поставленої мети [92].

Не з'явившись у Москві, Х. Раковський відреагував письмово на документ, ухвалений комісією оргбюро ЦК. «Замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка забезпечувала б усім однакові умови революційного будівництва, об'єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на основі рівноправ'я, даний проєкт проходить повз таке завдання, — писав голова

[90] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 655.
[91] *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 9. С. 198, 199.
[92] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. С. 190.

уряду УСРР. — Даний проєкт ігнорує, що Радянська федерація не є однорідною національною державою. У цьому відношенні проєкт резолюції є поворотним пунктом у всій національній політиці нашої партії»[93].

За розпорядженням Леніна помічник генсека 25 вересня передав у Горки проєкт резолюції пленуму ЦК РКП(б), розроблений у комісії оргбюро ЦК, і матеріали його обговорення на засіданнях комісії оргбюро 23 і 24 вересня. 26 вересня вождь написав лист Л. Каменєву для передачі членам політбюро ЦК. Розроблений у комісії оргбюро ЦК проєкт резолюції відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації — Російська й Закавказька разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. «Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом та нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи "незалежним", не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних* республік»[94].

Порівняємо ці кілька рядків, які представляли проблему створення централізованої багатонаціональної держави в новому ракурсі, із наведеною вище розлогою цитатою з листа Сталіна Леніну від 22 вересня. У такому порівнянні простежується докорінна різниця в підходах до відновлення попередньої імперії між верховним вождем більшовиків і його найближчим оточенням — вождями другого ешелону.

Ця різниця вперше проявилася навесні 1917 р., коли здійснювана керівниками більшовиків політична лінія істотно не відрізнялася від стратегії і тактики меншовиків. Після повернення з еміграції Ленін не без ускладнень добився згоди своїх соратників побудувати державу-комуну. Замість диктаторської влади, забезпечуваної самодержавною волею монарха, після двох державних переворотів у країні з'явилася диктатура партії більшовиків, що спиралася на ради як органи революційної самоорганізації народних низів. Окраїни, де під впливом національно-визвольного руху утворювалися демократичні держави, підлягали радянізації. Наслідком радянізації була поява владної вертикалі більшовицької партії, яка перетворювала сукупність конституційно незалежних радянських республік на єдиний державний організм.

Політична ситуація восени 1922 р. докорінно відрізнялася від весни 1917 р. Більшовики помилилися в розрахунках на світову революцію, але здобули контроль над переважною частиною колишньої Російської імперії. Виникла проблема об'єднання контрольованих ними радянських республік у централізовану країну. І тут Ленін знову опинився на самоті, протиставляючи свій інтелект і неймовірну політичну гнучкість керівній верхівці більшовицької партії. У партії утворилися табори, позиція яких визначалася посадами: «центровики» прагнули втягнути незалежні республіки в російські кордони, а «незалежні» (як їх іронічно називав Ленін) бажали зберегти конституційну самостійність своїх республік. У новій політичній ситуації вже не треба було протистояти національно-визвольному руху.

---

[93] Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917—1938). *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. 1. Київ, 2004. С. 35.

[94] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 201, 202.

У листі Сталіна Леніну від 22 вересня наводилося немало позірно переконливих аргументів про доцільність «автономізації» незалежних республік. Проте в ньому навіть натяку не було на присутність у системі влади диктаторської партійної вертикалі, яку Сталін контролював разом з іншими членами ЦК РКП(б). Більше того, у руках генсека завдяки його новій посаді зосередилася (як підкреслював у цей час Ленін) «необмежена влада». І тепер цю владу він використовував, щоб зламати опір місцевої компартійно-радянської номенклатури утворенню централізованої держави. Це була явно недалекоглядна тактика розв'язання національного питання, співмірна з гаслами білогвардійських генералів про відновлення єдиної й неподільної Росії. Така тактика не забезпечувала тривалого існування багатонаціональної держави-комуни.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б), для якого комісія оргбюро ЦК готувала проєкт рішення «Про взаємовідносини РСФРР із незалежними республіками», ухвалив формулу, запропоновану Леніним. Власне, одіозний проєкт оргбюро до пленуму ЦК навіть не дійшов, його зняв сам Сталін. Пленум ЦК утворив конституційну комісію, покликану визначити форму єдиного багатонаціонального державного утворення — «федерації другого поверху», як висловився Ленін. Комісія складалася з І. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. П'ятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників республік із незалежним статусом.

Було вирішено утворювати наркомати трьох типів — злиті, об'єднані й автономні. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території утворюваної федерації, незалежно від кордонів республік. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення.

У цій схемі слабкою ланкою були московські колегії. Ленін пропонував входження всіх наявних республік у новий державний союз «разом і нарівні». Це означало, що центр треба було б створити «з нуля», формуючи його структуру спільними зусиллями всіх республік. Насправді ж він створювався на базі управлінського апарату РСФРР. «Разом і нарівні» не виходило...

Ця особливість конституційного устрою мала два важливі наслідки. По-перше, Росія як республіка практично позбувалася свого владного центру. Він ставав загальнофедеративним або, як його стали називати, загальносоюзним. Доводилося відтворювати російський центр «з нуля». Раднарком РСФРР і його наркомати мусили очолювати політичні діячі другого і третього ешелонів, яких погано знали навіть у самій Росії. Державна партія, яка залишилася унітарним організмом, взагалі не утворила в Росії свого центру. Тільки в часи Нікіти Хрущова виникло так зване Бюро ЦК КПРС по РСФРР із малозначними функціями.

По-друге, Росія по радянській лінії ставала суперреспублікою, новою видозміною Російської імперії (по компартійній лінії вона була нею з моменту завоювання влади більшовиками). Провідна позиція її серед інших респуб-

лік проявлялася навіть у наскрізь популістській радянській лексиці, правда, не без частки лицемірства — «перша серед рівних».

Створювана владна конструкція була бездоганною за задумом тільки за наявності ефективного центру влади. Вона спиралася, як і попередня конструкція держави без власної назви (адже назвою не можна вважати термін «договірна федерація»), на партію, що володіла державним статусом і диктаторською владою. Втрата цією партією державного статусу (здійснена в роки горбачовської «перебудови») вибивала фундамент з-під загальносоюзної держави, загрожуючи її розпадом на складові елементи. Однак будівникам радянської держави таке не могло наснитися навіть у кошмарному сні[95].

Утворена жовтневим (1922) пленумом ЦК РКП(б) конституційна комісія ухвалила наскрізь фальшиву норму, яка «врівноважувала» втрату республіками статусу незалежності: кожна з них могла в будь-який час вийти зі складу загальносоюзної держави.

Цікаво, як на цю голослівну, не підкріплену механізмом упровадження норму, відгукнулися дві людини: вождь партії більшовиків В. Ленін, з одного боку, й український соціал-демократ, автор славнозвісної брошури «Ukraina irredenta» Ю. Бачинський, з другого.

Юліан Бачинський писав: «Ся суверенність поодиноких радянських республік є виразно зазначена в Союзній конституції, яка признає кождій республіці право на вільний вихід із сього Союзу»[96]. Він побачив у Конституції СРСР гарантію прав людини й повернувся у свою Україну, щоб згинути в сталінській катівні.

Перебуваючи в напівпаралізованому стані, В. Ленін міг тільки спостерігати, як його ідея побудови союзу республік, від початку поставлена ним же на залізобетонний фундамент компартійної диктатури, одягалася його соратниками в конституційні шати. Його прогноз на майбутнє був невтішний: «Дуже природно, що "свобода виходу з союзу", якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»[97].

Натомість висловлювання І. Сталіна на цю тему були оптимістичні. Виступаючи 23 квітня 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) із доповіддю про національну політику партії, він підкреслив:

«Всі республіки, у цьому випадку 4 республіки: Закавказзя, Білорусія, Україна і РСФРР, що увійшли до складу Союзу, однаковою мірою користуються благами Союзу й одночасно однаковою мірою відмовляються від деяких своїх прав незалежності на користь Союзу... Деякі ставлять суто схоластичне запитання: а що ж, після об'єднання чи залишаться республіки незалежними? Це запитання — схоластичне. Їхня незалежність обмежується, бо будь-яке об'єднання — це певне обмеження наявних прав у тих, хто об'єднався. Але тут елементи незалежності залишаються безумовно за кожною республікою,

[95] Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917—1938). *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. 1. С. 36.

[96] Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Берлін, 1928. С. 90.

[97] Ленін В.І. Останні листи і статті. Київ, 1989. С. 17.

тому що кожна республіка має право однобічного виходу зі складу Союзу. Ось де елементи незалежності, ось максимум незалежності в потенції, який у кожній із республік, що входять у Союз, залишається, і який вона може завжди здійснити» [98].

Проте не можна недооцінювати норму про право кожної союзної республіки на вихід із Союзу, яка зберігалася в сталінській Конституції СРСР 1936 р. і в усіх наступних загальносоюзних та республіканських конституціях. Гарантом цієї норми було не нове видання Російської імперії у вигляді Радянського Союзу, а диктатура державної партії. Коли партія втратила державний статус унаслідок здійсненої XIX конференцією КПРС конституційної реформи в червні 1988 р., багатонаціональна союзна держава почала розпадатися по периметру кордонів союзних республік. Автономні республіки, які не мали конституційного права на вихід, не змогли вийти зі складу Російської Федерації. Дві російсько-чеченські війни і загибель Ічкерії підтверджують це з усією переконливістю.

Жовтневий і грудневий (1922 р.) пленуми ЦК РКП(б) затвердили розроблений в апараті оргбюро ЦК порядок дій з утворення централізованої держави, який у радянській історіографії фігурував під назвою «об'єднавчого руху». 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати звернулися до інших незалежних республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення централізованої держави й запропонували скликати загальносоюзний з'їзд одразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. У російському радянському з'їзді, який відкрився в Москві 23 грудня, узяли участь представники всіх республік, обрані на своїх з'їздах делегатами Всесоюзного з'їзду.

29 грудня конференція повноважних делегацій РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР ухвалили в основному Декларацію й Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад, на якому з короткою доповіддю виступив Сталін. Він зачитав затверджені конференцією документи й заявив: «Пропоную прийняти їх із властивою комуністам одностайністю і вписати тим новий розділ в історію людства» [99].

Цей сталінський заклик започаткував історичний міф про утворення Радянського Союзу 30 грудня 1922 р. Насправді депутати діяли за затвердженим пленумом ЦК РКП(б) алгоритмом. Текст Декларації й Союзного договору з'їзд передав на обговорення до союзних республік. Після внесених поправок і узгодження спірних питань відбулася сесія ЦВК СРСР. 6 липня 1923 р. вона ввела в дію Декларацію й Союзний договір під спільною назвою «Конституція СРСР». 13 липня Президія ЦВК СРСР ухвалили відозву до всіх народів і урядів світу, в якій сповіщала про утворення СРСР і про те, що його вищі органи влади та управління почали роботу [100].

---

[98] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—23 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 483.

[99] Сталин И.В. Сочинения. Т. 5. С. 159.

[100] Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день календаря»: причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його реконструкції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 16. Ч. 1. Київ, 2007. С. 137—138.

Бадьора доповідь Сталіна на I Всесоюзному з'їзді рад 30 грудня суперечила листу, продиктованому Леніним 30 і 31 грудня. Цей документ увійшов в історію під назвою «До питання про національності, або про "автономізацію"». Вождь планував опублікувати його як статтю, однак через різке загострення хвороби не встиг зробити остаточного розпорядження. 16 квітня 1923 р. секретарка Леніна Л. Фотієва передала цей лист у політбюро ЦК. Він не був оприлюднений у ті часи, але делегати XII з'їзду РКП(б) ознайомилися з ним у делегаціях [101].

Заперечуючи ідею «автономізації», Ленін висунув власну формулу утворення СРСР, яка раніше в центрі нікому не спадала на думку. Проте, форсоване просування «об'єднавчого руху» в розробках очолюваної Сталіним конституційної комісії йому не сподобалося. Тому в цій статті присутні різні оцінки цієї історичної події. Диктувати лист другого дня він розпочав з такого твердження: «Слід залишити й зміцнити союз соціалістичних республік; щодо цього заходу не може бути сумніву». Проте лист починався з такого красномовного твердження: «Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно й досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік» [102].

Справжньої суперечності в обох твердженнях нема. Ленін лише радив не поспішати із централізацією всіх сфер життя по радянській лінії, оскільки по партійній лінії все було зацентралізоване від початку його власними зусиллями. Свою позицію він обґрунтовував цілком конкретно, пропонуючи розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР із тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового й дипломатичного, а у всіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Тут же він нагадував: «Треба мати на увазі, що дроблення наркоматів і неузгодженість між їх роботою у відношенні Москви та інших центрів можуть бути паралізовані достатньою мірою партійним авторитетом, коли його застосовуватимуть із хоч трохи достатньою обачністю і безсторонністю» [103].

Є очевидним, що Ленін на початку 1923 р. помітно більше покладався у взаємовідносинах між Росією і національними республіками на компартійну (поєднану з органами державної безпеки) гілку влади, ніж на радянську. Ця позиція істотно відрізнялася від його позиції 1919—1920 рр., коли він бажав встановлювати контроль за національними республіками насамперед по радянській лінії. У документах вождя не можна знайти пояснення такій зміні орієнтації. Але вона очевидна. У взаємовідносинах між Росією і національними республіками Ленін враховував насамперед український чинник. У 1919—1920 рр. ситуація в окупованій Україні не була сприятливою для Кремля, оскільки компартійно-безпековий компонент радянської влади залишався слабким. Доводилося покладатися передусім на військову силу, і республіку заполонила мільйонна російська армія. У 1921—1922 рр. ситуація

[101] Ленін В.І. Останні листи і статті. С. 73.
[102] Там само. С. 16, 21.
[103] Там само. С. 22.

радикально змінилася. Компартійно-безпекова складова російської влади в Україні істотно посилилася, що буде показано в наступних підрозділах. На неї вже можна було покладатися із цілковитою упевненістю. Саме тому централізовану багатонаціональну державу стало можливим будувати більшою мірою через не позначену в конституціях, тобто назовні малопомітну компартійну вертикаль, залишаючи в республіках нібито самостійні органи влади та управління по радянській лінії. Саме через це Ленін виявився рішучим противником «автономізації» національних республік, тобто пішов проти волі своїх недолугих соратників у центральному компартійному апараті.

Перша половина 1923 р. була позначена дискусіями про обсяг повноважень керівних органів між очолюваними Сталіним «центровиками» й радянськими керівниками в національних республіках, яких в Україні очолював Раковський. Українська компартійна гілка влади в цьому протистоянні участі не брала, її дії були паралізовані генсеком.

Х. Раковський із листопада 1922 р. перебував на міжнародній конференції в Лозанні. До Харкова він повернувся лише наприкінці січня 1923 р. й одразу зайнявся змістом Союзного договору в зовнішньополітичній площині. За його дорученням заступник наркома закордонних справ В. Яковлєв підготував 16 лютого доповідну записку під назвою «Положення про НКЗС СРСР у частині, які можуть викликати суперечки». Записка адресувалася ЦК КП(б)У, і Яковлєв розраховував на авторитет цього органу, працюючи в союзній комісії з вироблення положення про наркомати. У ній містилася пропозиція ввести до складу колегії НКЗС СРСР як заступника наркома представника від УСРР для оперативного вирішення в Москві українських дипломатичних завдань. Пропонувалося також, щоб кандидатури на посади повпредів СРСР у регіонах, де українські політичні та економічні інтереси переважали російські (були згадані балканські країни, Польща, Чехословаччина, Австрія), визначатимуться в Харкові. Ці пропозиції не пройшли в союзній комісії [104].

19 лютого політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про необхідність створення органу в системі верховного керівництва Союзу, який би гарантував рівноправність окремих членів Союзу. Йшлося, по суті, про побудову Центрального Виконавчого Комітету СРСР у вигляді двох палат. Конституція закріпила двопалатну структуру ЦВК СРСР у вигляді Ради Союзу й Ради Національностей. Рада Національностей утворювалася з представників союзних і автономних республік — по п'ять від кожної, та представників автономних областей — по одному від кожної. Тим часом Союзна Рада обиралася з'їздом рад із представників союзних республік пропорційно населенню кожної з них. Обидві палати ЦВК СРСР вважалися рівноправними. Законопроєкти, що надходили на розгляд ЦВК, набували сили закону за умови ухвалення їх обома палатами. Отже, статус Ради Національностей базувався на юридично зважених і нібито відповідних інтересам представлених у ЦВК націй. Інша річ, що верховний орган радянської влади штампував закони, що надходили як законопроєкти з іншої, компартійної гілки влади, яка теж називала себе радянською.

[104] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938 рр.). Київ, 2008. С. 189—190.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив «у радянському порядку» Конституційну комісію, очолену М. Калініним. Проте вона керувалася настановами, сформульованими Конституційною комісією ЦК РКП(б) на чолі з І. Сталіним. Як показувала робота генсека в конституційній комісії, він надавав очевидну перевагу загальносоюзним органам коштом інтересів національних республік. Це ж засвідчував текст «Тез у питанні про національні моменти в партійному й державному будівництві», які Сталін готував до XII з'їзду партії й виніс на обговорення пленуму ЦК РКП(б).

Пленум ЦК, що відбувся 21–24 лютого, поставився до тез обережно. Цекісти ввічливо прийняли тези за основу, але не дозволили їх оприлюднити для публічного обговорення. Було вирішено ознайомити з тезами Леніна, і якщо він вимагатиме їх перегляду, то скликати екстрений пленум ЦК [105].

Не маючи фізичних сил для перегляду тез, Ленін зателефонував 5 березня Троцькому й попросив його втрутитися в справу. Троцький зробив вагомі зауваження до тексту тез і разом із ними повернув їх Сталіну. «*Джерела великодержавної неуваги до національних особливостей окраїн, — вказував він, — не тільки в "кадрі старих партійних працівників російського походження у складі комуністичних організацій національних республік", але й у значної частини партійних працівників Московії… Мені здається абсолютно необхідним висунути на перше місце цю основу обох ухилів в національному питанні*» (підкреслення Сталіна — *Г. Єфіменко*) [106].

Далі Троцький акцентував увагу на такому: «*Треба також, на мою думку, ясно і точно вказати в тезах, що створення союзу соціалістичних республік було, без сумніву, сприйняте певною частиною центральної радянської бюрократії, як початок ліквідації національних і автономних державних організацій і областей*. Потрібно найбільш різко засудити таке розуміння *як імперіалістично-антипролетарське* і закликати Центральний комітет партії *суворо спостерігати за тим, щоб під прапором об'єднання комісаріатів не робилися спроби ігнорувати господарські або культурні інтереси національних республік*» (підкреслення Сталіна — *Г. Єфіменко*) [107].

Своїми каналами Сталін уже ознайомився з листом Леніна «До питання про національності або про "автономізацію"». Тому він з особливою увагою поставився до зауважень Троцького в тексті тез і в листі-відповіді, адресованому членам політбюро ЦК, назвав його поправки «безспірними» [108]. 24 березня доопрацьований варіант тез був опублікований газетою «Правда». У представлених з'їзду тезах стверджувалося, наприклад:

«Одним із яскравих проявів спадщини старого треба вважати той факт, що Союз Республік розглядається значною частиною радянських чиновників у центрі й на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого "єдиного-неподільного"».

---

[105] Двенадцатый съезд РКП(б). 17–23 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 878.

[106] Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день календаря»… С. 142.

[107] Там само.

[108] Там само. С. 143.

Тим часом Раковський намагався через український партійно-урядовий апарат проштовхнути на загальносоюзний рівень замість беззмістовних декларацій цілком конкретні пропозиції. 23 березня він поставив на розгляд політбюро ЦК КП(б)У питання «Про перенесення союзного НКЗС з категорії злитих наркоматів у категорію директивних». Таке рішення було затверджене й передане на розгляд політбюро ЦК РКП(б). Виступаючи із підсумковим словом на VII Всеукраїнської партконференції 7 квітня, Раковський поінформував про бажання зберегти республіканський наркомат закордонних справ. Оскільки в Москві не реагували на ці заяви, 12 квітня політбюро ЦК КП(б)У знову постановило: доручити Х. Раковському, Г. Петровському, М. Фрунзе і В. Чубарю поставити на політбюро ЦК РКП(б) питання про НКЗС [109]. Вони вже від'їжджали на XII з'їзд РКП(б) і, як члени ЦК партії, були більше авторитетні, ніж інші делегати від української партійної організації.

Розгляд національного питання на XII з'їзді РКП(б) розпочався 23 квітня доповіддю І. Сталіна. З величезною енергією він накинувся на великоруський шовінізм як на найбільш небезпечний у справі об'єднання народів і республік у єдиний союз. Однак не забув і про «націоналізм в окремих республіках», який гальмував їх об'єднання в один союз. М. Скрипник під час обговорення доповіді звернув увагу на «балансування» між великодержавним шовінізмом і націоналізмом пригноблених у минулому націй як спосіб виправдовування бездіяльності влади в галузі національних відносин [110]. Він мав рацію. Сталін демонстрував цим балансуванням навіть не бездіяльність, а досить активне перетягування владних повноважень із периферії в центр. Генсек повністю проігнорував найбільш актуальне питання про розподіл владних повноважень між загальносоюзними й республіканськими наркоматами.

Х. Раковський почав свій виступ із компліментів Леніну, який «своїм авторитетним словом гучно вдарив по нашій партії і показав їй, що вона в національному питанні робить фатальні помилки» [111]. Усім було зрозуміло, що він посилався на розісланий по делегаціях лист «До питання про національності, або про "автономізацію"». Та одне те, що цей документ напівпаралізованого верховного вождя не наважувалися відкрито називати у вищій інстанції диктаторської партії — на з'їзді, засвідчувало явну ненормальність у підходах РКП(б) до проблеми утворення централізованої багатонаціональної держави.

Далі Раковський розповів делегатам про ту практику взаємовідносин між центром і периферією, з якою він зіткнувся після повернення із закордонного відрядження:

«На Пленумі ЦК 24 лютого було постановлено: "Підтвердити в партійному порядку, що аж до появи нормальних союзних органів існуюча система взаємовідносин радянських органів залишається без змін". Це було у лютому, — значить без змін залишаються всі взаємовідносини. У березні ми опинилися

[109] Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень — липень 1923 р.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 119.

[110] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. С. 573.

[111] Там само. С. 576.

перед цілою серією законодавчих актів за підписом СРСР. Нам відповідають із Секретаріату ЦК, що союзний з'їзд Рад ухвалив, щоб функції союзного будівництва тимчасово були надані російському ЦВКу, в якому нема жодного націонала, жодна республіка не представлена, і який вирішує тепер питання про те, як треба розпоряджатися багатствами окремих республік» [112].

Передбачаючи, що повноваження майбутніх союзних республік будуть узурповані російськими органами, Раковський зробив таку практичну пропозицію на завершення своєї промови: «Треба відібрати від союзних комісаріатів дев'ять десятих їх прав і передати їх національним республікам» [113]. Однак з'їзд слухняно пішов за проблематикою сталінських тез і не став розглядати конкретні питання про взаємовідносини республік після того, як централізована держава стане реальністю.

Комісії українського уряду 19 травня підготували свій варіант «Договору про створення СРСР». 23 травня він розглядався на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УСРР. Ухвалений документ істотно відрізнявся від варіанту, підготовленого ЦВК СРСР. Загальносоюзними визнавалися лише три наркомати: військових і морських справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфу. Наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі позбавлялися статусу злитих. Український варіант передали на початку червня в конституційну комісію ЦВК СРСР [114].

Позиції Х. Раковського в протистоянні зі Сталіним були слабкі. Поки Ленін перебував при владі, голова Раднаркому УСРР надійно контролював обидві гілки влади в Україні. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому здавалося зручним — у приміщенні Раднаркому або навіть у його квартирі. Та незабаром після того, як у складі ЦК РКП(б) з'явився генеральний секретар, становище секретарів ЦК КП(б)У почало змінюватися. Коли в Москві вирішили перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського на постійну роботу у виконком Комінтерну, Сталін поставив у квітні 1923 р. на звільнене місце свою людину — Емануїла Квірінга, який працював секретарем Донецького губпарткому. Унаслідок цього Раковський втратив підтримку політбюро ЦК КП(б)У.

9—12 червня 1923 р. в Москві відбулася IV нарада відповідальних працівників республік і областей. Делеговані від України Х. Раковський, М. Скрипник і М. Фрунзе продовжили там свою боротьбу за збереження в складі українського уряду наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі. Сталін накинувся на Раковського як на голову конституційної комісії УСРР зі звинуваченням в конфедералізмі. Під його диктовку в резолюції наради записали:

«Українці пропонують НКЗС і НКЗТ перенести з розряду злитих до розряду директивних, тобто залишити ці комісаріати в республіках паралельно із НКЗС і НКЗТ Союзу, підпорядкувавши їх директивам останнього. Ця пропозиція неприйнятна, коли вважати, що ми дійсно творимо одну союзну державу, яка може виступати перед зовнішнім світом як єдине ціле» [115].

---

[112] Там само. С. 581.
[113] Там само. С. 582.
[114] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938). С. 192.
[115] Там само. С. 192—193.

20—22 червня 1923 р. відбувався пленум ЦК КП(б)У. Х. Раковський доповідав про роботу лютневого (1923 р.) пленуму ЦК РКП(б) з національного питання, М. Скрипник — про діяльність конституційної комісії ЦВК СРСР, Е. Квірінг — про підсумок IV наради відповідальних працівників республік і областей, що відбулася в Москві. Пленум проходив у напруженій атмосфері. Квірінг знав, що Сталін налаштований змістити Раковського з посади голови уряду. Під час роботи пленуму ЦК він дізнався, що тріумвірат, утворений у Москві в складі Сталіна, Зінов'єва і Каменєва, щоби політично ізолювати Троцького, затвердив рішення політбюро ЦК про призначення Раковського заступником наркома закордонних справ СРСР і повноважним представником СРСР у Великій Британії. Отже, Квірінгу потрібна була гостра резолюція пленуму ЦК КП(б)У, спрямована проти Раковського. Він домігся ухвалення резолюції з трьох пунктів. У третьому з них повторювалося звинувачення Раковського в конфедераційному ухилі, яке пролунало на IV нараді відповідальних працівників республік і областей у Москві. Обурений Раковський тут же видер із блокнота аркуш паперу й написав на ньому:

«Пленуму ЦК КП(б)У

Вбачаючи в третьому пункті резолюції із союзного будівництва несхвалення як роботи Раднаркому, так і спеціально моєї роботи з національного питання і проведення резолюції XII з'їзду партії, прошу прийняти мою відставку з посади голови Раднаркому України.

22 червня. Х. Раковський» [116].

ВУЦВК прийняв постанову про звільнення Х. Раковського від обов'язків голови Раднаркому УСРР і призначення на цю посаду В. Чубаря 12 липня 1923 р.

З усуненням Х. Раковського зникли перешкоди для об'єднання незалежних радянських республік у централізовану багатонаціональну державу за сталінським сценарієм. Однак первинний намір центрального компартійного керівництва надати Україні та іншим незалежним по радянській лінії республікам позбавлений ознак державності статус автономних республік РСФРР завдяки втручанню В. Леніна не здійснився. У новоствореній державі ці республіки дістали такий же державний статус, як і Росія. Це означало, що майбутня доля союзних республік пов'язувалася з існуванням не Росії як держави, а політичної партії.

Турбуючись про міцність багатонаціональної держави, зібраної більшовиками з уламків царської імперії, Ленін «зав'язав» її не на державі, від якої відверталися пригноблені нації, а на партії, яка проголошувала облудні гасла пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів. Отже, Ленін, а услід за ним його соратники, починаючи від Сталіна, не побачили небезпеки, «зав'язуючи» створювану ним державу-комуну на власній політичній партії. Тим самим вони закладали, самі того не усвідомлюючи, бомбу сповільненої дії під існування Радянського Союзу. Строки існування цієї країни ставали залежними від існування партії більшовиків на тому її етапі, коли вона володіла суверенною владою.

[116] Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: політичний портрет. С. 201.

10.6.

КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИЙ АПАРАТ У СИСТЕМІ ВЛАДИ

Створювана В. Леніним політична система називалася по-різному: радянська влада, робітничо-селянська влада, диктатура пролетаріату. У назвах фігурували або ради, як органи революційної самоорганізації народних низів, або пролетарські низи суспільства. Коли заходила мова про селян, як дрібних власників, то підкреслювалося, що носіями робітничо-селянської влади є пролетарські й напівпролетарські верстви села. Коли вожді більшовиків змушені були погодитися на «чорний переділ», тобто зробити дрібних власників пануючою верствою села, вони висунули гасло союзу робітничого класу й селянства, метою якого мусила бути соціалістична трансформація селян-власників, а простіше кажучи — позбавлення селян приватної власності.

Партія більшовиків, яка знаходилася під цілковитим контролем вождів, встановила в країні свою суверенну владу. Зливаючись в одну політичну силу з представленою радами державу, вона прибрала до рук або планувала прибрати в майбутньому під облудними комуністичними гаслами всю наявну в суспільства приватну власність на засоби виробництва. Вожді запевняли громадян, що суверенним носієм влади внаслідок пролетарської революції стали трудящі маси, а одержавлені засоби виробництва перетворилися на загальнонародну власність. Насправді більшовики встановили в країні політичну й економічну диктатуру, позбавивши суспільство влади й власності.

Створена в Росії й нав'язувана Україні система влади і власності не позначалася в конституційному полі. Нарком зовнішньої торгівлі РСФРР Леонід Красін, який був у минулому професійним революціонером, якось випадково зауважив на партійному з'їзді: «"Верхи" партії продовжують діяти як підпільна організація» [117]. Справді, вожді й керівники державної партії, здійснюючи диктаторські функції у кожній ланці адміністративно-територіального поділу, почувалися безпечно тільки в затінку радянських органів влади, які в кризових ситуаціях брали на себе хвилі народного гніву. Оргбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1922 р. спеціальною інструкцією обмежило до мінімуму коло осіб, яким надсилалися витяги з протоколів Центрального та інших комітетів. У діловодстві заборонялося посилатися на постанови партійних органів, які передували ідентичним постановам радянських і профспілкових органів [118]. На початку 1923 р. політбюро ЦК схвалило положення про порядок зберігання секретних постанов ЦК РКП(б), де запроваджена оргбюро ЦК норма фіксувалася як обов'язкова. Секретар ЦК РКП(б) В. Куйбишев спеціальним листом повідомив про це парткоми всіх рівнів [119].

---

[117] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 125.

[118] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 131.

[119] Пашин В.П., Свириденко Ю.П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. Москва, 1998. С. 99.

Відносини між двома каналами влади — партійними й радянськими — вождям доводилося регулювати «вручну». Працюючи над тезами до політичного звіту ЦК РКП(б) XI партійному з'їзду, В. Ленін залучив до цієї роботи В'ячеслава Молотова. Надсилаючи йому 23 березня 1922 р. план доповіді, вождь зазначав:

«Необхідно розмежувати далеко точніше функції партії (і ЦК її) і Радвлади; підвищити відповідальність і самостійність радпрацівників і радустанов, а за партією залишити загальне керівництво роботою всіх держорганів разом, без теперішнього надто частого, непопулярного, часто дріб'язкового втручання» [120].

На XI з'їзді РКП(б) з доповіддю про зміцнення і нові завдання партії 31 березня виступив Г. Зінов'єв. Якраз він й зупинився на обґрунтуванні положень Леніна про розмежування функцій партійних і радянських органів. З'їзд ухвалив по його доповіді таку резолюцію:

«Найбільш важливим завданням часу є встановлення правильного розподілу праці між партійними й радянськими установами, тобто розмежування прав і обов'язків тих і других. Уже VIII з'їзд РКП (1919 р.) у своїй резолюції з організаційних питань [...] підкреслив: "Змішувати функції партійних колективів із функціями державних органів, якими є Ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі... Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, *в рамках Радянської конституції*. Партія старається *керувати* діяльністю Рад, а не заміняти їх". XI з'їзд РКП підтверджує цю заяву з особливою силою. На черзі — величезне, вимагаюче багатьох років безустанної праці завдання відродження народного господарства. Це завдання можна розв'язати лише при встановленні правильних і здорових взаємовідносин між парторганізаціями й госпорганами. Якщо в 1919 р. партія підкреслювала, що таке змішування дало б згубні результати у воєнній справі, то в 1922 р. партія заявляє, що таке змішування дало б цілком згубні результати в галузі господарчій» [121].

Як бачимо, чіткий розподіл повноважень між двома гілками влади у винайденій Леніним і ніколи раніше не баченій в історії державотворення двоканальній системі влади був неодмінною умовою успішного функціонування держави-комуни як в ситуації війни, так і в післявоєнній відбудові. Інша річ — персональне опанування радянських органів представниками державної партії. Ленін і Троцький заохочували використання десятків тисяч царських офіцерів для розбудови Червоної армії під час громадянської війни. Так само Ленін, долаючи сильний спротив більшовиків, кинутих на господарський фронт у роки непу, залучав до розбудови народного господарства десятки тисяч безпартійних фахівців із дореволюційними дипломами. Однак відповідальні посади в радянській вертикалі влади посідали тільки члени правлячої партії. «Як правляча партія, — говорив Ленін на X з'їзді РКП(б) у 1921 р., — ми не могли не зливати з "верхами" партійними "верхи" радянські, — вони у нас злиті й будуть такими» [122].

---

[120] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 57.

[121] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 553.

[122] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 14.

У 1921–1923 рр. обидві російські гілки влади нарощували в окупованій Україні кількісний склад правлячої партії й одночасно – за допомогою червоноармійських частин і загонів державної безпеки здійснювали «радянське будівництво».

Розглядаючи динаміку чисельності КП(б)У, треба пам'ятати, що на ній позначилися масштабна демобілізація «партизованої» Червоної армії, яка почалася після укладення Ризького миру, а також жорстка чистка партії восени 1921 р. На початок 1921 р. в КП(б)У налічувалося 75 тис. осіб, а восени 1922 р. – 53,5 тис. Розподіл скороченої чисельності партійців у губерніях був такий [123]:

Донецька	10577
Харківська	8641
Київська	7016
Одеська	4388
Катеринославська	3700
Полтавська	3400
Запорізька	2566

В інших губерніях кількість більшовиків була зовсім незначною. Це істотно ускладнювало кадрові призначення і взагалі формування управлінського апарату. Ситуація дещо спростилася у зв'язку з проведенням першого етапу масштабної адміністративно-територіальної реформи, здійсненої у квітні 1923 р. Замість 102 повітів у республіці з'явилися 53 округи, замість 1989 волостей – 706 районів. Кількість сільрад скоротилася з 15 696 до 9307. Завдяки ліквідації повітових і волосних парторганізацій вдалося зміцнити парткоми в округах і районах. Однак сільською місцевістю більшовики майже не володіли. Довідка ЦК КП(б)У, розіслана в серпні 1925 р. у парткоми, засвідчує, що на початок 1924 р. у республіці функціонували тільки 1380 сільських партосередків (на 9,3 тис. наявних сільрад) із 13 800 більшовиками [124].

У 1920 р. місцевою владою в Україні володіли призначувані військовими комендатурами ревкоми. Кількість обраних населенням рад у сільській місцевості була незначною, і вони у своїй діяльності практично не відрізнялися від ревкомів. Досліджуючи цю тему, Іван Гошуляк справедливо вказував: «Така організація влади дозволяла центру більш ефективно контролювати ситуацію і здійснювати свою лінію. Та й діяльність виконкомів значною мірою теж мала "ревкомівський" характер. Перевибори вчасно не проводилися, стосовно виконкомів керівними органами нерідко практикувалася система бойових наказів, значна частина питань розв'язувалася не виконкомами, а їх президіями» [125].

---

[123] Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя, 2011. С. 223.

[124] Див.: Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003. С. 36.

[125] Гошуляк І.Л. Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні. *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 45–46.

Звіт наркомату внутрішніх справ УСРР V Всеукраїнському з'їзду рад (лютий 1921 р.) показав, що в Україні діяло 7 губернських, 46 повітових і 1131 волосних ревкомів, а також 5 губернських, 51 повітовий і 651 волосний виконком рад [126]. Отже, кількість очолюваних радами або ревкомами повітів була майже однаковою, а у волостях переважали ревкоми. Ситуація почала поступово змінюватися на користь рад після того, як Президія ЦВК РСФРР 8 лютого 1921 р. затвердила постанову «Про регулярні перевибори Рад і про скликання у встановлені строки з'їздів Рад» [127]. Організовуючи вибори сільських рад, харківський субцентр влади обмежив і без того невеликі їх повноваження, поділивши їх між сільрадами й організаціями незаможників.

Як вище зазначалося, чисельність членів КП(б)У на початку 1921 р. дорівнювала 75 тис., але більш ніж половина цієї кількості припадала на більшовиків, які прийшли в Україну в лавах Червоної армії. Різке скорочення республіканської партійної організації певною мірою компенсувалося залученням вихідців з інших партій, але більша їх частина виключалася з партії під час чисток.

Вихідці з інших партій мали можливість займати найбільш відповідальні посади. У середині 1923 р. секретарями семи губкомів УСРР були представники елітарного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи ленінської партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. Магідовим і боротьбистом І. Мусульбасом. 16 секретарів окружних парткомів із 48 (у чотирьох округах на той час ці посади залишалися незайнятими) вступили в РКП(б) з інших партій. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, бундівці та ін.), чверть — із партій українських соціал-демократів та українських есерів.

Подібна ситуація спостерігалася й у радянському апараті. Серед членів українського уряду було троє вихідців із меншовиків — В. Гуревич, В. Затонський і Ю. Рудий. Серед дев'яти голів губвиконкомів були двоє «некорінних» більшовиків — колишній боротьбист Г. Гринько і колишній есер К. Федотов. Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти й сім губземвідділів [128].

Найбільш активно з КП(б)У вичищалися не меншовики та есери російської національності, а вихідці з українських партій — боротьбисти, борбисти, укапісти або їхні попередники, які не зазнали партійної еволюції — українські соціал-демократи та есери. Більш активно вичищалися й українці серед корінних більшовиків, які вважалися потенційними носіями сепаратизму. Проте українських за національністю більшовиків у КП(б)У було небагато.

Оскільки державний апарат УСРР у своїх вищих ланках формувався виключно із членів РКП(б)-КП(б)У, він зберігав яскраві риси окупаційної влади. Станом на 1 січня 1923 р. питома вага росіян у складі наркоматів становила

---

[126] Див.: Фролов М.О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х — 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. С. 154.

[127] Сборник узаконений РСФСР. 1921. № 11. Ст. 72.

[128] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ, 2013. С. 104—105.

44 %, євреїв — 31,7 %, а українців — лише 13,2 % [129]. Попри компліменти, адресовані з Кремля українцям із кінця 1919 р., реальна українізація партійного й урядового апаратів УСРР розгорнулася, та й то з істотним гальмуванням, тільки після проголошення XII з'їздом РКП(б) політики коренізації влади.

Конфлікти між «центровиками» й «незалежниками» у вищих ешелонах компартійно-радянського режиму, якими супроводжувалося утворення Радянського Союзу, не суперечили тому, що московський центр і харківський субцентр влади являли собою певну цілісність. Вона досягалася тим, що більше десятка українських губпарткомів, з'єднаних у харківський субцентр, не відрізнялися за статутними правами від першого-ліпшого російського губпарткому. Керівники УСРР у спробах підвищити свій статус могли розраховувати тільки на членство в Центральному комітеті РКП(б).

У ЦК РКП(б), обраному VIII з'їздом партії в березні 1919 р. у кількості 19 осіб, КП(б)У була представлена тільки Х. Раковським. Кількість членів ЦК, обраних IX з'їздом партії у квітні 1920 р., не змінилася, але в ньому вже були два представники КП(б)У — Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв). Серед 25 членів ЦК, обраного X з'їздом партії в березні 1921 р., КП(б)У мала чотирьох осіб: Х. Раковського, Артема, Г. Петровського і М. Фрунзе. XI з'їзд партії у квітні 1922 р. обрав членами ЦК 27 осіб, у тому числі чотирьох з України: Х. Раковського, Г. Петровського, М. Фрунзе і В. Чубаря. Нарешті, XII з'їзд партії у квітні 1923 р. обрав Центральний комітет у кількості 40 осіб, серед яких п'ятьох з України: Х. Раковського, Г. Петровського, М. Фрунзе, В. Чубаря й Е. Квірінга. Обраний членом ЦК Д. Мануїльський із квітня 1923 р. почав працювати в Москві секретарем виконкому Комінтерну [130].

Щоб замаскувати окупаційний характер радянської влади в Україні, В. Ленін старався надати їй певне національне забарвлення. Він наполіг на тому, щоб такі відомі в його оточенні більшовики українського походження, як М. Скрипник і Г. Петровський, були відряджені в Україну. Не заперечив він і проти того, щоби під час переговорів про самоліквідацію партії боротьбистів її впливові лідери О. Шумський і В. Еллан-Блакитний посіли відповідальні посади в більшовицькій партії.

Однак політика вождя більшовиків у національному питанні була такою ж, як і в інших сферах, пов'язаних із формуванням його системи влади і власності. Адресована громадськості форма, включно з термінологією, докорінно відрізнялася від суті здійснюваної політики. Прикриваючись турботою про національні права трудящих мас, Ленін змусив українських цекістів розділити владу з лідерами «дрібнобуржуазних» партій, які перейшли на радянську платформу. Та його дійсне ставлення до вихідців із партії боротьбистів переконливо проявилося в їх подальшій долі. Під час самоліквідації УКП(б) в 1920 р. в КП(б)У перейшло майже 4000 боротьбистів, а після чисток, як показав перепис 1922 р., їх кількість зменшилася до 118 осіб. Республіканська партійна організація, яка була за національним складом російсько-єврейською, такою і залишилася.

---

[129] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938 рр.). С. 76.
[130] Деятели СССР и революционного движения России. Москва, 1989. С. 822—823.

Виступаючи 23 квітня 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) з доповіддю про національні моменти в партійному й державному будівництві, І. Сталін прагнув урівноважити обмеження повноважень союзних республік на користь центральної влади посиленням уваги центру до національних проблем неросійського населення. Під час обговорення доповіді Сталіна Н. Бухарін торкнувся українського питання, на якому доповідач не бажав загострювати увагу. Головний теоретик партії (зрозуміло, після Леніна, який через хворобу не був учасником з'їзду) розкритикував політичну ситуацію, яка склалася в Україні. Попри обережність у формулюваннях, він висловив те, що бажав висловити:

«Особливо важке національне питання там, де в нас нема достатнього національного ядра. На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання полягає в роботі серед українців, і саме тому дуже часто на Україні частина наших товаришів із такою енергією, з такою скаженістю бореться проти українського націоналізму. Їм для правильної політики треба було б перевчитися. Якби ми бажали нести відповідальність за долю країни, ми повинні зрозуміти, у чому тут справа, і маємо докласти всіх зусиль, щоби проти таких тенденцій виступити якнайгостріше» [131].

У доповіді Сталіна на XII з'їзді РКП(б) неодноразово лунав адресований усій партії заклик зробити все, щоб радянська влада стала «рідною» для трудящих мас національних республік. Цим генсек опосередковано визнавав, що диктатура вождів РКП(б) була для них не «рідною», а окупаційною. Зняти тавро окупаційності він планував мовною реформою. Йому здавалося, що проблема зникне, якщо партійні організації національних республік заговорять із місцевим населенням його мовою.

Добитися цього в Україні було непросто, враховуючи російсько-єврейський склад КП(б)У. Треба було змусити місцевих більшовиків заговорити українською мовою або замінити їх тими, хто міг би це зробити. В усякому разі, центральному компартійно-радянському апарату треба було взяти КП(б)У під невсипущий контроль.

Якраз це Сталін і почав робити, коли став генеральним секретарем ЦК РКП(б). У звіті з організаційної роботи за період, що починався з квітня 1922 р., секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь визнав необхідним поділитися з однопартійцями таким спостереженням: «З деякого часу, приблизно з травня — червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети» [132].

Лебідь був родоначальником «теорії двох культур», яка здобула прихильність українського партійно-радянського апарату. Він твердив, що російська мова й культура пов'язані в Україні з містом і «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська мова й культура — із селом і «відсталим» селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебедя, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови й культури. Полемізуючи з ним, Х. Раковський на XII з'їзді РКП(б) вказав, що не виключає можливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необ-

[131] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 612.

[132] Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 234.

хідної чутливості й розуміння національного питання. Болгарин за національністю, голова українського уряду критикував малороса Лебедя, не називаючи прізвищ. Собі на допомогу він залучив Н. Бухаріна, який визнав прорахунки партійного керівництва в національному питанні й сказав про це на партійному з'їзді (теж прямо не називаючи Бухаріна на ймення: «авторитетний товариш, автор "Азбуки комунізму"») [133].

До речі, Лебідь був відвертим прихильником сталінського курсу на посилення контролю за КП(б)У з боку центрального партійного апарату. У згаданому звіті з організаційної роботи за 1922—1923 рр. він дозволив собі такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, й абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинно бути максимально централізоване» [134].

Натомість Х. Раковський ще до утвердження Сталіна на посаді генсека намагався побудувати відносини між партійними центрами Москви й Харкова за принципом організаційно відособлених радянських центрів. На початку квітня 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Фелікса Кона із завданням проштовхнути проєкт утворення українського відділу при ЦК РКП(б). Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах із партійним центром. Український відділ міг би інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який головував в оргбюро ЦК РКП(б), відмовив українським більшовикам у цьому [135].

Повторну спробу домогтися «особливих відносин» із партійним центром зробив роком пізніше заступник голови Раднаркому УСРР Михаїл Фрунзе (Раковський у цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро ЦК КП(б)У взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для роботи в Комінтерні Ф. Кона. 10 квітня 1922 р. політбюро звільнило його від роботи (у цей час він обіймав військову посаду), але призначило офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б). Сталін заявив Фрунзе, що республіканська партійна організація не може засновувати посаду постпреда при партійному центрі. Тоді 28 квітня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таку протокольну постанову: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП» [136].

Процеси, які відбувалися в центральному партійному апараті, серйозно тривожили В. Леніна. За його відсутності в ЦК РКП(б) на передній план висувалася фігура Л. Троцького. Тому в політбюро ЦК оформилася «трійка» в складі Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та І. Сталіна, щоб ізолювати цього «вождя світового пролетаріату» від ухвалення політичних рішень. Користуючись впливом на партійні організації, які мали право обирати делегатів на XII з'їзд

[133] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 576.
[134] Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 236.
[135] Там само.
[136] Там само. С. 237.

РКП(б), Сталін робив усе можливе, щоб обрані делегати ставали його прибічниками. Тобто сформований з'їздом склад Центрального комітету мусив би співчувати йому, а не Троцькому. Отже, процес узурпації генсеком владних повноважень партійних комітетів торкнувся й самого Центрального комітету.

Напередодні XII з'їзду суперники в політбюро ЦК РКП(б) ще не були готові оприлюднювати свої суперечки. У губкоми партії вони розіслали написане Троцьким повідомлення про те, що між членами ЦК панує злагода. Вибори на з'їзд відбувалися в спокійній атмосфері. Генсек під час виборів діяв «тихою сапою», впливаючи, де йому вдавалося, на персональний склад делегатів.

На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала з'їзду, теж намагалися продемонструвати міцність «колективного керівництва» партією і державою. Відкриваючи партконференцію 4 квітня 1923 р., Г. Петровський сказав: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва» [137].

Однак Ленін бачив, що протистояння Троцького і Сталіна загрожує розвалити систему влади, створювану ним від 1917 р. Звертаючись 23 грудня 1922 р. до делегатів майбутнього з'їзду, він запропонував збільшити чисельність Центрального комітету до 50—100 осіб (ЦК, обраний XI партз'їздом, налічував 27 осіб). На його думку, кількаразове збільшення чисельності вищого партійного органу могло запобігти розколу, який за його відсутності загрожував партії [138]. Ця пропозиція була реалізована, але не принесла очікуваного ефекту. Збільшення кількості членів Центрального комітету, на підбір яких впливав генеральний секретар, не могло підірвати позицій Сталіна.

23 січня Ленін продиктував статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», негайно опубліковану газетою «Правда». Він пропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися в середньому не частіше, як раз на два місяці, на партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. ЦКК він пропонував з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робселькінспекції й поповнити склад довиборами на з'їзді нових членів із робітників і селян. «Обирані, — підкреслював він, — повинні пройти таку саму перевірку в партійному відношенні, як і звичайні члени ЦК, бо обирані повинні будуть користуватися всіма правами членів ЦК. З другого боку, Робселькінспекція повинна бути зведена до 300—400 службовців, особливо перевірених щодо сумлінності й щодо знання нашого держапарату» [139].

Складалося нібито так, що розширення ЦК і ЦКК за рахунок не апаратної частини партії й наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції обмежували компетенцію неформальних центрів влади, які утворилися в Центральному комітеті — політбюро, оргбюро й секретаріату. За нових умов, як Ленін сподівався, ці неформальні центри втрачали б право самостійного розв'язання питань. За ними залишався б тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференцій. Двомісячний інтервал

[137] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 110.

[138] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 328.

[139] Там само. С. 364.

між конференціями давав змогу розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це робилося на партійних конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

Ось тільки хто мусив перевіряти сумлінність кандидатів у члени ЦКК «з робітників і селян»? Хто мусив підбирати службовців Робсельінспекції, «особливо перевірених щодо сумлінності й щодо знання нашого держапарату»? У партії, побудованій самим Леніним на засадах «демократичного централізму», цим могло займатися тільки організаційне бюро Центрального комітету на чолі з генеральним секретарем...

Компартійно-радянський апарат зустрів рекомендації верховного вождя зі звичною покірливістю навпіл із захопленням. Проте, навіть керівники апарату не дуже розуміли, як втілювати ці рекомендації в життя. Зрозумів лише Сталін, який у наступні роки успішно використовував об'єднані пленуми ЦК і ЦКК ВКП(б) для розправи з опозиціонерами. Ось уривок із листа командувача військами Північно-Кавказького округу К. Ворошилова Сталіну від 1 лютого 1923 р.:

«Статтю Ілліча прочитав 4 рази. По суті з Іллічем згодний, боюсь тільки, що багато хто, навіть "старики", не зрозуміють Ілліча. Конструкція, що висувається І., дещо громіздка й не зовсім стрункa, але, очевидно, І. вирішив у корені змінити порядок управління і партією, і, частково, державою. Дуже хотів би знати твою думку й думку інших із цього питання. Якщо знайдеш вільну хвилинку, черкни про це десяток слів. Т. Зінов'єв, що тут проїжджав, сказав, що не зрозумів статті І.» [140].

Хтось Леніна не зрозумів, хтось не побажав зрозуміти, щоб не втратити владу. Пропозиція про збільшення чисельного складу ЦК РКП(б) була реалізована, але за рахунок апаратників, а не робітників. ЦКК була об'єднана з Робсельінспекцією і збільшилася кількісно, але за рахунок тих же апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Неформальні підрозділи Центрального комітету — політбюро, оргбюро й секретаріат зберегли всю владу, яку мали раніше.

Восени 1923 р. Л. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до втрати ним політичних позицій у партії. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, у якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися з Троцьким, подали заяву в політбюро ЦК РКП(б), в якій давали більш розгорнуту характеристику становища в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні: В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко та ін.

У заяві 46 підкреслювалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних згори професійних функціонерів і партійну масу, яка не бере участі в суспільно-політичному житті. Противники Сталіна стверджували, посилаючись на досвід виборчої кампанії

[140] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 112.

делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно підбирає склад конференцій і з'їздів, у результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату [141].

Однак Троцький та його послідовники зверталися до верхівки, яка не співчувала демократизації партійного життя, явно не сумісній із диктатурою партії в суспільстві. Усі розуміли, що Троцький виступив проти Сталіна тільки тому, що захищав своє становище в партійному керівництві. Раніше його влаштовувало всевладдя партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше, наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, яка передувала з'їзду.

На противагу опозиціонерам М. Скрипник мав мужність, не переслідуючи особистих цілей, викрити тривожні тенденції в партійному житті ще перед з'їздом, у квітні 1923 р., під час обговорення доповіді Д. Лебедя з організаційних питань на VII конференції КП(б)У. Відзначаючи бюрократичне закостеніння партії, він вказував на причину:

«У нас партійні конференції — губернські, повітові та всеукраїнські — усе більше й більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52 % всіх членів губернської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні» [142].

Оргбюро ЦК РКП(б) влаштувало обговорення листа Л. Троцького й «заяви 46» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою такого обговорення повинно було стати засудження опозиційних документів. 22 жовтня 1923 р. в Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У за участі наявних у столиці членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, членів ЦКК, секретарів деяких губернських контрольних комісій, членів бюро Харківського губпарткому та інструкторів Центрального комітету. Усього набралося 44 керівних працівників республіканської партійної організації. На порядку денному стояло тільки одне питання: внутрішньополітичне становище у зв'язку з листом Л. Троцького й «заявою 46».

У резолюції щодо доповіді М. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів — як спроби створити кризу в партії й оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію було подано 26 голосів, утрималися троє (голосували члени й кандидати в члени ЦК, члени ЦКК КП(б)У). Нарком внутрішніх справ УСРР Іван Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію такого змісту: «Питання про незгоду між групою Троцького і політбюро ЦК РКП випливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби» [143].

---

[141] *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 6. С. 190.

[142] Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності. *Політична історія України XX століття*. Т. 3. С. 187.

[143] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 239—240.

14 грудня в Харкові відбулося повторне засідання з цього питання з вужчим складом учасників-членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була підтримана голосами всіх присутніх, за винятком одного. Проти голосував знову Ніколаєнко. За кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на наркома, якому підпорядковувалася міліція, партійне стягнення зі звільненням від роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкет у районній міліції». І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення розглянуло та затвердило політбюро ЦК КП(б)У [144]. Доля наркома, який насмілився підтримати Троцького, повинна була послужити уроком для решти.

Остаточна поразка Л. Троцького стала очевидною в січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил у партії» і запропонувала Центральному комітету РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції X з'їзду «Про єдність партії», який давав право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність.

10.7.

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ НЕПУ

В. Ленін реалізував народжену в його голові й замасковану марксистською термінологією систему влади з великою гнучкістю. Він враховував історичні традиції й фізичний стан російського суспільства, його психологічний настрій і готовність сприймати облудні гасла, під якими приховувалися співзвучні його програмі протилежні цілі. Здійснюваний ним силовий тиск на суспільство іноді межував із геноцидом. Однак, коли «опір матеріалу» виявлявся надто сильним, вождь відступав — інколи вчасно, іноді під тиском ним же розв'язаної кризи, щоби просуватися, як він підкреслював, обхідним шляхом і діяти тихою сапою. У плані промови про заміну продрозверстки натуральним податком Ленін схарактеризував свою аграрну політику як прагнення затиснути петлю на шиї селянина, а тимчасовий відступ від неї — як послаблення тиску петлі: «Можна ще зробити "вірьовку" більш вільною, не розриваючи її, "відпустити полегше!"» [145]. Зрозуміло, що в самій промові він не озвучив цей художній образ.

Допускаючи лібералізацію економічного життя після скасування продрозверстки, Ленін попереджав соратників, що неп не має супроводжуватися реальною лібералізацією суспільно-політичного життя. У листі до Л. Каменєва в березні 1922 р. він зауважив: було б величезною помилкою думати, що неп поклав край терору. «Ми ще повернемося до терору й до терору економічного», — пообіцяв він [146]. Тоді ж у записці до наркома юстиції Д. Курського вождь схарактеризував основні напрями силового впливу на громадян,

[144] Там само. С. 240.
[145] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 344.
[146] Там само. Т. 44. С. 412.

що опиралися своїми діями або бездіяльністю побудові ладу, який він називав соціалізмом:

«Посилення репресії проти політичних ворогів Радвлади й агентів буржуазії (особливо меншовиків і есерів); проведення цієї репресії ревтрибуналами й нарсудами в найбільш швидкому і *революційно-доцільному* порядку; обов'язкове проведення ряду *показових* (щодо швидкості й сили репресії; щодо *роз'яснення* народним масам, через суд і через пресу, значення їх) процесів у Москві, Пітері, Харкові та кількох інших найважливіших центрах; вплив на нарсуддів та членів ревтрибуналів через партію в розумінні поліпшення діяльності судів і посилення репресії; все це треба проводити систематично, уперто, наполегливо, з обов'язковою звітністю» [147].

Домагаючись ефективної роботи органів державної безпеки, Ленін не покладався на «жовтневих» більшовиків. На чолі регіональних відділень цих органів ставили, як правило, професійних революціонерів. Від грудня 1919 р. ЧК і Особий відділ УСРР очолив учасник революції 1905–1907 рр., з 1918 р. – член колегії ВЧК Василій Манцев. У вересні 1923 р. головою ДПУ УСРР і повноважним представником ОДПУ по УСРР став член більшовицької партії з 1915 р. (раніше – меншовик) Всеволод Балицький. Своєю посадою на чолі українських чекістів Балицький був зобов'язаний Сталіну, якого підтримував відтоді, як той став генсеком.

Головами губернських ДПУ у 1923 р. працювали: у Волинській губернії – Петро Івонін (партстаж з 1917 р.), Донецькій – Карл Карлсон (1905), Катеринославській – Петро Онищенко (1913), Одеській – Леонід Заковський (1913), Подільській – Ізраїль Леплевський (1919), Полтавській – Ернст Лінде (1917), Харківській – Семен Западний (1917), Чернігівській – Віктор Заборенко (1914). Вихідців з інших партій тут не знаходимо, за винятком Балицького. Це давало додаткову гарантію того, що «караючий меч» служитиме інтересам правлячої партії [148].

Ігнорування вихідців з інших партій було не єдиною особливістю призначення чекістів на командні посади у ВУЧК-ДПУ УСРР. Фелікс Дзержинський, який контролював кадрову політику в основній сфері своєї діяльності, намагався мінімізувати залучення етнічних українців. За даними на початок 1922 р. 16 з 18 найважливіших посад у верхівці ДПУ УСРР належало росіянам [149].

Розгортаючи оперативно-розшукову діяльність, чекісти мусили створити щільну мережу інформаторів. У березні 1921 р. Ф. Дзержинський запропонував голові ВУЧК В. Манцеву створити при правліннях профспілкових організацій робітничі групи сприяння, так звані «трійки» в складі двох представників від профспілок і одного від органів ВЧК. Такі групи отримали повноваження притягати співробітників до різних видів відповідальності – від дисциплінарної до кримінальної [150].

---

[147] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 396–397.

[148] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 128.

[149] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938). С. 76.

[150] Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). Київ, 2016. С. 358.

Політбюро ЦК РКП(б) затвердило 22 березня 1922 р. постанову «Про бюро сприяння ДПУ при кооперативних і господарських організаціях». Постанова не тільки поширила на всю країну досвід українських чекістів, але й розширила до крайніх меж організації, зобов'язані допомагати органам державної безпеки. До завдань «бюро сприяння» входило складання політичних характеристик на всіх працівників кожної установи. Члени бюро, за вказівкою ДПУ, заповнювали на кожного потенційного члена «антирадянських партій» або на того, хто розглядався як «контрреволюційний елемент», спеціальну секретну анкету й спостерігали за його поведінкою на робочому місці. Двічі на місяць бюро направляло зведення про стан у колективі, а також «сприяло в оформленні на службу секретних співробітників органів ДПУ» [151].

В. Ленін особливо наполягав на виявленні «руйнівної діяльності» на виробництві колишніх меншовиків та есерів [152]. Виконуючи такі вказівки, секретар ЦК РКП(б) В. Молотов розіслав 4 червня 1922 р. всім губпарткомам циркуляр «Про заходи боротьби з меншовизмом». У ньому підкреслювався обов'язок усіх членів партії негайно надавати органам ДПУ дані про відому їм роботу есерів та меншовиків, а також розпочати «в порядку партійного керівництва професійними, кооперативними, радянськими і господарськими організаціями систематичне вилучення їх із профспілок, споживчої кооперації, трестів, страхових органів і т. п.» [153].

У наказі ВЧК від 8 січня 1921 р. «Про каральну політику надзвичайних комісій» формулювалася тактика «боротьби з контрреволюцією в нових політичних умовах», коли відкрите протистояння між різними політичними силами припинялося. «Повстання повинні придушуватися нещадно, бандитські зграї належить просто знищити, — підкреслював Дзержинський, — але боротьба з підпільними організаціями есерів, які готують повстання або терористичні акти, вишукування політичних та економічних шпигунів потребує витончених прийомів роботи, внутрішнього освідомлення і т. п.» [154].

Наказом по ОДПУ від 14 листопада 1922 р. сексоти (секретные сотрудники) були поділені на три категорії: агент зовнішнього спостереження (штатний сексот по лінії оперативного відділу); інформатор (завербована або спеціально введена в організацію, установу, контору особа для висвітлення настроїв — по лінії інформаційного відділу); інформатор (завербована або введена в антирадянську організацію особа для добування відомостей по лінії секретного або розвідувального відділів) [155]. Інформатори, залучувані під примусом із «класово чужого середовища», називалися «освідомлювачами» (осведомителями). У кожного оперативного працівника ВЧК формувалася власна мережа сексотів, яка поставляла необхідну інформацію.

Перехід до непу викликав у суспільстві сподівання на те, що радянська влада відмовиться від одіозних чекістів, заплямованих кров'ю з ніг до голови. Прислухаючись до таких настроїв, Ленін розумів, що треба продемонструвати

---

[151] Там само.
[152] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 221; т. 44. С. 412.
[153] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 158.
[154] *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2. С. 86, 89.
[155] Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. Москва, 2003. С. 27.

готовність переглянути функції й повноваження ВЧК. Це питання він поставив на розгляд політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. і під час обговорення сформулював шість пропозицій, які лягли в основу ухваленого політичного рішення:

- звузити компетенцію ВЧК;
- звузити право арешту;
- призначити місячний термін для загального проведення справ;
- посилити суди;
- обговорити питання про зміну назви;
- підготувати й провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень [156].

Чутки про те, що політбюро ЦК РКП(б) розглядало питання про реформу, негайно поширилися в партії й в органах державної безпеки. Знаючи про те, що серед чекістів панують демобілізаційні настрої, Ленін у звітній доповіді про діяльність ВЦВК і Раднаркому, з якою виступив 23 грудня 1921 р. на IX Всеросійському з'їзді рад, заявив коротко і просто: «Без такої установи влада трудящих існувати не може» [157]. Водночас він визнав необхідність реформи органів державної безпеки і схарактеризував її основний напрямок: «Необхідно піддати ВЧК реформі, визначити її функції та компетенцію й обмежити її роботу завданнями політичними» [158].

28 грудня з'їзд рад за доповіддю Леніна ухвалив резолюцію, в якій відзначалося: «З'їзд Рад доручає Президії Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету в найкоротший строк переглянути положення про Всеросійську надзвичайну комісію та її органи в напрямку їх реорганізації, звуження їх компетенції й посилення начал революційної законності» [159].

У постанові з'їзду рад йшлося про реорганізацію ВЧК. Тим часом 23 січня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) запропонувало такий текст постанови ВЦВК на виконання резолюції з'їзду рад:

«1. Всеросійську надзвичайну комісію в справах боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами ліквідувати.

2. Усі справи про злочини, спрямовані проти радянського ладу, розв'язуються в судовому порядку революційними трибуналами або народними судами.

3. У складі НКВС створити Державне політичне управління при НКВС, що діє на підставі окремого положення, під головуванням народного комісара внусправ і призначуваним Раднаркомом його заступником» [160].

6 лютого 1922 р. ВЦВК затвердив декрет «Про ліквідацію Всеросійської надзвичайної комісії і правила здійснення обшуків, виїмок і арештів». При НКВС створювалося Державне політичне управління (ДПУ), а на місцях — політичні відділи при губвиконкомах. Декрет підкреслював, що судово-слідчі функції не входять до повноважень ДПУ, його завдання обмежувалися «політичною охороною» та охороною державних кордонів. Будь-яка людина, заарештована ДПУ, мусила або бути звільненою, або її справа передавалася

[156] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 547.
[157] Там само. С. 313.
[158] Там само. С. 314.
[159] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). Москва,1975. С. 545.
[160] Там само. С. 549.

до суду. Тримати громадянина під арештом довше двох місяців дозволялося тільки окремим рішенням Президії ВЦВК [161].

Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» з'явилася 22 березня 1922 р. Голова ДПУ, а ним став той самий В. Манцев, призначався також на посаду наркома внутрішніх справ УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною, а підпорядкованість їх органам місцевої влади — суто декларативною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Йому підпорядковувалися армійські й транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення СРСР ДПУ РСФРР не зазнало змін, але стало називатися по-іншому: Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР.

Нарком юстиції УСРР Микола Скрипник прокоментував реорганізацію ВЧК-ВУЧК у піднесеному тоні й високими словами:

«Замість ЧК постало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання з його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК, і відбувалася вона поза дотриманням формальності, — тепер ми розглядаємо справи через дотримування правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої роботи на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заполоняє наші душі, ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури залишаються, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, — це ми маємо чинити ще й надалі» [162].

14 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У після доповіді В. Манцева ухвалило наступне рішення про повноваження ДПУ в галузі позасудових розправ:

«Надати Д. П. У. право безпосередньої розправи й винесення з відома Президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

- всякого роду злочинах співробітників Д. П. У. і його органів;
- про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і про рецидивістів, затриманих зі зброєю в руках на місці злочину;
- про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу» [163].

Тут названо кримінальні справи організованої злочинності, з якими міліція не була спроможна боротися самостійно, а також будь-які прояви антирадянської активності, тобто весь традиційний склад діяльності чекістів. Звідси випливає, що в них були розв'язані руки. По-перше, вони могли за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, у компетенції чекістів

[161] Сборник узаконений РСФСР. 1922. № 6. Ст. 160.

[162] Див.: Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР у сфері економіки (1921—1928). С. 96—97.

[163] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 257.

було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних «контрреволюційних організацій».

Повернення широких повноважень чекістам після перейменування ВУЧК в ДПУ УСРР ажніяк не було актом самодіяльності керівників КП(б)У. Ініціатива в цій справі йшла від верхівки ЦК РКП(б), а точніше — від В. Леніна.

На лист заступника Ф. Дзержинського Іосифа Уншліхта від 26 січня 1922 р. Ленін цілком відверто відгукнувся: «Гласність ревтрибуналів — не завжди: склад їх посилити "вашими" людьми, посилити їхній зв'язок (всілякий) з ВЧК; посилити швидкість і *силу* їх репресій, посилити увагу ЦК до цього. Найменше посилення бандитизму і т. н. повинне тягти за собою військовий стан і розстріли на місці» [164].

1 березня 1922 р. Ленін звернувся до члена колегії ДПУ РСФРР Якобса Петерса з такою вказівкою: «З хабарем та ін. і т. п. державне політичне управління може і повинно боротися і карати розстрілом по суду» [165].

Розглядаючи проєкт Кримінального кодексу РСФРР, Ленін звернувся до наркома юстиції Дмитрія Курського 15 травня 1922 р. з таким зауваженням: «На мою думку, треба розширити застосування розстрілу (із заміною висилкою за кордон)» [166]. 17 травня він адресував Курському наступне зауваження: «Суд повинен не усунути терор, обіцяти це було б самообманом або обманом, а обґрунтувати й узаконити його принципіально, ясно, без фальші й без прикрас» [167].

Мережа концтаборів у перші роки непу істотно розширилася: з 84 наприкінці 1920 р. до 315 у жовтні 1923 р.[168] Найбільш відомим із них був Соловецький табір особливого призначення (російська абревіатура — СЛОН). У роки сталінщини в ньому загинули сотні представників української інтелектуальної еліти.

10.8.

ВИНИЩЕННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПАРТІЙ

Обираючи систему влади, В. Ленін відкинув режим представницької, тобто парламентської демократії й зупинився на засадах прямої демократії. Представницька демократія не віщувала більшовиками нічого доброго, у чому вони переконалися під час виборів до Установчих зборів. Натомість пряма демократія з орієнтацією на народні низи давала Леніну шанс встановити більшовицьку диктатуру.

Мова не йшла про щиросердне задоволення більшовиками вимог рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які посилали їх в органи влади. У них була можливість підтримувати вимоги рад, маючи в кишені власні гасла, які вели до встановлення однопартійної диктатури. Досить було під покрівлею радянських гасел витиснути з рад конкурентні партії й перетворити їх на одну з партією більшовиків політичну силу.

---

[164] В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). С. 550—551.
[165] Там само. С. 557.
[166] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 179.
[167] Там само. С. 180.
[168] Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 474.

При конституційному режимі прямої демократії суверенним носієм влади визнавалися пролетарські маси. Під облудним гаслом «диктатури пролетаріату» робітники, солдати (здебільшого селянського походження) і пролетаризовані селянські маси утворювали ради, які на всіх рівнях — від місцевого до загальнодержавного наділялися повнотою законодавчої влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча і судова влада формально перебувала в руках обраних радами виконавчих комітетів. Та якщо ради й партія більшовиків перетворювалися на одну політичну силу, суверенним носієм влади ставала перебуваюча поза конституційним полем партія. Саме партія більшовиків регулювала відносини між виборцями й радами як органами влади, складаючи накази виборців і відкликаючи в будь-який момент депутатів, які, на її думку, незадовільно виконували ці накази. Саме партія більшовиків визначала, хто має привілей голосувати на виборах до органів влади, за якими нормами представництва мусить здійснюватися голосування. Саме ця партія визначала кандидатів у депутати, які повинні були здійснювати законодавчу діяльність. Саме вона готувала законопроєкти, які мусили в «радянському порядку» проштампувати народні обранці.

Якби в органах державної влади, побудованих на засадах прямої демократії, перебували дві або декілька політичних партій, конкурентна боротьба між ними призвела б до паралічу влади. До цього йшлося, коли більшовики взяли собі в союзники партію лівих есерів, щоб з її допомогою скинути Тимчасовий уряд і розігнати Установчі збори. За фасадом принадної для народних низів прямої демократії мусила ховатися диктатура однієї партії. Стабільності радянській владі надавав принцип однопартійності.

Голова російських профспілок, обраний на X з'їзді РКП(б) членом політбюро й оргбюро ЦК РКП(б) Михаїл Томський образно висловився на XI партз'їзді з приводу принципу однопартійності, хоч у стенографічному звіті цих слів не знайти. Секретар апарату оргбюро ЦК Борис Бажанов, який був присутній на з'їзді, у своїх спогадах згадував:

«Ясно пам'ятаю виступ М. Томського, члена Політбюро і керівника профспілок. Він казав: Нам докоряють за кордоном у тому, що в нас режим однієї партії. Це невірно. У нас багато партій. Однак, на відміну від закордону, у нас одна партія при владі, а інші — у тюрмі» [169].

Виступаючи через п'ять років на ленінградській партконференції, Томський повторив своє відверте й політично загострене висловлювання в іншій редакції, яка не менш цікава:

«У ситуації диктатури пролетаріату може бути й дві, і три, і чотири партії, але тільки за однієї умови: одна партія буде при владі, а всі інші — у тюрмі. Хто цього не розуміє, той ні чорта не розуміє в диктатурі пролетаріату, той нічого не розуміє, що таке більшовицька партія» [170].

В Україні боротьбисти й борбисти змушені були ухвалили рішення про саморозпуск і входження в КП(б)У за індивідуальними заявами. У березні

[169] Бажанов Б.Г. Борьба Сталина за власть. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Москва: Алгоритм, 2017. С. 19.

[170] Стенографический отчет первой областной ленинградской конференции ВКП(б). 15—19 ноября 1927 г. Ленинград, 1929. С. 19. Див: Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 153.

1921 р. самоліквідувалася нечисленна Єврейська комуністична партія (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилася в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду.

Розглядаючи інші партії на радянській платформі як небажаних конкурентів, більшовики все-таки дозволяли їхню діяльність, укладали угоди й приймали без всякої вдячності їхню підтримку. Проте чужі їм ідеологічно соціалістичні партії будь-якого спрямування оголошувалися контрреволюційними. Російським есерам, есерам-синдикалістам, есерам-максималістам, українським есерам, соціал-демократам (меншовикам), як і всім несоціалістичним партіям, було відмовлено в легалізації. За апаратними працівниками, які не засуджували програми своїх партій і не просилися на радянську службу, встановлювався ретельний нагляд. Їхні спроби відновити політичну роботу в масах негайно припинялися [171].

З особливою пересторогою Ленін ставився до меншовиків, які мали однакове з більшовиками живильне середовище й довгі роки перебували в одній із ними соціал-демократичній партії. «Меншовики — це найгірший ворог соціалізму, бо вони одягаються в пролетарську шкуру», — повчав Ленін своїх однодумців [172].

Скориставшись з того, що робота X з'їзду РКП(б) відбувалася в ситуації гострої суспільно-політичної та соціально-економічної кризи, вождь наполягав не тільки на радикальному посиленні каральних заходів проти опозиціонерів усередині партії, але й на винищенні конкурентних соціалістичних партій. «Меншовикам і есерам, як відкритим, так і перефарбованим у безпартійних, місце в тюрмі», — підкреслював він [173].

Виконуючи вимоги Леніна, український уряд у березні 1921 р. розпочав кампанію арештів соціал-демократів і есерів. Звертаючись до Г. Петровського як голови Президії ВУЦВК, керівники Головного комітету в Україні й Харківського губкому РСДРП не приховували, що їм відома причина посилення репресій:

«У першій половині березня організації РСДРП на Україні були піддані небувалому ще в практиці радянської влади розгрому. Заарештовані і кинуті у тюрму сотні членів партії. Партійні організації фактично поставлені у нелегальне становище. Партійні клуби запечатані і закриті. Дійсною причиною нового всеросійського походу проти РСДРП є бажання усунути з політичної сцени соціал-демократів саме в той момент, коли для всіх з очевидністю виявляється крах економічної і, зокрема, продовольчої політики комуністичної партії..., коли комуністична партія силою обставин змушена піти на шлях здійснення тих самих гасел, за які довго вже боролася і бореться соціал-демократія: на шлях угоди з селянством, заміни продрозверстки продподатком і допущення певної свободи обміну» [174].

Справді, соціал-демократи й есери гостро критикували політику, здійснювану Леніним у 1918—1920 рр., а після переходу більшовиків до нової

[171] Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 146.

[172] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 164.

[173] Там само. Т. 43. С. 221.

[174] Див: Кульчицький С. Комунізм в Україні:перше десятиріччя (1919—1928). С. 247.

економічної політики повторювали їм: ви визнали нашу правоту, ваша політика була помилкова!

Ленін відгукнувся на критику власної політики, яку він замаскував терміном «воєнний комунізм», в останніх для нього виступах на XI з'їзді РКП(б) такою загрозливою реплікою:

«Вони: "Революція зайшла далеко. Ми завжди говорили те, що ти тепер говориш. Дозволь нам ще раз це повторити". А ми на це відповідаємо: "Дозвольте поставити вас за це до стінки. Або ви потурбуєтесь від висловлювання Ваших поглядів утриматись, або, якщо Ви бажаєте свої політичні погляди висловлювати за наявного стану, коли ми в набагато важчих умовах, ніж за прямої навали білих, то, пробачте, ми з вами будемо поводитися як з найгіршим і найшкідливішим елементом білогвардійщини» [175].

У травні 1921 р. у Києві пройшов показовий судовий процес над керівництвом партії українських есерів. Серед звинувачених були п'ять членів ЦК УПСР — В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник та Ю. Ярослав. Судовий вирок всіх приголомшив: від 5 до 10 років концтаборів. Майже відразу строки були скорочені по амністії, а восени усі засуджені вийшли на волю. З пропагандистськими цілями влада прагнула поставити тавро на діяльності самої партії, а доля окремих керівників мала для неї другорядне значення [176].

У червні — серпні 1922 р. в Москві проходив судовий процес, на якому розглядалася політична діяльність російських есерів. Під час слідства до справи було залучено 218 осіб, а перед трибуналом, який очолював Г. П'ятаков, постали 34 звинувачувані, у тому числі 14 членів ЦК ПСР. Трибунал виніс смертний вирок 12 звинуваченим. Есери не збиралися подавати клопотання про помилування, але судді оголосили про призупинення виконання вироку. Мотиви пояснив Л. Троцький:

«Смертний вирок із боку трибуналу був неминучий. Однак привести його до виконання означало б неминуче хвилю терору у відповідь... Не залишалося іншого виходу, як поставити виконання вироку в залежність від того, чи не буде партія продовжувати терористичну боротьбу. Іншими словами: вождів партії перетворили на заручників» [177].

Попри результати московського процесу, російські есери не припинили політичну діяльність. Тому в Україні у вересні — листопаді 1922 р. почалася нова хвиля арештів. Були заарештовані всі 59 учасників всеукраїнського з'їзду ПСР у Києві. Арешти в Одесі, Харкові та інших містах довершили справу: есерівське підпілля в республіці було знищене.

У березні 1923 р. у Москві відбувся підготовлений чекістами з'їзд колишніх есерів, у якому взяли участь делегати від есерівських організацій України. Делегатів на цю пропагандистську акцію обирали 864 есери — усе, що залишилося від колосальної в минулому партії. З'їзд оголосив про розпуск партії [178].

---

[175] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 25.

[176] Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Винищення конкурентних партій. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст. Історичні нариси*. Київ, 2002. С. 292—293.

[177] Див.: Пайпс Р. Россия при большевиках. С. 484.

[178] Ченцов В.В., Архієрейський Д.В. Винищення конкурентних партій. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст. Історичні нариси*. Київ, 2002. С. 294.

За подібним сценарієм чекісти діяли з метою припинення діяльності російських соціал-демократів. У 1923 р. вони організували групи саморозпуску в містах із найбільшою концентрацією меншовиків — Одесі, Києві, Катеринославі, на Донбасі. Наприкінці року практично всі місцеві організації РСДРП заявили про саморозпуск. 1—3 лютого 1924 р. у Харкові відбувся Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів, який заявив про саморозпуск партії [179].

Найдовше проіснувала Українська комуністична партія, утворена в січні 1920 р. на базі Української соціал-демократичної партії (незалежних). У квітні 1921 р. відбувся її другий з'їзд, на якому були представлені делегати від 32 місцевих організацій. На III з'їзді в жовтні 1922 р. чисельність укапістів скоротилася до 320 осіб. У липні 1923 р. Е. Квірінг розіслав губпарткомам циркуляр узяти курс на самоліквідацію УКП. Жовтневий (1924 р.) пленум ЦК КП(б)У остаточно затвердив курс на самоліквідацію УКП. У березні 1925 р. в Харкові відбувся ліквідаційний з'їзд партії [180].

10.9.

ПРОФСПІЛКИ В СИСТЕМІ ВЛАДИ

Гостра профспілкова дискусія, яка вплинула на перебіг X з'їзду РКП(б), у радянській і пострадянській історіографії розглядалася насамперед як розбіжність у поглядах В. Леніна і Л. Троцького на роль профспілок у соціалістичному будівництві. Троцький, мовляв, вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функцію захисту економічних інтересів робітничого класу й мають бути одержавлені, тобто злитися з адміністративно-технічним апаратом. Натомість Ленін твердив, що здійснювати одержавлення профспілок, тобто розглядати їх як управлінський, додатковий до державного апарат недоречно, вони мусять зберегти функцію захисту інтересів трудящих мас.

Іззовні виглядало саме так, але насправді таким не було. Система влади і власності, яку створював Ленін, називаючи її соціалізмом або комунізмом (у першій фазі), передбачала експропріацію держави партією більшовиків (тобто одержавлення партії) й експропріацію суспільства державою (тобто створення державосуспільства). Поява державосуспільства означала, що одержавленими мусять стати всі складові суспільства — класи, партія більшовиків, профспілки й легально існуючі громадські організації.

Як і Троцький, Ленін прагнув одержавити профспілки. На відміну від Троцького, він мав намір у ситуації здійснюваних у країні експропріацій (партії — її вождями, радянської держави — партією, суспільства — державою) зберегти за кожним фрагментом суспільства пропаговану більшовиками видимість: за партією — видимість політичної партії, за робітничим класом — видимість носія диктатури, тобто класу-гегемона, за профспілка-

[179] Там само. С. 287.

[180] Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917—1920 років: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012. С. 594.

ми — видимість захисника економічних інтересів трудящих мас. Здається, Троцький з усією своєю інтелектуальною глибиною, за всієї інформованості, яку давало перебування на найвищих щаблях влади, будучи повсякденно наближеним до Леніна не міг побачити чіткі обриси суспільства, яке виникало під впливом революційних перетворень верховного вождя.

Як мусила здійснюватися «прошивка» держави й суспільства? Ленін це показав у перебігу профспілкової дискусії, у промові на об'єднаному засіданні делегатів VIII Всеросійського з'їзду рад, членів ВЦРПС і членів РКП(б) у Московській раді профспілок 30 грудня 1920 р. Для цього йому довелося відійти від пропагандистського штампа «диктатури пролетаріату»:

«Поголовна організація пролетаріату диктатури його здійснити не може. Диктатуру може здійснювати тільки той авангард, який увібрав у себе революційну енергію класу. Таким чином, виходить немовби ряд зубчатих коліс. І таким є механізм самої основи диктатури пролетаріату, самої суті переходу від капіталізму до комунізму... Не можна здійснювати диктатури без кількох "приводних важелів" від авангарду до маси передового класу, від нього — до маси трудящих» [181].

Як бачимо, Ленін використовував для зістикування різних фрагментів суспільства з державою поняття зі словника механіки: «зубчаті колеса», «приводні важелі». «Прошивка» держави й суспільства мала здійснюватися так, щоб кожний фрагмент не втрачав своєї індивідуальності під час одержавлення. Уперше у світовій історії створювалася тоталітарна конструкція, де держава поєднувалася з суспільством не законами (їх вона могла «настругати» скільки завгодно), а суто механічно, за допомогою зубчатих коліс, як висловлювався В. Ленін, або передавальних пасів, як висловився І. Сталін в організаційному звіті на XII з'їзді РКП(б) [182].

Дещо пізніше в Італії, ще пізніше — у Німеччині з'явилися тоталітарні держави іншого типу, нездатні «влізти» у власні суспільства всіма своїми інститутами, організаціями й установами. Порівняно з ними держава радянського типу мала набагато більший запас міцності [183].

Повертаючись до теми профспілок у системі влади, треба підкреслити, що вони, як і партія більшовиків, мали служити передавальним пасом від вершини влади до народних низів. Щоб вони набули такої функції, на вершинах влади старалися видалити із профспілок «чужорідний елемент» і заповнити їхні керівні органи більшовиками. Від більшовиків у профспілках вимагалося не тільки ретельне здійснення директив партійного центру, але й налагодження зворотного зв'язку трудящих мас із державою. Як правило, профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на маси й забезпечувати функціонування профспілок як передавального пасу від партії до робітничого класу. Ця основна вимога була чітко сформульована в резолюції IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.):

---

[181] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 197.

[182] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 56.

[183] Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921—1928): спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ, 1995. С. 101.

«Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто у своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів із боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок» [184].

Наприкінці 1921 р. перебудова профспілки за виробниче-галузевим принципом завершилася. Працівники одного підприємства або установи незалежно від професії об'єдналися в одну галузеву спілку. В Україні виникли 24 галузеві спілки — гірників, металістів, хіміків, цукровиків, друкарів, будівельників, залізничників, водників, працівників землі й лісу, радторгпрацівників, комунальників і т. п. У губерніях створювалися відділи галузевих профспілок, у повітах — відділення. У місцях зосередження великої кількості підприємств певної галузі виникали районні відділення. Усі галузеві спілки підпорядковувалися Південному бюро, утворюваному Всеросійською центральною радою профспілок (ВЦРПС).

Одночасно з утворенням галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні органи: губернські (губпрофради), повітові профбюро, районні профбюро. Функції всеукраїнського профспілкового центру виконувало Південбюро. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову спілок, Південбюро з ініціативи ВЦРПС у березні 1921 р. тимчасово заборонило всеукраїнські з'їзди й конференції профспілок [185]. Незвична заборона пояснювалася великим впливом меншовиків у профспілках.

Упродовж 1921 р. чекісти знищили практично всі осередки РСДРП в Україні. Після цього з Москви надійшла вказівка організувати II Всеукраїнську профспілкову конференцію. Вона зібралася в січні 1922 р. в Харкові. ЦК РКП(б) вперше дозволив своїй українській філії сформувати склад Південбюро ВЦРПС (раніше це право вважалося виключною прерогативою Всеросійського профспілкового центру та його кураторів у ЦК РКП(б)). Однак очільника Південбюро все-таки надіслали з Москви. Ним став уродженець Санкт-Петербургу, робітник із початковою освітою, але член більшовицької партії з 1905 р. Ніколай Янсон [186].

Делегати Всеукраїнської профконференції представляли 1,3 млн членів спілок. Конференція ухвалила рішення відновити принцип добровільного членства. Раніше всіх працівників державних підприємствах обов'язково зачисляли до профспілки з автоматичним відрахуванням членських внесків під час виплати заробітної плати.

На наступній профконференції в травні 1923 р. делегати поставили питання про узгодження організаційної структури спілок з офіційним статусом України як союзної республіки. Російський профспілковий центр через кілька місяців погодився тільки на те, щоби перейменувати Південбюро в Укрбюро ВЦРПС, тобто залишив профспілковий центр України регіональ-

[184] Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ, 1976. Т. 1. С. 363.

[185] Мовчан О.М. Профспілки,жіночі і молодіжні організації в державному і суспільному житті. *Політична історія України. XX століття*. Т. 3. С. 287.

[186] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938). С. 221.

ним відгалуженням ВЦРПС. Проте в 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена на Всесоюзну (абревіатура не змінилася — ВЦРПС), її регіональні бюро в союзних республіках стали самостійними органами під кутом зору організаційної будови.

У листопаді 1924 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд профспілок (попередній проходив у квітні — травні 1919 р.), делегати якого представляли 1174 тис. членів профспілки. Він обрав Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС). Бюро або уповноважені ЦК всеросійських спілок, які стали всесоюзними, перетворювалися на всеукраїнські комітети (ВУК) спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган — нарада секретарів ВУК [187].

У профспілках залишалося багато авторитетних серед робітників безпартійних апаратників, здатних налагодити роботу на належному рівні. Заохочувався також приплив нових працівників, які висувалися робітничою масою. Проте у вищих ланках профспілкової ієрархії переважали більшовики. Перші склади Південбюро ВЦРПС були виключно більшовицькими. У березні 1923 р. серед 99 членів президій губпрофрад налічувалося 86 більшовиків і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губернських відділів галузевих спілок — 677 більшовиків і 489 безпартійних. У фабзавкомах питома вага більшовиків становила 16,7 % [188].

На початку 1920-х років майже половина (45 %) робітників України ідентифікувала себе як українців. Проте через те, що в керівних органах профспілок перевага надавалася більшовикам, питома вага українців у профспілковому житті була мінімальною. У роботі II Всеукраїнської профконференції (січень 1922 р.) брали участь 183 євреї, 71 росіянин, 58 українців і 7 делегатів інших національностей. Серед делегатів III Всеукраїнської профконференції (травень 1923) право вирішального голосу мали 62 росіянина, 47 євреїв і 23 українця [189].

XI Всеросійська конференція РКП(б) (19—22 грудня 1921 р.) у резолюції «Чергові завдання партії у зв'язку з відбудовою господарства» відзначила, що робота профспілок мала цілком узгоджуватися з новим курсом економічної політики «як у напрямі їх широкої виховної роботи, так і щодо участі профспілок в організації виробництва і праці на основі господарської доцільності і розрахунку». Далі перелічувалися конкретні питання господарського життя, у рішенні яких профспілки мали брати участь. Зокрема, підкреслювалася необхідність енергійного захисту профспілками інтересів праці в приватних і орендованих підприємствах [190].

Остання заувага була знаменною. Партконференція оминула питання про «енергійний захист» профспілками робітників великої промисловості, що давно була одержавлена та вважалася власністю робітничого класу та всіх трудящих. Якими мусили бути захисні дії профспілок в «командних висотах» економіки? Ленін відчув, що на партійний з'їзд, що наближався,

---

[187] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. Київ, 1983. С. 219.

[188] Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. Харьков, 1923. С. 28.

[189] Дорошко М. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917—1938). С. 225.

[190] КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва, 1983. Т. 2. С. 471.

треба виходити з конкретними пропозиціями, які були б переконливі і для більшовиків, і для всієї робітничої маси.

Через кілька днів після завершення роботи XI партконференції пленум ЦК РКП(б) доручив комісії в складі Я. Рудзутака, А. Андреєва і В. Леніна опрацювати пропозиції для внесення в політбюро ЦК. Проєкт тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» Ленін склав самостійно, і 12 січня 1922 р. політбюро ЦК прийняло їх за основу для дальшого розгляду в комісії в складі В. Леніна, Г. Зінов'єва, А. Андреєва і Н. Бухаріна. Остаточний текст був опублікований газетою «Правда» як постанова ЦК РКП(б) для розгляду на XI з'їзді РКП(б) [191].

Такий складний шлях опрацювання документа Ленін обрав не випадково. Йому треба було «пробити» непопулярну ідею профспілкового страйку на партійному з'їзді. Страйку, якому б сприяла влада...

Виникає потреба тривалого цитування третього розділу тез Леніна, який фігурував під назвою «Державні підприємства, що переводяться на так званий господарський розрахунок, і профспілки»:

«Переведення держпідприємства на так званий господарський розрахунок неминуче й нерозривно пов'язане з новою економічною політикою, і в найближчому майбутньому неминуче цей тип стане переважаючим, якщо не виключним. Фактично це означає, в обстановці допущеної й дедалі ширшої свободи торгівлі, переведення держпідприємств на комерційні, капіталістичні основи. Це, у зв'язку з найпекучішою потребою піднести продуктивність праці, добитися беззбитковості й прибутковості кожного держпідприємства, у зв'язку з неминучим відомчим інтересом і перебільшенням відомчої ретельності, неодмінно породжує певну протилежність інтересів між робітничою масою і директорами, управляючими держпідприємствами, або відомствами, до яких вони належать. Тому й у відношенні до держпідприємств на профспілки безперечно лягає обов'язок захищати класові інтереси пролетаріату і трудящих мас проти їх наймачів...

У теперішній момент ми аж ніяк не можемо відмовитися від страйкової боротьби, не можемо принципово допустити закон про заміну страйків обов'язковим державним посередництвом. Ні компартія, ні Радвлада, ні профспілки не можуть ні в якому разі забувати, і не повинні приховувати від робітників і трудящих мас того, що застосування страйкової боротьби в державі з пролетарською державою може бути пояснено і виправдано виключно бюрократичними перекрученнями пролетарської держави й всілякими залишками старого капіталістичного ладу в її установах, з одного боку, і політичною нерозвиненістю й культурною відсталістю трудящих мас, з другого» [192].

Робітники, як і компартійно-радянська номенклатура, ще не «відійшли» від попередньої економічної політики, замаскованої Леніним поняттям «воєнного комунізму». Вождь під тиском кризи тимчасово погоджувався визнавати товарно-грошові відносини й вільний ринок, хоча цілком щиро вважав їх залишками старого капіталістичного ладу. Його господарники ще

[191] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44. С. 555.
[192] Там само. С. 328–329.

не позбулися звички подавати начальству вкрай завищені заявки на продовольство, сировину й паливо в надії, що воно хоч щось, але дасть, щоб виробничий процес не припинявся. Робітники працювали, не звертаючи уваги на те, чи їхня праця завдає підприємству збитки, чи приносить прибуток. Їх поведінка щодо господарників була ідентичною поведінці господарників щодо своїх начальників: дати менше, взяти більше. Однак життєва логіка підводила як господарників, так і робітничі колективи до судження про безглуздість економічних відносин, породжуваних умоглядним уявленням щодо системи влади і власності, яка формувалася на їхніх очах.

Життєва логіка збігалася з ідеями, викладеними в проєкті тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики». Тому підготовлений Леніним документ після тривалих, але формальних обговорень з'явився на XI з'їзді РКП(б) і без дальших дискусій ліг в основу однойменної резолюції, ухваленої одноголосно [193].

В умовах кардинальної ломки економічної політики профспілки зберегли свою роль «передавального пасу» від трудящих мас до держави-комуни. Вони отримали право на страйки в одержавленій промисловості. Одночасно було визнано право держави-комуни, яка після всіх революційних перетворень стала замість робітничого класу власником засобів виробництва, вимагати від робітників працювати з належною ефективністю.

На V Всеросійському з'їзді профспілок (вересень 1922 р.) М. Томський виступив із доповіддю «Підсумки нової спілкової політики і чергові завдання профспілкового руху». Він же очолив обраний з'їздом ВЦРПС. З'їзд ухвалив суперечливе рішення: обов'язок профспілок — вжити заходів для найшвидшої ліквідації страйків, які починалися «стихійно або проти волі спілкових органів», і в той же час — «беззастережно захищати інтереси трудящих» [194].

Наприкінці 1922 р. набув чинності затверджений ВУЦВК новий кодекс законів про працю (російська абревіатура — КЗОТ). Він встановлював, що кожен громадянин може працювати там, де хоче, як найманий працівник, а умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати, компенсації й пільги робітникам мають визначатися трудовою угодою між профспілкою і госпорганом — колективним договором. У ст. 151 Кодексу проголошувалося:

«Професійні виробничі спілки, які об'єднують громадян, які наймаються працювати у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені найманих працівників як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці та побуту» [195].

Перша в Україні масова колдоговірна кампанія відбулася улітку 1922 р. Поступово вдосконалювався механізм укладання договорів, де спілкам надавалася провідна роль. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося в спеціально створених для цього установах

---

[193] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 528—537.

[194] Пятый Всероссийский съезд профессиональных союзов. 17—22 сентября 1922 г. Стенографический отчет. Москва, 1922. С. 530.

[195] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. С. 226.

арбітражного типу. Спірними ситуаціями з розцінками й нормами, які виникали мало не щодня, займалися створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Поступово профспілки посіли помітне місце в соціально-культурній сфері республіки. Разом із Наркоматом праці вони турбувалися про зменшення безробіття, разом із Наркоматом охорони здоров'я займалися проблемами медичного обслуговування населення, разом із Наркоматом освіти брали участь у ліквідації неписьменності, розвитку загальноосвітньої школи, розгортанні професійно-технічної освіти. Вони допомагали розвивати мережу культурно-освітніх установ у сільській місцевості, шефствували над армією, оборонними й спортивними товариствами, дбали про зміцнення робітничої кооперації.

10.10.

КОМНЕЗАМИ ЯК «ОПОРА ПАРТІЇ НА СЕЛІ»

Комітети незаможних селян були відсутні в створеній В. Леніним системі влади і власності. Проте, саме він дав поштовх їх утворенню в специфічних українських умовах. 22 лютого 1920 р. вождь телеграфував Дмитру Мануїльському, особоуповноваженому українського уряду при 12-й армії, з тим, що в Україні варто було б ще до заходів, для зміцнення союзу з середняком, організувати бідноту. Щоб забезпечити збирання хліба, він радив, не повертаючись до російського досвіду організації комітетів бідноти, утворювати сільські ради виключно з бідняків і середняків [196].

Ця порада була реалізована українськими більшовиками в дещо іншій формі. Не маючи достатнього впливу на виборчий процес у сільській місцевості, унаслідок чого до рад потрапляло в значних кількостях заможне селянство, вони взяли курс на створення комітетів незаможних селян (комнезамів, КНС). 9 травня 1920 р. ВУЦВК схвалив закон про організацію КНС і наділив їх функціями, відібраними у рад. На волосні й сільські комнезами покладався контроль за діяльністю рад відповідного рівня, а також функції виявлення та обліку «надлишкової» землі й реманенту заможних селян із метою передачі їх у користування безземельним і малоземельним селянам, сприяння продорганам у розверстці хліба, продуктів і фуражу [197]. Підбиваючи підсумки першого року діяльності КНС, заступник наркома продовольства Станіслав Косіор в урядовій газеті «Вісті» за 14 і 15 травня 1921 р. присвятив їм такий панегірик:

«Щоб успішно провадити боротьбу зі своїми численними й сильними ворогами, робітничо-селянській владі й Комуністичній партії потрібно було пустити глибоке коріння на українському ґрунті, придбати там собі надійного союзника, сильну опору. Цим союзником, найбільш надійною опорою Радянської влади на селі стали комнезами. Немає жодної галузі в житті, у

[196] В.І. Ленін про Україну. Ч. II. С. 432.

[197] Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів. Київ, 1968. С. 7—14.

якій би комнезами не взяли участі й не подали найрішучішої підтримки робітничо-селянській владі»[198].

Перехід до непу викликав у компартійно-радянському керівництві республіки дискусію щодо ролі й місця комнезамів у нових умовах. Г. Петровський, який стояв на чолі створеної в жовтні 1920 р. Всеукраїнської комісії незаможних селян, згадував, що в 1921—1922 рр. існували ліквідаційні настрої щодо комнезамів як паралельної структури влади на селі. Деякі з керівників республіканської партійної організації вважали, що їх треба ліквідувати, тому що головні позиції в них захопили селяни-середняки, які через свої приватновласницькі настрої могли повернути їх проти більшовицької влади[199].

Проте Г. Петровський і Х. Раковський пішли шляхом чистки комнезамів. Критерії чистки сформулював Х. Раковський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишилися напівпролетарські й малоземельні елементи». Восени цього року КНС втратили половину свого складу[200].

Травневий (1922) пленум ЦК КП(б)У, на який були запрошені всі секретарі губпарткомів, підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них під час роботи на селі. Пленум ЦК ухвалив резолюцію «У питанні про комітети незаможних селян», в якій визнав, що «розвиток товарних відносин на селі неминуче потягне за собою в майбутньому створення міцних заможних господарств, які використають усі вигоди нової економічної політики (оренда, право володіти землею понад трудову норму, закріплення існуючих кордонів) для свого зміцнення і розорення незаможних, натурально-споживчих господарств, що не витримують конкуренції й придушуються господарства куркульського типу». Прогнозуючи таку «небезпеку», пленум ЦК рекомендував:

«Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва й незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств. Однак безперечно, що найбільш активною частиною села, яка підтримує політичну диктатуру пролетаріату і бідноти, буде сільськогосподарський пролетаріат й незаможне селянство»[201].

Як уже зазначалося, панівна в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» в червні 1923 р. ухвалила рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР Власа Чубаря. 18 липня Раковський написав листа, формально адресованого І. Сталіну, а в копії — членам ЦК і ЦКК РКП(б) і членам ЦК КП(б)У. Більшу частину цієї апеляції до партійної верхівки Раковський присвятив захисту свого дітища —

---

[198] Косіор С.В. Вибрані твори і промови. Київ, 1968. С. 45.

[199] Опора партії на селі. Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України. Київ, 1971. С. 34

[200] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 269.

[201] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. С. 205—206.

комнезамам. Він опротестував ухвалену за пропозицією Г. Зінов'єва постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 липня, згідно з якою політбюро ЦК доручалося в погодженні з ЦК КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про його наслідки на одному з найближчих пленумів ЦК.

Раковський висловлював побоювання, що обстеження негативно позначиться на авторитеті партії серед сільської бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які існували в республіканській партійній організації, пояснювалися в листі нерозумінням суті непу. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, — писав колишній голова українського уряду, — деякі наші товариші стали проводити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство й буде платити податки державі» [202].

Як бачимо, Раковський солідаризувався з переважною більшістю партійних керівників, яка висловлювалася за відновлення в майбутньому тимчасово припиненого непом комуністичного штурму. Він вважав, що економічна стабілізація, яка досягнута завдяки державній підтримці селян-власників, є справою другорядною. Оскільки цю думку приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б), лист Раковського в частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися в справу й передав її на розгляд ЦК КП(б)У. Останній знову, через півтора року після першого розгляду, повернувся до оцінки діяльності КНС.

На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. доповідь про комнезами зробив голова ВУЦВК Г. Петровський. Він дав їм високу оцінку як «міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на селянство». Навпаки, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг і нарком земельних справ І. Клименко заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незаможників, орієнтуватися на міцного господаря і ліквідувати КНС [203].

Більшість членів ЦК солідаризувалася з Петровським. За основу ухваленої резолюції були взяті головні положення його доповіді. «Результати обстеження комнезамів, — вказував пленум ЦК, — наочно показують, що завдання, поставлені перед незаможним селянством у зв'язку з переходом до нової економічної політики, майже скрізь проводяться ними в життя. Процент участі КНС у радгоспах (50 %), їх роль у кооперації (55 %), нарешті, активна участь у всіх кампаніях, які проводяться на селі, дуже яскраво свідчать, що КНС і тепер є головними провідниками всіх починань Радвлади на селі».

Пленум ЦК рекомендував посилити залучення в КНС нових членів і засуджував надмірне захоплення чистками їх складу, допускаючи в майбутньому проведення чисток тільки із санкції губернських комісій. Наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу та членських внесків, що наближало б їх до статусу політичної партії [204].

---

[202] Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). С. 272.

[203] Там само.

[204] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. С. 263—266.

На додаток до цієї резолюції пленуму ЦК КП(б)У ВУЦВК ухвалив 5 грудня 1923 р. декрет «Про пільги, права і обов'язки незаможних селян», в якому підтверджував їх статус як організації державного значення. На цей час у складі КНС налічувалося 582,9 тис. осіб [205].

XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р., згадуючи про роботу КНС, обмежився двозначною фразою: «Досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах» [206]. Доцільність існування комнезамів у радянській структурі влади знову зависла в повітрі. Лазар Каганович, який із квітня 1925 р. став генеральним секретарем ЦК КП(б)У, у липні цього року підготував пленум ЦК, який востаннє розглянув статус комнезамів. Цекісти заявили, що партія бере курс на пожвавлення роботи рад у сільській місцевості, а тому зосередження в комнезамів адміністративних функцій влади стає невиправданим. Комнезами були перетворені на суто громадську організацію, яка проіснувала в такій якості до березня 1933 р.

10.11.

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ: ФОРМА І ЗМІСТ

Будівництво тієї системи влади і власності, яку В. Ленін називав комунізмом (або, у першому наближенні, соціалізмом), супроводжувалося розпалюванням громадянської війни. Більшовики виявили неабиякий хист, аби війна набула гострих і відкритих форм. Це виявилося потрібним, щоби під корінь знищити дореволюційну традицію організації державної влади й здійснити експропріацію великих власників — поміщиків та капіталістів, які виступили проти них збройною силою.

Однак у спробах заволодіти країною, що розпалася після падіння самодержавства, партія Леніна наштовхнулася не тільки на опір білогвардійських генералів, але й на спротив демократичних держав, які виникли в національних регіонах імперії. Уникаючи боротьби на два фронти, більшовики намагалися котнролювати національно-визвольний рух пригноблених народів зсередини, перетворивши цей рух на союзника у громадянській війні. Особливі труднощі спіткали більшовиків в Україні, яка була найбільшим за економічним потенціалом і людськими ресурсами національним регіоном Російської імперії.

Поширюючись у східному й південно-східному напрямках, Московська держава перетворювалася на колоніальну імперію. Ставлення її очільників до інородців нерідко було толерантним, їм дозволяли жити власним життям. Інородність сама по собі не була довічним тавром. Варто було інородцю прийняти православ'я, набути ознак імперської народності (передусім — оволодіти мовою) і довести відданість владі, тобто вписатися в уваровську формулу «православие — самодержавие — народность», щоб його подальша

[205] Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 по 1 октября 1923 г. Харьков, 1924. С. 24.

[206] Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 638.

кар'єра, у тому числі й у владних інстанціях, залежала виключно від його професійних та особистих якостей.

Однак поширення Московської держави в північно-західному та західному напрямках не можна назвати колоніальним здобутком. Просуваючи державні кордони на захід, московські великі князі, пізніше — царі — захоплювали територію Давньої Русі, населену слов'янськими народностями спільного віросповідання. Вони прагнули поглинути ці народності, позбавити їх власної ідентичності. Після остаточної асиміляції псковсько-новгородської народності перед ними постало завдання перетворити українську й білоруську народності на етнографічні гілки «єдиного російського племені». Імперія розглядала українців як росіян у вигляді «малоросів» і впритул не бачила України на географічній мапі. Уявлення про те, що українці — це окремий народ, розселений на тій території, де він проживав, мав свою мову й багатовікову історичну минувшину, підривало глибинні основи імперської державності.

Одних українців заперечення їхньої ідентичності влаштовувало, інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» за царських часів було явно вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, українці мусили переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію й самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на великоросійський державницький міф — привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція звільняла свій народ від тавра «малоросів» і утверджувала його як самостійну націю, тобто як економічно, політично та психічно згуртовану спільноту з орієнтацією на власну державність.

Головним важелем у творенні української державності, починаючи від 1917 р., стала дерусифікація у формі українізації. Державні установи, створювані Центральною Радою, мали спілкуватися з простим народом його мовою, діти в школах — учитися українською мовою, солдати на фронтах — об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді опертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами центральної Росії — від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за «малоросами» права бути українцями, бо Україна як держава підривала російську державність.

На відміну від білогвардійських генералів, які вперто відстоювали «єдину й неподільну» Росію, керівники партії більшовиків спромоглися вплинути на українську інтелігенцію переважно селянського походження. Прагнучи опанувати національно-визвольний рух зсередини, вони зосереджували увагу на соціальних проблемах, одночасно нібито задовольняючи національні аспірації української інтелігенції. Вони визнали державність пригноблених до революції народів, але тільки радянську. Більшовицький політичний режим, як вони переконувалися, залишався внаслідок партійної диктатури централізованим, але при цьому намертво пов'язані з партією радянські органи влади викликали в українських громадян оманливі відчуття наявності в них суверенної національної державності.

На додаток, більшовики погоджувалися поділити історичну спадщину Давньої Русі на три частини, оскільки були змушені визнати національну державність українців і білорусів. Крім того, вони оголошували війну шовінізму панівної, тобто великоруської нації. Це теж становило проблему, бо в багатонаціональній державі-комуні жоден народ не мав реального суверенітету. Суверенами були вожді державної партії, будованої на засадах «демократичного централізму».

Напрацювання такої тактики щодо українського визвольного руху не було одномоментним явищем. Воно давалося вождям більшовиків із великими труднощами, і тільки під впливом непересічних успіхів українського народу у творенні національної державності. За небагатьма винятками, більшовицьке керівництво, не виключаючи й Леніна, було налаштоване ігнорувати відмінності між українським і російським народами, добиваючись злиття обох країн у кордонах РСФРР.

Тільки після краху радянської влади влітку 1919 р. вожді переглянули свою політику щодо України. Подаючи нищення денікінських армій на території України як «визвольний» похід Червоної армії, вони задумалися над тим, як закріпити свою перемогу, зібравшись на нараді в листопаді 1919 р. з українськими більшовицькими керівниками. У замітках до цієї наради Л. Троцький занотував: «Не завоювання, а звільнення України. Отже, вести прогресивну національну політику: дати українську школу, дати українську пресу, нещадно виганяти пихате ставлення до української мови в університеті, як і в армії» [207].

В. Ленін добився в листопаді схвалення Центральним комітетом партії написаної ним резолюції «Про Радянську владу на Україні» й звернувся до VIII партконференції з проханням схвалити її, не виключаючи шокової для делегатів вимоги: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіяти спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план» [208].

Погоджуючись із Леніним по суті вимог, які висувалися перед партією з метою укорінення радянської влади в завойованій Україні, один із небагатьох українців у вищому компартійному істеблішменті Володимир Затонський виступив проти трактування цих вимог як поступки українському народу. Виступаючи услід за Леніним на цій грудневій партконференції, він заявив:

«Якщо ви їдете до Франції або Польщі й говорите з французькими робітниками французькою мовою, а з польськими — польською, що ж, це поступка? А коли говорять з українським мужиком по-українськи, то схоже, це поступка, щоб тебе розірвало, сам визначайся — я тобі роблю поступку! Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії, — звичка, яка вколочена вам тисячоліттям, сотнями років існування російського імперіалізму» [209].

---

[207] Див: Васильєв В. Політичне керівництво УРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917—1938). Київ, 2014. С. 81.

[208] В.І. Ленін про Україну. Ч. ІІ. С. 359—360.

[209] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь. Протоколы. Москва, 1934. С. 102.

Наприкінці 1919 р. вожді більшовиків дозріли до радикального перегляду ставлення до «українського питання», тому що розуміли, що такий перегляд не загрожує їхній диктаторській владі, а, навпаки, спроможний зміцнити її. А чи дозріли ті відповідальні працівники, яких у Москві тисячами спрямовували керувати справами в Україну? На таке питання з вичерпною повнотою відповів на цій же партконференції Яків Яковлєв (Епштейн): «Величезна маса працівників, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі, нахлинула, немов сарана, заповнюючи всі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику» [210].

Г. Єфіменко навів кілька яскравих прикладів поведінки цієї «сарани» та й доморощених малоросів (без жодних лапок), які варто згадати. Уповноважений Липовецького повітового продовольчого комітету наклав таку резолюцію на звернення, адресоване йому українською мовою: «Бумажка разобрана мною быть не могла ввиду непонимания галицийского языка, а посему дать определенного ответа на самостийницкий язык не могу». Комбриг Червоної армії Василь Боженко у відповідь на прохання поставити п'єсу українською мовою начертав: «Пьесу розришаю, но заприщаю, как на контрреволюционном языке». Микола Скрипник нарахував щось із 200 розпоряджень за 1919 р. «з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови» [211].

Заклик вождів на VIII конференції РКП(б) змінити ставлення до «українського питання» виявився непопулярним в окупованій Україні. Це й не дивно, республіканська партійна організація залишалася російсько-єврейською за національним складом. Навіть створений у березні 1919 р. український субцентр влади у вигляді політбюро ЦК КП(б)У впродовж тривалого часу, аж до квітня 1920 р., складався з росіян А. Бубнова, В. Мещерякова і Г. П'ятакова, німця Е. Квірінга й болгарина Х. Раковського. Жодного українця!

Василь Еллан-Блакитний торкнувся питання про українізацію республіканської партійної організації в листопаді 1920 р. на V конференції КП(б)У. Обурений делегат тут же назвав колишнього боротьбиста «петлюрівцем». Представник ЦК РКП(б) на конференції, уродженець Єлисаветграду, голова виконкому Комінтерну Григорій Зінов'єв назвав Блакитного «живим анахронізмом» і заявив: «Те, що йому здається найважливішим, насправді знято із черги» [212].

Делегати IV партійної конференції виявили унікальне в історії більшовизму ігнорування центрального партійного керівництва, після чого Ф. Дзержинський, який з квітня 1920 р. з особливою місією перебував в Україні, позбувся «недоносків», якими він обізвав членів української республіканської партійної організації. Ґрунтовно прочищена напередодні V конференції, вона вже не становила загрози для центру. Тому, мабуть, Зінов'єву здавалося, що питання про українізацію радянської республіканської компартійно-радянської номенклатури справді знято з черги.

---

[210] Восьмая конференция РКП(б). Декабрь. Протоколы. Москва, 1934. С. 84.

[211] Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ, 2012. С. 57–58.

[212] Там само. С. 288.

Позицію Зінов'єва можна зрозуміти. Однак не треба забувати, що цей політичний діяч належав, разом із Л. Троцьким, І. Сталіним, Л. Каменєвим і Н. Бухаріним, до найближчого оточення В. Леніна. Чи означало це, що Ленін міг солідаризуватися з позицією Зінов'єва, озвученою на V конференції КП(б)У?

Ленін був ініціатором чистки КП(б)У після IV партконференції й тому не чекав від наступної будь-яких несподіванок. Його ставлення до «українського питання» не змінилося після VIII конференції РКП(б). Він розумів, що український народ вимагає від влади визнати свою ідентичність. Українізація КП(б)У була тільки локальним відгалуженням цієї проблеми. Тим більше, що український народ і компартійно-радянська номенклатура в Україні, тобто КП(б)У, існували незалежно один від одного, їх не поєднували жодні зв'язки.

Позиція Леніна й очолюваної ним верхівки партії була озвучена ще до V конференції КП(б)У й у значно ширшому контексті. Йдеться про статтю Сталіна «Політика Радянської влади з національного питання в Росії», яка з'явилася 10 жовтня 1920 р. у газеті «Правда». Це була перша за тривалий період (з листопада 1918, коли в «Правді» була надрукована стаття «Жовтневий переворот і національне питання») теоретична стаття на тему, продиктовану посадою Сталіна як наркома у справах національностей.

Головний урок, який засвоїли керівники більшовицької партії за три роки громадянської війни, полягав у запереченні білогвардійського гасла «єдиної і неділимої» Росії. Вожді бачили країну централізованою державою з усіма підконтрольними Кремлю національними регіонами, про що свідчила й назва сталінської статті. Однак Росія мусила позбавитися імперського вигляду. У статті пояснювалося, як це зробити.

Щоб укоренити більшовицький режим у регіонах Росії, вимагалося переформатувати адміністративно-територіальний устрій країни, замінити губернський поділ у національних регіонах національними республіками, організувати в цих республіках функціонування компартійних і радянських установ, шкіл та інших закладів освіти й культури мовою місцевого населення, залучити до цих установ, як висловлювався Сталін, «місцевих людей». На думку політбюро ЦК РКП(б), озвученій наркомом у справах національностей, укорінення диктатури партії в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах вимагало «перетворення їх у радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». А це було «***немислимо***, — підкреслював Сталін, виділяючи це слово на письмі жирним шрифтом, — без широкої організації місцевої школи, без створення суду, без адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають мову й побут населення»[213].

Унікальна здатність радянської влади обертатися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, залишаючись максимально централізованим режимом, дозволяла Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату в цих країнах місцевими кадрами й людьми, які знали побут та мову корінного населення. Водночас він продовжував називати ці країни «окраїнами». У статті не було навіть натяку на те, що незалежні за статусом радянські республіки

[213] Сталин И.В. Сочинения. Т. 4. С. 359.

залишаться такими ж у майбутньому. Сталін закликав «зміцнювати революційний союз між центральною Росією й окраїнами Росії». Він бачив «окраїни» автономними республіками Росії.

У світлі тез, викладених у сталінській статті, виникає запитання: чи були Ленін і Сталін однодумцями, будуючи відносини центральної Росії з національними республіками? Через два роки після появи сталінської статті, коли в партії спалахнула дискусія, пов'язана з утворенням СРСР, між ними виявилася вже проаналізована в цій книзі розбіжність: Сталін бажав зрівняти республіки, які здобули статус незалежних радянських держав, з автономними республіками РСФРР, які не мали такого статусу. Натомість Ленін відстояв формулу державного союзу у вигляді «федерації другого поверху», яка залишала за союзними, а в минулому формально незалежними радянськими республіками державний статус. Після хрущовської й особливо після горбачовської кампаній десталінізації в історіографії почали підкреслювати принципову несхожість позицій Леніна та Сталіна. Доводиться визнати, що реалізована в побудові СРСР позиція Леніна посприяла його розпаду, але ця подія сталася лише через сім десятиліть. Такий строк надто довгий, щоб твердити про принципову несхожість позицій Леніна та Сталіна. Треба визнати, що обидві позиції базувалися на створеному Леніним режимі влади і власності у вигляді держави-комуни. Ленінська «федерація другого поверху» у вигляді Радянського Союзу була такою ж псевдофедерацією, як і федерація «першого поверху» у вигляді РСФРР.

У середині квітня 1923 р., під час процесу утворення СРСР, відбувся XII з'їзд РКП(б). В. Ленін не міг бути присутнім через хворобу, із доповідями виступили вожді з його найближчого оточення: Г. Зінов'єв (з політичним звітом ЦК), І. Сталін (з організаційним звітом ЦК і доповіддю «Національні моменти в партійному і державному будівництві»), Л. Троцький, Н. Бухарін, Л. Каменєв та ін.

Підготовлені Сталіним тези ЦК РКП(б) «Національні моменти в партійному і державному будівництві» були опубліковані газетою «Правда» 24 березня. На секцію з національного питання згідно з рішенням лютневого пленуму ЦК РКП(б) були запрошені 100 осіб, у тому числі 24 — із національних республік. 18 квітня президія з'їзду вирішила оголосити в делегаціях, не оприлюднюючи його, лист Леніна «До питання про національності, або про "автономізацію"» [214].

Виступаючи 23 квітня з доповіддю на з'їзді, Сталін усвідомлював, що делегати вже бачили лист Леніна, в якому головною небезпекою було визначено шовіністичне ставлення панівної нації до національних меншин. Свою доповідь він почав із характеристики національного складу країни й попередження про небезпеку великоруського шовінізму в умовах нової економічної політики:

«Національне питання має для нас значення і з погляду внутрішнього становища, не тільки тому, що кількісно колишня державна нація налічує майже 75 млн, а інші 65 (це все-таки немало), і не тільки тому, що раніше

[214] Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968. С. 821, 879.

пригноблені національності займають найбільш потрібні для господарського розвитку країни і найбільш важливі з боку військової стратегії пункти; не тільки тому, а передусім тому, що за ці два роки ми ввели так званий неп, а у зв'язку із цим націоналізм російський став наростати, посилюватися» [215].

Сталін нібито зосередив увагу делегатів з'їзду на небезпеці шовіністичних настроїв у середовищі нових соціально-політичних сил, породжуваних непом. Фактично ж він попереджав про небезпеку розриву між пролетаріатом державної нації (треба читати: партією більшовиків) і селянами інших націй. Великоросійський шовінізм, як усі знали, прослизав не лише в радянські, а й у партійні установи.

У центр доповіді Сталін поклав тезу, сформульовану ним у статті «Політика Радянської влади з національного питання в Росії» (жовтень 1920 р.):

«Вжити всіх заходів, щоб Радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною, щоб Радянська влада була в нас не тільки російською, а й міжнаціональною. Для цього необхідно, щоб не тільки школи, а й державні установи, як партійні, так і радянські, крок за кроком націоналізувалися, щоб вони діяли мовою, зрозумілою для мас, щоб вони функціонували в умовах, відповідних побуту даного народу. Тільки за цієї умови ми матимемо можливість Радянську владу з російської зробити міжнаціональною, близькою, зрозумілою і рідною для трудящих мас усіх республік» [216].

Аналіз доповіді Сталіна дозволяє стверджувати, що компартійно-радянські працівники центру мали намір порозумітися з номенклатурою союзних республік на ґрунті національних і культурних поступок в обмін на передачу економічних прав союзному центру. Виступаючи одразу після Сталіна, представник Грузії Полікарп Мдівані заявив, що національне питання полягає не тільки в мові та культурно-національній автономії, для радянських республік господарча й соціальна сфера не можуть бути виключені з нього [217]. Його виступ підтримав представник КП(б)У Григорій Гринько. Він теж висловився за надання радянським республікам більших прав у бюджетній і адміністративно-господарській сферах. Розповідаючи про перебіг VII конференції КП(б)У, яка завершила свою роботу за кілька днів до початку з'їзду, Гринько зазначив:

«Ні для кого не секрет, що не тільки в нашому радянському апараті, про який ми досить багато поганого говорили останнім часом, а і всередині нашої партії існує найглибша централізаторська інерція. І ця найглибша централізаторська інерція тисне, гнобить часом дуже відповідальних працівників наших і є однією з найбільших перепон для налагодження державних взаємовідносин всередині Союзу» [218].

24 квітня, коли дискусія з національного питання відновилася, на з'їзді виступив Микола Скрипник. Він почав свою промову з характеристики долі боротьбистів: вони влилися в КП(б)У в кількості понад 4 тис. осіб, а на час з'їзду в республіканській партійній організації залишалося тільки

[215] Там само. С. 481.
[216] Там само. С. 492.
[217] Там само. С. 501—502.
[218] Там само. С. 503.

118 боротьбистів. Згадуючи VII конференцію КП(б)У, Скрипник сказав, що вона одноголосно, коли утримались тільки четверо, ухвалила резолюцію з національного питання, яка відповідала тезам Сталіна. Але після закінчення голосування один із тих, хто голосував, голова губвиконкому, у відповідь на адресоване йому українською мовою запитання сказав: «Говорите со мной на понятном языке».

Ухвалена XII з'їздом резолюція «З національного питання» виглядала ізовні красиво й переконливо. Вона рекомендувала керівництву й усім членам партії добитися:

- щоб виконавчі органи Радянського Союзу були сконструйовані на засадах, які забезпечують реальну участь у них представників республік і задоволення нужд і потреб народів Союзу;
- щоби були надані республікам досить широкі фінансові й, зокрема, бюджетні права, які забезпечували б можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, культурної й господарської ініціативи;
- щоб органи національних республік і областей будувалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут і звичаї відповідних народів;
- щоби були видані спеціальні закони, які забезпечили б використання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве населення та національні меншини [219].

Цікаво, що термін «коренізація» і всі його похідні форми (українізація, білорусизація, татаризація тощо), як нещодавно підкреслила Я. Верменич, у матеріалах з'їзду не зустрічається [220]. Промовці говорили про націоналізування партійних і радянських установ у національних регіонах СРСР. Однак терміни «націоналізування», «націоналізація» вже прищепилися до позначення іншого процесу — одержавлення засобів виробництва. Новий курс національної політики стали називати коренізацією влади одразу після XII з'їзду РКП(б).

Кампанія українізації в УСРР розгорталася досить повільно. Коли Раковського усунули з України, першою особою в компартійно-радянському керівництві став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував виходець із поволзьких німців Е. Квірінг. Він не намагався подолати прихований саботаж українізації з боку російськомовної більшості в ЦК КП(б)У й губкомах партії, в уряді й губвиконкомах. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що доводилося б починати з себе. За даними 1923 р. тільки 797 з 11 826 (менш ніж 7 %) відповідальних працівників партійно-радянського апарату заявили, що знають українську мову [221].

Здійснювана лідерами національних визвольних змагань українізація державного апарату і всіх сфер суспільного життя припинилася після завоювання України радянською Росією. Однак вожді РКП(б) відновили її під час

[219] Там само. С. 696.

[220] Верменич Я. «Радянізація» чи «націоналізація»: ще раз про сутність політики коренізації 1920 – початку 1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2022. № 3. С. 166.

[221] Кульчицький С.В. Форма і суть української радянської державності. *Політична історія України XX століття*. Т. 3. Київ, 2003. С. 190.

громадянської війни, щоб заручитися підтримкою української національної інтелігенції. Радянська українізація була непослідовною й обмеженою, як показала доля українських соціалістичних партій, але вона розпочалася значно раніше, ніж процес коренізації влади в інших національних регіонах. Щоправда, місцеві керівники (за винятком небагатьох, наприклад, Г. Гринька і М. Скрипника) поставилися до ініціатив центру без ентузіазму. Мова йшла не тільки про те, що вони самі повинні були українізуватися. Вони відчували, що кампанія українізації має не лише позитивну для більшовиків сторону (укорінення радянської влади), але й негативну (зростання національної самосвідомості широких мас аж до появи небезпечних сепаратистських настроїв).

Однак у Москві все-таки розраховували на те, що українізація переконає українців: державна влада в Україні є не окупаційною, а «рідною», як висловлювався Сталін. Нарком мав рацію, зважаючи на те, що більшовицький режим був двоканальним. Його радянську вертикаль можна було будувати так, що вона заводила в оману справжніх патріотів. Григорій Костюк згадував, що під час зустрічі в концтаборі біля Воркути партійний і радянський діяч, секретар ВУЦВК в 1923—1929 рр. Афанасій Буценко говорив йому: «Ми виявилися нікудишніми політиками. Ми не зуміли гарантувати безпеки своєї й свого народу. Ми легковажно повірили на слово дружби. Фікцію держави ми прийняли за дійсність. Ми задовольнилися владою без влади» [222].

Більшовицьку українізацію можна зрозуміти в рамках існуючого в етнополітології принципу політизації етнічності. Адміністративно-територіальний поділ Радянського Союзу ґрунтувався саме на цьому принципі. Приміром, будь-якій компактно розселеній етнічній меншині на теренах УСРР, де вона була більшістю населення, надавалося право утворювати власні органи влади, освітні й культурні установи. Такими правами користувалися не тільки союзні республіки й автономні республіки в їх кордонах, але й — до середини 30-х років — усі меншини, які володіли власною територією компактного розселення, аж до окремо взятої сільради. Поняття титульної нації народилося для позначення нації, яка давала назву державі. Проте Радянський Союз заволодів значною кількістю «титульних націй», які давали свою назву союзним і національним республікам. Ніхто не сумнівався в тому, що росіяни фактично володіли статусом титульної нації в масштабах Радянського Союзу. Але юридичний статус титульної нації за ними зберігався тільки в рамках Росії, яка пишномовно називалася Російською Федерацією.

Оскільки радянські органи користувалися цілком реальними управлінськими повноваженнями, неросійські народи мали відчути вагому різницю між своїм становищем до й після дореволюції. Важливо було тільки те, щоб вони брали активну участь у діяльності радянських органів влади на території свого проживання. Звідси виникла необхідність коренізації радянської влади в національних республіках, округах і районах. Компартійно-радянська номенклатура в Україні могла дозволити собі легковажити кампанією українізації в 1923—1925 рр., поки у вищих ешелонах влади з'ясовували,

[222] Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. Едмонтон, 1987. Кн. 1. С. 579.

хто з вождів найголовніший. Однак у квітні Квірінга на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У замінив Лазар Каганович, який незабаром розпочав масштабну українізацію номенклатури за прямою вказівкою Сталіна [223].

Дореволюційні інородці були перейменовані вождями більшовиків на національні меншини й наділені рангом титульних націй. Проте в очах очільників Кремля вони являли собою не нації, які володіють державністю або прагнуть володіти нею, а безгласний етнос. Українці й білоруси, яким у царські часи подарували сумнівну честь бути не інородцями, а етнографічними гілками «єдиного російського племені», здобули в радянські часи власну державність і право бути, разом із РСФРР та ЗФСРР, членами-засновниками Радянського Союзу. Проте створена Леніним тоталітарна конструкція влади у вигляді держави-комуни відрізнялася формою, але не суттю від дореволюційної самодержавної конструкції. Народи царської й реставрованої більшовиками майже в дореволюційних кордонах Росії, включаючи й російський народ, були позбавлені суверенної влади. Громадяни радянських незалежних, а з 1923 р. — союзних республік задовольнялися імітацією державної влади, якою насправді володіли вожді більшовиків.

Створена Леніним держава-комуна вимагала від кожного громадянина точну фіксацію в анкетах та посвідченнях особи соціального та етнічного походження. Етнічне походження особи було для влади не менш важливою ознакою, ніж приналежність до певного соціального стану. Адже пов'язані із цим права і привілеї поширювалися тільки на територію відповідної титульної нації. За межами цієї території людина певного етнічного походження втрачала ці права. Тільки росіяни володіли примарними в умовах тоталітарної державності правами й привілеями на всій території Радянського Союзу.

[223] Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва: Вагриус, 2003. С. 367–368.

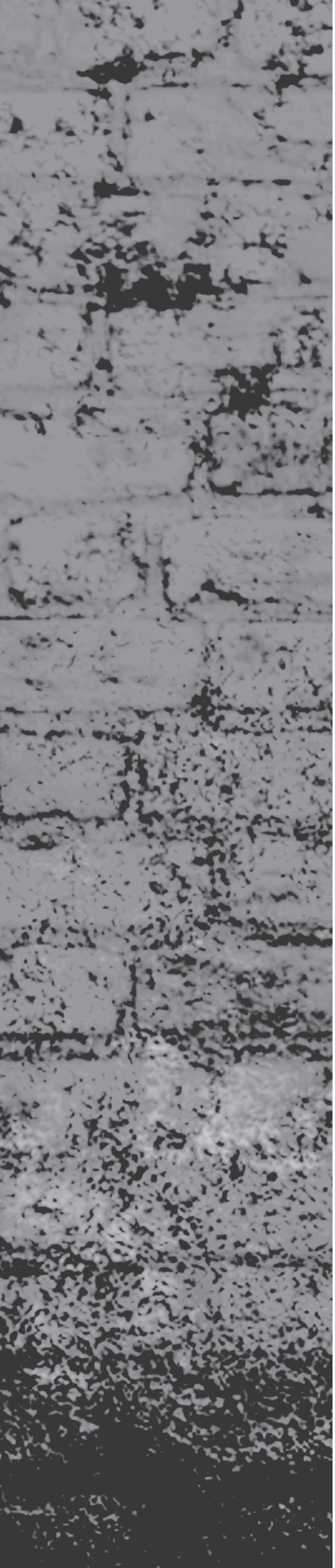

РОЗДІЛ 11

ЛЕНІНСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ ПІСЛЯ ЛЕНІНА

11.1. Ревізія нової економічної політики

11.2. Провал ленінського кооперативного плану

11.3. Сталінський гібрид комуносоціалізму

11.1.

РЕВІЗІЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Трирічна спроба В. Леніна зосередити всі засоби виробництва в створеній ним державі-комуні й замінити ринковий розподіл продукції між виробниками державним розподілом найбільш повно й безповоротно провалилася на селі. Під державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі маєтки. Селяни змусили державну партію заплатити по передреволюційних векселях і віддати маєтки для зрівняльного розподілу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянських засобів виробництва у формі колективізації. Поодинокі комуни виникали переважно в поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). Як уже вказувалося, на VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. Ленін із гіркотою констатував: «Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»[1]. Держава, яка не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосувати у відносинах між селом і містом найбільш варварський засіб: регулярні реквізиції виробленої в сільському господарстві продукції.

Від грудня 1920 р. Ленін зробив спробу вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного регулювання сільськогосподарського виробництва — посівної продрозверстки. У країні почала розгортатися мережа посівкомів, які мали керувати посівною кампанією 1921 р. Однак економічний колапс і загроза масштабної війни із селянством, яке не змирилося з продрозверсткою, змусили партійне керівництво припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрно-селянського питання. На VI Всеукраїнській партконференції в грудні 1921 р. Х. Раковський висловився недвозначно:

«Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 42. С. 174.

нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами й підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки» [2].

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію сільського господарства іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут В. Ленін звернув свою увагу на кооперацію. Він зважав на те, що селяни ще з кінця XIX ст. організовували з власної ініціативи різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні. Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язування їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. З кооперативами в них не було нічого спільного. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У комунах, які згідно з доктриною ленінського комуносоціалізму, вважалися вищою формою об'єднань селян, останні позбавлялися власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі в комунах і артілях становище селянина мало чим відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах.

По-друге, економіка колгоспів була натуральною і цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Ленін розумів принципову різницю між кооперативами і колгоспами. Крах трирічних спроб руйнування ринкової економіки не вплинув на його теоретичні позиції. У брошурі «Про продовольчий податок» (травень 1921 р.), яка претендувала на теоретичне осмислення відступу до нової економічної політики, селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комуносоціалізму, а тому негативне явище:

«Кооперація дрібних товаровиробників (про неї, а не про робітничу кооперацію йде тут мова, як про переважаюче, про типове в дрібноселянській країні) неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвиткові, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду. Це не може бути інакше, раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну» [3].

Тобто ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її побудови чи діяльності, а більш глибинними причинами:

[2] Кульчицький С.В. Концепція «кооперативного соціалізму. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 4.

[3] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43. С. 206.

залежністю від товарно-грошових відносин і вільного ринку, вторинним щодо цих реалій становищем. Це треба запам'ятати, щоби простежити еволюцію поглядів вождя державної партії.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У згаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в річище кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було стати колгоспником, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав Ленін, — у разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства й полегшення його переходу, у невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання» [4]. Отже, хід думок цілком зрозумілий: про колективізацію мріяти не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Звичайно ж, Ленін розглядав кооперування селянства не більш як полегшення переходу до колективізації. Суцільна колективізація сільського господарства вимагала, на його думку, іншого стану одержавленої, але зруйнованої війнами промисловості. Отже, неколективізовані селяни формували, в економічному сенсі, дрібне товарне виробництво, яке жодним чином не вписувалося в ту систему влади і власності, яку Ленін попеременно називав то комунізмом, то соціалізмом. У статті «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» (жовтень 1919 р.) вождь так позначав небезпеку неколективізованого селянства для тієї держави-комуни, яку він будував у ситуації громадянської війни:

«Селянське господарство продовжує залишатися дрібним товарним виробництвом. Тут ми маємо надзвичайно широку базу капіталізму, яка має дуже глибоке, дуже міцне коріння. На цій базі капіталізм зберігається і відроджується знов — у найзапеклішій боротьбі з комунізмом» [5].

Відкладаючи колективізацію сільського господарства на «невизначений строк», Ленін одночасно узалежнював її здійснення від темпів відбудови великої промисловості. У доповіді про заміну розверстки натуральним податком на X з'їзді РКП(б) цей «невизначений строк» тлумачився по-різному:

«Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології й навиків, є справа, що потребує поколінь. Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі. Ось що в корені й з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба. Коли я кажу, що потрібні покоління, це не значить, що потрібні століття. Ви прекрасно розумієте, що дістати трактори, машини й електрифікувати величезну країну — така справа може, в усякому разі, обчислюватись не менше, ніж десятиріччями. Ось яка об'єктивна обстановка» [6].

[4] Там само. С. 208.
[5] Там само. Т. 39. С. 257.
[6] Там само. Т. 43. С. 53.

Отже, з одного боку — «з величезною швидкістю», а з другого боку — «потрібні десятиріччя».

За кілька місяців до X з'їзду РКП(б), коли ще ніхто у вищому партійному керівництві не замислювався над припиненням комуністичного штурму, Ленін був настроєний більш оптимістично. «Росія береться до відбудування зруйнованого виробництва й дістане можливість, беручи із села хліб, давати селянинові сіль, гас, і хоч би в невеликих розмірах, мануфактуру. Без цього про соціалістичне будівництво не може бути й мови», — говорив він на Московській губпартконференції 21 листопада 1920 р.[7] Пояснюючи свою позицію, він заявив:

«Якщо не перевести Росію на іншу техніку, більш високу, ніж раніше, не може бути мови про відбудування народного господарства і про комунізм. Комунізм є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни, бо без електрифікації підняти промисловість неможливо. Це завдання довготривале, не менше, як на 10 років, при умові залучення до цієї роботи великої кількості техніків»[8].

VIII Всеросійський з'їзд рад затвердив 29 грудня 1920 р. створений Державною комісією з електрифікації Росії план ГОЕЛРО. Цей план був розрахований на 10—15 років, і саме в таких хронологічних рамках почала визначатися підготовка умов до здійснення суцільної колективізації сільського господарства.

Ставлення вищого партійного керівництва до колгоспів було суперечливим. З одного боку, комуністична програма РКП(б) 1919 р. вимагала відмовитися від приватного господарювання в сільському господарстві на користь колективного, з другого — сувора реальність не залишала сумнівів щодо цілковитої нездатності існуючих колгоспів стати опорою державі. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони — сіль землі, і постійно вимагали від уряду нових і нових пільг та субсидій.

Загалом діячі партії щодо цієї теми обрали компромісну позицію. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів із максимальним ступенем відчуженням власності, тобто комун, які згідно з програмою РКП(б) 1919 р. вважалися вищими досягненнями комуністичного будівництва на селі, вони вітали утворення інших колективних форм, особливо артілей. Найбільш яскраво це засвідчувала телеграма В. Леніна Х. Раковському і М. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р., де розгорталася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток землі, прокатні пункти, завершення аграрної революції («відібрати землю в куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокатпункти»). Телеграма завершувалася такою рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку й під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни»[9].

Навіть у період, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали «капіталістичні» кооперативи й так фатально не відповідали «соціалістичні» колгоспи, партія Леніна не мог-

[7] Там само. Т. 42. С. 26.
[8] Там само. С. 29.
[9] Там само. Т. 41. С. 349.

ла, оголошуючи себе комуністичною, зробити правильний вибір між ними. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», у цій ситуації поводилася прагматично. У циркулярі читаємо:

«Робота попередніх років з усуспільнення сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці, як найбільш сталі радянські осередки на селі, можуть здійснити позитивний і помітний вплив після введення їх до загального кооперативного річища» [10].

Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань. Отже, витоки неспроможного гібрида у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 р. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму й найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. У роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що рентабельні кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. І при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація ухваленого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських більшовиків у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких — про необхідність виявлення ними ініціативи щодо їх створення [11]. В опублікованому напередодні VII Всеукраїнської партконференції у квітні 1923 р. звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати» [12]. У зв'язку із цим на конференції Д. Лебідь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. Х. Раковський у прикінцевому слові відкинув цю пропозицію й відверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може призвести? Провал колективів позначиться і на партії. Адже в нас тепер 4500 колективів. Якщо їх усі пропустити через сито, то в них, можливо, одна третина або одна чверть виявиться колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг» [13].

Підіб'ємо підсумки. На початку 1920-х років теоретичні установки й політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними параметрами:

- створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементами капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки;

[10] Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1. Москва, 1958. С. 317.

[11] Одиннадцатый съезд РКП(б). Март — апрель 1922 года. Стенографический отчет. Москва, 1961. С. 544.

[12] Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской партконференции. Харьков, 1923. С. 56.

[13] Раковский Х. Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У. Харьков, 1923. С. 59.

■ ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських об'єднань було негативним унаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не мала пояснень;

■ держава відкладала широку колективізацію селянських господарств на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;

■ держава сприяла розвиткові кооперативів, вважаючи їх передумовою майбутньої широкої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити зі змістом статті Леніна «Про кооперацію». Співвіднесення висловлених у ній ідей із попереднім теоретичним і практичним доробком партії у галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього ленінського документа. Без такого порівняння аналіз статті «Про кооперацію», надиктованої Леніним 4 і 6 січня 1923 р., не буде продуктивним.

У першій половині грудня 1922 р. Ленін почав збирати матеріали для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня). Однією з тем, яку він бажав розкрити у виступі, була тема про кооперацію. Зберігся план виступу, де фігурує такий запис: «Центроспілка: її особливе значення» [14]. У листі до голови Центроспілки Льва Хінчука вождь просив надати останні дані про діяльність кооперації [15].

Проте 16 грудня стався новий напад хвороби, після чого в Леніна виникли сумніви щодо перспектив повернення до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він домігся в лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий напад хвороби призвів до повного порушення його розумової діяльності, він встиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім ще п'ять статей. Друга з них була на тему: «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Текст її Надєжда Крупська передала до ЦК РКП(б) у травні 1923 р. А вже 26 і 27 травня статтю надрукувала газета «Правда» під назвою «Про кооперацію».

Насамперед слід встановити, які зрушення сталися у світогляді Леніна між 16 грудня 1922 р., коли хвороба виключила його з політичного життя, і 4 січня 1923 р., коли він почав диктувати статтю «Про кооперацію». Проблема полягає в тому, щоб зрозуміти одну фразу із цієї статті: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Російський учений Єфім Гімпельсон у фундаментальному дослідженні про радянську політичну систему в роки непу щодо цієї ключової фрази зазначив: «Зроблено це було побіжно, пояснити свою фразу він не встиг, залишивши тим самим історикам, політологам, публіцистам самим здогадуватися про суть її» [16]. Здогадів висловлено немало, особливо публіцистами. Версія Гімпельсона, який навіть через десяток років після краху КПРС не позбувся багатьох ідеологічних стереотипів радянської доби, не може задовольнити сучасного читача.

Автор цієї книги подає свою версію, яка ґрунтується на 30-річному досвіді дослідження ленінської системи влади і власності. Зрозуміло, що це

[14] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45. С. 418.
[15] Там само. Т. 54. С. 271.
[16] Гимпельсон Е.Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. Москва, 2000. С. 73.

лише версія. Людини, яка продиктувала цю фразу, нема серед живих, вона нездатна висловитися. Проте наявних джерел достатньо для того, щоб дістати вірогідне уявлення про еволюцію поглядів Леніна на роль кооперації в тій системі влади і власності, яку він вважав соціалізмом.

Починати доведеться з березня 1918 р., коли В. Ленін написав один із варіантів статті «Чергові завдання Радянської влади», з якої розпочався комуністичний штурм. Ось як він тоді розглядав соціальну природу кооперації:

«Кооператив, як маленький острівець у капіталістичному суспільстві, є крамничка. Кооператив, якщо він охоплює все суспільство, у якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики й заводи, є соціалізм. Завдання Радянської влади після того, як буржуазія експропрійована політично й економічно, полягає явним (головним) чином у тому, щоби поширити кооперативні організації на все суспільство, щоби перетворити всіх громадян даної країни поголовно в членів одного загальнонаціонального або, точніше, загальнодержавного кооперативу» [17].

Ці тези переконують у тому, що Ленін не сумнівався в соціалістичній природі кооперації. Однак про яку кооперацію йшла мова? Якими функціями він бажав її наділити?

Йшлося не про кооперацію як форму торгівлі. Йшлося не про сільськогосподарську кооперацію, яка в цей час ще не встигла організаційно відділитися від споживчої. Йшлося про **поголовне** кооперування населення країни, аби держава-комуна могла з допомогою кооперативного апарату розподіляти (а не продавати) між виробниками продукти (а не товари). Іншими словами, йшлося про структуру, що допомагала б державі-комуні налагоджувати виробництво й розподіл матеріальних благ поза вільним ринком. Вона органічно вписувалася в створювану систему влади і власності, яку Ленін вважав соціалізмом.

Після трьох років комуністичного штурму Ленін усвідомив, що селянство не бажає бути колективізованим, тобто працювати під контролем держави-комуни й за її нарядами, а не вільно, користуючись ринковими відносинами. Довелося припиняти комуністичний штурм і запроваджувати економічну політику, яка повертала країну обличчям до капіталізму: з дозволом приватного підприємництва і вільного наймання робочої сили замість трудової повинності, з припиненням спроб примусового втягнення багатомільйонного селянства в підконтрольні державі виробничі колективи, з відмовою від наміру перетворити вільну торгівлю на централізований розподіл матеріальних благ, тобто з усім тим, що Ленін розглядав як соціалізм.

Після запровадження непу вважалося, що властиві капіталізму господарські форми виробництва й розподілу матеріальних благ — це державний капіталізм, але в державі, яка залишається під контролем партії більшовиків. Вважалося, що країна переживає перехідний період від капіталізму до соціалізму. Вважалося, що та система влади і власності, замаскована після провалу комуністичного штурму назвою «воєнного комунізму», відродиться після того, як держава відбудує промисловість і запропонує селянським масам виробничі й споживчі продукти (а не товари), переконуючи їх перейти до колективної праці під державним омофором.

[17] Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36. С. 152.

Ленін не розчарувався в новій економічній політиці, яка дозволяла швидкими темпами відроджувати господарство, у тому числі, використовуючи державою суто капіталістичні, як він вважав, методи й засоби господарювання (наприклад, державну торгівлю). Виступаючи в залі Большого театру напередодні перевиборів до Московської ради, він підкреслив «Неп продовжує бути головним, черговим, усе вичерпуючим гаслом сьогоднішнього дня... З Росії непівської буде Росія соціалістична». 21 листопада 1922 р. газета «Правда» надрукувала цю останню публічну промову вождя. З промови випливало, що він вважав нову економічну політику тільки інструментом соціалістичного будівництва. Поки Росія була непівською, вона не могла бути соціалістичною.

16 грудня Леніна перевезли в Горки, а 23-го він почав надиктовувати стенографісткам свою останню волю. Мозок вождя працював у пришвидшеному темпі, і серед надиктованого було немало незвичних для його найближчого оточення пропозицій. Однак у перші дні після вже не першого удару він, мабуть, ще не усвідомлював серйозності ситуації. У Горки він потрапив із тим же настроєм, який був у нього під час виступу в Большому театрі, і з тим же ставленням до нової економічної політики.

Коли почала розгортатися «перебудовна» політика М. Горбачова, серед російських інтелектуалів загострився інтерес до природи непу. Популярний тоді публіцист Александр Ципко розповідав, що один із радників останнього генсека в 1986 р. говорив йому: «Не думайте, що Горбачов не розуміє серйозності ситуації. 60 років пішло коту під хвіст. Відвернувшись від непу, партія загубила свій єдиний шанс. Люди страждали даремно. Країну принесли в жертву схоластичним поняттям комунізму, які не мали нічого спільного з реальним життям» [18].

Саме через це особливий інтерес викликала стаття історика, проф. Владлена Сироткіна «Уроки непу», опублікована в газеті «Известия» 9 березня 1989 р. Він спростував хрестоматійне твердження про нав'язаність більшовикам режиму «воєнного комунізму» умовами громадянської війни та іноземної інтервенції. Не усвідомлюючи того, що Ленін скористався теорією революційного марксизму, щоб замаскувати власний концепт держави-комуни, Сироткін твердив: «Звичайно, умови громадянської війни та інтервенції наклали свій відбиток. Проте головне було в іншому — у негайній реалізації теорії строго за Марксом (з «Критики Готської програми») і за Енгельсом (з «Анти-Дюрингу»). Громадянська війна тут була скоріше тлом для вульгаризованої теорії».

Та менше з тим... Сироткін оприлюднив у газеті промовистий документ В. Леніна, з яким радянські громадяни могли ознайомитися до «перебудови» тільки маючи доступ до спецфондів кількох бібліотек всесоюзного масштабу. Мова йде про закордонні видання — «Архів Троцького» й спогади колишнього секретаря Сталіна Бориса Бажанова, де були надруковані нотатки особистих секретарів Леніна Марії Гляссер і Лідії Фотієвої.

Ленін розмовляв зі своїми секретарками на побутовому рівні, не призначаючи сказаного якійсь конкретній аудиторії. Секретарки, мабуть, записали розмову через те, що вона їх вразила. Запис був зроблений у перші дні перебування Леніна в Горках, а в руки Троцького потрапив наприкінці

[18] Див.: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму від його народження до загибелі. Кн. 2. С. 6.

1923 р., коли вождь перетворився на розумового інваліда. Ось цей запис, наведений Сироткіним за книгою Бажанова:

«Звичайно, ми провалились. Ми думали здійснити нове комуністичне суспільство за щучим велінням. Проте це питання десятиліть і поколінь. Щоби партія не втратила душі, віру і волю до боротьби, ми повинні зображати перед нею повернення до мінової економіки, до капіталізму (це слово Сироткін викреслив із газетної публікації, замінивши його трьома крапками — *С.К.*), як певний тимчасовий відступ. Проте для себе ми маємо ясно бачити, що спроба не вдалася, що так раптово змінити психологію людей, навички їх вікового життя не можна. Можна зробити спробу загнати населення в новий лад силою, але питання ще, чи зберегли б ми владу в цій всеросійській м'ясорубці» [19].

Якщо ці слова аутентичні (все-таки маємо записи кількох інших осіб), то вони пояснюють, чому Ленін після переходу до непу замаскував комуністичний штурм словами, далекими від його суті — «воєнний комунізм»: щоби партія не втратила душі, віру і волю до боротьби...

Весь пафос статті В. Сироткіна полягав у тому, щоб довести: нова економічна політика була не тимчасовим відступом до капіталізму, а необхідним етапом соціалістичних перетворень. Дозволяючи собі «підкорегувати» Леніна, учений, мабуть, не зрозумів ленінського концепту державного капіталізму або не бажав відволікатися на пояснення фундаментальної різниці між приватновласницьким капіталізмом і капіталізмом, підконтрольним державі-комуні. Цю різницю вождь неодноразово підкреслював у виступах і статтях.

Так або інакше, але записані секретарками висловлювання Леніна перебували в тій же світоглядній площині, як і його остання публічна промова. Однак через два десятки днів, коли він диктував статтю «Про кооперацію», його інтерпретація економічного курсу партії й, відповідно, завдань держави-комуни в аграрно-селянському питанні радикально змінилися.

Ще раз підкреслимо, що суть доктрини, обґрунтованої в програмі РКП(б) 1919 р., полягала в запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Оскільки кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, більшовики розглядали її як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом ладу, який будувала державна партія. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже під час переходу до непу Ленін заявив про економічну неможливість політики попередніх трьох років, здійснюваної у точній відповідності до вимог партійної програми 1919 р. За ці роки стала очевидною марність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо в робочому часі, тобто без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Виявилося, що поєднати інтереси індивідуального виробника з державними ніяким механізмом, окрім ринкового, неможливо. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть почати розгортання державної торгівлі, щоби пристосувати одержавлений сектор економіки до

[19] Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. Париж, 1980 (Розділ 7 (не нумерований). Інтернет-бібліотека «Хронос»).

ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати припинення непу й повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, як того вимагала програма РКП(б) 1919 р.?

Стаття «Про кооперацію» давала відповідь, хоч і не досить ясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав із неймовірних для визнавців партійної доктрини тверджень: за умови максимального кооперування населення сама собою досягається соціалістична мета; у непі ми зробили поступку селянинові як торговцеві, зробили поступку принципові приватної торгівлі, але саме із цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму [20].

Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко й глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Знаменне визнання! «Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918—1920 рр., уособлювало багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбутися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому увагу селянства у структурі населення країни!

Новий погляд на кооперацію, що здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який більшовики самі себе загнали. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію й колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму», Ленін знімав із порядку денного завдання відчуження засобів виробництва в селян. Скільки б більшовики раніше не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни йшли охоче з дореволюційних часів. Ленін не випадково попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «*якнайбільш простим, легким і доступним для селянина*».

Свого часу верховний вождь партії більшовиків виголосив багато промов із закликами створювати комуни й радгоспи. Програма РКП(б) 1919 р. була написана ним особисто від першого до останнього рядка. Кооперацію він зневажав як торгашеську, у чому сам зізнавався. І ось тепер у статті, що мала значення політичного заповіту, Ленін давав відповідь на ключове запитання, яке особисто поставив, і сама постановка якого здавалася єретичною

[20] Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на підставі тексту, надрукованого в Повному зібранні творів. Т. 45. С. 351—358.

йому кілька тижнів тому: «Якими засобами можна й треба зараз же почати розвивати цей "кооперативний" принцип так, щоб всякому й кожному було ясне його соціалістичне значення»?

Змінивши думку про кооперацію, Ленін дістав змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за словами про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто опиралися, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

Зміна погляду на кооперацію означала зміну погляду на ринкові відносини й на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від звичного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм». «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», — робив Ленін остаточний висновок.

Щоправда, одразу після цих вагомих слів і, ніби пояснюючи їх, вождь продиктував: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр уваги клали й повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади й т. д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну "культурну" роботу».

Як би ми не дивилися на таке пояснення, воно жодним чином не збігається з усім тим, що показував аналіз статті. Ленін ухилився від пояснення зміни своєї думки про соціалізм, піднявши зовсім іншу проблему культурництва. Раніше в цій статті він ухилився від оцінки суцільної колективізації сільського господарства, коли розповідав про необхідність **поголовного** кооперування населення.

Подібна обережність призвела, як далі буде показано, до того, що концепт «кооперативного соціалізму» залишився нереалізованою альтернативою закладеному в програмі РКП(б) 1919 р. концепту побудови соціально-економічного ладу. Новий верховний вождь партії Сталін повторним комуністичним штурмом відновив будівництво соціально-економічного ладу, замаскованого Леніним під назвою «воєнний комунізм». Щоправда, сталінський комуністичний штурм відбувався із засвоєнням уроків непу.

11.2.

ПРОВАЛ ЛЕНІНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНУ

Орган Закордонної делегації РСДРП(м) «Социалистический вестник» відгукнувся на смерть В. Леніна передовицею, в якій яскраво характеризувалася різниця між вождями другого ешелону й засновником більшовицької партії:

«Вони перейняли в нього всі форми його партійного і державного диктаторства. Проте вони не могли перейняти у нього ні його генію, ні його рідкісного чуття до народної стихії, ні його непорушної, фанатичної віри в самого себе і в свою справу. Місце верховного жерця, який настільки сам вірив у своє помазання духом пролетарської революції, що умів запалювати цією вірою й інших, зайняли жалюгідні епігони, для яких диктатура в партії й державі — це лише засіб зберегти владу та її спокуси в своїх руках, а не той важіль, на який Ленін майже з релігійним екстазом дивився як на знаряддя перевертання всього світу» [21].

Перебуваючи тривалий час в одній з більшовиками партії, соціал-демократи меншості добре знали своїх суперників, які завдяки Леніну прорвалися до влади й викинули їх за кордон. Глибока інтелектуальна прірва між верховним вождем та іншими членами політбюро ЦК РКП(б) не була для них таємницею.

Ще під час тривалої хвороби Леніна у верхівці партії більшовиків розгорнулася боротьба за владу. І. Сталін, Г. Зінов'єв і Л. Каменєв утворили «трійку», яка політично ізолювала Л. Троцького. Незабаром, однак, Зінов'єв і Каменєв почали протистояти Сталіну. Принциповими проблемами господарського будівництва зайнялися партійні керівники з меншою політичною вагою — Н. Бухарін, як теоретик, і А. Риков, як практик. Вони були найближчими співробітниками Леніна, знали й поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, що змінювалися в процесі засвоєння уроків непу.

Попри мільйонні наклади в газетах, збірниках та окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». 1924 рік — єдиний, коли ідеї цієї статті були викладені у неспотвореному вигляді, але суто механічно, у найбільш важливих партійних документах.

29 травня 1924 р. з доповіддю «Про роботу на селі» на XIII з'їзді РКП(б) виступив голова ЦВК СРСР Михаїл Калінін. Він більше говорив у схвальному ключі про комуни, ніж про перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації. Проте резолюція щодо його доповіді зазначала, що лінія партії на розвиток села в напрямі соціалізму полягає у використанні найбільш зрозумілих, легких і доступних селянству способів кооперації. «Основна лінія партії в цьому питанні, — вказувалося в резолюції, — накреслена в останній статті Леніна "Про кооперацію". Ленін розгорнув у цій статті програму розвитку кооперування сільського населення, як основного способу руху до соціалізму в селянській країні» [22].

Одразу після цих слів у резолюції була наведена розлога цитата зі статті «Про кооперацію». Доцільно відтворити її, попри здійснений у попередньому підрозділі аналіз ленінської статті:

«Коли державна влада в руках робітничого класу, коли цій державній владі належать усі засоби виробництва, у нас, справді, завданням залишилося тільки кооперування населення... У непі ми зробили поступку селянинові, як торговцеві, принципові приватної торгівлі; саме із цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації. Власне кажучи, кооперувати достатньою мірою широко і глибоко російське населення за пану-

[21] *Социалистический вестник* (Берлин). 1924. 25 января. С. 1—2.

[22] Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 года. Стенографический отчет. Москва, 1963. С. 634.

вання непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів. Справді, влада держави на всі великі засоби виробництва, влада держави в руках пролетаріату, союз цього пролетаріату з багатьма мільйонами дрібних і найдрібніших селян, забезпечення керівництва за цим пролетаріатом щодо селянства і т. д. — хіба це не все, що потрібне для того, щоб із кооперації, із самої тільки кооперації, яку ми раніше зневажали, як торгашеську, і яку з певного боку маємо право зневажати тепер за непу так само, хіба це не все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства? Це ще не побудова соціалістичного суспільства, але це все необхідне й достатнє для цієї побудови»[23].

Саме цей набір думок, що містився в статті «Про кооперацію», був повторений у резолюції партійного з'їзду. Однак заклик Леніна змінити погляд на соціалізм у резолюції не наводився. Визначенням кооперативного плану як основного способу руху до соціалізму в селянській країні Калінін, як і всі співавтори цієї резолюції, натякали на те, що вони знають інші способи руху. Не важко здогадатися, що йшлося про колгоспи. Отже, колективізація селянських господарств теж розглядалася як спосіб залучення селян до соціалізму, хоч це на письмі не стверджувалося.

Цікаву інформацію про характер ухвалення рішень на верховному щаблі партійного керівництва за часів Леніна можна знайти в доповіді голови Раднаркому СРСР Алєксєя Рикова на партконференції Бауманського району Москви 10 травня 1924 р. Через кілька місяців після смерті вождя він розповідав:

«Коли Ленін керував партією, у нас не виникало питання про те, що може бути який-небудь промах у контексті масового руху, тому що т. Леніна відрізняло небачено сильно розвинуте чуття мас, їх інтересів. Він відчував кожне зрушення найширших і найглибших пластів селян і робітників. Кожний поворот у політиці він не стільки обговорював із нами, скільки діставав мужичка або робітника із самого дна, "висповідував" його й згідно із цим встановлював свою точку зору»[24].

Ця характеристика дивним чином збігається з наведеним вище некрологом меншовицького «Социалистического вестника» й пояснює той світоглядний злам у розумінні аграрно-селянської політики, який відбувся у Леніна цілком раптово, у перші дні після того, як він усвідомив можливі наслідки власного відходу від справ. Коли зникли різноманітні ускладнення, пов'язані з конкретною політикою, і перед ним відкрилася порожнеча, він спромігся переосмислити створювані роками власні стереотипи мислення, внести фундаментальні поправки у своє бачення системи влади і власності, яку називав соціалізмом, і звернутися до партії із закликом змінити свій погляд на соціалізм.

Зрозуміло, що його бачення соціалізму — первинне або скориговане, не відповідало інтересам «мужичків» або робітників. Проте він не ломився в зачинені двері й шукав обхідні шляхи, керуючись єдиним критерієм: зберегти й зміцнити диктатуру вождів більшовицької партії.

[23] Там само. С. 634—635.

[24] Рыков А.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 321.

Своє кредо в політиці, як було показано в першому підрозділі, він висловив у певних обставинах із достатньою відвертістю: «Можна зробити спробу загнати населення в новий лад силою, але питання, чи зберегли б ми владу в цій всеросійській м'ясорубці».

А. Риков був одним із тих у найближчому оточенні Леніна, який зрозумів його світоглядний злам в аграрно-селянській політиці. Він переконано заявив московським більшовикам, що кооперування у сфері виробництва, збуту й постачання становитиме більш, ніж половину соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо [25].

У директивних документах партії, що ухвалювалися в 1925 р., почалася іззовні непомітна, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». Показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.), на якій було заслухано доповідь А. Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався популярно викласти концепцію «кооперативного соціалізму» й окремо зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва й колективізації:

«Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, і в майбутньому роль їх зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства в наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, з нинішньою технікою виробництва ще довгий час залишатимуться поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарства, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства» [26].

Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації й не збиралася робити це в майбутньому. На думку голови радянського уряду просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не створювало соціалістичного господарства. Тільки в кооперативах доповідач вбачав соціалістичне майбутнє села. Але це був зовсім не той соціалізм, який передбачався партійною програмою 1919 р.

За встановленим порядком, проєкт резолюції партійного з'їзду або будь-якого іншого зібрання представляв доповідач. Та від проєкту резолюції Рикова, від його ідей у документі партконференції не залишилося ані сліду. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували в непримиренному протиріччі з концепцією «кооперативного соціалізму».

Конференція, щоправда, проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного

[25] Рыков А.И. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 320—321.

[26] Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографический отчет. Москва, Ленинград, 1926. С. 88—89.

товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села» [27]. Тут відсутня ключова ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залишався в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язувалося не з кооперуванням селянства, а з колективізацією, тобто здійснювався повний поворот від статті «Про кооперацію» до попереднього теоретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі у тексті резолюції відбувалася реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Проте цей поворот формулювався обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж робилося це досі» [28].

У тому ж 1925 р. темпи повернення до положень програми РКП(б) стрімко зростали. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всіляко сприяти *будівництву колгоспів* (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного й середнього селянства» [29]. Лозунг колективізації, який знову опинився на поверхні політичного життя, поширився на середняків, тобто селян-власників.

Доречно порівняти резолюції, які готувалися в партійному центрі, з рішеннями партійної периферії. В ухваленій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичний елемент нашого будівництва» [30]. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не усвідомлювався територіальними партійними організаціями як директива.

Якщо А. Риков ригористично наслідував ідеї статті «Про кооперацію», то І. Сталін із не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро ЦК були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б). А чи міг хтось інший у партійному центрі відстояти концепцію «кооперативного соціалізму»?

Г. Зінов'єв і Л. Каменєв рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своєю спеціальністю. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу із членом колишньої антитроцькістської «трійки» Сталіним і тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії. Л. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», продовжував вважати себе вождем першого ешелону й тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив:

«Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим

[27] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 3. Київ, 1979. С. 180.
[28] Там само. С. 185.
[29] Там само. С. 221.
[30] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. Київ, 1970. С. 346–347.

розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство» [31].

Як бачимо, цей вождь партії догматично продовжував розглядати кооперацію як державно-капіталістичну форму власності, а неп — як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до соціалізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він проникливо передбачав, застосуванням силових методів. Саме із цієї причини він стояв за неп і кооперування селянства.

Н. Бухарін, який став повноцінним членом політбюро ЦК РКП(б) тільки після смерті Леніна, навпаки, переконано відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На початку березня 1925 р. він виступив на Всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив:

«Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях — це організація соціалізму через кооперацію» [32].

У середині квітня на партійному активі в Москві Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання», де підкреслив:

«Багато товаришів і досі схильні по-воєннокомуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні господарства, це вірно. Але невірно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства шляхом соціалізму» [33].

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». Та виявляється, що він засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найважливішу: кооперування — це добре, колективізація — це погано. Але в цьому твердженні, яке він послідовно пропагував, не було контексту, глибини, перспективи.

Як не дивно, Бухарін не побачив у змісті статті «Про кооперацію» нової концепції, альтернативної доктрині, викладеної в програмі РКП(б). Подібно Сталіну, він вважав неп перехідним до соціалізму й комунізму періодом. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну перехідний період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. Бухарін же, як свідчить його виступ на Московській губпартконференції на початку грудня 1925 р., обстоював більш поступовий, розтягнутий у часі перехід до соціалізму й комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував:

«Раніше ми намагалися увігнати селян у комунізм залізною мітлою продрозверстки й воєннокомуністичною системою, а нова економічна політика,

[31] Троцкий Л.Д. О наших новых задачах. Москва, Ленинград, 1926. С. 19.
[32] *Правда*. 1925. 6 марта.
[33] Бухарин Н.И. Избранные произведения. Москва, 1988. С. 112.

за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смисл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селян у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватновласницькі інтереси й, узявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму» [34].

Ми бачимо, що в Сталіна не виявилося серйозних опонентів щодо курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує розроблений вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Провадилася велика організаційна робота з розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників — як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоча її багатовимірність для політиків, не виключаючи Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. Сталін розпочав серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на повернення уваги партійних функціонерів до проблем колгоспів і радгоспів. З його ініціативи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) у складі М. Калініна, Г. Камінського, В. Молотова, А. Свідерського, Я. Яковлєва та ін. Результатом її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) від 30 грудня 1926 р. «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд зі зміцненням артілей і комун рекомендувалося розвивати товариства спільного обробітку землі (тсози), машинні товариства та інші прості форми кооперування. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів або штучне форсування переходу від найпростіших форм об'єднання селян до складніших завдали б колективному рухові величезної шкоди й затримали б його розвиток [35].

Ця постанова започаткувала довгу серію партійних та партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших, вона не суперечила інтересам селян. У ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були цілком прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пожвавленню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 402 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7 %. Відповідно зменшилася частка комун (зі 6,8 до 2,7 %) й артілей (із 86,4 до 24,6 %). Проте переважна більшість бідноти, на кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати свій уклад життя. У жовтні 1928 р. у республіці було колективізовано менше ніж 4 % площі селянського землекористування [36].

---

[34] Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. Москва, Ленинград, 1926. С. 90.

[35] Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». Київ, 1991. С. 32—33.

[36] Там само. С. 34.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. Ленін намітив конкретні шляхи поступового втягнення основної маси селянства в річище соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить у руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві [37]. Водночас генсек завжди наполегливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі із закордонними робітничими делегаціями, які прибули в Москву напередодні святкування 10-річного ювілею більшовицького перевороту, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головно бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого в нього ніхто не питав: «До всеосяжної колективізації діло ще не дійшло й не скоро прийде» [38].

Дарма, що в цій відповіді словосполучення «всеосяжна колективізація» вживалося із запевненнями, що це — не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився новий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді (масова колективізація, потім — суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові постанови й став метою державної політики.

Перший крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темпи розвитку сільського господарства не можна визнати задовільними, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі й об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, у переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки [39]. Під тиском генсека в директиви з'їзду з розробки плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20 % селянських посівів. Отже, планувалася практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не пройшло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як її ідеї було поховано під нескінченні запевняння нових керівників державної партії про величезне значення ленінського кооперативного плану. Ще через два роки в країні розгорнулася суцільна колективізація сільського господарства, супроводжувана багатомільйонними жертвами серед селянства.

[37] Сталин И.В. Сочинения. Т. 10. С. 96.
[38] Там само. С. 222, 225.
[39] Там само. С. 305.

11.3.

СТАЛІНСЬКИЙ ГІБРИД КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ

В опублікованій видавництвами «Либідь» і Канадського інституту українознавчих студій нашій книзі, присвяченій насадженню російського комунізму в Україні між Першою і Другою світовими війнами, використовувався термін «сталінізм»[40]. Він прищепився в Радянському Союзі під час горбачовської «перебудови». Так само як термін «тоталітаризм», замість якого в перші роки «перебудови» використовувався евфемізм «командно-адміністративна система».

У наступних працях автор цієї книги не користувався терміном «сталінізм», тому що не бачив у ньому принципової різниці з терміном «ленінізм». Для періоду після смерті Леніна підходить тільки термін «сталінщина». У ньому нема натяку на щось відмінне від ленінізму з погляду насадження комуносоціалізму. У терміні «сталінщина» підкреслені тільки терористичні методи «революції згори», яку розпочав Ленін комуністичним штурмом у 1918 р. Ленінський штурм теж не обходився без терористичних методів, — аж до геноциду, але в ньому істотну роль відігравала пропагандистська складова. Натомість сталінський штурм, що розпочався із суцільної колективізації сільського господарства, вразив весь світ колосальними масштабами безперервного терору.

Отже, можна солідаризуватися з публіцистом часів горбачовської «перебудови» Ігорем Клямкіним, який заявив: «Сталінщина — це друге, виправлене й доповнене сталінське видання воєнного комунізму»[41].

Чи рівноцінна відмова від терміну «сталінізм» твердженню про те, що Сталін послідовно й скрупульозно виконував програму насадження ленінського комуносоціалізму? Такого твердження слід уникати, зважаючи на дві обставини. По-перше, ленінський комуносоціалізм у процесі насадження піддавався корекції аж до істотної зміни уявлень про суть системи влади і власності, яку засновник більшовицької партії називав соціалізмом. По-друге, сталінський план соціалістичного будівництва, маючи в основі систему влади і власності, позначену Леніним маскувальним терміном «воєнний комунізм», теж зазнав змін під впливом уроків економічної політики, застосованої у 1921 р. Отже, у соціально-економічних перетвореннях міжвоєнного періоду треба виявити той гібрид комуносоціалізму, який складався з «воєнного комунізму» 1918—1920 рр. і нової економічної політики 1921—1928 рр. Сталін, як і всі інші епігони Леніна, не вніс нічого свого в теоретичну конструкцію здійснюваної ним «революції згори».

З документів, наведених у цій книзі, можна зрозуміти, що Ленін задумав одержавити всю економіку країни із тим, щоб налагодити розподіл матеріальних благ між виробниками без опосередкування товарно-грошовими відносинами й вільним ринком. Задум передбачав й одержавлення

[40] Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. Київ, Едмонтон, 1991. 344 с.

[41] Див.: *Новый мир (Москва)*. 1989. № 1. С. 219—220.

сільського господарства. Коли виявилося, що колективізація селянських господарств неможлива, і держава-комуна неспроможна контролювати виробництво сільськогосподарської продукції та обмін продукцією між містом і селом, Ленін вдався до продрозверстки, тобто реквізиції продукції, що вироблялася десятками мільйонів самостійно господарюючих селян. Коли виявилося, що стягнення продрозверстки економічно й політично загрожує владі, він замінив її продподатком і дозволив селянам реалізувати рештки продукції на вільному ринку. Коли виявилося, що відносини між містом і селом регулюються ринком, довелося погодитися на скасування трудової повинності, приватне підприємництво, переведення одержавленої промисловості на госпрозрахунок і застосування інших методів господарювання, які традиційно вважалися методами капіталістичної економіки.

Запровадженням нової економічної політики Ленін тимчасово відмовлявся від безпосереднього переходу до власного варіанту комуносоціалізму і встановлював перехідний період, суть якого позначив словами «Хто кого?» Вважалося, що держава-комуна після засвоєння методів капіталістичної економіки витіснить народжену в умовах вільного підприємництва нову буржуазію, відбудує промисловість і налагодить безтоварний обмін продукції між містом і селом. Леніна не лякав державний капіталізм, який народжувався в умовах непу. Можна сказати навіть більше: він виявив неабияку обізнаність із методами капіталістичної економіки, запровадження яких гарантувало швидке господарче відродження. Далеко не всі його рекомендації були реалізовані, а тому не увійшли в цю книгу [42].

Переконаний у тому, що питання «Хто кого?» розв'яжеться на користь влади після засвоєння державою-комуною капіталістичних методів господарювання, Ленін задумався над тим, чи варто відмовлятися від використання товарно-грошових відносин у фазі комуносоціалізму. У випадку перенесення цієї вимоги (яка була цілком умоглядною) на міфічну, суто пропагандистську фазу комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами, сама собою зникала найболючіша необхідність силового одержавлення дрібних товаровиробників — колективізація сільського господарства. Налагоджувати економічний зв'язок між містом і селом ставало можливим шляхом «поголовного», як висловлювався Ленін, кооперування населення. Іншими словами, вождь більшовиків почав дивитися на свій комуносоціалізм під новим кутом зору. Непівська Росія ставала в його очах Росією соціалістичною. Поняття перехідного періоду від капіталізму до соціалізму зникало, хоч не зникало питання «Хто кого?» на весь період витискування з економіки приватновласницьких елементів.

[42] Див. мої статті, опубліковані в різний час: Питання про плату за виробничі фонди в економічній дискусії 20-х років. *Вісник Академії наук УРСР*. 1971. № 1. С. 61—68; Вопросы платы за производственные фонды в дискуссиях советских хозяйственников (1923—1924). *Экономические науки (Москва)*. 1972. № 9. С. 74—80; Ленінська ідея госпрозрахунку. *Наука і суспільство*. 1987. № 2. С. 8—9; Історія одного законопроекту (Про задум, який хотів та не встиг реалізувати В.І. Ленін). *Наука і суспільство*. 1988. № 2. С. 6—9; Ленінський підхід до методів управління соціалістичною промисловістю. *Український історичний журнал*. 1988. № 8. С. 71—76; Далекий приціл непу. *Комуніст України*. 1988. № 11. С. 46—54.

Сталін, який проігнорував кооперативний план і залишився на позиціях Леніна, задекларованих у 1921—1922 рр., на XIV з'їзді ВКП(б) підкреслював:

«Наш лад загалом не можна ще назвати ні капіталістичним, ні соціалістичним. Наш лад у цілому є перехідний від капіталізму до соціалізму, — де все ще переважає, у розумінні обсягу продукції, приватновласницьке селянське виробництво» [43].

У цьому твердженні містився натяк на неминучість і необхідність суцільної колективізації сільського господарства. Як же виглядав той лад, який мав прийти після здійснення суцільної колективізації на зміну непу? У виступі на пленумі ЦК ВКП(б) 5 липня 1928 р. Сталін не залишив у присутніх будь-якого сумніву:

«Неп з його ринковими зв'язками і використанням цих ринкових зв'язків, абсолютно необхідний для кожної капіталістичної країни в періоді диктатури пролетаріату. У нас є товариші, які заперечують це положення. Але що означає заперечувати це положення? Це означає... виходити з того, що відразу ж після приходу до влади пролетаріату у нас будуть немовби в наявності на сто відсотків розподільчі й постачальницькі апарати між містом і селом, між індустрією й дрібною буржуазією, які дають можливість встановити відразу прямий продуктообмін, без ринку, без товарообігу. Варто тільки поставити це питання, щоб зрозуміти всю ризикованість такого припущення» [44].

Обговорювалася програма Комуністичного інтернаціоналу, і Сталін обстоював тезу про те, що неп є неминучою фазою соціалістичної революції в усіх країнах. Інакше кажучи, він попереджав, що не можна здійснювати соціально-економічні перетворення так, як вони здійснювалися більшовиками в 1918—1920 рр., бо тоді диктатури пролетаріату стикнуться з економічною і політичною кризами. Треба, мовляв, підготуватися випробуваними в Росії засобами непу. До чого підготуватися? Ось до того, що Ленін робив у 1918—1920 рр.: створював лад, де держава прагнула здійснювати прямий продуктообмін між містом і селом, без ринку, без товарообороту.

Отже, як і Ленін у 1918—1920 рр., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів» [45]. Розвинута мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контрактації.

Контрактаційний договір укладався між державою та колективами (передусім — торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами. Він містив у собі обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі за

[43] Сталин И.В. Сочинения. Т. 7. С. 310.

[44] Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928—1929 гг. В 5-ти томах. Т. 2. Пленум ЦК ВКП(б) 4—12 июля. 1928 г. Москва, 2000. С. 151.

[45] КПРС в резолюціях зїздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4. Київ, 1980. С. 41.

договором певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася близькою, була ознаменована невеликою термінологічною революцією: товари стали називати продуктами. Контрактаційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом» [46].

Помилкою всіх радянських і багатьох закордонних дослідників сталінської колективізації сільського господарства була неуважність до її первинних планів. Тим часом ці плани змінювалися під впливом селянського опору. Сталінський «соціалізм» народжувався як відступ від програми РКП(б) 1919 р. у вигляді поступок суспільству.

Поступки робітничому класу були зроблені відразу. Починаючи свій варіант «революції згори», Сталін визнав за робітниками право працювати там, де вони бажали. Із селянами все виявилося не так. Спочатку була зроблена замаскована спроба комунізувати село. Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що держава-комуна після десятирічної підготовки зможе досить швидко досягти максимуму у своїх вимогах. З огляду на досвід провальної колективізації 1919 р., наближення до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих за рівнем відчуження приватної власності форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі, з ним починали працювати в напрямку зміни статусу тсозу на артільний; селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі — у комуну. Кінцевою метою була переведення кожного села на статут комун.

Прагнення керівників партії й держави комунізувати село було зрозумілим: колективізація в такій формі сприяла досягненню високих темпів індустріалізації країни. Не маючи власного господарства, селяни змушені були б постійно працювати в комуні. Держава при цьому мала б можливість розподіляти вироблений продукт на свій розсуд, тобто залишати селянам для внутрішнього споживання стільки, скільки вважала за потрібне — лише незначну його частку. Зрозуміло, що такий перехід від вільного господарювання на своїй землі до практично рабської праці в комуні був би нестерпним для селян.

5 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) утвердило комісію з розробки «Примірного статуту сільськогосподарської артілі як перехідної до комуни форми колгоспу» [47]. 6 лютого Наркомзем СРСР і Колгоспцентр опублікували цей документ. Принципова для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспу в ньому була навмисно стерта. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася декларацією, бо в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки, не унормовувалося право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, який був неорганізованим, але повсюдним.

[46] Там само.
[47] Там само. С. 259.

Створилася загрозлива ситуація, яка викликала паніку в Кремлі. Опитуванням 28 лютого 1930 р. до протоколу засідання політбюро від 5 березня були внесені такі доручення: внести зміни до «Примірного статуту сільськогосподарської артілі» й опублікувати нову редакцію в газетах 2 березня; просити Сталіна того ж дня виступити зі статтею в газеті [48].

У новій редакції «Примірного статуту» чітко прописувалося все те, що треба було «усуспільнювати», а насправді — генсек перекладав провину за форсовану колективізацію на місцеві органи влади й говорив про неприпустимість примусової колективізації. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, обробляти присадибну ділянку. Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався «Примірний статут», містив статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів» [49].

Реальна ситуація в країні була охарактеризована в закритому листі ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям. Зокрема, у ньому зазначалося:

«У лютому міс. в Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян у ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво й був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі й опублікування статті т. Сталіна "Запаморочення від успіхів"» [50].

Цей відвертий документ започаткував практику звернень ЦК ВКП(с) — КПРС до партійних організацій із закритими листами, які розсилалися з вимогою повернути кожний примірник у визначений строк.

Перший вільно обраний у часи «перебудови» мер Москви Гавриїл Попов не зажив слави на господарській ниві, але відзначився теоретичними розробками. Оцінюючи дії вождів більшовицької партії, він зробив висновок про те, що найбільш відданим учнем Леніна виявився саме Сталін [51]. Звичайно, йшлося не про компромісний кооперативний план, створюваний у ситуації кризи, а первинні ідеї Леніна, втілювані в життя під час його комуністичного штурму. У центрі цих ідей перебувала комунізація селянства. Ленін своєчасно відмовився від неї, а Сталін зробив спробу реалізувати її з ризиком повторити в масштабі Радянського Союзу той результат, який більшовики одержали в Україні влітку 1919 р.

У результаті компромісу, укладеного між селянами й державою, у СРСР утвердилася сільськогосподарська артіль — «дволикий Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки

[48] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. Т. 2. Москва, 2000. С. 270.

[49] Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927—1932 г. Москва, 1989. С. 390.

[50] Там само.

[51] Попов Г. Теория и практика социализма в XX веке. Москва, 2006. С. 4.

директивам. Другим «ликом» вона оберталася до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке функціонувало завдяки природній мотивації виробника. Артільна форма колгоспу вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в сільськогосподарському секторі, а й в усій економіці.

Ринковий «лик» колгоспного ладу пом'якшував диспропорції, органічно притаманні плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де й коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів із реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, подолати дефіцит. Поряд із вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль із боку останнього, а внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селяни вибороли собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні елементи в створеній Леніним економіці — вільний вибір праці робітниками й присадибна ділянка колгоспників — зробили можливим її тривале існування. Командна економіка завжди залишалася неефективною у порівнянні з ринковою, але вона давала змогу очільникам Кремля використовувати свій мобілізаційний ресурс, наявний від природи. Існувати тривалий час вона могла лише тому, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Погоджуючись замінити комуни артілями, які вимагали зберегти товарно-грошові відносини і розгорнути колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку, Сталін все-таки сподівався у перспективі комунізувати сільське господарство. XVI з'їзд ВКП(б), який працював у червні — липні 1930 р., схвалив резолюцію «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». У ній підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми — до *комуни* — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»[52]. Сталін для кінця життя був переконаний, що вимоги програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть у життя. «Щоби підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 р., — треба виключити лишки колгоспного виробництва із системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»[53].

Можна цілком погодитись з Г. Поповим, який вважав Сталіна найбільш відданим учнем Леніна.

[52] КПРС в резолюциях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 4. С. 431.
[53] Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. Москва, 1952. С. 93.

ПІДСУМКИ

Від 2014 р. Російська Федерація веде війну з Україною. Починаючи від лютого 2022 р. війна набула найгострішої форми, коли на карту поставлене саме існування українського народу. На території України, немов на арені Колізею, йдуть жорстокі бої. Країни світу спостерігають за війною на трибунах, надаючи моральну й матеріальну підтримку одній зі сторін. Ті, хто співчуває Україні, не мають бажання втрутитися у війну своїми збройними силами, щоб змусити агресора припинити жахливі злочини, спрямовуванні насамперед проти цивільного населення. Адже мова йде про країну, яка володіє другим у світі ракетно-ядерним потенціалом. Однак усі розуміють, що Україна відстоює свій євроатлантичний вибір, а Росія прагне, не зупиняючись перед ґвалтуванням усіх цивілізаційних норм, відродити колишню імперію.

Безпосереднім організатором війни й геноцидних акцій проти українського народу є президент РФ В. Путін. Контролюючи цю країну впродовж двох десятиліть, він готував передумови до відродження Російської імперії передусім у рамках Радянського Союзу, і здійснював масштабну підривну роботу в Україні, щоб змусити її відмовитися від євроатлантичного вибору. Коли риторика, що ґрунтувалася на тезі про «один народ», виявилася неефективною, Путін пішов війною на «братів-українців».

Проте суть справи не в Путіні, який волею випадку опинився на чолі багатої на природні ресурси й однієї з найбільших за людським потенціалом ракетно-ядерної держави. Суть справи в самій державі, де відродилася створена В. Леніним система влади і власності. Ленін ретельно й послідовно маскував її термінологією революційного марксизму. Та насправді вона мала небагато спільного з умоглядним вченням К. Маркса про дві фази комунізму, першу з яких він назвав соціалізмом.

Соціалістами себе називали діячі різноманітних поглядів і різних часів — від Роберта Оуена до Адольфа Гітлера. Щоб ідейно відокремитися від соціалістів із буржуазного середовища, К. Маркс і Ф. Енгельс під час європейських революцій 1848—1849 рр. назвали себе комуністами. Надалі, однак,

їхні послідовники оголосили себе соціал-демократами, щоби підкреслити відданість не революції, а узгодженню інтересів труда й капіталу в парламентській боротьбі. Частина російських соціал-демократів, яка пішла за Леніним, тобто більшовики, згодом стала називати себе комуністами, щоби підкреслити відданість ідеям революційного марксизму, викладеним у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.).

Після розпаду царської імперії більшовики утвердилися в Росії й почали насаджувати в ній і в поглинутих нею національних республіках свої порядки: вважалося, що насаджуваний ними лад — це соціалізм, як перша фаза марксового комунізму, із розподілом матеріальних благ за працею. Одночасно вони активно пропагували серед напівголодних і голодуючих народних низів свою відданість майбутньому повному комунізму з розподілом матеріальних благ за потребами.

Марксів комуносоціалізм виявився таким же утопічним, як попередні комуністичні доктрини. Залишаючись марксистами, лідери європейської соціал-демократії разом із політичними партіями, які представляли інтереси капіталу, створювали у XX ст. соціальні держави. Їх не називали соціалістичними тільки тому, щоб не ставити в один ряд із ленінсько-сталінським або гітлерівським різновидами соціалізму.

На відміну від марксового, комуносоціалізм Леніна виявився життєздатним. Він проіснував майже сім із половиною десятиліть, аж до розпаду Радянського Союзу, після чого відродився у трансформованому вигляді в путінський Російський Федерації. Як таке могло відбутися?

Автор цієї книги взявся за важке завдання: довести urbi et orbi, що комунізм, а точніше — комуносоціалізм Маркса ніяк не виходив за межі утопії. Термін «комунізм», яким позначався соціально-економічний лад, що утвердився в революційній Росії, виник завдяки двом обставинам: небажанню К. Маркса і Ф. Енгельса переглянути в більш зрілому віці рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії», і бажанню Леніна замаскувати термінологією революційного марксизму ту систему влади і власності, що сформувалася в його голові, але не мала назви. Вождь більшовиків скористався термінологією комуністів доби європейських революцій 1848—1849 рр., для яких Маркс і Енгельс написали програму у вигляді прославленої брошури «Маніфест Комуністичної партії», тільки тому, що починав свою політичну кар'єру в соціал-демократичній партії й адекватно оцінював як всесвітню популярність марксизму, так і пропагандистську вагу комуністичної ідеї.

У сучасному світі, якщо вимірювати його цивілізаціями, маємо зауважити принципові відмінності двох із них. Родоначальниками євроатлантичної цивілізації є багато мислителів, починаючи з афінського архонта Солона (VI ст. до н. е.). До цієї когорти мислителів входить і К. Маркс, інтелектуальний доробок якого не обмежувався «Маніфестом Комуністичної партії». Родоначальником цивілізації, яку безпідставно називають комуністичною, є В. Ленін.

У цій книзі неодноразово підкреслювалося, що між комунізмом Леніна і Маркса-Енгельса, попри термінологічну ідентичність, існує світоглядна безодня. Основоположники марксизму пов'язували появу комунізму (у тому числі — комуносоціалізму після умоглядного поділу Марксом комунізму на

дві фази) з революційним перетворенням приватної власності на засоби виробництва у власність суспільну. Натомість Ленін розумів під комунізмом революційну пролетаризацію суспільства з передачею приватної власності на засоби виробництва у володіння і розпорядження держави.

Незалежно від бажань основоположників марксизму західноєвропейські комуністи стали соціал-демократами, перед якими відкрилася перспектива еволюційного перетворення капіталістичних держав на соціальні. Бажаючи залишатися на ґрунті революційного марксизму, російські соціал-демократи, які пішли за Леніним, здійснили протилежну за знаком еволюцію: стали комуністами. Пролетаризація суспільства під гаслом «соціалістичного будівництва» супроводжувалася зосередженням засобів виробництва у володінні й розпорядженні держави. Тим часом держава перетворювалася на одну політичну силу з партією більшовиків, а партія підпадала під цілковитий контроль своїх вождів.

Ці процеси, які відбувалися в Росії одномоментно, мали своїм результатом фактичне зосередження власності на засоби виробництва в руках вождів, а не держави (за Леніним) й тим більш — не суспільства (за Марксом). Виходило так, що вектор соціально-економічних перетворень у більшовицькій Росії не був комуністичним у розумінні Маркса й Енгельса, тобто власність на засоби виробництва не втрачала ознак приватності. Задана Леніним динаміка суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень була не демократичною, а тоталітарною. Російське суспільство, яке втратило політичну суверенність із приходом до влади більшовицьких вождів, потрапило в економічну залежність від створюваної ними держави.

Пролетаризація суспільства, яка перебувала в основі соціально-економічних перетворень, здійснювалася Леніним під гаслом комуністичного штурму силовими, зокрема терористичними методами. Порівнюючи демократичні підходи західноєвропейських соціал-демократів в утвердженні соціалізму з підходами вождів більшовизму, Карл Каутський у книзі «Тероризм і комунізм» зазначив у 1919 р., що ленінський комуністичний штурм провадить «лише до такої форми соціалізму, яку ми звикли називати азійською. Але це несправедливо, бо Азія дала людству Конфуція і Будду»[1].

Щоб надати властиву назву створеній Леніним системі влади і власності, яка народилася в Росії й зберігала притаманні російській дійсності риси, доцільно скористатися новотвором «рашизм». Декомунізацію варто поширити й на термінологію ленінської доктрини.

Поняття рашизму виникло в середовищі публіцистів. Цей термін — похідний від назви «Росія», переданої англійською мовою. Рашизмом іменується існуючий в путінській Росії суспільно-політичний режим.

Публіцисти вважають, що рашизм має спільну природу з такими тоталітарними державними системами недавнього минулого як фашизм і нацизм. Такий підхід до термінології є емоційним, а не науковим. Надто багато ознак, включно з діючими досі посадовими особами, доводять органічний зв'язок путінської Росії з Радянським Союзом, тобто зі створеним

[1] Каутский К. Терроризм и коммунизм (переклад з німецької). Берлин, 1919. С. 225—226.

Леніним суспільно-політичним режимом і відповідним йому соціально-економічним ладом.

Суть доктрини Леніна полягала у встановленні ще небаченої у світовому державотворенні взаємодії держави й суспільства. Мова йшла про те, що створювалася політична партія на засадах «демократичного централізму», тобто з підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Завдяки цьому вся влада в ній зосереджувалася в руках вождів. Використовуючи гасла революційного марксизму, ця партія здійснювала «експропріацію експропріаторів», тобто експропріацію засобів виробництва, які перебували в руках безпосередніх виробників. Засоби виробництва зосереджувалися в державі, не втрачаючи ознак приватності, що забезпечувало як політичну, так і економічну диктатуру об'єднаної з партією держави над суспільством. Зосередження приватної власності на засоби виробництва в руках вождів суперечило комуністичній доктрині, що передбачала ліквідацію приватної власності як такої.

Держава-комуна, як Ленін називав її в 1917 р., формувалася з рад робітничих і солдатських депутатів, поява яких була результатом самоорганізації народних низів під час революційної ситуації. Злиття партії й рад в одну політичну силу забезпечувалося наповненням рад більшовиками й вилученням із них представників інших партій.

Пропаговане більшовиками гасло «експропріації експропріаторів» знаходило співчуття і підтримку народних низів. Вони були охоплені настроями «неусвідомленого соціалізму», як зазначав один із царських сановників. Різниця між ленінською партією і радами, які були основною ударною силою російської революції, полягала в тому, що партія в особі своїх вождів мала на меті зосередити власність на засоби виробництва в руках держави, тобто у власних руках, тоді як депутати робітничих рад прагнули перетворити власність капіталістів на колективну власність підприємств, де вони працювали, а депутати солдатських рад бажали поділити поміщицьку власність між селянами.

Партія Леніна без особливих проблем подолала «анархо-синдикалістські» настрої робітничого класу. Однак їй довелося задля підтримки селян, а також солдатів, які походили переважно із селян, погодитися на «чорний переділ» у сільському господарстві. Після більшовизації рад і закріплення у владі Ленін змушений був шукати способів розв'язання проблеми обміну матеріальними благами між містом і селом (колективізація селянських господарств, продовольча розверстка, посівна розверстка, кооперативний план). Проблема була остаточно розв'язана тільки після його смерті примусовою суцільною колективізацією села, у ході якої Сталін не зупинявся навіть перед геноцидом.

Проаналізований у цій книзі матеріал переконливо доводить, що важливою складовою частиною ленінської системи влади і власності було проникнення держави в товщу суспільства. Держава-комуна будувалася з двох паралельних вертикалей влади: не представленої в конституціях диктаторської партійної, яка не підпорядковувалась жодним законам, не виключаючи Основного, і представленої в конституціях управлінської радянської. Обидві владні вертикалі контролювали в кожній ланці адміністративно-терито-

ріального поділу всі існуючі організації, що будувалися, як і партія, на засадах «демократичного централізму». У підпорядкуванні партійної вертикалі знаходилися комсомол (разом із організаціями піонерів і «жовтенят»), жіночі, ветеранські, інтернаціональні та національні організації; у підпорядкуванні радянської — урядові, профспілкові, господарські й громадські організації. Матеріалізованим втіленням диктатури вождів стала додаткова вертикаль державної безпеки, яка розбудувала в усіх ланках суспільства розвинуту інформаційну мережу позаштатних агентів.

Усі існуючі організації були вертикалізовані. Зв'язки горизонтальні, тобто без відома вищих за ієрархією інстанцій, ставали неможливими. Тому зникли елементи незалежного від державної влади громадянського суспільства, які почали народжуватися ще в часи царського самодержавства. Невіддільною рисою ленінської системи влади і власності стало злиття держави із суспільством, поява такого історичного феномену як державосуспільство.

Крім термінології, доктрини утопічного революційного марксизму й ленінської системи влади і власності пов'язувала спільна теза про те, що вже у фазі комуносоціалізму зникає потреба в товарно-грошових відносинах. Ленін розраховував, що держава-комуна, коли візьме в руки виробництво матеріальних благ, виявиться здатною самостійно, без участі ринку налагодити їх розподіл між виробниками. Після провалу цих спроб він допустив існування товарно-грошових відносин, але зобов'язав державу-комуну взяти у свої руки ринок. Відтоді й до горбачовської «перебудови», яка розвалила Радянський Союз, держава виступала виробником і продавцем матеріальних благ, хоч допускала існування колгоспної торгівлі й комісійних магазинів та товчків (з метою реалізації вживаних промтоварів або товарів, легально ввезених громадянами з-за кордону). Неконтрольовані державою прояви приватної ініціативи наражалися на жорстку реакцію з її боку. За спекуляції з валютою (фарцовку, як тоді називали) Ян Рокотов і Владислав Файбишенко в 1961 р. були розстріляні. Старші за віком громадяни України пам'ятають, як міліція ганяла в підземних переходах бабусь, які продавали квіти. Однак такі ексцеси з боку держави не заважали розквіту підпільного виробництва дефіцитних товарів із використанням державних напівфабрикатів і палива, яке розгорнули «цеховики» з дозволу корумпованих чиновників. Прикладом успішного цеховика, який налагодив виготовлення кришталевого посуду у промислових масштабах, може служити один із організаторів опозиційної платформи «За життя», медіамагнат Вадим Рабінович. Однак він усе-таки потрапив на гачок радянської Феміди й провів в ув'язненні тривалий строк — з 1982 до 1991 р.

Вважалося, що з побудовою соціалізму в Радянському Союзі зникли будь-які прояви приватної власності. Колгоспні базари, міські комісійні магазини й «товчки» іменувалися формою купівлі-продажу предметів особистої власності. За свідченням засновника й голови Радянської асоціації політичних наук (1973—1990 рр.) Георгія Шахназарова, який став персональним радником останнього генсека й одним із родоначальників горбачовської «перебудови», у 1985—1988 рр. навіть найбільш відважні представники опозиційних сил не наважувалися ані словом прохопитися про доцільність допущення

приватної власності. Прикладом того, наскільки спотворена візія ленінської системи влади і власності увійшла в плоть і кров найсвітліших умів в оточенні Михаїла Горбачова, можуть слугувати такі роздуми Шахназарова: «Наше суспільство, як до нього ні ставитися, чи підносити, чи проклинати, було продуктом Жовтневої революції, і за всіх спотворень первинного задуму зберегло свою первинну суть. Після експропріації буржуазії вся власність зосередилася в руках держави — як її не називають, це — антипод приватної власності»[2]. Отже, антипод, а не форма прояву...

Вивчати російсько-радянську систему влади стало простіше після того, як вона завершила своє існування з розпадом СРСР. Залишилися, однак, інші перешкоди в опануванні цієї проблематики. Вони різні в західних дослідників й у тих, хто здобував кваліфікацію в радянських умовах. Мені доводилося вже відзначати, що середовища, де формувалися західні й радянські фахівці, були відділені одне від одного непроникною стіною, подібною до акваріумного скла. У повсякденній свідомості ця стіна сприймається як «залізна завіса». Та суть справи в іншому: щільна завіса відділяла принципово різні за цивілізаційними параметрами середовища — нормальне й спотворену реальність.

Західні фахівці не завжди могли достеменно розібратися в спотвореній реальності. Натомість радянські дослідники, котрі в ній чудово орієнтувалися, мусили пережити глибинний світоглядний злам, щоб належним чином оцінити її. Такий злам став можливим із часів горбачовської «перебудови», коли занепала підтримувана всепроникною цензурою радянська система цінностей. Після відкриття архівів КПРС, органів безпеки та інших установ, а також завдяки публікації сотень документальних збірників (нерідко за допомогою фінансових фондів країн Заходу) унаслідок спільних зусиль закордонних совєтологів і колишніх радянських учених почали проступати реальні обриси того суспільства, в якому народилися й виховувалися три покоління так званих совків.

Російсько-радянська система влади і власності створювалася протягом десятиріч — від 1917 до 1938 р. Гітлерівська Німеччина заштовхнула СРСР у коаліцію демократичних держав, яка виграла Другу світову війну. Завдяки цьому ленінсько-сталінська система влади не тільки отримала друге дихання, але й поширилась на низку країн — так званий «соціалістичний табір». Після 1938 р. ні в радянській політичній структурі, ні в економічному фундаменті, на який вона спиралася, не відбулося істотних змін аж до розпаду СРСР.

Увага дослідників, які цікавляться закономірностями формування радянського ладу, зосереджувалася переважно на політико-економічному житті СРСР у роки довоєнних п'ятирічок, що пов'язувалося з ім'ям Іосифа Сталіна. Періоди «воєнного комунізму» й нової економічної політики, які пов'язувалися з ім'ям Владіміра Леніна, користувалися меншою увагою. Водночас у дослідженнях ленінського періоду на передньому плані перебували проблеми громадянської війни, а під час непу — боротьба вождів за вакантне після смерті Леніна місце верховного вождя. Тому в західній історіографії народився термін «сталінізм», охоче запозичений радянськими суспільствознавцями в роки «перебудови».

[2] Шахназаров Г. С вождями и без них. Москва, 2001. С. 298, 390.

Варто зауважити, що між ленінськими й сталінськими практиками будівництва радянського ладу справді існує істотна різниця. Проте вона полягає не в суті здійснюваних перетворень, а в методах їх досягнення. Ідею перетворень, яка народилася в його голові, Ленін намагався здійснювати поступово, маскуючи терористичну складову своїх дій і висуваючи на передній план оманливу пропагандистську оболонку. Використовуючи все те, чого досяг його попередник, Сталін завершив у роки довоєнних п'ятирічок не свій, а ленінський план побудови радянського ладу. На відміну від Леніна, він надавав перевагу терору, а не пропаганді. Тому й з'явився термін «сталінізм», що мусив підкреслити нібито принципову відмінність дій Сталіна від політики Леніна.

Світоглядний злам радянської інтелігенції не був одномоментним. Його перший етап пов'язувався з боротьбою Нікіти Хрущова з «культом особи», яка була схвалена рішеннями XX з'їзду КПРС. Тогочасні дослідники були переконані, що трагічні сторінки радянської історії пов'язані саме із злочинними діями Сталіна. Вони вважали, що побудований у СРСР соціально-економічний лад має історичні переваги у порівнянні з країнами ринкової економіки. Останні усвідомлювалися як суто капіталістичні країни. Деякі з дослідників навіть вбачали перспективу розвитку людства в конвергенції країн, де мав бути побудованим «соціалізм із людським обличчям», із демократичними країнами, фундамент яких становила ринкова економіка.

Остаточний злам світогляду радянських вчених, які наважилися покинути платформу марксизму-ленінізму й опанувати сучасні методи історієписання, викликала «архівна революція». Після розпаду СРСР розвиток історичної науки в Україні й Російській Федерації пішов різними шляхами. Якщо спочатку вагомий внесок у переосмислення радянської історії зробили російські вчені, то надалі ситуація докорінно змінилася. Намагаючись зіштовхнути Україну з євроатлантичного вектора розвитку на євразійський, правлячі кола Росії розгорнули «гібридну» війну, де історичний фронт виявився одним із основних. Наші контакти з російськими вченими перервалися. Доступ українських дослідників до найцінніших для вітчизняної історії російських архівосховищ став практично неможливим.

Сучасна вітчизняна історіографія має немало ґрунтовних досліджень, заснованих на радянському матеріалі. Зрозуміло, що українським історикам важливо зрозуміти, як формувалася в центральних установах політика, насаджувана в окупованій Україні. Застосоване у цій книзі паралельне дослідження російських та українських подій особливо важливе, коли вивчаються соціально-економічні перетворення, що випливали з ідеології ленінської системи влади і власності.

Розпад СРСР відбувся лініями кордонів союзних республік, після чого вони почали розвиватися трьома різними напрямками. Республіки Балтії, тривалість перебування яких у Радянському Союзі була коротшою на ціле покоління, одразу взяли курс на інтеграцію з країнами євроатлантичної цивілізації. Республіки Середньої Азії, де радянські порядки не змогли подолати місцевих багатовікових традицій, стихійно декомунізувалися, хоч і залишилися в економічній залежності від колишньої метрополії. В інших

республіках з перемінним успіхом продовжувалася боротьба між структурами, що залишилися після розпаду радянської імперії, і структурами, які народилися за три десятиліття незалежності на базі дорадянських національних традицій.

Росія, в якій і розпочалася горбачовська «перебудова», зберігала демократичну перспективу розвитку не більше десятка років. Народжена в ній рашистська ідеологія, уламки репресивних структур радянського періоду і, як головне, наявність величезної маси населення, що прагнуло повернутися до патерналістського радянського середовища — все це призвело до реставрації тоталітарного режиму у новій оболонці рашизму. Зміцнившись у владі, цей режим почав використовувати економічні можливості країни задля реставрації колишньої імперії в її радянських, а якщо вдасться, то й в дорадянських кордонах.

На жаль, у сучасному російському суспільстві відсутні сили, здатні протистояти злочинному режиму, який кинув виклик цивілізованому людству. Майбутнє Росії вирішується поза її межами, на території України, де палає російсько-українська війна.

Створений Сталіним «соціалістичний табір» розвалився слідом за розпадом Радянського Союзу. Нав'язані Москвою політичні режими збереглися в небагатьох країнах.

Завершуючи тему, варто замислитися про зв'язки ленінсько-сталінського режиму з КНР, яку звично називають комуністичним Китаєм.

Можна не сумніватися в тому, що китайський політичний режим побудований за російським зразком. Однак основоположною рисою ленінізму була зануреність у народну товщу, унаслідок чого утворювався феномен державосуспільства. Натомість китайський режим підносився, як усі інші держави, над своїм «глибинним народом», що перебував під впливом кількатисячолітньої традиції шанування заповідей Конфуція (V ст. до н. е.). Тому процес декомунізації варто поширити й на китайську державотворчу практику.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

Аванесов Варлаам 408
Авдієнко Михайло 259, 260
Авілов Борис 118, 119
Авксентьєв Ніколай 106, 121, 123
Адлер Віктор 38
Айхенвальд Александр 303
Аксельрод Пйотр 37
Александров Іван 449, 450
Алексеєв Микола 345, 357
Амосов Іван 236
Андерсон Бенедикт 8, 53
Андерсон Бенедикт 8, 53
Андреєв Андрей 367, 488
Андреєв Ніколай 173
Андрієвський Панас (Опанас) 241
Анін Давид 46, 109
Анін Давид 41, 46, 105, 155
Антонов Александр 390
Антонов-Овсієнко Владимир 153, 154—156, 158, 216, 239, 240, 242, 245, 473
Антонов-Овсієнко Владимир 239
Антонов-Саратовський Владимир 372
Антонович Дмитро 376
Аптекар П. А. 389
Арендт Ханна 10, 83, 84, 91
Арендт Ханна 83
Арманд Інеса 135
Артем (Ф. Сергєєв) 242, 246, 248, 334, 340, 368, 392, 409, 436, 469
Архієрейський Дмитро 425, 428, 483, 484
Ауссем Володимир 446

Бабеф Гракх 24
Багдатьєв Сергій 82
Бажанов Борис 481, 512, 513
Бажанов Борис 481, 513
Бажанов В. М. 280
Бакинський Сергій 152
Бакунін Михаїл 26
Бакунін Михаїл 26
Балабанова Анжеліка 43
Балицький Всеволод 359, 476
Барк Пьотр 33
Бартошек Карел 11
Бартошек Карел 11
Бачинський Юліан 457
Бачинський Юліан 457
Бебель Август 29
Безансон Ален 65
Безансон Ален 65
Белобородов Александр 74, 75, 171
Бердяєв Ніколай 35, 36, 84, 85, 88, 105
Бердяєв Ніколай 35, 36, 44, 84, 105
Бернштайн (Бернштейн) Едуард 31, 52
Берштайн (Бернштейн) Едуард 31
Берхін Ілля 95, 305
Бжезінський Збігнєв 10, 91
фон Бісмарк Отто 28
Благонравов Георгій 172
Блакитний (Еллан-Блакитний) Василь 253, 261, 345, 469, 496
Блан Луї 23
Бланк Александр (Сруль) 36
Бланк Мойша 36
Блюмкін Янкель 173
Богданов Пьотр 408
Богуславський Михайло 346
Боженко Василь 244, 496
Бойко Олена 358
Бойко Олена 358
Болбочан Петро 241, 243
Бонч-Бруєвич Владимир 126
Бонч-Бруєвич Владимир 126
Боряк Геннадій 17
Бош Євгенія 473
Браун Вільям 432
Брежнєв Леонід 87, 175, 180, 311
Брешко-Брешковська Єкатерина 123

* Курсивом у покажчику позначено прізвище та ім'я особи у посторінкових посиланнях на джерела. Оскільки книга присвячена аналізу текстів В. Леніна, його прізвище в покажчику відсутнє.

Брюханов Ніколай 224, 408
Бубнов Андрій 115, 116, 134, 135, 137, 189, 234–236, 254, 255, 312, 334, 337, 338, 343, 346, 496
Будда 53, 531
Будніков Владимир 49
Булатов А. 175
Булдаков Владимир 11, 108
Булдаков Владимир 11, 109
Бурцев Владимир 180
Бухарін Ніколай 51, 60, 74, 93–95, 131, 133–137, 140, 164, 171, 179, 185, 188, 189, 205–207, 227, 302, 306, 311, 312, 321, 330, 367, 368, 404, 414, 431, 470, 471, 488, 497, 498, 516, 520, 521
Бухарін Ніколай 51, 60, 93, 95, 179, 205, 209, 227, 303, 306, 520
Буценко Афанасій 236, 501
фон Вайцзеккер Рихард 36

***В**алентінов (Вольський) Ніколай* 37, 46
Валіцький Анджей 53
Васецький Ніколай 41
Васильєв Валерій 256, 273, 337, 353, 495
Вацетіс Іоаким 238, 239, 245
Вейдемейєр Іосиф 59
Вейтлінг Вільгельм 24
Венедиктов Анатолій 203
Верменич Ярослава 500
Верменич Ярослава 500
Вернадський Володимир 90
Вернадський Володимир 90
Верстюк Владислав 207, 245, 250, 259, 266, 269, 271, 272, 282, 286, 287, 330, 331, 333, 334, 340, 341, 342, 346, 372, 435
Верт Ніколя 11
Верт Ніколя 11
Верховський Александр 155
Ветошкін Ніколай 135
Винниченко Володимир 76, 77, 153, 155–157, 159, 241, 243–245, 253, 327, 344, 350, 351, 357, 363, 380, 418
Винниченко Володимир 155, 157, 245, 344, 350
Вільгельм II 39, 106, 132, 135, 251
Владимиров Мирон 346, 370, 407, 433
Владимирський Михаїл 306, 452
Волковинський Валерій 347, 408, 442, 453, 454, 464
Волкогонов Дмитрій 420
Волкогонов Дмитрій 38, 420
Волобуєв Олег 79
Вольський (Валентинов) Ніколай 36, 45
Воровський Вацлав 444
Ворошилов Клим 255, 262, 273, 275, 346, 356, 473
Врангель Пьотр 210, 355, 425
Врублевський Микола 234, 235

Галкін Александр 172
Гамарник Ян 235
Гамрецький Юрій 151
Ганжа Іван 271
Ганецький Яків 445
Гасенко Юрій 157
Геллер Михаїл 57
Геллер Михаїл 57
Генкіна Есфір 298, 392, 393
Гетьманчук Микола 426
Гільфердинг Рудольф 405
Гімпельсон Єфім 79, 413, 510
Гімпельсон Єфім 79, 181, 182, 204, 223, 264, 296, 413, 465, 477, 481, 510
фон Гінденбург Пауль 132
Гітлер Адольф 36, 529
Гладун Олександр 435
Гляссер Марія 512
Голуб Семен 428
Голубко Віктор 319
Голубков Михаїл 254
Голубович Всеволод 157, 483
Гопнер Давид 249, 270
Горак Володимир 275
Горбачов Михаїл 17, 418, 512, 534
Горбунов Ніколай 413
Горький Максим 38, 59, 61, 109, 118, 126, 432
Горький Максим 59, 118, 126
Горячев Юрій 74
Гофман Макс 130, 157
Гоц Абрам 123
Гошуляк Іван 467
Гошуляк Іван 467
Грабський Владислав 320
Грегорі Пол 32, 33
Грегорі Пол 32
Григор'єв Ничипір 274, 275
Гринчуцький Валерій 439, 441
Гринько Григорій 345, 346, 360, 468, 499, 501
Громова Ірина 246
Грошопф Анна 36
Грузман Шулим 236
Грушевський Михайло 148, 149, 154, 158, 159, 351, 375, 380
Грушевський Михайло 154
Гувер Герберт 432
Гудзенко Пантелеймон 211, 365, 366, 409, 440
Гудь Богдан 319
Гулий-Гуленко Андрій 428, 429

Гунчак Тарас 76, 251
Гурвич М. Н. 280
Гурвич (племінник Ф. Дана) 403
Гуревич В. 468
Гуревич М. Г. 280
Гучков Александр 41

Давтян Яків 445
Дан (Гурвич) Фьодор 113, 403
Даниленко Віктор 523
Денікін Антон 225, 243, 244, 252, 258, 275, 287, 288, 315, 325, 326, 329, 333, 335, 342, 348, 351, 355, 374, 387
Дзержинський Фелікс 74, 116, 134, 140, 142, 171, 172, 173, 176, 177, 249, 320, 321, 330, 337, 359, 360, 426, 476, 477, 480
Дибенко Павел 128, 135, 244, 269
Дідро Дені 23
Дізраелі Бенджамін 28
Дмовський Роман 316
Добротворський, підполковник 428
Дойчер Ісак 418, 420
Дойчер Ісак 418, 421
Домбський Ян 377
Дорошенко Дмитро 157
Дорошко Микола 262, 357, 460, 463, 469, 476, 486, 487
Дробіжев Владимир 201, 203
Дробніс Яків 329, 338, 346, 353, 473
Дурново Пьотр 33, 34, 35, 49
Духонін Ніколай 129, 130
Дьяков 280
Дьяченко Василій 303

Еллан-Блакитний Василь 253, 261, 345, 469, 496
Енгельс Фридрих 4, 8, 20, 22–28, 32, 43–45, 52, 67, 81, 87, 88, 105, 179, 186, 246, 293, 295, 308, 383, 385, 512, 529, 530
Енгельс Фридрих 24, 25, 26, 29, 30, 32, 45, 81, 293
фон Ессен Єкатерина 36

Євдокимов Григорій 74, 170
Євдокимов Єфім 359
Євсєєв Дмитрій 172
Єгоров Александр 319
Єльцин Борис 17
Єнукідзе Авель 402
Єфіменко Геннадій 17, 276, 277, 282, 285, 326, 378, 496
Єфіменко Геннадій 234, 249, 259, 260, 262, 263, 265, 274, 277, 280–288, 325–331, 333–335, 340–342, 348, 359, 361, 362, 374–379, 458, 461, 496

Жарко Афанасій 255, 330
Железняков Анатолій 128
Журавльов Валерій 203

Заборенко Віктор 476
Заковський Леонід 476
Залуцький Пьотр 41
Западний Семен 476
Зарецька Таісія 318
Засулич Вєра 37
Затонський Володимир 108, 147, 154, 155, 234–236, 239, 242, 248, 255, 262, 284, 334, 337, 338, 340, 343, 346, 356, 362, 378, 447, 448, 468, 495
Затонський Володимир 108, 155, 242
Зашкільняк Леонід 316
Здоров Андрій 237, 330
Зелений, отаман (Терпило Данило) 272, 273
Зінов'єв Григорій 44, 61, 63, 64, 70, 74, 81, 116, 131, 133–135, 168, 170, 171, 189, 212, 287, 305, 306, 314, 321, 330, 333, 367, 368, 414, 417–419, 439, 440, 464, 466, 471–473, 488, 492, 496–498, 516, 519
Зінов'єв Григорій 306
Зорін Андрій 327

Іван III 7
Іван IV 7
Іванов Андрій 353
Іванов Олексій 254
Івонін Петро 476

Йоффе Адольф 73, 116, 133, 134, 287, 288, 325, 377

Кабе Етьєн 24
Каганович Лазар 493, 502
Каганович Лазар 502
Калінін Михаїл 74, 170, 270, 281, 282, 285, 330, 368, 392, 414, 420, 421, 432, 449, 461, 516, 517, 521
Камбон Жюль 316
Каменєв Лев 47, 63, 68, 74, 75, 82, 113, 115, 116, 131, 171, 188, 189, 265, 269, 277, 283, 285, 286, 310, 311, 328, 330, 333, 342, 350, 368, 394, 414, 420, 421, 437, 440, 455, 464, 471, 472, 475, 497, 498, 516, 519
Каменєв Сергій 317, 389, 393
Камінський Григорій 521
Камков (Кац) Борис 136
Карахан Лев 134, 244
Карлсон Карл 359, 476
Карр Едвард 32, 33, 84, 108, 167, 197, 217, 218, 442

Карр Едвард 33, 62, 84, 97, 107, 108, 137, 167, 173, 197, 199, 200, 202, 203, 210, 218, 223, 304, 406, 442
Картвелішвілі Лаврентій 236
Касьяненко Євген (псевдо: Ларик) 327
Касьянов Георгій 523
Каутський Карл 31, 52, 220, 531
Каутський Карл 52, 531
Качинський В. 346, 357
Квірінг Емануїл 203, 235, 236, 242, 246, 254, 255, 280, 442, 443, 463, 464, 469, 484, 492, 496, 500
Кедровський Володимир 376
Керенський Александр 39, 42, 85, 106, 113, 119, 142, 175
Керзон Джордж 320, 321
Кірсенко Михайло 442–446
Клемансо Жорж 243
Клемперер Г. 449
Клименко І. Є. 492
Клямкін Ігор 523
Коен Стівен 207
Колонтай Александра 135, 188, 416
Колонтай Александра 416
Колчак Александр 62, 207, 225, 258, 275, 315, 387
Комаров Ніколай 421
Кон Фелікс 76, 320, 350, 438, 442, 471
Кондуфор Юрій 266
Кондуфор Юрій 265, 266
Конвест Роберт 429
Коновалець Євген 241
Конт Ф. 446
Конфуцій 53, 531, 536
Коркунов Ніколай 58
Корнілов Лавр 109, 113, 121
Короленко Володимир 207, 208
Короленко Володимир 207
Косаковський А. А. 416
Косик Володимир 156
Косіор Станіслав 135, 137, 236, 262, 334, 343, 346, 353, 354, 356, 388, 490
Косіор Станіслав 491
Костюк Григорій 501
Костюк Григорій 501
Коцюбинський Юрій 234, 442, 443
Красін Леонід 285, 286, 465
Крейсберг Ісак 147, 235, 236
Крестинський Микола 74, 75, 131, 133, 134, 170, 171, 212, 256, 277, 281, 282, 285–287, 303, 304, 306, 310, 328, 330, 333, 339, 342, 367, 407, 414, 415, 419, 442
Кржижановський Глеб 409
Крикун Микола 316
Криленко Ніколай 130, 132, 153
Крицман Лев 210
Кропоткін Пьотр 59
Кропоткін Пьотр 59
Крупська Надєжда 510
Ксенофонтов Іван 172
Куйбишев Валеріан 137, 440, 442, 453, 465
Кульчицький Станіслав 3–6, 11–13, 277
Кульчицький Станіслав 12, 35, 74, 211, 212, 228, 247, 256, 258, 259, 269, 270–273, 279, 281, 282, 285–287, 304, 307, 315, 319, 320, 327, 329–334, 339–347, 355–357, 361, 363, 365, 366, 370, 372, 374, 376, 379, 388, 398, 399, 407–410, 427, 430, 433–446, 449–457, 464, 468–476, 479, 482, 485, 491, 492, 500, 506, 512, 521, 523
Курлов Павел 33
Курський Дмитрій 88, 285, 286, 306, 321, 402, 413, 472, 475, 480
Куртуа Стефан 11
Куртуа Стефан 11
Кучабський Василь 244, 245
Кучер Олександр 393
Кучин Георгій (псевдо: Кучин-Оранський) 363
фон Кюльман Ріхард 50, 130, 132

Ландау С. С. 280
Лапідус Ісак 340, 341
Лапчинський Георгій 262, 346
Ларик (Касьяненко Євген) 327
Ларін Юрій 98, 201, 299, 368
Лассаль Фердинанд 28
Лацис Мартін 249
Лашкевич Василь 253
Лебединець Михайло 254
Лебідь Дмитро 236, 398, 399, 470, 471, 474
Левитський Микола 157
Леві Пауль 313
Леопольд Баварський 157
Леплевський Ізраїль 476
Леруа Анрі 22
Лизанівський Іван 483
Лисяк-Рудницький Іван 373
Лисяк-Рудницький Іван 373
Литвиненко Микола 253, 254
Литвинов Максим 432, 445, 446
Лихо, отаман (Бондарук Кирило) 427
Лібкнехт Карл 313
Лінд 240
Лінде Ернст 476
Ллойд-Джордж Девід 316
Лозовський Соломон (псевдо: Лозовський Алексей) 200, 201, 305, 367, 368
Локкарт Роберт Брюс 177
Ломов Г. (Опоков Георгій) 283

Луначарський Анатолій 70, 207, 208
Лутовинов Юрій 236, 367
Любинський Микола 157
Любовець Олена 252, 253, 254, 345, 484
Людендорф Еріх Фрідріх 132
Люксембург Роза 213, 214, 313
Люксембург Роза 213
Львов Георгій 39, 40, 142
Лясковська Світлана 476, 479

Магідов Борис 248, 254, 468
Мазепа Ісаак 428
Мазепа Ісаак 428
Мазлах Сергій 251, 252, 255
Мазуренко Семен 243, 244
Мазуренко Юрій 274
Майзель 280
Маймескулов Леонід 249, 434
Майоров Михайло 236
Макаренко Андрій 241
Маклаков Ніколай 321
Максимовський Владимир 75
Малія Мартін 21, 22, 67, 68, 86, 186
Маля (Маліа) Мартін 21, 22, 23, 67, 86, 186
фон Мантойффель Хассо 36
Мануїльський Дмитро 244, 329, 330, 334, 338, 339, 346, 347, 370, 377, 453, 463, 469, 490
Манцев Василій 359, 476, 479
Марголен Жан-Луї 11
Марголен Жан-Луї 11
Марков 280
Маркс Карл 4, 8—10, 12, 13, 20, 22—32, 34, 35, 43—47, 52—54, 58, 59, 62, 67, 81, 87, 88, 93, 105, 138, 139, 186—191, 293—295, 308, 383—385, 391, 399, 403, 512, 529—531
Маркс Карл 24—26, 29, 30, 32, 45, 81, 293
Мартов Л. (Цедербаум Юлій). Так само: Мартов Юлій 37, 44, 126, 166, 167
Мартов Юлій 44, 166
Мархлевський Юліан 320
Махно Нестор 144, 245, 269, 275, 359, 393, 425, 427, 435, 438
Мацієвич Кость 157, 376
Мгеладзе (Вардін) Ілля 72, 73, 344
Мдівані Полікарп 499
Медведєв Юхим 235
Межлаук Валерій 273
Мельгунов Сергій 175, 177
Мельгунов Сергій 176, 177
Мещеряков Владимир 248, 255, 266—269, 271, 297, 496
Мещеряков Ніколай 394
Миньков Михаїл 72
Михайличенко Гнат 253, 254
Мацюк Олександр 245
Мацюк Олександр 245
Мікоян Анастас 330, 447
Мілюков Павел 17, 39, 41, 42, 66, 123
Мілюков Павел 40
Мілютін Владимир 116, 199, 201—203, 221, 223, 229, 271, 272, 304, 310
Мірбах Вільгельм 173
Міцкевич (Капсукас) Вінцас 285
Мовчан Ольга 363, 410, 430, 431, 434, 435, 486
Модель Вальтер 36
Молотов (Скрябін) В'ячеслав 41, 182, 212, 402, 414, 415, 419—421, 430, 436, 437, 443, 466, 477, 521
Мордалевич Юліан 427
Мстиславський Сергій 234
Муравйов Михаїл 156, 157, 158
Муранов Матвій 41, 47, 74, 116, 171, 265
Мусульбас Іван 468
Мясніков Гавриїл 181

Набоков Владимир 40, 120
Набоков Владимир 40, 42, 120
Наленч Д. 316
Наленч Т. 316
Нансен Фрітьоф 432
Некрич Александр 57
Некрич Александр 57
Неронович Євген 148, 235
Нікітін А. Я. 280, 281
Ніколаєнко Іван 474, 475
Ніколай II 33, 38, 49, 66
Ногін Віктор 82, 98, 116

Оболенський (Осинський) Валеріан 73, 98, 135, 137, 201, 202, 298, 299, 301, 392—394
Овчинников 280
Окулич Іван 141
Ольмінський Михаїл 76
Онищенко Петро 476
Опоков (псевдо: Ломов Г.) Георгій 133, 135, 201, 202, 283
Орджонікідзе Георгій (псевдо: Серго) 154, 155, 216, 234, 452
Осинський Н. (Оболенський Валеріан) 299
Остедт Анна 36
Оуен Роберт 22, 24, 529

Павленко Віктор 148
Павлюк Олександр 442, 443, 444, 445, 446
Падеревський Ігнацій Ян 315
Пайкес О. 344
Пайпс Ричард 35, 50, 52, 58, 68, 78, 79, 85, 86, 88, 89, 112, 118—120, 122, 137, 164, 216, 313, 418

Пайпс Ричард 36, 50, 52, 58, 68, 79, 85, 89, 111, 112, 118, 119, 120, 122, 137, 164, 178, 180, 202, 210, 216, 313, 314, 317, 390, 391, 418, 432, 480, 483
Палій Михайло 428
Панне Жан-Луї 11
Панне Жан-Луї 11
Пархоменко Олександр 275
Пачковський Анджей 11
Пачковський Анджей 11
Пашин Василій 465
Петерс Якобс 172, 325, 480
Петлюра Симон 241, 243, 244, 318, 325, 326, 351, 355, 359, 363, 376, 380, 425, 426, 427, 428
Петлюра Симон 376, 426
Петренко Назар 483
Петриченко 298
Петровський Григорій 134, 174, 176, 177, 283, 288, 325, 330, 334, 336, 346, 347, 354, 356, 368, 372, 379, 394, 409, 431, 433, 436, 452—454, 462, 469, 472, 482, 491, 492
Пілсудський Юзеф 243, 314, 315—320, 355, 359, 378, 387, 427
Пісоцький Анатолій (псевдо: Річицький Андрій) 252, 357
Плеханов Георгій 37, 43, 105, 246
Плеханов Георгій 105
Подвойський Ніколай 125, 126, 248, 254, 273
Покровський Михаїл 137
Полоз Михайло 259, 262
Поляков Юрій 299, 394, 432
Попов Гавриїл 185, 186, 187, 527, 528
Попов Гавриїл 185, 187, 527
Попов Павло 326—330, 332
Порш Микола 152, 157, 160
Потапов 280
Потресов Александр 37
Преображенський Євген 51, 136, 137, 179, 185, 189, 302, 306, 368, 392, 403, 404, 406, 419
Преображенський Євген 51, 302, 306
Прош'ян Прош 180
Путін Владимир 16, 17, 529
Пьотр I 28
П'ятаков Юрій (Георгій) 45, 46, 137, 140, 142, 147, 152, 189, 234—237, 242, 246, 255, 279, 343, 451, 473, 483, 496
П'ятаков Юрій (Георгій) 46

Рабинович Александр 114
Рабинович Александр 114
Рабинович Вадим 533
Радек (Собельсон) Карл 74, 137, 140, 171, 182, 238, 251, 313, 417, 421
Раковський Георгій 246
Раковський Християн 73, 76, 170, 246, 247, 248, 254, 255, 259, 263, 265, 266, 269, 273, 274, 279—282, 284—288, 297, 325—327, 329—331, 333—338, 345—347, 351—354, 357, 361, 362, 368, 370, 371, 374, 376, 378—380, 397, 401, 409, 410, 430, 431, 435, 436, 438, 441—448, 450—455, 460, 462—464, 469, 470, 471, 473, 491, 492, 496, 505, 506, 508, 509
Раковський Християн 246, 352, 371, 509
Раскольніков Фьодор 127
Рассел Бертран 169, 178
Рассел Бертран 169
Рафаїл (Фарбман Рафаїл) 98, 236, 327, 330, 344, 346, 353, 473
Рафес Мойсей 344
Рибалка (Юркевич Лев) 66, 233
Риков Алексей 98, 116, 167, 202, 281, 285, 286, 367, 388, 389, 397, 402, 414, 420, 421, 441, 516—519
Риков Алексей 281, 389, 517, 518, 521
Річицький Андрій (псевдо: Пісоцький Анатолій) 252, 357
Ровнер Пінхус 236
Рогов М. 394
Рогожин Анатолій 434
Рожков Ніколай 71, 72, 179, 309
Рокотов Ян 533
Рудзутак Ян 201, 367, 368, 421, 488
Рудий Ю. В. 468
Русаков Михаїл 254
Рухимович Мойсей 280
Рязанов Давид 310

Саблін Юрій 244
Сазонов Сергій 321
Саква Ричард 78
Салига Лариса 462
Сапронов Тимофій 72, 75, 98, 168, 306, 353, 473
Сафаров Георгій 137
Свердлов Яків 70, 73, 116, 121, 128, 133, 134, 150, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 188, 198, 217, 234, 241, 246, 248, 249, 252, 255, 261, 264, 279
Свириденко Ю. П. 465
Свідерський Алексей 299, 521
Севрюк Олександр 157, 159
де Сен-Симон Клод Анрі 22
Сервіс Роберт 42, 43
Сервіс Роберт 42, 43
Серебряков Леонід 74, 75, 171, 346, 368, 419
Середа Семен 269, 297, 306
Сидоренко Григорій 376

Силницький Франтишек 277, 278
Силницький Франтишек 142, 277
Сиромолотов Фьодор 303, 304, 306
Сиромолотов Фьодор 303, 304
Сироткін Владлен 512, 513
Сироткін Владлен 59
Сичов, чекіст 250
Сіверо-Одоєвський Опанас 234
Сідак Володимир 428, 429
Сідак Володимир 426, 427, 429
Скворцов (Скворцов-Степанов) Іван 404, 405
Склянський Єфраїм 177, 282, 285, 393
Скоропадський Павло 238, 240, 241, 446
Скрипник Микола 172, 234–236, 239, 248, 255, 326, 377, 435, 447, 448, 451, 452, 462–464, 469, 474, 479, 496, 499, 501
Слинько Петро 236, 237
Смирнов Василій 98, 137, 189
Смирнова Анна 36
Смідович Пьотр 82, 98, 189
Смілга Івар 74, 121, 133, 134, 171, 282, 285
Смолій Валерій 6, 17
Сокольников Григорій 116, 133, 134, 188, 189, 303, 368, 407, 414, 452
Солон 530
Сольчаник Роман 76
Сорокін П. 394
Сосновський Лев 182
Спиридонова Марія 127, 173
Спірін Леонід 122
Спірін Леонід 122
Срібняк Ігор 426
Сталін Іосиф 41, 44, 47, 63, 65, 70, 74, 75, 89, 131, 133, 134, 142, 143, 150, 152, 170, 171, 185, 188, 234, 239, 240, 241, 242, 256, 259, 265, 277, 278, 282, 285–287, 317, 320, 321, 330, 333, 339, 342, 349, 353, 361, 368, 370, 385, 414, 417–422, 429, 430, 447, 448, 452, 454, 456–464, 470–474, 476, 485, 491, 497–502, 515, 516, 519–525, 527, 528, 532, 534–536
Сталін Іосиф 63, 143, 349, 417, 458, 497, 522, 525, 528
Стасова Олена 74, 75, 133, 134, 171, 188, 330, 344, 414
Стахів Матвій 358
Стахів Матвій 358
Сташис Володимир 434
Стеклов (Нахамкис Овший) Юрій 40
Степанов (Скворцов-Степанов) Іван 405
Стрижков Юрій 224
Струк Ілько 427
Струмілін Станіслав 304
Стучка Пьотр 73, 170, 330
Супруненко Микола 271
Суханов (Гіммер) Ніколай 41, 46, 85, 114
Суханов (Гіммер) Ніколай 85, 114
Сьомушкін Михайло 234

Тараненко Корній 346
Тарський Леонід 236
Теодорович Іван 116, 299, 432
Терещенко Юрій 94, 98, 264, 265, 282, 297, 305
Терлецький Євген 234, 345, 346, 357, 444, 445
Терпило Данило (отаман Зелений) 272, 273
Тимашев Ніколай 46, 47
Тимашев Ніколай 47
Тимашев Сергій 46
Тимченко Жанна 151
Тинченко Ярослав 158
Тишкевич Михайло 376
Ткаченко Михайло 160, 327
Токаржевський-Карашевич Ян 425
Томський Михаїл 74, 98, 171, 330, 367, 368, 414, 421, 483, 489
Трепет, отаман 427
Тригуб Петро 151
Тригуб Петро 151
Трифонов Валентин 172
Троцький Лев 37, 41, 42, 62–64, 69, 70, 74, 75, 94, 98–100, 110, 116, 130–135, 153, 154, 157–159, 164, 170, 171, 178, 188–191, 206–208, 212, 243, 244, 246, 273, 274, 277, 282, 283, 285, 286, 287, 317, 319, 321, 328, 333, 342, 348, 350, 355, 366–368, 374, 379, 388, 391, 403, 414, 415, 417, 419–421, 438, 444, 461, 464, 466, 471, 472–475, 483–485, 495, 497, 498, 512, 516, 519, 520
Троцький Лев 41, 47, 64, 69, 98, 403, 419, 520
Труш Михаїл 377
Тухачевський Михаїл 319–322
Тютюнник Юрко 426–429

***У**довиченко Олександр* 241
Улам Адам 116, 117
Улам Адам 117
Ульянінов Василій 36
Ульянов Ілля 36
Ульянов Ніколай 36
Ульянова Марія 36
Уншліхт Іосиф 135, 137, 320, 480
Урицький Мойсей 116, 122, 133, 134, 137

Файбишенко Владислав 533
Фарбман Рафаїл 98, 236, 326, 327, 330, 344, 346, 353, 473
Федоровський Н. М. 280
Федотов К. Я. 468
Ферстер Отфрид 419
Флеровський Іван 172

Фомін Василій 172
Фотієва Лідія 459, 512
Фош Фердинанд 321
Франц Іосиф I 38
Фрідріх Карл Іоахім 10, 91
Фролов Микола 70, 234, 345, 360, 368, 467, 468
Фрумкін Мойсей 265
Фрунзе Михаїл 388, 431, 444, 462, 463, 469, 471, 474, 508
Фур'є Шарль 22

Халепський Олег 254
Харечко Тарас 255, 473
Хінчук Лев 510
Хмельницький Александр 248, 254, 260, 261, 262, 356
Хмельницький Богдан 35
Христюк Павло 145
Христюк Павло 145, 156
Хрущов Нікіта 87, 179, 335, 418, 535

Цедербаум Юлій (Мартов Л.) 44
Церетелі Ираклій 127, 129
Цимерман Л. Д. 280
Циперович Григорій 198
Ципко Александр 512
Цюрупа Александр 219, 220, 298, 306, 392—394, 397, 402, 421, 438, 441

Часник Іван 483
Ченцов Віктор 425, 428, 483, 484
фон Чернін Оттокар Теобальд 160
Чернов Віктор 41, 106, 127, 128
Чернов Віктор 41
Чехівський Володимир 243, 244, 245, 253
Чичерін Георгій 134, 242, 243, 249, 270, 285, 286, 317, 321, 350, 357, 375, 376, 378, 380, 442, 446, 450
Чубар Влас 201, 346, 368, 409, 410, 436, 437, 451, 462, 464, 469, 491
Чужин Яків 445
Чуцкаєв Сергій 306, 307

Шаповал Микита 159
Шаповал Юрій 207
Шаталіна Євгенія 211, 365, 366, 409, 440
Шаумян Степан 278
Шахназаров Георгій 533, 534
Шахназаров Георгій 534
Шахрай Василь 251, 252, 255
Шварц Ісак (псевдо: Семен), 236, 329, 330
Швець Федір 241
Шеломович А. П. 280
Шелухін Сергій 157
Шингарьов Андрій 106
Шинкар Микола 253
Шліхтер Александр 255, 248, 263, 265, 266, 296, 299, 301
Шліхтер Александр 225, 296
Шляпніков (Бєленін) Александр 38, 41, 61, 62, 116, 367, 368, 415, 418
Шмидт Отто 306
Шотман Александр 201
Штейнберг Ісаак 64, 65, 172
Штейнберг Ісаак 65
Штернберг Павел 128, 136
Шульгин Олександр 153, 376
Шумський Олександр 253, 283, 345, 354, 469

Щербачов Дмитро 156
Щорс Микола 240, 244
Щукін Сергій 172
Щусь Оксана 151

Юденич Ніколай 207
Юрійчук Євгенія 273
Юрійчук Євгенія 273, 274
Юркевич (Рибалка) Лев 65, 66, 233
Юровський Леонід 305

Яковлєв Володимир 446, 460
Яковлєв (Епштейн) Яків 236, 238, 239, 246, 254, 335, 336, 343, 346, 354, 496, 521
Яковлєва Варвара 368
Яковлів Олександр 376
Якубова Лариса 17
Якубовська Світлана 444, 449
Янсон Ніколай 486
Ярослав Юрій 483
Ярославський Емельян 137

ЗМІСТ

Валерій Смолій. ПРО АВТОРА І ЙОГО ПРАЦЮ 3
ВІД АВТОРА 7

РОЗДІЛ **1**

РІЗНОВИДИ СОЦІАЛІЗМУ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX століття

1.1. Комуносоціалізм очима К. Маркса і Ф. Енгельса 22
1.2. Ревізія революційного марксизму західноєвропейськими соціал-демократами 27
1.3. «Неусвідомлений соціалізм» народних низів 32
1.4. Комуносоціалізм очима В. Леніна 35

РОЗДІЛ **2**

МЕТОДИ НАСАДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ

2.1. Диктатура вождів РКП(б) як інструмент будівництва комуносоціалізму. 58
2.2. Експропріація партії більшовиків її вождями 67
2.3. Експропріація держави партією більшовиків 77
2.4. Експропріація суспільства державою-комуною 86
2.5. Експропріація робочої сили державним апаратом 93

РОЗДІЛ **3**

«ТРІУМФАЛЬНА ХОДА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ»

3.1. Зміна гасел більшовиків у революційному процесі 103
3.2. Більшовицький переворот під радянськими гаслами 109
3.3. Повторний державний переворот більшовиків 117
3.4. Вихід з імперіалістичної війни 129
3.5. Перехід до безпосереднього втілення ленінської системи влади і власності . . . 136
3.6. Утвердження радянської влади в Україні 141

РОЗДІЛ **4**

РОСІЙСЬКИЙ КОМУНІЗМ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ОЗДОБЛЕННІ І РЕАЛЬНОМУ ВИМІРІ

4.1. Конституція РСФРР 1918 р. 163
4.2. Органи державної безпеки як матеріалізоване втілення диктатури вождів 171
4.3. Пропаганда комунізму як «світлого майбутнього» 177

РОЗДІЛ **5**

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ МІСТА ТА СЕЛА

5.1. Стратегія насадження ленінського комуносоціалізму в програмі РКП(б) 1919 р. 185
5.2. Одержавлення промисловості і транспорт 197
5.3. Експропріація сільськогосподарської продукції 213

РОЗДІЛ **6**

ПОВТОРНЕ НАРОДЖЕННЯ І КРАХ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В УКРАЇНІ

6.1. Створення філіалу РКП(б) в Україні 233
6.2. Наступ російських військ 237
6.3. Утворення радянської вертикалі влади 246
6.4. Конституювання УСРР 251
6.5. Спроби запровадження продрозверстки в українському селі 262
6.6. Крах політики комунізації селянства 266
6.7. Дискусія про злиття «самостійної» УСРР із радянською Росією 276

РОЗДІЛ **7**

ПРОВАЛ КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ

7.1. Запровадження посівної розверстки 292
7.2. Крах фінансової системи 302
7.3. Втрата сподівань на ресурси радянізованої Європи 307

РОЗДІЛ **8**

РЕСТАВРАЦІЯ УСРР

8.1. Дебати навколо резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» 325
8.2. Вибудовування компартійно-радянської вертикалі влади 343
8.3. Професійні спілки в системі влади 362
8.4. Комітети незаможних селян у системі влади 369
8.5. Російсько-український договір 28 грудня 1920 р. 372

РОЗДІЛ **9**

УТВЕРДЖЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

9.1. Суть нової економічної політики 383
9.2. Поглиблення кризи ленінського комуносоціалізму 386
9.3. Економічні наслідки запровадження продовольчого податку 391
9.4. Відновлення товарно-грошових відносин 405
9.5. Придушення опозиції в РКП(б) 414

РОЗДІЛ **10**

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

10.1. Двобій з Армією УНР 425
10.2. Терор голодом 429
10.3. Неп у «командних висотах» економіки 436
10.4. Вихід УСРР на міжнародну арену 442
10.5. Входження УСРР у Радянський Союз 446
10.6. Компартійно-радянський апарат у системі влади 465
10.7. Органи державної безпеки в умовах непу 475
10.8. Винищення конкурентних партій 480
10.9. Профспілки в системі влади 484
10.10. Комнезами як «опора партії на селі» 490
10.11. Політика українізації: форма і зміст 493

РОЗДІЛ **11**

ЛЕНІНСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ ПІСЛЯ ЛЕНІНА

11.1. Ревізія нової економічної політики 505
11.2. Провал ленінського кооперативного плану 515
11.3. Сталінський гібрид комуносоціалізму 523

ПІДСУМКИ 529
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 537

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович

ЛЕНІНСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ І ВЛАСНОСТІ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ. 1917—1923

Автор фотопортрета Анатолій Гаврилов

Редактор *Ю.І. Головко*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічне редагування *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Н.П. Яременко*

Підписано до друку 23.07.2024. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Bandera Pro. Ум. друк. арк. 45,53. Обл.-вид. арк. 45,54.
Тираж 200 прим. Зам. № 7356.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика НАН України»
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

КУЛЬЧИЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ

Народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. І. Мечникова (1959). В Національній академії наук України працює від 1960 р.: в Інституті економіки (до 1971), в Інституті історії України НАН України (по теперішній час). Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1978), професор (1986), Заслужений діяч науки і техніки України (1996). Лауреат премії Освітньої фундації ім. Петра Яцика (1995, 2000), Державної премії України в галузі науки і техніки (2001), премії Освітньої фундації Антоновичів (2011).

У науковому і науково-популярному доробку має близько 3,6 тис. публікацій дванадцятьма мовами світу (наукові монографії і розділи в колективних наукових дослідженнях, підручники і посібники для вищої і загальноосвітньої школи, довідкові видання, статті в газетах, наукових і науково-популярних журналах, інтернет-виданнях). Наукова школа - 30 кандидатів і 24 доктори наук.

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ АКАДЕМПЕРІОДИКА

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7561-5374
Academia.edu: https://nas.academia.edu/СтаніславКульчицький
Google Академія:
https://scholar.google.com.ua/citations?user=gJtn7eEAAAAJ&hl=uk
Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56304196600